

T.C.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE BAĞDÂD'DA MEZHEP MÜCADELELERİ
(1055-1152)

DOKTORA TEZİ
Suat KAYMAK

Anabilim Dalı: Tarih
Programı: Ortaçağ Tarihi

Tez Danışman: Prof. Dr. Aydın USTA

HAZİRAN 2022

T.C.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE BAĞDÂD'DA MEZHEP MÜCADELELERİ
(1055-1152)

DOKTORA TEZİ
Suat KAYMAK

Anabilim Dalı: Tarih
Programı: Ortaçağ Tarihi

Tez Danışman: Prof. Dr. Aydın USTA

HAZİRAN 2022

ETİK BEYANI

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda ilgili eserlere bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu,
- Atıfta bulunduğum eserlerin tümünü kaynak olarak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Ücret karşılığı başka kişilere yazdırmadığımı (dikte etme dışında), uygulamalarımı yaptırmadığımı,
- Bu tezin herhangi bir bölümünü bu üniversite veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunmadığımı,

beyan ederim.

Adı-Soyadı:

İmzası:

SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE BAĞDÂD'DA MEZHEP MÜCADELELERİ (1055-1152)

ÖZET

Hz. Peygamber'in (öl. 11/632) vefatından sonra başlayarak X. yüzyıla kadar Müslümanlara arasında muhtelif sahalarda yaşanan görüş ayrılıkları nedeniyle siyasî, itikâdî ve fikhî mezhepler ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Günümüz mezhepler tarihçilerinin tasniflerine göre İslâm mezhepleri siyasî, itikâdî ve fikhî olmak üzere üç gruba ayrılmaktadır. Siyasî etkenlerle Hâricî ve Şîa (Şîilik) mezhepleri ortaya çıkmıştır. İtikâdî mezhepler, iman esaslarına dair ihtilaflardan doğan fırkalardır. Bunlar; Cebriyye, Kaderiyye, Mürcie, Mu'tezile, Kerrâmiyye, Ehl-i Sünnet'in Eş'ariyye, Mâtürîdiyye, Selefîyye gibi fırkalarıdır. Dinî hayat ve hukukî işlerle ilgili ihtilaflar sonucunda da fikhî (amelî) mezhepler ortaya çıkmıştır. Sünnîliğin alt kolları olarak tanımlanan Hanefî, Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî mezhepleri fikhî fırkalarıdır. İslâm dünyasının muhtelif bölgelerinde taraftar bulan söz konusu mezheplerin, günümüzde de mensupları bulunmaktadır. Bunların dışında bugün mensubu bulunmayan Sünnî mezhepler de vardı: Hasan el-Basrî mezhebi, İbn Şübrüme mezhebi, İbn Ebû Leylâ mezhebi, Evzâî, Süfyânî Sevrî mezhebi, Leys b. Sa'd mezhebi, İbn Râhûye mezhebi, Ebû Sevr mezhebi, Zâhiriyye, Taberî'nin mezhebi. Ayrıca Zeydiyye ve Ca'feriyye gibi Şîî fikh mezhepleri de mevcuttu.

Bağdâd şehrinde Ortaçağ'da söz konusu mezheplerden Şîa, Sünnîliğin Hanefî, Mâlikî, Şâfiî, Hanbelî ve bunlarla bütünleşen Mu'tezile, Eş'ariyye, Mâtürîdiyye, Selefîyye gibi itikâdî mezhepler, yine Zâhirî, Süfyânî Sevrî mezhebi ve Taberî mezhebi mensupları mukimdi. Selçuklu döneminde ise şehirde yoğunluk sırasına göre Hanbelî, Şâfiî ve Hanefî mensupları ağırlıklı olarak yaşamaktaydı. Ayrıca bireysel olarak Mâlikî, Mu'tezilî ve Zâhirî müntesipleri de ikamet etmekteydi. Şehirdeki Şîîler ise büyük oranda İmâmiyye Şîası'na mensuptu.

Bağdâd'ın mezhebî açıdan kozmopolit yapısı, mezhepler arasında görüş ayrılıklarını da beraberinde getirmiştir. Tarihsel süreçte özellikle 334/945 yılından itibaren Bağdâd'da hâkim olan Şîî Büveyhîler döneminde Sünnî-Şîî fizikî çatışmalar yoğun olarak yaşanmıştır. Çatışmaların temel nedenleri şunlardır: Şîîlerin Hz. Ali dışındaki halifeler ile sahâbeye sövmeleri ve hareket etmeleri; farklı ezan okuma usulü; Şîîlerin Âşûrâ matemi ve Gadîr-i Humm Bayramı ile Sünnîlerin Mus'ab b. ez-Zübeyr matemi ve Yevmü'l-Gâr Bayramı'nda sergiledikleri âdetler ve tavırlar; özellikle Şîîlerin hâimleri Büveyhîlerin desteğini alarak Sünnîlere karşı üstünlük elde etme çabaları. Çatışmalarda pek çok insan hayatını kaybetmiş, yaralanmış, kitaplar, evler ve şehirler tahrip edilerek İslâm medeniyetine ciddi zararlar verilmiştir. Ayrıca grupların birbirlerine daha da düşman olmasına neden olmuştur. İki grup arasındaki çatışmalar, Selçukluların 447/1055 yılında şehre hâkim olmalarına kadar devam etmiştir. Sünnî Selçukluların gelişi ile Şîîlerin sindirildiği ve otoritenin desteğiyle Sünnîlerin güçlendiği anlaşılmaktadır. Nitekim Büveyhîler dönemine nazaran Sünnî-

Şîî çatışmaları büyük oranda nihayete erdirilmiştir. Ancak Selçuklu otoritesinin zayıflaması ile zaman zaman Şîîlerin mücadeleye girdiği de görülmektedir.

Hanefî mezhebine mensup Selçuklular ile birlikte Sünnî mezhepler hâkim konuma yükselmiş, idarî, ilmî ve kültürel manada gelişim göstermişlerdir. Nitekim özellikle şehirde inşa edilen medreseler aracılığı ile Şâfiî, Hanefî ve Hanbelî mezhebinin gelişimi ve yayılımına katkı sağlanmıştır. Ayrıca medreseler vasıtasıyla Şîî düşüncesine karşı ilmî manada da mücadele edilmiştir. Bu dönemde Bağdâd'da üç Sünnî mezhepten de birçok önemli mezhep âlimi faaliyet göstermiştir. Selçuklular döneminde özellikle itikâdî mezheplerden kaynaklı Hanbelî-Mu'tezilî, Hanbelî-Eş'arî ve Eş'arî-Mu'tezilî çatışmaları da yaşanmıştır. Ayrıca nadiren Hanefî-Şâfiî çatışması da görülmektedir. Selçuklu idaresi bu durumlarda bir mezhebi desteklemek yerine olayları yatıştırmak amacıyla dengeli bir siyaset uygulamıştır. Abbâsî halifeleri Şîa karşısında Sünnîleri desteklemekle Sünnîler arasında genellikle dengeli bir politika izlemişlerdir. Bununla birlikte dönemin halifelerinin Şâfiî veya Hanbelî mezheplerine mensup oldukları anlaşılmaktadır.

Selçuklular döneminde Bağdâd'daki mezhep mücadelelerinin konu edildiği bu çalışmanın ilk bölümünde dönemin Bağdâd'ında mezhebî yapı, ikinci bölümünde Abbâsî halifeleri ile Selçuklu sultanlarının mezheplere yaklaşımı ve ilişkileri, üçüncü bölümünde dönemin Bağdâd'ında düşünce iklimi ve mezheplerin fikrî mücadeleleri ve dördüncü bölümde ise dönemin Bağdâd'ında meydana gelen fizikî çatışmalar incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Selçuklular, Abbâsîler, Bağdâd, Mezhepler, Çatışma, Sünnî, Şîî, Hanbelî, Şâfiî, Hanefî, Mu'tezile, Eş'arî, Medreseler.

SECTARIAN STRUGGLES IN BAGHDAD DURING THE SELJUKS PERIOD (1055-1152)

ABSTRACT

Beginning after the death of the Prophet (d. 11/632), until the Xth century, political, theological and legal sects emerged and developed because of differences in opinion among Muslims in various fields. According to the classifications of today's sect historians, Islamic sects are divided into three groups: political, creed and fiqh (Islamic jurisprudence). The Khārijite and Shī'a sects emerged because of political reasons. Creed sects are sects that arise from disagreements on the principles of faith. These sects are the Jabriyya, Kadariyya, Murji'a, Mu'tazila, Karrāmiyya, and the sects of Ahl al-Sunnah such as Ash'ariyya, Māturīdiyya and Salafiyya. As a result of conflicts related to religious life and legal affairs, fiqh sects emerged. The Hanafī, Mālikī, Shāfi'ī and Hanbalī sects, which are defined as the sub-branches of Sunniism, are fiqh sects. These sects, with supporters in various parts of the Islamic world, still have members today. Apart from these, there were also Sunnī sects that no longer exist: the Hasan al-Basrī, Ibn Shubruma, Ibn Abū Laylā, and Awzā'ī, Sufyānī Thawrī sects, the sect of Lays b. Sa'd, the sect of Ibn Rāhūyya, the sect of Abū Thawr, Zāhiriyya, and the sect of Tabarī. There were also Shi'ite fiqh sects such as the Zaidiyya and Ja'fariyya.

In medieval Baghdad there were sects including the Shī'a, and also the Sunnī sects: Hanafī, Mālikī, Shāfi'ī, Hanbalī, creed sects such as the Mu'tazila, Ash'arī, Māturīdī, Salafiyya, and members of the Zāhirī, Sufyānī Thawrī sects and the Tabarī sect. In order of numbers, Hanbalī, Shāfi'ī and Hanafī members were predominantly living in the city during the Seljuk period. In addition, individual Mālikī, Mu'tazilī and Zāhirī followers were also residing. The Shi'ites in the city were mostly members of the Imāmiyya Shī'a.

The sectarian cosmopolitan structure of Baghdad brought differences of opinion among the sects. At this time, especially during the period of the Shi'ite Buwayhids who were dominant in Baghdad after 334/945, there were intense Sunnī-Shi'ite physical conflicts. The main reasons for the conflicts were as follows: The Shi'ites cursing and disrespecting caliphs and companions other than Ali; Different azan reading methods; The customs and attitudes displayed in the 'Āshūrā mourning of the Shi'ites and the feast of Ghadīr-i Khumm, and the Mus'ab b. al-Zubayr mourning of the Sunnis and the feast of Yawm al-gār; The Shī'a efforts to gain superiority over the Sunnis, especially by getting the support of the Buwayhids, the protectors of the Shi'ites. Many people lost their lives and were injured in the conflicts; books, houses and cities were destroyed and serious damage was done to Islamic civilization. It also caused the groups to become even more hostile to one another. The conflicts between the two groups continued until the Seljuks dominated the city in 447/1055. It is understood that with the arrival of the Sunnī Seljuks, the Shi'ites were suppressed and the Sunnis got stronger with the support of the authorities. In fact, Sunnī-Shi'ite conflicts were largely ended compared to the Buwayhid period. However, with the weakening of Seljuk authority the Shi'ites sometimes re-ignited the struggle.

Together with the Seljuks belonging to the Hanafī sect, the Sunnī sects rose to a dominant position and developed in administrative, scientific and cultural terms. In fact, the building of madrasahs in the city contributed especially to the development and spread of the Shāfi‘ī, Hanafī and Hanbalī sects. In addition, a scientific struggle was fought against Shi‘īte thought through the madrasahs. During this period, many important sectarian scholars from all three Sunni sects were active in Baghdad. During the Seljuks period, Hanbalī-Mu‘tazilī and Ash‘arī-Mu‘tazilī conflicts, especially originating from creed sects, were also experienced. Moreover, Hanafī-Shāfi‘ī conflicts were rarely seen. In these cases, the Seljuk administration applied a balanced policy in order to calm the situation, rather than supporting a sect. Abbāsīd caliphs generally followed a balanced policy between Sunnis by supporting Sunnis against Shi‘ītes. However, it is understood that the caliphs were members of the Shāfi‘ī or Hanbalī sects during this period.

In the first part of this study, which deals with the sectarian struggles in Baghdad during the Seljuks period, the sectarian structure at the time in Baghdad is examined. In the second part, the approach and relations of the Abbāsīd caliphs and the Seljuk sultans to the sects is examined. In the third part, the climate of thought and the intellectual struggles of the sects at the time in Baghdad, and in the fourth part, the physical conflicts that took place at the time in Baghdad are examined.

Keywords: Seljuks, Abbāsīds, Baghdad, Sects, Conflict, Sunnī, Shi‘īte, Hanbalī, Shāfi‘ī, Hanafī, Mu‘tazila, Ash‘arī, Madrasahs.

ÖN SÖZ

Hız. Peygamber'in vefatından X. yüzyıla kadar İslâm dünyasında muhtelif görüş ayrılıklarından dolayı birçok mezhep ortaya çıkmış ve gelişim göstermiştir. Görüş ayrılıkları bir süre sonra fizikî çatışmalara dönüşerek insanların yaralanmaları ve hayatlarını kaybetmelerine, şehirlerle meskûn mahallerin hatta kütüphanelerin tahrip olmasına neden olmuştur. İslâm dünyasının farklı bölge ve şehirlerinde mezhep çatışmalarının yaşandığı bilinmekle birlikte özellikle Bağdâd gibi mezhebî açıdan kozmopolit şehirlerde söz konusu vakalar sıklıkla yaşanmıştır. Bağdâd'da X. yüzyılın başlarından itibaren mezhep çatışmaları görülmeye başlanmış ve özellikle Şîa mensubu Büveyhîlerin 334/945 yılında şehre hâkim olmasından itibaren Sünnî-Şîî çatışmalar şiddetini arttırarak devam etmiştir. Birçok saikten dolayı iki grup arasında vuku bulan çatışmaların özellikle Şîîlerin, Büveyhîlerin mezhepdaşlarını desteklemesinden cesaret alarak Sünnîlere üstünlük kurma çabalarından kaynaklanmaktaydı. Sünnî-Şîî mücadelesinde birçok kişi hayatını kaybetmiş, yaralanmış; şehirler ve kütüphaneler tahrip edilerek İslâm medeniyetine zarar verilmiştir.

Selçukluların Bağdâd'a hâkim olmasına kadar Abbâsî halifeleri el-Kâdir Billâh ve halefi el-Kâ'im Biemrillâh tarafından Sünnîlik, Şîa'ya karşı desteklenmeye çalışılmıştır. Ancak dünyevî yetkileri olmadığından hâmilikleri Sünnîliğin üstün gelmesini sağlamaya yetmemiştir. Sünnî Selçukluların 447/1055 yılında Bağdâd'a hâkim olmalarıyla iki grup arasında dengeler değişmiş, Selçukluların mezhepdaşlarını desteklemesiyle bu kez Sünnîler üstün konuma yükselmiştir. Ayrıca çatışmalar da tamamen olmamakla birlikte büyük oranda sona erdirilmiştir. Selçuklular döneminde Bağdâd'da mevcut Hanbelî, Şâfîî ve Hanefî şeklindeki Sünnî mezhep mensupları, mezheplerinin gelişimi için ilmî faaliyetleri sürdürmüşlerdir. Hassaten Selçuklu sultan ve devlet adamları tarafından himaye edilen Hanefî ve Şâfîî müntesipleri için medreseler tesis edilmiş, Bağdâd Nizâmîyye Medresesi'nin kuruluş amacında olduğu gibi söz konusu kurumlar vasıtasıyla Şîî düşünceye karşı ilmî mücadele de hedeflenmiştir. Ayrıca medreseler aracılığı ile Sünnî mezheplerin gelişimi ve yayılması da amaçlanmıştır.

Selçuklu dönemi sosyal tarihinin bir parçası olarak dinî-mezhebî yapı ve bunların mücadelelerine dair bugüne kadar çok az çalışma yapılmıştır. Mevcut çalışmalarda Büyük Selçuklu coğrafyasının tamamı incelenmiştir. Tezin konusunu teşkil eden Selçuklu Bağdâd'ının mezhebî yapısı ve mücadelelerine dair müstakil bir inceleme yapılması, çalışmanın hazırlanma nedenlerinden biridir. Selçukluların İslâm dünyasına hâkim olmaları ile paralel olarak Sünnîliğin de canlanmaya başlaması ve bu bağlamda dönüm noktası teşkil eden bir dönem olması hasebiyle müstakil olarak incelenmeyi gerektirmekteydi. Yine Irak'ta mezhep mücadelelerin günümüzde dahi devam ettiği dikkate alındığında, yaklaşık bin yıl önceki bir dönem incelenmesine rağmen çalışmanın bugüne de ışık tutması amaçlanmaktadır.

Selçuklular döneminde Bağdâd'da meydana gelen mezhep mücadelelerinin ele alındığı bu çalışma, kaynaklar ve araştırmalar, giriş, dört ana bölüm, sonuç ve bibliyografyadan müteşekkildir. Giriş başlığında İslâm mezheplerinin ortaya çıkışı, mezheplerin türüne göre tasnifi, Türklerin mezhebî hayatı ve Selçuklular döneminde

Bağdâd'ın idari yapısı ana hatlarıyla ele alınmaktadır. Birinci bölümde evvelâ Bağdâd'ın Selçuklu öncesi mezhebî durumu kısaca anlatıldıktan sonra, Selçuklular döneminde şehrin mahallelerinde ikamet edenlerin mezhepleri tespit edilmek suretiyle bir mezhep haritası çıkarılmaya çalışılmıştır. İkinci bölümde dönemin Abbâsî halifeleriyle Selçuklu sultanlarıyla devlet adamlarının mezheplere yaklaşımı ve ilişkileri incelenmiştir. Üçüncü bölümde Selçuklular döneminde Bağdâd'ın düşünce iklimi ve mezheplerin fikrî mücadelesi ele alınmıştır. Dördüncü ve son bölümde ise Büveyhîlerin son yıllarından başlamak suretiyle Selçuklu hâkimiyetinin sonuna kadar Bağdâd'da vuku bulan mezhep kavgaları ve çatışmaları tespit edilerek nedenleri, sonuçları ve etkileri incelenmiştir.

Son olarak tez çalışması sırasında birçok kişinin yardım ve desteğini de burada zikretmemiz gerekmektedir. Nitekim evvelâ metni okuyarak görüş ve önerileriyle tezin gelişmesini sağlayan danışman hocam sayın Prof. Dr. Aydın Usta'ya teşekkür ederim. Yine tezin yazımı sırasında zaman zaman görüşlerine başvurduğum hocam sayın Prof. Dr. Osman G. Özgüdenli'ye teşekkürlerimi sunarım. Tez izleme komitesinde yer alan ve desteklerini esirgemeyen hocam sayın Dr. Öğr. Üyesi Erman Şan ve yine desteğini esirgemeyen hocam sayın Doç. Dr. Gülseren Azar Nasırabadi'ya müteşekkirim. Arapça kaynakların anlaşılmasında karşılaştığım sorunlarda ve mezheplerle ilgili sorularında bilgisine başvurduğum arkadaşım Dr. Öğr. Üyesi M. Fatih Yalçın'a ve Farsça kaynaklardan tercüme yapılarak istifade etmemi sağlayan ağabeyim Dr. Öğr. Üyesi Bülent Özkuzugüdenli'ye teşekkür ederim. Tez sürecinde her daim destekleyen arkadaşlarım Emrah Çelik, Esin Küçükbekir, Nuran Ünal, Dr. Ayşe Ayçiçek ve ağabeyim Doç. Dr. Mehmet Öncel'e teşekkürlerimi sunarım. Son olarak bu meşakkatli süreçte desteklerini esirgemeyen annem Resude Kaymak ve babam Aydın Kaymak'a sonsuz teşekkür ederim. Selçuklu tarihinin göz ardı edilen bir konusunun incelenmeye çalışıldığı bu mütevazı çalışmayla alanın küçük bir boşluğunu doldurmayı hedeflemekteyiz. Genelde Ortaçağ Türk-İslâm tarihi ve İslâm mezhepleri tarihi, özelde Selçuklu ve Bağdâd tarihi konusunda araştırma yapanlara faydalı olmasını temenni ediyoruz.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT	III
ÖN SÖZ	V
İÇİNDEKİLER	VII
KISALTMALAR	X
KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMA ESERLERİ	XI
A. Kaynaklar	XI
1. Genel Tarihler	XI
2. Özel Tarihler	XVII
3. Şehir ve Bölge Tarihleri	XXI
4. Tabakât, Terâcim ve Vefeyât Kitapları	XXII
5. Coğrafya Kitapları ve Seyahatnâmeler	XXIV
6. Siyasetnâmeler ve Mezhepler Tarihi ile İlgili Eserler	XXVI
B. Araştırma Eserleri	XXVI
GİRİŞ	1
1. İslâm Mezheplerinin Kısa Tarihi	1
2. Selçuklular Döneminde Bağdâd (1055-1152): Genel Bir Bakış	7
I. BÖLÜM	15
SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE BAĞDÂD'DA MEZHEPLER	15
1.1. Selçuklu Hâkimiyeti Öncesinde Bağdâd'ın Mezhebî Yapısı	15
1.2. Selçuklular Döneminde Bağdâd'ın Mezhebî Yapısı	20
1.2.1. Sünnîler	22
1.2.2. Şîîler	35
1.2.3. Diğer Mezhepler	38
II. BÖLÜM	41
ABBÂSÎLER İLE SELÇUKLULARIN MEZHEPLERE YAKLAŞIMI VE İLİŞKİLERİ	41
2.1. Abbâsî Halifeleri	41
2.1.1. Halife el-Kâdir Billâh	43
2.1.2. Halife el-Kâ'im Biemrillâh	57
2.1.3. Halife el-Muktedî Biemrillâh	67

2.1.4. Halife el-Müstazhir Billâh	71
2.1.5. Halife el-Müsterşid Billâh.....	76
2.1.6. Halife er-Râşid Billâh	78
2.1.7. Halife el-Muktefî Liemrillâh.....	78
2.2. Selçuklu Sultanları	82
2.2.1. Büyük Selçuklu Sultanları	91
2.2.1.1. Sultan Tuğrul Bey	91
2.2.1.2. Sultan Alp Arslan.....	97
2.2.1.3. Sultan Melikşâh.....	101
2.2.1.4. Sultan Berkyaruk.....	105
2.2.1.5. Sultan Muhammed Tapar	107
2.2.1.6. Sultan Sencer.....	110
2.2.2. Irak Selçukluları Sultanları	114
2.2.2.1. Sultan Mahmûd	115
2.2.2.2. Sultan II. Tuğrul.....	116
2.2.2.3. Sultan Mes'ûd	116
2.3. Devlet Adamları.....	121
III. BÖLÜM.....	130
SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE BAĞDÂD'DA DÜŞÜNCE HAYATI VE	
MEZHEPLERİN FİKRÎ MÜCADELESİ.....	130
3.1. Mezhep Âlimleri ve Eserleri.....	130
3.1.1. Sünnî Âlimler.....	131
3.1.1.1. Hanbelî Âlimler.....	131
3.1.1.2. Şâfiî Âlimler.....	148
3.1.1.3. Hanefî Âlimler	164
3.1.1.4. Mâlikî Âlimler.....	168
3.1.2. Şîî Âlimler.....	170
3.1.3. Mu'tezilî Âlimler	171
3.2. Selçuklular Döneminde Bağdâd Medreseleri	174
3.2.1. Şâfiî Medreseleri.....	175
3.2.2. Hanefî Medreseleri.....	184
3.2.3. Hanbelî Medreseleri.....	196
3.3. Mezhepler Arasında Rekabet ve Tartışmalar.....	199
3.4. Mezhepler Arası Mücadelede Reddiye Geleneği.....	204

IV. BÖLÜM	207
SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE BAĞDÂD'DA MEZHEP MÜCADELELERİ: KAVGALAR VE ÇATIŞMALAR.....	207
4.1. Selçuklu Hâkimiyeti Öncesinde Mezhep Mücadeleleri	207
4.2. Büyük Selçuklu Döneminde Mezhep Mücadeleleri	232
4.2.1. Sultan Tuğrul Bey	233
4.2.2. Sultan Alp Arslan.....	259
4.2.3. Sultan Melikşâh.....	266
4.2.4. Sultan Mahmûd	289
4.2.5. Sultan Berkyaruk.....	291
4.2.6. Sultan Muhammed Tapar.....	294
4.3. Irak Selçukluları Döneminde Mezhep Mücadeleleri	297
4.3.1. Sultan Mahmûd	297
4.3.2. Sultan Mes'ûd	301
SONUÇ	305
BİBLİYOGRAFYA.....	310
1. Kaynak Eserler	310
2. Araştırma Eserleri	316
ÖZ GEÇMİŞ.....	331

KISALTMALAR

a.mlf.	: aynı müellif.
b.	: bin, ibn (oğlu).
bkz.	: bakınız.
bt.	: binti (kızı).
değ.	: değerlendirme.
<i>DİA</i>	: <i>Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi</i> .
ed.	: editör.
<i>EP</i>	: <i>Encyclopaedia of Islam (new edition)</i> .
haz.	: hazırlayan.
<i>İA</i>	: <i>Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi</i> .
n.	: not/dipnot.
not.	: notlandırın.
nşr.	: neşreden.
öl.	: ölüml.
özet.	: özetleyen.
s.	: sayfa.
t.y.	: tarih yok.
thk.	: tahkik.
trc.	: tercüme.
TTK	: Türk Tarih Kurumu.
vd.	: ve devamı/ve diğerleri.
yay.	: yayınlayan.
yay. haz.	: yayına hazırlayan.

KAYNAKLAR ve ARAŞTIRMA ESERLERİ

Çalışmanın doğası gereği başta İslâm tarihleri olmak üzere pek çok kaynak ve araştırma eserinden faydalanıldı. Bunların büyük bir kısmını genel tarih kitapları oluşturmaktadır ki konumuzla alakalı en çok malumat genel tarih kitaplarında yer almaktadır. Özel tarihler (halifelik tarihleri, Selçuklu hanedan tarihleri), şehir ve bölge tarihleri, biyografi eserleri, hatıratlar, coğrafya eserleri ve seyahatnâmeler, siyasetnâmeler ve mezhepler ile ilgili eserler kullanıldı. İslâm tarihi kaynaklarının yanı sıra Süryânî, Ermeni ve Bizanslı tarihçilerin kaleme aldıkları eserler de müracaat edildi. Burada çalışmada kullanılan ana kaynaklar ile araştırma eserlerini kısaca tanıtılacaktır.

A. Kaynaklar

1. Genel Tarihler

el-Azîmî¹ (Muhammed b. Ali el-Halebî, 483-558/1090-1163'ten sonra) tarafından kaleme alınan *Târîhu'l-Azîmî* isimli eser, muhtasar bir İslâm tarihi olup 538/1143 yılına kadar gelmektedir. Konu açısından kısa ve genel olmakla birlikte Abbâsî halifeleri ile Selçuklu sultanlarının mezhebî kimlikleri ve mezheplerle ilişkilerine dair önemli bilgiler vermektedir. Eserin Ali Sevim tarafından hazırlanan neşri ile Türkçe tercümesi kullanıldı². Müellifin adıyla yayımlanan *Târîhu Haleb* isimli bir eser daha bulunmaktadır³. Söz konusu eserin de ilk eser ile benzer içerikli olduğu anlaşılmaktadır.

Bağdâd'ın zengin bir ailesine mensup **İbnü'l-Cevzî**⁴ (Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, 510-597/1116-1200), Ortaçağ İslâm dünyasının önemli âlimlerinden biridir. İbnü'l-Cevzî, İslâmî ilimlerin hemen her alanında yazdığı eserlerle tanınan bir âlimdir. Tarih alanında kaleme aldığı *el-Muntazam fî târîhi'l-*

¹ Hayatı ve eserleri için bkz. Ali Sevim, "Azîmî", *DİA*, IV, 330-331; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s.113-114.

² el-Azîmî, *Târîhu'l-Azîmî*, yay. Ali Sevim, *Azîmî Tarihi: Selçuklularla İlgili Bölümler (H. 430-538=1038/39-1143/44)*, Ankara 1988.

³ el-Azîmî, *Târîhu Haleb*, thk. İbrâhîm Za'rûr, Dımaşk 1984.

⁴ Hayatı ve eserleri için bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.122; Yusuf Şevki Yavuz-Casim Avcı, "İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec", *DİA*, XX, 543-549.

mülûk ve'l-ümem isimli eseri çalışmanın temelini oluşturan kaynakların en başında gelmektedir. Eser, biyografi ağırlıklı olmakla birlikte yıl esasına göre Hz. Âdem'in yaratılışından 573/1177 yılına kadar olan olayları anlatmaktadır. Pek çok defa başvurulmuş eser, Bağdâd'ın mezhebî yapısı, mezhebî kimlikleri ve mezheplerle ilişkileri, şehrin düşünce iklimi ve mezhep çatışmaları açısından oldukça önemli bilgiler içermektedir. Eserin Muhammed Abdülkâdir Atâ ve Mustafâ Abdülkâdir Atâ neşri ile Ali Sevim tarafından yayımlanan kısmî Türkçe tercümesinden istifade edildi⁵.

Esîr kardeşlerden özellikle kaleme aldığı tarih eseri ile tanınan İzzü'd-dîn **İbnü'l-Esîr**⁶ (Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, 555-630/1160-1233), Ortaçağ İslâm dünyasının en büyük ve en güvenilir tarihçilerindendir. Müellif, *el-Kâmil fi't-târih* isimli eserinde dünyanın yaratılışından 628/1231 yılına kadar gelmektedir. Hicret'ten sonra olayları yıl esasına göre anlatmaktadır. Bu çalışma da tıpkı İbnü'l-Cevzî'nin *el-Muntazam*'ı gibi tezin temelini oluşturmaktadır. Her yılın sonunda çeşitli olaylara dair verilen malumatta özellikle mezhep çatışmaları hakkında orijinal bilgiler yer almaktadır. Eserin Ömer Abdüsselâm Tedmurî neşri, Abdülkerim Özaydın ve Ahmet Ağırakça'nın Türkçe tercümesi ve D. S. Richards'ın İngilizce tercümesi kullanıldı⁷.

Sıbt İbnü'l-Cevzî⁸ (Şemsü'd-dîn Ebü'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızıoğlu b. Abdullah, 581-654/1185-1256), annesinin babası meşhur âlim İbnü'l-Cevzî tarafından yetiştirilmiştir. Dedesi gibi o da İslâmî ilimlerde muhtelif eser kaleme almıştır. Çalışmada kullanılan eseri *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-â'yân*, hilkatten 654/1256 yılına kadar olan olayları yıl esasına göre anlatmaktadır. Sıbt İbnü'l-Cevzî, Abbâsî

⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, XIV-XVIII, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ-Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrut 1992; Selçuklular ile ilgili kısımların Türkçe trc. Ali Sevim, *el-Muntazam fi târihi'l-ümem'de Selçuklular (H. 430-485=1038-1092)*, TTK, Ankara 2011.

⁶ Hayatı ve eserleri için bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.137-139; Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l-Esîr, İzzeddin", *DİA*, XXI, 26-27.

⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VI-X, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî, Beyrut 2012; Türkçe trc. Ahmet Ağırakça, *İslâm Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, VIII; Türkçe trc. Abdülkerim Özaydın, *İslâm Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, IX-XI; Türkçe trc. Ahmet Ağırakça - Abdülkerim Özaydın, *İslâm Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, XII, Bahar Yayınları, İstanbul 1987; Selçuklular ile ilgili kısımların İngilizce trc. D. S. Richards, *The Annals of the Saljuq Turks: Selections from al-Kâmil fi'l-Ta'rîkh of 'Izz al-Dîn İbn al-Athîr*, London 2002.

⁸ Hayatı ve eserleri için bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.144-145; Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî", *DİA*, XXXVII, 87-88.

halifeliğinde kâtip olan Garsu'n-ni'me⁹ (Muhammed b. Hilâl es-Sâbî, 416-480/1025-88)'nin babası Hilâl b. el-Muhassin es-Sâbî'nin eserine zeyl olarak kaleme aldığı, 448-479/1056-87 yılları arasındaki dönemi anlattığı *Uyûnu't-tevârih* isimli eserini kullanarak bu yılları anlatmıştır. Günümüze ulaşmayan *Uyûnu't-tevârih*'i kullanan yegâne müellif olan Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin eserinde özellikle 448-479/1056-87 yılları arasında kısımlar Abbâsî ve Selçuklu tarihi açısından son derece önemlidir. *Mir'âtü'z-zamân*, çalışmada en çok başvurulan eserlerden biridir. Arslan el-Besâsîrî hadisesi öncesinde ve sonrasında gelişmelere dair hiçbir kaynakta yer almayan bilgiler ihtiva etmektedir. Yine mezhep çatışmalarına dair de önemli malumat içermektedir. Eserin bir komisyon tarafından hazırlanan neşri ile Ali Sevim'in kısmî Türkçe tercümesinden faydalanıldı¹⁰.

Süryânî tarihçi **Ebü'l-Ferec**¹¹ (Cemâlû'd-dîn Yuhannâ Mâr Grigorius b. Tâcü'd-dîn Ehrûn (Hârûn-Aaron) el-Malatî, öl. 685/1286)'in *Makhtebhanûth zabhne* (*Kronografya* veya *Târîhu'z-zamân*) isimli Süryânîce eseri, yaratılıştan 1286 yılına kadarki hadiseleri anlatan genel bir tarihtir. Konu açısından tekrar bilgiler ihtiva etmektedir. Eserin Ömer Rıza Doğrul tarafından yayımlanan Türkçe tercümesi kullanıldı¹². Söz konusu eserin yine müellif tarafından hazırlanan *Târîhu muhtasari'd-düvel* isimli Arapça muhtasarı bulunmaktadır. Bu eser de tekrar bilgiler ihtiva etmektedir¹³.

İlhanlı dönemi vezirlerinden Hâce **Reşîdü'd-dîn Fazlullâh**¹⁴ (b. İmâdü'd-devle Ebü'l-Hayr b. Ali, Reşîd et-Tabîb el-Hemedânî, 646-718/1248-1318), İslâm dünyasının yetiştirdiği önemli tarihçilerindendir. Birçok eser kaleme almış olmakla birlikte *Câmi'ü't-tevârih* isimli bir dünya tarihi, en önemli kitabıdır. Selçuklu sultanlarının mezhebî kimlikleri ve mezheplerle ilişkilerine dair yer yer önemli

⁹ Hayatı ve eserleri için bkz. Ali Sevim, "Garsünni'me", *DİA*, XIII, 386-387; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.68-69; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân Fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, seçme, trc. ve değ. Ali Sevim, Ankara 2011, Giriş, s.5-10.

¹⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fî tevârihi'l-â'yân*, XVII, thk. Ammâr Reyhâvî; XVIII-XIX, thk. Muhammed Enes el-Hinn - Kâmil Muhammed el-Herrât, Dımaşk 2013; XX-XXII, thk. İbrâhîm ez-Zeybek, Dımaşk 2013; Selçuklular ile ilgili kısımların Türkçe trc. Ali Sevim, *Mir'âtü'z-Zamân Fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, TTK, Ankara 2011.

¹¹ Hayatı ve eserleri için bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.153-154; Abdülkerim Özeydin, "İbnü'l-İbrî", *DİA*, XXI, 92-94.

¹² Ebü'l-Ferec, Gregory (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, I, Türkçe trc. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1999³.

¹³ Ebü'l-Ferec, Gregory (Bar Hebraeus), *Târîhu muhtasari'd-düvel*, nşr. Halil el-Mansûr, Beyrut 1997.

¹⁴ Hayatı ve eserleri için bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.234-237; Osman G. Özgüdenli, "Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî", *DİA*, XXXV, 19-21.

malumat içermektedir. Eserin Erkan Göksu ve H. Hüseyin Güneş tarafından yayımlanan Selçuklular kısmının Türkçe tercümesi kullanıldı¹⁵.

Eyyübî ailesine mensup **Ebü'l-Fidâ**¹⁶ (el-Melikü'l-Mü'eyyed İmâdü'd-dîn İsmâîl b. Ali b. Mahmûd b. Ömer b. Şâhinşâh b. Eyyûb, 672-732/1273-1331), *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer* isimli eserinde hilkatten 729/1329 yılına kadar olan dönemi yıl esasına göre anlatmaktadır. Eser, İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil*'inin bir özeti şeklinde olup onunla paralel bilgiler vermektedir. Eserin Mahmûd Deyyûb neşriden istifade edildi¹⁷.

en-Nüveyrî¹⁸ (Ebü'l-Abbâs Şehâbü'd-dîn Ahmed b. Abdülvehhâb, 677-732/1279-1332)'nin *Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb* isimli eseri, bütün bilimlere içeren ansiklopedik bir kaynaktır. Eserde hanedanlar bölümlere ayrılarak anlatılmıştır. Çalışma açısından eserde kısa ve tekrar niteliğinde bilgiler yer almaktadır. Eserin bir komisyon tarafından hazırlanan neşri kullanıldı¹⁹.

İbnü'd-Devâdârî²⁰ (Seyfü'd-dîn Ebû Bekr b. Abdullah b. İzzü'd-dîn Aybek, öl. 736/1336'dan sonra)'nin *Kenzü'd-dürer ve câmiü'l-gurer* isimli eseri, genel bir İslâm tarihi olup yıl esasına göre 735/1335 yılına kadar gelmektedir. Eserde konu açısından tekrar bilgiler verilmekle birlikte yer yer orijinal malumat da ihtiva etmektedir. Eserin Selâhaddîn el-Müneccid tarafından yayımlanan neşriden faydalanıldı²¹.

ez-Zehebî²² (Şemsü'd-dîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman, 673-748/1273-1347)'nin *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm* isimli eseri, 700/1300 yılına kadar gelen yıl esasına göre hazırlanmış genel bir İslâm tarihidir. Vefeyât olarak verilen biyografi ağırlıklı bir eser olup çalışma açısından özellikle biyografilerde önemli bilgiler yer almaktadır. Bağdâd'da faaliyet gösteren âlimlerin

¹⁵ Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-tevârîh*, Selçuklular kısmının Türkçe trc. ve not. Erkan Göksu - H. Hüseyin Güneş, *Câmi'ü't-tevârîh (Zikr-i Târîh-i Âl-i Selçûk)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2014.

¹⁶ Hayatı ve eserleri için bkz. Abdülkerim Özyayın, "Ebü'l-Fidâ", *DİA*, X, 320-321; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.178-180.

¹⁷ Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebî'l-Fidâ: el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer*, I-II, thk. Mahmûd Deyyûb, Beyrut 1997.

¹⁸ Hayatı ve eseri için bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.180-181; Mustafa Öz, "Nüveyrî, Ahmed b. Abdullah", *DİA*, XXXIII, 304-306.

¹⁹ en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb*, XXIII, thk. Abdülmecîd Terhuynî; XXVI-XXVII, thk. Necîb Mustafâ Fevâz-Hikmet Keşlî Fevâz, Beyrut 2004.

²⁰ Hayatı ve eserleri için bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.182-183; Cevat İzgî, "İbnü'd-Devâdârî", *DİA*, XXI, 11-13.

²¹ İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer ve câmiü'l-gurer: ed-dürretü'l-maziyye fi ahbâri'd-devleti'l-Fâtîmiyye*, VI, thk. Selâhaddîn el-Müneccid, Kahire 1961.

²² Hayatı ve eserleri için bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.185-188; Tayyar Altıkulaç, "Zehebî", *DİA*, XLIV, 180-188.

tespitinde sıklıkla kullandığımız eserlerden biridir. Bununla birlikte siyasî ve askerî tarihe aktarılan bilgiler ise tekrar niteliğindedir. Eserin Ömer Abdüsselâm Tedmurî neşri kullanıldı²³. Yine ez-Zehebî'nin *Düvelü'l-İslâm* isimli eserinden de istifade edildi²⁴.

İbnü'l-Verdî²⁵ (Ebû Hafs Zeynü'd-dîn Ömer b. Muzaffer, 689-749/1290-1349)'nin *Tetimmetü'l-muhtasar fî ahbâri'l-beşer (Târîhu İbni'l-Verdî)* isimli eseri, Ebü'l-Fidâ'nın *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*'inin özetlendiği ve 729-749/1329-49 yılları arasındaki olayların anlatıldığı bir zeylidir. Eserde konuyla alakalı olarak Ebü'l-Fidâ ile benzer bilgileri vermektedir. Eserin Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye tarafından yayımlanan neşrinden faydalanıldı²⁶.

Hamdullâh Müstevfî-yi Kazvîni²⁷ (Ahmed b. el-Atabek Tâcü'd-dîn Ebû Bekr Hamd, 680-750/1281-1350)'nin *Târîh-i güzîde* isimli Farsça eseri, Reşîdü'd-dîn Fazlullâh'ın *Câmi 'ü't-tevârih*'in bir hülasasıdır. Eser, Selçuklu sultanlarının mezhebî kimlikleri ve mezheplerle ilişkilerine dair yer yer önemli malumat vermektedir. Eserin Mürsel Öztürk tarafından yayımlanan Türkçe tercümesi ile Erkan Göksu editörlüğünde neşredilen kısmî Türkçe tercümesinden yararlanıldı²⁸.

el-Yâfiî²⁹ (Ebû Muhammed Afîfü'd-dîn Abdullah b. Es'ad b. Ali b. Süleymân el-Yemenî, öl. 768/1367)'nin *Mir'âtü'l-cenân ve 'ibretü'l-yakzân fî ma'rifeti havâdissi'z-zamân* isimli eseri, Hicret (1/622)'ten 750/1349 yılına kadar gelen olayları ihtiva eden genel bir İslâm tarihidir. Konuyla alakalı tekrar olmakla birlikte bazı önemli bilgilerin de yer aldığı görülmektedir. Eserin, Halîl el-Mansûr tarafından hazırlanan neşrinden istifade edildi³⁰.

²³ ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*, XXVI-XXXVIII, XL-XLIV, XLVI, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî, Beyrut 1993.

²⁴ ez-Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, thk. Hasan İsmâîl Merve - Mahmûd el-Arnaût, Beyrut 1999.

²⁵ Hayatı ve eserleri için bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.191-192; İsmail Durmuş-Ali Şakir Ergin, "İbnü'l-Verdî, Zeynüddin", *DİA*, XXI, 239-240.

²⁶ İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî: Tetimmetü'l-muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, I-II, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1996.

²⁷ Hayatı ve eserleri için bkz. Abdülkerim Özaydın, "Hamdullah el-Müstevfî", *DİA*, XV, 454-455; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.240-242.

²⁸ Hamdullâh Müstevfî-yi Kazvîni, *Târîh-i güzîde*, Türkçe trc. Mürsel Öztürk, *Târîh-i güzîde*, TTK, Ankara 2018 [= *Târîh-i güzîde/Öztürk*]; Selçuklular kısmının Türkçe trc. *Târîh-i güzîde (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân)*, ed. Erkan Göksu, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2015 [= *Târîh-i güzîde/Göksu*].

²⁹ Hayatı ve eserleri için bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.271-272; Derya Baş, "Yâfiî", *DİA*, XLIII, 175-177.

³⁰ el-Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân ve 'ibretü'l-yakzân fî ma'rifeti havâdissi'z-zamân*, III, nşr. Halîl el-Mansûr, Beyrut 1997.

İbn Kesîr³¹ (İmâdü'd-dîn Ebü'l-Fidâ' İsmâîl b. Ömer el-Kureysî ed-Dımaşkî, 700-774/1300-73), Ortaçağ İslâm dünyasının önemli tarihçilerinden biridir. *el-Bidâye ve'n-nihâye* isimli eseri, hilkatten 767/1365-66 yılına kadar gelmektedir ve yıl esasına göre hazırlanmıştır. Eser, tıpkı İbnü'l-Cevzî'nin *el-Muntazam*'ı gibi biyografi ağırlıklı ve onunla da paralel bilgiler ihtiva etmektedir. Çalışmanın temelini oluşturan kaynaklardan biri olan bu eserden pek çok defa istifade edildi. Özellikle mezhep çatışmalarına dair önemli bilgiler yer almaktadır. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî tarafından hazırlanan neşri ile Mehmet Keskin tarafından yayımlanan Türkçe tercümesi kullanıldı³². Türkçe tercümesinde -hangi neşre göre hazırlandığı belirtilmemektedir- yer yer atlanmış bilgiler ve hatalar görülmektedir.

İbn Tağrıberdî³³ (Cemâlü'd-dîn Ebü'l-Mehâsin Yûsuf, 812-874/1409-70) tarafından kaleme alınan *en-Nücümü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhire* isimli eser, 20/641 yılındaki Mısır'ın fethinden 873/1467 yılına kadar gelen olayları ihtiva etmektedir. Hükümdarların devrine ve her hükümdarın devri de yıllara göre hazırlanan eserde konumuzla ilgili tekrar ancak yer yer önemli bilgiler bulunmaktadır. Eserin Muhammed Hüseyin Şemsüddîn neşrinden yararlandı³⁴.

Mîrhând³⁵ (Hamîdü'd-dîn Muhammed Mîrhând b. Burhânü'd-dîn Hâvendşâh b. Kemâlü'd-dîn Mahmûd Herevî, öl. 903/1488) tarafından kaleme alınan *Ravzatü's-safâ fî sîreti'l-enbiyâ' ve'l-mülûk ve'l-hulefâ'* isimli Farsça eser, genel bir tarihtir. Eserde Selçukluların erken tarihleri ve Selçuklu sultanlarının mezhebî kimlikleri ve mezheplerle ilişkilerine dair önemli bilgiler yer almaktadır. Eserin Abbâs Pervîz neşri ile Selçuklular ve Gazneliler kısımlarının Erkan Göksu tarafından yayımlanan Türkçe tercüme kullanıldı³⁶.

³¹ Hayatı ve eserleri için bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.196-198; Abdülkerim Özaydın, "İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ", *DİA*, XX, 132-134.

³² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XV-XVII, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Cize 1998; Türkçe trc. Mehmet Keskin, *el-Bidâye ve'n-nihâye: Büyük İslâm Tarihi*, XI-XIII, Çağrı Yayınları, İstanbul 1995.

³³ Hayatı ve eserleri için bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.219-221; Mustafa Çuhadar-İsmail Yiğit, "İbn Tağrıberdî", *DİA*, XX, 385-388.

³⁴ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, IV-V, thk. Muhammed Hüseyin Şemsüddîn, Beyrut 1992.

³⁵ Hayatı ve eserleri için bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.247-248; İsmail Aka, "Mîrhând", *DİA*, XXX, 126-127.

³⁶ Mîrhând, *Ravzatü's-safâ fî sîreti'l-enbiyâ' ve'l-mülûk ve'l-hulefâ'*, IV, nşr. Abbâs Pervîz, Müesses-i Hayyâm ve İntişârât-ı Pirûz, Tahran 1339/1960; Selçuklular kısmının Türkçe trc. ve not. Erkan Göksu, *Ravzatü's-safâ fî sîreti'l-enbiyâ' ve'l-mülûk ve'l-hulefâ' (Tabaka-i Selçûkiyye)*, TTK, Ankara 2015; Gazneliler kısmının Türkçe trc. ve not. Erkan Göksu, *Ravzatü's-safâ: Gazneliler (Mülûk-i Gazneviyye)*, Kronik Kitap, İstanbul 2017.

Müneccimbaşı³⁷ (Ahmed b. Lütfullâh, 1041-1113/1631-1702)'nin *Câmi'u'd-düvel* isimli eseri, bir genel tarihtir. Osmanlı döneminde kaleme alınan bu eserde konumuzla alakalı olarak özellikle İbnü'l-Esir'in *el-Kâmil*'ine paralel ve tekrar bilgiler bulunmaktadır. Eserin Ali Öngül tarafından hazırlanan neşir ve Türkçe tercümesinden istifa edildi³⁸.

Ayrıca **İbn Miskeveyh** (öl. 421/1030)'in *Tecâribü'l-ümem ve te'âkıbü'l-himem*'i³⁹, **el-Cüzcânî** (öl. 664/1266'dan sonra)'nin *Tabakât-i Nâsirî*'si⁴⁰, **İbnü's-Sâî** (öl. 674/1276)'nin *el-Câmi'u'l-muhtasar fî unvâni't-tevârih ve uyûni's-siyer*⁴¹, **Niğdeli Kâdı Ahmed** (öl. 734/1333'ten sonra)'in *el-Veledü's-şefik ve'l-hâfidü'l-halik*⁴², **Şebânkâreî** (öl. 759/1358?)'nin *Mecma'u'l-ensâb*'i⁴³, **Ebü'l-Velîd İbnü's-Şihne** (öl. 815/1412)'nin *Ravzü'l-menâzir fî ilmi'l-evâ'il ve'l-evâhir*'i⁴⁴ ve **Mîr Yahyâ Kazvîni** (öl. 962/1555)'in *Lubbu't-tevârih*'i⁴⁵ de çalışma sırasında istifade edilen genel tarih kitaplarındandır.

2. Özel Tarihler

Fâtîmî dâ'isi **el-Mü'eyyed fi'd-dîn eş-Şîrâzî**⁴⁶ (Ebû Nasr el-Mü'eyyed fi'd-dîn Hibetullâh b. Mûsâ b. Dâvud, 390-470/1000-77), *Sîretu'l-Mü'eyyed fi'd-Dîn Dâ'i'd-du'ât tercemetu hayatihî bi kalemihî* isimli eserinde kendi hayatını anlatmaktadır.

³⁷ Hayatı ve eserleri için bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.316-317; Ahmet Ağırakça, "Müneccimbaşı, Ahmet Dede", *DİA*, XXXII, 4-6.

³⁸ Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmi'u'd-düvel*, nşr. ve Türkçe trc. Ali Öngül, *Câmiu'd-düvel: Selçuklular Tarihi I: Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2017.

³⁹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve te'âkıbü'l-himem*, Türkçe trc. Kıvameddin Burslan, *Tecâribü'l-ümem*, yay. haz. Mehmet Şeker - Rıza Savaş - Süleyman Genç - Ali Ertuğrul, TTK, Ankara 2016.

⁴⁰ Minhâc-i Sirâc el-Cüzcânî, *Tabakât-i Nâsirî*, kısmî Türkçe trc. ve not. Erkan Göksu, *Tabakât-i Nâsirî: Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar*, TTK, Ankara 2015.

⁴¹ İbnü's-Sâî, *Târihu İbni's-Sâî: el-Câmi'u'l-muhtasar fî unvâni't-tevârih ve uyûni's-siyer*, thk. Muhammed Abdullah el-Kadhat, Dârü'l-Fâruk, Ammân 2010.

⁴² Niğdeli Kâdı Ahmed, *el-Veledü's-şefik ve'l-hâfidü'l-halik*, Farsça metin ve Türkçe trc. Ali Ertuğrul, *Niğdeli Kadı Ahmed'in el-Veledü's-şefik ve'l-hâfidü'l-halik'ı (Anadolu Selçuklularına Dair Bir Kaynak)*, I-II, TTK, Ankara 2015.

⁴³ Şebânkâreî, *Mecma'u'l-ensâb*, Selçuklular kısmının Türkçe trc. Ahmad Hesamipour, "Selçuklular", *Tarih Okulu Dergisi*, IV (2009), s.137-161.

⁴⁴ Ebü'l-Velîd İbnü's-Şihne, *Ravzü'l-menâzir fî ilmi'l-evâ'il ve'l-evâhir*, thk. Seyyid Muhammed Mühennâ, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1997.

⁴⁵ Mîr Yahyâ Kazvîni, *Lubbu't-tevârih*, Selçuklular kısmının Türkçe trc. Altan Çetin, "Yahya Kazvîni'nin Lubbu't-tevârih'inde Selçuklularla Alâkalı Bilgiler", *Gazi Türkiyat: Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 1 (2007), s.183-192.

⁴⁶ Hayatı ve eserleri için bkz. el-Mü'eyyed fi'd-dîn eş-Şîrâzî (Dâ'i'd-du'ât), *Sîretu'l-Mü'eyyed fi'd-Dîn Dâ'i'd-du'ât tercemetu hayatihî bi kalemihî*, nşr. Muhammed Kâmil Hüseyin, Kahire 1949; Mustafa Öz, "Müeyyed-fiddîn", *DİA*, XXXI, 484-485; Ömer Tokuş, "Arslan el-Besâsirî ve İbrahim Yimâl İsyânlarının Gizli Kahramanı Fâtûmî Dâisi "el-Mü'eyyed fi'd-Dîn Hibetullah eş-Şîrâzî"", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXI/2 (2016), s.569-594.

Arslan el-Besâsîrî-Fâtîmî ittifakı, el-Besâsîrî'nin Abbâsî ve Selçuklu karşıtı faaliyetleri, İbrâhîm Yinal-el-Besâsîrî münasebetleri ve Fâtîmîlerin Abbâsî karşıtı siyaseti bakımından önemli bir kaynak eserdir. Eserin Muhammed Kâmil Hüseyin tarafından hazırlanan neşri kullanıldı⁴⁷.

İbnü'l-İmrânî⁴⁸ (Muhammed b. Ali b. Muhammed, öl. 580/1184) tarafından kaleme alınan *el-İnbâ' fi târihi'l-hulefâ'*, isimli eseri, 560/1165 yılına kadar gelen olayları Emevî ve Abbâsî halifelerine göre tasnif ederek anlatan muhtasar bir İslâm tarihidir. el-Kâdir Billâh ve sonrasındaki halifelere dair başlıklarda Abbâsî halifelerinin mezheplere yaklaşımı ve ilişkileri, Şâfiî âlimlerin faaliyetleri ve Arslan el-Besâsîrî hadisesine dair malumat bulunmaktadır. Eserin Kâsım es-Sâmerrâ'î neşrinden istifade edildi⁴⁹.

Zahîrû'd-dîn-i Nişâbü'rî⁵⁰ (öl. 582/1186?)'nin *Selçûk-nâme* isimli eseri, Selçuklu tarihinin başlangıcından Irak Selçukluları hükümdarı III. Tuğrul'un saltanatının ilk yıllarına kadarki dönemi anlatan bir Selçuklu tarihidir. Selçuklu sultanlarının mezhebî kimlikleri ve mezheplerle ilişkilerine dair yer yer önemli malumat vermektedir. Eserin Ayşegül Fidan tarafından yayımlanan Türkçe tercümesinden faydalanıldı⁵¹.

Sadrü'd-dîn el-Hüseynî⁵² (Ebü'l-Hasan Ali İbn Nâsır İbn Ali, öl. 590/1194)'nin *Ahbârü'd-devleti's-Selçûkiyye* isimli eseri, Selçuklu tarihinin başlangıcından Irak Selçuklularının yıkılışına kadarki (590/1194) dönemi anlatan bir Selçuklu tarihidir. Bilhassa Selçuklu sultanlarının mezhebî kimlikleri ve mezheplerle ilişkilerine dair önemli malumat ihtiva etmektedir. Eserin Muhammed Nûreddîn neşri ile Necati Lügâl'in Türkçe tercümesinden yararlanıldı⁵³.

⁴⁷ el-Mü'eyyed fi'd-dîn eş-Şîrâzî (Dâ'i'd-du'ât), *Siretu'l-Mü'eyyed fi'd-Dîn Dâ'i'd-du'ât tercemetu hayatihi bi kalemihi*, nşr. Muhammed Kâmil Hüseyin, Kahire 1949.

⁴⁸ Hayatı ve eseri için bkz. Claude Cahen, "Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı", Türkçe trc. Nejat Kaymaz, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, VII/12-13 (1969), s.200; Fazlı Konuş, *Selçuklular Bibliyografyası*, Çizgi Kitabevi, Konya 2006, s.23-24.

⁴⁹ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ' fi târihi'l-hulefâ'*, thk. Kâsım es-Sâmerrâ'î, Leiden 1973.

⁵⁰ Hayatı ve eseri için bkz. Osman G. Özgüdenli, "Zahîrüddîn-i Nişâbü'rî", *DİA*, XLIV, 102-103; Zahîrü'd-dîn-i Nişâbü'rî, *Selçûk-nâme*, Türkçe trc. Ayşe Gül Fidan, Kopernik Kitap, İstanbul 2018 s.49-71.

⁵¹ Zahîrü'd-dîn-i Nişâbü'rî, *Selçûk-nâme*, Türkçe trc. Ayşe Gül Fidan, Kopernik Kitap, İstanbul 2018.

⁵² Hayatı ve eseri için bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.143; Osman G. Özgüdenli, "Hüseynî, Ali b. Nâsır", *DİA*, EK-I, 572.

⁵³ Sadrü'd-dîn el-Hüseynî, *Zübdetü't-tevârih: Ahbârü'l-umerâ' ve'l-mülûki's-Selçûkiyye*, thk. Muhammed Nûreddîn, Dâru İkrâ, Beyrut 1985; Türkçe trc. Necati Lügâl, *Ahbârü'd-devleti's-Selçûkiyye*, TTK, Ankara 1999².

er-Râvendî⁵⁴ (Ebû Bekr Necmü'd-dîn Muhammed b. Ali b. Süleymân, öl. 603/1207'den sonra)'nin *Râhatü's-sudûr ve âyetü's-surûr* isimli eseri, Selçukluların başlangıcından Irak Selçuklularının yıkılışına kadar (590/1194) gelen bir Selçuklu tarihidir. Selçuklu sultanlarının mezhebî kimlikleri ve mezheplerle ilişkilerine dair yer yer önemli malumat vermektedir. Eserin Ahmed Ateş tarafından yayımlanan Türkçe tercümesi kullanıldı⁵⁵.

el-Bundârî⁵⁶ (Kivâmü'd-dîn Ebû İbrâhîm el-Feth b. Ali b. Muhammed, 586-643/1190-1245)'nin *Zübdetü'n-nusra ve nuhbetu'l-'usra* isimli eseri, İmâdü'd-dîn el-İsfahânî'nin dört ciltlik *Nusretü'l-fetre ve 'usretü'l-fitre*'sinin muhtasarıdır. *Nusretü'l-fetre* de esasen Selçuklu ve Abbâsî vezirlerinden Enûşirvân b. Hâlid'in *Fütûru zamâni's-sudûr ve sudûru zamâni'l-fütûr* isimli eseri bazı ilavelerle Farsçadan Arapçaya tercüme edilmiş hâlidir. *Zübdetü'n-nusra*, Selçukluların başlangıcından Irak Selçuklu hükümdarı III. Tuğrul'un ölümüne (590/1194) kadar olan dönemi ele almaktadır. Konu açısından yer yer farklı bilgiler vermekle birlikte İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil*'i ile paralel bilgiler verdiği görülmektedir. Abbâsî halifeleri ile Selçuklu sultanlarının mezhebî kimlikleri ve mezheplerle ilişkilerine dair yer yer önemli malumat vermektedir. Eserin Kıvameddin Burslan tarafından hazırlanan Türkçe tercümesinden faydalanıldı⁵⁷. Ayrıca *Nusretü'l-fetre ve 'usretü'l-fitre* de İsmâ Mustafa Ukle tarafından neşredilmiştir⁵⁸. Eser, büyük oranda *Zübdetü'n-nusra* ile benzerlik göstermektedir.

es-Süyûtî⁵⁹ (Ebü'l-Fazl Celâlü'd-dîn Abdurrahman b. Ebî Bekr, 849-911/1445-1505)'nin *Târihu'l-hulefâ'* isimli eseri, halifelerin biyografilerinden oluşan bir İslâm tarihidir. Özellikle Abbâsî halifelerinin mezhebî kimlikleri ve mezheplerle ilişkilerine dair yer yer önemli malumat vermektedir. Genellikle eserin Muhammed Gassân Nasûh Azkûl Hüseyinî'nin hazırladığı neşrini kullanmakla birlikte,

⁵⁴ Hayatı ve eseri için bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.126-127; Abdülkerim Özaydın, "Râvendî, Muhammed b. Ali", *DİA*, XXXIV, 471-472.

⁵⁵ er-Râvendî, *Râhatü's-sudûr ve âyetü's-surûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*, I-II, Türkçe trc. Ahmed Ateş, TTK, Ankara 1999².

⁵⁶ Hayatı ve eserleri için bkz. Abdülkerim Özaydın, "Bündârî", *DİA*, VI, 489-490; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.123-125.

⁵⁷ el-Bundârî, *Zübdetü'n-nusra ve nuhbetu'l-'usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Türkçe trc. Kıvameddin Burslan, TTK, Ankara 1999².

⁵⁸ İmâdü'd-dîn el-İsfahânî, *Nusretü'l-fetre ve 'usretü'l-fitre*, I-II, thk. İsmâ Mustafa Ukle, Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation), London 2019.

⁵⁹ Hayatı ve eserleri için bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.226-229; Halit Özkan, "Süyûtî", *DİA*, XXXVIII, 188-198.

karşılaştırma amacıyla Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd neşri ile H. S. Jarrett tarafından yayımlanan İngilizce tercümesinden istifade edildi⁶⁰.

Ayrıca **İbn Hazm** (öl. 456/1064)'ın *Esmâ'ü'l-hulefâ*⁶¹, **İbn Dihye** (öl. 633/1235)'nin *en-Nibrâs fî târihi hulefâ'i beni'l-Abbâs*⁶², **İbnü's-Sâî**'nin *Ahbâru'l-hulefâ'i'l-Abbâsiyyîn*⁶³ ve *Nisâ'u'l-hulefâ*⁶⁴, **İbnü't-Tiktakâ** (öl. 709/1309'dan sonra)'nın *el-Fahrî fî el-âdâbi's-sultâniyye ve'l-düveli'l-İslâmiyye*⁶⁵, **el-Kalkaşendî** (öl. 821/1418)'nin *Me'âsirü'l-inâfe fî me'âlimi'l-hilâfe*⁶⁶, **İbn Tağrıberdî**'nin *Mevridü'l-letâfe fî men veliye's-saltana ve'l-hilâfe*⁶⁷ ve **ed-Diyârbekrî** (öl. 990/1582)'nin *Târîhu'l-hamîs fî ahvâli enfesi nefis*⁶⁸ isimli halifelik tarihine dair eserlerden yararlanıldı. **Muhammed el-Hüseynî el-Yezdî** (öl. 743/1342-43)'nin *el-Urâza fî'l-hikâyeti's-Selcûkiyye*⁶⁹, **Kerîmü'd-dîn Mahmûd-i Aksarâyî** (öl. 733/1333)'nin *Müsâmeretü'l-ahbâr*⁷⁰, anonim *Târîh-i Âl-i Selçûk*⁷¹ (1363'ten sonra yazılmıştır), **Hasan-ı Yezdî** (öl. 855/1451-52'den sonra)'nin *Câmi'ü't-tevârih-i Hasenî*⁷² ile **Ahmed b. Mahmûd** (öl. 977/1569-70)'un *Selçuk-nâme*⁷³ isimli Selçuklu hanedan tarihlerinden faydalanıldı. **İbnü'l-Bennâ el-Bağdâdî** (öl. 471/1079)'nin *et-Târîh*⁷⁴,

⁶⁰ es-Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, Kahire 1952 [= *Târîhu'l-hulefâ*/'Abdülhamîd]; thk. Muhammed Gassân Nasûh Azkûl Hüseyinî, Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûnü'l-İslâmiyye, Katar 2013²; İngilizce trc. H. S. Jarrett, *History of the Caliphs*, Calcutta 1977.

⁶¹ İbn Hazm, *Esmâ'ü'l-hulefâ*, Türkçe trc. Şaban Öz, *Esmâu'l-Hulefâ ve Fütûhu'l-İslâm (Halifeler ve Fetihler)*, İlahiyât, Ankara 2004.

⁶² İbn Dihye el-Kelbî, *en-Nibrâs fî târihi hulefâ'i beni'l-Abbâs*, nşr. Abbâs el-Azzâvî, Bağdâd 1946.

⁶³ İbnü's-Sâî, *Ahbâru'l-hulefâ'i'l-Abbâsiyyîn*, thk. Hâlid Ahmed es-Süveydî, Dâru Kinân, Dimaşk 2011.

⁶⁴ İbnü's-Sâî, *Nisâ'u'l-hulefâ*: *Cihâtü'l-e'immeti'l-hulefâ' mine'l-harâ'ir ve'l-imâ'*, thk. Mustafâ Cevâd, Dâru'l-Maârif, Kahire 1993.

⁶⁵ İbnü't-Tiktakâ, *el-Fahrî fî el-âdâbi's-sultâniyye ve'l-düveli'l-İslâmiyye*, Türkçe trc. Ramazan Şeşen, *el-Fahrî (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirleri Tarihi, 632-1258)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2016.

⁶⁶ el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe fî me'âlimi'l-hilâfe*, Türkçe trc. Ramazan Şeşen, *Halifelik Kurumu ve Tarihi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019.

⁶⁷ İbn Tağrıberdî, *Mevridü'l-letâfe fî men veliye's-saltana ve'l-hilâfe*, I, thk. Nebîl Muhammed Abdülazîz Ahmed, Kahire 1997.

⁶⁸ ed-Diyârbekrî, *Târîhu'l-hamîs fî ahvâli enfesi nefis*, I, Mü'essesetu Şa'bân, Beyrut t.y.

⁶⁹ Muhammed el-Hüseynî el-Yezdî, *el-Urâza fî'l-hikâyeti's-Selcûkiyye*, Türkçe trc. *Selçukluların Hikâyesi: el-Urâza fî'l-Hikâyeti's-Selcûkiyye*, Selenge Yayınları, İstanbul 2020.

⁷⁰ Kerîmü'd-dîn Mahmûd-i Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-ahbâr ve müsâyeretü'l-ahyâr*, Selçuklular kısmının Türkçe trc. Mürsel Öztürk, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, TTK, Ankara 2000.

⁷¹ *Târîh-i Âl-i Selçûk (Anonim Selçuknâme)*, Türkçe trc. ve not. Halil İbrahim Gök - Fahrettin Coşkun, Atif Yayınları, Ankara 2014.

⁷² Hasan-ı Yezdî, *Câmi'ü't-tevârih-i Hasenî*, Selçuklular kısmının neşir ve Türkçe trc. Bülent Özkuzugüdenli, *Hasan-ı Yezdî'nin Câmi'ü't-tevârih-i Hasenî İsimli Eserinin Selçuklular Kısmı (Giriş-Farsça Metin-Türkçe Tercüme)*, I-II, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2014.

⁷³ Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-nâme*, haz. Erdoğan Merçil, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011.

⁷⁴ İbnü'l-Bennâ el-Bağdâdî, *et-Târîh*, nşr. ve İngilizce trc. George Makdisi, "Autograph Diary of an Eleventh-Century Historian of Bağdâd-III", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XIX/1-2 (1957), s.13-48.

Ermeni tarihçi **Urfalı Mateos** (öl. 1136'dan sonra)'un *Vekâyinâme'si*⁷⁵, **Ioannes Zonaras** (XII. yüzyıl)'ın *Epitomi Istorion (Tarihlerin Özeti)*⁷⁶, **Ebû Şâme el-Makdisî** (öl. 665/1267)'nin *Kitâbü'r-Ravzateyn fî ahbâri'd-devleteyn en-Nûriyye ve's-Selâhiyye*⁷⁷ ve **Alâü'd-dîn Atâ Melik el-Cüveynî** (öl. 681/1283)'nin *Târîh-i cihângüşâ*⁷⁸ isimli eserine müracaat edildi.

3. Şehir ve Bölge Tarihleri

İbnü'l-Kalânîsi⁷⁹ (Ebû Ya'lâ Hamza b. Esed b. Ali, 465-555/1073-1160)'nin *Târîhu Dimaşk* isimli eseri, 360-555/970-1160 yıllarını ihtiva etmektedir. Çalışma açısından yer yer orijinal bilgiler bulunmakla birlikte, Abbâsî halifelerinin mezhebî kimlikleri ve mezheplerle ilişkileri ve Arslan el-Besâsîrî hadisesiyle ilgili verdiği bilgiler bakımından önemlidir. Eserin Süheyl Zekkâr neşrinden istifade edildi⁸⁰.

İbn Müyesser⁸¹ (Tâcü'd-dîn Muhammed b. Ali b. Yûsuf Celeb Râgib, 628-677/1231-78)'nin *Ahbâru Mısr (Târîhu Mısr)* isimli eseri, 439-553/1047-1158 yılları arasındaki olayları ele almaktadır. Eserin, el-Makrîzî tarafından özetlenen kısımları günümüze ulaşmıştır. Eser, Abbâsî halifelerinin mezhebî kimlikleri ve mezheplerle ilişkileri hakkında bilgiler ihtiva etmektedir. Eserin Eymen Fu'âd Seyyid neşrini kullanıldı⁸².

Ayrıca **İbnü'l-Cevzî**'nin *Menâkıbu Bağdâd*⁸³, **İbnü'l-Adîm**'in *Zübdetü'l-Haleb min târîhi Haleb*⁸⁴, **el-Makrîzî** (öl. 845/1442)'in *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hutat*

⁷⁵ *Urfalı Mateos Vekâyi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Türkçe trc. Hrant. D. Andreasyan, TTK, Ankara 2000³.

⁷⁶ Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti (Kitap XVII-XVIII)*, Türkçe trc. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008.

⁷⁷ Ebû Şâme el-Makdisî, *Kitâbü'r-Ravzateyn fî ahbâri'd-devleteyn en-Nûriyye ve's-Selâhiyye*, I, thk. İbrâhîm ez-Zeybek, Beyrut 1997.

⁷⁸ Alâü'd-dîn Atâ Melik el-Cüveynî, *Târîh-i cihângüşâ*, Türkçe trc. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2013.

⁷⁹ Hayatı ve eseri için bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.113; Abdülkerim Özeydın, "İbnü'l-Kalânîsi", *DİA*, XXI, 99-100.

⁸⁰ İbnü'l-Kalânîsi, *Târîhu Dimaşk: 360-555 h.*, thk. Süheyl Zekkâr, Beyrut 1983.

⁸¹ Hayatı ve eserleri için bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.150-151; Ali Sevim, "İbn Müyesser", *DİA*, XX, 223.

⁸² İbn Müyesser, *el-Müntekâ min ahbâri Mısr li'bn Müyesser*, özet. Takiyyü'd-dîn Ahmed b. Ali el-Makrîzî, thk. Eymen Fu'âd Seyyid, Kahire 1981.

⁸³ İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbu Bağdâd*, nşr. Muhammed Behcet el-Eserî el-Bağdâdî, Matbaatu Dârü's-Selâm, Bağdâd 1342 [1924].

⁸⁴ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-haleb min târîhi Haleb*, I-II, thk. Sâmi ed-Dehhân, Dimaşk 1951-1954; Selçuklular ile ilgili kısımların Türkçe trc. Ali Sevim, *Zübdetü'l-haleb min Târîhi Haleb'de Selçuklular (H. 447-521=1055-1127)*, TTK, Ankara 2014.

ve 'l-âsâr⁸⁵ ve es-Süyûtî'nin *Hüsnü'l-muhâhara fî (ahbâri) Mısr ve'l-Kâhire*⁸⁶ isimli eserlerine de müracaat edildi.

4. Tabakât, Terâcim ve Vefeyât Kitapları

Dönemin önemli âlimlerinden **Hatîb el-Bağdâdî**⁸⁷ (Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit, 392-463/1002-71)'nin *Târîhu Medîneti's-selâm (Târîhu Bağdâd)* isimli eseri, Bağdâd'da mukim veya sonradan gelen şahsiyetlerin biyografilerinden müteşekkildir. Eser şehrin fizikî, sosyal, kültürel ve ilmî yapısı açısından son derece mühimdir. Eser, şehirde ikamet eden şahısların tespiti ve ilmî faaliyetleri ile şahidi olması bakımından Arslan el-Besâsîrî hadisesine dair de önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Ayrıca müellifin de Hanbelî mezhebinden Şâfiî mezhebine geçiş yapması ve mezhebine dair eserler kaleme alması da bir diğer önemli husustur. *Târîhu Medîneti's-selâm*'ın Beşşâr Avvâd Ma'rûf tarafından yayımlanan neşrinden faydalanıldı⁸⁸. Esere zeyil olarak yazılan ve Bağdâd tarihi açısından oldukça önemli sayılan **İbnü'd-Dübeyî** (öl. 637/1239)'nin *Zeylu târihi Medîneti's-selâm*⁸⁹, **İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî** (öl. 643/1245)'nin *Zeylu Târîhi Bağdâd*⁹⁰ ve **İbnü'd-Dimyâtî** (öl. 749/1348)'nin *el-Müstefâd min zeyli târihi Bağdâd*⁹¹ isimli eserlerinden de Bağdâd'da faaliyet gösteren âlimler hakkında istifade edildi.

Dönemin önemli Şâfiî âlimlerinden **Ebû İshâk eş-Şîrâzî**⁹² (Cemâlü'd-dîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf, öl. 476/1083) tarafından kaleme alınan *Tabakâtü'l-fukahâ* isimli eser, İslâm'ın erken tarihlerinden âlimin kendi dönemine kadarki fakihlerin kısa biyografilerini ihtiva etmektedir. eş-Şîrâzî'nin Selçuklular döneminde Bağdâd'da

⁸⁵ el-Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hutat ve'l-âsâr*, thk. Halil el-Mansûr, IV, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1997.

⁸⁶ es-Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâhara fî (ahbâri) Mısr ve'l-Kâhire*, II, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm, Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kahire 1967.

⁸⁷ Hayatı ve eserleri için bkz. M. Yaşar Kandemir, "Hatîb el-Bağdâdî", *DİA*, XVI, 452-460; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.90-91.

⁸⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, I, III-IV, VI, VIII, XI-XIII, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 2001.

⁸⁹ İbnü'd-Dübeyî, *Zeylu târihi Medîneti's-selâm*, I-V, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 2006.

⁹⁰ İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî, *Zeylu Târîhi Bağdâd*, XV, thk. Kayser Ebû Ferah, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1985 (Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd* içinde).

⁹¹ İbnü'd-Dimyâtî, *el-Müstefâd min zeyli târihi Bağdâd*, XVIII, thk. Kayser Ebû Ferah, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut t.y. (Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd* içinde).

⁹² Hayatı ve eserleri için bkz. Bilal Aybakan, "Şîrâzî, Ebû İshak", *DİA*, XXXIX, 184-186; Cihan Piyadeoğlu, "Bağdad'ın Eğitim ve Sosyal Hayatında Bir Müderris: Ebû İshak eş-Şîrâzî", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan: 75. Doğum Yılı 50. Akademik Yılı*, ed. Emine Uyumaz vd., Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2013, s.84-95; Abdülkerim Özaydın, "Bağdat Nizâmiye Medresesi'nin İlk Müderrisi Ebû İshak eş-Şîrâzî ve Medresenin Resm-i Küşâdî", *İstanbul Üniversitesi Şarkiyat Mecmuası*, 26 (2015), s.85-99.

yaşamış olması, eseri ayrıca önemli kılmaktadır. Özellikle mezheplere göre yaptığı tasniften Bağdâd'ın mezhebî yapısı, mezhep âlimleri ve faaliyetlerine dair malumata ulaşılabilmektedir. Eserin İhsân Abbâs neşrinden yararlanıldı⁹³.

Hanbelî mezhebi mensuplarının faaliyetlerine dair **İbn Ebû Ya'lâ** (öl. 526/1131)'nin *Tabakâtü'l-Hanâbile*⁹⁴, **İbnü'l-Cevzî**'nin *Menâkıbü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*⁹⁵ ve **İbn Receb** (öl. 795/1393)'in *ez-Zeyl 'alâ tabakâti'l-Hanâbile*⁹⁶ isimli eserlerine; Şâfiî mezhebi mensuplarının faaliyetlerine dair **İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî** (öl. 643/1245)'nin *Tabakâtü'l-fukahâ'i's-Şâfi'iyye*⁹⁷, **es-Subkî** (öl. 771/1370)'nin *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*⁹⁸ ve *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti's-suğrâ*⁹⁹, **el-İsnevî** (öl. 772/1370)'nin *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*¹⁰⁰, **İbn Kesîr**'in *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*¹⁰¹, **İbn Kâdî Şuhbe** (öl. 851/1448)'nin *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*¹⁰² ve **el-Musannif** (öl. 1014/1605)'in *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*¹⁰³ isimli eserlerine; Hanefî mezhebi mensuplarının faaliyetlerine dair **el-Kureşî** (öl. 775/1373)'nin *el-Cevâhirü'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*¹⁰⁴, **İbn Kutluboğa** (öl. 879/1474)'nin *Tâcü't-terâcim fî tabakâti'l-Hanefiyye*¹⁰⁵, **İbnü'l-Hinnâî** (öl. 979/1572)'nin *Tabakâtü'l-Hanefiyye*¹⁰⁶, **el-Kefevî** (öl. 990/1582)'nin *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâ'i mezhebi'n-*

⁹³ Ebû İshâk eş-Şirâzî *Tabakâtü'l-fukahâ'*, thk. İhsân Abbâs, Dârü'r-Râidi'l-Arabî, Beyrut 1981².

⁹⁴ İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, II, nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkî, Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammediyye, Kahire 1952.

⁹⁵ İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, Cîze 1979.

⁹⁶ İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ tabakâti'l-Hanâbile*, I-III, thk. Abdurrahman b. Süleymân b. Muhammed el-Useymin, Mektebetü'l-Ubeykân, Riyâd 2005.

⁹⁷ İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, *Tabakâtü'l-fukahâ'i's-Şâfi'iyye*, I-II, thk. Muhyiddîn Ali Necîb, Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1992.

⁹⁸ es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, II-VIII, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî - Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, İsâ el-Bâbî el-Halebî, Kahire 1964.

⁹⁹ es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti's-suğrâ*, II, thk. Muhyiddîn Ali Necîb, Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 2013.

¹⁰⁰ el-İsnevî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, I-II, thk. Abdullah el-Cubûrî el-Bağdâdî, Dârü'l-Ulûm, Riyâd 1981.

¹⁰¹ İbn Kesîr, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, I-II, thk. Abdülhafız Mansûr, Dârü'l-Medâri'l-İslâmî, Beyrut 2004.

¹⁰² İbn Kâdî Şuhbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, I-II, thk. el-Hâfiz Abdülalîm Hân, Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, Haydarâbâd 1978-1979.

¹⁰³ el-Musannif (Ebû Bekr b. Hidâyetillâh el-Hüseynî), *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, thk. Âdil Nüveyhiz, Dârü'l-Âfâki'l-Cedîde, Beyrut 1982³.

¹⁰⁴ el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, I-V, thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, Beyrut 1993.

¹⁰⁵ İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim fî tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. Muhammed Hayr Ramazân Yûsuf, Dârü'l-Kalem, Dîmaşk 1992.

¹⁰⁶ İbnü'l-Hinnâî, *Tabakâtü'l-Hanefiyye*, thk. Süfyân b. 'Âiş b. Muhammed - Firâs b. Halil Meş'al, Dâru İbni'l-Cevzî, Ammân 2003.

*Nu'mâni'l-muhtâr*¹⁰⁷ ve **et-Temîmî** (öl. 1010/1601)'nin *Tabakâtü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*¹⁰⁸ isimli eserlerine; Mâlikî mezhebi mensuplarının faaliyetleri için **Kâdî İyâz** (öl. 544/1149)'ın *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi'l-Mâlik*¹⁰⁹ isimli eserlere müracaat edildi.

Ayrıca bu dönemde yaşayan halife, sultan, devlet adamı ve diğer önemli şahsiyetleri hakkında **es-Sem'ânî** (öl. 562/1166)'nin *el-Ensâb*¹¹⁰, **Yâkût el-Hamevî**'nin *Mu'cemu'l-udebâ*¹¹¹, **el-Bundârî**'nin *Târîhu Bağdâd*¹¹², **İbnü'l-Adîm** (öl. 660/1262)'in *Buğyetü't-taleb fî târîhi Haleb*¹¹³, **İbn Hallikân** (öl. 681/1282)'in *Vefeyâtü'l-â'yân ve enbâu' enbâ'i'z-zamân*¹¹⁴, **İbn Şâkir el-Kütübî** (öl. 764/1363)'nin *Fevâtü'l-vefeyât*¹¹⁵, **es-Safedî** (öl. 764/1363)'nin *el-Vâfi bi'l-vefeyât*¹¹⁶, **ez-Zehabî**'nin *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*¹¹⁷, **eş-Şa'rânî** (öl. 973/1565)'nin *et-Tabakâtü'l-kübrâ*¹¹⁸ ve **İbnü'l-İmâd** (öl. 1089/1679)'in *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*¹¹⁹ isimli eserlerine de faydalanıldı.

5. Coğrafya Kitapları ve Seyahatnâmeler

Ortaçağ İslâm dünyasının önemli coğrafyacılarından **Yâkût el-Hamevî**¹²⁰ (Ebû Abdullah Şihâbü'd-dîn Yâkût b. Abdullah el-Bağdâdî er-Rûmî, 575-626/1179-1229)'nin *Mu'cemu'l-buldân* isimli eseri, Selçuklu dönemine tarihsel olarak en yakın

¹⁰⁷ el-Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâ'i mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, II, thk. Saffet Köse - Murat Şimşek - Hasan Özer - Huzeyfe Çeker - Güneş Öztürk, Mektebetü'l-İrşad, İstanbul 2017.

¹⁰⁸ et-Temîmî, *Tabakâtü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, III-IV, thk. A. M. el-Hulv, Riyad 1983.

¹⁰⁹ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi'l-Mâlik*, VII-VIII, thk. Sa'îd Ahmed A'râb, Vizâretü'l-Evkâf ve ş-Şuûnü'l-İslâmiyye, Rabat 1982-1983.

¹¹⁰ es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, I-II, V, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî; IX, thk. Muhammed Avvâme - Riyâz Murâd; X, thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, Beyrut 1980-1981².

¹¹¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, I-II, V, thk. İhsân Abbâs, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1993.

¹¹² el-Bundârî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Ârif Ahmed Abdülganî, Dâru Sa'deddîn-Dâru Kinân, Dımaşk 2015.

¹¹³ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb fî târîhi Haleb*, nşr. Ali Sevim, Ankara 1976; Türkçe trc. Ali Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi: Bugyetü't-taleb fî târîhi Haleb (Seçmeler)*, TTK, Ankara 1982.

¹¹⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-â'yân ve enbâu' enbâ'i'z-zamân*, I-VIII, thk. İhsân Abbas, Dâru Sâdır, Beyrut 1977.

¹¹⁵ İbn Şâkir el-Kütübî, *Fevâtü'l-vefeyât*, II, IV, thk. İhsân Abbâs, Dâru Sâdır, Beyrut 1973.

¹¹⁶ es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, II-III, V, VIII, XXV, XXIX, thk. Ahmed el-Arnaût - Türkî Mustafâ, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 2000.

¹¹⁷ ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XV, thk. Şuayb el-Arnaût - İbrâhîm Zeybek; XVIII-XIX, thk. Şuayb el-Arnaût; XX, thk. Şuayb el-Arnaût - M. Nuaym el-Arkasûsî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1983-1985.

¹¹⁸ eş-Şa'rânî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, I/2, Türkçe trc. Abdulkadir Ayçiçek, Toker Yayınları, İstanbul 1969.

¹¹⁹ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, V-VI, thk. Abdülkâdir el-Arnaût-Mahmûd el-Arnaût, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1989-1991.

¹²⁰ Hayatı ve eserleri için bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.135-136; Casim Avcı, "Yâkût el-Hamevî", *DİA*, XLIII, 288-291.

kaynaklardan sayılabilir. Müellifin Bağdâd'da ikamet etmiş olması, eserin önemli bir tarafıdır. Alfabetik olarak kaleme alınan eser, coğrafya kitabı olmakla birlikte Bağdâd'ın bazı mahallelerin mezhebî yapısına dair de son derece kıymetli bilgiler sunmaktadır. Çalışma boyunca Bağdâd'daki mahalle, semt, köy, kasaba vb. coğrafi mekânların hem konumlarını hem de isimlerinin doğru şekilde aktarılmasının tespitinde bu eserden faydalandık, Eserin Dâru Sâdır tarafından yayımlanan neşrinden istifade edildi¹²¹. *Mu'cemu'l-buldân*'ı ihtisar eden **Safiyü'd-dîn Abdü'l-mü'min b. Abdü'l-hakk el-Bağdâdî**¹²² (öl. 739/1338) tarafından yayımlanan *Merâsidü'l-ittilâ' 'alâ esmâ'i'l-emkine ve'l-bikâ'* isimli eseri de *Mu'cem* ile paralel kullandık. *Mu'cem*'e nazaran oldukça kısa bilgiler ihtiva etmektedir. Eserin Halil İbrahim Gökbörü (Gök) tarafından hazırlanan Türkçe tercümesinden yararlanıldı¹²³.

Zekeriyyâ el-Kazvîni¹²⁴ (Ebû Yahyâ Zekeriyyâ b. Muhammed b. Mahmûd, 600-682/1203-83)'nin *Âsâru'l-bilâd ve ahbâru'l-'ibâd* isimli eseri, coğrafi bilgiden ziyade, Selçuklu sultanlarının mezhebî kimlikleri ve mezheplerle ilişkilerine dair dikkate değer bilgiler yer almaktadır. Eserin Hamâhullâh Vuled es-Sâlim tarafından hazırlanan neşri kullanıldı¹²⁵.

Bu eserlerin yanı sıra **el-İstahrî** (öl. 340/951-52'den sonra)'nin *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*¹²⁶, **el-Mes'ûdî** (öl. 345/956)'nin *Kitâbü't-Tenbîh ve'l-işrâf*¹²⁷, **el-Makdisî** (el-Mukaddesî, öl. 390/1000)'nin *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*¹²⁸, Eyyûbî Meliki **Ebü'l-Fidâ**'nın *Takvîmu'l-buldân*¹²⁹ ve **Hamdullâh Müstevfi-yi**

¹²¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, I-V, Dâru Sâdır, Beyrut 1977.

¹²² Hayatı ve eserleri için bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.136; Hüseyin Gazi Topdemir, "İbn Abdülhak el-Bağdâdî", *DİA*, XIX, 275.

¹²³ Safiyü'd-dîn Abdü'l-mü'min b. Abdü'l-hakk el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-ittilâ' 'alâ esmâ'i'l-emkine ve'l-bikâ'*, Türkçe trc. Halil İbrahim Gökbörü (Gök), *Merâsidü'l-ittilâ' alâ esmâ'i'l-emkine ve'l-bikâ'*: *Yâkût el-Hamavî'nin Mu'cemü'l-Buldân Adlı Eserinin Muhtasarı*, I-III, TTK, Ankara 2014-2020.

¹²⁴ Hayatı ve eserleri için bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.168-169; Cevat İzgi, "Kazvîni, Zekeriyyâ b. Muhammed", *DİA*, XXV, 160.

¹²⁵ Zekeriyyâ el-Kazvîni, *Âsâru'l-bilâd ve ahbâru'l-'ibâd*, thk. Hamâhullâh Vuled es-Sâlim, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2013.

¹²⁶ el-İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, nşr. Michael Jan de Goeje, Leiden 1927.

¹²⁷ el-Mes'ûdî, *Kitâbü't-Tenbîh ve'l-işrâf*, Türkçe trc. Ramazan Şeşen, *Kitâbü't-Tenbîh ve'l-işrâf (Coğrafya ve Tarih)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2018.

¹²⁸ el-Makdisî (el-Mukaddesî), *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, nşr. Michael Jan de Goeje (tıpkıbasım), Kahire 1991³.

¹²⁹ Ebü'l-Fidâ, *Takvîmu'l-buldân*, Türkçe trc. Ramazan Şeşen, *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-buldân)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017.

Kazvîni'nin *Nüzhetü'l-kulûb*¹³⁰ isimli coğrafya kitapları da yer yer kullanılan eserler arasındadır.

Çalışmamızda seyahatname türündeki **İbn Fadlân** (öl. 310/922'den sonra)'ın *er-Rihle*¹³¹, **İbn Cübeyr** (öl. 614/1217)'in *er-Rihle*¹³² ve **İbn Battûta** (öl. 770/1368-69)'nın *Tuhfetü'n-nüzzâr fî garâ'ibi'l-emsâr ve 'acâ'ibi'l-esfâr (Rihletu İbn Battûta)*¹³³ isimli eserlerden istifade edildi.

6. Siyasetnâmeler ve Mezhepler Tarihi ile İlgili Eserler

Büyük Selçuklu Devleti veziri **Nizâmü'l-mülk**¹³⁴ (Ebû Ali Kıvâmü'd-dîn Hasan b. Ali b. İshâk et-Tûsî, ö. 485/1092) tarafından kaleme alınan ve Sultan Melikşâh'a sunulan *Siyâset-nâme* isimli eser, devlet teşkilatı ve yönetimine dair 50 bölümden müteşekkildir. Eser, Selçuklu sultanları ve devlet adamlarının mezhebî kimlikleri ve mezheplerle ilişkilerine dair oldukça önemli malumat içermektedir. Eserin Mehmet Kanar tarafından yayımlanan Türkçe tercümesini kullanıldı¹³⁵.

Mezheplerin doğuşu ve gelişime dair şu eserlerden istifade edildi: **Abdülkâhir el-Bağdâdî** (öl. 429/1037-38)'nin *el-Fark beyne'l-fırak*¹³⁶ ve **eş-Şehristânî** (öl. 548/1153)'nin *el-Milel ve'n-nihal*¹³⁷. Bu eserler, mezhep çatışmalarından ziyade mezheplerin tarihi hakkında bilgi vermektedirler.

B. Araştırma Eserleri

Selçuklular döneminde mezhep çatışmaları ile hakkında çok fazla çalışma bulunmamaktadır. Bu konudaki en önemli çalışma Seyfullah Kara'nın *Büyük*

¹³⁰ Hamdullâh Müstevfî-yi Kazvîni, *Nüzhetü'l-kulûb*, nşr. Muhammed Debîr-i Siyâkî, Tahran 1958/1336hş.

¹³¹ İbn Fadlân, *er-Rihle*, Türkçe trc. Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012³.

¹³² İbn Cübeyr, *er-Rihle*, Türkçe trc. İsmail Güler, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, Selenge Yayınları, İstanbul 2008².

¹³³ İbn Battûta, *Tuhfetü'n-nüzzâr fî garâ'ibi'l-emsâr ve 'acâ'ibi'l-esfâr (Rihletu İbn Battûta)*, Türkçe trc. A. Sait Aykut, *İbn Battûtâ Seyahatnâmesi*, I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.

¹³⁴ Hayatı ve eserleri için bkz. Abdülkerim Özeydin, "Nizâmü'l-mülk", *DİA*, XXXIII, 194-196; Osman G. Özgüdenli, "Nizâmü'l-Mülk ve Siyasetnâme", *Siyasetnâme*, Türkçe trc. Mehmet Kanar, Say Yayınları, İstanbul 2018, s.11-47.

¹³⁵ Nizâmü'l-mülk, *Siyâset-nâme*, Türkçe trc. Mehmet Kanar, *Siyasetname*, Say Yayınları, İstanbul 2015.

¹³⁶ Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, Türkçe trc. Ethem Ruhi Fığlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2017⁸.

¹³⁷ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, Türkçe trc. Mustafa Öz, *Milel ve Nihal: Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*, Litera Yayıncılık, İstanbul 2017⁴.

*Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*¹³⁸ isimli eseridir. Selçukluların dinî siyasetine dair yapılan çalışmalarda da konumuzun kapsamına girdiği söylenebilir. Ahmet Ocak tarafından kaleme alınan *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*¹³⁹, Muhammed b. el-Muhtar eş-Şankıtî'nin *Haçlı Savaşlarının Etkisi Altında Sünnî-Şii İlişkileri*¹⁴⁰ ve İlhan Baran'ın *Büyük Selçuklu ve Eyyübîler'de Siyaset Eksenli Sünnî Faaliyetler*¹⁴¹ isimli çalışmaları da dinî siyaset konusunda önemli eserlerdendir. Ferhat Koca¹⁴², Ergin Ayan¹⁴³, Abdullah Ömer Yavuz¹⁴⁴ gibi araştırmacıların konumuzla alakalı makale boyutunda çalışmaları mevcuttur.

Doğrudan mezhep çatışmaları konusu ele alınmasa da mezhep grupları ile ilgili eserlerde de konumuzla alakalı malumat bulunmaktadır. Hanbelîler hakkında Ferhat Koca¹⁴⁵ ve Muhyettin İğde¹⁴⁶, Şâfiîler hakkında Bilal Aybakan¹⁴⁷, Mu'tezilîler hakkında Osman Aydın¹⁴⁸, Mâturîdîler hakkında Ahmet Ak¹⁴⁹, Şiîler hakkında Adem Arıkan¹⁵⁰ ve Eş'arî-Mâturîdîlik ilişkileri konusunda Mehmet Kalaycı'nın¹⁵¹ çalışmaları bulunmaktadır.

Yine Bağdâd'ın sosyal, kültürel ve ilmî yapısına dair bazı çalışmalar da mevcuttur. Daphna Ephrat¹⁵², Abdulhamit Dünder¹⁵³, Vanessa Van Renterghem¹⁵⁴, Ahmet

¹³⁸ *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, İz Yayıncılık, İstanbul 2009².

¹³⁹ *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2002.

¹⁴⁰ *Haçlı Savaşlarının Etkisi Altında Sünnî-Şii İlişkileri*, Türkçe trc. İdris Çakmak, Mana Yayınları, İstanbul 2016².

¹⁴¹ *Büyük Selçuklu ve Eyyübîler'de Siyaset Eksenli Sünnî Faaliyetler*, Siyer Yayınları, İstanbul 2020.

¹⁴² "Selçukluların İslam Hukuk Mezheplerine Bakışları", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler*, II, Konya 2001, s.29-52.

¹⁴³ "Büyük Selçuklu Devleti Zamanında Alevî-Sünnî Çatışmaları", *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, 8 (2013), s.179-203.

¹⁴⁴ "Büyük Selçuklu Devleti'nin Kuruluş Devrinde Mezhep Politikaları", *Bilimname*, 34 (2017), s.511-532

¹⁴⁵ *İslam Hukuk Tarihinde Selefi Söylem: Hanbelî Mezhebi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2011.

¹⁴⁶ *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbelîliğin Teşekkül Süreci*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2016.

¹⁴⁷ *İmam Şâfiî ve Fıkıh Düşüncesinin Mezhepleşmesi*, İz Yayıncılık, İstanbul 2011².

¹⁴⁸ *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi*, Endülüs Yayınları, İstanbul 2018.

¹⁴⁹ *Selçuklular Döneminde Mâturîdîlik*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2019².

¹⁵⁰ *Büyük Selçuklular Döneminde Şîa*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010.

¹⁵¹ *Tarihsel Süreçte Eşarîlik-Maturîdîlik İlişkisi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017².

¹⁵² *A learned society in a period of transition: the sunni 'Ulama' of eleventh-century Baghdad*, State University of New York, Albany 2000.

¹⁵³ *Selçuklular Devri Bağdat Medreseleri: İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe Medresesi Örneği*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012.

¹⁵⁴ *Les élites bagdadiennes au temps des Seldjoukides: Étude d'histoire sociale*, I-II, Presses de l'ifpo, Beyrouth 2015.

Ocak¹⁵⁵, ve Murat Akbaş'ın¹⁵⁶ çalışmaları zikredilebilir. Son olarak Guy Le Strange¹⁵⁷ ve Abdulhamit Dünder'in¹⁵⁸ Bağdâd'ın topografyası ve sosyal hayatına dair çalışmaları da oldukça önemlidir.

¹⁵⁵ *Selçuklu Devri Üniversiteleri: Nizâmiye Medreseleri*, Nizamiye Akademi, İstanbul 2017.

¹⁵⁶ *Selçuklulardan Moğol İstilâsına Kadar Bağdat'ta İlmî Kurumlar*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2022.

¹⁵⁷ *Baghdad during the Abbasid caliphate*, The Clarendon Press, Oxford 1900.

¹⁵⁸ 4/10. *Yüzyılda Bağdat (Topografya, Toplumsal Yapı, Gündelik Hayat)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilecik 2019.

GİRİŞ

1. İslâm Mezheplerinin Kısa Tarihi

Mezhep (مذهب), sözlükte “gitmek” manasına gelen Arapçadaki *zehâb* (ذهب) kökünden gelmektedir. “Gidecek yer ve yol” anlamındaki sözlük manasının yanında ıstılâhî olarak da “dinin aslî veya fer‘î hükümlerinin dayandığı delilleri bulmakta ve bunlardan hüküm çıkarıp yorumlamakta otorite sayılan âlimlerin ortaya koyduğu görüşlerin tamamı veya belirledikleri sistem” şeklinde açıklanmaktadır. Buradaki aslî hükümler dinin inanç esaslarını, fer‘î hükümler de ibadetler ile insanlar arası ilişkileri içermektedir. Mezhep aynı zamanda Müslümanların töre, âdet ve geleneklerinin tamamını da ifade etmektedir¹⁵⁹.

Mezhep ve mezhepler, *Kur‘ân-ı Kerîm*’de geçmediği gibi Hz. Peygamber döneminde de görülmemektedir. Hz. Peygamber kendisinden sonra Müslümanlar arasında oluşacak ihtilafları “firka (çoğulu firak)”¹⁶⁰ kelimesi ile tanımlamıştı. Sonrasında firka, mezhepler arasındaki grupları ifade etmek amacıyla da kullanılacaktı¹⁶¹. Mezheplerin ortaya çıkışında birçok saik bulunmakla birlikte esas olarak nassların özellikleri, kader problemi, siyasî nedenler, kabile asabiyeti ve sosyokültürel nedenlerin etkili olduğu görülmektedir¹⁶². Hz. Peygamber’in 13 Rebülevvel 11/8 Haziran 632 tarihinde vefatından sonraki süreçte Müslümanlar arasında baş gösteren siyasî, itikâdî ve sosyal sorunlar toplumda ayrışmaların başlangıcını teşkil etmiştir. İlk gruplaşmalar da bu dönemde ortaya çıkmıştır¹⁶³.

İslâm tarihinde ilk olarak siyasî mezheplerin teşekkül ettiği görülmektedir. Müslümanlar arasında hilâfeti/imâmeti kimin yapacağı sorunu, ihtilafın en temel meselesiydi. Bu dönemde Medineli Müslümanlar yani ensâr kendi aralarında bir

¹⁵⁹ İlyas Üzümlü, “Mezhep”, *DİA*, XXIX, 526; Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, İstanbul 2016⁴, s.33-34.

¹⁶⁰ Bkz. Bekir Topaloğlu, “Fırka”, *DİA*, XIII, 35

¹⁶¹ Üzümlü, “Mezhep”, s.526.

¹⁶² Halil İbrahim Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2016², s.119-145.

¹⁶³ Hz. Peygamber’in vefatından önceki hastalığı sırasında Müslümanlar arasında özellikle imâmet meselesi tartışılmıştır (bkz. Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, s.54-55). Ancak Müslümanlar arasındaki ayrılıkların Hz. Peygamber’in vefatından sonra başladığı söylenebilir.

halife seçmek için Sakîfetu Benî Sâide’de (Benî Sâide Gölgeği) toplandıkları sırada bunu haber alan Hz. Ebû Bekr ve Hz. Ömer de toplantıya dâhil olmuşlardır. Hilâfet tartışmaları¹⁶⁴, Hz. Ömer’in itirazları ve tavsiyesi neticesinde Hz. Ebû Bekr’in halife seçimi ile sonuçlanmıştır. Hz. Ebû Bekr toplumun büyük bir kısmından biat almış olsa da Hz. Peygamber’in cenaze işleriyle dolayısıyla Hz. Ali başlangıçta biat etmemiştir. Bu durum da özellikle Şîilerin temel itiraz noktalarından biridir¹⁶⁵. Hz. Ali eşi Hz. Fâtıma’nın altı ay sonra vuku bulan vefatının ardından Halife Ebû Bekr’e biat etmiştir¹⁶⁶. Hz. Ebû Bekr’in iki yıl süren hilâfetinde¹⁶⁷ yalancı peygamberler ile dinden dönen kabileler dışında Müslümanlar arasında sorunlar görülmemektedir. Onun 13/634 yılında vefatından sonra onun vasiyeti ile Hz. Ömer halife tayin edilmiştir. Hz. Ömer, İslâmiyet’ten önce de Mekke’de site devletine benzer yapıdaki siyâsi teşekkülde dış ilişkileri yürüttüğü için idare işlerinde tecrübeliydi¹⁶⁸. Hz. Ömer döneminde¹⁶⁹ İslâm Devleti’nin toprakları genişlemiş, kabileler arası denge oluşturulmuş ve devlet kurumlarının birçoğu bu dönemde teşekkül etmiştir. On yıl süren bu devir halifenin 23/644 yılında şehit edilmesi ile sona ermiştir. O vefat etmeden önce halifenin şura ile seçilmesini vasiyet etmiştir. Aralarında Hz. Osman ve Hz. Ali’nin de bulunduğu söz konusu grup içlerinden Hz. Osman’ı halife seçmişlerdir. 12 yıl süren Hz. Osman döneminde¹⁷⁰ halifenin yönetiminden kaynaklanan çeşitli sorunlar ortaya çıkmıştır. Akrabalarını önemli görevlere getirmesi, önemli eyaletlere kendi akrabalarını vali tayin etmesi ve yine akrabalarına hazineden büyük miktarda para ve tahsisat vermesi, Müslümanlar arasında rahatsızlıklara yol açmıştır. Bu hoşnutsuzlukların neticesinde de 18 Zilhicce 35/17 Haziran 656 tarihinde evinde şehit edilmiştir. Hz. Osman’ın şehit edilmesinden sonra asiler tarafından Hz. Ali¹⁷¹ halife tayin edilmiştir. Hz. Ali, başa geçer geçmez sabık halifenin kanını bahane eden bazı kesimlerle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Böylece ilk hizipleşmelerle birlikte İslâm tarihinde “Birinci İç Savaş Dönemi” olarak

¹⁶⁴ Halifelik tartışmaları ve Hz. Ebû Bekr’in halife seçilmesi ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Mehmet Azimli, *Halifelik Tarihine Giriş (Başlangıçtan IX. Asra Kadar)*, Konya 2016³, s.64-80.

¹⁶⁵ Şîilerin çıkış noktalarından biri olmakla birlikte, Hz. Ali’nin Hz. Ebû Bekr’in halifelğine seçilişinden sonra hilâfet konusunda hiçbir şekilde hak iddiasında bulunmamıştır. Hz. Ali’nin halife seçimlerindeki tavırlarına dair bkz. Süleyman Genç, “Hz. Ali’nin Halife Seçimlerindeki Tutum ve Tavır”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXVI (2007), s.121-150.

¹⁶⁶ Ethem Ruhi Fırlalı, “Ali”, *DİA*, II, 371.

¹⁶⁷ Mustafa Fayda, “Ebû Bekir”, *DİA*, X, 103-108; Âdem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi II: (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)*, İstanbul 2008², s.39-90.

¹⁶⁸ Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, s.17.

¹⁶⁹ Mustafa Fayda, “Ömer”, *DİA*, XXXIV, 45-51; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi II*, 93-185.

¹⁷⁰ İsmail Yiğit, “Osman”, *DİA*, XXXIII, 438-443; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi II*, 189-277.

¹⁷¹ Fırlalı, “Ali”, s.372-374; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi II*, 281-371.

adlandırılan süreç başlamıştır. Hz. Osman'ın kanını bahane eden -Muâviye hariç- kesim, Hz. Aişe'nin etrafında toplanarak Hz. Ali aleyhinde faaliyet yürütmüştür. Netice itibariyle Hz. Aişe ve Hz. Ali arasında vuku bulan Cemâziülâhîr 36/Aralık 656 tarihindeki Cemel Vakası'nda Müslümanlar ilk defa karşı karşıya gelmiştir. Buradan Hz. Ali galip çıkmıştır¹⁷². Ardından Hz. Osman'ın katlinde yeni halifenin de suçlu olduğunu belirtip ona biat etmeyen Muâviye b. Ebû Süfyân da Hz. Ali karşı mücadeleye girişmiştir. Müslümanlar bu kez Hz. Ali ve Muâviye'yi destekleyenler olarak iki gruba ayrılmıştır. Sıffin Savaşı'nda karşı karşıya gelen gruplar arasında Muâviye'nin hilesi nedeniyle savaştan kesin bir sonuç çıkmamıştır (13 veya 17 Safer 37/31 Temmuz veya 4 Ağustos 657). Sonrasında hakemler tayin edilerek bir neticeye varmak istemişlerdir. Burada da Muâviye'nin hakemi Amr b. Âs'ın oyununu nedeniyle de bir sonuca varılamadığı gibi Müslümanlar arasındaki ihtilaf daha da artmıştır¹⁷³. Ayrıca her iki tarafı da desteklemeyen “Hâricîler” ismiyle tanınan bir grup da ortaya çıkmıştır. Hz. Ali, bu grupla da Nehrevan Savaşı'nda karşı karşıya gelmiştir (9 Safer 38/17 Temmuz 658). Burada Hâricîlerin neredeyse tamamına yakını öldürülmüştür¹⁷⁴. İslâm mezhepleri tarihinin siyasetle bağlantılı ilk mezhepleri olan Hâriciyye ve Şîa'nın ortaya çıkışı bu süreçle başlamıştır.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra başlayarak X. yüzyıla kadar Müslümanlara arasında muhtelif sahalarda yaşanan görüş ayrılıkları nedeniyle siyasî, itikâdî ve fikhî mezhepler ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Günümüz mezhepler tarihçilerinin tasniflerine göre İslâm mezhepleri siyasî, itikâdî ve fikhî olmak üzere üç gruba ayrılmaktadır. Siyasî etkenlerle Hâricî (*Hâriciyye*)¹⁷⁵ ve Şîa (Şîilik)¹⁷⁶ mezhepleri ortaya çıkmıştır. İtikâdî mezhepler, iman esaslarına dair ihtilaflardan doğan fırkalarlardır. Bunların başlıcaları; Cebriyye¹⁷⁷, Kaderiyye¹⁷⁸, Mürcie¹⁷⁹, Mu'tezile¹⁸⁰,

¹⁷² Ethem Ruhi Fığlalı, “Cemel Vak'ası”, *DİA*, VII, 320-321.

¹⁷³ Mustafa Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri (Dört Halife Dönemi 11-40/632-661)*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2016⁵, s.364-367.

¹⁷⁴ Ethem Ruhi Fığlalı, “Hâricîler”, *DİA*, XVI, 169-170.

¹⁷⁵ Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, s.54-81; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, s.115-134; Fığlalı, “Hâricîler”, s.169-175; Azmî M. S. es-Sâlihî - Mustafa Öz, “Hâricîler, Kültür ve Edebiyat”, *DİA*, XVI, 175-178; Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s.147-165.

¹⁷⁶ Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, s.26-53; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, s.141-185; Mustafa Öz, “Şîa”, *DİA*, XXXIX, 111-114; a.mlf., “Şîa, II. Tarih Boyunca Şîa İktidarı”, *DİA*, XXXIX, 114-115; İlyas Üzüm, “Şîa, III. Doktrin”, *DİA*, XXXIX, 116-120; Mustafa Öz, “Şîa, IV. Değerlendirme”, *DİA*, XXXIX, 120-121; İlyas Üzüm, “Şîa, V. Literatür”, *DİA*, XXXIX, 121-123; Adem Arıkan, *Büyük Selçuklular Döneminde Şîa*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010; Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze Şîilik ve Kolları*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2011; Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s.283-290.

¹⁷⁷ Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, s.148-152; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, s.87-91.

Kerrâmiyye¹⁸¹, Ehl-i Sünnet'in Eş'ariyye¹⁸², Mâturîdiyye¹⁸³, Selefiyye¹⁸⁴ gibi fırkalarıdır. Dinî hayat ve hukukî işlerle ilgili ihtilaflar sonucunda da fikhî (amelî) mezhepler ortaya çıkmıştır. Sünnîliğin en büyük fıkıh mezhepleri, Abbâsîlerin ilk iki asrında ortaya çıkıp gelişmiştir¹⁸⁵. Bunlar; Irak'ta hadisın yanı sıra re'yi de etkin kullanan Ebû Hanîfe (öl. 150/767) ve halefleri Ebû Yûsuf (öl. 182/798) ile Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (öl. 189/805) başta olmak üzere öğrencilerinin şekillendirdiği Hanefî mezhebi¹⁸⁶, Hicaz'da hadis ile Medîne'nin hukuk uygulamalarına hususen ağırlık veren Mâlik b. Enes (öl. 179/795)'in kurduğu Mâlikî mezhebi¹⁸⁷, Hanefî ve Mâlikî mezheplerinin birikimlerinden yola çıkarak telif ettiği eserlerle eş-Şâfiî (öl. 204/820)'nin tesis ettiği Şâfiî mezhebi¹⁸⁸ ve genellikle bir muhaddis olarak tanımlanan ve hadis ekolünün güçlü taraftarı Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855)'in kurduğu Hanbelî mezhebi¹⁸⁹ idi¹⁹⁰. İslâm dünyasının muhtelif bölgelerinde taraftar bulan söz konusu mezheplerin günümüzde de mensupları bulunmaktadır. Bunların dışında Hasan el-Basrî mezhebi, İbn Şübrüme mezhebi, İbn

¹⁷⁸ İlyas Üzüm, “Kaderiyye”, *DİA*, XXIV, 64-65. Abdülkâhir el-Bağdâdî, Kaderiyye ve Mu'tezile'yi aynı başlık altında anlatmaktadır. Bkz. *el-Fark beyne'l-fırak*, s.82-147.

¹⁷⁹ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, s.135-140; Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s.177-193.

¹⁸⁰ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, s.59-86; Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s.195-217; Osman Aydın, *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi*, Endülüs Yayınları, İstanbul 2018.

¹⁸¹ Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, s.160-168; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, s.107-113; Hüseyin Doğan, *Horasan ve Maverâünnehir'de Ilımlı Bir İslâm Politikası Kerrâmî Söylem ve Yansımaları*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2015.

¹⁸² eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, s.94-103; Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s.267-282; Mehmet Kalaycı, *Ehl-i Sünnetin Reislerinden İmâm-ı Eş'arî ve Eş'arîlik*, Anadolu Ay Yayınları, Ankara 2019.

¹⁸³ Ahmet Ak, *Büyük Türk Âlimi Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, Bayrak Matbaası, İstanbul 2008; a.mlf., *Selçuklular Döneminde Mâturîdîlik*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2019²; Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s.241-266.

¹⁸⁴ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s.219-240; M. Sait Özvarlı, “Selefiyye”, *DİA*, XXXVI, 399-402.

¹⁸⁵ Sünnî fıkıh mezheplerinin oluşum süreci hakkında bkz. Christopher Melchert, “Sünnî Fıkıh Mezheplerinin Teşekkülü”, Türkçe trc. Nail Okuyucu, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 41 (2011/2), s.221-236; a.mlf., *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü: Din-Yorum-Dindarlık*, der. ve çev. Ali Hakan Çavuşoğlu, Klasik Yayınları, İstanbul 2018, s.44-70.

¹⁸⁶ Ali Bardakoğlu, “Hanefî Mezhebi”, *DİA*, XVI, 1-21; Ahmet Özel, “Hanefî Mezhebi, V. Literatür”, *DİA*, XVI, 21-27; a.mlf., *İmam Ebû Hanîfe ve Hanefî Mezhebi*, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara 2015; Murat Şimşek, *İmam Ebû Hanîfe ve Hanefîlik*, Haciveyiszade İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, Konya 2019.

¹⁸⁷ Eyyüp Said Kaya, “Mâlikî Mezhebi”, *DİA*, XXVII, 519-535; Ali Hakan Çavuşoğlu, *Irak Mâlikî Ekolü (III.-V./IX.-XI. yy.)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2004.

¹⁸⁸ Bilal Aybakan, “Şâfiî Mezhebi”, *DİA*, XXXVIII, 233-247; a.mlf., *İmam Şâfiî ve Fıkıh Düşüncesinin Mezhepleşmesi*, İz Yayıncılık, İstanbul 2011²; Nail Okuyucu, *Şâfiî Mezhebinin Teşekkül Süreci*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, İstanbul 2015; Davut Eşit, *IV/X-V/XI. Asırlarda Irak ve Horasan'da Şâfiî Fıkıh Usûlünün Gelişimi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2019.

¹⁸⁹ Ferhat Koca, “Hanbelî Mezhebi”, *DİA*, XV, 525-547; a.mlf., *İslam Hukuk Tarihinde Selefî Söylem: Hanbelî Mezhebi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2011; Muhyettin İğde, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbelîliğin Teşekkül Süreci*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2016.

¹⁹⁰ Hakkı Dursun Yıldız, “Abbâsîler”, *DİA*, I, 42.

Ebû Leylâ mezhebi, Evzâî, Süfyânî Sevrî mezhebi, Leys b. Sa'd mezhebi, İbn Râhûye mezhebi, Ebû Sevr mezhebi, Zâhiriyye, Taberî'nin mezhebi bugün mensubu olmayan Sünnî mezhepler de bulunmaktaydı¹⁹¹. Bu mezheplerin yanı sıra Şîa'nın Zeydiyye¹⁹² ve Ca'feriyye¹⁹³ gibi fıkıh fırkaları da mevcuttu.

Çalışmanın Birinci Bölümü'nde anlatılacağı üzere tarihsel süreçte Bağdâd şehrinde söz konusu mezheplerden Şîa, Sünnîliğin Hanefî, Mâlikî, Şâfiî, Hanbelî ve bunlarla bütünleşen Mu'tezile, Eş'arî, Mâtürîdî, Selefiyye gibi itikâdî mezhepler, yine Zâhirî, Süfyânî Sevrî mezhebi ve Taberî mezhebi mensupları mukimdi. Selçuklu döneminde ise şehirde yoğunluk sırasına göre Hanbelî, Şâfiî ve Hanefî mensupları ağırlıklı olarak yaşamaktaydı. Ayrıca bireysel olarak Mâlikî, Mu'tezilî ve Zâhirî müntesipleri de ikamet etmekteydi. Şehirdeki Şiîler ise büyük oranda İmâmiyye Şîası (*İsnâ 'Aşeriyye*)'na¹⁹⁴ mensuptu.

Büveyhîler döneminde artan Sünnî-Şiî mücadelesine bakıldığında temel sebepler olarak şu hususlar karşımıza çıkmaktadır: 1. Şiîlerin Hz. Ali haricindeki halifeler ile sahâbeye sövmeleri ve hareket etmeleri, 2. Şiîlerin özellikle Hz. Ebû Bekr ve Hz. Ömer'e olumsuz bir yaklaşım sergilemeleri, 3. Her iki mezhepten de bazı âlimlerin sert tutumları, 4. Farklı ezan okuma usulleri, 5. Şiîlerin Âşûrâ Matemî ve Gadîr-i Humm Bayramı, Sünnîlerin Mus'ab b. ez-Zübeyr Matemî ve Yevmü'l-Gâr (Mağara günü) Bayramı, 6. mescid ve surlara yazılan ibareler, 7. Mezhep büyüklüklerine ait kabirlere ziyaretler ve bu sırada icra edilen âdetler¹⁹⁵, 8. Siyasî otoritesinin kendi mezhepdaşlarını desteklemesi neticesinde söz konusu mezhep müntesiplerinin üstünlük elde etme çabaları. Son hususa, Bağdâd'da özellikle Şiî Büveyhîlerden cesaret ve destek alan mezhepdaşlarının, Sünnî kesime üstünlük kurma çabasında olduğu örnek verilebilir.

Sünnî-Şiî mücadelesinin yanı sıra Sünnîler arasında da mücadelenin olduğu bilinmektedir. Nitekim Hanefî-Şâfiî, Hanbelî-Mu'tezilî, Hanbelî-Eş'arî ve Eş'arî-

¹⁹¹ Bugün mensubu bulunmayan mezhepler hakkında bkz. Ali Bakkal, *İslam Fıkıh Mezhepleri*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2017³, s.217-270.

¹⁹² Abdülkâhîr el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak*, s.26-30; Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s.291-301.

¹⁹³ Hayreddin Karaman, "Ca'feriyye", *DİA*, VII, 4-10; Muhammed Ebû Zehra, *İslâm'da İtikâdî, Siyasî ve Fikhî Mezhepler Tarihi*, Türkçe trc. Sıbğatullah Kaya, Çelik Yayınevi, İstanbul 2016, s.720-750.

¹⁹⁴ İmâmeti dinin esaslarından kabul eden, İsnâ 'Aşeriyye veya Türkçe versiyonuyla Oniki İmâmcılar olarak adlandırılan Şîa'nın alt koludur. İmâmiyye de kendi içerisinde farklı gruplara ayrılmaktadır. Bkz. Abdülkâhîr el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak*, s.41-53; Mustafa Öz, "İmâmiyye", *DİA*, XXII, 207-209; Ethem Ruhi Fıglalı, "İsnâaşeriyye", *DİA*, XXIII, 142-147; İlyas Üzümlü, "İsnâaşeriyye, Kelâm", *DİA*, XXIII, 147-149; a.mlf., "İsnâaşeriyye, Literatür", *DİA*, XXIII, 149-153; Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s.325-359.

¹⁹⁵ Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, s.215-228.

Mu'tezilî mücadeleleri yaşanmıştır. Ebû Hanîfe ile eş-Şâfiî'nin vefatından sonra, iki imam arasındaki fikhî ihtilafların mezhebî taassuptan dolayı gerginlik konusu yapılması neticesinde Hanefî-Şâfiî grupları arasında şiddetli çatışmalar ve tartışmalar yaşanmıştır. Çatışmaların arka planında Hanefî ve Şâfiî kimliğinden ziyade söz konusu mezhep mensuplarının itikâdda bağlı oldukları mezheplerinden dolayı sorunlar yaşanmıştır. Amelde Şâfiî inancında olanlar itikâdda da Eş'arî'ye bağlıdır. Söz konusu mezheplerin aynîleşmesi, diğer mezheplerde pek görülmemektedir. Amelde Hanefî olanların Mâturîdî, Mu'tezilî, Eş'arî ve Hanefî olabildikleri bilinmektedir. Dolayısıyla Hanefî-Şâfiî mücadelesinin arka planı Mâturîdî-Eş'arî çatışması yer almaktadır¹⁹⁶. Çatışma hâlindeki gruplardan Hanbelî-Mu'tezilî mücadelesinin tarihsel arka planı Abbâsî tarihindeki Mihne dönemine kadar gitmektedir. Bu dönemde Abbâsî iktidarı ile hareket eden Mu'tezilî âlimlerin Hanbelîlerin öncüsü Ahmed b. Hanbel ve diğer âlimlere uyguladıkları baskı, Hanbelî-Mu'tezilî ayrışmasının temel nedenidir¹⁹⁷. Çatışan bir başka grup olan Eş'arî-Mu'tezilî mücadelesinde Eş'ariyye mezhebinin kurucusu Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin evvelâ Mu'tezilî olması ve bu mezhepten ayrılıp kendi mezhebini kurması ile eski mezhebine eleştiriler yöneltmesi, her iki mezhep arasında tartışmaların yaşanmasına sebep olmuştur¹⁹⁸. Hanbelî-Eş'arî mücadelesinde Hanbelîlerin itikâdda Selefiyye mensubu olmaları ve ise kelâmî meselelerden kaynaklanmaktaydı. İtikâdî konularda akıldan ziyade naslar esas alınması gerektiğini savunmaktaydılar. Ayrıca Eş'arîlerin Ahmed b. Hanbel'i fakih olarak kabul etmemeleri de söz konusu çatışmaların sebeplerindendi¹⁹⁹.

Selçuklu coğrafyasında mücadele hâlinde olan başka mezhep grupları da bulunmaktaydı. Eş'arîler ile Mâturîdîler ve Eş'arîler ile Kerrâmîler arasında bazı mücadeleleri yaşanmıştı. Ancak Bağdâd, mezkûr mezheplerin mücadele sahasının dışında kalmıştır. Zira Mâturîdiyye umumiyetle Mâverâünnehir bölgesinde etkili olmuştur. Kerrâmiyye de Horâsân ve Mâverâünnehir'de ortaya çıkmış ve faaliyet

¹⁹⁶ Eş'arî-Mâturîdî mücadelesi hakkında bkz. Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, s.332-344; Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik-Maturidilik İlişkisi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017².

¹⁹⁷ Hanbelî-Mu'tezilî mücadelesine dair bkz. Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*, s.107-110; Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, s.312-322.

¹⁹⁸ Eş'arî-Mu'tezilî mücadelesi hakkında bkz. Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, s.269-285.

¹⁹⁹ Hanbelî-Eş'arî mücadelesi için bkz. Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*, s.93-106; Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, s.286-305; Ümüt Toru, "Eş'arilik-Hanbelilik Farklılaşmasının Toplumsal Yansımaları", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, XXII/1 (2018), s.259-292.

göstermiştir. Selçuklular döneminde Horâsân ve Mâverâünnehir’de Eş‘arî-Mâturîdî ve Eş‘arî-Kerrâmî mücadeleleri vuku bulmuştur²⁰⁰.

Türklerin mensup olduğu İslâm mezheplerine gelince X. yüzyıldan itibaren toplu hâlde İslâmiyet’i kabul etmeye başlayan Türklerin²⁰¹ bu dönemde Mâverâünnehir’e hâkim Sünnî Sâmânîler aracılığıyla din değiştirmeleri hasebiyle mezhebî tercihleri de benzer olmuştur. Amelde Hanefî, itikâdda Mâturîdî inancındaki Sâmânîler, Türklerin de ağırlıklı bir şekilde bu mezheplere girmelerini sağlamıştır²⁰². A. Bausani, Selçuklular döneminde Horâsân, Mâverâünnehir ve Fergana’daki Türklerin Hanefî olmakla birlikte Cebriyye mensubu olduğunu belirtmektedir²⁰³. Bununla birlikte Türkler arasında bireysel olarak Şâfiî ve Şîî mensupların mevcudiyeti de bilinmektedir. Nitekim Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed eş-Şâşî, aslen Türk olmakla birlikte Şâfiî mezhebine mensuptur. Meyyâfârikîn’de doğup büyümesi²⁰⁴ mezhebi tercihiinde etkili olmalıdır. Yine Büveyhî döneminin meşhur Türk emîrlerinden Arslan el-Besâsîrî de Şîî’ydi. Muhtemelen mezhebî inancında Büveyhî idaresi altında yetişmesi²⁰⁵ etkilidir. Söz konusu iki örnekten de anlaşılacağı üzere, kişilerin yetiştiği çevreye göre mezheplerinden farklılıklar olabileceği anlaşılmaktadır.

2. Selçuklular Döneminde Bağdâd (1055-1152): Genel Bir Bakış

Bağdâd, Abbâsî Halifesi el-Mansûr (754-775) tarafından 762-766 yılları arasında inşa ettirilmiştir²⁰⁶. Abbâsîlerin başşehri -kısa süreli Sâmerrâ dönemi hariç- ve Doğu İslâm medeniyetinin önemli bir şehir statüsüne ulaşan şehir, 1258 yılında gerçekleşen Moğol hâkimiyetine kadar önemini korumuştur. Öyle ki başşehirlik vasfının yanında Abbâsîler döneminde Irak’ın en büyük şehri durumundaydı²⁰⁷. Nüfus açısından

²⁰⁰ Söz konusu gruplar arasındaki mücadele hakkında bkz. Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, s.332-344.

²⁰¹ Türklerin Müslümanlar ile münasebetleri ve İslâmiyet’i kabulü hakkında bkz. Abdülkerim Özaydın, “Türklerin İslamiyeti Kabulü”, *Türkler*, IV, ed. Hasan Celâl Güzel - Kemal Çiçek - Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.239-262; Aydın Usta, *Türkler ve İslâmiyet. İlk Müslüman Türk Devleti: Sâmânîler*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2020, s.47-172.

²⁰² Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*, s.54.

²⁰³ Alessandro Bausani, “Selçuklular Döneminde Din”, Türkçe trc. Ali Ertuğrul, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XI/2 (2007), s.443.

²⁰⁴ Cengiz Kallek, “Şâşî, Muhammed b. Ahmed”, *DİA*, XXXVIII, 369.

²⁰⁵ Erdoğan Merçil, “Besâsîrî”, *DİA*, V, 528.

²⁰⁶ Şehrin kuruluşu hakkında bkz. Abdulhamit Dünder, “Bir Mezopotamya Şehri Olarak Bağdat: Dairevi Şehrin Kuruluşu ve Mimari Özellikleri”, *İslam Araştırmaları Dergisi* 46 (2021), s.1-58.

²⁰⁷ Guy Le Strange, *Doğu Hilâfeti’nin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya): İslâm Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, Türkçe trc. Adnan Eskikurt - Cengiz Tomar, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2015, s.28.

kozmpolit bir yapıya sahipti. Etnik, dinî ve mezhebî açıdan da benzer bir durum söz konusuydu. Başşehir olması ve İpek Yolu güzergâhında yer alması, şehrin ilmî ve kültürel açıdan da gelişmesini sağlamaktaydı. Abbâsîler döneminde tercüme hareketinin ve bilimin de merkeziydi²⁰⁸.

Abbâsîler, Halife el-Vâsık Billâh'ın (227-232/842-847) vefatına kadar siyasî, idarî, askerî, ekonomik alanlarda altın çağını yaşamış ve büyük bir sahaya hükmetmiştir. Mezkûr halifenin vefatından 334/945'e kadar geçen süreçte Türk kumandanların siyasî, idarî ve askerî sahalarda etkin olduğu bir dönem yaşamışlardır. Siyasî anlamda yaptırım gücü kalmayan bu ailenin, uzun bir süre *emîrû'l-umerâ* unvanına sahip Türk kumandanların tahakkümü altında kaldıkları bilinmektedir. 334/945 yılında Bağdâd'a hâkim olan Şîî Büveyhîler, onların egemenliğine son vermiş ve halifeleri kontrol altına almışlardır²⁰⁹. Tüm otoriteyi ellerine alan Büveyhîler, bir dönem Abbâsîleri ortadan kaldırmayı düşünmüşlerdir. Fakat kendi iktidarlarının devamlılığı adına merkezî hükûmetin meşruiyet kaynağı ve dinî lideri olmaları bakımından onları tamamen ortadan kaldırmamışlardır²¹⁰. Ancak halifeleri tayin eden ana unsur hâline gelmişlerdir²¹¹.

Büveyhî idaresi altında tamamen sembolik hâle gelen Abbâsî Hilâfeti, el-Kâdir Billâh dönemine kadar herhangi bir reaksiyon gösterememiştir. Mezkûr Halife ile birlikte Şîî idaresinden kurtulma çabaları da başlamıştır. Bunda Büveyhî idaresinin de zayıflamasının etkisi vardı. Bu zafiyet hem Büveyhîler arasında iktidar mücadelelerine hem de Bağdâd'da iç karışıklıklara sebebiyet vermekteydi. el-Kâdir Billâh, İkinci Bölüm'de anlatılacağı üzere hutbe okutma ve sikkelerde isminin zikredilmesi meselesine büyük önem vermekteydi. Özellikle Sultan Gazneli Mahmûd'un kendi adına hutbe okutması ve sikkelerde ismine yer vermesiyle Büveyhîlere karşı ciddi bir dayanağa sahip olmuştu²¹². el-Kâdir'in söz konusu siyaseti, oğlu ve halefi el-Kâ'im Biemrillâh tarafından da sürdürmüştü. Ancak o, kendisine dayanak olarak tarih sahnesinde yeni yeni boy gösteren ve taze bir güç

²⁰⁸ Abdülazîz ed-Dûrî, "Bağdat", *DİA*, IV, 429.

²⁰⁹ Suat Kaymak, *Abbasi Halifesi el-Kaim Biemrillah ve Dönemi (1031-1075)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2014, s.21.

²¹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 160; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, VIII, 386-387; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 168-169; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XI, 366-367.

²¹¹ Yıldız, "Abbâsîler", s.35; Âdem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi IV: Abbâsîler Dönemi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2011, s.416-422.

²¹² el-Kâdir Billâh ile Sultan Gazneli Mahmûd münasebetleri hakkında bkz. Bahattin Kök, "Gazneli Mahmut'la Abbâsî Halifesi el-Kadir Arasındaki İlişkiler", *EKEV Akademi Dergisi*, I/2 (1998), s.117-126.

olan Selçukluları seçmişti. Selçukluların da ona karşı hürmeti ve bağlılığı, el-Kâ'im'in onları Büveyhîlere karşı dayanak olarak kullanmasını sağladı. Halife, Şîi idaresine son vermesi için Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'i birkaç defa Bağdâd'a davet etmişti. Fakat Sultan her defasında gelişini ertelemiştir²¹³. Nihayetinde Sultan Tuğrul Bey 447/1055 yılında Bağdâd seferine çıkmıştır. Herhangi bir çatışma vuku bulmadan şehre hâkim olmuş (Ramazân 447/Aralık 1055)²¹⁴, Büveyhî hanedanına son vermişse de son hükümdarları el-Melikü'r-Rahîm'in itaati üzerine ona dokunmamıştır. Ancak el-Melikü'r-Rahîm, kısa süre Selçuklu askerleri ile Bağdâd ahali arasında yaşanan birtakım olayların azmettiricisi olarak görülmesi üzerine hapsedilmiştir²¹⁵.

Bağdâd'da hâkim olmasından bir yıl sonra Tuğrul Bey'e Halife el-Kâ'im Biemrillâh "el-Melikü'l-maşrik ve'l-mağrib (doğunun ve batının hükümdarı)" unvanını tevdi ederek onun İslâm dünyasının lideri olduğunu ilan etmiştir (25 Zîlkade 449/23 Ocak 1058)²¹⁶.

Büveyhî idaresi nihayete erdirilmesine karşın el-Kâ'im için büyük bir sorun teşkil eden Şîi Türk emîr Arslan el-Besâsîrî, Selçuklular gelmeden Bağdâd'ı terk edip Suriye'ye geçmişti. Burada Dâ'i'd-duât Ebû Nasr el-Mü'eyyed fi'd-dîn Hibetullâh eş-Şîrâzî vasıtasıyla Fâtîmî Hilâfeti ile irtibat kuran el-Besâsîrî, Rahbe şehrine Fâtîmî idarecisi olarak tayin edilmişti. Abbâsî ve Selçuklu karşıtı faaliyetlerini de sürdürmüştü. Selçuklu Meliki İbrâhîm Yinal ve Ukaylî emîri Kureyş b. Bedrân'ı da tarafına çeken el-Besâsîrî, Yinal'ın isyan etmesini sağlamıştır. Bu isyan ile meşgul olan Tuğrul Bey'in Bağdâd'ı terk etmesi üzerine el-Besâsîrî ve Kureyş şehre hâkim olmuştur (Zîlkade 450/Aralık 1058). Bir yıl boyunca Bağdâd, Arslan el-Besâsîrî eliyle Şîi Fâtîmî idaresi altında kalmıştır. Selçuklu hâkimiyeti sona erdirilmiş, bu süre zarfından Abbâsî Halifesi el-Kâ'im Biemrillâh, göz hapsinde kalırken veziri Reîsü'r-rüesâ İbn Müslime ise şehrin düşmesinden kısa bir süre sonra el-Besâsîrî tarafından öldürtülmüştür²¹⁷. Nihayetinde Tuğrul Bey, kardeşi İbrâhîm Yinal'ı bertaraf edip Irak'a gelmesiyle el-Besâsîrî, Bağdâd'dan kaçarak Mezyedî emîri

²¹³ er-Râvendî, *Râhatü's-sudûr*, I, 103-104; el-Bundârî, *Zübdetü'n-nusra*, s.7; Hamdullâh Müstevfi-yi Kazvîni, *Târîh-i güzîde*/Göksu, s.26.

²¹⁴ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2010¹³, s.132-133.

²¹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 127-129; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 463-465.

²¹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 147-148; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 480-481; el-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s.11-12; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s.135.

²¹⁷ Detaylı bilgi için bkz. Kaymak, *Abbasi Halifesi el-Kaim Biemrillah ve Dönemi*, s.110-167.

Nûrû'd-devle Dübeys'e sığınmıştır. Fakat daha sonra Selçuklu askerleri tarafından yakalanıp öldürülmüştür (15 Zilhicce 451/22 Ocak 1060)²¹⁸.

Arslan el-Besâsîrî'nin bertaraf edilmesinden sonra Bağdâd tekrardan Selçuklu hâkimiyeti girmiştir. Tuğrul Bey, şehrin idaresini atadığı şahnelere teslim etmişti²¹⁹. Sonraki dönemlerde de merkezden atanan şahnelere tarafından şehrin idare edildiği anlaşılmaktadır. Şahne, bir şehir veya bölgede hukukun muhafazası ile emniyet ve asayişten sorumlu askerî valilerdi. Bağdâd şahnesi, aynı zamanda Selçuklu sultanlarının şehirdeki temsilcisi statüsündeydi²²⁰. Selçuklular döneminin Bağdâd şahneleri²²¹ şunlardır: Tuğrul Bey döneminde Aytegin es-Süleymânî, Emîr Porsuk (Bursuk)²²²; Alp Arslan döneminde Aytegin es-Süleymânî, Aytegin'in ismi bilinmeyen oğlu, Sa'dü'd-devle Gevherâyîn²²³; Melikşâh döneminde Sa'dü'd-devle Gevherâyîn (üç defa bu göreve getirilmiştir), ismi bilinmeyen bir şahne, Sâlâr el-Farukî; Berkyaruk döneminde Sa'dü'd-devle Gevherâyîn (iki defa bu göreve getirilmiştir), Yelberd, Tuh-tegin (?), Aytegin Ceb, Yûsuf b. Abak Türkmânî, Necmü'd-dîn İlgazi b. Artuk²²⁴ (iki defa bu göreve getirilmiştir), Gümüştegin el-Kaysarî; Muhammed Tapar döneminde Aksungur el-Porsukî²²⁵, Mücâhidü'd-dîn Bihrûz²²⁶; Mahmûd b. Muhammed Tapar döneminde Aksungur el-Porsukî, Mengübars; Sencer döneminde Mücâhidü'd-dîn Bihrûz, Barankuş ez-Zekevi²²⁷, İmâdü'd-dîn Zengî b. Aksungur²²⁸; Sultan Mes'ûd döneminde Emîr Âhûr Kızıl ve naibi İldeniz²²⁹, Alpkuş es-Silâhî²³⁰, Mes'ûd el-Bilâl²³¹.

²¹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 160-161; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 491-492; el-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s.17.

²¹⁹ Tuğrul Bey, Emîr Porsuk'u şahne tayin etmiş, ayrıca yeni vali ve âmiller de atamıştır (Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s.139).

²²⁰ Erdoğan Merçil, "Şahne", *DİA*, XXXVIII, 292; Abdülkerim Özaydın, "Büyük Selçuklular'da Şahnelik Müessesesi", *XVIII. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler, II. cilt [Selçuklu Tarihi ve Medeniyeti Tarih, Şehir ve Mimari]*, TTK, Ankara 2022, s.10.

²²¹ Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Divân Teşkilâtı (Merkez ve Eyalet Divânları)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2015, s.117-125.

²²² Abdülkerim Özaydın, "Porsuk", *DİA*, XXXIV, 325.

²²³ Aydın Usta, "Ünlü Selçuklu Kumandanı Sadüdevle Gevherayin", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan: 75. Doğum Yılı, 50. Akademik Yılı*, ed. Emine Uyumaz vd., Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2013, s.96-111.

²²⁴ Ali Sevim, "Artuk Oğlu İlgazi", *Belleten*, XXVI/104 (1962), s.649-691.

²²⁵ Coşkun Alptekin, "Aksungur el-Porsukî", *DİA*, II, 297.

²²⁶ Nevzat Keleş, "İnsanların En Kibarlarından: Selçukluların Bağdad Şahnesi Bihrûz el-Hâdim", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX/2 (2015), s.451-477.

²²⁷ Ali Öngül, *Irak Selçukluları*, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2018, s.13.

²²⁸ Coşkun Alptekin, *The Reign of Zangi (521-541/1127-1146)*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1978.

²²⁹ Öngül, *Irak Selçukluları*, s.52.

²³⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 94; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, XI, 63.

Selçuklu idaresinin merkezden atadığı ve Bağdâd'daki en yüksek temsilcisi şahneler, mezhep kavgalarında çatışmaların bitirilmesinde rol oynamışlardır. Onların zaman zaman Sünnilerden yana tavır aldıkları görülmekle birlikte genellikle tarafsız kalmak suretiyle çatışmaları nihayete erdirmeye ve uzlaşmalarını sağlamaya çalışmışlardır²³².

Selçuklu Sultanı Alp Arslan, saltanatı boyunca Bağdâd'ı ziyaret etmemiştir. Halefi Sultan Melikşâh'ın üç defa şehre geldiği bilinmektedir²³³. Son ziyaretinde vefatının ardından şehirde bulunan eşi Terken Hatun, oğlu Mahmûd'u Selçuklu tahtına oturmuştur²³⁴. Henüz dört-beş yaşlarında olan Mahmûd'un saltanatı iki yıl sürmüştür. Vefatından sonra yerine Berkyaruk, Selçuklu tahtına geçmiştir. Berkyaruk'un saltanatının ilk yıllarında Suriye meliki Tâcû'd-devle Tutuş, Büyük Selçuklu tahtını ele geçirmek amacıyla hareket geçmiştir. Amacı doğrultusunda Bağdâd'da kendi adına hutbe okutma girişimlerinde bulunmuştur. Ancak Halife el-Müstazhir Billâh, melikin isteğini kabul etmemiştir (486/1093). Ertesi yıl, Berkyaruk'un Tutuş karşısında mağlup olması ve Şahne Aytegin Ceb'in ısrarı neticesinde Bağdâd'da hutbe Tutuş adına çevrilmiştir (Şevvâl 487/Ekim-Kasım 1094)²³⁵. Fakat 17 Safer 488/25 Şubat 1095 tarihinde tekrar karşı karşıya gelen Berkyaruk ve Tutuş'un savaşında bu defa Berkyaruk galip gelmiş, Tutuş ise savaş sırasında hayatını kaybetmiştir²³⁶. Böylece Tutuş'un Bağdâd hâkimiyeti çok kısa sürmüştür. Sultan Berkyaruk zaman zaman Bağdâd'a gelerek burada ikamet etmiş, Abbâsî halifeleriyle yakından ilişkiler kurmuştur. Kardeşi Muhammed Tapar ile giriştiği taht mücadeleleri sırasında Bağdâd'ın idaresi bazı dönemlerde Tapar'a geçtiği anlaşılmaktadır. Zira Sa'dû'd-devle Gevherâyîn ve Necmü'd-dîn İlgazi b. Artuk, Tapar tarafından Bağdâd şahnesi tayin edilmişlerdir²³⁷. Daha önce de Suriye meliki Tutuş Aytegin Ceb ve Yûsuf b. Abak Türkmânî, şahne olarak atanmışlardı. Bununla birlikte Türkmânî'nin Bağdâd'a girişine müsaade edilmemişti²³⁸. Beş defa karşı

²³¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 187; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, XI, 142.

²³² Aydın Usta, *Sorularla Selçuklu Tarihi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2020, s.45.

²³³ İlki 479/1087'de, ikincisi 484/1091'de ve üçüncüsü 485/1092'de gerçekleşmiştir. Bkz. Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 430; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s.158; Muharrem Kesik, *Selçukluların Muhteşem Sultanı: Melikşah*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2021, s.145-147, 219.

²³⁴ Osman G. Özgüdenli, *Selçuklular*, I, *Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, İSAM Yayınları, İstanbul 2013, s.193-194.

²³⁵ Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, TTK, Ankara 2000³, s.151-152.

²³⁶ Abdülkerim Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2001, s.28-46.

²³⁷ Merçil, *Selçuklular Zamanında Divân Teşkilâtı*, s.121-122.

²³⁸ Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, s.220.

karşıya gelen Berkyaruk-Muhammed Tapar'ın mücadelesinde bir netice çıkmayınca yapılan anlaşmayla Bağdâd'ın idaresi Sultan Berkyaruk'a kalmıştı²³⁹.

Berkyaruk vefatı üzerine Muhammed Tapar hemen Bağdâd'da gelmiş ve burada adına hutbe okutmuştur (Cemâziülevvel 498/Şubat 1105). Tapar da zaman zaman Bağdâd'da ikamet etmiştir²⁴⁰. Sultan Muhammed Tapar'ın vefatından sonra oğlu Mahmûd, sultan olmuş ancak amcası Horâsân meliki Sencer'in itirazı ile karşı karşıya gelmişlerdir. Neticede Sâve civarındaki savaştan Sencer'in galip gelmesi ile taht el değiştirmiştir. Bununla birlikte Sultan Sencer, Irak Selçukluları Devleti'ni tesis edip yeğeni Mahmûd'a "es-Sultânü'l-mu'azzam" unvanı ile ülkenin batı kısmının idaresini bıraktığı devletin başına getirmiştir. Böylece Bağdâd'ın idaresi de Irak Selçukluları Devleti'ne geçmiştir²⁴¹.

Irak Selçukluları tarihi tam manasıyla taht kavgalarının ve isyanlarının tarihi olarak tanımlanabilir. Zira Muhammed Tapar'ın ardından oğulları Mahmûd, Dâvud, Mes'ûd, Tuğrul ve Selçukşâh arasında taht kavgaları vuku bulmuştur. Selçuklu idaresinin de zayıflamaya başladığı bu dönemde Abbâsîler siyâsî ve askerî gücü tekrardan ele geçirmek amacıyla faaliyetlere başlamışlardır. Özellikle Halife el-Müsterşid'in ciddi gayretleri neticesinde Abbâsîlere dünyevî iktidarın başlangıç yolu açılmıştır. Her ne kadar kendisi ve oğlu er-Râşid Billâh bu yolda katledilmişlerse de halefleri el-Muktefi Liemrillâh, Selçuklu idaresine son vermeyi başaracaktır. Nitekim Sultan Mes'ûd'un 547/1152 yılında vefatından sonra Selçukluların Bağdâd'daki tüm mal ve emlakına el koyarak Şahne Mes'ûd el-Bilâl şehirden kaçmasını sağlamıştır²⁴². Bu tarihten sonra Irak Selçukluları sultanları III. Melikşâh ve II. Muhammed adına hutbe okunmamıştır. Sadece Irak Selçukluları içerisinde taht mücadelesini körüklemek amacıyla Süleymânşâh adına hutbe okutulmuştur. Bununla birlikte Büyük Selçuklu Sultanı Sencer adına hutbenin okutulmaya devam ettiğine dair kayıtlar bulunmaktadır²⁴³.

²³⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 493; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 300; Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, s.55-80.

²⁴⁰ Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, TTK, Ankara 1990, s.39-42.

²⁴¹ Mehmet Altay Köymen, "Meskûkâta Göre Büyük Selçuk İmparatoru Sancar'la Irak Selçuk Devleti Hükümdarı Mahmud'un Vasallık Münasebetleri", *Zeki Velidi Togan'a Armağan*, (Doğumunun 120. yılı münasebetiyle tıpkıbasım), TTK, Ankara 2010, s.132; Abdülkerim Özaydın, "Mahmûd b. Muhammed Tapar", *DİA*, XXVII, 371.

²⁴² Kayhan, *Irak Selçukluları*, s.198; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, 259.

²⁴³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 106, 118; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-tevârih*, s.150.

Irak Selçukluları sultanlarından Süleymânşâh adına istisnai olarak hutbe okunmuştur. Sultan Muhammed döneminde 15 Muharrem 551/10 Mart 1156 tarihinde Bâbü'l-Hücre'de Süleymânşâh, el-Muktefi Liemrillâh ile görüşüp ona bağlı kalacağına, daima itaat edeceğine ve hiçbir zaman Irak'a saldırmayacağına dair yemin etmesi üzerine, Halife de hutbenin Süleymânşâh adına okunacağını dair söz vermiştir. Nitekim 19 Muharrem 551/14 Mart 1156 tarihinde Sultan Sencer adı hutbelere çıkarılarak yerine Süleymânşâh adına hutbe okunmaya başlanmıştır²⁴⁴. Burada siyasî hâkimiyetin tekrardan Selçuklulara devredildiği gibi bir değerlendirme yapmak imkânsızdır. Halife, Sultan Muhammed'e karşı bir rakip oluşturulmak amacıyla Süleymânşâh'ın adını hutbelere koydurduğu açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

Halife tarafından Selçuklu sultanı ilân edilen Süleymânşâh, Halife'nin kendisine verdiği 3000 kişilik bir ordu ile Cibâl'e gitmiştir (Rebûlevvel 551/Nisan-Mayıs 1156). Öte yandan kardeşi Melikşâh da 2000 kişilik bir kuvvetle ona katılmıştır. Sultan Muhammed ise onlara karşı birlikleri toplayıp harekete geçmiş ve Cemâzûlevvel 551/Haziran-Temmuz 1156 tarihinde karşı karşıya gelen taraflar, Aras Nehri boyunca savaşmışlardır. Neticede Süleymânşâh mağlup olmuş ve birlikleri dağılmıştır. Bu galibiyetten sonra Sultan Muhammed, Bağdâd'da kendi adına hutbe okutulmasını talep etmişse de bu kabul edilmemiştir (552/1157-58)²⁴⁵. Bununla birlikte tekrardan Sultan Sencer adına hutbe okutulmaya başlandığı anlaşılmaktadır. Muhtemelen bu dönemde esaretten kurtulan sultanın gücünden çekinmelerinden dolayı hutbe okutmaya devam etmişlerdir. Ancak onun vefat (14 veya 24 Rebûlevvel 552/26 Nisan veya 6 Mayıs 1157²⁴⁶) haberi 25 Cemâzûlâhir 552/30 Temmuz 1157 tarihinde Bağdâd'da ulaşınca hutbelere ismi çıkarılmıştır²⁴⁷. Sencer'in vefatından dolayı taziye töreni de yapılmamıştır. Bu tavır Abbâsîlerin Selçuklulara karşı olumsuz tutumlarını göstermesi açısından dikkate şayandır.

İbnü'l-Cevzî'nin kaydına göre Süleymânşâh adına okunan hutbe de 7 Muharrem 556/6 Ocak 1161 Cuma günü kesilmiştir²⁴⁸. Öte yandan el-Bundârî ise Süleymânşâh'ın Irak Selçuklu Devleti'nin başına geçtiği zaman Bağdâd'a yolladığı elçi aracılığıyla Halife el-Müstencid Billâh'dan şehirde kendi adına hutbe

²⁴⁴ Zahîrû'd-dîn-i Nişâbü'rî, *Selçük-nâme*, s.140-141; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 106; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-tevârih*, s.155.

²⁴⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 106-107, 111; Öngül, *Irak Selçukluları*, s.79-80.

²⁴⁶ Abdülkerim Özeydin, "Sencer", *DİA*, XXXVI, 511.

²⁴⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 118, 121; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 241; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, XI, 187.

²⁴⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 146.

okutulmasını istediğini ancak Halife'nin veziri İbn Hübeyre'nin bu isteği kabul etmediğini de aktarmaktadır²⁴⁹. Her ne kadar İbnü'l-Cevzi'nin kayıtlarında 547/1152 yılından sonra Bağdâd'da Selçuklu sultanları adına hutbe okutulduğu görülse de söz konusu tarihte Selçuklu sultanlarının şehirdeki temsilcisi sayılan şahnenin çıkarılmasıyla hâkimiyet fiilen yitirilmiştir. İbnü'l-Cevzi'nin son kaydını dikkate alındığında 556/1161 yılında hutbelerin de kesilmesi neticesinde Selçukluların Bağdâd'daki isimleri tamamen silinmiştir²⁵⁰.

²⁴⁹ el-Bundârî, *Zübdetü'n-nusra*, s.261.

²⁵⁰ Süleymânşâh'tan sonra başa geçen Arslan Şâh (555-572/1160-77) ve III. Tuğrul (572-590/1177-94) dönemlerinde Bağdâd'da hutbe okutmak için çeşitli girişimler olmuşsa da bunlar sonuçsuz kalmıştır (Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, TTK, Ankara 2007, s.65-66). Sadece 563/1167-68 yılında Merâğa emîri Arslanapa girişimiyle Irak'a girmek şartıyla para karşılığında Sultan Muhammed'in oğlu adına Bağdâd'da hutbe okutulmuştur. Bu da Abbâsî halifelerinin Selçuklu Devleti'ni içeriden sarsabilmek adına yürüttükleri faaliyetlerin bir parçasıdır. Sultan Arslan Şâh'a karşı yapılan girişimi haber alan Atabeg İldeniz de büyük bir orduyu Arslanapa'nın üzerine göndermiş ve onları bertaraf etmiştir (Öngül, *Irak Selçukluları*, s.99-100).

I. BÖLÜM

SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE BAĞDÂD'DA MEZHEPLER

1.1. Selçuklu Hâkimiyeti Öncesinde Bağdâd'ın Mezhebî Yapısı

Selçuklu hâkimiyetinden önce Bağdâd'da muhtelif mezhep grupları bulunmaktaydı. Çoğunluğu oluşturan Hanbelî, Şâfiî, Hanefî, Mâlikî gibi Sünnîler ile İmâmiyye Şîası'na mensup Şîilerin yanında azınlık olarak da Mu'tezilî, Zâhirî ve Süfyân es-Sevrî mezhebi taraftarları da şehirde mukimdi. Bağdâd'ın Eş'arîlik, Selefilik ve Mâturîdîlik gibi kelâm ekollerine mensup sakinlerini ise bunların Hanefî-Mâturîdî, Şâfiî-Eş'arî, Hanbelî-Selefî, Mâlikî-Eş'arî gibi fıkıh mezhepleri ile anılmalarından dolayı ayrıca ele alınmayacaktır.

Bağdâd, kozmopolit yapısı nedeniyle hemen hemen her mezhepten kesimin yaşadığı bir şehirdi. Selçuklu dönemi öncesinde yaklaşık iki buçuk asra dayanan geçmişinde buradaki tüm mezhepleri ve mensuplarını ele almak konunun akışını bozacağından, incelenen konuya temel sağlaması açısından Büveyhî hâkimiyetinin başlangıcından (334/945) Selçukluların şehre giriş tarihine (447/1055) kadarki tarih aralığı özellikle dikkate alınmıştır. Şehrin mezhebî yapısı ele alınacak ve önemli âlimlerinin isimleri zikredilecektir.

X. yüzyıl İslâm coğrafyacıları, şehrin mezhebî örgüsüne dair detaylı bilgi vermemekle birlikte içlerinden el-İstahrî, Bağdâd halkının ehl-i cemaatten²⁵¹ olduğunu zikretmektedir. Bir diğer coğrafyacı el-Makdisî (el-Mukaddesî) ise şehirde Hanbelîler ile Şîilerin sayıca fazla olduğunu belirtmesinin yanında Muâviye'yi aşırı seven (*gulât*) bir kesimin, Müşebbihelerin ve Berbehârîlerin de bulunduğunu söylemektedir²⁵². Coğrafyacıların ve diğer tarihî kaynakların bu konudaki suskunluğu, şehirde ikamet eden âlimler üzerinden hem mezhebî yapıyı hem de müntesiplerini tespit etmeyi zorunlu kılmaktadır. Ancak sonraki dönemde yaşayan

²⁵¹ el-İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s.139.

²⁵² el-Makdisî (el-Mukaddesî), *Ahsenü't-tekâsîm*, s.126; Betül Yurtalan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Mezhepler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2015, s.68-69. *Ahsenü't-tekâsîm*'in farklı bir nüshasında Iraklı Hanbelîlerin Müşebbihe ve Muâviye'yi aşırı sevdikleri aktarılmaktadır (Yurtalan, aynı tez, s.69, n.273).

Yâkût el-Hamevî'yi hariç tutmak gerekmektedir. Zira yer yer Bağdâd mahallelerinin mezheplerine dair açık bilgiler aktarmaktadır. Müellifin kaydettiği söz konusu bilgiler, bu bölümün ikinci başlığında ele alınacaktır.

Bağdâd'ın Hanbelîliğin doğduğu yer ve dolayısıyla mezhebinin merkezi konumunda bir şehir olması nedeniyle ilgili mezhep taraftarlarının burada yoğun olarak ikamet ettiğini söyleyebiliriz. Selçuklu dönemi öncesinde şehirde Hanbelî mezhebine mensup en önemli isimler şunlardır: el-Hırakî (öl. 334/946)²⁵³, en-Neccâd (öl. 348/960)²⁵⁴, Gulâmü'l-Hallâl (öl. 363/974)²⁵⁵, Ebû Bekr Ahmed b. Ca'fer b. Hamdân el-Bağdâdî el-Katî (öl. 368/989)²⁵⁶, İbn Batta (öl. 387/997)²⁵⁷, Ebü'l-Kâsım İbn Habbâbe (öl. 389/999)²⁵⁸, Ebû Abdullah el-Hasan b. Hâmid b. Ali el-Verrâk (İbn Hâmid, öl. 403/1012)²⁵⁹, Ebü'l-Fazl Abdülvâhid b. Abdülaziz et-Temîmî (öl. 410/1020)²⁶⁰, Ebü'l-Ferec Abdülvehhâb b. Abdülazîz et-Temîmî (öl. 425/1034)²⁶¹, Ebû Ali Muhammed b. Ahmed el-Hâşimî (öl. 428/1037)²⁶².

Bu dönemde Şâfiî mensuplarının da Bağdâd'da yoğun olarak varlık gösterdikleri anlaşılmaktadır. Adı geçen mezhebin mensubu olarak şehirde ikamet edenler arasında İbn Ebî Hüreyre (öl. 345/956)²⁶³, Ebû Bekr eş-Şâfiî (öl. 354/965)²⁶⁴, ed-Dârekutnî (öl. 385/995)²⁶⁵, Ebû Ali el-Hasan b. el-Hüseyin el-Hemedânî (öl. 405/1014)²⁶⁶, Ebû Hâmid el-İsferâyîmî (öl. 406/10169)²⁶⁷, Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed es-Sibî (İbnü'l-Mehâllimî, öl. 407/1016)²⁶⁸, Ebû Muhammed el-Hüseyin b. el-Hüseyin el-Esterâbâdî (öl. 412/1021)²⁶⁹, Ebü'l-Hasan Muhammed b.

²⁵³ İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s.686.

²⁵⁴ İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s.681.

²⁵⁵ İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s.686-687.

²⁵⁶ İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, II, 6-7; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXVI, 389-391.

²⁵⁷ İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s.687-688.

²⁵⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 15-16; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 511; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 129.

²⁵⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 94; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 214; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 546-547; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 56.

²⁶⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 137; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 556; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 243.

²⁶¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 244.

²⁶² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 259.

²⁶³ es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, III, 256-263.

²⁶⁴ İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, *Tabakâtü'l-fukahâ'i's-Şâfi'iyye*, I, 174-176.

²⁶⁵ es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, III, 462-466.

²⁶⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 106; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 558-559; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 64.

²⁶⁷ es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, IV, 61-74.

²⁶⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 123.

²⁶⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 146; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 588; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 81.

Ahmed el-Bezzâr (İbn Rızkeveyh, öl. 412/1021)²⁷⁰, Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Muhammed el-Keşfulî et-Taberî (öl. 414/1023)²⁷¹, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ahmed (İbn Semîke, öl. 414/1023)²⁷², İbnü'l-Mehâmilî (öl. 415/1024)²⁷³, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Beyzâvî (öl. 424/1033)²⁷⁴, el-Berkânî (öl. 425/1034)²⁷⁵, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Ebîverdî (öl. 425/1034)²⁷⁶, Ebû Ali el-Hasan b. Ubeydullâh el-Bendenîcî (öl. 425/1034)²⁷⁷, Abdülkâhir el-Bağdâdî (öl. 429/1037-38)²⁷⁸, Ebû Abdullah İbnü'l-Lebbân (Abdullah b. Muhammed b. Abdurrahman el-İsfahânî, öl. 446/1054-55)²⁷⁹, İbn Mâkûlâ (öl. 447/1056)²⁸⁰ gibi âlimler bulunmaktaydı.

Şehirde Hanbelî ve Şâfiî mensuplarının yoğunluğuna nazaran daha az oldukları anlaşılan Hanefîlerin de ikamet ettikleri görülmektedir. Dönemin Hanefî mezhebine mensup önemli isimler arasında el-Kerhî (öl. 340/952)²⁸¹, Ebû Alî eş-Şâşî (öl. 344/955)²⁸², Ebû Sa'îd es-Sîrâfî (öl. 368/979)²⁸³, el-Cessâs (öl. 370/981)²⁸⁴, Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Muhammed b. Halef b. el-Ferrâ (öl. 390/1000)²⁸⁵, Ebû Bekr Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî (öl. 403/1012)²⁸⁶, İbnü'l-Ekfânî (öl. 405/1014)²⁸⁷, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ahmed en-Nesefî (öl. 414/1023)²⁸⁸, Ebü'l-Hasan Ahmed b. Muhammed b. Abdullah İbn Ebi's-Şevârib (öl. 417/1026)²⁸⁹, İbn Şâzân el-Bağdâdî

²⁷⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 148-149.

²⁷¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 160; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 599-600; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 88-89.

²⁷² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 161.

²⁷³ es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, IV, 48-56.

²⁷⁴ ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, XXIX, 139.

²⁷⁵ es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, IV, 47-48.

²⁷⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 243.

²⁷⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 243-244.

²⁷⁸ es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, V, 136-148.

²⁷⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 346; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 121; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 458; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 490.

²⁸⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 351-352.

²⁸¹ el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, II, 493-494.

²⁸² el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, I, 262.

²⁸³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, VIII, 316-317.

²⁸⁴ el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, I, 220-224.

²⁸⁵ Hanbelî âlim Ebû Ya'lâ Ferrâ'nın babasıdır (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 20; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 121; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 486; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 20).

²⁸⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 96-97; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 591; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 194; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 220; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 550; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 59.

²⁸⁷ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 190, 233.

²⁸⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 162.

²⁸⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 176-178; Nadir Özkuyumcu, "İbn Ebü's-Şevârib", *DİA*, XIX, 474.

(öl. 425/1034)²⁹⁰, el-Kudûrî (öl. 428/1037)²⁹¹, Ebû Abdullah es-Saymerî (öl. 436/1045)²⁹², Ebû Ca'fer Muhammed b. Ahmed es-Semnânî (öl. 444/1052)²⁹³ ve en-Nâtîfî (öl. 446/1054)²⁹⁴ gibi âlimleri sayabiliriz.

Sayıları az olmakla birlikte Bağdâd'da Mâlikî mezhebine mensup önemli isimler arasında Ebû Bekr el-Ebherî (öl. 375/986)²⁹⁵, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Ebî Mûsâ el-Hâşimî (öl. 390/1000)²⁹⁶, Ebû İshâk İbrâhîm b. Ahmed b. Muhammed et-Taberî (öl. 392/1002-3)²⁹⁷, İbnü'l-Kassâr Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer el-Bağdâdî (öl. 397/1007)²⁹⁸, el-Bâkillânî (öl. 403/1013)²⁹⁹, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed el-Bezzâr (öl. 407/1017)³⁰⁰, Ebü'l-Muhammed Abdülvehhâb b. Ali b. Nasr (öl. 422/1031)³⁰¹ gibi âlimler yer almaktaydı.

X. yüzyılda artık taraftarları oldukça azalan Zâhirî mezhebinin hâlâ Bağdâd'da bazı taraftarlarına rastlanmaktaydı. Esasen Zâhirîlik burada ortaya çıkmakla birlikte pek itibar görmemiş ve uzun ömürlü olmamıştı³⁰². Şehirde mensup Zâhirîler arasında Ebû Sa'îd Bişr b. el-Hüseyin eş-Şîrâzî (öl. 381/991-92)³⁰³ ve Ebü'l-Hasan Abdülaziz b. Ahmed el-Huvzî (öl. 393/1001)³⁰⁴ gibi âlimler sayılabilir.

²⁹⁰ Hanefî-Eş'arî'dir (el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, II, 38-39).

²⁹¹ el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, I, 247-250.

²⁹² el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, II, 116-118.

²⁹³ Hanefî-Eş'arî'dir (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 338; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 109-110; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 448).

²⁹⁴ el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, I, 297-298.

²⁹⁵ Ebû İshâk eş-Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ'*, s.167.

²⁹⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 19-20; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 485-486; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 19.

²⁹⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 38-39; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 501; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 29.

²⁹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 556; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 167; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXVII, 345-346.

²⁹⁹ Mâlikî-Eş'arî'dir (Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, III, 364-369; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, VII, 44-70).

³⁰⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 121-122; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 257.

³⁰¹ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, VII, 220-227.

³⁰² H. Yunus Apaydın, "Zâhiriyye", *DİA*, XLIV, 94, 97. Dönemin Zâhirî âlimleri için ayrıca bkz. Amr Osman, *The Zâhirî Madhhab (3dr/9th-10th/16th Century): A Textualist Theory of Islamic Law*, Brill, Leiden-Boston 2010, s.49-57.

³⁰³ Bağdâd kâdilkudâtlığı yapmıştır (Ebû İshâk eş-Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ'*, s.177-178; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXVII, 30).

³⁰⁴ Bağdâd'ın Muharrim Mahallesi, Dârü'l-Hilâfe, Bâbü'l-Ezec Mahallesi, Nehrevânât ve Tarîku Horâsân gibi bölgelerinde kâdılık görevinde bulunmuştur. el-Huvzî nisbesi, el-Hevzî ve el-Herezî şeklinde de verilmektedir (Ebû İshâk eş-Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ'*, s.178; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 27, 30; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 523; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 139; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 130; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 494-495; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 24).

Şeyh el-Müfîd (öl. 413/1022)³⁰⁵, Şerîf Ebû Ahmed el-Hüseyin b. Mûsâ el-Mûsevî ve oğulları Şerîf el-Murtazâ (öl. 436/1044)³⁰⁶ ile Şerîf er-Radî (öl. 406/1015)³⁰⁷, Ebû Ca'fer et-Tûsî (öl. 460/1067)³⁰⁸ gibi isimler İmâmiyye Şîası'na mensupları arasında öne çıkmaktadır. Şîa'nın Usûliyye ekolüne mensup âlimlerinden İbnü'l-Cüneyd'in (öl. 381/991)³⁰⁹ de bu dönemde Bağdâd'da ikamet ettiği görülmektedir.

Selçuklu hâkimiyeti öncesinde Bağdâd'da taraftarları bulunan mezheplerden biri de Mu'tezile idi. Daha önceki devirlerde etkinliğine karşın ele alınan süreçte şehirde oldukça azınlık durumuna düştüğü anlaşılan Mu'tezile'nin varlığını aşağıda zikredilen şahıslar üzerinden tespit etmek mümkündür. Bunlar; Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Alî b. İbrâhîm el-Basrî el-Kâğadî (369/979-80)³¹⁰, Ebû Ahmed Ubeydullâh b. Ahmed (öl. 381/991)³¹¹, Ebû Ubeydullâh Muhammed b. İmrân b. Mûsâ b. Ubeydullâh el-Merzubânî (öl. 384/994)³¹², er-Rummânî (öl. 384/994)³¹³, Kâdı Ebü'l-Hasan Ali b. Sa'îd el-İstahrî (öl. 404/1014)³¹⁴, Ebû Muhammed el-Hasan b. el-Hüseyin en-Nevbehtî (öl. 402/1012)³¹⁵, Ebü'l-Hüseyin el-Basrî (öl. 436/1044)³¹⁶ ve Ebü'l-Kâsım Ali b. Muhassin et-Tenûhî (öl. 447/1055)³¹⁷ gibi isimlerdir.

Bağdâd'da son bakiyeleri bulunan mezheplerden biri de Süfyân es-Sevrî'nin (öl. 161/778) taraftarlarından oluşan Sevrî (Sevriyye veya Süfyânî) idi. Kaynaklarda Bağdâd'daki Mansûr Camii'nde Süfyân es-Sevrî'nin mezhebine göre fetva veren son fakih olarak Şevvâl 405/Mart-Nisan 1015 tarihinde vefat eden Ebû Bekr Abdülgaffâr b. Abdurrahman ed-Dîneverî'nin ismi geçmektedir. ed-Dîneverî, aynı zamanda

³⁰⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, IV, 374-375.

³⁰⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, XIII, 344-345.

³⁰⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, III, 40-41.

³⁰⁸ ez-Zehbî, *Târîhu'l-İslâm*, XXX, 490-491.

³⁰⁹ Mazlum Uyar, "İbnü'l-Cüneyd", *DİA*, XXI, 5-6.

³¹⁰ Hanefî-Mu'tezilî'dir (Ebû İshâk eş-Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ'*, s.143).

³¹¹ Bağdâd kâdılkudâtlığı yapmıştır (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 358-359).

³¹² Şîi-Mu'tezilî'dir (Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, IV, 227-229).

³¹³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, XII, 462-463.

³¹⁴ Şâfiî-Mu'tezilî'dir (Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, XIII, 385; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 100; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 594; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 196; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 227; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 554; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 61).

³¹⁵ Şîi-Mu'tezilî'dir (Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, VIII, 253-254).

³¹⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, IV, 168-169.

³¹⁷ Şîi-Mu'tezilî'dir (ez-Zehbî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, XVII, 649-651).

Mansûr Camii'nin idaresinden de sorumluydu³¹⁸. Sevriyye mezhebinin XI. yüzyıla kadar Bağdâd ve çevresinde mevcut olduğunu belirtilmektedir³¹⁹.

Bu dönemde Bağdâd'da münferit de olsa mensupları bulunan bir diğer fırka da Taberî (İbn Cerîr) mezhebiydi. Bağdâd'ın Bâkerh (باقرح) Köyü'nden³²⁰ olan ve Zîlhicce 410/Mart-Nisan 1020 tarihinde vefat eden Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhalled b. Ca'fer b. İshâk el-Bâkerhî, adı geçen mezhebe mensup bir fakihti³²¹.

1.2. Selçuklular Döneminde Bağdâd'ın Mezhebî Yapısı

Yukarıda aktarıldığı üzere Selçuklulardan önce Bağdâd'da muhtelif mezhep mensuplarının ikamet ettiği görülmektedir. Aslında Selçuklu coğrafyası da mezhebî açıdan Bağdâd'dan farksız değildi. Devletin sakinlerinin inanç yapısı, temelde Sünnî, Şîî ve Mu'tezilî şeklinde üç gruptan müteşekkildi. Sünnî ve Şîî mezheplerinin de kendi içerisinde farklı mezhep düşünceleri mevcuttu. Dolayısıyla söz konusu durumun küçük bir örneğinin Bağdâd'da mevcudiyetinden bahsetmek yanlış olmayacaktır³²². Selçuklular döneminde şehirde Sünnî mezheplerden Hanbelî, Şâfîî ve Hanefî grupların çoğunlukla yer aldığını, büyük oranda Kuzey Afrika ve Endülüs'te taraftarı bulunan Mâlikîlerin, XI. yüzyılda artık mensuplarının sayısının oldukça azaldığı görülen Zâhirîler ile aynı şekilde Mu'tezilîlerin de bireysel olarak mevcut olduğunu söylenebilir. Ortaçağ İslâm dünyasının genelinde görüldüğü gibi Selçuklu coğrafyasında da halk genellikle dinî ve hatta mezhebî kimliğine göre farklı mahallelerde oturmaktaydı³²³. Nitekim bu durum, Bağdâd şehri için de oldukça geçerliydi.

Selçuklu Bağdâd'ına dair günümüze ulaşmış dinî veya mezhepsel verilerin yer aldığı herhangi bir kaydın bulunmaması, mezhepler hakkında sayısal verilere ulaşılmasını

³¹⁸ Naaşı, Mansûr Camii'nin arka tarafına defnedilmiştir (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 108; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 235; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 560; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 65).

³¹⁹ Recep Özdirek-Ali Hakan Çavuşoğlu, "Süfyân es-Sevrî", *DİA*, XXXVIII, 26.

³²⁰ es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 48.

³²¹ es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 49; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 135; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 276. el-Bâkerhî, Bağdâd'ın doğu yakasında ikamet etmiş ve vefatından sonra da Ebû Hanîfe Türbesi'ne defnedilmiştir (İbnü'l-Cevzî, aynı yer).

³²² Selçuklu coğrafyasının mezhebî yapısı hakkında bilgi için bkz. Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, s.53-100. O. Aydın, Selçuklu coğrafyasının batısında (Irak ve Suriye) Hanefî, Şâfîî ve Hanbelî mezheplerinin ortak etkinlik gösterirken, doğusunda ise Hanefiliğin yaygın olduğunu zikretmektedir (*Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi*, s.213).

³²³ Osman G. Özgüdenli, "Selçuklular, I. Büyük Selçuklular, B. Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat", *DİA*, XXXVI, 373.

engellemektedir. Bu, aynı zamanda mezhepsel yapının net bir şekilde ortaya koyulmasına da mânidir. Ancak çalışmaya konu olan tarih aralığında meydana gelen olaylar ve âlimlerin faaliyetleri göz önüne alındığında, Sünnîlerin yoğunluk olarak sırasıyla Hanbelî, Şâfiî ve Hanefî mezheplere mensup olduklarını, ayrıca belirtildiği üzere bireysel olarak Mâlikî, Mu'tezilî ve Zâhirî müntesiplerinin de Bağdâd'da ikamet ettikleri söylenebilir. Şehirde Şii olarak da İmâmiyye Şîası'na mensup grupların varlığı bilinmektedir³²⁴. Hasan es-Sabbâh ile yükselişe geçen Nizârî İsmâîlîliğinin daha bilinen ismiyle Bâtîniğin de bireysel olarak taraftar bulduğunu da söylemek gerekmektedir.

Burada Bağdâd'da bulunan mezhepler, tespit edebildiği kadarıyla mahallelerine göre tasnif edilmeye çalışılacaktır. Kaynaklarda bazı mahallelerin tamamının mensup olduğu mezhepler belirtilmekteyken, yine de bunu genele yaymak pek mümkün değildir. Çalışmanın Dördüncü Bölümü'nde detaylı olarak ele alınan mezhepler arası çatışmaların tarafları ve mahalleleri ile âlimlerin yaşadıkları bölgeler dikkate alınarak Bağdâd'ın mezhep haritası oluşturulmaya çalışılacaktır. Ancak dayanak noktası olarak kullanılan verilerin ilgili mahallelerin tamamının mezhebini belirtmediğini kısmî olarak tahminlerde bulunulduğunu belirtmek gerekmektedir.

Mahallelere göre tasnife geçmeden önce Selçuklu Bağdâd'ının mezhebî yapısına dair tespit edilebilen bilgileri aktarmak yerinde olacaktır. Bu konudaki en önemli kaynak Garsu'n-ni'me'den alıntı yapan Sıbt İbnü'l-Cevzî'dir. Nitekim müellif, Selçuklu veziri Nizâmü'l-mülk'ün Şâfiî âlim Ebû İshâk eş-Şîrâzî'ye gönderdiği Şevvâl 470/Nisan 1078 tarihli cevabî mektubunda Bağdâd'da Hanbelîlerin çoğunlukta olduğunu ve Şâfiîliğin İsfahân ve İslâm dünyasındaki diğer bölgelere nazaran Bağdâd'da daha az yayıldığını aktarmaktadır³²⁵. Şüphesiz vezirin ifadeleri, şehrin mezhebî yapısı açısından son derece önemlidir. Tarihî kaynaklardaki veriler de dikkate alındığında Nizâmü'l-mülk'ün ifadelerinin doğru olduğu söylenebilir. Her ne kadar söz konusu mezheplere dair sayısal verilere sahip olunmasa da Hanbelîlerin burada yoğun olduğu, onların ardından ise Şâfiîlerin geldiğini söylemek mümkündür.

Bağdâd'ın mezhebî yapısına dair somut bir bilgi olmasa da Nizâmü'l-mülk eserinde aktardığı Sultan Alp Arslan ile ilgili bir hadisede Sultan'ın şunları söylediğini

³²⁴ O. Aydın, Būveyhî iktidarının etkisiyle Bağdâd'daki Şii nüfusunun Sünnîlere yakın olduğunu, ancak Selçukluların şehre hâkim olmalarından sonra durumun Sünnîler lehine değiştiğini belirtmektedir (*Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi*, s.215-216).

³²⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 334-335; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.223.

belirtmektedir: “İraklıların çoğu bozuk mezhepli; dini bozuk, itikâdı bozuk! Deylem yandaşları”³²⁶. Sultan’ın ifadelerinden net bir sonuca ulaşılmasa da en azından Irak’ta gayrîsünnîlerin pek de az olmadığı düşünülebilir.

XIV. yüzyılda yaşayan tarihçi ve coğrafyacı Hamdullâh Müstevfî-yi Kazvînî ise şehirde İslâm’ın bütün mezheplerinden çok sayıda taraftarın bulunduğunu aktarır. Bunlar arasında ise bilhassa Ehl-i Sünnet’in çoğunluk ve onlardan da Şâfîî müntesiplerinin sayıca fazla olduğunu ancak Hanbelîlerin de -muhtemelen sayıca az olmalarına rağmen- güçlü olduklarını belirtir³²⁷. Aynı dönemde Bağdâd’a gelen seyyah İbn Battûta ise şehrin ahalisinin çoğunluğunun Hanbelî olduğunu zikretmektedir³²⁸. Hamdullâh Müstevfî-yi Kazvînî’nin Bağdâd’ı görüp görmediği tam olarak bilinmemektedir. Dolayısıyla da şehirle ilgili bilgileri daha önce kaleme alınan eserlerden aktarmış olma ihtimali de bulunduğundan ihtiyatlı yaklaşmak gerekir. Kezâ İbn Battûta’nın bizzat şehir görüp bilgiyi aktarması, söz konusu durumun XIV. yüzyıl için geçerli olduğunu göstermektedir. Ancak Selçuklular döneminde de Hanbelî yoğunluğunun fazla olduğunu düşünüldüğünde yüzyıllar içerisinde bu mezhebe mensubiyetin azalmadığı da anlaşılmaktadır. Her iki müellif de muahhar olmakla birlikte Bağdâd’ın mezhebî yapısına yukarıda ifade edilen tahminleri desteklemektedir.

1.2.1. Sünnîler

Bağdâd’ın Doğu Yakası: Şehrin bu kısmının büyük mahallelerinden³²⁹ ve kaynaklarda Hanbelî mezhebine mensup oldukları belirtilen³³⁰ Bâbü’l-Ezec’in³³¹, mezhep kavgaları ile çatışmalarında da sık sık taraf olduğu görülmektedir. Dördüncü Bölüm’de de ele alındığı üzere Şîî, Eş’arî ve Mu‘tezile mensuplarına yönelik faaliyetleriyle meşhur bir mahalledir. Buradan hareketle mahalle sakinlerinin Hanbelî olduğunu tahmin etmek imkânsız değildir. Ayrıca mahallenin Hanbelîlerin merkezi konumunda olduğuna dair bazı deliller de bulunmaktadır. Zira Selçuklular

³²⁶ Nizâmü’l-mülk, *Siyâset-nâme*, s.250.

³²⁷ Hamdullâh Müstevfî-yi Kazvînî, *Nüzhetü’l-kulûb*, s.35.

³²⁸ İbn Battûta, *Tuhfetü’n-nüzzâr*, I, 321.

³²⁹ İbnü’l-Cevzî, *Menâkıbu Bağdâd*, s.27; Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemu’l-buldân*, I, 168; Safıyyü’d-dîn Abdü’l-mü’min b. Abdü’l-hakk el-Bağdâdî, *Merâsidü’l-ittilâ’*, I, 99.

³³⁰ İbn Battûta da mahallenin genelini Hanbelî olduğu aktarmaktadır (*Tuhfetü’n-nüzzâr*, I, 286). Seyyah, muahhar olsa da mahallenin yıllar içerisinde mezhebî çizgisini devam ettirdiğini göstermesi açısından dikkate değer bir bilgidir.

³³¹ Mahallenin ismi, bazı araştırmalarda “Bâbü’l-Ezc” şeklinde belirtilmekte ancak doğru yazımı Bâbü’l-Ezec (باب الأرج) dir (Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemu’l-buldân*, I, 168).

zamanında şehirde inşa edilen dört Hanbelî medresesinden üçü (Ebû Sa'd el-Muharrimî (Şeyh Abdülkâdir el-Geylânî) Medresesi, Ebû Şücâ Medresesi ve İbn Dînâr Medresesi) Bâbü'l-Ezec'te bulunmaktaydı. Kezâ sonraki dönemde Benefşâ Medresesi³³² de bu mahallede inşa edilmiştir. Dönemin önemli Hanbelî âlimlerinden el-Kelvezânî (öl. 510/1116), Bâbü'l-Ezec Mahallesi'ndendir³³³. Yine Hanbelî âlimler Ebû Ali el-Berzebînî (öl. 486/1093)³³⁴, Ebû Hâzim b. Ebî Ya'lâ el-Ferrâ (Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyin b. Muhammed b. Ahmed b. Halef, öl. 527/1132)³³⁵ ve Ebû Hakîm İbrâhîm b. Dînâr en-Nehrevânî (öl. 556/1161) bu mahallede ikamet etmiştir³³⁶. Ayrıca mahallede Şâfîilere ait Sikatiyye (İbnü'l-İbarî) Medresesi ve Hanefîlere ait Tutuşıyye Medresesi de bulunmaktaydı³³⁷. Dolayısıyla Hanbelîlere nazaran daha az sayıda olmakla birlikte burada Şâfîî ve Hanefî mensuplarının da ikamet ettiği söylenebilir.

Şehrin doğu yakasındaki büyük mahallelerden Bâbü't-Tâk'ta³³⁸ Hanefîler ikamet etmekteydi. Zira hem Ebû Hanîfe'nin türbesi hem de Ebû Hanîfe (Ebû Sa'd el-Müstevfî veya Hanefî) Medresesi bu mahallededir. Ayrıca birçok Hanefî âlimin de bu mahalleye mensup olduğu görülmektedir. Fakih Ebü'l-Abbâs İbn Ebî Bekr ismiyle tanınan Ahmed b. Muhammed b. Muhammed es-Serahsî el-Vezîrî (öl. 547/1152)³³⁹, Ebû Ali Muhammed b. Tâhir b. Muhammed el-Hârizmî (öl. 552/1157)³⁴⁰, Tutuşıyye Medresesi müderrisi Ebû Abdullah Muhammed b. Abdurrahman b. Abdüsselâm b. Hasan el-Lamgânî (öl. 554/1159)³⁴¹, Fakih Ebü'l-

³³² 570/1174-75 yılında inşa edilen Hanbelîlere tahsis edilen Benefşâ Medresesi, Bâbü'l-Ezec Mahallesi'ndeydi. 542/1147-48 yılında azledilen Abbâsî vezirlerinden Ebü'n-Nasr Nizâmü'd-dîn b. Cehîr'in yaptırdığı saray, bu medreseye vakfedilmiştir. Medresenin bânisi de Halife el-Mustazî Biemrillâh (1170-1180)'ın Benefşâ isimli bir cariyesidir. İbnü'l-Cevzî de burada ders vermiştir (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 55-56, 214, 220-221; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 374; XXI, 225; Renterghem, *Les élites bagdadiennes au temps des Seldjoukides*, II, 106).

³³³ es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 461.

³³⁴ el-Berzebînî, mezkûr mahallede kâdılığını da yapmış olup burada vefat etmiş ve defnedilmiştir (İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, II, 245-247). Muhtemelen Bâbü'l-Ezec'te ikamet etmekteydi.

³³⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 281.

³³⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 149.

³³⁷ Medreseler için bkz. Çalışmanın Üçüncü Bölümü'nde ilgili başlıklar.

³³⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 308; Safiyü'd-dîn Abdü'l-mü'min b. Abdü'l-hakk el-Bağdâdî, *Merâsîdü'l-ittilâ'*, I, 181. Mahalle aynı zamanda Kerh'ten sonra Şîilerin en yoğun ikamet ettiği ikinci bölgedir. Buna aşağıda değinilecektir.

³³⁹ el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, I, 312-313.

³⁴⁰ Bâbü't-Tâk'ta kâdılık yapmıştır. 7 Muharrem 545/6 Mayıs 1150'de bu göreve atanmıştır. Yaklaşık iki yıl görevi yürütmüş ve sonra azledilmiştir. Vefat edince buraya defnedilmiştir (İbnü'd-Dübeysî, *Zeylu târihi Medîneti's-selâm*, I, 356-358; el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, III, 177-178; es-Safedî, *el-Vâfi*, III, 140). İbnü'd-Dübeysî, Ebû Hanîfe Mahallesi'nden olduğunu belirtmektedir (*Zeylu târihi Medîneti's-selâm*, I, 356).

³⁴¹ el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, III, 217.

Abbâs Ahmed b. Abdullah el-Bendenîcî el-Bağdâdî (öl. 573/1177)³⁴² ve oğlu Ebû Tâhir el-Hüseyn b. Ahmed b. Abdullah b. Ahmed b. Asker el-Bendenîcî (öl. 583/1187)³⁴³ bu mahalledendir. İbnü'l-Müzeppen olarak tanınan Ebü'l-Ferec Abdülhâlik b. el-Mübârek b. Îsâ el-Kârî (öl. 593/1197)³⁴⁴ ve İbnü'd-Dîneverî olarak tanınan Ebû Nasr Abdülkerîm b. Yûsuf b. Muhammed b. el-Abbâs (öl. 593/1197) Bâbü't-Tâk sakinidirler³⁴⁵. Ayrıca bundan başka Ebû Hanîfe Medresesi müderrislerinden Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Şücâ b. el-Hasan b. el-Fazl (öl. 609/1213) bu mahallede doğmuştur³⁴⁶.

Bağdâd'ın doğu yakasındaki Sûku Yahyâ Mahallesi, Yâkût el-Hamevî'nin kaydına göre Dicle Nehri kıyısında Rusâfe ile Dârü'l-Memleke arasında yer almaktaydı³⁴⁷. Burası, bir çarşı etrafında gelişip büyümüştür. Ancak Selçuklular döneminde söz konusu çarşı yıkılmış ve XIII. yüzyılda herhangi bir iz kalmamıştır³⁴⁸. Yâkût el-Hamevî olmak üzere pek çok müellif, Sûku Yahyâ'yı ayrı bir mahalle olarak zikretmektedir. Ancak İbnü'd-Dübeysî'nin³⁴⁹, Ebû Hanîfe (Ebû Sa'd el-Müstevfi veya Hanefî) Medresesi'nin konumunu Bâbü't-Tâk'taki Sûku Yahyâ olarak vermesinden hareketle muhtemelen müellifin döneminde yerleşimin, Bâbü't-Tâk'a bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan mahalle sakinlerinin müdahil olduğu son mezhep çatışması, 447/1055-56 yılındadır³⁵⁰. Bu da Yâkût el-Hamevî'nin aktardığı Selçuklular dönemindeki yıkımların, mahallenin küçülmesine ve Bâbü't-Tâk'a bağlanmasına neden olduğuna bir işaret olmalıdır. Dördüncü Bölüm'de görüleceği üzere Sûku Yahyâ ile Bâbü't-Tâk'ın sakinleri zaman zaman çatışmaya girmişlerdir. Bu mücadelelerde tarafların mezhebî kimlikleri verilmemekle birlikte Bâbü't-Tâk'ta mukim Şiîlerin mezhep çatışmalarında aktif olmalarından hareketle Sûku Yahya ahalisinin de Sünnî olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Doğu yakasındaki mahallelerden Rusâfe'nin kuzeyindeki Meşhedu Ebû Hanîfe'de³⁵¹ de Hanefî mensuplarının olduğu görülmektedir. Gıyâsiyye (Sultân veya Muğîsiyye)

³⁴² el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, I, 179-181.

³⁴³ el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, II, 41-42.

³⁴⁴ İbnü'd-Dübeysî, *Zeylu târihi Medîneti's-selâm*, IV, 156-157.

³⁴⁵ İbnü'd-Dübeysî, *Zeylu târihi Medîneti's-selâm*, IV, 207-209.

³⁴⁶ el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, II, 379-380.

³⁴⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, III, 284; Safiyyü'd-dîn Abdü'l-mü'min b. Abdü'l-hakk el-Bağdâdî, *Merâsidi'l-ittilâ'*, II, 248.

³⁴⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, III, 284; Dünder, *4/10. Yüzyılda Bağdat*, s.91.

³⁴⁹ *Zeylu târihi Medîneti's-selâm*, IV, 156, 208.

³⁵⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 347.

³⁵¹ İbn Cübeyr, *er-Rihle*, s.165; Le Strange, *Baghdad*, s.191.

Medresesi müderrislerinden İbn Nâsır el-Alevî olarak tanınan Ali b. Ali b. Ebî Tâlib Yahyâ (öl. 599/1202-3) bu mahallede doğmuştur³⁵². Kezâ İbnü'l-Müzeyyen olarak tanınan Ebü'l-Ferec Abdülhâlik b. el-Mübârek b. İsa el-Kârî³⁵³ ve İbnü'd-Dîneverî olarak tanınan Ebû Nasr Abdülkerîm b. Yûsuf b. Muhammed b. el-Abbâs da Bâbü't-Tâk ile Meşhedu Ebû Hanîfe Mahallesi'nde ikamet etmişlerdir³⁵⁴.

Dârü'l-Hilâfe'nin çevresinde bulunan mahallelerden Bâbü'l-Merâtib'de³⁵⁵ Sünnîlerin mevcudiyetine dair kayıt bulunmaktadır³⁵⁶. Ayrıca Şâfiî mezhebinin önemli isimlerinden Ebû İshâk eş-Şîrâzî (öl. 476/1083)'nin Nizâmiyye Medresesi'nden önce ders verdiği mescidi³⁵⁷, Hanbelî Ebû Muhammed et-Temîmî (öl. 488/1095)'nin evi³⁵⁸, Hanbelî âlim İbn Ebû Ya'lâ'nın (öl. 526/1131) evi³⁵⁹ ve Hanefî *er-Rızâ Zü'l-Fahreyn* Şerefü'd-dîn Ebü'l-Kâsım Ali b. Tirâd ez-Zeynebî (öl. 538/1144)'nin³⁶⁰ evi bu mahallededir. Ayrıca Bağdâd Nizâmiyye Medresesi bu mahalledeki Derbû's-Silsile'de inşa edilmiştir³⁶¹. Muhtelif Sünnî fıkıh mezhebine mensup isimlerin ikamet ettiği bir mahalle olduğu anlaşılmaktadır.

Şehrin bu yakasındaki mahallelerinden Esâkife'nin hangi fıkıh mezhebine mensup olduğuna dair tahmin yürütebilecek veriler ise bulunmamaktadır. Fakat İbnü'l-Esîr, 440/1048-49 yılında yaşanan bir olaya dâhil olan mahalle ahalisini Sünnî olarak tanımlamıştır³⁶².

Şehrin doğu yakasında Nehrü'l-Mu'allâ ile Bâbü'l-Ezec arasındaki Me'mûniyye, Hanbelî ve Şâfiî mensuplarının ikamet ettiği Bağdâd'ın büyük ve geniş mahallelerindendir³⁶³. Hanbelî fakih Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Hulvânî (öl. 546/1151)³⁶⁴ bu mahallede ikamet etmiştir. Abbâsîlerin hazinedârı Kemâlü'd-dîn Ebü'l-Fütûh Hamza b. Ali b. Talha'nın damadı

³⁵² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 193; el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyeye*, II, 584-585.

³⁵³ İbnü'd-Dübeysî, *Zeylu târihi Medîneti's-selâm*, IV, 156-157.

³⁵⁴ İbnü'd-Dübeysî, *Zeylu târihi Medîneti's-selâm*, IV, 207-209.

³⁵⁵ Aynı zamanda Dârü'l-Hilâfe'nin en önemli kapılarından birinin ismidir (Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 312; Safiyyü'd-dîn Abdü'l-mü'min b. Abdü'l-hakk el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-ittilâ'*, I, 182; Dünder, *4/10. Yüzyılda Bağdat*, s.60, 86).

³⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 572-573; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 375-376.

³⁵⁷ es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, IV, 218.

³⁵⁸ İbnü'd-Dimyâtî, *el-Müstefâd*, XVIII, 116.

³⁵⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 247.

³⁶⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 344-345.

³⁶¹ es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, V, 124; Renterghem, *Les élites bagdadiennes au temps des Seldjoukides*, II, 103.

³⁶² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 749; aynı eser, VIII, 73; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 321, 418.

³⁶³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, V, 44; Safiyyü'd-dîn Abdü'l-mü'min b. Abdü'l-hakk el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-ittilâ'*, III, 208.

³⁶⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 82, İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, VI, 237.

ve Abbâsî dîvânında görev yapan İbnü's-Şemhel, Hanbelîler için Me'mûniyye'de İbnü's-Şemhel Medresesi'ni inşa ettirmiştir (556/1161)³⁶⁵. Hanbelî fakih Ebü'l-Feth Nasr b. Fityân İbnü'l-Mennî en-Nehrevânî (öl. 583/1187) Me'mûniyye'deki mescidde ders vermiş ve muhtemelen buraya defnedilmiştir³⁶⁶. Abbâsî Halifesi el-Müstazhir Billâh'ın vezirlerinden Ebü'l-Me'âlî Hibetullâh b. Muhammed b. el-Muttalib'in oğlu³⁶⁷ Fahrü'd-devle Ebü'l-Muzaffer el-Hasan b. Hibetullâh b. Muhammed b. el-Muttalib (öl. 578/1183) Me'mûniyye'deki Akdu'l-Mustana'da bir ribât ve Şâfiîler için Fahriyye Medresesi'ni inşa ettirmiştir³⁶⁸.

Şehrin doğu yakasında bulunan Rusâfe (*Rusâfetu Bağdâd*) Mahallesi³⁶⁹, Sünnîlerin ikamet ettiği bir bölgeydi³⁷⁰. Hanbelî âlim Şerîf Ebû Ca'fer b. Ebî Mûsâ el-Hâşimî (öl. 470/1077) bir dönem burada ikamet etmiştir³⁷¹.

Bu yakadaki Bâbü'l-Ezec ile Me'mûniyye arasında bulunan Nehrü'l-Mu'allâ, Yâkût el-Hamevî'nin kaydına göre Bağdâd'ın en büyük ve en meşhur mahallelerinden biriydi. Müellif, Abbâsî Hilâfeti'nin merkezi durumundaki Hilâfet Sarayı (Dârü'l-Hilâfe)'nin burada olduğunu belirtmekle³⁷² birlikte, esasen burası adı geçen yapıya ait surlarının doğu ve kuzeydoğu taraflarında yer almaktaydı³⁷³. Nehrü'l-Mu'allâ'da Şâfiî mezhebine mensup Şeyhü's-Şüyüh Ebû Sa'd Ahmed b. Muhammed b. Dost Dâdâ el-Müstevfî en-Nîşâbûrî es-Sûfi tarafından bir ribât ve vakıfları inşa ettirilmiştir. İbnü'l-Esir kendi döneminde bu ribâta “Şeyhü's-Şüyüh Ribâtı” denildiğini belirtmektedir³⁷⁴. Bu ribât, Şâfiî-Eş'arî vâizlerin uğrak noktalarından biriydi. Ebû Nasr Abdürrahîm el-Kuşeyrî ve Ebü'l-Fütûh Muhammed b. el-Fazl el-

³⁶⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 147, 152.

³⁶⁶ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XXI, 351; ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, XLI, 166-167.

³⁶⁷ Halil İbrahim Hançabay, *Abbâsiler Döneminde Vezirlik (295-530/908-1136)*, Klasik Yayınları, İstanbul 2017, s.321-333.

³⁶⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 200; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 469; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, XI, 390; ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, XL, 256-257.

³⁶⁹ Bu isimle anılan çok sayıda yer bulunmaktadır. Bağdâd'daki yer için “Rusâfetu Bağdâd” tabiri kullanılmaktadır. Ayrıca Abbâsî halifelerin bir kısmının kabirlerinin bulunduğu türbe de buradadır (Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, III, 46-47; Safiyyü'd-dîn Abdü'l-mü'min b. Abdü'l-hakk el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-ittilâ'*, II, 119).

³⁷⁰ ed-Dürî, “Bağdat”, s.431.

³⁷¹ İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, II, 238; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 195.

³⁷² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, V, 44, 324; Safiyyü'd-dîn Abdü'l-mü'min b. Abdü'l-hakk el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-ittilâ'*, III, 391.

³⁷³ Dündar, *4/10. Yüzyılda Bağdat*, s.89.

³⁷⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 235; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 314; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 144; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 389-390. İbnü'l-Esir, Şeyhü's-Şüyüh Ribâtı Irak amîdi Ebû Nasr Ahmed el-Müstevfî (öl. 451/1059) tarafından inşa ettirildiğini belirtmekte (*el-Kâmil*, VIII, 156; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 488) ancak eserinin başka bir yerinde ribâtın yapımını Şeyhü's-Şüyüh Ebû Sa'd'ın üstlendiğini zikretmektedir (*el-Kâmil*, VIII, 314; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 144).

İsferâyînî burada vaazlar vermişlerdir³⁷⁵. Ayrıca mahalledeki Derbü’ş-Şâkiriyye’de bulunan bir mescidde Şâfiî mensuplarının namaz kıldıklarına rastlamaktayız³⁷⁶.

Bağdâd’ın doğu yakasında büyük mahallelerden, Zaferiyye’nin hemen dışındaki Karâhu Zafer’de³⁷⁷ Şâfiî ve Hanbelî mensuplarına rastlamaktadır. Şâfiî fakih Ebû Bekr eş-Şâşî’ye ait eş-Şâşî Medresesi³⁷⁸ bu mahalledeydi. Şâfiî âlim Ebü’l-Hüseyn Ali b. Ahmed b. el-Hüseyn b. Ahmed el-Yezdî’nin (öl. 540/1145-46)³⁷⁹ de burada ikamet etmekteydi. Hanbelî âlim Ebü’l-Vefâ İbn Akîl’in evi ve mescidi bu mahalledeydi³⁸⁰.

Şehrin doğu yakasında Sünnî olduğu tespit edilebilen mahallelerden Sûku’s-Silâh’ta³⁸¹ Hanbelî Ebü’l-Kâsım Abdülmelik b. Habîb el-Bezzâz’ın (öl. ?) ikamet ettiği anlaşılmaktadır³⁸².

Şehrin önemli saraylarından ve doğu yakasında Muharrim Mahallesi’nin kuzeyinde bulunan Dârü’l-Memleke³⁸³ yakınındaki Sultan Camii’nin³⁸⁴ Hanefî müntesiplerine ait olduğunu söylenebilir. Zira camide, Hanefî müderrisi Emîr es-Seyyid Ali b. el-Murtaza el-Alevî el-Bağdâdî (öl. 588/1192)’nin ders verdiği bilinmektedir³⁸⁵.

Bağdâd’ın doğu yakasında, Dicle Nehri kıyısında bulunun Hilâfet Sarayı (Dârü’l-Hilâfe), Bağdâd’ın üçte biri büyüklüğünde bir alana sahipti, etrafı surlarla çevrili

³⁷⁵ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 261, 681; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 102, 478.

³⁷⁶ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 265. Müellif, Ebu Nasr Ahmed b. Muhammed b. Abdülkâhir et-Tûsî (öl. 525/1131)’nin vefeyâtında fakihin mezkûr mescidde namaz kıldığını belirtmektedir. Her ne kadar hangi mezhebe mensup olduğunu belirtmese de Şâfiî âlim Ebü İshâk eş-Şîrâzî’den fıkıh tahsil etmesinden hareketle tahmin yürütülebilir.

³⁷⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemu’l-buldân*, IV, 61; Safiyyü’d-dîn Abdü’l-mü’min b. Abdü’l-hakk el-Bağdâdî, *Merâsidü’l-ittilâ’*, II, 398; aynı eser, III, 62.

³⁷⁸ es-Subkî, *Tabakâtü’ş-Şâfi’iyyeti’l-kübrâ*, VI, 72.

³⁷⁹ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 46; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 338-339; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 405. ez-Zehebî ve es-Subkî tarafından verilen biyografisi verilen Ebü’l-Hasan Ali b. Ahmed b. el-Hüseyn b. Ahmed b. el-Hüseyn b. Mehmûyye (محمويہ) el-Yezdî el-Mukrî (öl. 551/1156) isimli Şâfiî fakih ile aynı kişi olabilirler. Bu fakih de Karâhu Zafer’de ikamet etmiştir (ez-Zehebî *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ’*, XX, 334-336; es-Subkî, *Tabakâtü’ş-Şâfi’iyyeti’l-kübrâ*, VII, 211-212).

³⁸⁰ İbnü’l-Cevzî, XVII, 148; Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân*, XX, 99; ez-Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, XXXV, 350.

³⁸¹ İbnü’l-Cevzî, *Menâkıbu Bağdâd*, s.27; Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemu’l-buldân*, III, 284.

³⁸² İbnü’n-Neccâr el-Bağdâdî, *Zeylu Târîhi Bağdâd*, XV, 29.

³⁸³ Hatîb el-Bağdâdî, *Topografyatu Bağdâd fî mukaddimeti kitâbi târihi Bağdâd*, thk. Georges Salmon (ed. Fuat Sezgin, *Islamic Geogrophy*, LXXXVI içinde), Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, Frankfurt 1993, Arapça metin, s.56-59. Daha önce Dârü’l-İmâre olarak anılan saray, Selçuklular döneminde genişletilmiş, birkaç defa tamir edilmiş ve Dârü’l-Memleke olarak meşhur olmuştur (ed-Dûrî, “Bağdat”, s.430). Detaylı bilgi için bkz. Dündar, 4/10. *Yüzyılda Bağdat*, s.77-81.

³⁸⁴ Mezkûr sarayın civarında bulunan Muharrim Camii, 1091 yılında Sultan Melikşâh tarafından genişletilmek suretiyle yeniden inşa edilmesinin ardından Sultan Camii olarak anılmaya başlanmıştır (ed-Dûrî, “Bağdat”, s.430).

³⁸⁵ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 117; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, XII, 86.

olup tamamen Abbâsî halifelerinin ikametine ayrılmıştı. Ayrıca burada halkın yerleşimine açık mahalleler, çarşılar ve çok sayıda ev de bulunmaktaydı. Bahse konu olan yerleşimlere Harîm veya Harîmu Dâri'l-Hilâfe denilmekteydi³⁸⁶. Dârü'l-Hilâfe ve Harîm'in sakinleri Şâfîiler ve Hanbelîler başta olmak üzere Sünnîlerdi. Dârü'l-Hilâfe'de Hanbelî âlim Ebû Mansûr Ali b. Muhammed b. Ali b. Ahmed b. İsmâîl el-Enbârî (öl. 507/1114)³⁸⁷ ikamet etmiştir. Şâfîilerin ileri gelenlerden er-Rutebî ismiyle meşhur fakih Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Sellâme b. Ubeydullâh b. Muhalled b. İbrâhîm el-Kerhî (öl. 527/1133) Harîm kâdılığı yapmıştır³⁸⁸.

Doğu yakasındaki büyük mahallelerden Sûku's-Sülâsâ özellikle geniş ve mamur çarşılarıyla meşhurdu. Bu mahalle, Dârü'l-Hilâfe ile Muharrim mahallelerinin arasında yer almaktaydı³⁸⁹. Dördüncü Bölüm'de detaylı olarak ele alınan 470/1078 olaylarından³⁹⁰ hareketle Sûku's-Sülâsâ Mahallesi'nde Hanbelîlerin ikamet ettiğini söylemek mümkündür.

Şehrin doğu yakasında Bedriyye'de Hanbelî mensuplarına tesadüf edilmektedir. Hanbelî Fakih Ebü'l-Berekât Ahmed b. Ali el-Ebrâdî'nin evi ve üzerine inşa ettirdiği medresesi bu mıntıkadadır³⁹¹. Yine Hanbelî âlim Ebü'l-Ferec Sadaka b. el-Hüseyn b. el-Hasan el-Haddâd el-Bağdâdî (öl. 573/1177)'ye ait bir mescidin burada olduğunu görmekteyiz³⁹². Kezâ Hanbelî Fakih Nâsîrü'd-dîn Ebü'l-Senâ Mahmûd b. Osman b. Mekârim el-Bağdâdî el-Ezcî (öl. 609/1202), 523/1128-29 yılında Bedriyye'de doğmuştur³⁹³.

³⁸⁶ İçerisinde halife ve ailesinin ikamet ettiği Firdevs Sarayı, Reyhâniyye Sarayı, Hasanî Sarayı ve Tâc Sarayı olmak üzere dört saray bulunmaktaydı. Surlarının üzerinde Bâbü'l-Garebe, Bâbü's-Sûki't-Temr, Bâbü'l-Bedr, Bâbü'n-Nübî, Bâbü'l-Âmme (Bâbu Âmmüriyye), Bâbü'l-Bustân ve Bâbü'l-Merâtib isimli yedi kapı mevcuttu (Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, II, 250-251; Ebü'l-Fidâ, *Takvîmu'l-buldân*, s.245-246; Safiyyü'd-dîn Abdü'l-mü'min b. Abdü'l-hakk el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-ittilâ'*, I, 441; Ramazan Şeşen, "Dârülhilâfe", *DİA*, VIII, 539; Hançabay, *Abbâsiler Döneminde Vezirlik*, s.449, ek.6; Dünder, *4/10. Yüzyılda Bağdat*, s.57-85).

³⁸⁷ ez-Zehabi, *Târîhu'l-İslâm*, XXXV, 163-164.

³⁸⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 277; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 249; İbn Kesîr, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, II, 546. er-Rutebî, Kerh kâdılığı da yapmıştır (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 48; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, XI, 20).

³⁸⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, II, 82; aynı eser, III, 283; Ebü'l-Fidâ, *Takvîmu'l-buldân*, s.247; Dünder, *4/10. Yüzyılda Bağdat*, s.89.

³⁹⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 191; Türkçe trc. *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.125; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 335; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.223.

³⁹¹ İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ tabakâti'l-Hanâbile*, I, 424.

³⁹² Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XXI, 250; İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ tabakâti'l-Hanâbile*, II, 305.

³⁹³ Bâbü'l-Ezec'te bir ribât yaptırmış ve vefatından sonra buraya defnedilmiştir (Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XXII, 193-194; İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ tabakâti'l-Hanâbile*, III, 132-134).

Bağdâd'ın Batı Yakası: Şehrin bu tarafında Kerh'in güneyinde (*kible yönü*) kalan önemli mahallelerinden Bâbü'l-Basra'nın tamamı, Yâkût el-Hamevî'nin kaydına göre Hanbelî mezhebine mensuptur. Hatta müellif diğer mezheplerden adı geçen mahallede hiç kimsenin olmadığını da vurgulamaktadır³⁹⁴. G. Makdisi de bu mahallenin Hanbelîlerin kalesi olduğunu belirtmektedir³⁹⁵. Burada mukim Hanbelî şahsiyetler arasında fakih ve zâhid Ebü'l-Vefâ Tâhir b. el-Hüseyn b. Ahmed b. Abdullah el-Fevvâs el-Bağdâdî (öl. 476/1083)'nin ismi zikredilebilir³⁹⁶. Ancak diğer kaynaklar dikkatli incelendiğinde bu mahallede ikamet eden Hanefîlerin de olduğu da görülmektedir. Örneğin, Nakîbü'n-Nükebâ Ebü'l-Fevâris el-Kâmil Tirâd b. Muhammed ez-Zeynebî (öl. 491/1098)'nin evi Bâbü'l-Basra'dadır³⁹⁷. Yine Hanefî fakih Ebü Muhammed Abdülkâdir b. Muhammed b. İbrâhîm İbn Bekâ b. Arfece (عرفجة) (öl. 622/1225), Bâbü'l-Basralı'dır³⁹⁸.

Kerh Mahallesi'nin doğusunda yer alan Nehrü'l-Kallâ'în (el-Kallâ'în)³⁹⁹, şehrin büyük mahallelerindendir⁴⁰⁰. Yâkût el-Hamevî'nin kaydına göre buranın tamamı da Hanbelî'dir⁴⁰¹. Öte yandan müellif, eserinin bir başka yerinde mahalle sakinlerinin Ehl-i Sünnet olduğunu zikretmektedir. Ayrıca, mahalle halkı ile Kerhliler arasında eskiden beri cereyan eden birçok çatışmanın tarih kitaplarında kayıtlı olduğunu belirtmektedir⁴⁰². Yâkût el-Hamevî'nin kaydına rağmen diğer kaynaklardan hareketle bölgede farklı mezheplere mensup kişilerin varlığına da şahit olunmaktadır. Hanefî-Eş'arî Kâdı Ebü'l-Hasan Ahmed b. Muhammed b. Ahmed es-Simnânî (öl. 466/1074)⁴⁰³, Bağdâd Kâdılkudâtı Hanefî Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed ed-Dâmegânî (öl. 513/1119)⁴⁰⁴; Hanbelî âlimler Ebü's-Su'ûd el-Mübârek b. Tâlib el-

³⁹⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, IV, 448.

³⁹⁵ George Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim: İslam Dünyası ve Hıristiyan Batı*, Türkçe trc. Ali Hakan Çavuşoğlu - Tuncay Başoğlu, Klasik Yayınları, İstanbul 2012, s.50.

³⁹⁶ ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXII, 164-165.

³⁹⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 44; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 494.

³⁹⁸ el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, II, 449-450.

³⁹⁹ Kaynaklarda geçen el-Kallâ'în (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 59, 111, 234, 240, 319, 329; aynı eser, XVI, 94, 157) ile Nehrü'l-Kallâ'în aynı yer olmalıdır. Zira Yâkût el-Hamevî ve Safiyyü'd-dîn Abdü'l-mü'min b. Abdü'l-hakk el-Bağdâdî tarafından sadece Nehrü'l-Kallâ'în ismi verilmektedir. Karışıklığa sebebiyet vermemek adına çalışmada Nehrü'l-Kallâ'în ismi kullanıldı.

⁴⁰⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, V, 322; Safiyyü'd-dîn Abdü'l-mü'min b. Abdü'l-hakk el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-ittilâ'*, III, 389. Yâkût el-Hamevî, eserinin başka bir yerinde Nehrü'l-Kallâ'în'in Kerh'in güneyinde yer aldığını belirtmektedir (*Mu'cemu'l-buldân*, IV, 448).

⁴⁰¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, IV, 448.

⁴⁰² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, V, 322.

⁴⁰³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 157-158; el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, I, 254-256.

⁴⁰⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 179; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 125.

Halâvî el-Mukrî (öl. 511/1117)⁴⁰⁵ ve Ebü'l-Berekât Abdülvehhâb b. el-Mübârek el-Enmântî (öl. 538/1143)⁴⁰⁶ de mezkûr mahallede ikamet etmekteydiler.

Ebü'l-Hasan Ahmed b. Muhammed b. Ahmed es-Simnânî için ayrıca bir paragraf açmak gerekiyor. Kâdılkudât Ebû Abdullah ed-Dâmegânî'nin kayınpederidir. Fıkıhta Hanefî mezhebine mensuptur. Ancak ilginç bir şekilde itikâdda Eş'arî mezhebindedir. İbnü'l-Cevzî ve İbnü'l-Esîr "Bir Hanefî'nin Eş'arî mezhebine mensup olması ilk defa görülen hadiselerdendir." diyerek es-Simnânî'nin mezhebî kimliğinin ilginçliğine işaret etmektedirler. İbnü'l-Esîr, es-Simnânî ve oğlunun mutaassıp birer Eş'arî olduklarını belirtmektedir⁴⁰⁷. Gerçekten de Hanefîlerin itikâdda genelde Mâtürîdî veya kısmen Mu'tezilî; Şâfiîlerin veya Mâlikîlerin ise itikâdda genellikle Eş'arî oldukları dikkate alınırsa mezkûr müelliflerin haklı oldukları anlaşılabilir.

Bağdâd'ın meşhur ve büyük mahallelerinden Harbiyye (Bâbu Harb)'nin⁴⁰⁸ ağırlıklı olarak Hanbelî mensuplarının ikamet ettiği bir yerleşim olduğu anlaşılmaktadır. Mezhebin kurucusu Ahmed b. Hanbelî'nin mezarının bulunduğu Bâbu Harb Mezarlığı, bu mahallededir⁴⁰⁹. Ebü's-Su'ûd el-Mübârek b. Tâlib el-Halâvî el-Mukrî⁴¹⁰, İbnü'l-Cevzî'nin "şeyhimiz" dediği Abdülhâlik'in kardeşi Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Abdülkâdir b. Muhammed b. Yûsuf (öl. 533/1139)⁴¹¹, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Me'âlî b. Bereke el-Harbî (öl. 554/1159)⁴¹² ve Ebü'l-İzz Abdülmuğîs b. Züheyr el-Harbî el-Bağdâdî (öl. 583/1187)⁴¹³ mahallede ikamet eden Hanbelî şahıslardan bazılarıdır.

⁴⁰⁵ Bir süre Nehrû'l-Mu'allâ'da yaşamış sonrasında buradan ayrılıp Harbiyye'de yerleşmiş ve ölünceye kadar ikamet etmiştir (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 159-160; ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXV, 323).

⁴⁰⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 34; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 344.

⁴⁰⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 157-158; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 249-250; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 93; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 45; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 231; el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, III, 57.

⁴⁰⁸ Mahallenin ismi, Harbiyye ve Bâbu Harb olarak verilmektedir. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, II, 236-237; Safiyyü'd-dîn Abdü'l-mü'min b. Abdü'l-hakk el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-ittilâ'*, I, 434-435.

⁴⁰⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, II, 237.

⁴¹⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 159-160; ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXV, 323.

⁴¹¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 337.

⁴¹² Önceleri Hanbelî iken Şâfiî mezhebine geçmişse de daha sonra tekrar Hanbelî mezhebine geçmiştir (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 136; a.mlf., *Menâkıbü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s.708; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XVI, 391; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 437).

⁴¹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 46; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, XI, 443; İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî, *Zeylu Târîhi Bağdâd*, XV, 2-6.

Şehrin batı yakasında Dârü'l-Kazz ile Harîm arasında ve Medînetü'l-Mansûr'un kuzeyindeki Bâbü'ş-Şa'îr Mahallesi'nde⁴¹⁴ Eş'arîlere ait mescidin bulunduğu belirtilmektedir⁴¹⁵. Söz konusu Eş'arîlerin fıkhîta Şâfiî mezhebine bağlı olmaları kuvvetle muhtemeldir. Dördüncü Bölüm'de de detaylı olarak ele alındığı üzere zaman zaman Kerh'in Şîleri ile karşı karşıya gelmelerinden hareketle mahallede Sünnîlerin ikamet ettiğini söyleyebiliriz⁴¹⁶. Mahallede Kerhli Sünnîlerden Ebü'l-Hüseyn Âsım b. el-Hasan b. Muhammed b. Ali b. Âsım b. Mehrân el-Âsımî el-Attâr'ın (öl. 482/1089 veya 483/1090) ikamet ettiği tespit edilmiştir⁴¹⁷.

Şehrin batı yakasında özellikle Şîlerin ikamet etmesi ile meşhur Kerh Mahallesi'nde Şâfiî ve Hanefî mensubu Sünnîlerin de yaşadığına dair birçok kayıt mevcuttur⁴¹⁸. Fakih Ebü'l-Kâsım Mansûr b. Ömer b. Ali el-Kerhî el-Bağdâdî (öl. 447/1055)⁴¹⁹, Fakih el-Mâverdî (öl. 450/1058)⁴²⁰, Fakih Kâdı Ebü'l-Hasan Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. Ahmed el-Beyzâvî (öl. 468/1076)⁴²¹, fakih İbnü's-

⁴¹⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 308; aynı eser, III, 351; Safiyyü'd-dîn Abdü'l-mü'min b. Abdü'l-hakk el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-ittilâ'*, I, 181; aynı eser, II, 293.

⁴¹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 129; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 466.

⁴¹⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 58-59, 111, 330.

⁴¹⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 286-288; İbnü'd-Dimyâtî, *el-Müstefâd*, XVIII, 133-134.

⁴¹⁸ Selçuklulardan önce de mahallede Sünnîlerin ikamet ettiğine ve kâdılık yaptığına rastlanmaktadır. Nitekim Hanefî fakih Ebü Hâzım Abdülhamîd b. Abdülazîz (öl. 292/904-5) ile Şâfiî fakihler İbnü'd-Dekkâk olarak tanınan Ebü Bekr Muhammed b. Muhammed el-Bağdâdî (öl. 392/1001-2) ve Ebü Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Ahmed el-Beyzâvî el-Bağdâdî (öl. 424/1033) Kerh kâdılığı yapan âlimlerdir (Ebü İshâk eş-Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ'*, s.118, 126, 141; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXIX, 139; el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, II, 366-367).

⁴¹⁹ Bağdâd'da ders vermiştir. Ayrıca Şâfiî mezhebine dair *el-Gunye* isimli bir eser kaleme almıştır. (Ebü İshâk eş-Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ'*, s.129-130; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXX, 166-167). Ebü'l-Kâsım Mansûr'un Kerhu Cuddânlı olduğu da belirtilmektedir (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 132; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 467; İbn Kesîr, *Tabakâtü'ş-Şâfi'iyye*, I, 401). Kerhu Cuddân, Irak'ta Hânîkîn civarında, Şehrizûr ve Irak sınırında küçük bir kasabadır (Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, IV, 449).

⁴²⁰ Kerh Mahallesi'ndeki Derbü'z-Za'ferânî'de ikamet etmiştir (İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 282). Ebü İshâk eş-Şîrâzî, İmâm eş-Şâfiî'nin öğrencilerinden ez-Za'ferânî (öl. 260/874)'nin biyografisinde eş-Şâfiî'ye ait bir mescidin burada olduğu aktarmaktadır ki kendisinin de burada ders verdiğini belirtmektedir (*Tabakâtü'l-fukahâ'*, s.100-101; es-Subkî, *Tabakâtü'ş-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, II, 114-117). Yâkût el-Hamevî, bu yerin ismini "Derbü'z-Za'ferân" olarak vermekte, ancak burada ikamet edenler arasında ez-Za'ferânî'nin adını da zikretmektedir (*Mu'cemu'l-buldân*, II, 448; Safiyyü'd-dîn Abdü'l-mü'min b. Abdü'l-hakk el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-ittilâ'*, II, 27). Kezâ Yâkût el-Hamevî, ez-Za'ferânî'ye maddesinde ise yine ez-Za'ferânî'den bahsetmektedir. Onun Kelvâzâ'nın aşağısında Bağdâd'da yakın ez-Za'ferânî'ye köyünden olduğunu belirtmektedir. Daha sonra Bağdâd'da geldiğini ve Derbü'z-Za'ferânî'ye nispet edildiğini aktarmaktadır. Ayrıca Derbü'z-Za'ferânî'de birçok muhaddisin ikamet ettiğini de zikretmektedir (*Mu'cemu'l-buldân*, III, 141). Tüm bu bilgilerden hareketle Selçuklu hâkimiyeti öncesinde de Şâfiîlerin yaşadığı anlaşılan Derbü'z-Za'ferânî ile Derbü'z-Za'ferânî aynı yer olmalıdır.

⁴²¹ Şâfiî âlim Ebü't-Tayyib et-Taberî'nin damadıdır. Kerh Mahallesi'ndeki Derbü's-Selûlî'de fikhî eğitimi vermiştir. Aynı zamanda Kerh kâdılığı da yapmıştır. Mezkûr mahallede vefat etmiş ve Katî'atü'r-Rebî'deki evinde defnedilmiştir (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 175; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 258; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 99; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXI, 269-270).

Sabbâğ⁴²², Ebü'l-Fazl Abdülmelik b. İbrâhîm b. Ahmed el-Hemedânî (öl. 489/1096)⁴²³, İbnü's-Şiyrecî olarak tanınan Ebü'l-Berekât Muhammed b. Abdullah b. Yahyâ İbnü'l-Mukrî (öl. 499/1105)⁴²⁴, Ebü Ali Muhammed b. Sa'îd b. İbrâhîm b. Sa'îd b. Nebhân el-Kerhî (öl. 511/1118)⁴²⁵, Ebü Abdullah Şâfi' b. Abdürreşîd b. el-Kâsım el-Cîlî eş-Şâfiî (öl. 541/1146)⁴²⁶, Kâdı Ebü Tâhir Muhammed b. Ahmed el-Kerhî (öl. 556/1161)⁴²⁷, Ebü Tâlib el-Mübârek b. el-Mübârek el-Kerhî (öl. 585/1189-90)⁴²⁸ Kerh Mahallesi'nde ikamet eden Şâfiî mezhebine mensup isimlerdir. Şâfiî fakih Ebü Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah el-Beyzâvî (öl. 470/1077) de Kerh kâdılığı yapmıştır⁴²⁹. Kerh Mahallesi'nde ikamet eden Hanefî mensupları⁴³⁰ arasında Ebü'l-Me'âlî Ahmed b. Ali b. Kudâme el-Bağdâdî (öl. 486/1093)⁴³¹, Tâlibîlerin nakîbi et-Tâhir Zü'l-Menâkib Ebü'l-Ganâ'im el-Muammer b. Muhammed (öl. 490/1096-97)⁴³² ve Ebü Muhammed el-Hasan b. Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ali b. ed-Dâmegânî (öl. 582/1186)⁴³³ gibi isimlere rastlanmaktadır.

⁴²² Kerh Mahallesi'ndeki Derbû's-Selûlî'de ikamet etmekteydi, vefat edince önce buradaki evine defnedilmiştir (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 237).

⁴²³ Kerh Mahallesi'nde bulunan Derbu Reyâh'ta (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 175, 260) ikamet etmiştir (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 34-35). ez-Zehebî ve es-Subkî, Ebü'l-Fazl'ın Mu'tezilî olduğunu söylendiğini aktarmaktadır (*Târîhu'l-İslâm*, XXXIII, 304; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, V, 163). Bununla birlikte hem İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî'nin onun Şâfiî olduğunu belirtmesi (*Zeylu Târîhi Bağdâd*, XV, 8) hem es-Subkî'nin onun biyografisine yermesinden (*Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, V, 162-164) hareketle Şâfiî mensubu olduğu söylenebilir. Öte yandan Derbu Reyâh'ta Selçuklu hâkimiyeti öncesinde Mu'tezile mensuplarına da rastlanmaktadır. Şâfiî-Mu'tezilî âlimlerinden Kâdı Ebü'l-Hasan Ali b. Sa'îd el-İstahrî burada ikamet etmekteydi (Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, XIII, 385; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 100).

⁴²⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 97; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, V, 422-423.

⁴²⁵ "Müsnidü'l-İrak" lakabıyla tanınmaktadır. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 158. ez-Zehebî, el-Yâfiî ve İbnü'l-İmâd aynı kişiye atıfla, Ebü Ali'nin Şîî olduğunu aktarmaktadır (ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXV, 321; el-Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân*, III, 154-155; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, VI, 51). İbn Tağrîberdî, onun Şîî olduğunu belirtmektedir (*en-Nücumü'z-zâhire*, V, 209). Ancak İbnü'l-Cevzî (aynı yer), İbnü'l-Esîr (*el-Kâmil*, VIII, 624; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 423), es-Safedî (*el-Vâfi*, III, 87) ve İbn Kesîr (*el-Bidâye*, XVI, 234; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 345) bu yönde bir bilgi vermemektedirler.

⁴²⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 51; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 343; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 408.

⁴²⁷ Halife el-Müstazhir Billâh devrinden itibaren el-Müsterşid, er-Râşid, el-Muktefi ve el-Müstencid dönemlerinde Bâbü'l-Ezec, Harîmu Dâri'l-Hilâfe ve Vâsit'ta kâdılık görevinde bulunmuştur. el-Kerhî aynı zaman da er-Râşid Billâh'ın halifelikten azlini onaylayan kişidir (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 151; es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, VI, 86).

⁴²⁸ Nizâmiyye ve Kemâliyye medreselerinde müderrislik yapmıştır (İbnü'd-Dübeyşî, *Zeylu târihi Medîneti's-selâm*, I, 280; es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, VII, 275; İbn Kâdî Şuhbe, *Tabakâtü's-Şâfi'îyye*, II, 45-46).

⁴²⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 197; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 265; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 104; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 70; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 247.

⁴³⁰ Selçuklu dönemi öncesinde Bağdâd'ın önemli Hanefî âlimlerinden el-Kudûrî de burada ikamet etmiştir (el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, I, 249).

⁴³¹ Kerh'teki Derbu Ebî Halef'te ikamet etmekteydi (el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, I, 215-216).

⁴³² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 41; Sibî İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 488.

⁴³³ el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, II, 42-43.

Kerh Mahallesi'nde Şâfiî ve Hanefî mezhebi mensuplarının ikamet etmeleri, mezhepler arası çatışmaların bir tezahür olmalıdır. Zira Kerh'in Şiîlerin ikamet ettiği ve sık sık Sünnî-Şiî çatışmalarında taraf olmaları ve rakiplerinin de -tespit edebildiği kadarıyla- Hanbelîler olmaları, onlarla bir arada yaşayamayacaklarının göstergesidir. Şâfiî ve Hanefî mensupları ile aynı bölgede ikamet etmeleri de Şiîlerin söz konusu mezheplerle ciddi sorunlar yaşamadıklarına delalet edebilir. Nitekim çalışmanın son bölümünde incelendiği üzere kaynaklara yansıyan Şiîlerin Şâfiîler veya Hanefîler ile çatışmaya girdiklerine dair herhangi bir kayda rastlanılmamaktadır.

Batı yakasında Kerh Mahallesi'nin batısında yer alan Katî'atü'r-Rebî' köyünde⁴³⁴ Şâfiîlerin varlığına tesadüf edilmektedir. Şâfiî Fakih Kâdı Ebü'l-Hasan Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. Ahmed el-Beyzâvî⁴³⁵ burada ikamet etmiştir. Şâfiî Fakih ve Bağdâd kâdilkudâtlarından Ebû Bekr eş-Şâmî de 55 yıl boyunca buradaki mescidinde *Kur'ân-ı Kerîm* okutup öğretmiş, hadis ve fıkıh dersleri vermiştir⁴³⁶.

Şehrin batı yakasındaki Nehru Tâbek⁴³⁷ Mahallesi, Nehrû'l-Kallâ'in Mahallesi'nin yakınında ve doğusunda bulunan bir mahalledir⁴³⁸. Şabân 487/Ağustos-Eylül 1094 tarihinde Nehru Tâbek ve komşusu Bâbü'l-Erhâ' ahalileri arasında olaylarda Nehru Tâbek yanmış ve âdetâ enkaz yığınınına dönmüştür⁴³⁹. G. Le Strange, mahalle

⁴³⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, IV, 377; Safiyyü'd-dîn Abdü'l-mü'min b. Abdü'l-hakk el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-ittilâ'*, III, 97. Bağdâd'ın kuruluşu döneminde Abbâsî Halifesi el-Mansûr (754-775) tarafından şehir dört büyük mahalleye ayrılmış, bunlardan birini de veziri Rebî' b. Yûnus (öl. 169/785?)'a iktâ etmiştir. Dolayısıyla burada "Katî'atü'r-Rebî'" denilmektedir (Ahmet Ağrakça, "Rebî' b. Yûnus", *DİA*, XXXIV, 497). Selçuklu hâkimiyeti öncesinde de Şâfiî fakihler Ebû Hâmid el-İsferâyînî ve Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Muhammed el-Keşfulî et-Taberî (öl. 414/1023)'nin ders verdiği Abdullah b. el-Mübârek Mescidi de buradadır (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 160; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 599-600; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 88). Ayrıca Hanefî fakih Ebû Abdullah Muhammed b. Yahyâ b. Mehdî el-Cürcânî (öl. 398/1008) de buradaki bir mescidde ders vermiştir (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 66; el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, III, 397-398).

⁴³⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 175.

⁴³⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 27; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, XIX, 477-478; ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXIII, 276-277. İbnü'l-Cevzî, "Katî'atü'l-[Ümmi'r-]Rebî'" olarak vermektedir. Köşeli parantez içindeki kelime için verilen notta asıl nüshada eksik olduğu belirtilmektedir. Ancak Yâkût el-Hamevî "Katî'atü'r-Rebî'" şeklinde vermektedir.

⁴³⁷ Bazı araştırmalarda Nehru Tâbık olarak verilmektedir. Ancak hem Hatîb el-Bağdâdî hem de Yâkût el-Hamevî tarafından "نهر طابق" şeklinde kaydedilmektedir (Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, I, 405, 434; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, V, 321).

⁴³⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, V, 321; Safiyyü'd-dîn Abdü'l-mü'min b. Abdü'l-hakk el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-ittilâ'*, II, 366; aynı eser, III, 388.

⁴³⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 14; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 385; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 202; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, V, 321; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 142; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 290. Yâkût el-Hamevî, 488/1095 yılında yaşadığını aktarmaktadır (aynı yer). Ayrıca bkz. Safiyyü'd-dîn Abdü'l-mü'min b. Abdü'l-hakk el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-ittilâ'*, II, 366; aynı eser, III, 388.

ahalisinin Sünnî olduğu belirtmektedir⁴⁴⁰. Nitekim kaynaklardaki bilgilerden hareketle araştırmacının tespitinin doğru olduğu anlaşılmaktadır⁴⁴¹.

Dârü'l-Kazz Mahallesi, Bağdâd'ın güneybatısında büyük mahallelerinden biriydi⁴⁴². Hanbelî Fakih Ebü'l-Ferec Abdülvâhid b. Şuneyf (شُنَيْف) b. Muhammed b. Abdülvâhid ed-Deylemî ed-Dârekazzî (öl. 528/1134)⁴⁴³ ve İbnü't-Tallâyye ismiyle tanınan Hanbelî Zâhid Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Gâlib b. Ahmed b. Abdullah b. Muhammed el-Verrâk el-Bağdâdî (öl. 548/1153)⁴⁴⁴ bu mahallenin ahalisiydiler.

Bağdâd'ın batı yakasındaki Nasriyye Mahallesi'nde⁴⁴⁵ Hanbelî ve Mâlikî mensuplarının varlığına rastlanmaktadır. Hanbelî âlimler Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb b. Hummedûh (حُمْدُوهُ) el-Mukrî er-Rezzâz (öl. 470/1078)⁴⁴⁶ ve Ebû Bekr Muhammed b. Abdülbâki el-Ensârî el-Bağdâdî (öl. 535/1141)⁴⁴⁷; Bağdâdlı Mâlikî fakih Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Abdullah b. Umrûs (öl. 507/1114) bu mahallede ikamet etmekteydi⁴⁴⁸.

Bağdâd'ın batı yakasındaki mahallelerden Harîmü't-Tâhirî'de⁴⁴⁹ Hanbelî ile Hanefî mezheplerine mensup kimseler meskûn durumdaydı. Nitekim Hanbelî Fakih Ebü'l-Kâsım Abdullah b. el-Hasan b. Ahmed b. el-Hasan b. Ahmed b. Kesâmî (قَسَامِي) el-Harîmî (öl. 543/1149)⁴⁵⁰, Abdülkâdir Geylânî'nin taraftarı Hanbelî Ebü's-Su'ûd Ahmed b. Ebû Bekr el-Mübârek b. eş-Şibl el-Attâr (öl. 582/1186)⁴⁵¹ ve Hanefî edip

⁴⁴⁰ Le Strange, *Baghdad*, s.84.

⁴⁴¹ Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 94, 148.

⁴⁴² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, II, 422; Safiyyü'd-dîn Abdü'l-mü'min b. Abdü'l-hakk el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-ittilâ'*, II, 7.

⁴⁴³ İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî, *Zeylu Târîhi Bağdâd*, XV, 238-239; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 257-258.

⁴⁴⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 433-434; İbnü'd-Dimyâtî, *el-Müstefâd*, XVIII, 65.

⁴⁴⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, V, 287; Safiyyü'd-dîn Abdü'l-mü'min b. Abdü'l-hakk el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-ittilâ'*, III, 359.

⁴⁴⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, VI, 39; İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, II, 242-243; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXI, 315-316.

⁴⁴⁷ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 329-330; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXVI, 390-394.

⁴⁴⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 133-134; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXV, 155. Aynı şekilde babası Muhammed b. Ahmed de Mâlikî mezhebinin önde gelenlerinden biriydi (ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXV, 155).

⁴⁴⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, II, 251; aynı eser, IV, 8. Safiyyü'd-dîn Abdü'l-mü'min b. Abdü'l-hakk el-Bağdâdî, mahallenin şehrin doğu yakasında olduğu belirtse de hatalıdır (*Merâsidü'l-ittilâ'*, I, 441).

⁴⁵⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 67; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXVII, 147-148

⁴⁵¹ İbn Dübeysî, *Zeylu târihi Medîneti's-selâm*, II, 441-442; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XXI, 313-314.

ve şair Ebü'l-Kâsım Abdullah (Abdülbâkî) b. Muhammed b. el-Hüseyin b. Nâkıyâ b. Dâvud el-Bundâr el-Bağdâdî (öl. 485/1092)⁴⁵² Harîmü't-Tâhirî ahalilerindendi.

Şehrin batı yakasında bulunan bazı köylerde Hanbelî mensupları bulunuyordu. Nitekim Îsâ Nehri kıyısında Bağdâd'a bir fersah (yaklaşık altı km)⁴⁵³ uzaklıktaki Fârisiyye köyünde Şeyh Ebû Ali Hasan b. Müsellem b. Ebi'l-Hasan el-Fârisiyye (öl. 594/1197)⁴⁵⁴; Derzebîn köyünde Ebû Ali el-Hasan b. Ali ed-Derzebînî el-Bağdâdî (öl. 597/1201)⁴⁵⁵; Yâsiriyye köyünde fakih Ebû Ömer/Amr Osman b. Mukbil b. Kâsım el-Yâsirî el-Bağdâdî (öl. 616/1220) gibi isimlere tesadüf edilmektedir⁴⁵⁶.

Şehrin batı yakasında Kerh'in yakınındaki Kerhâyâ'dan çıkan nehir ve üzerinde bulunan Nehrû'd-Decâc Mahallesi'ndeki⁴⁵⁷ Derbu Ebî Zeyd'de el-Akta' ismiyle maruf Hanefî âlim Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Bağdâdî (öl. 474/1081) ikamet etmiştir⁴⁵⁸.

Bağdâd'ın batı yakasında Nehru Tâbek Mahallesi'ne yakın Derbü'z-Zerrâdîn'de⁴⁵⁹ Hanefî fakih Ebû Abdullah es-Saymerî'ye ait Mescidü's-Saymerî bulunmaktaydı⁴⁶⁰. Hem es-Saymerî hem de Ebû Hanîfe Medresesi'nin ilk müderrisi Ebû Tâhir İlyâs b. Nâsır b. İbrâhîm ed-Deylemî burada tedris faaliyetleri yürütmüştür⁴⁶¹.

1.2.2. Şiîler

Bağdâd'ın Doğu Yakası: Şiîlerin şehrin doğu yakasında Bâbü't-Tâk Mahallesi'nde ikamet ettikleri görülmektedir. Dördüncü Bölüm'de de değinildiği üzere mahalle sakinlerinin mezhep çatışmalarında zaman zaman Sünnîlerle karşı karşıya geldikleri

⁴⁵² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 307-308; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 98-99; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXIII, 150; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 128. İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî'ye atıfla el-Kureşî ile et-Temîmî, Ebü'l-Kâsım Abdullah'ın Dârü'r-Rakîk (*Şâri'u dâri'r-rakîk*) Mahallesi ahalisi olduğunu aktarmaktadırlar (el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye*, II, 329; et-Temîmî, *Tabakâtü's-seniyye*, IV, 221).

⁴⁵³ Bir *fersah*, yaklaşık altı kilometreye tekabül etmektedir (Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1990, s.76).

⁴⁵⁴ Vefatından sonra buradaki ribâtına defnedilmiştir. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, IV, 228; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XXII, 59-60; Safîyyü'd-dîn Abdü'l-mü'min b. Abdü'l-hakk el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-ittilâ'*, III, 5.

⁴⁵⁵ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XXII, 93; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XLII, 281.

⁴⁵⁶ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XXII, 243; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XLIV, 303.

⁴⁵⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, V, 320; Safîyyü'd-dîn Abdü'l-mü'min b. Abdü'l-hakk el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-ittilâ'*, III, 386.

⁴⁵⁸ el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye*, I, 311-312.

⁴⁵⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, VIII, 635. Aynı müellif eserinin başka bir yerinde Nehrû'd-Decâc'a yakın olduğunu aktarmaktadır (*Târîhu Medîneti's-selâm*, XIII, 453).

⁴⁶⁰ Tuncay Başoğlu, "Saymerî, Hüseyin b. Ali", *DİA*, XXXVI, 215.

⁴⁶¹ el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye*, I, 443; Başoğlu, "Saymerî, Hüseyin b. Ali", s.215.

görülmektedir⁴⁶². Yukarıda da zikredildiği üzere mahallede Hanefî mensubu Sünnîler de yoğunluktaydılar. Kerh Mahallesi'nde de benzeri bir durum söz konusuydu. Burada da Şîilerin yanı sıra Hanefîler ile Şâfiîler meskûndü. Bâbü't-Tâk'ta da Hanefîler ile Şîilerin bir arada yaşamalarından her iki mezhep arasında bir fiziksel çatışmaların olmadığı tahmin edilebilir.

Doğu yakasındaki Me'mûniyye Mahallesi'nde Hanbelî ve Şâfiî mensuplarının ikamet ettiklerine yukarıda değinilmişti. Bununla birlikte Sultan Muhammed Tapar'ın veziri Ahmed b. Nizâmü'l-mülk'ün Şabân 503/Şubat-Mart 1110 tarihinde Bağdâd'da uğradığı suikasttan sonrasında yakalanan Bâtinî, sorgusu sırasında Me'mûniyye Mescidi'nde bulunan bir topluluk tarafından suikastın düzenlendiğini itiraf etmesinden⁴⁶³ hareketle mezkûr mahallede Bâtinî taraftarlarının olduğu yani Şîilerin de ikamet ettiği söylenebilir. Bununla birlikte Bâtinî topluluğun dışarıdan gelmiş olmaları da ihtimal dâhilindedir.

Bağdâd'ın doğu yakasında Bâbu Ebrez, Karâhü'l-Kâdî ve Muktediyye arasında yer alan Muhtâre Mahallesi'nde⁴⁶⁴ Şîî mensuplarının ikamet ettikleri söylenebilir. Nitekim 488/1095 yılında Sünnîler ile Şîilerin barış yapmalarından sonra, Muhtâre ile Bâbü'l-Ezec ahalilerinin karşılıklı birbirlerini ziyaret ettikleri belirtilmektedir⁴⁶⁵. Bâbü'l-Ezec'in Sünnî hatta Hanbelîlerin merkezi konumunda olduğu göz önüne alındığında buradaki Muhtâre ahalisinin Şîî olduğu tahmin edilebilir.

Bağdâd'ın Batı Yakası: Bağdâd'da yaşayan Şîilerden bahsedildiğinde hiç şüphesiz akla ilk gelen yer Kerh Mahallesi'dir. Bu mahalle, şehrin batı yakasında ve Dairevî şehrin de güneyine tekabül etmekteydi⁴⁶⁶. Dördüncü Bölüm'de detayları ile görüleceği ve Yâkût el-Hamevî'nin de belirttiği üzere Bâbü'l-Basra Mahallesi'nin ezeli düşmanı⁴⁶⁷ Kerh ahalisi, İmâmiyye Şîası'na mensuptu⁴⁶⁸. Yukarıda da

⁴⁶² Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 14, 37; 347; aynı eser, XVI, 8.

⁴⁶³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 117; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 580; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 382; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 35.

⁴⁶⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, V, 71; Safiyyü'd-dîn Abdü'l-mü'min b. Abdü'l-hakk el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-ittilâ'*, III, 224.

⁴⁶⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 466.

⁴⁶⁶ el-Makdisî, Kerh'in Bâbü't-Tâk'ın doğusunda olduğunu belirtmekte (*Ahsenü't-tekâsîm*, s.120) fakat Bâbü't-Tâk şehrin batı yakasındaydı. Ayrıca her iki mahalle arasında hem Dicle Nehri hem de farklı mahalleler bulunmaktaydı (bkz. Renterghem, *Les élites bagdadiennes au temps des Seldjoukides*, II, 25).

⁴⁶⁷ eş-Şankitî de Sünnî-Şîî çatışmalarının büyük oranda Kerh ile Bâbü'l-Basra ahalileri arasında cereyan ettiğini zikretmektedir (*Haçlı Savaşlarının Etkisi Altında Sünnî-Şîî İlişkileri*, s.97).

⁴⁶⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, IV, 448; Zekeriyâ el-Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd*, s.383 (Şîa'nın herhangi bir kolunu belirtmeden aşırı Şîî olduklarını zikretmektedir).

zikredildiği üzere mahallede Şâfiî ve Hanefî mensubu Sünnîler de ikamet etmekteydi. Selçuklular döneminde Kerh Mahallesi'nde ikamet eden İmâmiyye Şîası'nın önemli şahsiyetleri arasında Ebû Ca'fer et-Tûsî⁴⁶⁹, Tâlibîlerin şeyhi İbn Tabâtabâ el-Alevî (Ebü'l-Muammer Yahyâ b. Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed, öl. 478/1085)⁴⁷⁰ ve bu mahalledeki Derbü'l-Mansûr'da ikamet eden fakih Ebü'l-Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Tâhir el-Bağdâdî el-Hâzin (öl. 510/1116)⁴⁷¹ gibi isimlere tesadüf edilmektedir.

Yine Bağdâd'ın batı yakasında büyük mahallelerden, İmâmiyye Şîası'nın yedinci imamı Mûsâ el-Kâzım (öl. 183/799) ve torunu İmâmiyye Şîası'nın dokuzuncu imamı Muhammed el-Cevâd (öl. 220/835)'ın kabirlerinin bulunduğu Bâbü't-Tibn⁴⁷² veya Kâzimeyn⁴⁷³, adı geçen mezhep mensuplarının oturduğu bir bölge idi. Bölge sakinleri zaman zaman fizikî çatışmalara girmektedirler. Hatta buradaki türbe (*meşhed*) de çatışmalardan dolayı zarar görmüştür.

Şehrin batı yakasında Kerh Mahallesi'nin yakınındaki Nehrü'd-Decâc'da Sünnîlerin yanı sıra Şîiler de ikamet etmekte⁴⁷⁴ olup buranın sakinlerinin zaman zaman başka mahallelerle fizikî çatışmalara girdikleri kaynaklarda aktarılmaktadır.

Batı yakasındaki Kerh'in kuzeybatısında ve Bâbü'l-Muhavvel'in de güneyinde yer alan Berâsâ'nın X. yüzyılda Şîilerin ikamet ettiği bir yerleşim olduğu ve burada yer alan camide sahâbeyi kötilediklerine dair kayıtlar bulunmaktadır. Bu camii, Abbâsî Halife er-Râzî Billâh tarafından Şîilerin elinden alınarak önce yıktırılmış, sonrasında da daha geniş hâlde tekrardan yaptırılmıştır. 451/1059 yılına kadar burada cuma namazları kılınmıştır. Ancak daha sonra namazlar kesintiye uğramış ve camii de yıkılmıştır⁴⁷⁵.

⁴⁶⁹ Bkz. Üçüncü Bölüm'de "3.1.2. Şîi Âlimler".

⁴⁷⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 254; Sibî İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 403; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXII, 256.

⁴⁷¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 151-152; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXV, 254; es-Safedî, *el-Vâfi*, II, 61; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 230; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 343. ez-Zehebî, onun Mu'tezilî olduğunu da belirtmektedir (aynı yer).

⁴⁷² Yâkût el-Hamevî kendi döneminde harap bir vaziyette olduğunu belirtir (Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 306; Safiyyü'd-dîn Abdü'l-mü'min b. Abdü'l-hakk el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-ittilâ'*, I, 180). Ayrıca bkz. Dündar, *4/10. Yüzyılda Bağdat*, s.171.

⁴⁷³ Mustafa Öz, "Kâzimeyn", *DİA*, XXV, 525-527.

⁴⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 330-331; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 158.

⁴⁷⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, I, 429; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 362-364; Safiyyü'd-dîn Abdü'l-mü'min b. Abdü'l-hakk el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-ittilâ'*, I, 213-214; Abdülkerim Özeydin, "Berâsâ", *DİA*, V, 471-472.

Bağdâd'ın batı yakasındaki Harîmü't-Tâhirî Mahallesi'nde Sünnîlerin yanı sıra Şîîler de yaşamaktaydı. Nitekim Abbâsîler ve Selçuklularda görev alan Şîî vezir Şerefü'd-dîn Ebû Nasr Enûşîrvân b. Hâlid el-Kâşânî'nin evi burada bulunmaktaydı⁴⁷⁶. Kezâ Büveyhîlerin Türk asıllı Şîî emîri Arslan el-Besâsîrî'nin evi de Harîmü't-Tâhirî'ye yakın Derbu Sâlih'teydi⁴⁷⁷.

Şehrin batı yakasındaki büyük mahallelerden Bâbü'l-Muhavvel, Kerh'in batısında kalıyordu⁴⁷⁸. Yâkût el-Hamevî, mahalle sakinlerinin Sünnî olduğunu belirtmektedir⁴⁷⁹. Ancak Şîîlerin de burada ikamet ettiğine dair kayıtlar⁴⁸⁰ mevcuttur.

Bağdâd'ın batı yakasında Tâkü'l-Harrânî, Kantaratü'l-Cedîde Mahallesi ile aynı isimle anılan caddenin civarından Bâbü'l-Kerh Caddesi'ne kadar uzanan bir mahalleydi⁴⁸¹. Fizikî çatışmalara katılan mahalle sakinlerinin, olayların gelişiminden Şîî oldukları söylenebilir⁴⁸².

1.2.3. Diğer Mezhepler

Selçuklu döneminde Bağdâd'da münferit olarak takip edilen mezheplerin başında Zâhirîlik gelmekteydi. Ebû İshâk eş-Şîrâzî, beşinci Sünnî mezhebî olarak tanımlandığı Zâhirîliğin kendi döneminde Bağdâd'da ortadan kalktığını⁴⁸³ belirtse de mezkûr mezhebe mensup isimlere rastlamak mümkündür⁴⁸⁴. Bununla birlikte Zâhirîlerin Bağdâd'da ikamet ettiği bölgeleri saptayabilecek veriler mevcut değildir. Dönemin Zâhirî ulemanın arasında Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Ömer b. Ahmed el-Ahdar el-Bağdâdî el-Mukrî (öl. 473/1080)⁴⁸⁵, Ebû Abdullah Muhammed

⁴⁷⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 244; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 207.

⁴⁷⁷ İbnü'l-Adîm, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, s.4.

⁴⁷⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, V, 66; Safiyyü'd-dîn Abdü'l-mü'min b. Abdü'l-hakk el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-ittilâ'*, III, 223.

⁴⁷⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, IV, 448.

⁴⁸⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 94. Ayrıca bkz. Dördüncü Bölüm'de "4.2.2. Sultan Alp Arslan".

⁴⁸¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, IV, 5; Safiyyü'd-dîn Abdü'l-mü'min b. Abdü'l-hakk el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-ittilâ'*, II, 368.

⁴⁸² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 213-214; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 748-749; aynı eser, VIII, 319-320; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 320-321; aynı eser, X, 148.

⁴⁸³ Ebû İshâk eş-Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ'*, s.95, 179. Nitekim müellif, Zâhirî fakihlerin biyografisi verdiği başlığa İbn Dâvud ez-Zâhirî (Ebû Bekr Muhammed b. Dâvud, öl. 297/910) ile başlamakta, Ebû Nasr Yûsuf b. Ömer b. Muhammed b. Yûsuf (öl. 356/966-67) ile bitirmektedir (aynı eser, s.175-179).

⁴⁸⁴ Zâhirîlik, Bağdâd'ın yanı sıra ağırlıklı olarak Endülüs'te olmak üzere XVI. yüzyıla kadar bireysel bazda taraftar bulmuştur. Bkz. Osman, *The Zâhirî Madhhab*, s.60-76.

⁴⁸⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 212; ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXII, 84-85; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 76; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 250.

b. İbrâhîm b. Muhammed b. Fâris eş-Şîrâzî (öl. 474/1081)⁴⁸⁶, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Tâhir b. Ali b. Ahmed el-Makdisî (öl. 507/1113)⁴⁸⁷, Ebü'l-Âmir Muhammed b. Sa'dûn Murcâ el-Abderî el-Kureşî (öl. 524/1130)⁴⁸⁸ gibi isimleri zikredebilir.

Sayıları ve etkinlikleri azalmakla birlikte Mu'tezilîlerin şehirde varlık gösterdiği anlaşılmaktadır. Ancak bunların da ikamet ettikleri bölgelere dair detaylı bir bilgi yoktur. Bununla birlikte Ebû Ali b. el-Velîd'in (öl. 478/1086)⁴⁸⁹ "el-Kerhî" nisbesinden hareketle Kerhli olduğu söylenebilir. Bu dönemde Bağdâd'da mukim Mu'tezilîler arasında Ebû Muhammed el-Hasan b. Muhammed b. Ali b. Câber ed-Dehhân (öl. 448/1056)⁴⁹⁰, Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Muhammed b. Osman en-Nesîbî el-Bağdâdî (öl. 449/1057)⁴⁹¹, Ebü'l-Kâsım Abdülvâhid b. Ali b. Burhân el-Esedî (öl. 456/1064)⁴⁹², Ebû Ali Muhammed Vişâh ez-Zeynebî (öl. 463/1071)⁴⁹³, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ahmed b. Hâmid b. Ubeyd el-Buhârî (öl. 482/1089-90)⁴⁹⁴, Muhammed b. Ahmed el-Bîkendî (öl. 482/1089)⁴⁹⁵, Ebû Yûsuf el-Kazvîni (öl. 488/1095)⁴⁹⁶, Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hüseyin b. Abdullah b. Ureybe (عُرَيْبَةُ) er-Rebe'î (الرَّبَعِيُّ) el-Bağdâdî (öl. 502/1109)⁴⁹⁷, Ebü'l-Hasan Ahmed b. Abdullah b. Ali b. Abdullah el-Ebnûsî el-Vekîl (öl. 542/1148)⁴⁹⁸ ve İbnü'z-Zeytûnî olarak tanınan Ebû

⁴⁸⁶ Aslen Bağdâdli olmamakla birlikte şehirde ikamet eden Zâhirîlerden biriydi. Aynı zamanda kitapçılık yapmaktaydı (ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXII, 126-127).

⁴⁸⁷ Bağdâd'ın batı yakasında ikamet etmiş ve yine aynı yakadaki Ukbe Mezarlığı'na defnedilmiştir (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 136-138; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 71-73).

⁴⁸⁸ İbn Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 261-262; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XVI, 287; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 375.

⁴⁸⁹ Bkz. Üçüncü Bölüm'de "3.1.3. Mu'tezilî Âlimler".

⁴⁹⁰ Bağdâd ulemâsından dil ve nahiv âlimi, aynı zamanda Hanefî fikhî eğitimi almıştır (ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXX, 174).

⁴⁹¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, VIII, 683-684; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 28; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXX, 230.

⁴⁹² İbnü'l-Cevzî, "Mürçî-Mu'tezilî" olduğunu belirtmektedir (*el-Muntazam*, XVI, 89); İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 198-199; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 53; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 172; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 797; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 205). ez-Zehebî, Hanefî fakihî olduğu da belirtmektedir (*Târîhu'l-İslâm*, XXX, 402).

⁴⁹³ Mu'tezilî'dir. Hatta Râfizî olduğu da söylenmektedir (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 136; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXI, 135).

⁴⁹⁴ Mu'tezilî kelâmcı, Hanefî-Mu'tezilî'dir (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 288; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 115; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 273).

⁴⁹⁵ Hanefî-Mu'tezilî'dir (el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye*, III, 23-26).

⁴⁹⁶ Bkz. Üçüncü Bölüm'de "3.1.3. Mu'tezilî Âlimler".

⁴⁹⁷ Mu'tezilî fakih ve şair Ebü'l-Kâsım Ali, el-Mâverdi ve Ebü't-Tayyib et-Taberî'den Şâfî fikhî tahsil etmiş, sonrasında Mu'tezilî Ebû Ali b. el-Velîd ve başka Mu'tezilî şeyhleri ile arkadaş olup onlardan da Mu'tezile mezhebini öğrenmiştir. ez-Zehebî, onun Şâfî mezhebinde (fikh) iyi olmadığını belirtmektedir. İbnü'l-İmâd da Şâfî-Mu'tezilî olduğunu aktarmaktadır (Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 32; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXV, 67-68; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, VI, 9).

⁴⁹⁸ Mu'tezilî iken daha sonra Şâfî mezhebine geçmiştir (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 57).

Ca'fer Abdüsseyyid b. Ali b. Muhammed b. et-Tayyib (öl. 542/1148)⁴⁹⁹ gibi isimler vardır.

⁴⁹⁹ Önceleri Hanbelî mezhebine mensup iken daha sonra Hanefî mezhebine geçmiş ve Mu'tezile kelâmı ile meşgul olmuştur (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 59).

II. BÖLÜM

ABBÂSÎLER ile SELÇUKLULARIN MEZHEPLERE YAKLAŞIMI ve İLİŞKİLERİ

2.1. Abbâsî Halifeleri

Abbâsîler döneminde ilk kâdılkudât olarak Ebû Hanîfe'nin en önemli öğrencisi ve müctehid Ebû Yûsuf'un tayin edilmesi, Abbâsîlerin resmî mezhebinin Hanefîlik olduğu düşüncesini de beraberinde getirirse de farklı mezheplere mensup kişilerin de kâdılkudâtlığa tayin edildiği bilinmektedir⁵⁰⁰. Ebû Yûsuf ile başlayan Hanefîlerin bu göreve atanma serüveninin 150 yıl kadar devam etmesi, muhtemelen de geleneğe dönüşmesini sağlamıştır. Özellikle Büveyhî döneminde kadar Bağdâd kâdılkudâtlığı görevine Hanefî mezhebine mensup fakihler atanmıştır⁵⁰¹.

Çalışmanın tarih aralığında hilâfet makamında bulunan Abbâsî halifelerin mezhebî kimliklerine dair tarihî kaynaklarda açık ifadeler görmek pek mümkün değildir. Ancak önceki halifeler hakkında istisnalara da rastlanmaktadır. İbn Hazm *Esmâ'ü'l-hulefâ'* isimli eserinde bazı Abbâsî halifelerinin mezhebî kimliklerini aktarmaktadır. Müellif, el-Me'mûn'un Ehl-i Beyt sevgisinden dolayı Şîî olduğuna dair iddianın bulunduğunu⁵⁰²; el-Mu'tasım Billâh⁵⁰³ ve el-Vâsık Billâh'ın Mu'tezilî⁵⁰⁴; el-Müntasır⁵⁰⁵, el-Mu'tazîd⁵⁰⁶ ve el-Muktefi'nin⁵⁰⁷ ise Şîî olduklarını belirtmektedir. es-Süyûtî de el-Müstekfi Billâh'ın⁵⁰⁸ Şîî olduğunu zikretmektedir. Burada özellikle bazı halifenin Şîî olduğu aktarılması oldukça dikkate şayandır. İlgili müellifler, halifelerin

⁵⁰⁰ Şükrü Özen, "Kadılkudât", *DİA*, XXIV, 81; Yavuz Selim Göl, *Abbâsîler Döneminde Kâdı'l-kudâtlık*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2018, s.96-97.

⁵⁰¹ Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", s.5; Göl, *Abbâsîler Döneminde Kâdı'l-kudâtlık*, s.96-97.

⁵⁰² İbn Hazm, *Esmâ'ü'l-hulefâ'*, s.46.

⁵⁰³ el-Mes'ûdî, "Fıkıhta Basralıların mezhebindendi. Bu mezhep, Hasan el-Basrî, Ubeydullâh b. el-Hasan el-Anberî, Osman el-Bettî, el-Esam ve sair kişilerin mezhebidir." diyerek el-Mu'tasım'ın mezhebinin aktarsa da (*Kitâbü't-Tenbîh ve'l-işrâf*, s.250) görüldüğü üzere bunu net bir şekilde ifade etmemektedir.

⁵⁰⁴ İbn Hazm, *Esmâ'ü'l-hulefâ'*, s.48.

⁵⁰⁵ İbn Hazm, *Esmâ'ü'l-hulefâ'*, s.50.

⁵⁰⁶ İbn Hazm, *Esmâ'ü'l-hulefâ'*, s.53.

⁵⁰⁷ İbn Hazm, *Esmâ'ü'l-hulefâ'*, s.54.

⁵⁰⁸ es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ'*, s.614. "Müstekfi'nin Şiilere sempati duyduğu kaydedilmektedir" (Abdülkerim Özaydın, "Müstekfi-Billâh", *DİA*, XXXII, 139).

Şîi olduğunu kesin bir dille ifade etmelerine karşın duruma dair herhangi bir açıklama yapmamaktadırlar. Her şeye rağmen Sünnî İslâm dünyasının lideri olarak kabul edilen Abbâsîlerin başında Şîi halifelerin bulunduğu iddia etmek oldukça ilginçtir.

Belirtildiği üzere Selçuklu hâkimiyeti sırasında Abbâsîlerin başında bulunan halifelerin mezhebî kimlikleri, kaynaklar tarafından hiçbir suretle açık bir şekilde ortaya koyulmamaktadır. Abbâsîlerin Sünnî oldukları ve Büveyhî iktidarının son dönemlerinde Şîi siyasetine karşı yürüttükleri Sünnî politikalar bilinmektedir. Ancak amelde ve itikâdda hangi mezheplere bağlı oldukları sarîh değildir⁵⁰⁹. Dördüncü Bölüm’de detaylarıyla ele alınan Sünnîler arasındaki bazı mezhep çatışmaları sırasında halifelerin tavırlarından birtakım çıkarımlar elde edebilmek mümkündür. Halifelerin Sünnîler ile ilişkileri ve onların lehine yaptıkları faaliyetler; gayrisünnîlere yaklaşımları ve ilişkileri ile aleyhlerindeki faaliyetleri üzerinden de bazı yorumlar çıkarılabilir. Kezâ vezir, kâdîkudât ve nakîb tayinleri ile elçi seçimleri de halifelerin mezhebî eğilimlerine dair bazı ipuçları sunabilmektedir. Zikredilen hususları dikkate alarak dönemin Abbâsî halifelerinin mezhebî kimliklerine ve mezheplere yaklaşımlarına dair birtakım veriler elde edilebilir.

Abbâsî halifelerinin Şîi karşıtı politikalarında hutbe okutma ve sikkelerde isim yazdırma çabaları önemli bir yer tutmaktadır. Zira Abbâsî-Fâtîmî çekişmesi XI. yüzyılda askerî mücadeleden ziyade, işaret edilen iki husus etrafında gelişmiştir. Her iki hilâfet makamı da bu dönemde İran, Mâverâünnehir, Suriye, Kuzey Afrika, Yemen ve Hicaz’da hüküm süren muhtelif devlet ve hanedanlar ile münasebetler kurarak kendileri adlarına hutbe okutmaları ve sikke bastırmaları için girişimlerde bulunmuşlardır. Netice itibarıyla ele alınan dönemde söz konusu faaliyetler çerçevesinde vuku bulan siyasî olaylardan hareketle Abbâsîlerin Şîi karşıtı politikası açıklayabilmek mümkündür.

Bağdâd’da Selçuklu hâkimiyeti başladığında Abbâsî Halifesi el-Kâ’im Biemrillâh hilâfet makamındaydı. Ancak Abbâsîlerin Şîi karşıtı politikası ve sonrasındaki Sünnî politikasının belirlenmesinde Halife el-Kâdir Billâh’ın önemli rolü bulunmaktadır.

⁵⁰⁹ Halifeler için genellikle güzel itikâdli, dindâr, müttakî vs. olduklarına dair kayıtlar bulunmaktadır. Örneğin bkz. İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 354; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 745; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 319; *el-Kâmil*, VIII, 252; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 94; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 438; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XI, 523; *el-Bidâye*, XVI, 48; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 233.

Bu bakımdan söz konusu politikaların arka planını kavrayabilmek adına evvelâ el-Kâdir'in mezhebî kimliği ve mezhep siyaseti üzerinde durmak gerekmektedir.

2.1.1. Halife el-Kâdir Billâh

Abbâsî Halifesi el-Kâdir Billâh'ın (381-422/991-1031) mezhebî kimliğine dair kaynaklarda -Selefi olduğuna dair bilgi dışında- net malumat bulunmamaktadır. Bununla birlikte birtakım faaliyetlerinden bu konuda fikir elde etmek mümkündür. Öncelikle Şâfiî mezhebine ait bazı tabakât kitaplarında el-Kâdir Billâh'ın biyografisinin yer aldığı⁵¹⁰ ve hilâfete gelmeden önce 'Âlem ismiyle tanınan Şâfiî fakih Ebû Bişr Ahmed b. Muhammed el-Herevî'den (öl. 385/995)⁵¹¹ Şâfiî fihhi tahsil ettiği⁵¹² görülmektedir. es-Süyûtî, İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî'nin tabakâtında Şâfiî fakihler arasında el-Kâdir'in ismini zikredip onun biyografisine yer verdiğini ve bunun dahi yeterli olduğunu ifade etmektedir⁵¹³ ki es-Süyûtî'nin de Şâfiî mezhebine mensubiyeti⁵¹⁴ dikkate alınırca hem el-Kâdir'in de Şâfiî olduğunu belirtmek istediği hem de dönemin önde gelen fakihlerinden biri olduğunu göstermeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Bu bilgiler ışığında el-Kâdir'in Şâfiî mezhebine mensup olduğunu düşünmek mümkündür. Ancak Şâfiî tabakâtlarında yer alması ve Şâfiî fihhi tahsil etmesi, onun Şâfiî olduğuna yeterli bir işaret sayılamayabilir. Bununla birlikte hilâfeti öncesinde Şâfiî olabileceği, hilâfeti sırasında mezhebî düşüncesinde bir değişiklik olduğu düşünülebilir. Zira el-Kâdir tarafından kaleme alınan *er-Risâletü'l-Kâdiriyye (İtikâdü'l-Kâdirî)*⁵¹⁵ isimli eser, Ehl-i Hadîs mezhebine göre yani Selef akidesinin temel prensipleri ile Hanbelî mezhebinin bazı esaslarına göre hazırlandığı

⁵¹⁰ İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, *Tabakâtü'l-fukahâ'i's-Şâfi'iyye*, I, 324-325; es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, IV, 5-6; İbn Kesîr, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, I, 365.

⁵¹¹ Hakkında bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, VI, 261-262. es-Subkî, Ebû Bişr'in sadece ismini vermektedir. Eserin nâşirlerinin notunda ise Halife el-Kâ'im Billâh'ın (doğrusu el-Kâ'im Biemrillâh) ondan ders aldığı zikredilmektedir (*Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, III, 54, n.3). Fakat bu hatalıdır. Zaten Şâfiî âlim, el-Kâ'im Biemrillâh doğmadan önce vefat etmiştir.

⁵¹² Ebû Ali el-Muhassin et-Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara ve ahbâru'l-müzâkere*, V, thk. Abbûd eş-Salecî, Beyrut 1995², s.231; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, VI, 262; Ebû İshâk eş-Şirâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ'*, s.123; İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, *Tabakâtü'l-fukahâ'i's-Şâfi'iyye*, I, 325; es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, IV, 5; İbn Kesîr, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, I, 365; es-Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ'*, s.634, 641.

⁵¹³ es-Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ'*, s.641.

⁵¹⁴ Özkan, "Süyûtî", s.189.

⁵¹⁵ Hakkında bilgi ve tercümesi için bkz. Zübeyir Bulut, "Karşı Mihne Uygulamaları ve *er-Risaletü'l-Kâdiriyye (Kâdirî İtikadı)*", *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, XV/1 (2017), s.84-110. Küçükkaşçı, söz konusu eserin el-Kâdir'e nispet edildiğini, bunun dışında halife divânlarında oluşturulan ve tamamen itikâdî konular hakkında kaleme alınmış bazı eserlerin de ona nispet edildiğini belirtmektedir (Mustafa Sabri Küçükkaşçı, "Kâdir-Billâh", *DİA*, XXIV, 127). eş-Şankîfî, el-Kâdir Billâh'ın itikâd genelgesi yayımlayan ilk halife olduğunu belirtmektedir (*Haçlı Savaşlarının Etkisi Altında Sünni-Şii İlişkileri* s.90).

bilinmektedir⁵¹⁶. Ayrıca İbn Kesîr, onun itikâdda Selefi olduğunu zikretmektedir⁵¹⁷. Genellikle temiz itikâdli olduğu belirtilmekle birlikte Sıbt İbnü'l-Cevzî tarafından “meşhur/yaygın mezhep” üzere olduğunu aktarmakta fakat bunun hangi mezhep olduğunu bildirmemektedir⁵¹⁸. *er-Risâletü'l-Kâdiriyye* isimli eserden hareketle de el-Kâdir Billâh'ın Hanbelî-Selefi inancında olduğu söylenebilir. Onun söz konusu inançta olmasında Şîi karşıtı politikalarının da etkisi olmalıdır. Nitekim Büveyhî iktidarına ve Şîilere karşı en sert muhalefetin Hanbelî-Selefi akidesine mensup kesimden geldiği bilinmektedir. Bu doğrultuda Abbâsîlerin iktidarı tekrar elde edebilmesi için el-Kâdir'in de onların desteğini almak amacıyla ya mezhep değişikliği yapabileceği ya da siyaseten söz konusu mezhebe tâbi olabileceği ihtimali bulunmaktadır⁵¹⁹.

Diğer taraftan Halife el-Kâdir Billâh'ın Hanbelî-Selefi çizgisinde olduğuna dair bir diğer işaret de Ebû Ya'lâ el-Ferrâ tarafından Eş'arî kelâmcı İbn Fûrek'in *Müşkilü'l-hadîs* isimli eserine reddiye olarak kaleme alınan *İbtâlü't-te'vilât li-ahbâri's-sıfât* isimli eseri beğenmesidir⁵²⁰. Hanbelî-Eş'arî çekişmesi düşünüldüğünde bu da Halife'nin Hanbelî-Selefi olduğuna dair işaretlerden olabilir.

Büveyhî idaresinde tüm alanlarda etkileri kırılan Abbâsîler, el-Kâdir Billâh ile bir uyanış sürecine girmiştir. Halife özellikle kendi adına hutbe okutulmasına ve sikkelerde isminin koyulmasına önem vermiştir. Ancak bu husustaki en büyük rakibi Fâtimîler olmuştur. Zira onlar da kendi siyasî nüfuzlarını yaymak adına faaliyet içerisindeydiler. el-Kâdir Billâh'ın hilâfete geldiği dönemde Mekke'de Fâtimîler adına hutbe okutuluyordu. Halife, Mekke'de kendi adına hutbe okutulması için birkaç defa girişimde bulunmak adına çeşitli sözler vermişse de Mekke şerifi Ebü'l-Fütûh'u ikna edememiş ve hutbe Fâtimîler adına okunmaya devam etmiştir⁵²¹. Öte yandan Zîlkade 382/Aralık 992-Ocak 993 tarihinde Yemâme, Bahreyn ve Kûfe'de

⁵¹⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 354; Adem Arıkan, “Nizâmülmülk'ün Eş'arîlere Destekleri ve Diğer Sünnîlerle İlişkileri”, *İslâmî İlimler Dergisi*, VI/6 (2011), s.42.

⁵¹⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 637; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 112

⁵¹⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 378.

⁵¹⁹ el-Kâdir Billâh döneminde Abbâsîlerin Hanbelî yanlısı politikaları hakkında bilgi için bkz. İğde, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbelîliğin Teşekkül Süreci*, s.185-222.

⁵²⁰ Yusuf Şevki Yavuz, “Ebû Ya'lâ el-Ferrâ. Kelâm”, *DİA*, X, 256.

⁵²¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 439-440, 453, 466, 476, 516, 526; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XI, 524-525, 532, 540, 548; XII, 37, 42; Küçükbaşçı, “Kâdir-Billâh”, s.127.

muhtemelen Fâtîmîler adına okunan hutbeye son veren Sâhibü'l-Useyfir el-A'râbî, Halife el-Kâdir Billâh adına hutbe okutmuştur⁵²².

Bu dönemde el-Kâdir Billâh, Fâtîmîlerin nüfuz alanlarını Suriye hatta Irak'a kadar yaymış olan el-Hâkim Biemrillâh'a karşı güç elde etme yarışına girmişti. 401/1010 yılında el-Hâkim Biemrillâh, Ukaylî emîri Karvâş (Kırvâş) b. Mukalled'e elçileri vasıtasıyla yolladığı hediye ve mektupla kendisine biat etmesini ve adına hutbe okutmasını istemesi üzerine, Karvâş Mûsul başta olmak üzere Enbâr, Kasru İbn Hübeyre⁵²³, Medâin ve Kûfe'de onların adına hutbe⁵²⁴ okutmaya başlamıştır (4 Muharrem 401/18 Ağustos 1010)⁵²⁵. Bunun üzerine el-Kâdir Billâh da Kâdı Ebû Bekr el-Bâkillânî'yi Büveyhî hükümdarı Bahâü'd-devle'ye gönderip duruma müdahale etmesini istemek zorunda kalmıştır. Bahâü'd-devle de Amîdü'l-cüyûş Ebû Ali Hasan b. Ebû Ca'fer'i, bu uygulamasından geri döndürmek amacıyla Karvâş'a karşı görevlendirmiştir. Amîdü'l-cüyûş yola çıktığında tehlikeyi önceden fark ettiği anlaşılan Karvâş, evvelâ özür dilemişti. Sonrasında da el-Hâkim Biemrillâh adına okuttuğu hutbeyi sona erdirip yeniden el-Kâdir Billâh adına okutmaya başlamıştır⁵²⁶. Burada dikkat çeken husus, Büveyhîlerin el-Kâdir'i destekleyici yönde hareket etmesidir. Fâtîmîlerden yana tavır aldıklarında kendi iktidarlarını tümüyle kaybedeceklerini çok iyi bildiklerinden Abbâsî Hilâfeti'ni tamamen ortadan kaldırmak yerine tüm yetkilerini ellerinden alarak muhafaza etmeyi uygun gördükleri

⁵²² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 444; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XI, 527.

⁵²³ Kasr ismiyle de bilinen bu yer, X. yüzyılda Bağdâd ile Kûfe arasındaki en büyük bir kasabadır (Le Strange, *Doğu Hilâfeti'nin Memleketleri*, s.107). Ayrıca bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, IV, 365; Safiyyü'd-dîn Abdü'l-mü'min b. Abdü'l-hakk el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-ittilâ'*, III, 89.

⁵²⁴ Hutbenin metni için bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 74-76; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 186-188.

⁵²⁵ M. S. Küçükaşçı, Bağdâd'ın Şîi mahallelerinde Fâtîmî Halifesi el-Hâkim Biemrillâh adına hutbe okunduğu belirtmektedir ("Kâdir-Billâh", s.127). Ancak söz konusu dönemde Bağdâd'ın herhangi bir mahallesinde Fâtîmîler adına okutulan hutbeye rastlanılmamaktadır. Yukarıda zikredilen şehirlerin Bağdâd'a yakınlığını dikkate alarak Fâtîmî nüfuzunun neredeyse Abbâsî başşehrine kadar ulaştığını söylenebilir (Aydın Çelik, *Fâtîmîler Devleti Tarihi (909-1171)*, TTK, Ankara 2018, s.282-283). Öte yandan el-Hâkim'in faaliyetleri neticesinde Bağdâd ve Irak'ın diğer bölgelerindeki Şîilerin Fâtîmî İsmâilliliğine daha sıcak bakmaya başladığı zikredilmektedir (Ahmet Bağlıoğlu, "Sıradışı Bir Fatimî Halifesi: Hâkim Biemrillâh", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, IV/8 (2012), s.15). Bağdâd özelinde bakıldığında buradaki Şîilerin İmâmiyye Şîası'na mensup olduklarını belirtmek gerekir. Lakin el-Hâkim'in Bağdâd Şîileri üzerinde ne kadar etkili olduğu konusunda malumat bulunmamaktadır. Sadece detaylarını çalışmanın Dördüncü Bölümü'ndeki "4.1. Selçuklu Hâkimiyeti Öncesinde Mezhep Mücadeleleri" başlığı altında aktarılan 398/1008 yılında Bağdâd'da vuku bulan bir hadisede el-Hâkim lehine slogan atıldığını bilmekteyiz.

⁵²⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 74, 77; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 571-572; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 180-181; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 186, 188-189; Alâ'ü'd-dîn Atâ Melik el-Cüveynî, *Târîh-i cihângüşâ*, s.540; Ebü'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, 281; Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, I, 487; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer*, VI, 283; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXVIII, 5-7; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî*, I, 312; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 532; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 47; Küçükaşçı, "Kâdir-Billâh", s.127.

anlaşılmaktadır. Ayrıca Ortaçağ hâkimiyet telakkisi gereği halk üzerinde otoriteyi sağlayabilmek için bir halifen de onay almaları gerekmektedir. Bu bağlamda kendileri için en uygunu Abbâsî Hilâfeti'nin yerinde kalmasıydı.

Karvâş'ın, Fâtîmîler adına hutbe okutma hadisesinin ertesi yılı, Halife el-Kâdir'e oldukça yakın isimlerden biri olan Şerîf er-Radî'nin bir kasidesinde⁵²⁷ Fâtîmî Halifesi el-Hâkim Biemrillâh'ın yanında olmayı temenni ettiği iddia edilmiştir. el-Kâdir Billâh, er-Radî'ye nispet edilen kasideyi duyunca rahatsız olmuş ve Ebû Bekr el-Bâkillânî'yi onun babası Şerîf Ebû Ahmed el-Hüseyin el-Mûsevî'ye gönderip er-Radî'yi kınamıştır. Babası da kendisine kasideyi yazıp yazmadığını sormuş, er-Radî ise iddia edilen kasideyi kaleme almadığını belirtmiştir⁵²⁸. Ancak pek ikna olmadığı anlaşılan Halife, er-Radî başta olmak üzere muhtelif mezheplerden birçok âlimin davet edildiği bir toplantı tertip etmiştir. Halife söz konusu toplantıda er-Radî'ye Abbâsî Hilâfeti'nden niçin rahatsız olduğu ve nefretinin sebebini sormak istemiştir⁵²⁹.

el-Kâdir, Rebûlâhir 402/Kasım 1011 tarihinde pek çok Sünnî ve Şîî âlimin katılımıyla Hilâfet Dîvânı (*Dîvânü'l-Hilâfe*)'nda bir toplantı düzenlemiştir. Burada Fâtîmîlerin iddia ettiği üzere Hz. Fâtîma'nın soyundan olduklarını belirttikleri şecereleri incelenmiş ve sahîh olmadığı yönünde bir karar⁵³⁰ alınmıştır. Ardından da

⁵²⁷ İbn Kesîr'in aktardığı şiir şu şekildedir: “Mısır'da Alevî bir halife varken / Ben düşman toprağında zillet elbisesi giyiyorum. / Onun babası benim babam, onun efendisi de benim efendimdir. / Uzak diyarlarsa bana zulmedip beni bitirdiler.” (*Büyük İslâm Tarihi*, XII, 69). Şiirin orijinal Arapçası için bkz. *el-Bidâye*, XV, 567-568.

⁵²⁸ İbn Kesîr aktardığına göre Şerîf Ebû Ahmed el-Hüseyin el-Mûsevî'nin oğluna bir daha bu kasideyi okumamasını emretmiş ve bunu kaleme almışsa da el-Hâkim Biemrillâh'ın soysuz olduğunu belirten şiirler yazmasını istemiştir. er-Radî ise babasının isteğini yerine getirmesinin olumsuz sonuçlara sebep olacağını düşündüğünden Fâtîmîleri eleştiren şiirler kaleme almamıştır (*el-Bidâye*, XV, 568; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 69-70).

⁵²⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 567-568; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 69-70; Hikmet Gültekin, “Şîî Âlim Şerîf er-Radî'nin Hayatı ve Hadis Konusundaki Görüşleri”, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi*, XVI/1 (2016), s.138.

⁵³⁰ Toplantıda alınan kararlar şöyledir: Onlar, Fâtîmî değil, Mecûsî inancında Deysân b. Sa'îd el-Hürremî'nin soyundandırlar. Dönemim Fâtîmî halifesi el-Hâkim'in asıl adı Mansûr b. Nizâr b. Ma'ad b. İsmail b. Abdurrahman b. Sa'îd'dir, “el-Hâkim” ise onun lakabıdır. Onların ilk olarak Mağrib'e gidip burada “Ubeydullâh” ismiyle ve “Mehdî” lakabıyla faaliyetlerde gösterdiler. Selefleri Hâricî propagandacıydı. Mağrib'de Hz. Fâtîma'nın soyundan olduklarını iddia ettiler. Aslında onların Hz. Fâtîma ve Hz. Ali ile hiçbir bağlantılarının yoktur. Hz. Ali ve Hz. Fâtîma, onların batıl iddialarından münezze ve uzak oldukları belirtilmiştir. Hatta Hz. Ali'nin soyundan gelen hiçbir aileyi tanımadıkları da vurgulanmıştır. Tüm iddiaları asılsız ve yalandır. Onları yalancı Hâricî olarak tanımlamak gerekir. Batıl ve asılsız inkârları Mekke ve Medîne'de yaygın olarak bilinir. el-Hâkim Biemrillâh ve ataları kâfir, fâsık, fâcîr, dinsiz, zındık, İslâm'ı inkâr eden, İslâm'ı hükümleri uygulamayan, Mecûsî ve Seneviyye'ye meyilli kimselerdir. İslâmî hadleri uygulamayıp tenasül organlarını nikâh akdi olmaksızın mubah kılan, içkiyi helal sayıp kan akıtan, peygamberlere söven, Selef-i Salihini lânetleyen, rablık iddiasında bulunan kişilerdir (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 82-83; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 199-200; Alâ'ü'd-dîn Atâ Melik el-Cüveynî, *Târîh-i cihângüşâ*,

Sünnî ve Şîî birçok âlimin onayıyla kâdılarının huzurunda tescil edilmiştir. Söz konusu karara âlimler, kâdılar, eşrâf, fakihler, muhaddisler ve ileri gelen kişiler olmak üzere pek çok kişi tarafından imza atılmıştır. Kaynaklarda bunlardan bazılarının isimleri aktarılmaktadır. Buna göre Şîîlerden (kaynaklarda *Alevîler*) Şerîf el-Murtazâ, İbnü'l-Bethâvî el-Alevî, İbnü'l-Ezrak el-Mûsevî, Ebû Tâhir b. Ebü't-Tayyib, ez-Zekî Ebû Ya'lâ Ömer b. Muhammed (Muhammed b. Muhammed b. Ömer), kâdı ve ulemâdan İbnü'l-Ekfânî, İbnü'l-Herezî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Ebîverdî (es-Sûrî), fakihlerden Ebû Hâmid el-İsferâyînî, Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Muhammed el-Keşfulî, Ebü'l-Hüseyin el-Kudûrî, Ebû Abdullah es-Saymerî, Ebû Abdullah el-Beyzâvî, Ebü'l-Fazl en-Nesevî, Ebû Ali el-Hasan b. el-Hüseyin el-Hemedânî, Ebû Abdullah b. en-Nu'mân ve şahitlerden Ebü'l-Kâsım et-Tenûhî gibi şahıslar imza atan isimlerdendi⁵³¹.

Bazı kaynaklarda⁵³² Şerîf er-Radî'nin de korktuğu için belgeyi imzaladığını belirtmektedir. Ancak bir başka yerde ise onun toplantıya katılmadığı ve daha sonra kendisine bildirilen karara imza atması istenildiğinde bundan imtina ettiği aktarılmaktadır. Babası tarafından imzalanmaya zorlanmasına rağmen Fâtimîlerden çekindiği için imzalamaya yanaşmamıştır. Nihayetinde de Halife el-Kâdir Billâh tarafından Alevîlerin nakîbliği görevinden alınmıştır⁵³³.

Muhtemelen bu olaydan sonra Mâlikî-Eş'arî âlim Ebû Bekr el-Bâkillânî tarafından Fâtimîlerin Ehl-i Beyt soyundan olmadıklarını ispatlanmaya çalışıldığı *Keşfü'l-esrâr ve hetkü'l-estâr*⁵³⁴ isimli bir eser kaleme alınmıştır. Kaynaklarda eserin muhtevasına dair şu aktarılmaktadır: "... rezalet ve kötülüklerini açıklamış, kalplerinde gizledikleri çirkinlikleri ve kötü sözlerini açığa vurmuştur. Kâdı el-Bâkillânî

s.540-541; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXVIII, 11-12; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 537-538; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 50-51).

⁵³¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 82-83; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 585; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 190; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 199-200; Alâ'ü'd-dîn Atâ Melik el-Cüveynî, *Târîh-i cihângüşâ*, s.533, 540-541; Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, I, 490-491; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXVIII, 11-12; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî*, I, 314-315; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 538-539; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 51; eş-Şankitî, *Haçlı Savaşlarının Etkisi Altında Sünnî-Şîî İlişkileri*, s.91.

⁵³² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 83; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 585; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 190; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 200; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 538-539; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 51.

⁵³³ Süleyman Genç, "Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dinî-Siyasî Hadiseler ve Onun Sünnî Siyaseti", *Marîfe: Dini Araştırmalar Dergisi*, IV/2 (2004), s.229; Gültekin, "Şîî Âlim Şerîf er-Radî'nin Hayatı ve Hadis Konusundaki Görüşleri", s.139.

⁵³⁴ Eserin adı, Kâdı İyâz tarafından *Keşfü'l-esrâr fi'r-red 'ale'l-Bâtiniyye* olarak verilmektedir (Kâdı İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, VII, 70). Ayrıca *Keşfü'l-esrâr ve hetkü'l-estâr fi'r-red 'ale'l-Bâtiniyye* şeklinde de aktarılmaktadır (Şerafettin Gölcük, "Bâkillânî", *DİA*, IV, 531).

bunlardan bahsederken şu ifadeleri kullanmaktadır: ‘Onlar Râfizîliklerini açığa vuran ama halis küfürlerini içlerinde saklayan bir topluluktur’...’’⁵³⁵. Bu eserin, propaganda faaliyetlerini Bağdâd’da kadar taşıyan Bâtînîlerin görüşlerini çürütmek amacıyla kaleme alındığı da belirtilmektedir⁵³⁶.

el-Kâdir Billâh’ın Sünnî siyasetinin en büyük destekçisi Sultan Gazneli Mahmûd idi. Gaznelilerin çağdaşları Sâmânîler ise el-Kâdir yerine bir süre daha sâbık halife et-Tâi’ Lillâh adına hutbe okutmaya devam etmişlerdi⁵³⁷. Gazneli Mahmûd, el-Kâdir Billâh adına hutbe okutmuş ve sikke darp ettirmiştir. Bağdâd’a da bir elçi yollayarak bunu haber vermesi üzerine Halife çok sevinmiştir. Zira üzerindeki Fâtimî ve Büveyhî baskılarını kırabilmesi adına önemli bir adım olmuştur. Bu fırsatı iyi değerlendiren Halife, Gazneli Mahmûd’a *Yemînü’l-devle*, *Emînü’l-mille* ve *Nasîru Emîrü’l-mü’minîn* gibi önemli lakaplar tevcih etmiş, hil’at, taç, bayrak ve saltanatını onayladığını bildiren bir menşur göndermiştir (389/999)⁵³⁸. Hindistan’da düzenlediği seferlerin neticelerini haber vermek adına sık sık elçi göndermiş ve ondan tasdik menşurları istemiştir⁵³⁹.

Fâtimî Halifesi el-Hâkim Biemrillâh da Şîi siyaseti çerçevesinde Tahertî isimli elçisini Sultan Gazneli Mahmûd’a göndererek onu kendisine tâbi olmaya davet ettiği bilinmektedir. Ancak Sultan bu davete icabet etmediği gibi gelen elçiyi de idam ettirmiştir. Aynı şekilde ülkesinde Fâtimîler ile haberleşen birçok kişiyi de öldürmüştür. Sonrasında da Halife el-Kâdir Billâh’a bir mektup yollayarak bu durumu bildirmiştir (Zilkade 403/Mayıs-Haziran 1013). Durumdan memnun olduğu

⁵³⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 539-540; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 52.

⁵³⁶ Gölcük, “Bâkîllânî”, s.531.

⁵³⁷ Örneğin, Gazneli Mahmûd, 389/999 yılında Horâsân’ı Sâmânîlerin elinden alınca, et-Tâi’ Lillâh adına okutulan hutbeye son verip Halife el-Kâdir Billâh adına okutmaya başlamıştır. Sonrasında bunu müjdeleyen bir mektubu, el-Kâdir’e göndermiştir (İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 503; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 122; Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân*, XVIII, 116). Benzer durumda daha önce de el-Mutî döneminde Sâmânîler ile yaşanmıştır. Nitekim mezkûr halife başta olmasına rağmen Sâmânîler sabık Halife el-Müstekfî adına hutbe okutup para bastırmaya devam etmişlerdir (Aydın Usta, *Türklerin İslamlaşma Serüveni: Sâmânîler*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2013², 310)

⁵³⁸ İbnü’l-İmrânî, *el-İnbâ’*, s.184; el-Cûzcânî, *Tabakât-i Nâsirî*, s.31; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvînî, *Târîh-i güzîde*/Öztürk, s.280; Mîrhând, *Ravzatü’s-safâ: Gazneliler*, s.51-52; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 2007², s.16; Küçükbaşcı, “Kâdir-Billâh”, s.127.

⁵³⁹ el-Kâdir Billâh ile Sultan Gazneli Mahmûd münasebetleri hakkında bkz. Kök, “Gazneli Mahmut’la Abbasî Halifesi el-Kadir Arasındaki İlişkiler”, s.117-126.

anlaşılan Halife de Sultan'a *Nizâmü'd-dîn* ve *Nâsırü'l-Hakk* lakaplarını tevdi etmiştir⁵⁴⁰.

el-Hâkim'in halefi ez-Zâhir Lii'zâzidînellâh da 415/1024-25 yılında muhtemelen kendisine tâbi olmasını istediği Gazneli Mahmûd'a sunulmak üzere güzel bir hil'at ve değerli hediyeler göndermiştir. Ancak durumdan haberdar olan el-Kâdir, Sultan'a bir mektup yollayıp kaygılarını bildirmiştir. Bunun üzerine Sultan da ez-Zâhir'in hediyelerini Bağdâd'a göndermiştir. Halife de Bâbü'n-Nübî'de hil'ati yaktırmak suretiyle tepkisini göstermiştir⁵⁴¹. Kaynaklarda ertesi yıl, 416/1025-26'da Sultan Gazneli Mahmûd'un elçisinin, ez-Zâhir Lii'zâzidînellâh tarafından Sultan'a gönderilen hediye, para ve hil'atlarla Bağdâd'da geldiği ve hil'atlerin Bâbü'n-Nübî'de yakılarak imha edildiği aktarılmaktadırlar⁵⁴². Öte yandan Karahanlılar da Halife el-Kâdir Billâh adına hutbe okutarak sikkelerinde ismini zikretmişlerdir ki o, Karahanlı İlig Han Nasır, Abbâsî halifesi el-Kâdir Billâh'ı metbû tanıyan ilk isimdir⁵⁴³. Tüm bunlar göz önüne alındığında Gazneliler ve nispeten Karahanlılar, el-Kâdir Billâh'ın, Şîi Fâtimîlere karşı yürüttüğü Sünnî siyasetinin önemli bir dayanak noktası olmuştur. Bu iki Türk devleti nezdinde elde ettikleri itibar, Abbâsîlerin büyük oranda yitirdikleri saygınlıklarını yeniden kazanmaları adına oldukça önemlidir.

Halife el-Kâdir Billâh, Fâtimîlerin yanı sıra Büveyhîlere karşı da bir mezhep politikası yürütmüştür. 394/1003-4 yılında Bahâü'd-devle, Şîa'ya mensup Şerîf er-Radî'nin babası Şerîf Ebû Ahmed el-Hüseyin b. Mûsâ el-Mûsevî'yi kâdılkudât, Irak'taki Şîilerin nakîbi, hac emîri ve mezâlim mahkemesine başkan olarak tayin etmiş ve bunun için de Şîrâz'dan bir menşûr göndermiştir. Ancak el-Kâdir, Sünnî bir kâdılkudât yerine Şîi bir kâdılkudât atmasını kabul etmemiş, bununla birlikte adı geçen şahsın diğer görevlere tayinini tasdik etmiştir. Dolayısıyla da el-Mûsevî kâdılkudâtlık görevine başlayamamıştır⁵⁴⁴. Özellikle kâdılkudâtlık görevine tayini onaylanmaması, Sünnî siyaseti açısından oldukça önemlidir. Şîi bir kâdılkudâtın, el-

⁵⁴⁰ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ'*, s.184; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 92; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 214; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 544; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 54; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s.46-47.

⁵⁴¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 164; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 682; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 264; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 314; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXVIII, 253; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 602; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 90.

⁵⁴² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 171; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 691; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 270; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXVIII, 256.

⁵⁴³ Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, TTK, Ankara 2002, s.11.

⁵⁴⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 43; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 461; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 149; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 142; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 504; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 30; es-Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ'*, s.637.

Kâdir'in politikaları açısından uygun düşmeyeceği muhakkaktı. Halife el-Kâdir'in Şîi Büveyhî karşıtı politikalarına karşın siyaset gereği Büveyhî hükümdarı Bahâü'd-devle'nin kızı Sukîne ile bir evlilik yapmaktan da geri durmamıştır (2 Zilhicce 383/18 Ocak 994)⁵⁴⁵.

Büveyhî emîri Bahâü'd-devle'nin veziri Ebû Nasr Bahâü'd-devle Sâbûr b. Erdeşîr (öl. 416/1025), 381/991 veya 383/993 yılında Şîilerin çoğunlukta olduğu Kerh Mahallesi'nde Dârü'l-İlim ismiyle bir kütüphane kurdu. “Hizânetü'l-kütüb”, “Dârü'l-kütüb” ve “Dârü'l-kütübi'l-kadîme” isimleriyle de anılan bu müessesede 10.400 kitap bulunduğu belirtilmektedir. Şîi fakihlere vakfedilen bu kütüphane, önemli bir ilim merkezi olmuştur. Hatta bazı kaynaklarda İslâm tarihinin ilk medresesi olduğu zikredilmektedir⁵⁴⁶. Bazı araştırmacıların iddiasına göre kütüphanenin Kerh'te kurulması ve muhtemelen Şîi inancına hizmet etmesi amacıyla inşa edildiğini düşünen Halife el-Kâdir Billâh, karşı bir hareket olarak Ehl-i Sünnet mensuplarına ve inancına hizmet etmesi amacıyla Harbiyye Mahallesi'nde cuma namazlarının kılınacağı büyük bir cami inşa ettirmiştir⁵⁴⁷.

Halife el-Kâdir Billâh, Büveyhî iktidarı ile Bağdâd'da güçlenen Şîa'nın etkinliği kırmak ve Sünnîliği üstün kılmak amacıyla ilmî çalışmaları da teşvik etmiştir. Dört büyük fıkıh mezhebinin otoritelerinden birer muhtasar fıkıh kitabı kaleme almalarını istemiştir. Bu doğrultuda Şâfiî âlim el-Mâverdî *el-İknâ*⁵⁴⁸ ve Irak'taki Hanefîlerin reisi Ebü'l-Hüseyn el-Kudûrî *el-Muhtasar*⁵⁴⁹ isimli eserleri; Mâlikî âlim Kâdı Ebü'l-Muhammed Abdülvehhâb b. Muhammed b. Nasr da bir muhtasar⁵⁵⁰ eser kaleme

⁵⁴⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 366. Sukîne bt. Bahâü'd-devle, el-Kâdir Billâh'ın sarayına gidemeden vefat etmiştir (İbnü'l-Cevzî, aynı yer).

⁵⁴⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 366; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 461; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 87; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 69; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXVII, 16; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 447; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XI, 528; Ahmet Güner, “Sabûr b. Erdeşîr”, *DİA*, XXXV, 362.

⁵⁴⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 365; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 446; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XI, 528; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 68; Genç, “Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dinî-Siyasî Hadiseler ve Onun Sünnî Siyaseti”, s.223.

⁵⁴⁸ *el-İknâ 'fi'l-fikhi's-Şâfiî*, nşr. Hıdır Muhammed Hıdır, Kuveyt 1982.

⁵⁴⁹ Yâkût el-Hamevî, ismini vermeksizin müellifin muhtasar türde bir eser kaleme aldığını belirtmektedir (*Mu'cemu'l-udebâ'*, V, 1956). Söz konusu muhtasar, Hanefîliğin en çok güvenilen temel eserlerinden biri olup *el-Muhtasar* ismiyle meşhurdur. Eserin neşri için bkz. *el-Muhtasarü'l-Kudûrî fi'l-fikhi'l-Hanefî*, nşr. Kâmil Muhammed Muhammed Uveyza, Beyrut 1997; Türkçe trc. Soner Duman - Osman Güman, *Muhtasarü'l-Kudûrî*, İstanbul 2015. Ayrıca muhtelif neşir ve tercümelere de bulunmaktadır. Bkz. Ferhat Koca, “el-Muhtasar”, *DİA*, XXXI, 65-66.

⁵⁵⁰ Yâkût el-Hamevî, müellifin ismini aktarmakla birlikte eserinin ismini zikretmeden muhtasar türde olduğunu bildirmektedir (*Mu'cemu'l-udebâ'*, V, 1956). M. S. Küçükaşcı ise *el-Muhtasar* isimli bir eser kaleme aldığını aktarmaktadır (“Kâdir-Billâh”, s.127). Dönemin kaynaklarında söz konusu müellifin ismi geçmemektedir. Başta Hatîb el-Bagdâdî (*Târîhu Medîneti's-selâm*, XII, 292) olmak

alarak el-Kâdir'e takdim etmişlerdir. Halife, bunlardan *el-İknâ'* isimli eseri çok beğenmiştir⁵⁵¹. Yâkût el-Hamevî'nin kaydına göre Hanbelî fikhına dair bir eser ise kaleme alınmamıştır⁵⁵². Bunun nedeni bilinmemekle birlikte Hanbelî fikhının ilk klasik metni olarak kabul gören Ebü'l-Kâsım el-Hirakî (öl. 334/946) tarafından yazılan *el-Muhtasar* isimli eserin⁵⁵³ mevcudiyetinden dolayı Hanbelîler muhtasar bir eser hazırlanmamış olabilir. Esasen bu dönemde Hanbelî mezhebine önde gelen isimlerinden Ebü Ya'lâ el-Ferrâ'nın Bağdâd'da ikamet etmesine rağmen niçin eser kaleme almadığı bilinmemektedir. Burada halifenin Sünnî mezhepler arasında ayırım yapmadan istekte bulunması dikkate şayandır. Şîa'ya karşı küçük gruplar hâlinde mücadele etmek yerine Sünnîliği bir bütün ve birleştirici olarak görerek birlikte mücadele etmeyi teşvik etmiş olmalıdır. Yine el-Kâdir Billâh için dönemin Şâfiî-Mu'tezilî âlimlerinden Kâdı Ebü'l-Hasan Ali b. Sa'îd el-İstahrî tarafından Bâtîniğe reddiye olarak *er-Reddu 'ale'l-Bâtiniyye* isimli bir eser kaleme alınmıştır. Eseri beğendiği anlaşılan Halife, müellife çok kıymetli hediyeler vermiştir⁵⁵⁴.

el-Kâdir Billâh, Sünnî siyaseti çerçevesinde Şîa'nın yanı sıra Mu'tezile'ye de ciddi cephe almıştır. Nitekim kaleme aldığı *er-Risâletü'l-Kâdiriyye* isimli eserinde, Şîi ve Mu'tezilî düşünce karşısında Sünnîliği üstün kılmayı hedeflemiştir. Yukarıda da belirttiği üzere eser, Ehl-i Hadîs'e yani Selef akîdesinin temel prensipleri ile Hanbelî mezhebinin bazı esaslarına göre hazırlanmıştır⁵⁵⁵. Eserde sahâbe ile Emevî Halifesi

üzere pek çok müellif, "Ebü Muhammed Abdülvehhâb b. Ali b. Nasr et-Tağlibî el-Bağdâdî" isimli Mâlikî bir fakihden bahsetmektedirler ki bu kişi "Kâdı Abdülvehhâb" olarak tanınmaktadır. Yâkût el-Hamevî'nin kaydettiği isimle, aynı kişi olması muhtemel olmakla birlikte, Ebü Muhammed Abdülvehhâb b. Ali b. Nasr et-Tağlibî el-Bağdâdî'nin muhtasar bir eserinin olduğu zikredilmemektedir. Ancak Kâdı Abdülvehhâb'ın içeriklerinden hareketle muhtasar türde olduğu anlaşılan bazı eserleri bulunmaktadır: *el-Ma'ûne 'alâ mezhebi 'âlimi'l-Medîne, et-Telkîn fi'l-fikhi'l-Mâlikî* ve *'Uyünü'l-mecâlis* (Ferhat Koca, "Kâdı Abdülvehhâb", *DİA*, XXIV, 113-114). Eğer Yâkût el-Hamevî'nin bahsettiği âlim ile Kâdı Abdülvehhâb aynı kişi ise, bu üç eserden birisi el-Kâdir'e takdim edilenler biri olmalıdır.

⁵⁵¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, V, 1956; Küçükaşcı, "Kâdir-Billâh", s.127-128; Cengiz Kallek, "Kudûrî", *DİA*, XXVI, 321; a.mlf., "Mâverdi", *DİA*, XXVIII, 185. Yâkût el-Hamevî, Halife'nin el-Mâverdi'nin eserini çok beğendiğini ve ona *Akdâü'l-kudât* lakabını verdiğini belirtmektedir. Ancak yine aynı müellif, daha önce söz konusu lakabın 429/1038 yılında verildiğini aktarmaktadır (*Mu'cemu'l-udebâ'*, V, 1955) ki bu tarih, Halife el-Kâ'im Biemrillâh dönemine denk düşmektedir.

⁵⁵² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, V, 1956.

⁵⁵³ Koca, *İslam Hukuk Tarihinde Selefi Söylem: Hanbelî Mezhebi*, s.223.

⁵⁵⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, XIII, 385; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 100; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 594; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 196; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 227; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 554; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 61.

⁵⁵⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 354; İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, *Tabakâtü'l-fukahâ'i's-Şâfi'iyye*, I, 325; Arıkan, "Nizâmülmülk'ün Eş'arilere Destekleri ve Diğer Sünnîlerle İlişkileri", s.42.

Ömer b. Abdülazîz'in faziletleri⁵⁵⁶, *Kur'ân-ı Kerîm*'in mahlûk olduğuna inananlar ile Mu'tezilîlerin düşüncelerinin yanlış olduğu (hatta onların kâfir gösterildiği) ispatlanmaya çalışılmıştır. Bu eser, cuma günleri Mehdî Camii'nde Ehl-i Hadîs taraftarlarınca ilim halkalarında okutulmuştur⁵⁵⁷. 408/1017-18 yılında da Mu'tezilî-Hanefî, Şîî ve Ehl-i Sünnet inancına muhalif diğer mezheplerin ileri gelen şahısların düşüncelerinden vazgeçerek tövbe etmelerini istemiştir. Onların Ehl-i Sünnet'e muhalif itikâdî konularla Mu'tezilî ve Râfizî hususlarda ders vermeleri ve münâzara yapmaları yasaklanmış, ancak buna uymayanlar da sürgün edilerek cezalandırılmıştır. Halife'nin talebi üzerine söz konusu mezheplere mensup kişiler de tövbe ederek Sünnîliğe muhalefet etmeyeceklerini hem sözlü hem de yazılı olarak beyan etmişlerdir⁵⁵⁸. Ertesi yıl 17 Muharrem 409/5 Haziran 1018 tarihinde Dârü'l-Hilâfe'de yapılan bir toplantıda Ehl-i Sünnet'e dair bir kitaptan pasajlar okunmuştur. Pasajların arasında “*Kur'ân*'ın mahlûk olduğunu söyleyen kişi kâfirdir ve kanı helaldir.” ibaresi yer almaktaydı⁵⁵⁹. Söz konusu ibareden anlaşıldığı üzere Mu'tezilî düşünceye karşı yürütülen siyasetin her geçen gün şiddetini arttırarak devam ettiği anlaşılmaktadır.

⁵⁵⁶ Ömer b. Abdülazîz (717-720), Emevîlerin saltanat uygulamalarını sona erdirmiş; idarî, ekonomik ve sosyal alanlarda da Hulefâ-yi Râşidîn'in uygulamalarını sürdürmüştür. Bu nedenle de Hulefâ-yi Râşidîn'in beşincisi olarak kabul edilmektedir (İsmail Yiğit, “Ömer b. Abdülazîz”, *DİA*, XXXIV, 53).

⁵⁵⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 354; İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, *Tabakâtü'l-fukahâ'i's-Şâfi'iyye*, I, 325; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 378; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 438; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XI, 523; a.mlf., *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, I, 365; İbn Tağrîberdî, *Mevridü'l-letâfe*, I, 206-207; es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ'*, s.634; ed-Diyârbekrî, *Târihu'l-hamîs*, II, 356; Bulut, “Karşı Mihne Uygulamaları ve *er-Risaletü'l-Kâdirîyye (Kâdirî İtikadı)*”, s.86.

⁵⁵⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 125; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 649; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 238; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 264; ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXVIII, 27; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 574; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 73. Halife'nin söz konusu tavrından sonra, onun emriyle Sultan Gazneli Mahmûd da ülke içerisinde Ehl-i Sünnet'e muhalif Mu'tezilî, Râfizî, İsmâilî, Karmatî, Cehmiyye ve Müşebbihe gibi mezheplere mensup kişilere yönelik takibat başlatmış, bir kısmını öldürmüştü, bir kısmını hapsedirmiş ve bir kısmını da sürgünle cezalandırmıştır. Ayrıca Sultan, söz konusu mezheplerin minberlerde lânetlenmesini de emretmiştir (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 125-126; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 264; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 574-575; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 73). Gazneli Mahmûd'un 408/1017-18 yılında Horâsân ve başka yerlerde Mu'tezilî, Râfizî, İsmâilî, Karmatî, Cehmî ve Müşebbihî mezheplerine mensupları öldürttüğü, bir kısmını sürgün ettiği ve bunların minberlerde lânetlenmesini emrettiğini de aktarılmaktadır. Sultan, 420/1029-30 yılında Rey'i ele geçirdikten sonra şehirdeki pek çok Bâtinî'yi öldürmüştü ve mallarını yağmalatmıştır. Ayrıca şehirde Mu'tezilî'ye mensup kişiler de Horâsân'a sürgün edilmiş, mezheplerine ait kitaplar ile felsefe ve astroloji kitaplarını yakırtmıştır. Tüm bu icraatlarını da bir mektupla Halife el-Kâdir Billâh'a bildirmiştir (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 125-126, 194-196; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 711; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 287-288; ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXVIII, 28, 266-267; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 625; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 104).

⁵⁵⁹ el-Azîmî, *Târihu Haleb*, s.324; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 128; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 269; ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXVIII, 29; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 576; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 73-74.

Halife el-Kâdir, 420/1029 yılında ardı ardına toplantılar düzenleyerek Şîi ve Mu'tezilî düşünceye karşı ilmî faaliyetlerde bulunmayı sürdürmüştür. Halife ilk olarak Şabân 420/Ağustos-Eylül 1029 tarihinde Hilâfet Sarayı'nda eşrâf, kâdılar, fakihler ve şahitleri bir araya getirerek onlara kendisinin derlediği uzunca kitabı okutmuştur. Söz konusu kitapta vaazlar, Ehl-i Sünnet mezheplerinin detaylı açıklamaları, Mu'tezile ile Ehl-i Bid'at olarak düşünülen kişilere karşı reddiyeler, *Kur'ân-ı Kerîm*'in mahlûk olduğunu düşünenlerin fâsıklığı, Bişr el-Merrisî ile Abdülaziz b. Yahyâ el-Kettânî arasındaki münâzaralar, sonuç kısmında öğütler, iyiliği emretme ve kötülükten vazgeçirme (*el-emir bi'l-ma'rûf ve'n-nehîy ani'l-münker*)⁵⁶⁰ ve Hz. Peygamber ile sahâbeye dair çokça haberler bulunmaktaydı. 20 Ramazân 420/2 Ekim 1029 tarihinde Hilâfet Sarayı'nda yeni bir toplantı düzenlenmiştir. Yine Halife'nin derlediği kitap, eşrâf, kâdılar, fakihler, şahitler, vâizler ve zâhidlerden oluşan başka bir gruba Ebü'l-Hasan b. Hâcib en-Nu'mân tarafından okunmuştur. Kitabın muhteva olarak daha önce okunan ile aynı olduğu anlaşılmaktadır. Toplantının sonunda dinleyicilerden metnin içeriğini onayladıklarına dair yazılı beyanat alınmıştır⁵⁶¹.

Son olarak 1 Zilkade 420/11 Kasım 1029 tarihinde Hilâfet Sarayı'nda kâdılar, fakihler, şahitler, vâizler ve zâhidlerin katıldığı bir toplantı daha tertip edilmiştir. Burada Halife tarafından derlenen, muhtevasında iyiliği emretme ve kötülükten vazgeçirme, Hz. Ebû Bekr, Hz. Ömer ve sahâbenin faziletleri, nasihatler, mev'izalar, Basralıların görüşlerinin açıklamaları, Ehl-i Bid'at'a reddiyeler, Bişr el-Merrisî ile Abdülaziz b. Yahyâ el-Kettânî arasındaki münâzaralar ve *Kur'ân-ı Kerîm*'in mahlûk olduğu iddia edenlerin fâsıklığının vurgulandığı bir bildiri okunmuştur. Sonrasında toplantıda bulunanlardan metnin içeriğine katıldıklarına dair yazılı bir belge alınmıştır. Ayrıca Şîi hatipler azledilerek yerlerine Sünnî hatipler tayin edilmiştir⁵⁶².

⁵⁶⁰ İyiliği emretmek ve kötülükten vazgeçirmek (*el-emir bi'l-ma'rûf ve'n-nehîy ani'l-münker*) amacıyla yürütülen faaliyetler için kullanılan dinî, ahlâkî ve hukukî bir terimdir. Muhtesibin başkanlığındaki hisbe teşkilâtının esas görevidir. Toplumda sosyal huzuru sağlamak için birçok işle meşgul olan muhtesip, umumiyetle ahlâk, asayiş ve bazen de hızlıca sonuçlandırılması gereken davalara bakarlardı. Görevleri arasında ibadetler ile dinî vecibelerinin yerine getirilmesini kontrol etmek ve bunları ihmal edenleri cezalandırmak da vardı. Detaylı bilgi için bkz. Yıldız, "Abbâsiler", s.40; Mustafa Çağrıncı, "Emir bi'l-Ma'rûf Nehîy ani'l-Münker", *DİA*, XI, 138-141.

⁵⁶¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 197-198; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXVIII, 268; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 626; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 104. el-Kâdir Billâh'ın, sünneti ve Ehl-i Sünnet'i çok sevdiği, bid'at ve Ehl-i Bid'at'a karşı ise düşman olduğu belirtilmektedir (İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 637; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 112).

⁵⁶² ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXVIII, 268; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 626; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 104-105; Küçükaşçı, "Kâdir-Billâh", s.128.

Bu dönemde Mu'tezile karşıtlığının bir başka göstergesi de Ebû Abdullah es-Saymerî'den tövbe etmesinin istenmesidir. Rebûlâhir 417/Mayıs-Haziran 1026'da Kâdılkudât Ebü'l-Hasan Ahmed b. Muhammed İbn Ebi's-Şevârib'in huzurunda şahitlik yapması için öncelikle ona atfedilen Mu'tezililikten dolayı tövbe etmesi istenmiş, es-Saymerî de bunu yerine getirdikten sonra şahitlik edebilmiştir⁵⁶³.

Abbâsîler döneminde Bağdâd'da kâdılkudâtlık görevine genellikle Hanefî mezhebine mensup fakihler atanmaktaydı⁵⁶⁴. Bu durum, Abbâsîlerin resmî mezhebinin Hanefîlik olduğu düşüncesini de beraberinde getirirse de farklı mezheplere mensup kişilerin de bu makama tayin edildiği bilinmektedir⁵⁶⁵. İlk kâdılkudât Ebû Yûsuf'un Hanefî mezhebi mensup olması ve devamında 150 yıl boyunca da Hanefîlerin bu göreve atanması⁵⁶⁶ muhtemelen de geleneğe dönüşmesini sağlamıştır. X. yüzyılın ikinci yarısından yani Büveyhîler döneminden itibaren Şâfiî, Mâlikî ve Zâhirî mensupları da bu göreve tayin edilmişlerdir⁵⁶⁷. el-Kâdir Billâh da yine Hanefîlerin bu makama atanma geleneğine uyarak 396/1005-6 yılında İbnü'l-Ekfânî ismiyle tanınan Hanefî fakih Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Esedî'yi (öl. 405/1014) Bağdâd kâdılkudâtlığına atamıştır. Esasen el-Ekfânî, önce Medînetü'l-Mansûr, sonra Bâbü't-Tâk Mahallesi ve daha sonra Sûku's-Sülâsâ Mahallesi kâdıllıklarına tayin edilmişti. Mezkûr bölgelerin kâdıllıklarını yürüttüğü sırada 396/1005-6 yılında bu kez Bağdâd'ın bütün bölgelerinin kâdılkudâtlığı uhdesine verilmiştir⁵⁶⁸. 401/1010-11 yılına gelindiğinde ise Ebû Hâmid el-İsferâyînî'nin etkisiyle Dârü'l-Hilâfe bölgesine İbnü'l-Ekfânî'nin nâibi olarak Şâfiî fakih Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Mâverdî (öl. ?)⁵⁶⁹ atanmıştır⁵⁷⁰. Fakat İbnü'l-Ekfânî, kendinin Hanefî, Ebü'l-Abbâs

⁵⁶³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 176; ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, XXVIII, 258-259; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 610; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 94.

⁵⁶⁴ Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", s.5.

⁵⁶⁵ Abbâsîler dönemi kâdılkudâtlık müessesesi ve kâdılkudâtları hakkında yapılan son bir araştırmaya göre söz konusu dönemde görev yapan 49 kâdılkudâttan, 19'unun Hanefî, 10'unun Şâfiî, ikisinin Mâlikî, birinin Hanbelî, birinin Zâhirî, ikisinin Mu'tezilî olduğu tespit edilmiş, geri kalan şahısların ise mezhebi belirlenememiştir (Göl, *Abbâsîler Döneminde Kâdı'l-kudâtlık*, s.115-177). Bu durumda mezkûr dönemde görev yapan kâdılkudâtların yaklaşık %40'ının Hanefî mezhebine mensup olduğu sonucu çıkmaktadır.

⁵⁶⁶ Özen, "Kâdılkudât", s.81; Göl, *Abbâsîler Döneminde Kâdı'l-kudâtlık*, s.96-97.

⁵⁶⁷ Örneğin; Şâfiî mezhebinden Ebü's-Sâib Utbe b. Ubeydullâh (öl. 350/961 veya 351/962); Mâlikî mezhebenden İbn Ümmü Şeybân lakabıyla tanınan Ebü'l-Hasan Muhammed b. Sâlih (öl. 369/980); Zâhirî mezhebenden ise Ebû Sa'id Bîşr b. el-Hüseyn eş-Şirâzî (öl. 381/991-92) Bağdâd'da kâdılkudâtlık yapan bazı isimlerdir. Biyografileri için bkz. Göl, *Abbâsîler Döneminde Kâdı'l-kudâtlık*, s.144-146, 150-151.

⁵⁶⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, XI, 371; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 49, 107; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 233; ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, XXVII, 234.

⁵⁶⁹ Bu olaydaki el-Mâverdî, meşhur Şâfiî âlim Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî (öl. 450/1058) ile karıştırılmamalıdır. Ebü'l-Abbâs el-Mâverdî hakkında Hatîb el-Bağdâdî,

el-Mâverdî'nin Şâfiî, Irak'ta Hanefî kâdılarının görevlendirilmesinin münasip olduğunu ve nâib olarak Hanefî bir şahıs istediğini belirterek bu tayini kabul etmemiştir. Bu itiraza rağmen el-Kâdir Billâh, Ebü'l-Abbâs el-Mâverdî'nin atama tevkî'ini çıkartmıştır. İbnü'l-Ekfânî de bu tayine tepki göstererek törene katılmamıştır. Bunun üzerine Şâfiî fakih Ebû Hâmid el-İsferâyînî, Halife'ye bir mektupla mevcut kâdilkudâtın onun emrine muhalefet ve düşüncesine itiraz ettiğini ayrıca kendisine itaatten çıktığını bildirmiştir. Halife de buna sinirlenerek Ebü'l-Abbâs el-Mâverdî'nin kâdi nâibliği yerine bizzat Bağdâd kâdilkudâtlığına atadığını bildiren tevkî'ini kaleme almıştır. Sonrasında Ebû Hâmid el-İsferâyînî, Sultan Gazneli Mahmûd'da Halife'nin Hanefîlerden hoşnut olmadığını, onların etkisiz hâle getirilerek görevlerden uzak tutulmalarını ve kâdılığın Şâfiîlere verilmesini ihtiva eden bir mektup yollamıştır. Ancak Sultan, el-İsferâyînî'nin taleplerinin aksine kendisinin de mensubu olduğu Hanefîlerden yana bir cevap vermiştir⁵⁷¹. Her ne kadar Gazneli Mahmûd'un cevabına dair ayrıntı bilinmese de onun Hanefîleri desteklediğini ve ilgili göreve onların tayin edilmesi yönünde görüş bildirdiğini tahmin etmek zor değildir.

Bu arada Hanefîler ile Şâfiîler de karşı karşıya gelmiştir. Bağdâd halkı, Şîi fakih er-Radî el-Müsevî, Hanefî fakih Ebû Bekr Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî ve İbnü'l-Ekfânî'nin aralarında bulunduğu Hanefîler ve el-İsferâyînî, İbn Hâcib en-Nu'mân ve Ebü'l-Abbâs el-Mâverdî gibi isimlerin olduğu Şâfiîler şeklinde iki gruba ayrılmıştır. Mezûr gruplar arasında çatışma meydana gelmiştir. Nihayetinde Halife el-Kâdir Billâh, Ebü'l-Abbâs el-Mâverdî'yi kâdilkudâtlıktan azledip İbnü'l-Ekfânî'yi eski görevine iade etmesiyle olaylar da sona ermiştir⁵⁷².

İbnü'l-Cevzî, es-Subkî gibi müelliflerin eserleri başta olmak üzere birçok kaynak eser taranmasına rağmen malumata ulaşamamıştır.

⁵⁷⁰ Bu olayın anlatımının farklı bir versiyonu daha bulunmaktadır: Halife el-Kâdir Billâh, Şâfiî fakih Ebû Hâmid el-İsferâyînî'nin ilmüne duyduğu hayranlığın etkisiyle, bir ara İbnü'l-Ekfânî'yi azlederek yerine Şâfiî fakih Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Bârizî'yi tayin etmiştir. Bu tayin üzerine Bağdâd kâdilkudâtlığının Hanefîlerin haricinde başka bir mezhep mensubuna verilmesi olaylara sebep olmuştur. Bağdâd'ın yanı sıra Nişâbûr başta olmak üzere bütün Horâsân bölgesinde çatışmalara neden olduğu ve el-İsferâyînî'nin Sultan Gazneli Mahmûd ve (Ahmed Teymûr Paşa'nın aktardığına göre) Horâsân halkına mektup yollayarak kâdilkudâtlığın Hanefîlerden Şâfiîlere verilmesi gerektiğini belirtmiştir. Sonrasında el-İsferâyînî'nin taraftarları ile Hanefîler arasında birtakım çatışmalar yaşanmıştır. Olayların oldukça büyümesi üzerine Halife el-Kâdir, çatışmaları durdurmaya çalışmışsa da başarısız olmuş ve nihayetinde bu tayini geri çekmek zorunda kalmıştır (el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hutat ve'l-âsâr, IV, 150; Ahmed Teymûr Paşa, *Nazra târîhiyye fî hudûli'l-mezâhibi'l-fikhiyyeti'l-erba'a*, Dârü'l-Kâdirî, Beyrut 1990, s.52; Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", s.5; Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, s.253-254).

⁵⁷¹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 190.

⁵⁷² Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 190.

İbnü'l-Ekfânî'nin 405/1014 yılında vefatından sonra Bağdâd kâdilkudâtlığına Hanefî mezhebine mensup İbn Ebi'ş-Şevârib ailesinden Ebü'l-Hasan Ahmed b. Muhammed b. Abdullah (öl. 417/1026) tayin edilmiştir. Mezkûr aileden bu göreve atanan son kişi olan Ebü'l-Hasan Ahmed, hayatının sonuna kadar mezkûr görevi idame ettirmiştir⁵⁷³. el-Kâdir Billâh, Ebü'l-Hasan Ahmed'in vefatından (417/1026) sonra hiç kimseyi bu göreve tayin etmemiştir⁵⁷⁴. Zilkade 420/Kasım-Aralık 1029 tarihinde ise İbn Mâkûlâ ismiyle marûf Şâfiî fakih Ebû Abdullah el-Hüseyn b. Ali el-İclî el-Cerbâzükânî kâdilkudâtlığa tayin edilmiştir⁵⁷⁵. İbn Mâkûlâ, 422/1031 yılında halife olan el-Kâ'im Biemrillâh tarafından da görevinde bırakılmış ve 447/1055 yılında vefat edinceye kadar 27 yıl boyunca vazifesini sürdürmüştür⁵⁷⁶.

Öte tandan Halife el-Kâdir Billâh'ın bazı mezhep âlimleriyle yakın ilişkiler kurduğu da anlaşılmaktadır. Mesela dönemin Şîî müfessir ve büyük şairlerinden biri olan Şerîf er-Radî, el-Kâdir için biri⁵⁷⁷ hilâfete gelmesi münasebetiyle Ramazân 381/Kasım 991 tarihinde, diğeri de sonrasında⁵⁷⁸ olmak üzere iki kaside kaleme almıştır⁵⁷⁹. Halife, Şâfiî âlim Ebû Hâmid el-İsferâyînî ile benzer bir ilişki kurmuş ve ona büyük bir hayranlık duymuştur⁵⁸⁰. Hatta daha önce de zikredildiği üzere onun etkisiyle Hanefî mezhebine mensup Bağdâd Kâdilkudâtı İbnü'l-Ekfânî'yi görevden almış, yerine Şâfiî fakih Ebü'l-Abbâs el-Mâverdi'yi atamıştı.

Bu dönemde Abbâsîlerin nakîbliği görevi Hanefî mezhebine mensup ez-Zeynebî ailesinde tarafından yürütülmüştür. Sırasıyla Ebü'l-Kâsım Ali b. Ebî Temmâm ez-Zeynebî ve oğlu Şerîf Ebü'l-Hasan Muhammed ez-Zeynebî bu vazifeyi yerine getirmişlerdir⁵⁸¹.

⁵⁷³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 176-178; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXVIII, 22; Özkuyumcu, "İbn Ebü'ş-Şevârib", s.474.

⁵⁷⁴ Göl, *Abbâsîler Döneminde Kâdi'l-kudâtlık*, s.153.

⁵⁷⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 201; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 727; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 303; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 353; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXX, 147.

⁵⁷⁶ Göl, *Abbâsîler Döneminde Kâdi'l-kudâtlık*, s.153-154.

⁵⁷⁷ Bu uzunca bir kaside için bkz. Şerîf er-Radî, *Divânü'ş-Şerîf er-Radî*, I, nşr. Mahmûd Mustafa Helâvî, Beyrut 1999, s.564-567. es-Süyûtî de kasidenin sadece ilk ve dördüncü mısrasını vermektedir (*Târîhu'l-hulefâ*, s.634).

⁵⁷⁸ Şerîf er-Radî, *Divânü'ş-Şerîf er-Radî*, II, 493-494.

⁵⁷⁹ Küçükbaşçı, "Kâdir-Billâh", s.127; Mustafa Özel, "Şerîf er-Radî", *DİA*, XXXIX, 4.

⁵⁸⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 70-71; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 569; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 178.

⁵⁸¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 370-371; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 465; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 90.

2.1.2. Halife el-Kâ'im Biemrillâh

Abbâsî Halifesi el-Kâ'im Biemrillâh'ın (422-467/1031-1075) amelî ve itikâdî mezhepleri açık bir şekilde kaynaklarda zikredilmemiştir. Ancak birtakım faaliyetlerinden bu konuda fikir elde etmek mümkündür. Nitekim o, babası el-Kâdir Billâh'ın hazırladığı *er-Risâletü'l-Kâdiriyye* isimli küçük hacimli eseri, 433/1041-42 yılında Halife el-Kâ'im Biemrillâh, babasının hazırladığı *er-Risâletü'l-Kâdiriyye* küçük hacimli isimli kitabı birçok âlim ve şeyhin katıldığı Hilâfet dîvânında okutmuştur. Farklı mezheplerden âlimler söz konusu çalışmanın Müslümanların itikâdına uygun olduğunu onaylamışlardır. Ayrıca kitapta belirtilen hususlara muhalefet edenlerin fâsık ve kâfir olacakları da âlimler tarafından beyan edilmiştir. Söz konusu eserin, Selef akidesinin temel prensipleri ile Hanbelî mezhebinin bazı esaslarına göre hazırlandığı bilinmektedir. Bu toplantıyla el-Kâ'im'in de babasıyla aynı itikâdî fikirlerde olduğu ve onları devam ettirdiği anlaşılmaktadır⁵⁸². Ayrıca Hanbelî mezhebine mensup Hatip Muttalib el-Hâşimî (öl. 479/1086-87)'nin el-Kâ'im'in imamlığını yapmıştır⁵⁸³. Netice itibariyle onun da Hanbelî-Selefî inancında olduğu söylenebilir.

Bunların dışında el-Kâ'im Biemrillâh'ın Hanbelî mensuplarıyla yakın ilişkiler kurduğunu da görülmektedir. Hanbelî âlim Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, 23 Recep 457/30 Haziran 1065 tarihinde Kasr Camii'nde hadis dersi verdiği sırada orada bulunan Mu'tezilî bir grup, ona itiraz edip ağır hakaretler etmişlerdir. Ardından bu topluluk, Hanbelîleri dövmek için dışarı çıkmış, kaynakta belirtilmese de muhtemelen bir saldırı gerçekleşmiştir. Ertesi gün, Hanbelîler de Dârü'l-Hilâfe'de toplanıp Mu'tezilîler hakkında şikâyette bulunmuşlardır. el-Kâ'im Biemrillâh da Hanbelîlere hak vermek suretiyle Mu'tezilîlerin aleyhine hüküm vermiştir⁵⁸⁴. Yine el-Kâ'im Biemrillâh tarafından 4 Zilkade 458/27 Eylül 1066 tarihinde Sultan Alp Arslan'a gönderilen elçilik heyeti içerisinde Hanbelî âlim Ebû Muhammed et-Temîmî de yer

⁵⁸² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 279-282; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 442; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 685; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 140; Dominique Sourdel, "al-Kâ'im Bi-Amr Allâh", *EP*, IV, 458; Abdülkerim Özaydın, "Kâim-Biemrillâh", *DİA*, XXIV, 211; Arıkan, "Nizâmülmülk'ün Eş'arilere Destekleri ve Diğer Sünnîlerle İlişkileri", s.42; Bulut, "Karşı Mihne Uygulamaları ve *er-Risâletü'l-Kâdiriyye (Kâdirî İtikadı)*", s.91-110.

⁵⁸³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 265.

⁵⁸⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 175.

almaktaydı⁵⁸⁵. el-Kâ'im, 467/1075 yılında vefat edince, vasiyeti üzerine cenazesi Hanbelî âlim Şerîf Ebû Ca'fer b. Ebî Mûsâ el-Hâşimî tarafından yıkanmıştır⁵⁸⁶.

el-Kâ'im Biemrillâh, babasının politikasını devam ettirmeye çalışmış ve Fâtimîlere karşı Sünnî siyaseti sürdürmek amacıyla Abbâsîler adına İslâm dünyasının her yerinde hutbe okutulmasına önem vermiştir. Safer 427/Aralık 1035-Ocak 1036 tarihinde Mağrib'de basılan dînârların (*ed-Denânîrû'l-Mağribiyye*) kullanılmasını yasaklamış ve şahitlere de bu tür altın paranın kullanıldığı alışverişlerde ve diğer meselelerde şahitlik etmemelerini bildirmiştir. Söz konusu paraların yasaklanmasından sonra halk, *el-Kâdiriyye*, *es-Nisâbüriyye* ve *el-Kâşâniyye* isimli dînârları⁵⁸⁷ kullanmaya başlamıştır⁵⁸⁸. Halife'nin bahsedilen uygulaması, Fâtimî karşıtı politikanın bir tezahürü olarak yorumlanabileceği gibi alışverişte ortaya çıkan karışıklıkları engellemek adına yapılmış bir düzenleme şeklinde de düşünülebilir.

Yine Fâtimî nüfuzu kırmaya yönelik olarak Zîrîler ile münasebetler kurulduğu görülmektedir. Nitekim 435/1043-44 yılında İfrîkiyye⁵⁸⁹ hâkimi Zîrîlerden el-Mu'izz b. Bâdîs yönetimi altındaki şehirlere Fâtimî Halifesi el-Müstansır Billâh adına okunan hutbeye son vermiştir. Zira Fâtimî veziri el-Yâzûrî'nin el-Mu'izz aleyhinde yürüttüğü politikalar, el-Mu'izz'in Sünnîlik lehine faaliyetleri ve Fâtimî-İsmâîlî uygulamalarından vazgeçmesi nedeniyle Fâtimîlerden kopmuştur. Böylece el-Kâ'im Biemrillâh adına hutbe okutmaya başlamıştır⁵⁹⁰. el-Kâ'im de bu hareketine karşılık olarak Ebû Gâlib eş-Şîrâzî'nin⁵⁹¹ elçiliğinde ona uzunca bir mektubun ile hil'atler,

⁵⁸⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 97 (Şevvâl 458/Ağustos-Eylül 1066 tarihini vermektedir); Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 190; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.150.

⁵⁸⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 165, 168; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 251; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 94; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 301; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 48, 69; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 233, 246. Ebû Muhammed et-Temîmî, el-Kâ'im Biemrillâh'ın cenazesini Şerîf Ebû Ca'fer tarafından yıkanmasından dolayı şu sözleri zikretmiştir: "Hayatımda hiç kimseye haset etmedim; ancak bugün halifenin cenazesini yıkadığı için Ebû Ca'fer'e gıpta ettim (Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, s.122).

⁵⁸⁷ İbnü'l-Esîr, son iki paranın ismini *es-Sâbüriyye* ve *el-Kâşâniyye* olarak vermektedir (*el-Kâmil*, VII, 779; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 345).

⁵⁸⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 253; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 779; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 345.

⁵⁸⁹ Ortaçağ'da Arapların Mağrib'in doğusuna, bugünkü Tunus ve civarına verdikleri isim (Nadir Özkuyumcu, "İfrîkiye", *DİA*, XXI, 515-516).

⁵⁹⁰ Fâtimî-Zîrî münasebetleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Süleyman Genç, *Fâtimî-Abbâsî-Selçuklu Münasebetleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1995, s.89-98.

⁵⁹¹ el-Azîmî, 443/1051-52 yılı içerisinde aktardığı olayda İstanbul üzerinden İfrîkiyye'ye giden Ebû Gâlib eş-Şîrâzî'nin Bizans askerleri tarafından yakalandığını, daha sonra da İmparator Konstantin tarafından Fâtimî Halifesi el-Müstansır Billâh'a gönderildiğini ve halifenin onu bir deve üzerinde Mısır sokaklarında teşhir ettikten sonra Bağdâd'a yolladığını kaydetmektedir (*Târîhu'l-Azîmî*, Türkçe trc. s.11). İbn Müyesser de elçinin yanında bulunan sancak (*livâ*) ve hediyelerin Fâtimîler tarafından

livâ ve İfrikiyye'nin yanı sıra fethedeceği bütün yerlere hâkim olacağını bildiren menşûrlar göndermiştir⁵⁹². Elçinin hediye ve menşûrlarla İfrikiyye'ye ulaşmasından sonra söz konusu uygulama kesinleşmiştir⁵⁹³. Ayrıca Fâtîmîlere ait sancaklar da yakılmıştır, onların ismini geçtiği tüm hâkimiyet alâmetlerindeki isimler de Abbâsîlere çevrilmiştir. Bu cümleden sikke, tırâz ve bayraklara el-Kâ'im Biemrillâh'ın ismi yazılmıştır⁵⁹⁴. Bir önceki başlıkta detayları verildiği üzere benzer bir propaganda 402/1011 yılında el-Kâdir Billâh tarafından da yapılmıştır. Söz konusu olay el-Kâ'im'in babasının uygulamalarını devam ettirdiğinin ve Fâtîmîlerin aleyhinde siyasî mücadele vermeye çalıştığıının en önemli örneklerindedir.

Bilindiği üzere el-Kâdir Billâh tarafından -yukarıda da zikredildiği gibi- 402/1011 yılında birçok Sünnî ve Şîî âlimin katılımıyla Hilâfet dîvânında düzenlenen bir toplantıda Fâtîmîlerin Hz. Fâtîma'nın soyundan olmadıklarına dair bir karar çıkmıştı.

yakıldığını ve sonrasında elçinin de Bizans imparatoruna geri gönderildiğini belirtmektedir (*el-Müntekâ min ahbâri Mısır*, s.12). el-Müstansır Billâh'ın bu hareketiyle Halife ez-Zâhir döneminde 415-16/1024-25 yıllarında Gazneli Sultan Mahmûd'da gönderilen Fâtîmî hil'ati, ahdi ve hediyelerinin Sultan tarafından Bağdâd'a gönderilip Halife el-Kâdir tarafından yakılmasının, Dâ'i'd-duât el-Mü'eyyed fi'd-dîn'in Fârs'tan uzaklaştırılmasının ve el-Mu'izz b. Bâdis'in isyanının intikamını Abbâsîlerden aldığı belirtilmektedir (Genç, *Fâtîmî-Abbâsî-Selçuklu Münasebetleri*, s.99-100). Yine el-Azîmî'nin aktardığına göre söz konusu olay üzerine, el-Kâ'im de eşrâf, kâdılar, fakihler ve ileri gelen devlet adamlarının katılımıyla düzenlediği bir toplantıda el-Müstansır'ın soyunu karalamak amacıyla bir bildiri kaleme almış, fakat babasından farklı olarak, el-Kâ'im'in bu hareketi halk arasında hoş karşılanmamış hatta el-Müstansır'a nazaran daha fazla tepki almıştır (*Târîhu'l-Azîmî*, Türkçe trc. s.11). es-Süyûtî de Abbâsîler adına okunan hutbeye kısaca değinerek 443/1051-52 yılında gerçekleştirdiğini belirtmektedir (*Târîhu'l-hulefâ*, s.644).

⁵⁹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 46; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 397; Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, I, 521; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî*, I, 338. İbnü'l-Esîr, mektubun sadece baş kısmını aktarmıştır: "Allah'ın kulu ve dostu Emîrül-mü'minîn Ebû Ca'fer el-Kâ'im Biemrillâh'tan eşsiz hükümdar, İslâm'ın teminatı, Halife'nin medar-ı iftihar, halkın yegâne dayanağı, Allah'ın dininin yardımcısı, Allah düşmanlarını kahreden, Resûlullâh (s.a.v.)'ın sünnetini teyit eden, Emîrül-mü'minîn'in bütün Mağrib vilâyetindeki ve yine onun kılıcıyla fethedeceği yerlerdeki yegâne temsilcisi... Ebû Temîm el-Mu'izz b. Bâdis b. el-Mansûr'a".

⁵⁹³ Abbâsî halifesi el-Kâ'im Biemrillâh adına okunan hutbe şöyledir: "Allah'ım! fâsıklara, kâfirlere, dinden çıkanlara, fâcirlere, din düşmanlarına, şeytan taraftarlarına, Allah'ın emrine muhalefet edenlere, ahidini bozanlara, başka yollara sapanlara ve kitabını değiştirenlere lânet et! Allah'ım! Onları iki cihanda rezil et! Allah'ım, senin dinine hizmet eden Peygamberinin sünnetine yardım eden dostlarının sancağını yücelten efendimiz el-Mu'izz b. Bâdis b. el-Mansûr, kitabını tasdik ederek emrine uyup, senin dinini değiştirenlere ve mü'minlerin yolundan ayrılanlara karşı İslâm'ı savunarak 'Ey kâfirler, sizin taptıklarınıza ben tapmam' (Kâfirûn sûresi, 1-2. âyet) diyordu" (Genç, *Fâtîmî-Abbâsî-Selçuklu Münasebetleri*, s.96).

⁵⁹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 46; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 398; İbn Müyesser, *el-Müntekâ min ahbâri Mısır*, s.11-12; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer*, VI, 331-332; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 690; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 143; el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe*, s.180; Genç, *Fâtîmî-Abbâsî-Selçuklu Münasebetleri*, s.94-97. el-Mu'izz b. Bâdis'in bu hareketi, Fâtîmîler ile arasında savaş çıkmasına neden olmuştur. Abbâsîler adına hutbe okutmasından dolayı, Halife el-Müstansır Billâh, el-Mu'izz'i tehdit eden bir mektup yollamıştır. Mektuba karşılık olarak el-Mu'izz de çok sert ve ağır bir cevap vermiştir. Diğer taraftan el-Müstansır'ın veziri el-Hasan b. Ali el-Yâzûrî ile el-Mu'izz arasında anlaşmazlıkların olmasından dolayı, 442/1050-51 yılında Fâtîmîler İfrikiyye'ye girmişlerdir. İbnü'l-Esîr'in aktardığına göre bu savaş 453/1061-62 yılına kadar sürmüştür (*el-Kâmil*, VIII, 86-90; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 430-433). Ayrıca bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 716; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 159.

el-Kâ'im Biemrillâh döneminde de 444/1052-53 yılında yine Hilâfet dîvânında Fâtîmîlerin soylarını zemmeden bir şecere hazırlanmıştır. Burada onların nesepleri ile ilgili iddialarının yalan olduğu, Hz. Peygamber, Hz. Ali ve Hz. Fâtîma yani Ehl-i Beyt ile bağlarının bulunmadığının aktarılmasının akabinde 402/1011'de yapılan toplantıdaki gibi aslında Mecûsîlerin Deysâniyye soyundan oldukları belirtilmiştir. Söz konusu şecereye birçok fakih, kâdı, şahit ve eşrâftan kişilerin yazılı beyanları da eklenmiştir. Sonrasında nüshası çoğaltılan şecereler hem şehirliler ve bedevîler arasında yayılmış hem de farklı ülkelere gönderilmiştir⁵⁹⁵.

Selçuklular, 447/1055 yılında Bağdâd'da hâkim olduklarında Abbâsîlerin koruyucusu misyonunun yanı sıra onların Şîi karşıtı politikasının destekleyicisi olmuşlardı. Tuğrul Bey'in kardeşi İbrâhîm Yinal ve Kutalmış, 18 Eylül 1048 tarihinde Hasankale (Kaputru-Kapetru)'de Bizans ordusunu mağlup ederek Gürcü Kumandanı Liparites'i esir almıştır. Ardından Bizans İmparatoru IX. Konstantin Monomakhos, Liparites'i kurtarmak ve Selçuklular ile barış yapmak amacıyla değerli hediyeler ve yüklü miktarda fidye ile bir elçiyi Tuğrul Bey'e göndermiştir. İmparatorun teklifini kabul eden Sultan, yolladığı fidyeyi almadan Liparites'i serbest bırakmıştır⁵⁹⁶. Sonrasında da Şerîf Ebü'l-Fazl Nâsır b. İsmâîl el-Alevî başkanlığında bir heyeti Bizans İmparatorluğu'na yollamıştır (441/1049-50). Buradaki görüşmelerde Emevî komutanlarından Mesleme b. Abdülmelik tarafından Bizans'ın başkenti İstanbul (*Kustantiniyye*)'da yaptırıldığı rivayet edilen camide Halife el-Kâ'im Biemrillâh ve Sultan Tuğrul Bey adına hutbe okunması ve eskiden Abbâsîlere ödenen yıllık verginin Selçuklulara ödenmesi istenmiştir. Selçukluların bu istekleri karşısında IX. Konstantin, sadece ilkinin kabul etmiştir⁵⁹⁷. Böylece camide, Fâtîmî

⁵⁹⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 336; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 109; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 447; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 482; İbn Müyesser, *el-Müntekâ min ahbâri Mısır*, s.13; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 719-721; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 162.

⁵⁹⁶ Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, s.91; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 68-69; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 414-415; Ebü'l-Ferec, *Abû'l-Farac*, I, 304; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 710; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 156; Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmi'u'd-düvel*, I, Türkçe trc. s.59; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, 97-98.

⁵⁹⁷ el-Azîmî, *Târîhu'l-Azîmî*, Türkçe trc. s.10; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 78, 185; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 422-423; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 11-12; İbn Müyesser, *el-Müntekâ min ahbâri Mısır*, s.14 (447/1055-56 yılını vermektedir); İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, V, 66; Ebü'l-Ferec, *Abû'l-Farac*, I, 304-305; Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, I, 524; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî*, I, 340; es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, III, 389-390; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 710-711; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 156; Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmi'u'd-düvel*, I, Türkçe trc. s.59; Claude Cahen, "Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı)", Türkçe trc. Yaşar Yücel - Bahaeddin Yediyıldız, *Belleten*, LI/201 (1987), s.1385; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, 98-99; Yusuf Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, TTK, Ankara 2014, s.16-21. Ayrıca caminin mihrabına Selçukluların hâkimiyet alâmeti olan "ok ve yay" koyulmuştur (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 185;

halifeleri adına okunan hutbeye son verilmiş, el-Kâ'im Biemrillâh ve Tuğrul Bey adına hutbe okunarak söz konusu talep yerine getirilmiştir. Bu değişiklik, o sırada şehirde bulunan Fâtîmî halifesi el-Müstansır Billâh'ın elçisi Kâdı Ebû Abdullah el-Kudâ'î tarafından hoş karşılanmayarak kınanmış ve bir mektup ile durumu adı geçen halifeye bildirmiştir⁵⁹⁸. Şüphesiz bahsi geçen olay hem Fâtîmîler hem de tahakkümü altında buldukları Büveyhîler karşısında el-Kâ'im Biemrillâh için çok önemlidir. Zira halifeye bu konuda çok daha rahat hareket etme imkânı tanımıştır. Kezâ Sünnî siyaset açısından da Fâtîmîlere karşı elde edilmiş diplomatik bir zafer olarak nitelendirilebilir.

Abbâsîler ile Fâtîmîler düşman olmalarına rağmen el-Kâ'im Biemrillâh döneminde nehir ıslahı amacıyla olumlu yönde münasebet kurdukları görülmektedir. Nitekim 428/1036-37 yılında Fâtîmî Halifesi el-Müstansır Billâh, Kûfe'deki bir nehir yatağının ıslah edilmesi için para göndermiştir. Bunun üzerine Kûfe halkı el-Kâ'im'e başvurarak söz konusu parayı kullanabilmek için izin istemişlerdir. el-Kâ'im de Cemâzîülâhir 428/Mart-Nisan 1037 tarihinde fakihleri toplayarak onlara gönderilen paranın belirtilen amaç doğrultusunda kullanıp kullanamayacağını sormuştur. Onlar da paranın Müslümanların ganimeti olduğunu ve onların yararına kullanılabilceği cevabını vermişlerdir. Fakihlerin olumlu yönde görüş bildirmeleri üzerine el-Kâ'im, Fâtîmîlerin yardımının kabul edilmesine izin vermiştir⁵⁹⁹.

XI. yüzyılda Abbâsîlerin Fâtîmî karşıtı politikasında hutbenin oldukça önemli bir yer tuttuğu vurgulanmıştır. Ancak zaman zaman Abbâsîler adına okunan hutbelerin nihayete erdirildiği dönemler de görülmektedir. el-Kâ'im Biemrillâh bilhassa önem verdiği hâlde onun zamanında Yemen'deki Abbâsî nüfuzunun sona ermesi bu durumda örnek gösterilebilir. 447/1055-56 yılında adı geçen coğrafyada hâkimiyeti

Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 43). Ok ve yay, eski Türk devlet geleneğinde hâkimiyet alâmetlerinden biridir (İbrahim Duman, *Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Aletleri*, Selenge Yayınları, İstanbul 2020, s.88-91).

⁵⁹⁸ el-Azîmî, *Târîhu'l-Azîmî*, Türkçe trc. s.14; İbn Müeyesser, *el-Müntekâ min ahbâri Mısr*, s.14. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, V, 66. Bizans'ın İstanbul'daki camide Abbâsîler ve Selçuklular adına hutbe okutması, Fâtîmîler ile ilişkilerinin bozulmasına sebep olmuştur. Halife el-Müstansır Billâh, bu duruma tepki olarak Kamâme (Kumâme) Kilisesi'nin hazinelerine el koymuştur (İbn Müeyesser, aynı yer). el-Azîmî ve İbn Müeyesser, olayı 447/1055-56 yılında aktarmaktadır, fakat konu ile ilgili bilgi veren kaynaklarda mezkûr tarih yer almamaktadır. el-Azîmî'nin bazı olayların tarihilerini de farklı verdiği görülmektedir ki, burada da benzer durum olmalıdır.

⁵⁹⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 256; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 662; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 126; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, IV, 285. Son kaynağımız olayın başlangıcını farklı anlatmaktadır. 427 (1035-36) yılı içerisinde aktardığı bilgide İbn Tağrıberdî, el-Müstansır Billâh'ın selefi Halife ez-Zâhir'in ölümünden önce 1.500 dinâr yolladığını, bu paranın Kûfe'deki kuruyan nehrin ıslah edilmesi ve Fırat Nehri'nden buraya su verilmesi yönünde harcanmasını istediğini belirtmektedir (*en-Nücûmü'z-zâhire*, IV, 285).

ele geçiren Suleyhî hanedanının (1047-1138) kurucusu Şîî mezhebindeki Ebû Kâmil Ali b. Muhammed es-Suleyhî el-Hemedânî, Fâtimî halifesi el-Müstansır Billâh'a itaat ederek onun desteğini almıştır. Daha sonra el-Kâ'im Biemrillâh'a bağlı olup bölgede meskûn İbn Sâdil ile İbnü'l-Kureydî'ye karşı üstünlük sağlamıştır. Ardından Abbâsîler adına okunan hutbeye son vermiştir. Onun yerine el-Müstansır Billâh'a adına hutbe okutmaya başlamıştır⁶⁰⁰. es-Suleyhî, 455/1063 yılında da Mekke'yi ele geçirmiş ve muhtemelen burada da Fâtimîler adına hutbe okutmuştur. Ancak Zîlkade 459/Eylül-Ekim 1067 tarihinde öldürülmüştür. Sonrasında Yemen'de hutbe Abbâsîler adına okunmaya başlanmıştır⁶⁰¹. Benzer bir durum Abbâsî-Mirdâsî münasebetlerinde de yaşanmıştır. Nitekim Mirdâsîlerden Atiyye b. Sâlih, Safer 452/Mart-Nisan 1060 tarihinde Rahbe'ye hâkim olunca Abbâsî Halifesi el-Kâ'im Biemrillâh ile Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey adına okunan hutbeye son verip yerine Fâtimî Halifesi el-Müstansır Billâh adına hutbe okutmuştur⁶⁰².

Bu dönemde Abbâsî lehine yaşanan hutbe değişiklikleri de görülmektedir. 452/1059-60 yılında beri Fâtimî Halifesi el-Müstansır Billâh adına okutan Haleb hâkimi Mahmûd, 19 Şevvâl 462/31 Temmuz 1070 tarihinde onun adını hutbeden çıkartarak yerine el-Kâ'im Biemrillâh adına hutbe okutmaya başlamıştır. Ancak bunun kısa süre sonra kesildiği anlaşılmaktadır⁶⁰³. Zira 463/1070-71 yılında Alp Arslan, Haleb'e kuşattığı zaman el-Müstansır adına hutbe okutulduğu aktarılmaktadır. Sultan, şehre hâkim olunca hutbe tekrar Abbâsîler ve Selçuklular adına çevrilmiştir⁶⁰⁴.

el-Kâ'im Biemrillâh, farklı mezhep gruplarından kişilerle münasebetler de kurmuştur. Bu konuda en dikkat geçici olanı Şîî âlim Şerîf el-Murtazâ yakın ilişkiler

⁶⁰⁰ el-Azîmî, *Târîhu'l-Azîmî*, Türkçe trc. s.13 (446/1054-55 yılı olaylarında vermektedir); İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 350; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 160; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 466-467; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 494; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 731; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 167. Suleyhîler hakkında bilgi için bkz. Cengiz Tomar, "Suleyhîler", *DİA*, XXXVII, 480-481.

⁶⁰¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 83; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 212; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 64; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 146, 197; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 13; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 211.

⁶⁰² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 170; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 31; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 103; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, V, 68.

⁶⁰³ Sultan Alp Arslan, Mahmûd'un Şîî ezanı okutmaya devam ettiğini (463/1070-71) belirtmesi (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 222; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 71) durumun anlaşılması için dikkate şayandır.

⁶⁰⁴ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, s.165-167; el-Azîmî, *Târîhu'l-Azîmî*, Türkçe trc. s.16, 19; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 221-222; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 70-71; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 223; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.164; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer*, VI, 388-389; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 27; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 219; es-Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ'*, s.647.

kurmasıdır. O, 422/1031 yılında el-Kâ'im hilâfet makamına geçtiğinde ilk biat eden kişidir. Ayrıca halife için bir de şiir kaleme almıştır⁶⁰⁵. Bir başka yakın münasebet kurduğu isim Şâfiî âlim el-Mâverdi'dir. Halife onu Muharrem 434/Ağustos-Eylül 1043'te Büveyhî hükümdarı Celâlû'd-devle ile cizye toplanması konusunda yaşanan problemin⁶⁰⁶ yanı sıra 435/1043-44'te Selçuklu sultanı Tuğrul Bey ile Celâlû'd-devle arasındaki sorunu⁶⁰⁷ çözmekle görevlendirilmiştir. Bununla birlikte el-Mâverdi'nin daha çok Tuğrul Bey dolayısıyla Selçuklular hakkında bilgi toplayıp halifeye arz etmekle görevlendirdiği de anlaşılmaktadır. Zira halife, Büveyhîlere karşı Selçukluları Bağdâd'a davet etmeden önce onları daha iyi tanımak istemiş olmalıdır⁶⁰⁸. Halifenin onu önemli hususlarda görevlendirmesi, duyduğu güvenin bir göstergesidir.

el-Kâdir Billâh tarafından 420/1029 yılında İbn Mâkûlâ ismiyle marûf Şâfiî fakih Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Ali el-İclî el-Cerbâzükânî Bağdâd kâdılkudâtığa tayin edilmişti⁶⁰⁹. İfade edildiği üzere el-Kâ'im Biemrillâh hilâfete gelmesinden sonra İbn Mâkûlâ görevine devam etmiş ve Şevvâl 447/Ocak 1056 tarihinde vefat edinceye kadar 27 yıl boyunca vazifesini sürdürmüştü⁶¹⁰. İbn Mâkûlâ'dan sonra yerine Halife el-Kâ'im Biemrillâh'ın önerisi ve Sultan Tuğrul Bey ile veziri Amîdü'l-mülk'ün onayıyla 9 Zîlkade 447/30 Ocak 1056 tarihinde Hanefî fakih Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. ed-Dâmegânî (öl. 478/1085) atanmıştır. ed-Dâmegânî vefat edinceye kadar 30 yıl boyunca Bağdâd kâdılkudatlığı görevini ifa etmiştir⁶¹¹. Halifenin bir Hanefî fakihten yana tercih yapması dikkate şayandır. Zira Şâfiîlerle olan iyi münasebetlerine rağmen onlardan yeni bir kâdılkudât atamamıştır. Öte

⁶⁰⁵ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ'*, s.188; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 217-218; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 747-748; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 320; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 376; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 637-638; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 112-113.

⁶⁰⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 285; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 37; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 390; Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, I, 520; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî*, I, 338.

⁶⁰⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 289; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 47; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 398.

⁶⁰⁸ Kaymak, *Abbasi Halifesi el-Kaim Biemrillah ve Dönemi*, s.74-75, 178.

⁶⁰⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 201; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 727; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 303; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 353; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXX, 147.

⁶¹⁰ İmâdü'd-dîn el-İsfahânî, *Nusretü'l-fetre*, I, 145; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 352; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 750; VIII, 130; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 322, 467; el-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s.8; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 494-495; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 638, 732; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 113, 167; Göl, *Abbâsiler Döneminde Kâdı'l-kudâtık*, s.153-154.

⁶¹¹ İmâdü'd-dîn el-İsfahânî, *Nusretü'l-fetre*, I, 145; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 251; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 130; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 467; el-Bundârî, *Zübdetü'n-nusra*, s.8; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 494; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 731; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 167; Cengiz Kallek, "Dâmegânî", *DİA*, VIII, 453. ed-Dâmegânî'ye hem el-Kâ'im Biemrillâh hem de halefi el-Muktedî Biemrillâh tarafından vezirlik görevi teklif edilmişse de o bu görevi kabul etmemiş, ancak kısa süreliğine vekâleten vezâret makamında bulunmuştur (Kallek, aynı yer).

yandan Bağdâd kâdılkudâtlarının zaman zaman sapmalar olsa da Hanefîler arasında seçilmesi yönünde bir gelenek olduğu bilinmektedir. Hanefîlerin göreve getirilmesinde, diğer mezhep mensuplarına daha ılımlı mizaca sahip olmaları ve çatışmalara girmemeleri de etkili olabilir. Zira Hanbelî-Eş'arî, Hanbelî-Mu'tezilî, Eş'arî-Mu'tezilî çatışmalarının yoğun bir şekilde şehirde yaşandığı aşikârdır. Bu bakımdan kâdılkudât atamalarında mezhep çatışmalarını körüklememesi adına ılımlı olmaları hasebiyle Hanefîlerden seçilme ihtimali bulunmaktadır. Tuğrul Bey ve vezirinin de Hanefî olmaları, söz konusu teklifi onaylamalarında etkili olmuştur. Kâdılkudât Ebû Abdullah ed-Dâmegânî, Ebü'l-Hasan Ahmed b. Muhammed b. Ahmed es-Simnânî'nin kızı ile evlenmiştir. Hanefî-Eş'arî olan es-Simnânî, damadı tarafından kâdı vekilliğine tayin edilmiştir. Sonrasında Sevâd bölgesinin bir kısmının ve Bâbü't-Tâk Mahallesi'nin kâdılıklarına atanmıştır⁶¹².

Bu dönemde Bağdâd'da kâdılık yapan bazı kişilerin Şâfiî mezhebine mensubiyetleri de vakidir. Bu cümleden Ebû Ali el-Hasan b. Ubeydullâh el-Bendenîcî⁶¹³ ismi sayılabilir. Muharrem 452/Şubat-Mart 1060 tarihinde vefat eden Şâfiî fakih Ebû Mansûr Bâý (بای) b. Ca'fer b. Bâý el-Cilî, Bâbü't-Tâk ve Harîm (Harîmu Dâri'l-Hilâfe) bölgelerinde kâdılık yapmıştır⁶¹⁴.

Halife el-Kâ'im, 428/1036-37 yılında Nakîbü'l-Abbâsiyyîn (Abbâsîlerin nakîbliği) görevinde bulunan Hanefî mezhebine mensup Ebü'l-Hasan Muhammed b. Ali ez-Zeynebî'nin vefat etmesi üzerine, yerine oğlu Ebû Temmâm Muhammed'i tayin ederek ona hil'at giydirmiştir⁶¹⁵. Onun 445/1053-54 yılında vefatından sonra da yerine oğlu Ebû Ali atanmıştır⁶¹⁶. 26 Recep 453/16 Ağustos 1061 tarihine geldiğinde *el-Kâmil Zü's-Şerefeyn* lakabı verilen Ebü'l-Fevâris el-Kâmil Tirâd b. Muhammed ez-Zeynebî, Nakîbü'l-Abbâsiyyîn olarak tayin edilmiştir⁶¹⁷.

⁶¹² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 157-158; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 249-250; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 93; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 45; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 231.

⁶¹³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 243-244.

⁶¹⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 62; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 778; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 195.

⁶¹⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 256, 260; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 405; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 661; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 125. Kaynaklar, nakîbliğin yanı sıra namaz imamlığına da atandığını belirtmektedirler.

⁶¹⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 342; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 113; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 452.

⁶¹⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 69; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 175; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 34; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 122; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.98; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 782.

Bu dönemde Kerh kâdılığı yapan Hanefî fakih Ebû Abdullah es-Saymerî, 436/1045 yılında vefat etmiş, sonrasında onun yerine aynı zaman uhdesinde bulunan Bâbü't-Tâk kâdılığına ilaveten Şâfiî fakih Ebü't-Tayyib et-Taberî bu göreve getirilmiştir⁶¹⁸.

Dördüncü Bölüm'de detaylı olarak ele alınan 443/1051 yılında Şiîler ile Sünnîler arasında vuku bulan olaylar esnasında Mûsâ el-Kâzım ve torunu Muhammed el-Cevâd'ın kabirlerinin bulunduğu türbe, Sünnîler tarafından yakılmıştı. Bunu haber alan Şîa'ya mensup Mezyedî emîri Nûrû'd-devle Dübeys b. Mezyed, oldukça üzülmüş ve Halife el-Kâ'im Biemrillâh adına okuttuğu hutbeye son vermişti. Akabinde halife tarafından kendisine elçi gönderilmiş ve tutumundan dolayı kınanmıştı. Nûrû'd-devle de idaresi altındaki ahalinin tamamının Şiî olduğu belirtip, bunların türbenin yakılmasından dolayı duydukları rahatsızlık üzerine hutbeyi kestiğini belirtip özür dilemişti. Sonrasında da hutbe tekrar Abbâsîler adına okunmaya başlamıştı⁶¹⁹.

İleriki süreçte Arslan el-Besâsîrî, Bağdâd'a hâkim olduktan sonra Ebü'l-Hasan Muhammed b. Ahmed b. el-Mühtedî'yi Mansûr Camii'ne hatip tayin etmişti. Mezkûr emîrin şehirden ayılması ve Halife el-Kâ'im Biemrillâh'ın geri dönmesinin ardından Ebü'l-Hasan Muhammed, Fâtimî Halifesi el-Müstansır Billâh adına hutbe okuduğu için el-Kâ'im tarafından Zîlhicce 451/Ocak-Şubat 1060 tarihinde görevinden azledilmişti. Halife, onun yerine Bahâ'ü's-şeref Ebû Ali el-Hasan b. Abdülvedûd b. el-Mühtedî'yi Mansûr Camii'ne atamıştı⁶²⁰.

26 Recep 453/16 Ağustos 1061 tarihinde Bağdâd'daki Tâlibîlerin (Alevîlerin) nakîbliğine *el-Murtazâ* lakabı verilen Şemsü'd-dîn Ebü'l-Feth Usâme b. Ebû Abdullah el-Alevî tayin edilmiştir⁶²¹. 456/1063-64 yılında mezkûr nakîb görevinden ayrılmıştır. Bunun üzerine yerine *et-Tâhir Zü'l-Menâkib* lakabı verilen Hanefî mezhebine mensup⁶²² Ebü'l-Ganâ'im el-Muammer b. Muhammed b. Abdullah el-

⁶¹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 50-51; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 401; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 662; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 145.

⁶¹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 97; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 438; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 719-720; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 161.

⁶²⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 55; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 167; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 28; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 99; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.82.

⁶²¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 69; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 176; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 35; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 122; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.98-99; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 782.

⁶²² İbn Tağrıberdî, Şiî olduğunu belirtse (*en-Nücümü'z-zâhire*, V, 159) de İbnü'l-Esîr, ez-Zehbî ve el-Kureşî gibi müellifler, onun Hanefî -hatta mutaassıp- olduğunu söylerler (*el-Kâmil*, VIII, 414; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 226; *Târîhu'l-İslâm*, XXXIII, 344; *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, III, 493).

Alevî, 30 Zîlkade 456/13 Kasım 1064 tarihinde atanmıştır. Ayrıca hac emîrliği ile mezâlîm işlerine bakmakla da görevlendirilmiştir⁶²³.

454/1062-63 yılında el-Kâ'im Biemrillâh, Mervânî emîri Nasrû'd-devle'nin veziri İbn Cehîr olarak tanınan Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed'e (öl. 483/1090), *Fahrû'd-devle* ve *Şerefû'l-vüzerâ'* lakaplarını vererek vezir tayin etmiştir⁶²⁴. İbn Cehîr'in mezhebî kimliğini sarîh bir şekilde bilememekle birlikte aşağıda da değinileceği üzere Hanbelî mensubu olduğu tahmin edilebilir.

Şiîler için önemli mekânlardan biri olan Ma'rûf el-Kerhî'nin türbesi, Şabân 459/Temmuz 1067 tarihinde türbedârının dikkatsizliği neticesinde yandığında el-Kâ'im Biemrillâh, Şeyhü's-şüyûh Ebû Sa'd en-Nîşâbûrî es-Sûfî'ye türbenin tamir edilmesini emretmişti⁶²⁵.

460/1067-68 yılında Ukaylî emîri Şerefû'd-devle Müslim b. Kureyş ile Fâtîmîlere bağlı Mirdâsî emîri Atiyye b. Sâlih arasında Rahbe'de bir savaş meydana gelmişti. Şerefû'd-devle, muhataplarını mağlup etmiş ve Rahbe'ye hâkim olmuştu ve şehirde el-Kâ'im Biemrillâh ile Alp Arslan adına hutbe okutmuştu. Ayrıca Fâtîmî sancaklarını ele geçirip el-Kâ'im Biemrillâh'a göndermişti. Halife de bunlar parçalatmış ve sonrasında şehirde teşhir ettirmişti. Öte yandan Şerefû'd-devle'ye de bu davranışından dolayı hil'atler göndermişti⁶²⁶.

Atsız b. Uvak et-Türkmânî (öl. 471/1079), 463/1071 yılında Filistin'de Selçuklulara tâbi bir beyliğin başına geçmiş ve aynı yıl Fâtîmî idarisindeki Remle ve Kudüs'ü fethedip bu yerlerde Abbâsî Hilâfeti ile Selçuklu Devleti adına hutbe okutmuştu⁶²⁷.

⁶²³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 89; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 198, 414; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 53, 226; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 169; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 795; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 204. Nakîbin ismi, İbnü'l-Cevzî tarafından Ebi'l-Ganâ'im el-Muammer b. Ubeydullâh (naşirin notunda sondaki ismin Abdullah olması gerektiği kayıtlıdır) (*el-Muntazam*, XVI, 89, 94) ve Sibt İbnü'l-Cevzî tarafından Şerîf Ebi'l-Meâlim (المعالم) el-Muammer b. Muhammed b. Ubeydullâh el-Alevî (*Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 169) şeklinde verilmektedir.

⁶²⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 76; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 179-180; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 38-39; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 140; ez-Zehbî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, XVIII, 608.

⁶²⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 102; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 212; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 63 (Zîlkade 459/Eylül-Ekim 1067 tarihini vermektedir); İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 12; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 211.

⁶²⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 214; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 65; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 199; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.154. Sibt İbnü'l-Cevzî, evvelâ 459/1066-67 yılında Müslim b. Kureyş'in Rahbe'yi ele geçirdiğini bildirmekte (*Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 193; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.151) ancak 460/1067-68 yılı içerisinde yine aynı bilgiyi aktarmaktadır (*Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 199; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.154).

⁶²⁷ Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s.64-66.

Bunların dışında Nümeyrîlerin Harrân ve Rakka hâkimi Şebîb b. Vessâb en-Nümeyrî, Fâtîmîlerin Suriye (Şâm) nâibi ed-Dezberî'nin yayılımcı politikasına karşı, Fâtîmî Halifesi el-Müstansır Billâh adına okuttuğu hutbeyi keserek yerine Abbâsî Halifesi el-Kâ'im Biemrillâh adına okutmaya başlamıştı (430/1038-39). Ancak bu durum çok uzun sürmemiş, hutbedeki değişikliği haber alan ed-Dezberî, Nümeyrî emîrine haber göndererek onu tehdit etmişti. Bunun üzerine Şebîb de Zilhicce 430/Ağustos-Eylül 1039 tarihinde hutbeyi tekrardan Fâtîmîler adına çevirmişti⁶²⁸. 453/1061-62 yılına gelindiğinde ise Şebîb bu kez hâkimiyetindeki Harrân ve Rakka'da Fâtîmî Halifesi el-Müstansır Billâh adını hutbeden kaldırıp el-Kâ'im Biemrillâh ve Tuğrul Bey adına hutbe okutmaya başlamıştı⁶²⁹.

2.1.3. Halife el-Muktedî Biemrillâh

Abbâsî Halifesi el-Muktedî Biemrillâh'ın (467-487/1075-1094) amelî ve itikâdî mezhepleri açık bir şekilde kaynaklarda zikredilmemiştir. Ramazân aylarında kendisine Şâfiî Ebû Muhammed Âmir ed-Darîr (öl. 486/1093) imamlık yapmaktaydı⁶³⁰. Kezâ Bağdâd'ın ileri gelen simalarından el-Bakkâl lakaplı Hanbelî vâiz Ebû Sa'd el-Muammer b. Ali el-Bağdâdî (öl. 506/1112) de teravîh namazlarında halifenin imamı ve nedimiydi⁶³¹. Mamafih bu bilgilerden halifenin amelî ve itikâdî mezheplerini tahmin etmek mümkün görünmemektedir. Ancak Dördüncü Bölüm'de detaylı olarak incelenen bir hadisede 469/1077 yılında Bağdâd'a gelen Şâfiî-Eş'arî vâiz İbnü'l-Kuşeyrî'nin vaazlarından dolayı vuku bulan olaylardaki el-Muktedî Biemrillâh'ın Hanbelî yanlısı tavırlarından, bu mezhebe mensup olabileceği tahmin edilebilir. Nitekim Halife, 469-470/1077-78 yıllarında Hanbelîler ile Şâfiî-Eş'arîler arasındaki olaylarda akrabası ve Hanbelîlerin lideri Şerîf Ebû Ca'fer b. Ebî Mûsâ el-Hâşimî⁶³² sarayda tutmak suretiyle korunmasını sağlamıştı⁶³³. Öte yandan Şerîf'in akrabası olması da bunda etkili olduğu düşünülebilir fakat es-Süyûtî'nin Halife el-Muktedî Biemrillâh'ın, veziri Fahrü'd-devle İbn Cehîr'i Hanbelîlerden uzaklaştığı

⁶²⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 790-791; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 355-356; Ebü'l-Ferec, *Târîhu muhtasari'd-düvel*, s.160; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 673; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 133.

⁶²⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 114; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.92.

⁶³⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 374; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 194.

⁶³¹ ez-Zehbî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXV, 150. Ebû Sa'd'ın vaazlarına halife, sultan ve devlet adamlarının, kezâ Mu'tezilî Ebû Ali b. el-Velîd'in de katıldığı; konuşmalarında Mu'tezilîleri lanetlediği aktarılmaktadır (İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab*, VI, 24).

⁶³² Koca, *İslam Hukuk Tarihinde Selefi Söylem: Hanbelî Mezhebi*, s.69.

⁶³³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 196; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 69; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 246.

gerekçesiyle görevden alındığını belirtmesi⁶³⁴ de halifenin Hanbelî olduğu düşüncesini güçlendirmektedir. Son olarak B. Aybakan da el-Muktedî'nin Hanbelî mezhebine yöneldiğini ve Bağdâd'da etkinliği azalan Mâlikîler haricinde diğer üç mezhep arasında bir denge siyaseti izlediği görüşündedir⁶³⁵.

el-Muktedî Biemrillâh için 13 Şabân 467/3 Nisan 1075 tarihinde düzenlenen törende ona ilk biat eden kişi, yine Şerîf Ebû Ca'fer b. Ebî Mûsâ el-Hâşimî'ydi⁶³⁶. Sonrasında Şâfiî âlimler Ebû İshâk eş-Şîrâzî ve İbn Sabbâğ; Hanefî mezhebine mensup Bağdâd Kâdilkudâtı Ebû Abdullah ed-Dâmegânî, Nakîbü'n-nükebâ Ebü'l-Fevâris el-Kâmil Tirâd b. Muhammed ez-Zeynebî ve Tâlibîlerin nakîbi et-Tâhir Ebü'l-Ganâ'im el-Muammer b. Muhammed; Hanbelî âlim Ebû Muhammed et-Temîmî de el-Muktedî'ye biat etmişlerdi⁶³⁷.

Yeni halife de dedesi el-Kâ'im Biemrillâh'ın vasiyeti üzerine muhtemelen Hanbelî müntesibi Fahrü'd-devle İbn Cehîr'i vezâret makamında bırakmıştı⁶³⁸. İbn Cehîr'den sonra büyük bir ihtimalle Şâfiî mezhebine⁶³⁹ mensup Ebû Şücâ Zahîrî'd-în Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed er-Rûzrâverî (öl. 488/1095) bu görevi üstlenmiştir. Ardından da Fahrü'd-devle'nin oğlu Amîdü'd-devle Ebû Mansûr (öl. 493/1100) vezir olmuştur⁶⁴⁰.

el-Muktedî Biemrillâh da tıpkı selefleri gibi Fâtimîlere karşı Sünnîliğin korunması ve yayılması adına politikalar izlenmiştir. Filhakika el-Cezîre, Suriye (Şâm), Filistin, Hicaz ve Yemen'de hutbeler Abbâsî Hilâfeti adına okunmuştur⁶⁴¹. Sultan Alp Arslan ve el-Kâ'im Biemrillâh'ın vefatlarından sonra Fâtimî Halifesi el-Müstansır Billâh, 467/1075 yılında Mekke emîri Muhammed b. Ebî Hâşim el-Alevî'ye bir mektupla

⁶³⁴ es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, s.651. Aşağıda detayları ile ele anlatacağımız üzere vezirin azli, Selçukluların talebi ile gerçekleştiği bilinmektedir. Ancak es-Süyûtî'nin aktardığı bilginin de göz ardı edilmemesi kanaatindeyiz.

⁶³⁵ Aybakan, "Şîrâzî, Ebû İshak", s.185.

⁶³⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 165; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 253; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 95; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 295; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 49; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 234.

⁶³⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 165; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 252-253; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 95; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 295; Ebü'l-Fidâ, *Târihu Ebi'l-Fidâ*, II, 3; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 50; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 234; el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe*, s.184; es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, s.650.

⁶³⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 253-254; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 96; ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVIII, 319.

⁶³⁹ er-Rûzrâverî'nin mezhebi net olarak bilinmemektedir. Ancak Ebû İshâk eş-Şîrâzî'den fıkıh eğitimi alması (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 22; Casim Avcı, "Rûzrâverî", *DİA*, XXXV, 281) ve es-Subkî'nin eserinde (*Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, IV, 136-140) biyografisinin bulunmasından hareketle onun Şâfiî olduğunu tahmin edebiliriz.

⁶⁴⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 377; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 196.

⁶⁴¹ Hartmann, "Muktedî-Biemrillâh", s.143.

birlikte büyük hediyeler göndererek hutbeyi kendi adına okutmasını istemişti. Maddî kaygıları da dikkate alan İbn Ebû Hâşim hâlihazırda onlar adına okunan hutbeye son vermiş ve Zîlhicce 467/Temmuz-Ağustos 1075'te Fâtîmîler adına okutmuştu. Ancak ertesi yıl Zîlhicce 468/Temmuz-Ağustos 1076'da tekrardan Abbâsîler ile Selçuklular adına okunmaya başlanmıştı⁶⁴². Bunun şerefine Vezir Fahrü'd-devle İbn Cehîr, Mekke'ye göndermek için üzerinde "Lâ ilâhe illallah Muhammedün resûlullâh, el-İmâm el-Muktedî Biemrillâh Emîrû'l-mü'minîn" ibaresi yazılı muazzam bir minber inşa ettirmişti. Minber, Mekke emîri Muhammed b. Ebî Hâşim el-Alevî'nin adamlarıyla birlikte Ramazân 470/Mart-Nisan 1078'de Mekke'ye gönderilmiştir. Fakat daha varmadan Abbâsîler adına okunan hutbe kesilip tekrardan Fâtîmîler adına okutulmaya başlanmıştı. Bunun üzerine el-Kalkaşendî'nin kaydına göre şehirde Şîiler ile Sünnîler arasında olaylar çıkmış, bunun üzerine minber kırılıp yakılmıştı⁶⁴³. 472/1080 yılında bu kez Fâtîmîler adına okutulan hutbe kesilmiş, yerine el-Muktedî Biemrillâh ve Sultan Melikşâh'ın adına okunmaya başlanmıştı⁶⁴⁴.

Zîlkade 468/Temmuz 1076 tarihinde Emîr Atsız, Dımaşk başta olmak üzere Suriye'nin büyük bir bölümünü ele geçirmiş ve bölgedeki Şîi hutbesini sona erdirmişti. 25 Zîlkade 468/30 Haziran 1076 Cuma günü Dımaşk'ta Halife el-Muktedî ile Sultan Melikşâh adına hutbe okutmuştu⁶⁴⁵. 479/1086-87 yılında da Haremeyn-i Şerifeyn'de Fâtîmîler adına okunan hutbelere son verilmiş ve Halife el-Muktedî ile Sultan Melikşâh adına hutbe okutulmuştu⁶⁴⁶. Ayrıca Fâtîmî Halifesi el-Müstansır Billâh'ın isminin yazılı olduğu levhalar da Kâbe kapısından sökülmüş, yerine el-Muktedî'nin adının yazılı olduğu levhalar konulmuştu⁶⁴⁷. Büyük Selçukluların desteğiyle gerçekleşen söz konusu fiil, Abbâsîlere bir itibar kazandırırken Sünnîliğin desteklenmesi açısından da önemlidir.

⁶⁴² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 167, 171-172; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 254; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 96; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 297, 312; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.200, 207; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 51; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 235; es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ'*, s.650.

⁶⁴³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 190; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 334; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 66; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 244; el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe*, s.187.

⁶⁴⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 206; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 348; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 74; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 248.

⁶⁴⁵ İbnü'l-Kalânîsî, *Târihu Dımaşk*, s.175; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 256-257; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 99; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 311-312; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.206-208; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 54; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 237; el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe*, s.186-187; es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ'*, s.651.

⁶⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 313; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 143; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 104; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 265; es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ'*, s.652.

⁶⁴⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 256; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 104; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 265.

Bu dönemde Hanefî mezhebine mensup Bağdâd Kâdılkudâtı Ebû Abdullah ed-Dâmegânî, Recep 478/Ekim-Kasım 1085'te vefat etmiştir. Sonrasında yerine oğullarından muhtemelen Ebü'l-Ferec Abdülvehhâb, kâdılkudâtlığa talip olmuş ve bunun için çok miktarda para vermeyi teklif etmiştir. Ancak Halife el-Muktedî Biemrillâh'ın daha fazla para istemesi üzerine söz konusu atama gerçekleşmemiştir. Akabinde Halife, Kâdı Ebü't-Tayyib et-Taberî'nin öğrencilerinden Şâfiî mezhebine mensup Ebû Bekr eş-Şâmî'yi Vezir Ebû Şücâ er-Rûzrâverî'nin tavsiyesi üzerine kâdılkudâtlığa atamıştır (12 Şabân 478/3 Aralık 1085)⁶⁴⁸.

Nehrü'l-Mu'allâ'daki Harîm'in kâdılığını yapan Ebü'l-Hasan Hibetullâh b. Abdullah b. Ahmed b. Muhammed es-Sîbî, Muharrem 478/Nisan-Mayıs 10852 tarihinde vefat ettiğinde ise yerine Kâdılkudât Ebû Abdullah ed-Dâmegânî'nin oğlu Ebü'l-Ferec Abdülvehhâb tayin edilmiştir⁶⁴⁹. es-Sîbî'nin mezhebî mensubiyeti bilinmemekle birlikte Ebü'l-Ferec Abdülvehhâb'ın Hanefî mezhebine mensup olduğu tahmin edilebilir.

Diğer yandan el-Muktedî Biemrillâh'ın Şâfiîlerle de yakın ilişkide olduğu görülmektedir. Nitekim Irak Amîdi Ebü'l-Feth b. Ebi'l-Leys hakkındaki şikâyetlerini ihtiva eden bir mektupla Şâfiî âlim Ebû İshâk eş-Şîrâzî'yi Zîlhicce 475/Nisan-Mayıs 1083 tarihinde elçi olarak Nişâbûr'a Sultan Melikşâh'ın huzuruna göndermiştir⁶⁵⁰.

Kuzey Afrika'daki Murâbitların hükümdarı Yûsuf b. Tâşfîn, 479/1086 yılında Endülüs'te Hristiyanlara karşı elde ettiği büyük bir zaferden sonra Halife el-Muktedî Biemrillâh'a bir elçi yollayarak hükümdarlığının tasdik edilmesini ve elindeki yerlerin idaresine verilmesini istemişti. Halife de taleplerini kabul edip ilâveten Endülüs'te Hristiyanların yayılmasını durdurması hasebiyle ona “*Emîrû'l-Müslimîn*”

⁶⁴⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 241; aynı eser, XVII, 27; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 394, 478; Göl, *Abbâsiler Döneminde Kâdı'l-kudâtlık*, s.159. İbnü'l-Cevzî, bir oğlunun aday oluşunu belirtmekte fakat ismini vermemektedir (*el-Muntazam*, XVI, 241). Bu dönemde yaşı uygun olan Ebü'l-Ferec Abdülvehhâb'ın söz konusu görev talip olduğu tahmin edilebilir.

⁶⁴⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 253; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 302; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 134; ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXII, 255-256; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 101; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 263. Ebü'l-Hasan es-Sîbî, el-Muktedî Biemrillâh ve çocuklarının hocalığını da yapmıştır (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 253).

⁶⁵⁰ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ'*, s.203; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 283; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 119-120; el-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s.75; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 369; Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, II, 6 (474/1081-82 yılında aktarmaktadır); el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe*, s.184 (478/1080 yılında gerçekleştiğini belirtmektedir); es-Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ'*, s.651; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmi'u'd-düvel*, I, Türkçe trc. s.89; Aybakan, “Şîrâzî, Ebû İshak”, s.185.

ve “*Nâsırü’-d-dîn*” unvanlarını tevdi etmişti⁶⁵¹. Böylece halifenin de nüfuz alanı genişlemiştir.

2.1.4. Halife el-Müstazhir Billâh

Abbâsî Halifesi el-Müstazhir Billâh’ın (487-512/1094-1118) amelî ve itikâdî mezhepleri açık bir şekilde kaynaklarda zikredilmemiştir. Bununla birlikte Şâfiî âlimlerle yakın münasebetlerinden bu mezhebe meyilli olabileceği düşünülebilir. Ebû Şâme el-Makdisî, onun ilmi ve ulemâyı sevdiğini dolayısıyla da fıkıh ve usûl başta olmak üzere çeşitli konularda eserler kaleme alındığını zikretmektedir⁶⁵². Bu çalışmalar dönemin önemli Şâfiî âlimleri tarafından kaleme alınmıştır.

Şâfiîliğe meyilli olması, Şâfiî müntesipleriyle yakın ilişkiler beraberinde getirmiştir. Nitekim el-Müstazhir, dönemin önde gelen Şâfiî fakihlerinden Ebû Bekr Fahrü’l-İslâm Muhammed b. Ahmed eş-Şâsî el-Fârikî’yi (öl. 507/1114) himaye ederek desteklemiştir. O da *Hilyetü’l-‘ulemâ’ fî ma‘rifeti mezâhibi’l-fukahâ* isimli eserini Halife’ye ithaf etmiştir. Halifenin lakabına nisbeten de eser *el-Müstazhirî* adıyla da anılmaktadır. Âlim, kitabın mukaddimesinde Halife’nin şer‘î sınırların dışına çıkmaksızın tercih yapabilmesi için söz konusu eserde her meseleyle alakalı muhtelif mezheplerin içtihatlarını aktardığını belirtmiştir⁶⁵³.

el-Müstazhir Billâh bu dönemde artan Bâtinî faaliyetlerine karşı halkın bilinçlenmesi ve Bâtinîliğin yayılmasını engellemesi amacıyla Ebû Hâmid el-Gazzâlî’den muhataplarının görüşlerine karşılık bir reddiye kaleme almasını istemiştir. Ünlü Şâfiî âlimi bunun üzerine *Fedâ’ilü’l-Bâtiniyye ve fezâ’ilü’l-Müstazhiriyye* isimli eseri kaleme almıştır. Eser *el-Müstazhirî* ismiyle de bilinmektedir⁶⁵⁴.

Bahsedilen çalışmanın yanında söz konusu grupla münasebeti olanlar ağır bir şekilde cezalandırılmıştır. Nitekim dönemin önemli Şâfiî âlimlerinden el-Kiyâ el-Herrâsî, Bağdâd Nizâmiyye Medresesi’nde müderrislik yaptığı sırada Bâtinîlikle itham edildiğinde Sultan Muhammed Tapar adı geçen âlimin hemen tutuklanmasını ve öldürülmesini istemiştir. Bunun üzerine el-Kiyâ, 6 Muharrem 495/31 Ekim 1101

⁶⁵¹ es-Süyûtî, *Târîhu’l-hulefâ’*, s.652; Mehmet Özdemir, “Yûsuf b. Tâşfin”, *DİA*, XLIV, 31.

⁶⁵² Ebû Şâme el-Makdisî, *Kitâbü’r-Ravzateyn*, I, 109.

⁶⁵³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, IV, 220; Ebû’l-Fidâ, *Târîhu Ebi’l-Fidâ*, II, 47; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 224; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 338; İbn Kâdî Şuhbe, *Tabakâtü’ş-Şâfi’iyye*, I, 324; Kallek, “Şâsî, Muhammed b. Ahmed”, s.369.

⁶⁵⁴ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 126; Abdülkerim Özaydın, “Müstazhir-Billâh”, *DİA*, XXXII, 128.

tarihinde tevkif edilmiştir. Ancak Halife el-Müstazhir ile aralarında Hanbelî âlim İbn Akîl'in bulunduğu bir grup âlimin araya girerek onun sağlam itikâdlı, Bâtînîlikle bir alakasının olmadığına ve ilimdeki mevkiin yüksek olduğuna şahitlik etmeleri suretiyle serbest bırakılmasını sağlamışlardır⁶⁵⁵. Buradan el-Kiyâ el-Herrâsî'nin Halife nezdinde itibarlı olduğu anlaşılmaktadır. Filhakika Recep 495/Nisan-Mayıs 1102 tarihinde Bağdâd şahnesi Necmü'd-dîn İlgâzî b. Artuk, Bağdâd'da gelmiş ve şehir ahaliyle birtakım problemler yaşamıştır. Gelişmeler üzerine İlgazi, şehrin batı yakasında yağma faaliyetlerine girişmiş, durumu haber alan Halife de el-Kiyâ el-Herrâsî'yi ona göndererek yağmanın sona ermesini sağlamıştır⁶⁵⁶.

el-Müstazhir Billâh döneminde de Fâtimî aleyhinde faaliyetler de devam etmiştir. Hatırlanacağı üzere Halife el-Kâdir Billâh tarafından 402/1011'de ve halefi el-Kâ'im Biemrillâh tarafından ise 444/1052-53'te Hilâfet Dîvânı'nda Fâtimîlerin soyuna yönelik kararlar alınmış ve onların Hz. Ali ve Hz. Fâtîma'nın soyundan olmadıkları deklare edilmişti. Sadece İbn Müeyesser'in aktardığına göre Rebülevvel 488/Mart-Nisan 1095 tarihinde Bağdâd'da Tâcir Hâmid el-İsfahânî isimli şahıs, Fâtimî halifelerinin soyunun gerçek olduğunu, yani onların Hz. Ali ve Hz. Fâtîma'nın soyundan geldiklerini söylemesi sonrasında bu kişi yakalanmış ve ölünceye kadar tutuklu kalmıştır. Bunun üzerinde Abbâsîler daha önce yaptıkları gibi Fâtimîlerin soyunun Ehl-i Beyt'ten olmadıklarını beyan etmek ihtiyacı hissetmişler ki mezkûr tarihte Hilâfet Sarayı'nda yapılan toplantıya katılan devlet erbabının tamamı tarafından Fâtimîlerin Hz. Ali'nin soyundan geldikleri iddiaları zımnen zemmedilmiş, onlara yönelik çirkin sözler sarf edilmiş ve İslâm dininden çıkartıldıkları da belirtilmiştir. Burada alınan kararlar sicillere de yazılmıştır⁶⁵⁷.

Yine bu dönemde Ramazân 494/Haziran-Temmuz 1101 tarihinde el-Müstazhir Billâh'ın emriyle Kasr Camii ibadete açılmıştır. Fâtimîlere muhalefet etmek amacıyla namazlarda bismelenin açıktan (*cehren*)⁶⁵⁸ ve Kunût dualarının da Şâfiî

⁶⁵⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 74; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 457; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 266 (494/1100-1 yılında gerçekleştiğini aktarmaktadır); Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 521; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 181; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 313.

⁶⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 468-469; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 276.

⁶⁵⁷ İbn Müeyesser, *el-Müntekâ min ahbâri Mısır*, s.63.

⁶⁵⁸ A. Özeydin, namazda bismelenin Hanbelîlere uyularak açıktan okunmasının emredildiğini belirtse ("Müstazhir-Billâh", s.128) de Hanbelîler, sûrelerin başında bulunan bismelenin ayrı bir âyet sayılmayacağı görüşünde olduklarından, onun açıktan okunmasını istememektedir (Salim Ögüt, "Fâtîha Süresi", *DİA*, XII, 255). Hatta Eş'arîler tarafından açıktan okumasından dolayı 447/1055-56 yılında muhataplar arasında tartışmalar yaşanmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Dördüncü Bölüm'de "4.1. Selçuklu Hâkimiyeti Öncesinde Mezhep Mücadeleleri".

mezhebi usulünde okunmasını emretmiştir⁶⁵⁹. İbnü'l-Esîr, bu değişikliklerin Hanbelîleri desteklemek amacıyla yapılmadığını, Kunût dualarının Şâfîî usulüne göre okunmasıyla da söz konusu mezhebe destek amacı güdülmediğini ve asıl amacın ise Fâtimîlere muhalefet olduğunu belirtmektedir⁶⁶⁰. Tüm bu değişikliklere karşısında daha önce 447/1055-56 yılında ciddi olaylar çıkaran ve hatta muhataplarını baskı altına alan Hanbelîlerin⁶⁶¹ bu kez herhangi bir tepki vermedikleri anlaşılmaktadır. S. Kara, söz konusu olaydan hareket ederek Hanbelîler ile Eş'arîler arasında bir barışın yapıldığını ve artık birbirlerini düşman olarak görmedikleri sonucunu çıkarmaktadır⁶⁶². Abbâsîler, siyasî alandaki güçlerini ortaya koyabilmek adına dinî otoritelerini pek çok defa gündeme getirdikleri, yukarıda aktarılan İbn Müyesser tarafından nakledilen söz konusu rivayet ile besmele ve Kunût dualarına yönelik değişikliklerinde bulmak mümkündür.

el-Müstazhir Billâh döneminde Mağrib'deki bazı yöneticiler ve hükümdarlar tarafından Abbâsîler adına hutbe okutmuşlardır. Bu bağlamda Murâbıtların hükümdarı Yûsuf b. Tâşfin, Halife'ye bir elçi yollayarak hükümdarlığının tasdik edilmesini istemiştir. Bu talep karşısında el-Müstazhir de saltanatını kabul etmiş, ona *Emîrü'l-Müslimîn* lakabını tasdik ederek hil'atler göndermiştir. Yûsuf b. Tâşfin de idaresi altındaki bölgelerde Abbâsîler adına hutbe okumuş, ayrıca giyim kuşam ve bayraklarında Abbâsîlerin rengi olan siyahı tercih etmiştir⁶⁶³.

İbnü'l-Cevzî, 13 Şabân 487/28 Ağustos 1094 tarihinde Hanefî mezhebine mensup Ebû Abdullah ed-Dâmegânî'nin oğlu Ebü'l-Hasan'ın, Vezir Amîdü'd-devle tarafından şifahen Bağdâd kâdilkudâtlığına atandığını aktarmaktadır⁶⁶⁴. İbn Kesîr de aynı tarihte Halife el-Müstazhir Billâh'ın Şâfîî mezhebine mensup Bağdâd Kâdilkudâtı Ebû Bekr eş-Şâmî'yi görevinden azlederek yerine Ebü'l-Hasan Ali'yi tayin ettiğini belirtmektedir⁶⁶⁵. Burada Sıbt İbnü'l-Cevzî ise atamanın kim tarafından yapıldığı söylemeksizin Şabân 487/Ağustos 1094 tarihinde Ebü'l-Hasan Ali'nin

⁶⁵⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 66; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 458; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 267; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 148; Özaydın, "Müstazhir-Billâh", s.128; Ayan, "Büyük Selçuklu Devleti Zamanında Alevî-Sünnî Çatışmaları", s.191.

⁶⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 458; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 267.

⁶⁶¹ Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 347; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 129; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 466; Ebü'l-Fidâ, *Târihu Ebi'l-Fidâ*, I, 529-530; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 729; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 166.

⁶⁶² Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, s.304-305.

⁶⁶³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 531; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 335; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, V, 188; Özaydın, "Müstazhir-Billâh", s.128.

⁶⁶⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 14.

⁶⁶⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 142; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 290.

kâdılkudât olduğunu aktarmaktadır⁶⁶⁶. İbnü'l-Esîr ise Ebû Bekr eş-Şâmî'nin Şabân 488/Ağustos-Eylül 1095 tarihinde vefat etmesinin ardından yerine Ebü'l-Hasan Ali tayin edildiğini zikretmektedir⁶⁶⁷. İlk üç müellifin aktardığı bilgiye rağmen vefeyât ve tabakât kitaplarında söz konusu görevden alma ya da değişikliğe dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır⁶⁶⁸. Aynı şekilde ilk üç müellifin aktardığı eş-Şâmî'nin vefeyâtında da bilgiye rastlanılmamaktadır⁶⁶⁹. Son yapılan bir araştırmada da eş-Şâmî'nin 488/1095 yılına kadar görev yaptığı belirtilmektedir⁶⁷⁰. Bu durumda eş-Şâmî'nin Halife el-Müstazhir Billâh tarafından görevden alındığını söylemek mümkün değildir.

el-Müstazhir Billâh devrinden itibaren el-Müsterşid, er-Râşid, el-Muktefi ve el-Müstencid dönemlerinde Şâfiî kâdı Ebü Tâhir Muhammed b. Ahmed el-Kerhî (öl. 556/1161), Bâbü'l-Ezec, Harîmu Dâri'l-Hilâfe ve Vâsıt'ta kâdılık görevinde bulunmuştur. el-Kerhî aynı zaman da er-Râşid'in halifelikten azlini onaylayan kişidir⁶⁷¹.

Hanefî mezhebine mensup Tâlibîlerin nakîbi et-Tâhir Zü'l-Menâkib Ebü'l-Ganâ'im el-Muammer b. Muhammed 490/1096-97 yılında vefat ettiğinde yerine oğlu Ebü'l-Fütûh Haydare b. Ebi'l-Ganâ'im el-Muammer tayin edilmiştir⁶⁷². Ebü'l-Fütûh Haydare, 501/1107-8 yılında vefat edinceye kadar Tâlibîlerin nakîbiliğini yapmıştır. Vefatından sonra yerine kardeşi Ebü'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Ganâ'im tayin edilmiştir⁶⁷³. Nakîbü'n-Nükebâ Ebü'l-Fevâris el-Kâmil Tirâd b. Muhammed ez-Zeynebî, 29 Şevvâl 491/29 Eylül 1098 tarihinde hayatını kaybetmiş, yerine de oğlu *er-Rızâ Zü'l-Fahreyn Şerefü'd-dîn* Ebü'l-Kâsım Ali b. Tirâd ez-Zeynebî tayin edilmiştir⁶⁷⁴.

⁶⁶⁶ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 456.

⁶⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 398; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 213.

⁶⁶⁸ Bkz. ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXIII, 276-280; a.mlf., *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, XIX, 86-88; es-Safedî, *el-Vâfi*, V, 24; es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, IV, 202-205.

⁶⁶⁹ Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 27-29; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 477-478; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 152-153; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 296-297.

⁶⁷⁰ Bkz. Göl, *Abbâsîler Döneminde Kâdı'l-kudâtlık*, s.158-160.

⁶⁷¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 151; es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, VI, 86.

⁶⁷² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 41; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 414; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 226; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 488-489; ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXIII, 344; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 162-163; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 303; el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, III, 493-494.

⁶⁷³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 111; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 25.

⁶⁷⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 43-44; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 421; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 233; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 494; XX, 344-345; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 165; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 304.

Nizâmiyye Medresesi müderrisi İbnü's-Sabbâğ'ın yeğeni Ebû Mansûr Ahmed b. Muhammed b. Abdülvâhid es-Sabbâğ, Şâfiî mezhebine mensup olup Kerh Mahallesi'nde Kâdilkudât Ebû Abdullah ed-Dâmegânî'nin kâdı nâibliğini yapmıştır. Ayrıca Bağdâd'ın batı yakasında muhtesiplik görevinde de bulunmuştur. 14 Muharrem 494/19 Kasım 1100 tarihinde Bağdâd'da vefat etmiştir⁶⁷⁵. Söz konusu görevleri hangi tarihler arasında yaptığı net olarak bilinmemektedir.

Ramazân 495/Haziran-Temmuz 1102 tarihinde Halife el-Müstazhir Billâh, Sedîdü'l-mülk Ebü'l-Me'âlî b. Abdürrezzâk'a *Adudü'd-dîn* lakabı vererek vezâret makamına tayin etmiştir⁶⁷⁶. Ancak 15 Recep 496/24 Nisan 1103 tarihinde onu tutuklatmıştır. Emînü'd-devle b. Muvsalâyâ vezâret makamına nezaret etmeye başlamıştır⁶⁷⁷. Kısa bir süre sonra Şabân 496/Mayıs-Haziran 1103'te Za'îmü'r-rüsesâ Ebü'l-Kâsım b. Cehîr'i vezir olarak atanmış ve ona *Kıvâmü'd-dîn* lakabını verilmiştir⁶⁷⁸. Za'îmü'r-rüsesâ da 14 Safer 500/15 Ekim 1106'da azledilmiş ve yerine kısa süreliğine Kâdilkudât Ebü'l-Hasan Ali ed-Dâmegânî niyâbeten atanmıştır. Sonrasında Muharrem 501/Ağustos-Eylül 1107 tarihinde Ebü'l-Me'âlî Hibetullâh b. Muhammed b. el-Muttalib (öl. 503/1110) vezâret makamına tayin edilmiştir⁶⁷⁹.

Halife el-Müstazhir Billâh'ın Şâfiî ve Hanbelî mezhebi mensupları ile münasebetleri de bulunmaktadır Mesela Hanbelî mezhebine mensup Ebü'l-Kâsım Abdülvâhid b. Rızkullâh b. Abdülvehhâb et-Temîmî (öl. 493/1099-1100), halife tarafından Suriye Selçukluların Dımaşk meliki Dukak'a hil'atini vermek üzere elçi olarak Dımaşk'a gönderilmiştir (490/1096-97)⁶⁸⁰. Yine bu dönemde Hanbelî âlim Ebû Mansûr Ali b. Muhammed b. Ali b. Ahmed b. İsmâîl el-Enbârî, Bâbü't-Tâk Mahallesi'nde kâdılık yapmıştır⁶⁸¹. Ayrıca el-Müstazhir 16 Rebüülâhir 512/6 Ağustos 1118'de vefat edince

⁶⁷⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 68; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 459; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 268; es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, IV, 85-86; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 177; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 311.

⁶⁷⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 76; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 479; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 286; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 524.

⁶⁷⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 76; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 488; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 294-295.

⁶⁷⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 80; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 491; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 297.

⁶⁷⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 100, 107; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 547; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 351; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 7, 20; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 196, 201; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 323-324, 326.

⁶⁸⁰ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 505.

⁶⁸¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 135; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab*, VI, 29.

cenazesi, Hanbelî âlim Ebü'l-Vefâ İbn Akîl ve Şâfiî âlim İbnü's-Sîbî (öl. 514/1120-21) tarafından yıkanmıştır⁶⁸².

Büveyhî hanedanın bakiyelerinden Bahâ'ü'd-devle Ebû Nasr b. Celâlü'd-devle, hakkındaki suçlamalardan ötürü öldürülmesine karar verildiği için 10 Muharrem 490/28 Aralık 1096 tarihinde Bağdâd'dan kaçmıştır. Bunun üzerine şehrin doğu yakasındaki mahallelerden Nehrü'l-Mu'allâ'daki Derbü'l-Kayyâr'da⁶⁸³ bulunan evinin yerine Halife el-Müstazhir Billâh'ın emriyle biri Şâfiîler ve biri de Hanefîlere tahsis edilmek üzere iki mescid inşa edilmişti (490/1096)⁶⁸⁴.

2.1.5. Halife el-Müsterşid Billâh

Abbâsî Halifesi el-Müsterşid Billâh'ın (512-529/1118-1135) amelî ve itikâdî mezhepleri açık bir şekilde kaynaklarda zikredilmemiştir. Ancak Şâfiî mezhebine ait tabakât kitaplarının bazılarında onun biyografisine⁶⁸⁵ yer verilmiştir. Şâfiî âlimler Ebü'l-Berekât Ahmed b. Abdülvehhâb es-Sîbî (öl. 514/1120) ve Ebü'l-Kâsım Ali b. Beyyân'dan hadis eğitimi aldığı bilinmektedir. Kezâ Şâfiî fakih Ebû Bekr Fahrü'l-İslâm Muhammed b. Ahmed eş-Şâşî el-Fârikî, babası Halife el-Müstazhir Billâh'a bir eser ithaf ettiği gibi *el-'Umde fi fîrû'i's-Şâfi'iyye* isimli Şâfiî fîrû ile ilgili eserini de halifeliği öncesinde el-Müsterşid'e ithaf etmiştir. eş-Şâşî *el-'Umde* ismini, el-Müsterşid'in *'Umdetü'd-dünyâ ve 'd-dîn* lakabına istinaden vermiştir⁶⁸⁶. Ayrıca oğlu ve halefi er-Râşid Billâh'ın hocası er-Rutebî ismiyle meşhur fakih Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Sellâme b. Ubeydullâh b. Muhalled b. İbrâhîm el-Kerhî de Şâfiîlerin ileri gelenlerinden biri olup Halife'nin de yakın hizmetindeydi⁶⁸⁷. Son olarak es-Süyûtî de İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî'nin tabakâtında onun biyografisini verdiğini ve bunun bile el-Müsterşid'in üstün bir kişi olduğu göstermeye yeterli olduğunu ifade

⁶⁸² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 165; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 110; es-Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, s.661.

⁶⁸³ Safiyyü'd-dîn Abdü'l-mü'min b. Abdü'l-hakk el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-ittilâ'*, III, 123; Dündar, *4/10. Yüzyılda Bağdat*, s.89-90.

⁶⁸⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 39; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 487-488; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 162; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 302.

⁶⁸⁵ Bkz. İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, *Tabakâtü'l-fukahâ'i's-Şâfi'iyye*, II, 658-660; es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, VII, 257-263; İbn Kesîr, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, II, 545-546.

⁶⁸⁶ İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, *Tabakâtü'l-fukahâ'i's-Şâfi'iyye*, II, 658-659; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 278; ez-Zehbî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXV, 362; es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, VII, 258, 262; İbn Kesîr, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, II, 546; es-Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, s.663; Kallek, "Şâşî, Muhammed b. Ahmed", s.369.

⁶⁸⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 277; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 48-49; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, XI, 20; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 249; el-Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân*, III, 192; İbn Kesîr, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, II, 546. Kaynaklar, er-Rutebî'nin Halife el-Müsterşid'in oğullarının (*evladları*) hocası olduğunu aktarmaktadırlar.

etmektedir⁶⁸⁸. es-Süyûtî'nin de Şâfiî mezhebinde⁶⁸⁹ olduğu dikkate alınırsa el-Müsterşid Billâh'ın Şâfiî olduğunu belirtmek istemiş olmalıdır. Halife hocalarının da etkisiyle söz konusu mezhebe mensup olabilir. Bu bilgiler doğrultusundan el-Müsterşid'in -temkinli olmakla birlikte-⁶⁹⁰ Şâfiî mezhebinden olduğunu düşünmek mümkündür.

Hanefî mezhebine mensup Bağdâd Kâdılkudâtı Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed ed-Dâmegânî, 14 Muharrem 513/27 Nisan 1119 tarihinde vefat etmiştir. O, Halife el-Muktedî Biemrillâh döneminde 26 yaşındayken Bâbü't-Tâk'ta kâdılık görevini deruhte etmiştir. Onun vefatından sonra Bağdâd kâdılkudâtlığına yine Hanefî mezhebine mensup el-Ekmele Ebü'l-Kâsım Ali b. Ebû Tâlib el-Hüseyin b. Muhammed ez-Zeynebî atanmıştır (3 Safer 513/16 Mayıs 1119)⁶⁹¹. 543/1149 yılında vefat edinceye kadar görev yapan el-Ekmele'den sonra yerine yine Hanefî mezhebenden İmâdü'd-dîn Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Ali b. Muhammed ed-Dâmegânî tayin edilmiştir⁶⁹².

el-Müsterşid Billâh'ın vezirleri Rebîbü'd-devle Ebû Mansûr Muhammed b. Ebî Şücâ Muhammed er-Rûzrâverî (öl. 513/1119), Ebû Ali el-Hüseyin b. Sadaka (öl. 522/1128), Ahmed b. Nizâmü'l-mülk (öl. 544/1150), Ebü'l-Kâsım Ali b. Tirâd ez-Zeynebî ve Şerefü'd-dîn Ebû Nasr Enûşirvân b. Hâlid el-Kâşânî'ydî⁶⁹³. Rebîbü'd-devle, muhtemelen babası er-Rûzrâverî gibi Şâfiîydi; yine Ahmed b. Nizâmü'l-mülk de Şâfiî mensubuydu. Ebü'l-Kâsım Ali b. Tirâd ez-Zeynebî, Hanefî'ydi. Fakat Enûşirvân b. Hâlid el-Kâşânî, Şîî mezhebine mensup olmasına rağmen Abbâsî vezâretinde görev almıştı. Kezâ Irak Selçukluları sultanları Mahmûd ve Mes'ûd'un da vezirliğini yapmıştı. Şîî bir kişinin, Abbâsî ve Selçuklu devlet kademesinde görev alması nadir görülen bir durumdu. Akıllı, kabiliyetli ve dindar olarak tanımlanan

⁶⁸⁸ es-Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ'*, s.663.

⁶⁸⁹ Özkan, "Süyûtî", s.189.

⁶⁹⁰ Zira benzer şekilde Halife el-Kâdir Billâh'ın biyografisi de İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî tarafından verilmekte (*Tabakâtü'l-fukahâ'i's-Şâfi'iyye*, I, 324-325) ve es-Süyûtî, onun için de aynı ifadeyi kullanmaktadır. Ancak yukarıda anlattığımız üzere Halife'nin kaleme aldığı eserden hareketle onun Hanbelî-Selefi inancında olduğunu söylemek daha doğrudur. Bu nedenle de temkinli bir yaklaşım sergilemek gerekmektedir.

⁶⁹¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 171, 175-179; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 647; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 445; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 121, 125; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 241-243; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 349-350.

⁶⁹² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 66; el-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s.202; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 381; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 350; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 412. İbnü'l-Esîr, ez-Zeynebî'nin Muharrem 544/Mayıs-Haziran 1149 tarihinde vefat ettiğini belirtmektedir (*el-Kâmil*, IX, 173; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, XI, 131).

⁶⁹³ Vezirler için bkz. Hançabay, *Abbâsiler Döneminde Vezirlik*, s.325-340.

Enûşirvân'ın muhtemelen başarıyla görevi yerine getirmesi, müfrit Şîi olmaması hasebiyle de halife ve sultanların nezdinde itibar sahibi olduğu düşünülebilir. Enûşirvân, Ramazân 532/Mayıs 1138 veya Ramazân 533/Mayıs 1139 tarihinde Bağdâd'da vefat etmiş, önce Harîmü't-Tâhirî'deki evine defnedilmiş sonrasında oradan Kûfe'de Hz. Ali'nin türbesine nakledilmiştir⁶⁹⁴.

Öte yandan Sultan Melikşâh'ın 485/1092'de vefatından sonra Mekke'de kesilmiş olan Sünnî hutbe bu dönemde 528/1134 yılında Mekke emîri FüleYTE b. Kâsım tarafından tekrardan okutulmaya başlanmıştı⁶⁹⁵.

2.1.6. Halife er-Râşid Billâh

Abbâsî Halifesi er-Râşid Billâh'ın (529-530/1135-1136) amelî ve itikâdî mezhepleri açık bir şekilde kaynaklarda zikredilmemiştir. Öte yandan hocasının Şâfîilerin ileri gelenlerinden er-Rutebî ismiyle meşhur Fakih Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Sellâme b. Ubeydullâh b. Muhalled b. İbrâhîm el-Kerhî olduğu bilinmektedir⁶⁹⁶. Halifenin mezhebî kimliğine tespiti yönelik çok fazla malumat bulunmamaktadır. Yalnızca Şâfîi hocasının olmasından hareketle halifenin de ondan etkilenebileceği ihtimali düşünülebilir. Öte yandan er-Râşid Billâh için düzenlenen 27 Zilkade 529/8 Eylül 1135 tarihinde töreninde ilk olarak Şâfîi âlim Ebü'n-Necîb es-Sühreverdî ona biat etmiş, ayrıca nasihatlerde de bulunmuştur⁶⁹⁷. Hilâfete geçen er-Râşid, Celâlü'd-dîn Ebü'r-Rızâ Muhammed b. Sadaka'yı veziri olarak atamıştır (529/1134-34)⁶⁹⁸. Hilâfetinin oldukça kısa (yaklaşık bir yıl) sürmesinden dolayı er-Râşid'in mezhebî politikasına dair herhangi bir bilgi de bulunmamaktadır. Sadece Mekke emîri Kâsım b. FüleYTE'nin bu sırada Sünnî hutbesi okuttuğu bilinmektedir⁶⁹⁹.

2.1.7. Halife el-Muktefî Liemrillâh

Abbâsî Halifesi el-Muktefî Liemrillâh'ın (530-555/1136-1160) amelî ve itikâdî mezhepleri de diğerleri gibi açık bir şekilde kaynaklarda zikredilmemiştir. Ancak Hanbelî âlim Ebü Mansûr Mevhûb b. Ahmed el-Cevâlîkî el-Bağdâdî'nin (öl.

⁶⁹⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 333-334; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 103; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, XI, 70; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 305-307; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XX, 15-16; Müneccimbaşî Ahmed b. Lütfullah, *Câmi'u'd-düvel*, I, Türkçe trc. s.180-181.

⁶⁹⁵ el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe*, s.197.

⁶⁹⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 277; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 48-49; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, XI, 20; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 249; İbn Kesîr, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, II, 546.

⁶⁹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 65; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, XI, 36.

⁶⁹⁸ el-Azîmî, *Târîhu'l-Azîmî*, Türkçe trc. s.59; İbnü't-Tiktakâ, *el-Fahrî*, s.218.

⁶⁹⁹ el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe*, s.200.

540/1145) vakit namazlarında el-Muktefi'nin imamlığını yaptığı ve onun yakın alaka ve iltifatına mahzar olduğu bilinmektedir. Ayrıca Halife, ondan bazı kitapları da okumuştur⁷⁰⁰. Halife, hocası (*müeddib*) Şâfiî âlim Ebü'l-Ferec Abdülvehhâb b. Hibetullâh es-Sîbî'den (öl. 504/1110) hadis rivayet etmiştir⁷⁰¹. Bununla birlikte Şâfiî bir âlimden hadis öğrenmesinin Halife el-Muktefi'nin mezhebî kimliğine belirlemede bir delil olarak gösterilemez. Zira mezheplerin belirlenmesinde esas olan fıkıh eğitimidir..

el-Muktefi Liemrillâh'ın vezirlerine baktığımızda ilki ağabeyi el-Müsterşid'in de veziri Şerefü'd-dîn Ali b. Tirâd ez-Zeynebî'dir. Bu zat 534/1139-49 yılına kadar vezârette kalmış, akabinde azledilip yerine Sedîdü'd-devle İbnü'l-Enbârî (öl. 558/1163) vezir nâibi olarak tayin edilmiştir. O da bir yıl sonra vefat edince bu kez Fahrü'd-devle İbn Cehîr'in muhtemelen Hanbelî mezhebine mensup torunu Nizâmü'd-dîn Ebû Nasr el-Muzaffer b. Ali (öl. 549/1155) vezir olarak atanmıştır (535/1141)⁷⁰². O da Rebûlevvel 542/Temmuz-Ağustos 1147 tarihinde azledilmiş, sonrasında *Kivâmü'd-dîn* lakabı verilen Ebû Kâsım Ali b. Sadaka (öl. 552/1157) bu makama tayin edilmiştir⁷⁰³. 542/1147 yılında Dîvânü'z-zimâm reisliğine getirilen Hanbelî mezhebinden İbn Hübeyre⁷⁰⁴, 14 Rebûlevvel 544/22 Temmuz 1149 tarihinde de vezir olarak atanmıştır. O, Halife el-Muktefi'nin Selçuklu hâkimiyetine

⁷⁰⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 47; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 139; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, XI, 101; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 357; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, V, 342; Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, II, 85; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 339; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 406; es-Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, s.676; Muharrem Çelebi, "Cevâlikî, Mevhûb b. Ahmed", *DİA*, VII, 438. el-Cevâlikî'nin el-Muktefi ithafen *Kitâbü'l-'Arûz* isimli eseri kaleme aldığı zikredilmektedir (Çelebi, "Cevâlikî, Mevhûb b. Ahmed", s.439).

⁷⁰¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 122, 313; İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, *Tabakâtü'l-fukahâ'i's-Şâfi'iyye*, II, 581; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 46; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXV, 91; es-Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, s.675.

⁷⁰² el-Azîmî, *Târîhu'l-Azîmî*, Türkçe trc. s.64 (534/1139-40 yılı içerisinde anlatılmaktadır); İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 8, 55, 100; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 78, 107-108, 112-113; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, XI, 48, 75, 78; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 326; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XX, 283; İbnü't-Tiktakâ, *el-Fahrî*, s.218-219; Abdülkerim Özeydin, "Benî Cehîr", *DİA*, V, 449.

⁷⁰³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 56; el-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s.202; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 374; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XX, 283; İbnü't-Tiktakâ, *el-Fahrî*, s.219.

⁷⁰⁴ Hakkında detaylı bilgi için bkz. Herbert Mason, *Two Statesmen of Medieval Islam: Vizir Ibn Hubayra (499-560 AH/1105-1165 AD) and Caliph an-Nâsir li Dîn Allâh (553-622 AH/1158-1225 AD)*, The Hague-Paris, 1972, s.13-66; Halil İbrahim Hançabâ, "Abbâsîler'in Son Dönem Vezirlerinden Ebü'l-Muzaffer Yahya b. Hübeyre (ö. 560/1165)", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 53 (2017), s.45-72; Mehmet Aykaç, "İbn Hübeyre, Ebü'l-Muzaffer", *DİA*, XX, 82-83.

karşı yürüttüğü siyasette⁷⁰⁵ önemli bir rol oynayarak Abbâsîlerin siyasî hâkimiyeti tekrar ele geçirmesinde önemli katkı vermiştir. Selçuklulara karşı kazandığı başarıdan dolayı *Sultânü'l-İrâk ve Melikü'l-cüyüş* lakabı verilmiştir⁷⁰⁶. Aynı zamanda dönemin önemli âlimlerinden biri olan İbn Hübeyre, şehrin batı yakasındaki Bâbü'l-Basra Mahallesi'nde Hanbelîler için bir medrese inşa ettirmiştir (557/1161-62)⁷⁰⁷.

el-Muktefî Liemrillâh'ın ilk veziri Şerefü'd-dîn Ali b. Tirâd ez-Zeynebî, ağabeyi el-Müsterşid Billâh döneminden beri bu görevi yürütmekteydi⁷⁰⁸. Yeğeni er-Râşid Billâh'ın azledilip kendisinin hilâfete gelmesinde ez-Zeynebî'nin telkinleri etkili olmuştur⁷⁰⁹. Bu bakımdan el-Muktefî'nin onu vezir tayin etmesinde kendi isteğiyle değil de zorunluluk hissederek yapıldığı düşünülebilir. Sedîdü'd-devle İbnü'l-Enbârî ve Kıvâmü'd-dîn Ebû Kâsım Ali b. Sadaka'nın mezhebî kimlikleri bilinmemektedir. Ancak sonraki iki vezirin bizzat Halife tarafından tayin edilmesi ve İbn Hübeyre'nin uzunca bir süre bu görevde kalması, el-Muktefî'nin de Hanbelîliğe meyillinin bir işareti olarak düşünülebilir.

Diğer taraftan Şâfiî şahıslarla yakın ilişkiler kurduğuna dair örnekler de bulunmaktadır. Halife'nin vekili Sikatü'd-devle İbnü'l-İbarî ismiyle tanınan Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed ed-Dureynî el-Bağdâdî (öl. 549/1154), Şâfiî mezhebinden olup oldukça yakın şahıslardan biridir. Sikatü'd-devle İbnü'l-İbarî, şehrin doğu yakasındaki Bâbü'l-Ezec'te Sikatiyye (İbnü'l-İbarî) Medresesi'ni inşa etmiştir⁷¹⁰.

Halife'nin yakın ilişki kurduğu bir diğer Şâfiî de Vâiz Ebû Mansûr el-Muzaffer b. Ebi'l-Hüseyin el-Abbâdî'dir (öl. 547/1152). 541/1146-47 yılında Sultan Sencer'in elçisi olarak Bağdâd'a gelen el-Abbâdî, Halife el-Muktefî Liemrillâh'ın güvenini

⁷⁰⁵ Bilgi için bkz. Sezen Demir Özşirin, *Abbâsî Halifesi el-Muktefî Liemrillâh'ın Hayatı ve Dönemindeki Önemli Siyasî Gelişmeler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2019, s.41-57.

⁷⁰⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 71, 97; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 153, 172-173; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, XI, 114, 131; el-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s.202-203; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 374, 387; İbnü't-Tiktakâ, *el-Fahrî*, s.219-220; Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, II, 91; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 345, 353; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 409, 414; Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmi'u'd-düvel*, I, Türkçe trc. s.192.

⁷⁰⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 153; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XXI, 26; Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, II, 117.

⁷⁰⁸ Nuran Ünal, *Abbâsî Halifesi el-Müsterşid-Billâh ve Dönemi (512/1118-529/1135)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019, s.54.

⁷⁰⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 76-78; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, XI, 46-48.

⁷¹⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 100; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 220; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, XI, 172; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 461 (Ölüm tarihini 550/1155-56 olarak vermektedir).

kazanmıştı. Bağdâd'da kaldığı süre zarfında Halife'nin yakınında bulunmuş, hatta onun elçisi olarak Merv'e Sultan Sencer'e gitmişti⁷¹¹. 543/1148 yılında Sultan Mes'ûd ile bir grup emîr arasında anlaşmazlık çıktığında Halife de emirlere faaliyetlerini sona erdirmeleri bildirmek için el-Abbâdî'yi elçi olarak gönderilmişti⁷¹². 544/1149 yılında Melik Melikşâh b. Mahmûd ile Bağdâd'da gelen bir grup emîr, Halife'den Melikşâh adına hutbe okutulmasını istemişlerdi. Halife bunu kabul etmemiş ve durumu Sultan Mes'ûd'a bildirmesi için el-Abbâdî'yi göndermişti⁷¹³. 547/1152 yılında ise Halife tarafından Melik Muhammed b. Mahmûd⁷¹⁴ ile Bedr el-Huveyzî arasında arabuluculuk yapması için Hûzistân'a melikin yanına yollamıştır⁷¹⁵.

Halife el-Muktefî Liemrillâh, Rebûlâhir 542/Ağustos-Eylül 1147 tarihinde Hanefî vâiz Ebü'l-Hasan Ali b. el-Hüseyin el-Gaznevî'nin Kasr Camii'nde vaaz vermesi yasaklamıştır⁷¹⁶. İbnü'l-Cevzî, buna gerekçe olarak da onun İranlılara (*Acemler*)⁷¹⁷ olan sevgisinden kaynaklı Şîa'ya meyletmesini, hilâfet makamını gerektiği gibi övmekten kaçınmasını ve Hz. Peygamber'e hakaret eden Yahudilerin vaaz günlerinde yanında oturmasından kaynaklı çıkan dedikoduları göstermektedir. Ancak daha sonra Sultan Mes'ûd söz konusu durumu öğrencince el-Gaznevî ile görüşmüştür. Muhtemelen sultanın emriyle yeniden vaaz vermeye Sultan Camii'nde başlamıştır (Cemâzîülevvel 542/Eylül-Ekim 1147)⁷¹⁸. Mamafih sultanın vefatından sonra el-Gaznevî oldukça zor duruma düşmüştür. Zira el-Muktefî, ona karşı olan düşmanca tavrından dolayı "Onun kanını içmek helaldir." demekten imtina dahi etmemiştir. Evvelâ kendisine iktâ edilen köy geri alınmış ve vaaz vermesi de

⁷¹¹ Süleyman Uludağ, "Abbâdî, Ebû Mansûr", *DİA*, I, 14.

⁷¹² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 64; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 161; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, XI, 122.

⁷¹³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 71.

⁷¹⁴ İbnü'l-Cevzî, Melik Melikşâh b. Mahmûd'un ismini vermektedir (*el-Muntazam*, XVIII, 88). Ancak doğrusu Melik Muhammed b. Mahmûd olmalıdır, zira Sultan Mes'ûd tarafından veliaht ilan edilerek Hûzistân'a atanmıştır (Faruk Sümer, "Muhammed b. Mahmûd", *DİA*, XXX, 552).

⁷¹⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 88; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 182-183; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, XI, 139; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 428.

⁷¹⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 56.

⁷¹⁷ Esasen bu dönemde İranlıların mezhebî görüşü kesin olarak Şîi demek doğru değildir. Ağırlıklı olarak Sünnî-Şâfiî oldukları söylemek mümkündür. Fakat bu Şîilerin orada yaşamadığı anlamına da gelmemektedir. Nitekim A. Bausani, XVI. yüzyılda yani Safevîler döneminde Şîiliğin İran'ın resmî mezhebî olduğunu, önceki dönemler için söz konusu mezhep için coğrafi bölgelerin belirlenmesinin çok zor olduğunu belirtmektedir ("Selçuklular Döneminde Din", s.449).

⁷¹⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 56, 109; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 379; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 428-429. el-Gaznevî, Sultan Mes'ûd ile vaazında görüşmüş ve Sultan Camii'nde vaaz vermesini Muhammed b. Abdullah'ın emrettiğini belirtmiştir (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 109). Söz konusu kişinin kimliği hakkında bilgiye sahip değiliz.

yasaklanmıştır. Psikolojik açıdan oldukça etkilenen el-Gaznevî, karaciğer hastalığına yakalanarak 27 Muharrem 551/22 Mart 1156 tarihinde Bağdâd'da vefat etmiştir⁷¹⁹.

Bu dönemde Hanefî mezhebinden Nakîbü'n-nükebâ Ebü'l-Hasan Muhammed b. Tirâd b. Muhammed ez-Zeynebî'nin 25 Şabân 541/30 Ocak 1147 tarihinde Bağdâd'da vefat etmesi üzerine yerine aynı aileden Ebû Ahmed Ali b. Talha ez-Zeynebî tayin edilmişti⁷²⁰.

Safer 533/Ekim-Kasım 1138 tarihinde Hanbelî âlim Ebû Ya'lâ Muhammed b. Muhammed el-Ferrâ' (öl. 560/1165) Bâbü'l-Ezec kâdılığına getirilmişti⁷²¹. 534/1139-40 yılında Ebü'l-Hüseyin (Hasan) Ahmed b. Ali b. Muhammed ed-Dâmegânî (öl. 540/1145), Bağdâd'ın batı yakasının kâdılığına atanmıştı⁷²². Ayrıca Bâbü'l-Ezec Mahallesi'nin kâdılığını da yapmıştı⁷²³.

Mekke bu dönemde de Sünnî nüfuzu altındaydı. Nitekim şehrin emîri Kâsım b. FüleYTE, er-Râşid Billâh döneminde olduğu gibi bu dönemde de Sünnî hutbesi okutmayı sürdürmüştü⁷²⁴.

Halife el-Muktefi, Rebûlâhir 553/Mayıs 1158 tarihinde av amacıyla Enbâr'a giderken yol üzerinde Hz. Hüseyin'in türbesini ziyaret etmiştir⁷²⁵. Bu onun Ehl-i Beyt'in ve Şîa'nın en önemli değerlerine saygı duyduğunu göstermesi açısından dikkate şayandır.

2.2. Selçuklu Sultanları

Bu başlık altında Selçukluların mezhebî kimliklerinin yanı sıra diğere mezheplere yaklaşımı ve ilişkileri üzerinde durulacaktır. Devrin ana kaynağı olmasından dolayı evvelâ Vezir Nizâmü'l-mülk'ün *Siyâset-nâme*'sinde sultanların (Tuğrul Bey, Alp Arslan, Melikşâh) mezheplere bakışı incelenecektir. Onların Sünnîler ile

⁷¹⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 110; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 235; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, XI, 184; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 464-466.

⁷²⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 49; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 342, 344; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 407, 409.

⁷²¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 335; XVIII, 165; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XXI, 57. el-Ferrâ', Ebü'l-Me'âlî b. en-Nebel tarafından Hanbelîler için inşa edilen medresede (Ebü'l-Me'âlî b. en-Nebel Medresesi) müderrislik yapmıştır. Me'mûniyye yakınlarındaki er-Reyyân'da bulunan bu medresenin kuruluş tarihi bilinmemekle birlikte 560/1165 yılından önce inşa edildiği tahmin edilmektedir (Renterghem, *Les élites bagdadiennes au temps des Seldjoukides*, II, 106).

⁷²² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 5.

⁷²³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 46.

⁷²⁴ el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe*, s.202.

⁷²⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 125; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 481; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 385; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 433.

gayrisünnîlere karşı yaklaşımları ve ilişkileri, Sünnîlik lehine yaptıkları faaliyetler ile başta Şiîler olmak üzere karşıt görüşlere yönelik aldıkları tedbirler hakkında bilgi verilecektir. Ayrıca Selçuklu sultanları tarafından yapılan vezir, kâdılkudât ve elçi seçimleri de konumuz açısından çıkarımlar sağlayacaktır.

Selçukluların mezhebî kimliği incelemeden evvel İslâmiyet öncesindeki inançları ile Müslüman olmalarını ele almak gerekmektedir. Onların İslâmiyet'ten önce mensubu oldukları din hakkında kesin bilgiler olmamakla birlikte İbn Fadlân'ın kayıtlarında⁷²⁶ yer alan Oğuzlar gibi temelinde Göktanrı olan geleneksel Türk dinine⁷²⁷ inandıkları tahmin edilebilir. Bununla birlikte Müsevî⁷²⁸ veya Hristiyan⁷²⁹ olduklarına dair birtakım görüşler bulunmaktadır. Selçuk Bey'in kaynaklarda zikredilen dört veya beş oğlunun isimleri İsrâil (Arslan), Mikâil, Mûsâ, Yûsuf ve/veya Yûnus idi⁷³⁰. Çağrı Bey'in İslâmî ismi de Dâvud'du. Bu isimlerinden hareketle Selçukluların Müsevî oldukları iddia edilmiştir. Fakat söz konusu isimlerin İslâm kültüründe de kullanıldığı malumdur. Bu bakımdan isimlerden yola çıkarak onların Müsevî olduklarını iddia etmenin sağlam bir temele dayanmadığını söylenebilir⁷³¹.

Selçukluların İslâmiyet'e geçişi, Selçuk Bey'in 375/985-86 yılında⁷³² Oğuz Yabgusu'nun kışlık merkezi olan Yenikent (*Yengikent*)'ten Seyhun Nehri'nin sol kenarında bulunan Cend şehrine göçünden sonra gerçekleştiği bilinmektedir. Cend, gayrimüslim Türk ülkeleri ile İslâm ülkeleri arasında bulunan bir sınır şehriydi. Yâkût el-Hamevî'nin kaydına göre şehrin ahalisi Müslüman olup Sünnî ve

⁷²⁶ Bkz. İbn Fadlân, *er-Rihle*, Türkçe trc. s.9-20. Ayrıca bkz. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s.61-64.

⁷²⁷ Harun Güngör, "Türk. Din", *DİA*, XLI, 531.

⁷²⁸ Bu iddia için bkz. D. M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, Türkçe trc. Zahide Ay, Selenge Yayınları, İstanbul 2008, s.279-280.

⁷²⁹ Söz konusu iddia için bkz. V. V. Barthold, "Orta Asya'da Moğol Fütûhatına Kadar Hristiyanlık", *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, I (1926), s.78-80. A. Zeki Velidi Togan, mezkûr iddiayı şu çalışmasında tenkit etmiştir: "Oğuzların Hristiyanlığı Meselesine Ait", transkripsiyon: Serkan Acar, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVII/2 (2012), s.527-539.

⁷³⁰ Bilgi için bkz. İbrahim Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, XIII (1958), s.117-121.

⁷³¹ Turan, *Selçuklular Tarihi*, s.60-61; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, 47-48.

⁷³² Hamdullah Müstevfî-yi Kazvînî, *Târîh-i güzide*/Göksu, s.17-18; Mîr Yahyâ Kazvînî, *Lubbu't-tevârîh*, s.184; Abdülkerim Özaydın, "Selçuk Bey", *DİA*, XXXVI, 364. Göç süreci hakkında ayrıca bkz. Sergey G. Agacanov, *Oğuzlar*, Türkçe trc. Ekber N. Necef - Ahmet Annaberdiyev, Selenge Yayınları, İstanbul 2010⁵, s.259-265. Esasen göç tarihi, muhtelif araştırmacılar tarafından 925-40, 930-35, 955, 349/960, 350/961-62 ve 375/985-86 şeklinde farklı verilmektedir. Araştırmacıların iddiaları ve tarihlerin detaylı değerlendirmeleri için bkz. Sefer Solmaz, "Selçuklu Tarihinin Kronoloji Problemlerine Bir Örnek: Selçuk Bey'in Cend'e Göç Tarihi Meselesi", *Tarihin Peşinde: Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmaları Dergisi*, XI/22 (2019), s.345-363.

Hanefîlerden oluşmaktaydı⁷³³. Ebü'l-Ferec ve İbn Tiktakâ gibi müelliflerin verdiği bilgilerde de Selçuk Bey'in Cend'de tutunabilmek adına Müslüman olmaya karar verdiğine işaret edilmektedir⁷³⁴. Nitekim o yeni yurtlarında Müslümanlarla birlikte yaşayacaklarından, onların dinini ve âdetlerini kabul etmemeleri hâlinde tecrit edilmiş küçük bir topluluk olarak kalacaklarını maiyetine anlatmış ve sonrasında Müslüman olmaya karar vermiştir⁷³⁵. Selçuk Bey'in gerekçelerinden hareketle din değişikliğinde pragmatik bir yaklaşım sergileyip İslâmiyet'i kabul ettiği düşünülebilir. Yani içerisinde bulunduğu şartlar gereği ihtida ettiği ve bir çıkış arayışı içerisinde olduğu görülmektedir⁷³⁶. Selçuklu tarihinin erken dönemlerine dair kaynakların kifâyetsizliği ve bu döneme dair en erken kayıtların da XII. yüzyılın ikinci yarısına ait olmasından dolayı, söz konusu bilgilere ihtiyatlı yaklaşmak da gerekmektedir.

Netice itibariyle Selçuk Bey, kendilerine İslâmiyet'i öğretecek bir âlim göndermesi için Sâmanîlere bağlı Cend valisine⁷³⁷ elçi göndermiştir⁷³⁸. Bu talebin kabul edilmesinin ardından gönderilen âlimler aracılığıyla Selçuk Bey ve maiyeti⁷³⁹

⁷³³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, II, 168. Ayrıca Safiyyü'd-dîn Abdü'l-mü'min b. Abdü'l-hakk el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-ittilâ'*, I, 395. Şehir bugün mevcut olmayıp, sadece kalıntıları günümüze ulaşmıştır. Şehir hakkında bilgi için bkz. C. E. Bosworth, "Djand", *EP² Suppl.*, s.244-246; Abdülkerim Özaydın, "Cend", *DİA*, VII, 359-360.

⁷³⁴ "Biz içinde yaşamak istediğimiz bu memlekete halkının dinini kabul etmez ve onların törelerine uymazsak bir kimse bize iltifat etmez ve biz tek başımıza yaşamaya mahkûm bir azlık hâlinde kalırız" (Ebü'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, 293); "... [Selçuk Bey] Oğuzların en büyük kumandanı oldu. Onlarla beraber Türk ülkelerinden Müslüman ülkelerine geldi. İslâm diyarına gelince, Müslümanların yardımını almak, mera ve yurt vermelerini sağlamak için Müslümanlığı açığa vurdu. Cend şehrine yerleşti. ..." (İbnü't-Tiktakâ, *el-Fahrî*, s.207).

⁷³⁵ Özaydın, "Selçuk Bey", s.364-365. Selçukluların İslâmiyet'i kabulüyle alakalı olarak bir başka değerlendirme için bkz. Özgüdenli, *Selçuklular*, I, 48-49.

⁷³⁶ Usta, *Sorularla Selçuklu Tarihi*, s.10-11.

⁷³⁷ Hârizm'deki Zendeğ şehrinin valisine (Ebü'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, 293) elçi gönderdikleri aktarılmaktadır. A. Özaydın, Mîrhând'a atıfla Buhârâ'nın idarecilerine elçi gönderdikleri ("Selçuk Bey", s.365) belirtmektedir. Ancak Mîrhând, Cend valisine elçi gönderildiğini zikretmektedir. Bkz. *Ravzatü's-safâ fî sîreti'l-enbiyâ' ve'l-mülûk ve'l-hulefâ'*, IV, 236; Türkçe trc. *Ravzatü's-safâ: Tabaka-i Selçukiyye*, s.15-17.

⁷³⁸ Mîrhând, Selçuk Bey'in Cend yakınlarında vardığı zaman buranın valisine bir haberci göndererek şunları bildirdiğini belirtmektedir: "Benim bu tarafa gelme sebebim İslâm ehlinin saflarında yerimi almak gibi hayırlı bir iş içindir. Şimdi arzumuz şudur ki: Önde gelen fakihlerden biri, bize *Kur'ân*'ı, imân ve İslâm'ın hakikatlerini öğretmeye başlayarak bu yolunu kaybetmiş çöl biçarelerini, hidâyet pınarının yanına ulaştırsın" (*Ravzatü's-safâ*, IV, 236-237; Türkçe trc. *Ravzatü's-safâ: Tabaka-i Selçukiyye*, s.15-17).

⁷³⁹ Selçukluların İslâmiyet'i kabulünden yaklaşık üç-dört asır sonra kaleme alınan bazı eserlerde aileden ilk Müslüman olan kişinin Dukak olduğu belirtilmektedir. İbnü'l-Adîm (metinde *Tukak*) ve en-Nüveyrî (metinde *Yukak*, ikinci rivayet *Dukak*), bu iddiayı belirten müelliflerdir (*Biyografilerle Selçuklu Tarihi*, s.10; *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 154). Anonim *Târih-i Âl-i Selçuk*'ta Selçuk Bey'in babası Dukak'ın (metinde *Lokmân*) Müslüman, dindar, takvalı, daima âlimler ve din büyükleriyle sohbet eden bir kişi olduğuna dair kayıt bulunmaktadır. Yine aynı eserde onun bir hadisten etkilenecek Müslüman bir kadınla evlendiği, kadının çeyizinde yedi adet *Mushaf* olduğu, zifaf gecesinde Dukak'ın *Mushaf*lara hürmet gösterdiği ve bunun üzerine gece rüyasında Hz. Peygamber'i gördüğü ve ona

Müslüman olmuştur⁷⁴⁰. Selçukluların İslâmiyet'i kabul ediş tarihi net olarak bilinmemektedir. Ancak Cend'e göç tarihi olan 375/985-86 ile Selçuk Bey'in oğlu Arslan Yabgu'nun Sâmânîlere yardım için Mâverâünnehir'e gittiği 382/992 yılı arasında bir tarihte Müslüman oldukları kanaati bulunmaktadır⁷⁴¹.

İslâmiyet'i Sünnî ve Hanefî müntesibi Sâmânîlerin⁷⁴² aracılığıyla öğrenmeleri hasebiyle Sünnîliği benimseyen Selçuklular, amelde de Hanefî idiler. Ayrıca Yâkût el-Hamevî'nin belirttiği üzere Cend ahalisinin de Sünnî ve Hanefî olması⁷⁴³ da Selçukluların mezhep tercihlerini etkilemiş olmalıdır. Bununla birlikte Selçukluların İslâmiyet'e intisapları sonrasında hangi itikâdî mezhebi tercih ettikleri sarîh bir şekilde bilinmemektedir. Hanefîlerin büyük bir kısmının tercih ettiği üzere itikâdî bakımdan Mâturîdî mezhebine bağlı olmalarından hareketle Selçukluların da söz konusu mezhebe inandıkları belirtilmektedir. Ancak Mâturîdîliğin mezhep kimliği kazanması ve yayılması ancak mezhebin ikinci kurucusu kabul edilen Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin (öl. 508/1115) büyük gayretleriyle gerçeklemiştir⁷⁴⁴. Buradan hareketle Selçukluların Müslüman olduğu dönemlerde Mâturîdîliğin çok fazla yaygın olmadığı dikkate alındığında onların erken dönemlerdeki itikâdî mezheplerine dair net bir şey söylemek şu an için mümkün değildir.

kendi ile çocuklarına dua ettiği aktarılmaktadır. Son olarak, bir âlimin Dukak'a Allah'tan kendisine sâlih, dindar, güzel ahlâklı, Ehl-i Sünnet ve Cemaat'e uygun bir çocuk vermesini niyaz etmesi yönünde nasihat verdiği ve Dukak'ın soyundan gelenlerin tamamının Müslüman, dindar, raiyyetini gözeten ve âdil kişiler oldukları kayıtlıdır (*Târîh-i Âl-i Selçûk*, s.17-18). Söz konusu eserle çağdaş Niğdeli Kâdî Ahmed'in *el-Veledü's-şefik*'inde (metinde *Yukak*) de Dukak'ın Selçuklu ailesinin büyük cediti ve İslâmiyet'i kabul ettiği kayıtlıdır (I, 428). Osmanlı dönemi müelliflerinden XVI. yüzyılda yaşamış Ahmed b. Mahmûd da Dukak'ın Müslüman olduğuna dair kısa bir bilgi vermektedir (*Selçuknâme*, s.20). Dukak'a yönelik bu bilgilerin kayıtlı olduğu eserlerin tamamı, görüldüğü üzere muahhar döneme aittir. Selçuklularla çağdaş ve ikincil kaynaklarda bu bilgilere rastlanmamaktadır. Selçuklu hanedanı, Selçuk Bey'in liderliğinde İslâmiyet'i seçmiştir. Dolayısıyla bu bilgilerin doğru olma ihtimali de yoktur. Doğrusu Selçuk Bey'in babası hakkında oldukça az bilgi bulunmaktadır. Söz konusu eserdeki bilgilerin kaynağı bilinmemektedir. Müelliflerin bu bilgileri nereden edindiğini tahmin etmek oldukça güçtür.

⁷⁴⁰ Sadrü'd-dîn el-Hüseynî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçûkiyye*, s.2; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 6; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 361-362; Ebü'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, 293; Hasan-ı Yezdî, *Câmi'ü't-tevârîh-i Hasenî*, I, 46; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, IV, 236-237; Türkçe trc. *Ravzatü's-safâ: Tabaka-i Selçûkiyye*, s.15-17; Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmi'u'd-düvel*, I, Türkçe trc. s.46-47; Özeydin, "Selçuk Bey", s.365.

⁷⁴¹ Özgüdenli, *Selçuklular*, I, 49-50.

⁷⁴² Sâmânîlerin Hanefîliği hakkında bkz. Aydın Usta, "Sâmânîler Döneminde Hanefî Mezhebi", *Devirleri Aydınlatan Meş'ale: İmâm-ı A'zam (Uluslararası Sempozyum Tebliğler Kitabı, 28-30 Nisan 2015 - Eskişehir)*, yay. haz. Ahmet Kartal - Hilmi Özden, Eskişehir 2015, s.237-240; a.mlf., *Türkler ve İslâmiyet*, s.162-165.

⁷⁴³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, II, 168; Ayrıca Safiyü'd-dîn Abdü'l-mü'min b. Abdü'l-hakk el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-ittilâ'*, I, 395

⁷⁴⁴ Ak, *Selçuklular Döneminde Mâturîdîlik*, s. 155-161.

Selçukluların mezhebî kimliği, bazı kaynaklarda oldukça açık bir şekilde ifade edilmiştir. Hiç şüphesiz en ilginç kayıt, Sadrü'd-dîn el-Hüseynî'ye aittir. Zira o, Selçuk Bey'in İslâmiyet'i seçişini "... Hanefî dinine girmek saadetiyle mesud oldu"⁷⁴⁵ şeklinde aktarmaktadır. Burada müellifin, İslâmiyet yerine doğrudan Hanefîliği vurgulaması oldukça dikkat çekicidir. Kayıtlarından Selçuk Bey'in bilinçli bir şekilde Hanefîliği seçtiğini düşünülebilir. Ancak bu pek de mümkün değildir. Belirtildiği üzere Selçuk Bey'in göç ettiği bölgede hâkim mezhebin Hanefîlik olması, Türklerin kahir ekseriyetinin bu mezhebe bağlı olmaları, kendilerine İslâmiyet'i öğretmek için gönderilen âlimlerin Hanefî olması gibi saiklerden dolayı söz konusu mezhebi benimsediklerini söylemek çok daha doğrudur. Müellifin, Hanefîliği diğer tüm mezheplerin üstünde tutarak onun gerçek İslâm olduğuna veya İslâmiyet ile Hanefîliğin bir olduğuna dikkat çekiyor olabileceği akıllara gelmektedir.

Sadrü'd-dîn el-Hüseynî'nin yanı sıra Hamdullâh Müstevfi-yi Kazvîni⁷⁴⁶, Selçukluların Sünnî ve temiz mezhepli; Ahmed b. Mahmûd⁷⁴⁷ de Sünnî ve iyi inançlı olduklarını zikretmektedir. el-Azîmî, Sultan Tuğrul Bey'in 447/1055 yılında Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat yani Sünnî mezhebine tâbi olduğunu belirtmektedir⁷⁴⁸. er-Râvendî, Selçukluları kastederek İslâm'ın kılıcının Türklerin elinde olduğunu ve onların Ebû Hanîfe'nin ashâbına mensup âlimleri himaye ettiklerini belirtmektedir⁷⁴⁹.

Selçuklu dönemi tarihçilerinden er-Râvendî, eserinin girişinde sahâbe, tâbiîn ve din âlimlerini övdüğü satırlarda Ebû Hanîfe ve eş-Şâfî'yi hususî olarak methettiği

⁷⁴⁵ Sadrü'd-dîn el-Hüseynî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçûkiyye*, s.2.

⁷⁴⁶ *Târîh-i güzîde*/Göksu, s.15; *Târîh-i güzîde*/Öztürk, s.341. Aynı müellif, Emevîlerin Zındıklık, Mu'tezile ve Hâricikle; Abbâsîlerden bazılarının Mu'tezile ile, Leys oğulları (yani Saffârîler) ve Büveyhîlerin Râfizîlikle kusurlu görüldüklerini, fakat Selçukluların bu kusurlardan arındıklarını belirtmektedir (aynı yerler). Hamdullâh Müstevfi-yi Kazvîni'nin Şîî bir aileden gelmesine (*Târîh-i güzîde*/Göksu, s.11) rağmen bu yorumu yapması da ayrıca ilginçtir.

⁷⁴⁷ Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s.293.

⁷⁴⁸ el-Azîmî, *Târîhu'l-Azîmî*, Türkçe trc. s.13.

⁷⁴⁹ er-Râvendî, *Râhatü's-sudûr*, I, 18. Müellifin aktardığı, Selçukluların Hanefîleri desteklediğine dair şu pasaj dikkat çekicidir: "Çok şükür, İslâm'ın arkası kuvvetli, Ebû Hanîfe'nin ashâbı şad ve itibarlı, gözleri aydındır. Arabistan, Acemistan, Rum ve Rus diyarından kılıç Türklerin elindedir ve kılıçlarının korkusu, gönüllere kuvvetle yerleşmiştir. Selçuk oğullarından gelen sultanlar ... Ebû Hanîfe ashâbından âlimleri o kadar himaye etmişlerdi ki, onların izleri genç, ihtiyar herkesin gönlüne yerleşmiştir. En büyük Sultan Sencer ... Horâsân, Mâverâünnehir ve Gazne'de Sadr-ı Cihân'lara, Hoca İmâm Buhârî'ye o kadar lütuf ve ihsanda bulunmuştur ki, kâfir Hata-Han [Gür-Han] o diyarı istilâ ettiği vakit, onlar olmaksızın, oraları idare edemedi. ... Bütün dünyada herhangi bir mansıp Ebû Hanîfe ashâbından başkasının elinde olsa, kılıç darbesile elinden alınır, İmâm-ı Â'zam ashâbına verilirdi. Nasıl ki Nizâmü'l-mülk'ün taassup yüzünden Şâfî ashâbına verdiği İsfahân camiinde kâdılar kâdısı, Sadr-ı Cihân'ların en ileri geleni Rükûd'd-dîn ... hutbe okusun diye merhum Sultan Muhammed başlar kesilmesini emretti ve ordu gönderdi. Onun orada namaz kıldığı müjdesi kendisine gelince, sevinip külâhını havaya attı; dualar ederek sadakalar verdi. Hemedân camiinde de aynı şeyi yaptı" (er-Râvendî, aynı yer).

görülmektedir. Ancak Ebû Hanîfe'yi daha fazla övmesi dikkate şayandır. Bunda kendisinin de Hanefî mezhebine mensup olma ihtimalinin yanında eserini Irak Selçuklu sultanı III. Tuğrul'a ithaf etmek için kaleme aldığını göz önüne bulundurmak gerekmektedir. Dolayısıyla da sultanın Hanefî olmasının da etkisiyle Ebû Hanîfe'yi daha fazla ön planda tuttuğu düşünülebilir⁷⁵⁰. Yine er-Râvendî, Eş'arîleri Râfizîler ya da bir başka deyişle Şîîlerle bir tutmak suretiyle bu mezhep aleyhinde sözler sarf etmektedir⁷⁵¹. Esasen ayrı bir kelâm mezhebi olmasına rağmen bir süre sonra Şâfîîlikle bir anılmaya başlayan Eş'arîliğin, Selçuklular döneminde zaman zaman eleştirildiği, mihneye uğratıldığı ve baskı altına alındığı, çalışmanın ilerleyen bölümlerinde görülecektir⁷⁵². Nitekim er-Râvendî'nin Eş'arîlik aleyhindeki ifadeleri, Selçuklular döneminin bir yansıması olduğu anlaşılmaktadır.

Tarihî kaynaklarda Selçukluların mezhebine dair üstü kapalı kayıtlar da yer almaktadır. Örneğin, Aksarâyî'nin ifadelerinde Karahanlı hükümdarı İlig Han'ın Sultan Gazneli Mahmûd'a gönderdiği elçisi aracılığıyla Selçuklular hakkında ona bilgi verdiği ve onların mezheplerinin iyi olduğunu belirttiği görülmektedir⁷⁵³. Burada açıkça ifade edilmese de hem Karahanlılar hem de Gaznelilerin Sünnî olmasından hareketle Selçukluların da Sünnîliğine atıf yapıldığı söylenebilir.

Selçukluların Ehl-i Bid'at'a karşı mücadele ettiklerine dair kayıtlar⁷⁵⁴ da mezhebî kimlikleri ve mezheplerine katkılarını gösteren ipuçlarıdır. Ehl-i Sünnet âlimler tarafından Cehmiyye, Havâric, Mürcie, Şîa, Kaderiyye ve Mu'tezile gibi fırkalar, Ehl-i Bid'at olarak kabul edilmiştir⁷⁵⁵. Selçuklular, evvelâ Şîî inancına mensup siyasî teşekküller Zeydî inancındaki Büveyhîler ile Müsta'îlî İsmâîlî inancındaki Fâtîmîlere;

⁷⁵⁰ Bkz. er-Râvendî, *Râhatü's-sudûr*, I, 13-19.

⁷⁵¹ "Cihanın haraplığı şundan ileri geldi: Halktan zorla para alanlar ve zalim kötü dinliler, dinin ileri gelenlerine dış uzattılar ve onları itham ederek aralarına kıskançlık ve münafet soktular. Hepsî Râfizî ve Eş'arî olan bu kötü dinli tahsildarlar, Kâşân, Âbe, Tabareş, Rey, Ferahan, Kazvîn civarı, Ebreh ve Zengân'dan (gelip), sultanın ordusuna girerek emirlerle sultanlara kendilerini daha fazla mal getiriyormuş gibi gösterdiler" (er-Râvendî, *Râhatü's-sudûr*, I, 31). Kezâ bkz. aynı eser, I, 32.

⁷⁵² M. Kalaycı, Amîdü'l-mülk el-Kündürî'nin müsebbibi olduğu Eş'arî mihnesinin etkisinin XII. yüzyılda dahi er-Râvendî'nin ifadelerinden görüldüğünü belirtmektedir (*Tarihsel Süreçte Eşarîlik-Maturidilik İlişkisi*, s.62-63).

⁷⁵³ Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s.6-7.

⁷⁵⁴ Zahîrî'd-dîn-i Nişâbüri, *Selçük-nâme*, s.75; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-tevârih*, s.52, Muhammed el-Hüseynî el-Yezdî, *el-Urâza*, s.26 ("... cahil mülhidlerin ve rezil fâsikların âdetlerini ve kâidelerini eyleyen Âl-i Selcük..."). Zahîrî'd-dîn-i Nişâbüri'nin şu ifadeleri de önemlidir: "Onların saltanat döneminde başka hiçbir dönemde olmadığı kadar dinî ilimler inşa edilmiş, Müslümanlığın kaideleri sağlamlaştırılmış, mescidler, ribâtlar, köprüler ve saraylar inşa edilip, vakıfların kurulması gibi hayır işleri yapılmış, âlimler, seyyidler ve zâhidlere değer verilmiştir" (*Selçük-nâme*, s.74). Benzer ifadeler, Reşîdü'd-dîn Fazlullâh (s.52) tarafından da verilmektedir.

⁷⁵⁵ Yusuf Şevki Yavuz, "Ehl-i Bid'at", *DİA*, X, 502.

Yemen'deki Karmatîlere ve özellikle kendi dönemlerinde oldukça aktif ve Şîa'nın kollarından Nizârî İsmâîlîleri ya da bilinen adıyla Bâtinîlerle büyük oranda mücadele etmiştir⁷⁵⁶.

Selçuklu hanedanı henüz devletini kurmadan Sünnî Abbâsî Hilâfeti ile elçiler vasıtasıyla münasebet kurup onlara bağlılıklarını bildirmiştir. Söz konusu dönemde taraflar arasındaki elçilik teatilerinde Selçukluların Abbâsî elçilerine karşı olumlu tutumları, yine Selçuklulardan Abbâsîlere gönderilen mektuplarda Sünnî hilâfete bağlılıklarını bildirmeleri⁷⁵⁷ konumuz açısından önemlidir.

Suriye Selçukluları ile Türkiye Selçukluları tarihinde nadir de olsa Fâtimîler bağlanarak onlar adına hutbe okutulduğu kısa süreli dönemler olmuştur. Bununla birlikte Şîîler adına okutulan hutbelerin tamamen siyaseten uygulandığını ve inanç boyutunda bir mezhep değişikliği olmadığını vurgulamak gerekmektedir. Sadece çıkarları doğrultusunda hareket ettikleri söylenebilir. Ayrıca Tuğrul ve Çağrı Bey'in anne bir kardeşi İbrâhîm Yinal da saltanat mücadelesini kazanması hâlinde Fâtimîlere tâbi olacağı sözünü vermişti. Mezhep değişikliği konusunda istisnâ olarak detayları aşağıda verilecek olan, Kirmân meliki İrânşâh'ın Bâtinî olma örneği karşımıza çıkmaktadır.

Bu konuda ilk misal, Selçuklu Meliki İbrâhîm Yinal'dır. Yinal'ın Ramazân 450/Kasım 1058 tarihindeki isyanı öncesinde Fâtimîler ile ittifak kurarak tahtı ele geçirmesi hâlinde onlara tâbi olarak Şîî hutbesi okutacağı yönünde bir anlaşma yaptığı malumdur⁷⁵⁸. Yinal öldürüldüğü tarihe (9 Cemâzülâhîr 451/23 Temmuz 1059) kadar Fâtimîlere bağlı kalmıştır⁷⁵⁹. Melikin mezhep değişikliği yaptığı söylenemezse de onun siyaseten Şîî hilâfetine bağlandığı görülmektedir.

İkinci örnek, Suriye Selçuklu meliki Tutuş'un vefatından (488/1095) sonra Haleb kolunun başına geçen Melik Rıdvân b. Tutuş'tur. Fâtimî Halifesi el-Musta'î Billâh,

⁷⁵⁶ Selçukluların Büveyhîler, Fâtimîler, Bâtinîler ve Karmatîlere karşı yürüttüğü siyasî ve askeri mücadeleler ve Şîî gruplar ile ilişkileri hakkında detaylı bilgi için bkz. Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, s.155-208; Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, s.126-168.

⁷⁵⁷ Kaymak, *Abbasi Halifesi el-Kaim Biemrillah ve Dönemi*, s.70-77.

⁷⁵⁸ el-Mü'eyyed fi'd-dîn, *Sîretü'l-Mü'eyyed fi'd-dîn*, s.175-176; Korkmaz, *Arslanü'l-Besâsîri ve Zamanı*, s.133-136.

⁷⁵⁹ İbrâhîm Yinal'ın hayatı ve isyanları hakkında bkz. Süleyman Genç, "Selçuklu Tarihinde İbrahim Yinal İsyanı ve Onun Fatımi Arkapları", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXI/2010, s.9-48; Cihan Piyadeoğlu, "Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yinal", *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, XXIII/2 (2013), s.117-143; Kaymak, *Abbasi Halifesi el-Kaim Biemrillah ve Dönemi*, s.116-128.

Rıdvân'a bir elçilik heyetiyle mektup⁷⁶⁰ gönderip kendi adına hutbe okutması hâlinde kardeşi Dukak'a karşı ona destek vereceğini bildirmiştir⁷⁶¹. Bu sıralarda Rıdvân'ın sempati beslediği Şîî müneccimi el-Hakîm Es'ad da Fâtimîler adına hutbe okutması ve hatta Şîî olması için sürekli olarak telkinlerde bulunmuştur. Rıdvân da kardeşine karşı ciddi bir destek elde edeceği düşüncesinin etkisiyle Fâtimîler ile ittifak yapmayı kabul etmiştir. Bunun üzerine Rıdvân, 17 Ramazân 490/28 Ağustos 1097 tarihinde Haleb'de Fâtimîler adına hutbe okutmuştur. Yine Rıdvân'ın hâkimiyeti altındaki Maaretü'n-numân ve Şeyzer gibi şehirlerde de hutbe değişikliği yapılmıştır. Böylece Selçuklu tarihinde Şîî hutbesi okutan ilk kişi olmuştur. Ayrıca o sırada Haleb kâdısı ve hatibi Halebli âlim İbnü'l-Adîm'in babasının dedesi Ebü'l-Ganâ'im Muhammed b. Hibetullâh da görevlerinden azledilmiş, yerine hatipliğe Şîî inançlı Ebû Turâb Haydere b. Ebû Usâme el-Hasan, kâdılığa ise yine Şîî inançlı Fazlullâh ez-Zevzenî el-Acemî tayin edilmiştir⁷⁶². Rıdvân'ın kardeşi Dukak'a karşı müttefik elde etmek amacıyla Fâtimîler adına hutbe okuttuğu, yani siyaseten hareket ettiği anlaşılmaktadır. Bu da onun gerçekten Şîî mezhebine geçmediğini göstermektedir.

Bu değişiklik, Rıdvân'ın Sünnî İslâm dünyasından büyük tepkiler almasına yol açmıştır. Kayınpederi Antakya valisi Yağısıyan ve yakın dostu Artuk Bey'in oğlu Sökmen'in kınamaları, Fâtimîlerin söz verdiği askerî ve malî destekleri vermemesi üzerine yaklaşık bir ay (dört cuma) boyunca Fâtimîler adına okuttuğu hutbeyi nihayete erdirmiştir (12 Şevvâl 490/22 Eylül 1097)⁷⁶³. Ebü'l-Ganâ'im Muhammed b. Hibetullâh da tekrardan Haleb kâdılığı ve hatipliğine tayin etmiş ve Abbâsiler ve

⁷⁶⁰ İbn Tağrıberdî, Halife el-Musta'li Billâh ile veziri Emîrü'l-Cüyüş'a (el-Efdal b. Bedr el-Cemâlî) ait birer mektubun Rıdvân'a ulaştığını belirtmektedir (*en-Nücümü'z-zâhire*, V, 156).

⁷⁶¹ Suriye Selçukluları döneminde Haleb, Bâtınîlerin önemli bir merkeziydi. Bizzat Melik Rıdvân tarafından onlar için şehirde bir dârü'd-da've (propaganda merkezi) inşa ettirilmiştir. Bu da Suriye Selçukluları ile Fâtimîlerin iyi ilişkiler kurmasını sağlamıştır (Abdülkerim Özeydin, "Selçuklular, IV. Suriye Selçukluları, B. Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat", *DİA*, XXXVI, 386).

⁷⁶² İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk*, s.217, 230; el-Azîmî, *Târîhu'l-Azîmî*, Türkçe trc. s.30-31; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 412-413; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 225; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 480; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-haleb*, II, 127-128; Türkçe trc. *Zübdetü'l-haleb min târihi Haleb'de Selçuklular*, s.82; İbn Müyesser, *el-Müntekâ min ahbâri Mısr*, s.64; Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, II, 26; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 161; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 302; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, V, 156; es-Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ'*, s.656; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmi'u'd-düvel*, I, Türkçe trc. s.232; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s.174-175.

⁷⁶³ İbnü'l-Adîm, Şîî hutbesinin Recep 492/Mayıs-Haziran 1099 tarihine kadar hutbe okunduğunu belirtmektedir. Kezâ dört cumadan fazla sürmediğinin de söylendiğini rivayet olarak aktarmaktadır (*Zübdetü'l-haleb*, II, 129; Türkçe trc. *Zübdetü'l-haleb min târihi Haleb'de Selçuklular*, s.82). Ancak tarihî kaynaklarda hutbenin dört hafta okutulduğu konusunda bir ittifak bulunmaktadır.

Büyük Selçuklular adına hutbe okutmuştur. Sonrasında da Halife el-Müstazhir Billâh'a elçi göndererek özür dilemiştir⁷⁶⁴.

Üçüncü örnek, Türkiye Selçuklu Devleti Sultanı Süleymânşâh'tır. 475/1082-83 yılında Tarsus'u fetheden Süleymânşâh, sonrasında Fâtimîlere bağlı Trablus kâdısı İbn Ammâr'a haber göndererek ondan Tarsus'ta görevlendirmek üzere bir kâdı ve bir de hatip istemiştir⁷⁶⁵. Süleymânşâh'ın Abbâsîler yerine Fâtimîlere bağlanmaktan kastı Sultan Melikşâh'a karşı mücadelesinde destek elde etmek arzudur⁷⁶⁶.

Büyük Selçuklu sultanları ve devlet adamları, Bâtinîliğin yayılmasına engel olmak amacıyla ciddi mücadeleler yürütmüşlerdir. Bununla birlikte Kirmân Selçukluları hükümdarlarında İrânşâh (490-494/1097-1101) onların etkisinde kalmak suretiyle bu mezhebi benimseyen istisnâ isimdir. Melik, İbnü'l-Esîr'in kaydına göre Hûzistân'da kâtopluk yapan Ebû Zur'a isminde bir Bâtinî'nin (*mülhid*) tesiri altına girmek suretiyle İsmâîlîliği veya bir diğer adıyla Bâtinîliği benimsemiş ve dinen uygun olmayan sözler söyleyip bazı hareketlerde bulunmuştur. Bu nedenle bazı kâdı ve âlimler onu uyarılmış, ancak melik onları öldürmüştür⁷⁶⁷. Bunun üzerine Emîr Bâzdâr liderliğinde Kirmân'ın Sünnî ahalisi⁷⁶⁸, İrânşâh'a karşı harekete geçmiştir. Evvelâ onun katli için din adamlarından fetva almışlardır. İrânşâh ise sapkın düşüncelerinden vazgeçtiğini belirterek onları durdurmaya çalışmışsa da bu sözleri dikkate alınmamıştır. Nihayetinde melik şehirden kaçmak zorunda kalmış ama bir süre sonra yakalanıp öldürülmüştür (494/1101). İrânşâh döneminde Bâtinîlik, Kirmân'da kuvvetli bir destek bulmuş olsa da onun öldürülmesinden sonra bu durum nihayete erdirilmiştir⁷⁶⁹.

⁷⁶⁴ İbnü'l-Kalânîsî, *Târihu Dimaşk*, s.217; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 413; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 225; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 480; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-haleb*, II, 128-129; Türkçe trc. *Zübdetü'l-haleb min târihi Haleb'de Selçuklular*, s.83; İbn Müyesser, *el-Müntekâ min ahbâri Mısır*, s.64; Ebü'l-Fidâ, *Târihu Ebi'l-Fidâ*, II, 26; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmi'u'd-düvel*, I, Türkçe trc. s.232; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s.175-176.

⁷⁶⁵ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 368; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.249.

⁷⁶⁶ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2010¹⁰, s.98-99.

⁷⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 455; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 264 (Öldürülenler arasında Hanefî fakih Ahmed b. el-Hüseyn el-Belhî de bulunmaktadır); el-Bundârî, *Zübdetü'n-nusra*, s.69 (Kirmân melikinin ismini zikretmeksizin olayı aktarmaktadır); Hasan-ı Yezdî, *Câmi'ü't-tevârih-i Hasenî*, I, 133-134; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ: Tabaka-i Selçûkiyye*, s.264 (Müellif, Kirmânlılara zulmettiklerini de belirtmektedir); Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmi'u'd-düvel*, I, Türkçe trc. s.217. Ayrıca bkz. Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s.295.

⁷⁶⁸ "Bütûn Kirmânlılar Sünnî ve dinî temiz insanlardır." (Nizâmü'l-mülk, *Siyâset-nâme*, s.132). E. Merçil, Kirmân halkının Hanefî olduğunu, ayrıca bir miktar da Şâfiî mensubunun bulunduğunu belirtmektedir (Erdoğan Merçil, *Kirman Selçukluları*, TTK, Ankara 1989, s.184-185).

⁷⁶⁹ Hasan-ı Yezdî, *Câmi'ü't-tevârih-i Hasenî*, I, 134. İrânşâh hakkında bkz. Merçil, *Kirman Selçukluları*, s.52-55.

2.2.1. Büyük Selçuklu Sultanları

2.2.1.1. Sultan Tuğrul Bey

Tuğrul Bey'in (431-455/1040-1063) bazı uygulamalarına mezhebî kimliğini yansıttığı görmek mümkündür. Nitekim Abbâsîlere gönderdiği mektuplarda, elçi tercihlerinde, kâdılkudât ile kâdı tayinlerinde ve yanında bulundurduğu Hanefî âlimler de Sünnî-Hanefî yanlısı politikasını en sarih şekilde görmek mümkündür. Bu konuda en dikkat çeken kayıt el-Azîmî'ye aittir. Müellif, Sultan'ın Bağdâd'da girdiği yılda yani 447/1055'te Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat yani Sünnî mezhebine tâbi olduğunu belirtmektedir⁷⁷⁰. Tuğrul Bey'in Sünnî ve Hanefî olduğu malumdur. Ancak müellif, burada Sultan'ın Abbâsîlerin başşehiri ve Sünnî İslâm dünyasının merkezi sayılan Bağdâd'da hâkim olduğunu kastetmiş olmalıdır. Öte yandan Tuğrul Bey'in 429/1037-38 tarihinden beri Halife el-Kâ'im Biemrillâh ile münasebet kurduğu ve Ortaçağ İslâm dünyasının meşruiyet gelenekleri icabınca Selçukluların Abbâsîlere tâbi oldukları bilinmektedir⁷⁷¹. Söz konusu tarihte Ebû İshâk el-Fukka'î ile birlikte Halife'ye gönderdikleri mektupta -Reşîdü'd-dîn Fazlullâh-ı Hemedânî'nin aktardığı versiyonda- “sünnetlere bağlı bir topluluk” olduklarını⁷⁷² ve Sultan Gazneli Mes'ûd'un kötü idare ve tedbirsizliklerin kaynaklı Ehl-i Bid'at'ın güçlendiğini de belirtmeleri⁷⁷³, Selçukluların Sünnî kimliğine işaret etmektedir. Tuğrul Bey, Sünnî Abbâsî Hilâfeti'nin koruyucusu ve destekçisi olduğunu gösteren *Yemînu emîri'l-mü'minîn* ve *Burhânu emîri'l-mü'minîn* gibi lakaplara sahipti⁷⁷⁴.

Zekeriyyâ el-Kazvînî, Tuğrul Bey'in de “Mu'tezilî” olduğunu iki ayrı yerde zikretmektedir⁷⁷⁵. Ancak onun dışında bu bilgiyi aktaran herhangi bir müellife rastlayamadık. Sultan'ın Mu'tezilî olduğunu belirtmesinde, Eş'arîlere yönelik lânetleme kampanyasının etkisi olabilir. Mu'tezilî-Eş'arî çekişmesi, Selçuklulardan önce de mevcut bir durumdu. Burada söz konusu kampanyanın gerçekleştirilmesinde tamamen Vezir el-Kündürî'nin etkisi vardır. Bu bağlamda münferit bir olaydan

⁷⁷⁰ el-Azîmî, *Târîhu'l-Azîmî*, Türkçe trc. s.13.

⁷⁷¹ Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-tevârih*, s.67-68; Kaymak, *Abbasi Halifesi el-Kaim Biemrillah ve Dönemi*, s.70.

⁷⁷² İmâdü'd-dîn el-İsfahânî'nin aktardığı versiyonda yer alan (وقد سئوا سئئة العدل) ifadesi (*Nusretü'l-fetre*, I, 135) “adalet yolunu takip ettik.” şeklinde tercüme edilebilir. Ayrıca bkz. el-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s.5.

⁷⁷³ Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-tevârih*, s.67-68. Ayrıca bkz. er-Râvendî, *Râhatü's-sudûr*, I, 101-102.

⁷⁷⁴ Faruk Sümer, “Tuğrul Bey”, *DİA*, XLI, 346.

⁷⁷⁵ Zekeriyyâ el-Kazvînî, *Âsâru'l-bilâd*, s.386, 409.

hareketle Tuğrul Bey'in Mu'tezilî olduğunu belirtmek doğru olamaz. Ayrıca Tuğrul Bey'in mezheplere yönelik ayrıntılı bilgiye sahip olabileceği ihtimali de zayıftır. Kendisinin mihnedeki vezirinin yönlendirmeleriyle hareket ettiği muhakkaktır.

Tuğrul Bey'in vezirlerinden en meşhuru hiç şüphesiz Amîdü'l-mülk Ebû Nasr Mansûr b. Muhammed el-Kündürî idi⁷⁷⁶. Onun öncesindeki vezirler hakkında hem az bilgi bulunmakta hem de mezhebî kimlikleri bilinmemektedir. Her ne kadar el-Kündürî'nin Şîî-Mu'tezilî⁷⁷⁷ olduğuna dair bazı kayıtlar mevcutsa da esasen Hanefî-Mu'tezilî idi.

Tuğrul Bey'in Hanefî âlimlere önem verdiği, ilişkiler kurduğu ve çevresinde bulundurduğuna dair malumata sahibiz. Nitekim Sultan, 440 yılının ortalarında (Kasım 1048-Ocak 1049 arasında) Abbâsîler ile ilişkilerini geliştirmek adına, İsfahân'a kâdı olarak tayin ettiği Mâverâünnehirli Hanefî âlim Ebü'l-Hasan Ali b. Ubeydullâh el-Hatibî'yi (öl. 467/1074-75) bir mektup (*risâle*) ile Bağdâd'a göndermiştir⁷⁷⁸. Tuğrul Bey, Hanefî-Mu'tezilî âlim Ebü'l-Hasan Ali es-Sandalî en-Nişâbü'rî (öl. 484/1091)'yi beraberinde Bağdâd'a götürmüştür⁷⁷⁹. Hangi tarihte gittiği belirtilmemekle birlikte muhtemelen Tuğrul Bey'in 447/1055 yılındaki ilk Bağdâd seferinde es-Sandalî de yanındaydı. Sultan'ın Hanefî âlimleri bilhassa kâdı olarak tayin ettiğine dair kayıtlar da mevcuttur⁷⁸⁰.

⁷⁷⁶ Tuğrul Bey'in vezirleri hakkında muhtelif bilgiler bulunmaktadır. Klausner'in aktardığı listede sırasıyla Ebü'l-Feth Râzî veya Sâlâr-ı Bûzcânî Ebü'l-Kâsım Ali b. Abdullah Cüveynî, Reîsü'r-rüesâ Ebü Abdullah el-Hüseyn b. Ali b. Mikâil, Nizâmü'l-mülk Ebü Muhammed Hasan b. Muhammed ed-Dihistânî, Ömerek er-Ribâtî ve Amîdü'l-mülk Ebü Nasr Mansûr b. Muhammed el-Kündürî şeklindedir (Carla. L. Klausner, *Selçukluların Vezirlik: Sivil İdare Üzerine Bir Araştırma (1055-1194)*, Türkçe trc. Mehmet Fatih Baş - Sinan Tarıfci, Kronik Kitap, İstanbul 2019, s.149). M. Alican ise sırasıyla Buzgân sâlârı Ebü'l-Kâsım Ali b. Abdullah el-Cüveynî, Reîsü'r-rüesâ Ebü Abdullah el-Hüseyn b. Ali b. Mikâil, Ebü'l-Feth Râzî, Nizâmü'l-mülk Ebü Ahmed ed-Dihistânî ve Amîdü'l-mülk Ebü Nasr el-Kündürî isimlerini vermektedir ("Selçukluların Erken Döneminde Vezirlik Kurumu", *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, VII/16 (2014), s.5). el-Kündürî öncesindeki vezirler hakkında detaylı bilgiler olmadığı ve kaynaklarda vezirlerin isimleriyle ilgili birkaç listenin bulunduğu bilinmektedir. Bu konuda bilgi için bkz. Harold Bowen, "Bazı Erken Dönem Selçuklu Vezirleri Hakkında Notlar", *Tarih Okulu*, VIII (2010), s.141-149. Kaynaklardaki listeler için bkz. Zahîrî'd-dîn-i Nişâbü'rî, *Selçuk-nâme*, s.88; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-tevârih*, s.77.

⁷⁷⁷ Zekeriyâ el-Kazvîni, *Âsâru'l-bilâd*, s.386, 409 (mutaassıp Şîî olduğunu belirtir); Abdülkerim Özeydin, "Kündürî", *DİA*, XXVI, 555. Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, eserinin bir yerinde (*Câmi'u'd-düvel*, I, Türkçe trc. s.66) "mutaassıp bir Şîî", bir başka yerinde ise (aynı eser, s.70) "Hanefî" olduğunu zikretmektedir.

⁷⁷⁸ el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, II, 577-578; el-Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr*, II, 284-286; Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, s.335. el-Hatibî, Bağdâd'da bulunduğu sırada Şâfiî fakih İbnü's-Sabbâğ ile içeriğini bilemediğimiz bir münâzara da yapmıştır (el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, II, 578; el-Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr*, II, 286).

⁷⁷⁹ el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, II, 554; İbnü'l-Hinnâi, *Tabakâtü'l-Hanefiyye*, s.217.

⁷⁸⁰ Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, s.61.

Tuğrul Bey, Bağdâd'a hâkim olduğu sırada şehrin kâdilkudatlığı İbn Mâkûlâ tarafından yürütülmekteydi. O, Şevvâl 447/Ocak 1056 tarihinde vefat edince Halife el-Kâ'im Biemrillâh'ın önerisi ve Sultan Tuğrul Bey ile veziri Amîdü'l-mülk'ün onayıyla 10 Zilkade 447/31 Ocak 1056 tarihinde Hanefî fakih Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. ed-Dâmegânî Bağdâd kâdilkudatlığına atanmıştır⁷⁸¹. Halife'nin Hanefî fakihten yana tercih yapması dikkate şayandır. Zira Şâfiîlerle olan iyi münasebetlerine rağmen onlardan yeni bir kâdilkudât atamamıştır. Burada Bağdâd'ın yeni hâkimleriyle iyi ilişkiler kurmak istemesinden dolayı Hanefî bir fakihi teklif ettiği veya Hanefîlerin mezhep mücadelelerinde çok fazla yer almamalarından dolayı onların bu makama tayin edildiği düşünülebilir. Tuğrul Bey ve vezirinin de Hanefî olması, söz konusu teklifi onaylamalarında etkili olmuştur.

Selçukluların Şîi Fâtîmî karşıtı politikaları daha Bağdâd'da gelmeden önce başlamıştır. Tuğrul Bey, Halife el-Kâ'im Biemrillâh'ın daveti üzerine 447/1055 yılında Bağdâd seferine çıkmadan evvel Fâtîmî Devleti'nin ortadan kaldırmak isteğini de seferinin nedenleri arasında zikretmiştir⁷⁸². Bu sefer neticesinde evvelâ Arslan el-Besâsîrî'nin Bağdâd'ı terk etmesi sağlamıştır. Sonrasında şehirde Selçuklu hâkimiyetini tesis edilmiştir⁷⁸³. Tuğrul Bey, Bağdâd'da girdikten sonra başlangıçta Büveyhî hanedanını ortadan kaldırmamış hatta kendisine tâbi olması kaydıyla el-Melikü'r-Rahîm'i yerinde bırakmıştır. Ancak ardından Selçuklu askerleri ile Bağdâd halkı arasında yaşanan birtakım olayların müsebbibi olarak görülmesi üzerine el-Melikü'r-Rahîm tutuklanmış ve Büveyhî idaresine tamamen son verilmiştir⁷⁸⁴. Buradan hareketle Tuğrul Bey'in kendisine tâbiyet bildirmeleri hâlinde Şîi yöneticilerin aleyhinde bir tavır sergilemediği anlaşılabilir. Ancak devletine karşı tehdit oluşturmaları hâlinde net bir tavırla ortadan kaldırdığı görülmektedir. Esasen bu mezhebî siyasetten ziyade, siyasî ve askerî üstünlüğü elde tutmak adına yürütülen bir politikaydı. Öte yandan Sultan, sefer amaçlarından biri olan Fâtîmî Devleti'ni ortadan kaldırma isteğini gerçekleştirememiştir.

⁷⁸¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 352; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 130; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 467; el-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s.8; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 494; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 731; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 167; Kallek, "Dâmegânî", s.453.

⁷⁸² İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ'*, s.189; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 125; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 462 ("... Suriye ve Mısır'a gitmek, Şîi Fâtîmî halifesi el-Müstansır'ı oradan uzaklaştırmak istediğini ilan etti"); Mîrhând, *Ravzatü's-safâ: Tabaka-i Selçûkiyye*, s.78; Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmi'u'd-düvel*, I, Türkçe trc. s.60.

⁷⁸³ Tuğrul Bey'in birinci Bağdâd seferi hakkında detaylı bilgi için bkz. Kaymak, *Abbasi Halifesi el-Kaim Biemrillah ve Dönemi*, s.77-86.

⁷⁸⁴ Mîrhând, *Ravzatü's-safâ: Tabaka-i Selçûkiyye*, s.80.

Sultan Tuğrul Bey'in Şîî karşıtı siyaseten uyguladığı, otoritesini tanıyan Şîilere herhangi bir müdahalede bulunmadığı görülmektedir. Bununla paralel olarak Vezir Nizâmü'l-mülk, Tuğrul Bey ve Alp Arslan dönemlerinde hiçbir Zerdüşî, Hristiyan veya Şîî (*Râfîzî*)'nin ortalıkta boy gösteremediğini ve bir Türk'ün huzuruna çıkmaya cesaret edemediğini vurgulaması da Tuğrul Bey'in Şîî karşıtlığını göstermektedir. Yine Nizâmü'l-mülk, Sultan Tuğrul Bey'in devlet kademesinde bir Şîî'nin işe alındığını öğrendiğinde, sinirlendiğini ve işi vereni azarladığını belirtmektedir⁷⁸⁵.

Sultan Tuğrul Bey'in devlet ve otoritesine karşı olmayan Şîilere herhangi bir müdahalede bulunmadığına dair tarihî kayıtlar rastlamaktayız. Tuğrul Bey'in Bağdâd'a girişinden sonra (26 Ramazân 447/19 Aralık 1055) yaşanan birtakım menfi olaylarda⁷⁸⁶ Kerh ahalisinin Selçuklu askerlerine yardım etmesi hasebiyle söz konusu mahallenin korunması emrini vermiştir⁷⁸⁷. Bununla beraber Şîî âdetlerinin uygulanmasına ise sıcak bakmamıştır. Şevvâl 447/Aralık 1055-Ocak 1056 tarihinde Kerh'te Sünnî usulünde ezan okunmasını emretmiştir⁷⁸⁸. Netice itibariyle Tuğrul Bey'in müfrit Şîîliğe karşı olduğu ve devlet karşıtı olmayan Şîî halka olumsuz bir tavır sergilemediği anlaşılmaktadır. Dördüncü Bölüm'de ele alındığı üzere Abbâsî veziri Reîsü'r-rüesâ, Kerh ahalisine yönelik kötü uygulamaları karşısında Selçuklu veziri Amîdü'l-mülk el-Kündürî, ona engel olmuştur⁷⁸⁹. Hiç şüphesiz Selçuklu vezirinin bu tutumunda, Tuğrul Bey'in emri etkili olmalıdır.

Tuğrul Bey tarafından 452/1060-61 yılında Bağdâd'da *amîd* olarak tayin edilen Ebü'l-Feth el-Muzaffer b. el-Hüseyin, şehrin her iki yakasını da onarmaya başlamış, bu sırada da Kerh'e yönelik dikkat çeken bir karar almıştır. Buna göre mahalle sakinlerinin Harîm ile şehrin doğu yakasına geçişlerini ve İbnü'l-Cevzî'nin kaydına göre daha önce Kerh'te ikamet edip de geri dönmek isteyenlerin dönüşünü yasaklamıştır⁷⁹⁰. Şehirde sürdürülen onarım faaliyetlerinden dolayı bu karar alındığı belirtilse de Kerh ahalisinin Şîî ve şehrin doğu yakasındaki halkı ise ağırlıklı olarak

⁷⁸⁵ Nizâmü'l-mülk, *Siyâset-nâme*, s.248.

⁷⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 127-129; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 463-465. Detaylı bilgi için bkz. Kaymak, *Abbasi Halifesi el-Kaim Biemrillah ve Dönemi*, s.81-86.

⁷⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 127; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 464; Müneccimbaşî Ahmed b. Lütfullah, *Câmi'u'd-düvel*, I, Türkçe trc. s.61.

⁷⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 129; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 466; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 168.

⁷⁸⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 6-7; Türkçe trc. *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.29; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 499, 510; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.16, 29; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 735-736; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 169-170.

⁷⁹⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 62; Türkçe trc. *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.68; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 109; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.88.

Sünnî olması hasebiyle olası bir çatışmada şehrin zarar görmesi engellenmeye çalışıldığı söylenebilir. Öte yandan yasak her ne kadar Amîd Ebü'l-Feth tarafından koyulmuşsa da Tuğrul Bey veya Amîdü'l-mülk el-Kündürî'den habersiz bunun yapılabilmesi mümkün görünmemektedir. Muhtemelen bir yıl öncesinde Arslan el-Besâsîrî'nin Bağdâd'ı ele geçirdiği dönemde Kerh ahalisinin tutumunu dikkate alınarak buradan kaçanların geri gelmesine engel olunmuştur.

Tuğrul Bey döneminde Şîî mahallî hanedanlarla birtakım evlilikler de gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde evvelâ Şîî Büveyhî hanedanı ile evlilik yolu ile akrabalık tesis edilmiştir⁷⁹¹. Rebîülâhîr 439/Ağustos-Eylül 1047 tarihinde Tuğrul Bey, Büveyhî Emîri Ebû Kâlicâr'ın ismini bilmediğimiz kızıyla; Çağrı Bey'in kızlarından ismini bilinmeyen bir hatun da Ebû Kâlicâr'ın oğlu Ebû Mansûr Fûlâd-Sütûn ile evlenmiştir⁷⁹². Yine muhtemelen Çağrı Bey'in kızlarından ismi bilinmeyen bir başka hatun⁷⁹³ da Ebû Kâlicâr'ın oğlu Ebû Ali ile 444/1052-53 yılında izdivaç yapmıştır⁷⁹⁴. Bu evliliklerin tamamen siyaseten gerçekleştiği ve söz konusu hanedanların Selçuklulara bağlılığını arttırmak amacıyla yapıldığı malumdur. Ancak katı Sünnî ve Hanefî oldukları söylenen Selçukluların siyasî ilişkilerin gelişimi için Şîî hanedanlarla evlilik yapmaktan geri durmamaları dikkat çekicidir. Nitekim sonraki yıllarda da benzer evlilikler yapılmaya devam etmiştir.

İslâm ve Selçuklu tarihinde nadir olarak görülen vakalardan biri olan Eş'arîlerin lânetlenmesi veya Eş'arî Mihnesi de Tuğrul Bey döneminde yaşanmıştır. Esasen bu olay, Bağdâd'da yaşanmasa da Tuğrul Bey'e mezheplere yönelik yaklaşımını sergilemek açısından dikkate şayandır. Mihne hakkında bilgi veren kaynaklara göre söz konusu olayın nedeni, Eş'arîliğin kurucusu Ebû Hasan el-Eş'arî'nin dine ve sünnete uygun olmayan hususlar beyan etmesidir. Buna dair birtakım haberler, 445/1053-54 yılında Tuğrul Bey'e ulaştırılınca, onun da Nişâbûr'da el-Eş'arî'nin

⁷⁹¹ Selçuklu sultanları ve hanedan üyelerinin başta Abbâsiler olmak üzere dönemin Sünnî devlet ve hanedanlarla da evlilikler yaptıklarını belirtmemiz gerekmektedir. Ancak Şîîler ile olan evlilikler, konumuz açısından vurgulanması gerektiğinden Sünnî hanedanlarla yapılan evlilikler anlatılmayacaktır. Evlilikler hakkında bilgi için bkz. Bülent Kaçın, *Selçuklu Hatunları: Büyük Selçuklu Devleti Hanedan Üyelerinin Siyasî Evlilikleri*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2017.

⁷⁹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 60; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, XI, 408; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 702; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 150.

⁷⁹³ B. Kaçın, Basra'nın Ebû Ali'den alınarak Emîr Hezâresb b. Bengîr'e iktâ edilmesi üzerine (456/1063-64), Ebû Ali'nin eşini Sultan Alp Arslan'a göndererek tekrar Basra'ya hâkim olmasını sağlaması ile bu Hatun'un Tuğrul Bey ve özellikle Alp Arslan üzerinde nüfuzu olan biri olduğu kanaatine varmaktadır. Bundan hareketle de bu Hatun'un Çağrı Bey'in kızı olduğunu belirtmektedir (*Selçuklu Hatunları*, s.156-158).

⁷⁹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 107; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 446.

lânetlenmesini emrettiği zikredilmektedir. Ayrıca Nîşâbûr ahalisi de dine ve sünnete uymayan el-Eş'arî'nin kâfir olduğunu açıkça ilân etmişlerdir⁷⁹⁵. Kaynaklar olayın nedenini bu şekilde belirtse de doğrusu mihnenin arka planında Selçuklu veziri Amîdü'l-mülk el-Kündürî'nin Şâfî-Eş'arîlere yönelik düşmanlığı bulunmaktadır. Hanefî-Mu'tezilî olmasına rağmen vezirin mezhebî kimliğine dair kaynaklarda muhtelif görüşler de bulunmaktadır. Öyle ki onun mutaassıp Şîi olduğuna dahi bilgiler yer almaktadır⁷⁹⁶. Modern araştırmalarda ise vezirin Mu'tezilî-Râfîzî, Şîi-Mu'tezilî veya Mu'tezilî, Kerrâmî ve Mücessimî olduğu yönünde görüşler mevcuttur⁷⁹⁷. Ayrıca onun Şâfîlere karşı taassup derecesinde düşman olduğu da belirtilmektedir⁷⁹⁸. Vezirin mezhepsel düşmanlığından dolayı, Sultan'a yaptığı telkinler neticesinde Eş'arî Mihnesi başlamıştır. Sultan'ın emriyle minberlerde Eş'arîlere yönelik lânetlemeler yapılmıştır⁷⁹⁹. Her ne kadar sultanın onayıyla olsa da asıl müsebbibi Amîdü'l-mülk el-Kündürî eliyle 10 yıllık boyunca Ebû Hasan el-Eş'arî ve takipçileri minberlerde açıkça lânetlenmiş, mezhebe mensup ileri gelen âlimler takibata uğramış ve baskı altına tutulmuştur⁸⁰⁰. Mihnenin bitiş tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte Sultan Tuğrul Bey'in 455/1063 yılında vefatına kadar sürdüğü anlaşılmaktadır. Halefi Alp Arslan tahta oturduktan sonra Amîdü'l-mülk el-Kündürî'yi azletmiş, yerine Şâfî-Eş'arî Nizâmü'l-mülk'ü tayin etmiştir. Nizâmü'l-mülk de Eş'arîlere yönelik mihneyi sona erdirmiştir⁸⁰¹.

Mihneye karşılık olarak Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî (öl. 465/1072) 446/1054 yılında *Şikâyetu Ehli's-sünne bi-hikâyeti mâ nâlehum mine'l-mihne* ismiyle uzunca bir mektup kaleme alarak kendilerine karşı yürütülen takibattan dolayı yaşadıkları sıkıntıları aktarmış ve Eş'arîlerin düşüncelerini savunmuştur. Yine mektubunda imamların ve Sünnîliği ihya edenlerin neden lânetlendiğini sormuş ve Sultan'a el-Eş'arî'nin *Makâlât*'ından parçalar sunmuştur. Sultan da aralarında el-Kuşeyrî'nin bulunduğu bazı Eş'arî âlimleri davet etmiştir.

⁷⁹⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 340; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 724; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 163.

⁷⁹⁶ Zekeriyâ el-Kazvînî, *Âsâru'l-bilâd*, s.386, 409; Özaydın, "Kündürî", s.555. Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, eserinin bir yerinde (*Câmi'u'd-düvel*, I, Türkçe trc. s.66) "mutaassıp bir Şîi", bir başka yerinde ise (aynı eser, s.70) "Hanefî" olduğunu zikretmektedir.

⁷⁹⁷ Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, s.86.

⁷⁹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 190; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 46.

⁷⁹⁹ Zekeriyâ el-Kazvînî, *Âsâru'l-bilâd*, s.386, 409.

⁸⁰⁰ Bkz. Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, s.85-92; Yavuz, "Büyük Selçuklu Devleti'nin Kuruluş Devrinde Mezhep Politikaları", s.521-527; Baran, *Büyük Selçuklu ve Eyyübîler'de Siyaset Eksenli Sünnî Faaliyetler*, s.127-136.

⁸⁰¹ Zekeriyâ el-Kazvînî, *Âsâru'l-bilâd*, s.387.

Sultan olayların sebebini sorunca, onlar el-Eş'arî'nin dine ve sünnete aykırı bir söz söylemediğini belirtmişlerdir. Bunun üzerine Sultan da "Biz sadece böyle diyenleri lânetledik" diyerek onlara cevap vermiştir⁸⁰².

Abbâsîlerin hutbe okutma ve adlarına sikke bastırma temelli Fâtimî karşıtı uyguladıkları politikanın benzerinin Selçukluların da uyguladıkları görülmektedir. Bununla birlikte zaman zaman tersi durumlarda yaşanmıştır. Nitekim Haleb'in mahallî hâkimi Mirdâsîlerden Atiyye b. Sâlih, Safer 452/Mart-Nisan 1060 tarihinde Rahbe'ye hâkim olmuştur. Sonrasında burada Halife el-Kâ'im Biemrillâh ile Sultan Tuğrul Bey adına okunan hutbeye son vererek Fâtimî Halifesi el-Müstansır Billâh adına hutbe okutmuştur⁸⁰³. Daha önce ifade edildiği gibi 453/1061-62 yılında Nümeyrîlerden Şebîb b. Vessâb en-Nümeyrî, hâkimiyeti altında bulunan Harrân ve Rakka'da Fâtimî Halifesi el-Müstansır Billâh adına okuttuğu hutbeye son vererek Halife el-Kâ'im Biemrillâh ve Sultan Tuğrul Bey adına hutbe okutmaya başlamıştır⁸⁰⁴.

2.2.1.2. Sultan Alp Arslan

Tuğrul Bey'in vefatından⁸⁰⁵ (8 Ramazân 455/4 Eylül 1063) sonra Selçuklu tahtına geçen Çağrı Bey'in oğlu Alp Arslan'ın (456-465/1064-1072)⁸⁰⁶ koyu bir Hanefî olduğu söylenebilir. Zira Vezir Nizâmü'l-mülk'ün *Siyâset-nâme*'sinde Sultan Alp Arslan'ın mezhebî kimliğine dair ilginç bir anekdot yer almaktadır: "Şehit Sultan kendi mezhebine sınımsız sarılmış biriydi. Defalarca şöyle demişti: "Yazık! Vezirim bir de Şâfiî mezhebinde olmasaydı, ne kadar siyasetli, heybetli olurdu!". Kendi mezhebinde bu kadar samimi, bu kadar itikatlî olduğundan dolayı ondan hep çekinir, korkardım."⁸⁰⁷ Vezirin kayıtları, Alp Arslan'ın oldukça koyu bir Hanefî olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca vezirin şu sözleri de Alp Arslan'ın Sünnî olsalar da diğer mezheplere bakışını göstermesi bakımından son derece dikkat çekicidir: "Sultandan korktuğum için fena hâlde keyfim kaçtı. Çünkü Şâfiî mezhebinden hoşlanmazdı".

⁸⁰² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 340; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 724; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 163-164; Süleyman Uludağ, "Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin", *DİA*, XXVI, 474.

⁸⁰³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 170; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 31; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 103.

⁸⁰⁴ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 114; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.92.

⁸⁰⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 183; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 41.

⁸⁰⁶ Tuğrul Bey veliahdı olarak yeğeni Süleymân'ı tayin etmişse de kardeşleri Alp Arslan buna itiraz etmiş, önemli devlet adamlarının da desteğini tahta oturmuştur (Özgüdenli, *Selçuklular*, I, 135-137).

⁸⁰⁷ Nizâmü'l-mülk, *Siyâset-nâme*, s.168-169.

Nizâmü'l-mülk, Sultan Alp Arslan'ın Şîî karşıtı ve onlara yönelik son derece sert olduğuna dair bazı ifadeler aktarmaktadır: “Ya Mâverâünnehirliler Semerkant hanının önünde beni Râfîzîlikler suçlarsa! Günahım olmadığı hâlde sultan sağ bırakmazdı beni.”⁸⁰⁸; “Sultan Tuğrul Bey ve Sultan Alp Arslan (Allah burhânlarını aydınlatsın) zamanında hiçbir Zerdüşî, Hristiyan veya Râfîzî ortalıkta boy göstermeyip bir Türk'ün huzuruna çıkmaya cesaret edemezdi.”⁸⁰⁹ Yine vezirin Alp Arslan'a dair hikâyeye⁸¹⁰ olarak aktardığı pasajlarda, Sultan'ın Şîîlere olumsuz bakışını göstermektedir. Hatta Şîîleri (*Râfîzîler*) ve Bâtînîleri kastederek “İki mezhebin de Allah belasını versin.” dediğini aktarmaktadır. Nizâmü'l-mülk, Sultan Alp Arslan'ın devlet kademesinde bir Şîî'nin işe alındığını öğrendiğinde, sinirlendiğini ve işi vereni azarladığını belirtmektedir⁸¹¹.

Sultan Alp Arslan'ın Hanefîlere verdiği önemi göstermesi açısından önemli bir örnek, Malazgirt Savaşı öncesinde yanında bulunan imamı ve hocası Hanefî fakih Ebû Nasr Muhammed b. Abdülmelik el-Buhârî'dir. Sultan savaş öncesinde Bizans İmparatoru IV. Romanos Diogenes ile barış yapmak istemiştir. Ancak söz konusu talebi olumsuz sonuçlanınca canı sıkılmıştır. Onun müteessir olduğunu gören Ebû Nasr Muhammed, 25 Zîlkade 463/24 Ağustos 1071 günü şu sözlerle onu teskin etmiştir: “Sen, Allah'ın zafere ulaştıracağını ve diğer dinlere üstün kılacağını vaat ettiği bir din uğrunda savaşıyorsun. Umarım Allah Teâlâ, bu fethi sana nasip edecektir. Cuma günü öğleden sonra hatipler minberde olduğu ve mücahitler için Allah'a duada

⁸⁰⁸ Nizâmü'l-mülk, *Siyâset-nâme*, s.170.

⁸⁰⁹ Nizâmü'l-mülk, *Siyâset-nâme*, s.248.

⁸¹⁰ “Bir gün -Allah ruhunu mukaddes kılsın- Şehit Sultan Alp Arslan'a ‘Erdem, Hordâbe’ye debîrlik vermiş.’ dediler. [Sultan] çok rahatsız oldu. Çünkü Hordâbe'nin Bâtînî mezhebi mensubu olduğunu söylemişlerdir. Bir gün Sultan bârgâhta Erdem'e: ‘Sen benim düşmanım mısın? Mülkümüne hasım mısın?’ [dedi.] Erdem bu sözü duyunca yere kapandı: ‘Efendim, bu nasıl söz? Ben sizin küçük bir kulunuzum. Efendimize bağlılıkta, kullukta ne kusur ettim, bilmiyorum? Elimden gelen hizmeti yaptım’ [dedi]. Sultan: ‘Hordâbe denilen o Bâtînî herif senin debîrin değil mi?’ [dedi]. Erdem: ‘Efendim; şu koskoca dünyada o kim oluyor? Baştan aşağı zehir olsa, bu dergâhın sakinlerine ne zarar verebilir ki’ [dedi.] Sultan: ‘Gidin, getirin şu herifi!’ [dedi.] Gidip huzura getirdiler. Sultan: ‘Ulan sen Bâtînîymişsin, Bağdâd halifesinin hak olmadığını söylüyormuşsun, öyle mi?’ [dedi.] ‘Efendim, ben Bâtînî değilim, Şîîyim’ [dedi]. ‘Ulan orospu karılı! Râfîzî mezhebi iyiymiş gibi bir de onu Bâtînî mezhebine kalkan yapıyorsun! İki mezhebin de Allah belasını versin’ [dedi]. Emri üzerine hakaret ederek onu sultanın huzurundan çıkardılar. Sultan orada bulunan ileri gelenlere döndü: ‘Kabahat bu herifte değil, Erdem’de! Tutmuş, mezhebi bozuk birini işe almış! Defalarca söylemedim mi size, siz Türk’sünüz, Horâsânî, Mâverâünnehirlisiniz, bu diyarda yabancısınız diye! Ben buraları kılıçla, kahrederek aldım. Iraklıların çoğu bozuk mezhepli; dini bozuk, itikâdı bozuk! Deylem yandaşları. Türklerle Deylemliler arasındaki düşmanlık, ihtilaf bugüne has bir şey değil. Yüce Allah, Türkleri Deylemlilerle hükmettikleri için aziz kıldı. Yüce Rabbinin sayesinde Türkler Müslüman’dır; temiz dindir. Oysa onlar heva heves, bid’at peşinde, mezhebi bozuk herifler. ...’ [dedi].” (Nizâmü'l-mülk, *Siyâset-nâme*, s.249-250).

⁸¹¹ Nizâmü'l-mülk, *Siyâset-nâme*, s.248.

buldukları ve dualarını kabul edildiği saatte düşmana hücum et.”⁸¹². Sultan onun sözüne güvenerek savaş için cuma gününü beklemiştir.

Alp Arslan’ın veziri Nizâmü’l-mülk, Şâfiî-Eş’arî’ydi. Kendi mezhebî inancını yaymak adına önemli faaliyetlerde bulunmuştur ki bunlardan en önemlisi Nizâmiyye medreseleridir. Ayrıca Şâfiî-Eş’arî âlimleri de himaye ederek Tuğrul Bey devrinde uygulanan mihnenin etkilerini silmeye çalışmıştır⁸¹³. Konumuzla ilgili Nizâmü’l-mülk’ün faaliyetlerini, medrese inşasını ve mezheplere yaklaşımını aşağıda detaylı olarak inceleyeceğiz.

Tuğrul Bey döneminde olduğu gibi Alp Arslan döneminde de dış politikadaki önemli rakiplerden biri Fâtimîleri idi. Fâtimîler, Şiî İslâm akidesini yaymak suretiyle Selçuklu Devleti için mühim bir tehlike arz etmekteydiler. Bu nedenle de Alp Arslan da tıpkı amcası Tuğrul Bey gibi Mısır’ı ele geçirip Şiî Fâtimî Hilâfeti’ni ortadan kaldırmak istemiştir. Alp Arslan’ın Fâtimî politikasına Mısır’dan destek gelmiştir. Bu doğrultuda Fâtimî halifesi el-Müstansır Billâh’ın döneminin üst düzey devlet adamlarından Nâsirü’l-devle b. Hamdân, Sultan’a Mısır’ı ele geçirmesi için teklifte bulunmuş, Alp Arslan da olumlu cevap vererek buraya sefere çıkmıştır (462/1069-70). Azerbaycan üzerinden Anadolu’ya gelen Alp Arslan sonrasında Suriye’ye gitmiştir. Burada Haleb şehrini hâkimiyet altına aldıktan sonra Mısır’a doğru yola çıkmıştır⁸¹⁴. Kısa süre sonra Bizans İmparatoru IV. Romanos Diogenes’in Selçuklu topraklarına doğru geldiğini haber alınca geri dönmek zorunda kalmıştır⁸¹⁵.

⁸¹² Sadrü’l-dîn el-Hüseynî, *Ahbârü’l-devleti’s-Selçûkiyye*, s.34; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 223; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 72; el-Bundârî, *Zübdetü’n-nusra*, s.39; İbnü’l-Adîm, *Zübdetü’l-haleb*, II, 27; Türkçe trc. *Zübdetü’l-haleb min târihi Haleb’de Selçuklular*, s.28; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 26; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 219; Aksarâyî, *Müsâmeretü’l-ahbâr*, s.12 (Fakihin ismini belirtmemekle birlikte nasihatini âlimler tarafından verildiğini aktarmaktadır); Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s.105; Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmi’u’l-düvel*, I, Türkçe trc. s.78. Reşîdü’l-dîn Fazlullâh, söz konusu konuşmanın Melik Muhammed Dânişmend tarafından yapıldığını belirtmektedir (*Câmi’ü’t-tevârih*, s.81-82).

⁸¹³ Vezir Nizâmü’l-mülk (408-485/1018-1092) hakkında bilgi için bkz. İbnü’l-Adîm, *Buğyetü’t-taleb*, s.59-94; Türkçe trc. *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, s.36-61; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, II, 128-131; es-Subkî, *Tabakâtü’s-Şâfi’iyyeti’l-kübrâ*, IV, 309-328; Özgüdenli, “Nizâmü’l-Mülk ve Siyasetnâme”, s.11-47; Abdülkerim Özaydın, “Nizâmülmülk’ün Büyük Selçuklu İmparatorluğu’na Hizmetleri”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 8 (2018), s.1-31; Ahmet Ocak, “Nizâmülmülk’ün Dinî ve Fikrî Hayatı”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 8 (2018), s.32-52; Muharrem Kesik, “Büyük Selçuklu Devleti Veziri ve Türk Tarihinin Önemli Devlet Adamlarından Nizâmü’l-mülk (1018-1092)”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 8 (2018), s.53-81.

⁸¹⁴ Bilgi için bkz. Cihan Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, Kronik Kitap, İstanbul 2016, s.161-171.

⁸¹⁵ Ömer Faruk Uyanık, *Bizans İmparatoru IV. Romanos Diogenes: 1068-1071*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2020, s.98-105.

Malazgirt Savaşı'nda kısa bir sonra da tekrardan Fâtimîler üzerine yürümeye fırsat bulamadan vefat etmiştir⁸¹⁶.

Fâtimîlere karşı verilen mücadelelerden biri de hutbe okutma konusundadır. Zira Mekke'de uzunca bir dönemden beri Fâtimîler adına hutbe okutulmaktaydı. Yukarıda da zikredildiği üzere Halife el-Kâdir Billâh tarafından bazı girişimler bulunmuşsa da hutbenin Abbâsîler adına çevrilmesi mümkün olmamıştı. Nihayetinde 462/1069-70 yılında Mekke Emîri Muhammed b. Ebî Hâşim el-Alevî'nin elçisi beraberinde emîrin oğluyla Sultan Alp Arslan'ın huzuruna gelmiş ve Mekke'de Fâtimîler adına okunan hutbenin sona erdirildiğini, Halife el-Kâ'im Biemrillâh ile Sultan Alp Arslan adına hutbe okutulduğunu bildirmiştir. Aynı şekilde Medine'de de Sünnî hutbesi okutmaya başlanmıştır. Bunun üzerine Halife de Sultan'a *Burhânu Emîrû'l-mü'minîn* (halifenin delili) unvanını vermiştir. Bu, aynı zaman da onun Sünnî Abbâsî Hilâfeti'nin koruyucusu ve destekçisi olduğunu göstermektedir⁸¹⁷. Ertesi yılda Halep hâkimi Mahmûd b. Sâlih b. Mirdâs da Abbâsîler ve Selçuklular adına hutbe okutmuştur. Halife ve Sultan tarafından ona hediyeler ile hil'atler gönderilmiştir (463/1070-71)⁸¹⁸.

Alp Arslan'ın koyu bir Hanefî olsa da Fakat Şîa'nın önemli büyüklerine saygı gösterdiğine dair bazı kayıtlar bulunmaktadır. 458/1066 yılında babası Çağrı Bey'in Merv'deki mezarını ziyaret ettikten sonra Tûs'a da uğramış⁸¹⁹, şehirde bulunan İmâmiyye Şîası'nın sekizinci imamı Ebü'l-Hasan Ali er-Rızâ b. Mûsâ el-Kâzım'ın⁸²⁰ (öl. 203/819) türbesini ziyaret etmiştir⁸²¹. Şüphesiz Sultan'ın Şîa karşıtlığı, müfrit ve devletin aleyhine olan kesimlereydi. Mutedil kesimlere yönelik olumsuz tavırlarına

⁸¹⁶ İbrahim Kafesoğlu, "Alparslan", *DİA*, II, 529.

⁸¹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 218; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 68-69; el-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s.35-36; el-Yâfî, *Mir'âtü'l-cenân*, III, 65; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 22-23; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 217; el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe*, s.179; es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, s.646; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmi'u'd-düvel*, I, Türkçe trc. s.77. İbn Kesîr, 463/1070-71 yılında Mekke'de Halife el-Kâ'im adına hutbe okunduğu ve hutbenin 100 seneden beri Fâtimîler adına okunduğunu belirtmektedir (*el-Bidâye*, XVI, 27; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 219-220).

⁸¹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 221-222; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 70-71; el-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s.36-37; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 27; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 219; es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, s.647.

⁸¹⁹ Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, s.107-108.

⁸²⁰ Hakkında bilgi için bkz. Ahmet Saim Kılavuz, "Ali er-Rızâ", *DİA*, II, 436-438.

⁸²¹ Mîrhând, *Ravzatü's-safâ: Tabaka-i Selçûkiyye*, s.110. Müellif, Çağrı Bey'in mezarının Tûs'ta olduğunu, Alp Arslan'ın mezarı ziyaret için buraya geldiğini ve sonrasında Ali er-Rızâ'nın türbesini de ziyaret ettiğini belirtmektedir (aynı yer). Fakat Çağrı Bey'in mezarı Merv şehrinde (Ali Sevim, "Çağrı Bey", *DİA*, VIII, 185). Sultan, Merv'de babasının mezarını ziyaret ettikten sonra Tûs'a gelmiş olmalıdır. Zira müellif, onun önce Merv'e geldiğini, sonra Tûs ve oradan da Râdgân'a gittiğini belirtmektedir. Alp Arslan, Râdgân'da oğlu Melikşâh'ın veliahtlığını ilan etmiştir (Mîrhând, *Ravzatü's-safâ: Tabaka-i Selçûkiyye*, s.109-110).

dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Tûs'taki türbe ziyareti de bu görüşü desteklemektedir. Bu dönemde de Selçuklular Şîh hanedanlar ile evlilik yolu ile akrabalık kurmaya devam etmişlerdir. Alp Arslan'ın kardeşi Safiyye Hatun, Şîh Ukaylî emîri Şerefü'd-devle Müslim b. Kureyş ile 462/1069-70 yılında evlenmiştir⁸²². Şüphesiz bu evlilik siyaseten yapılmakta hem müttefik elde etme hem de mahallî hâkimleri kontrol altına alma amacı da gütmekteydi.

2.2.1.3. Sultan Melikşâh

Alp Arslan'ın 10 Rebûlevvel 465/24 Kasım 1072 tarihinde vefat etmesinin ardından Selçuklu tahtına oturan oğlu Melikşâh'ın (465-485/1072-1092)⁸²³ mezhebî düşüncesinde katı olmadığı, aksine genel olarak Sünnî düşünce için faydalı olmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Nitekim İsfahân'da Medrese-yi Celâlî'yi (*Medrese-yi Melikşâhî - Medrese-yi Nizâmiyye-yi İsfahân*) inşa ettirmiş⁸²⁴, burası için kaleme alınacak vakfiyesinde belirtmek üzere medresenin hangi gruba tahsis edildiği kendisine sorulmuştur. Sultan, kendisinin Hanefî olduğunu ancak hâlis bir niyetle Allah rızası için medreseyi inşa ettirdiğini belirterek herhangi bir grubu kayırmak ve diğer grubu mahrum bırakmak gibi bir niyetinin olmadığını söylemiştir. Bunun üzerine medresenin vakfiyesine hem Hanefîlerin hem Şâfiîlerin eşit bir şekilde bu medreseden faydalanmasını ibaresi yazılmıştır. Hanefîler, sultan tarafından gözetilmek amacıyla vakfiyeye Ebû Hanîfe'nin ismini eş-Şâfiî'den önce yazmak istemişlerse de Nizâmü'l-mülk buna müsaade etmemiştir. Sultan da Ebû Hanîfe'nin isminin önce yazılmasını istemiş fakat veziri yine razı olmamıştır. Nihayetinde “*vakfi ashâbu'l-imâmeyn imâmü'l-e'imme ve sadri'l-İslâm üzerine*” yazarak ortaya yolu bulmuşlardır⁸²⁵.

Ahmed b. Mahmûd'un kaydına göre Melikşâh döneminden önce Bağdâd'da bayram namazlarında tekbirleri ve namazın edası, Hanefî mezhebi usullerinden farklı icra edilmekteydi. Melikşâh'ın eliyle, söz konusu usul değiştirilerek Hanefî mezhebine

⁸²² Suat Kaymak, “Bir Selçuklu Hâtûnu'nun Evlilikleri: Safiyye Hâtûn”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 58 (2013/2), s.32-33.

⁸²³ 2 Safer 466/7 Ekim 1073 tarihinde Bağdâd'da bir tören düzenlenerek hükümdarlığı onaylanmıştır (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 231-234; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 78-80).

⁸²⁴ Özgüdenli, *Selçuklular*, I, 190.

⁸²⁵ Mîrhând, *Ravzatü's-safâ: Tabaka-i Selçûkiyye*, s.142. Melikşâh, 15 Şevvâl 485/18-19 Kasım 1092 Cuma gecesi Bağdâd'da vefat etmiş ve cenazesi İsfahân'a nakledilerek inşa ettirdiği medreseye defnedilmiştir (Özgüdenli, *Selçuklular*, I, 190).

göre bayram namazının kılınması sağlanmış ve bu şekilde Bağdâd'da bayram namazını kılan ilk kişi Melikşâh olmuştur⁸²⁶.

Halife el-Kâ'im Biemrillâh tarafından Melikşâh'a tevdi edilen *Kasîmu emîrû'l-mü'minîn*, *Yemînu emîrû'l-mü'minîn* gibi lakaplarla⁸²⁷ onun Sünnî hilâfetin koruyucusu ve destekleyicisi olduğu vurgulanmıştır.

Sultan Melikşâh döneminde de Şâfiî-Eş'arî Nizâmü'l-mülk görevine devam etmiştir. Büyük vezirin öldürülmesinden sonra yerinde bir başka Şâfiî-Eş'arî mensubu Tâcü'l-mülk Ebü'l-Ganâ'im İbn Dârust el-Merzubân b. Hüsrev Fîrûz-i Şîrâzî tayin edilmiştir (10 Ramazân 485/14 Ekim 1092)⁸²⁸.

Bu dönemde, muhtemelen Sultan Melikşâh adına *el-Mesâ'ilü'l-Melikşâhiyye fi'l-Kavâ'idî's-Şer'iyye*⁸²⁹ ismiyle Hanefî mezhebine uygun fetva mecmuası hazırlanmıştır⁸³⁰. İhtilafî bazı hukukî meselelere çözüm bulmak amacıyla devrin önemli fakihlerinden oluşan bir heyet tarafından hazırlanan ve altı maddeden müteşekkil söz konusu kanun, göstermelik anlaşmalar, gayrimenkul alım-satımı, nikâhta kadınların aleyhine şahitlik, geciken borçların durumu gibi konuları ihtiva etmekteydi⁸³¹. Kanun çalışmasının Hanefî mezhebine göre hazırlanmış olması oldukça önemli bir husustur. Bu da sultanların mezhebi olmaktan öte devletin resmî mezhebi olduğuna da işaret sayılabilir.

Öte yandan Melikşâh'ın mezheplerin büyüklerine karşı herhangi bir ayırım yapmaksızın saygı gösterdiği de anlaşılmaktadır. Nitekim Sultan 479/1087 yılında düzenlediği Suriye seferinden sonra Bağdâd'a gelmiştir. Burada 5 Zîlhicce 479/13 Mart 1087 tarihinde Vezir Nizâmü'l-mülk ile şehirde bulunan Hanefîliğin kurucusu Ebû Hanîfe, Hanbelîliğin kurucusu Ahmed b. Hanbel ve sûfi Ma'rûf el-Kerhî'nin kabirlerini ziyaret etmişlerdir. Sonraki günlerde Kûfe'ye giderek İmâmiyye'nin

⁸²⁶ Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s.173.

⁸²⁷ Abdülkerim Özeydın, "Büyük Selçuklular'da Unvan ve Lakaplar", *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına*, yay. Abdülkerim Özeydın vd., Dünya Yayıncılık, İstanbul 2008, s.427.

⁸²⁸ Zahîrî'd-dîn-i Nişâbüri, *Selçuk-nâme*, s.97; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-tevârih*, s.94; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvînî, *Târîh-i güzîde*/Göksu, s.47; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ: Tabaka-i Selçûkiyye*, s.128-129.

⁸²⁹ Söz konusu kanunlar sadece şu eserde yer almaktadır: Muhammed el-Hüseynî el-Yezdî, *el-Urâza*, s.78-79. Başka bir neşri, tercümesi ve değerlendirmesi şu çalışmada yapılmıştır: Ömer Menekşe, "Selçuklular'da Kanunlaştırma Hareketleri ve Bir Hukuk Kodu Olarak el-Mesâ'ilü'l-Melikşâhiyye fi'l-Kavâ'idî's-Şer'iyye", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 35 (2020), s.565-598.

⁸³⁰ Abdülkerim Özeydın, "Melikşâh", *DİA*, XXIX, 57.

⁸³¹ İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014², s.157-158; Menekşe, "Selçuklular'da Kanunlaştırma Hareketleri ve Bir Hukuk Kodu Olarak el-Mesâ'ilü'l-Melikşâhiyye fi'l-Kavâ'idî's-Şer'iyye", s.578-591; Usta, *Sorularla Selçuklu Tarihi*, s.131-132.

yedinci imamı Mûsâ el-Kâzım'ın türbesini, ardından da Necef'teki Hz. Ali'nin türbesini ve oğlu Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'daki türbesini de ziyaret etmişlerdir (Zîlhicce'nin ortası 479/Mart'ın sonları 1087). Buralarda ihtiyaç sahiplerine sadakalar vermişlerdir⁸³². Sultan, Hz. Ali ve Hz. Hüseyin'in türbelerinin surları ile yıkık yerlerinin onarılmasını, nehirlerden mescidlerine su getirilmesini emretmiştir. Ayrıca Hz. Ali'nin türbesinin bakımı için de bir kişi görevlendirmiştir⁸³³. Vezir Nizâmü'l-mülk'ün mezkûr türbelerdeki Alevîlere, Sultan'dan daha fazla bağış yaptığı kaynaklarda aktarılmaktadır⁸³⁴. Sultan ve Nizâmü'l-mülk daha sonra İmâmiyye'nin sekizinci imamı Ebü'l-Hasan Ali er-Rızâ b. Mûsâ el-Kâzım'ın Tûs'taki türbesini ziyaret etmişlerdir⁸³⁵. Akabinde 20 Ramazân 484/5 Kasım 1091'de⁸³⁶ ikinci defa Bağdâd'a gelen Melikşâh, Meşhedeyn ile Meşhed el-Kûfe'yi ziyarete gitmiştir⁸³⁷.

Bu konudaki bir diğer misal, Melikşâh'ın Semerkanlı Şâfiîlerin reisi Ebû Tâhir Abdurrahman b. Ahmed b. Allek el-İsfahânî'nin cenazesine katılmasıdır. Kendisiyle birlikte Bağdâd'da gittiği de bilinen âlim, Şevvâl 484/Kasım-Aralık 1091 tarihinde Bağdâd'da vefat etmiştir. Başta Melikşâh olmak üzere bütün devlet erkânı - Nizâmü'l-mülk hariç- cenazesine katılmış ve hatta Sultan kabrini de ziyaret etmiştir⁸³⁸. Sultan'ın bu davranışları, Hanefî olmasına rağmen taassup derecesinde olmadığını ve diğer mezheplerden âlimlere de saygı gösterdiğinin bir delilleridir.

⁸³² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 257, 259; Türkçe trc. *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.138-140; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 310-311; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 141-142; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 404, 407; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.272, 276; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 102-103; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 264-265; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ: Tabaka-i Selçukiyye*, s.122-123; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s.151-152 (Ek olarak, Sultan'ın Selmân-ı Fârisî'nin mezarını ziyaret ettiğini belirtmektedir); Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmi'u'd-düvel*, I, Türkçe trc. s.93; Kesik, *Melikşah*, s.235. Kaynaklar, Hz. Ali ile Hz. Hüseyin'in türbelerinin Meşhed'de olduğunu belirtmektedirler. Meşhed, Irak'ın bugünkü Necef şehridir. Ancak Hz. Hüseyin'in türbesi, Kerbelâ'da bulunmaktadır (Mustafa Öz, "Kerbelâ", *DİA*, XXV, 271).

⁸³³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 259; Türkçe trc. *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.140; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 407; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.276; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s.152.

⁸³⁴ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 407; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.276; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s.152.

⁸³⁵ Sadrü'd-dîn el-Hüseynî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçukiyye*, s.51; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 310; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 360; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 182; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, V, 285; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s.174; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmi'u'd-düvel*, I, Türkçe trc. s.101.

⁸³⁶ el-Bundârî, *Zübdetü'n-nusra*, s.82.

⁸³⁷ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 430; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s.158.

⁸³⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 296; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 351; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 174; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 432; ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXIII, 127-128; es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, V, 101; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 120; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 276. Nizâmü'l-mülk yaşlı olmasından dolayı cenazeye katılmadığını ve onun için

Sultan Melikşâh'ın kaynaklarda yer alan ve Kerh ahalisine karşı sergilediği olumlu tavırlardan çıkarımlar yapmak mümkündür. Örneğin, sultanın oğullarından aynı zaman da veliahdı 11 yaşındaki Ahmed'in 481/1088-89 yılında Merv'de vefat etmesi üzerine Bağdâd'da Hilâfet Sarayı'nda bir hafta boyunca taziye düzenlenmiştir. Özellikle Kerh ahalisinin büyük bir yas tuttuğu, ağladıkları ve evlerinin kapılarını siyaha boyadıkları belirtilmektedir⁸³⁹. Sultanın yaşadığı kaybın, Şîi tebaa tarafından bu şekilde benimsenmesi onlarla arasındaki iyi ilişkilere işaret etmektedir. Yine yukarıda aktarıldığı şekilde onların mezhep büyüklerinin türbelerini ziyaret etmesi de aralarındaki olumlu ilişkilerin bir diğer kanıtıdır⁸⁴⁰.

Bununla birlikte Melikşâh döneminde müfrit Şîi İsmâîlî mezhebi mensuplarıyla mücadeleye devam edilmiştir. Ahsâ ve Bahreyn Karmatîleri⁸⁴¹ üzerine düzenlenen seferler bu hususa misal gösterilebilir. Zira söz konusu topluluk, IX. yüzyılın ikinci yarısından beri Abbâsî Hilâfeti ve Sünnî Müslümanlar için ciddi sorunlara yol açmışlardır. Abbâsîler onlara güç yetiremeyince Halife el-Muktedî Biemrillâh da Sultan Melikşâh'a haber göndererek bölgedeki olayları sonlandırması için ondan yardım istemiştir. Melikşâh da Artuk Bey'i 469/1076-77 yılında Ahsâ ve Bahreyn Karmatîleri üzerine göndermiştir. Artuk Bey ilk olarak Basra'dan hareket ederek Necid Çölü yoluyla sahibinin kaçtığı Katîf'e gelmiş ve şehri kolayca ele geçirmiştir. Sonrasında Bahreyn adaları ve Ahsâ'yı zapt edip bölgede hutbenin el-Muktedî Biemrillâh ve Melikşâh adına okutulmasını sağlamıştır. Doğu Arabistan'ın Selçuklu hâkimiyetine alınmasını sağlayan bu seferle Şîi Karmatîlerin bölgedeki gücü tamamen kırılmıştır. Bundan oldukça memnun olan el-Muktedî, bir tevki' ile altın eyerli bir at ve hil'atler göndermek suretiyle Artuk Bey'e teşekkür etmiştir⁸⁴².

Yine Melikşâh döneminde de Selçuklular Mekke ve Medîne'de Fâtîmîler ile nüfuz mücadelesi içerisindeydiler. Hutbe zaman zaman Halife el-Muktedî Biemrillâh ve Sultan Melikşâh adına okunurken kimi zaman da Fâtîmîler adına okunmaktaydı.

çok fazla ağladığını belirtmektedir. Şâfiî fakih, Bâbu Ebrez Mezarlığı'nda Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin yanında defnedilmiştir.

⁸³⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 323; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 152.

⁸⁴⁰ Sultan Melikşâh'ın diğer mezhep mensuplarının yanı sıra farklı dinlerden gruplara da oldukça ılıman bir tavır sergilediği ifade etmek gerekir. Bkz. *Urfalı Mateos Vekâyi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, s.146, 176, 178-179.

⁸⁴¹ Karmatîler, 273-470/886-1078 Bahreyn'de hüküm sürmüşlerdir. Bilgi için bkz. Sabri Hizmetli, "Karmatîler", *DİA*, XXIV, 510-514; Abdullah Ekinci, *Ortadoğu'da Marjinal Bir Hareket: Karmatîler (Ortadoğu'da İlk Sosyalist Yapılanma)*, Odak Yayınevi, Ankara 2005; Ali Avcu, *Karmatîliğin Doğuşu ve Gelişim Süreci*, Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Sivas 2011.

⁸⁴² Ali Sevim, "Sultan Melikşâh Devrinde Ahsâ ve Bahreyn Karmatîlerine Karşı Selçuklu Seferi", *Bellekten*, XXIV/94 (1960), s.209-232; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, 171-172.

Öyle ki 468/1076'da Mekke'de Abbâsîler ve Selçuklular, 469/1077'de Medîne'de Fâtîmîler adına hutbe okunmaktaydı. Sultan, Hicaz'da kesin hâkimiyet elde etmek için Sa'dü'd-devle Gevherâyîn ve Emîr Çubuk'u bölgeye göndermiştir. Hicaz'a gönderilen Selçuklu birlikleri, burada Selçuklu hâkimiyetini tesis etmiş ve hutbeyi el-Muktedî Biemrillâh ile Melikşâh adına okutmuşlardı (485/1092-93)⁸⁴³. Mamafih Melikşâh'ın vefatından sonra Mekke'de Sünnî hutbesi kesilmişti. Bunun sonrasında Halife el-Müstazhir Billâh döneminde Hicâz'da bir daha Sünnî hutbe okutulmadığı anlaşılmaktadır⁸⁴⁴.

Öte yandan bu dönemde de Selçuklular ile Şîî hanedanlar arasında evliliklerin tesis edildiği görülmektedir. Alp Arslan'ın kız kardeşi Safiyye Hatun önce Şerefü'd-devle Müslim ile eşinin 478/1085 yılında vefat etmesinden sonra bu kez de kayınbiraderi İbrâhîm b. Kureyş ile evlilik⁸⁴⁵ yapmıştır (479/1086-87). Aynı yıl içerisinde Sultan Melikşâh'ın kız kardeşi Züleyhâ Hatun da Şerefü'd-devle Müslim'in oğlu Muhammed ile evlenmiştir⁸⁴⁶.

2.2.1.4. Sultan Berkyaruk

Babası Melikşâh'ın vefatından sonra Selçuklu tahtı için harekete geçen Berkyaruk (485-498/1092-1104)⁸⁴⁷, Mahmûd'un ölümünün (Şevvâl 487/Ekim 1094) ardından sultan olmuştur⁸⁴⁸. Sultan Berkyaruk dönemi özellikle kardeşi Muhammed Tapar'a karşı yürüttüğü saltanat mücadelesi ile geçmiştir. Bu nedenle de onun mezhebî siyasetine dair malumata da ulaşılamamaktadır.

Bununla birlikte sultanın bazı mezhep âlimleriyle iyi ilişkiler kurduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Şâfîî fakih el-Kiyâ el-Herrâsî'yi Şabân 492/Haziran-Temmuz 1099 tarihinde Halife el-Müstazhir Billâh'a elçi olarak göndermiştir⁸⁴⁹. Yine aynı âlimi, Gazneli hükümdarı İbrâhîm b. Mes'ûd'a da Sultan'ın elçisi sıfatıyla

⁸⁴³ Özeydın, "Melikşah", s.56.

⁸⁴⁴ el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe*, s.187, 197.

⁸⁴⁵ Kaymak, "Bir Selçuklu Hâtunu'nun Evlilikleri: Safiyye Hâtûn", s.34-35.

⁸⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 313; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 143; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 103; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 264.

⁸⁴⁷ Sultan Melikşâh'ın vefatından sonra eşi Terken Hatun'un çabalarıyla henüz çok küçük yaşta olan oğlu Mahmûd, Selçuklu tahtına oturmuştur. İki yıllık saltanatı dönemi taht mücadeleleri ile geçmiştir. Hem bu nedenle hem de Mahmûd'un küçük yaşta olması hasebiyle onun mezheplere yaklaşımına dair malumata sahip değiliz. Dolayısıyla da Sultan Mahmûd ile ilgili müstakil bir başlık açma gereği duyulmadı. Öte yandan babası Melikşâh'ın ve annesi Terken Hatun'un Hanefiliğe mensubiyetleri dikkate alarak onun da Hanefî olduğu söylenebilir.

⁸⁴⁸ Özeydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, s.27.

⁸⁴⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 49; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 431; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 240.

yollamıştır⁸⁵⁰. Bu görevlendirmelerden fakihin Berkyaruk nezdinde itibar sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Kezâ Sultan'ın taassup derecesinde Hanefî olmadığına işaret edebilir.

Berkyaruk dönemi vezirleri Nizâmü'l-mülk'ün üç oğlu İzzü'l-mülk Ebû Abdullah Hüseyin, Mü'eyyidü'l-mülk Ebû Bekr Ubeydullâh, Fahrü'l-mülk Ebü'l-Feth Ali, Mecdü'l-mülk Ebü'l-Fazl Es'ad b. Muhammed el-Balâsânî el-Kummî, E'azzü'l-mülk Abdülcelîl b. Muhammed Dihistânî ve Hatîrü'l-mülk Ebû Mansûr Muhammed el-Meybuzî idi⁸⁵¹. Bunlar arasında Nizâmü'l-mülk'ün oğulları Şâfiî-Eş'arî inancında idi.

Mecdü'l-mülk, İbnü'l-Esîr kaydına göre mutedil bir Şîî idi⁸⁵². Ayrıca mutaassıp Şîî kimliğiyle⁸⁵³ tanınan Kum şehrindeydi⁸⁵⁴. Her ne kadar ılımlı bir Şîî olsa da Kumlu bir kişinin bu makama getirilmesi oldukça ilginçtir. Bu konuda Nizâmü'l-mülk, devlet kademelerine alınmaması gereken kişiler arasında zikrettiği Kum ahalisinden⁸⁵⁵ birinin üst düzey göreve atanması, onun bu tavsiyesinin pek dikkate alınmadığını da göstermektedir. Ancak devlet kademesinde mezhebenden dolayı ondan rahatsız olan kesimlerin mevcudiyeti görülmektedir. Filhakika Reşîdü'd-dîn Fazlullâh'ın kaydına göre Berkyaruk'un müstevfisi Mecdü'l-mülk Ebü'l-Fazl Es'ad b. Muhammed el-Balâsânî el-Kummî⁸⁵⁶, Kum şehrinde olduğu için mezhebi ve

⁸⁵⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 500; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 168-169; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 306.

⁸⁵¹ Zahîrü'd-dîn-i Nişâbü'rî, *Selçûk-nâme*, s.104; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-tevârih*, s.106; Klausner, *Selçukluların Vezirlik*, s.150; Özeydin, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, s.149-154.

⁸⁵² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 431; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 239. *Târîh-i Âl-i Selçûk*'ta (s.26) onun Alamût halkına meylettği ve mühlidlere uyduğuna dair haberin yayıldığı belirtilmektedir.

⁸⁵³ Kum şehri, Şîîler için oldukça büyük önem arz etmektedir. Nitekim "Kum-i Mukaddese" ismiyle anılması da bunu göstermektedir. Şehir halkı arasında adının Hz. Peygamber tarafından verildiği, burada ikamet edenlerin oldukları yerde sorgulanıp doğrudan cennete gidecekleri, meleklerin şehri korudukları, Ca'fer es-Sâdik ve diğer imamların burada yaşadıkları ve yaşayacak kişiler için hayır duası ettikleri ve şehirdeki yedinci imam Mûsâ el-Kâzım'ın kızı Fâtıma el-Ma'sûme'nin türbesini ziyarete gelenlere cennetin bahşedildiğine inanılmaktadır. Selçuklular döneminde türbenin ünü daha da artmıştır. Bu inanışlardan dolayı da İmâmiyye Şîası'nın mühim bir merkezidir (Marcel Bazin, "Kum", *DİA*, XXVI, 361).

⁸⁵⁴ Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, s.87.

⁸⁵⁵ "O devirlerde biri kethüdalık, ferrâşlık, rikâbdarlık işi için bir Türk'ün huzuruna gelse, ona sorarlardı: 'Hangi şehirlisin? Vilayetin neresi? Mezhebin ne? Dinin ne?' ... 'Şîiyim, Kumluyum, Kâşânlıyım, Âveliyim, Sâveliyim, Reyliyim' derse, onu kabul etmez, 'Git hadî, biz yılan öldürürüz, yılan beslemeyiz!' derlerdi. Para, mal mülk peşkeş çekse de faydası olmazdı" (Nizâmü'l-mülk, *Siyâset-nâme*, s.248).

⁸⁵⁶ O, Nizâmü'l-mülk'ün vefatından sonra Melikşâh tarafından devlet kademesinde yapılan değişikliklerle Şerefü'l-mülk Ebû Sa'd'ın yerine müstevfi olarak tayin edilmiştir. Sultan'ın vefatından sonra Terken Hatun'un saflarında yer aldığı ve Berkyaruk saltanatı elde edince de taraf değiştirdiği anlaşılmaktadır (Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-tevârih*, s.94, 98, 102).

itikâdından dolayı emîrler ile devlet erkânı tarafından hoş karşılanmamıştır⁸⁵⁷. Önde gelen Selçuklu emîrlerinin katlinden sorumlu tutulan Mecdü'l-mülk'ten hoşnut olmayan bazı devlet adamları, Sultan Berkyaruk'tan onun öldürülmesini istemişlerdir⁸⁵⁸. Sultan bir süre onu korumaya çalıştıysa da neticede emîrlere boyun eğmiş ve el-Kummî parçalanarak öldürülmüştür⁸⁵⁹.

2.2.1.5. Sultan Muhammed Tapar

Kardeşi Berkyaruk'un vefatından (2 Rebîülâhir 498/22 Aralık 1104) sonra Selçuklu tahtına oturan (26 Cemâzîülevvel 498/13 Şubat 1105)⁸⁶⁰ Sultan Muhammed Tapar'ın (498-511/1105-1118) taassup derecesinde bir Hanefî'ydi. Bunu bazı tavır ve uygulamalarında görmek mümkündür. Örneğin, Sultan, Horâsânî ve koyu bir Hanefî olmasından dolayı Emîr Amîd Muhammed el-Cevzekânî (el-Cûzekânî)'yi tuğrâî olarak tayin etmiştir. el-Bundârî'nin Şerefü'd-dîn Ebû Nasr Enûşirvân b. Hâlid el-Kâşânî'den iktibas ettiği bilginin devamında, el-Cevzekânî'nin ilim ehli ve fazilet sahibi olmadığı, Hanefîlerin için yaptığı mücadelelerle ve onlar arasında mezhep taassubuyla tanındığı ifade edilmektedir. Enûşirvân, bir kişi, ona selam verdiğinde “Hangi mezheptensin?” sorusunu sormadan, selam almayan birisi olduğunu da belirtmektedir⁸⁶¹. Sultan'ın oldukça koyu bir Hanefî müntesibini sadece mezhebinden dolayı üst düzey bir göreve tayin etmesi, babası Melikşâh'ın aksine çok koyu bir Hanefî olduğunun bir delilidir. Ayrıca Ebû Hanîfe'ye duyduğu sevgisini de Bağdâd'da gittiğinde türbesini ziyaret etmesinden anlayabilmek mümkündür. Nitekim Rebîülâhir 501/Kasım-Aralık 1107'de Bağdâd'da gelen Sultan, Ebû

⁸⁵⁷ Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-tevârih*, s.102. Hamdullah Müstevfî-yi Kazvîni, el-Kummî'nin emîrlerin gelirlerini azaltmasından ordunun Berkyaruk'a isyan ettiğini belirtmektedir (*Târih-i güzîde*/Göksu, s.57). Mîrhând, el-Kummî'nin ülkenin tamamını istila ettiğini, erkân-ı devletin menfaat yollarını kapatıp onları baskı altına aldığını ve eğer daha da güçlenirse devlet adamlarının kendileri için büyük tehlike arz edeceğini anladıklarını belirtmektedir. Bu nedenle de onu öldürmek istemişlerdir (*Ravzatü's-safâ: Tabaka-i Selçûkiyye*, s.161).

⁸⁵⁸ Sultan Berkyaruk'un önde gelen büyük emîrlerinin Bâtînîler tarafından art arda öldürülmesi üzerine, suikastların müsebbibi olarak Mecdü'l-mülk görülmüştür. Bâtînîlerin Mecdü'l-mülk'ten emir almak suretiyle suikastları düzenledikleri iddia edilmiştir. Bilhassa Emîr Porsuk'un katlinden sonra oğulları Zengî ile Akbörü ve diğerleri babalarının öldürülmesinden Mecdü'l-mülk'ü sorumlu tutmuşlardır. Emîr Porsuk'un oğulları, Mecdü'l-mülk'ün kendilerine teslim edilmesini istemiş, Sultan bunu istemeyerek de olsa kabul etmiştir. Zira taht mücadelesi sırasında önemli bir güçten yoksun kalmak istememiştir (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 430; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 239-240).

⁸⁵⁹ er-Râvendî, *Râhatü's-sudûr*, I, 142; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-tevârih*, s.102; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvîni, *Târih-i güzîde*/Göksu, s.57; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ: Tabaka-i Selçûkiyye*, s.161-162.

⁸⁶⁰ Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, s.39-42.

⁸⁶¹ el-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s.102; Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, s.172.

Hanîfe'nin türbesini ziyaret etmiş ve burada tek başına namaz kılıp dua etmiştir⁸⁶². Öte yandan Tapar'ın, Sünnî Abbâsî Hilâfeti'nin koruyucusu ve destekçisi olduğunu gösteren *Kasîmu emîri 'l-mü'minîn* lakabına sahipti.⁸⁶³

Muhammed Tapar'ın Ehl-i Sünnet mezhebinden olduğu⁸⁶⁴, dini yüceltmekte, çokça düşmanlık beslediği mühlidleri (Bâtinîler ve Râfizîler) ortadan kaldırmakta çalışkan ve gayretli olduğu, Ehl-i Bid'at veya onlarla ilişkisi olan kişilere aman vermediği ve küfrü tamamen ortadan kaldırdığını belirtilmektedir⁸⁶⁵. Berkyaruk-Muhammed Tapar mücadelesi sırasında Bâtinîler de önemli derecede güç elde etmişler, Muhammed Tapar da tahta geçince Bâtinîlere karşı ciddi bir mücadele girişmiş ve onları ortadan kaldırmaya çalışmıştır⁸⁶⁶. Sultan, bu dönemde ciddi Bâtinî faaliyetleri içinde bulunan Ahmed b. Abdülmelik-i Attâş'a karşı mücadele vermiştir. Ahmed, İsmâîlî dâî Abdülmelik-i Attâş'ın oğluydu. O, önceleri babasının mezhep ve inançlarını kabul etmemiş ve ondan uzak durmuştur. Ancak takiyye yapmak suretiyle mezhebini gizlemiş ve böylece rahat bir şekilde davet faaliyetlerini sürdürmüştür. İsfahân'da Şâhdiz (Dizkûh) Kalesi'ni de faaliyetlerinin merkezi olarak kullanıyordu. Nitekim kısa süre içerisinde kale sakinleri ona itaat etmiştir. Sonrasında İsfahân dışında da bir davet merkezi inşa etmiştir. Sünnîler arasında Bâtinîliği yaymak amacıyla çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Nitekim propagandaların neticesinde 30 bin kişinin ona tâbi olduğu kaynaklarda ifade edilmiştir. Davet faaliyetlerinin yanı sıra Sünnîlere yönelik saldırılarda da bulunup onları suikastlar düzenlemiştir⁸⁶⁷.

Sultan Muhammed Tapar, Bağdâd'a gittiği zaman Ahmed de kaleye çok miktarda zahire depolamış ve daha güçlenmiştir. Bağdâd'dan döndükten sonra Sultan da Şâhdiz Kalesi'ni muhasara altına almıştı. Muhasara birkaç sene uzamış ve zahire de tükenmişti. Bunun üzerine Ahmed, daha önce davetiyle İsmâîlî mezhebine girmiş olan Sultan'ın veziri Sa'dü'l-mülk-i Âvecî'ye bir haberci gönderip ondan yardım

⁸⁶² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 107; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 21; Devletşâh, *Tezkiretü's-şu'arâ'*, Türkçe trc. Necati Lugal, *Devletşah Tezkiresi*, I, Tercüman Gazetesi, İstanbul 1977, s.119; Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, s.152.

⁸⁶³ Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, s.151.

⁸⁶⁴ Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s.195.

⁸⁶⁵ Zahîrî'd-dîn-i Nişâbü'rî, *Selçuk-nâme*, s.105; Sadrî'd-dîn el-Hüseynî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçukîyye*, s.57; er-Râvendî, *Râhatü's-sudûr*, I, 149; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-tevârih*, s.106; Muhammed el-Hüseynî el-Yezdî, *el-Urâza*, s.91; Hasan-ı Yezdî, *Câmi'ü't-tevârih-i Hasenî*, I, 125-126; Mîr Yahyâ Kazvîni, *Lubbu't-tevârih*, s.187; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s.195.

⁸⁶⁶ Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s.16; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-tevârih*, s.107; Şebânkâreî, *Mecma'u'l-ensâb*, s.148; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ: Tabaka-i Selçukîyye*, s.168.

⁸⁶⁷ Zahîrî'd-dîn-i Nişâbü'rî, *Selçuk-nâme*, s.106-107; er-Râvendî, *Râhatü's-sudûr*, I, 151-155; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-tevârih*, s.107-108; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvîni, *Târih-i güzîde/Göksu*, s.62-63; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ: Tabaka-i Selçukîyye*, s.168-170.

istemişti. Vezir, kendisinin Sultan'ı öldüreceğini ve bunun için bir hafta daha dayanmasını gerektiğini bildirmişti. Vezirin düşüncesinden haberdar olan Sultan, hasta olduğu bahanesiyle hacamâtçı çağırmıştı. Vezirin daha önce ayarladığı hacamâtçı, sultandan kan almak için hazırladığı zehirli bıçağı kullanacağı sırada, sultanın öfkesiyle karşı karşıya kalmıştı. Sultan bıçağı ona vurarak öldürmüştü. Sa'dü'l-mülk'ün de suçu sabit görüldüğünden o ve maiyeti yakalanarak öldürülmüştü. Nihayetinde Şâhdiz Kalesi ele geçirilip yıkılmıştı. Ahmed b. Abdülmelik-i Attâş ve ona tâbi kişiler yakalanarak İsfahân'a götürülmüş ve burada öldürülmüşlerdi⁸⁶⁸. Muhammed Tapar sonrasında İsmâîlilerin merkezi Alamût Kalesi üzerine Anuştegin Şîrgîr'i gönderip Bâtînîleri tamamen ortadan kaldırmak amacıyla kaleyi muhasara ettirmişti. Fakat bu esnada Sultan'ın vefat etmesi üzerine kuşatma kaldırılmış ve kale ele geçirilememişti⁸⁶⁹.

Muhammed Tapar, daha öncesinde de Vezir Ahmed b. Nizâmü'l-mülk ve Emîr Çavlı idaresindeki bir orduyu Muharrem 503/Temmuz-Ağustos 1109 tarihinde bir kez daha Alamût Kalesi'ne asker göndermişti. Üstavend ve Alamût bir süre kuşatılmış ancak kışın başlamasıyla muhasara kaldırılmıştı. Bu seferin etkisiyle İsmâîlîler de intikam almak amacıyla vezire suikast düzenlemişlerdi⁸⁷⁰.

Yukarıda da ifade edildiği gibi Muhammed Tapar'ın Bâtînîlere kesinlikle taviz vermediğine dair başka örnekler de bulunmaktadır. Nitekim Şâfiî âlim el-Kiyâ el-Herrâsî, Bağdâd Nizâmiyye Medresesi'nde müderrislik yaptığı dönemde Bâtînîlikle itham edilmesi ve bunun Muhammed Tapar'a⁸⁷¹ bildirilmesi üzerine, Sultan derhâl

⁸⁶⁸ Zahîrî'd-dîn-i Nişâbûrî, *Selçûk-nâme*, s.108-109; Sadrî'd-dîn el-Hüseynî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçûkiyye*, s.55; er-Râvendî, *Râhatü's-sudûr*, I, 155-157; el-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s.94-95; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-tevârih*, s.109-111; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvînî, *Târih-i güzîde*/Göksu, s.63-65; *Târih-i Âl-i Selçûk*, s.28; Muhammed el-Hüseynî el-Yezdî, *el-Urâza*, s.97-99; Şebânkârî, *Mecma'u'l-ensâb*, s.149; Hasan-ı Yezdî, *Câmi'ü't-tevârih-i Hasenî*, I, 128-129; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ: Tabaka-i Selçûkiyye*, s.171-174; Ahmed b. Mahmûd, *Selçûknâme*, s.195.

⁸⁶⁹ Zahîrî'd-dîn-i Nişâbûrî, *Selçûk-nâme*, s.109; Sadrî'd-dîn el-Hüseynî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçûkiyye*, s.55, 57; er-Râvendî, *Râhatü's-sudûr*, I, 158; Alâ'ü'd-dîn Atâ Melik el-Cüveynî, *Târih-i cihângüşâ*, s.558; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-tevârih*, s.111; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvînî, *Târih-i güzîde*/Göksu, s.66; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ: Tabaka-i Selçûkiyye*, s.174.

⁸⁷⁰ Sadrî'd-dîn el-Hüseynî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçûkiyye*, s.57; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 117; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 580; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 382; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 35; Alâ'ü'd-dîn Atâ Melik el-Cüveynî, *Târih-i cihângüşâ*, s.556; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 207; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 329; Ahmed b. Mahmûd, *Selçûknâme*, s.194; Müneccimbaşî Ahmed b. Lütfullah, *Câmi'u'd-düvel*, I, Türkçe trc. s.132; Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, s.82; Hasan Taşkıran, *Selçuklu Devletlerinde Suikastlar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s.105.

⁸⁷¹ İbn Tağrıberdî, Sultan Berkyaruk'un el-Kiyâ el-Herrâsî'yi tevkif ettirdiğini belirtir (*en-Nücümü'z-zâhire*, V, 167). Benzer şekilde A. Özaydın da Berkyaruk'un yakalama emri verdiğini zikreder (*Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, s.90). Ancak bir önceki başlıkta belirttiğimiz üzere Şâfiî âlim,

onun tutuklanmasını ve öldürülmesini istemişti. Bunun üzerine el-Kiyâ, 6 Muharrem 495/31 Ekim 1101 tarihinde tevkif edilmişti. Halife el-Müstazhir Billâh ile aralarında Hanbelî âlim İbn Akîl'in bulunduğu bir grup âlimin araya girerek el-Kiyâ el-Herrâsî'nin sağlam itikâdli, Bâtinîlikle bir alakasının olmadığına ve ilimde yüksek bir mevkiide olduğuna şahitlik etmeleri suretiyle onun serbest bırakılmasını sağlamışlardır⁸⁷².

Muhammed Tapar döneminin vezirleri Mü'eyyidü'l-mülk Ebû Bekr, Hatîrû'l-mülk Ebû Mansûr el-Meybuzî, Sa'dü'l-mülk el-Âvecî, Ziyâü'l-mülk Ebû Nasr Ahmed b. Nizâmü'l-mülk ve Rebîbü'd-devle Ebû Mansûr el-Kirâtî idi⁸⁷³. Bunlardan Mü'eyyidü'l-mülk Ebû Bekr ve Ziyâü'l-mülk Ebû Nasr Ahmed, Nizâmü'l-mülk'ün soyundan olup Şâfiî-Eş'arî'ydi. Sa'dü'l-mülk-i el-Âvecî'nin İsmâîliyye mezhebine girerek⁸⁷⁴ Bâtinîler ile iş birliği yapmasından hareketle Şîî olduğu anlaşılmaktadır. Hatta Kâdı Sadrü'd-dîn ve Kâdı Kudât Abdullah-i Hatîbî gibi İsfahân'ın ileri gelenlerinden bir cemaat onun Bâtinî olduğu birkaç defa sultana arz etmişlerse de vezirine tam itimat ettiğiinden buna inanmamıştır⁸⁷⁵.

2.2.1.6. Sultan Sencer

Muhammed Tapar'ın vefatından (24 Zîlhicce 511/18 Nisan 1118) sonra yerine oğlu Mahmûd tahta oturmuşsa da buna itiraz eden Sencer (511-552/1118-1157), 2 Cemâzîülevvel 513/11 Ağustos 1119 tarihinde Sâve civarındaki savaşta yeğenini mağlup ederek sultanlığını ilan etmiştir⁸⁷⁶. Sencer'in Hanefileri desteklediğine dair bazı kayıtlar bulunmaktadır. Nîşâbü'r'da Sultan'ın ordugâhına yakın bir mevkiide Hanefiler ile Şâfiîler arasında vuku bulan olaylar nedeniyle Hanefilerden 70 kişi

Berkyaruk tarafından Halife el-Müstazhir Billâh'a elçi olarak gönderilmişti. Bizce bu, Sultan'ın onu yakından tanıdığını ve güvendiğini gösterir. Ayrıca hem İbnü'l-Cevzî hem de İbnü'l-Esîr, yakalanma emrini Muhammed Tapar'ın verdiği aktarırlar (*el-Muntazam*, XVII, 74; *el-Kâmil*, VIII, 457; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 266). Ancak her iki müellifin de Muhammed Tapar'ı "sultan" olarak göstermeleri, bir yanlışlığa sebep olmuş olmalıdır. Son olarak A. Özaydın kaleme aldığı "Müstazhir-Billâh" maddesinde (*DİA*, s.128) yakalama emrinin Muhammed Tapar tarafından verildiğini ancak bu kez de olayın 504/1110-11 yılında gerçekleştiğini yazmaktadır. A. Özaydın, İbnü'l-Cevzî'yi referans gösterse de el-Kiyâ el-Herrâsî'nin vefeyâtında yakalama emrinin kimin verdiğiine dair bir bilgi bulunmamaktadır (*el-Muntazam*, XVII, 122).

⁸⁷² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 74; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 457; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 266 (494/1100-1 yılında gerçekleştiğini aktarmaktadır); Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 521; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 181; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 313.

⁸⁷³ Zahîrû'd-dîn-i Nîşâbü'rî, *Selçûk-nâme*, s.111; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-tevârih*, s.113; Klausner, *Selçuklulara Vezirlik*, s.151.

⁸⁷⁴ el-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s.94; Şebânkârî, *Mecma'u'l-ensâb*, s.149; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ: Tabaka-i Selçûkiyye*, s.171.

⁸⁷⁵ Zahîrû'd-dîn-i Nîşâbü'rî, *Selçûk-nâme*, s.108; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-tevârih*, s.109.

⁸⁷⁶ Özaydın, "Sencer", s.508.

hayatını kaybetmesinden dolayı oldukça sinirlenen Sencer, Hâcib-i Kebîr Mahmûd el-Kâşânî'yi çağırıp Şâfiîlerin reisi Muhammed b. Yahyâ'ya söylemesi için şu sözleri sarf etmişti: “Bu memleket senin mi, yoksa benim [Sencer] mi? Eğer benim ise sen oradan çık git, eğer senin ise benimle harbe hazırlan ve herhâlde bu memleketi terk edip çık git.” el-Kâşânî, Muhammed b. Yahyâ'nın yanına gidip olaylara dair onunla konuşmuşsa da Sencer'in söylediklerini ona aktarmamıştır. Sultan da sonrasında söylediklerinden pişman olmuş ve el-Kâşânî'nin mezkûr sözleri aktarmamasına sevinmişti⁸⁷⁷. Nîşâbûr'daki hadisenin nedeni ve gelişimine dair detaylı bilgi bulunmamaktadır. Ancak Hanefîlerin öldürülmesine oldukça kızdığı anlaşılan Sencer'in Şâfiî reisini sürgün etmeye dahi kararlı olduğu görülmektedir. Bu da Sultan'ın kendi mezhepdaşlarını ön planda tuttuğu şeklinde yorumlanabilir. Sencer'in Hanefîlere yönelik desteğine dair bir başka kayıt da Alâ'ü'd-dîn Atâ Melik el-Cüveynî tarafından aktarılmıştır. Müellif, Sultan'ın Hanefî mezhebinin güçlenmesi adına çaba harcadığını belirtmektedir⁸⁷⁸.

Yukarıda aktarılan olayın aksine Sultan Sencer'in Şâfiîlerle de yakın ilişkiler kurduğu vakidir. Nitekim onların ileri gelenlerini zaman zaman diplomatik münasebetler çerçevesinde kullanmıştır. Örneğin, Şâfiî Vâiz Ebû Mansûr el-Muzaffer b. Ebi'l-Hüseyn el-Abbâdî'yi elçi olarak Halife el-Muktefi Liemrillâh'a göndermiştir (541/1146-47)⁸⁷⁹. Yine Şâfiî Fakih Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdüssamed b. Ahmed b. Ali el-Ekkâf en-Nîşâbûrî'yi ziyaret etmiş ve ondan dua almak istemiştir⁸⁸⁰. Öyle ki Oğuzlar, 548/1153 yılında Nîşâbûr'u ele geçirdikten sonra en-Nîşâbûrî'yi öldürmek istemişler fakat Sencer'in şefaathçi olması üzerine serbest kalmış, ertesi yıl Muharrem 549/Mart-Nisan 1154'te de vefat etmiştir⁸⁸¹. Bu

⁸⁷⁷ Sadrü'd-dîn el-Hüseynî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçûkiyye*, s.88; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s.235-236.

⁸⁷⁸ Alâ'ü'd-dîn Atâ Melik el-Cüveynî, *Târîh-i cihângüşâ*, s.562.

⁸⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 148-149; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, XI, 110; es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, VII, 299; Uludağ, “Abbâdî, Ebû Mansûr”, s.14.

⁸⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 219; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, XI, 172.

⁸⁸¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 99; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 449. İbnü'l-Esîr evvelâ 548/1153 yılında Oğuzlar tarafından öldürülen kişiler arasında onun ismini verirken, 549/1154-55 yılında vefat eden şahıslar arasında da onun adını zikretmektedir (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 203; 219; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, XI, 158, 172). es-Sem'ânî de onun Oğuzlar tarafından Nîşâbûr'da yakalandıktan sonra Şevvâl 549/Aralık 1154-Ocak 1155 tarihinde vefat ettiğini belirtmektedir. Vefatını “tuveffî/توفي: vefat etti” kelimesini kullanarak bildirmektedir (*el-Ensâb*, I, 338). Eğer Oğuzlar tarafından öldürülmüş olsaydı mezkûr kelimeyi kullanmazdı. es-Sem'ânî'nin kayıtlarıyla da İbnü'l-Cevzî ve Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin aktardıkları desteklenmektedir. İbnü'l-Esîr'in de ilk verdiği bilginin hatalı olduğu anlaşılmaktadır.

bilgilerden hareketle, mezkûr âlimin Sultan nezdinde itibar sahibi olduğu anlaşılmaktadır.

Bunun haricinde Sultan Sencer seleflerine nazaran daha az olmakla birlikte Bâtînîlere karşı mücadele etmiştir⁸⁸². Dönemin veziri Mu‘inü’l-dîn Muhtasü’l-devle, bahse konu mezhep mensuplarına düşmanlığından dolayı onların nerede yakalanırlarsa hemen öldürülmelerini, mallarının yağmalanmasını ve ailelerinin esir edilmesini emretmişti. Hatta 520/1126 yılında bir ordu hazırlayarak başta Kûhistân eyaletindeki Turaysîs ve Nîşâbûr’a bağlı Beyhak’taki Bâtînîler olmak üzere onların elinde bulunan her yere sefer düzenlemişti. Selçuklu askerleri, mezkûr iki şehirdeki Bâtînîlerin pek çoğunu öldürmüş ve mallarını yağmalamıştı⁸⁸³. Ancak ertesi yıl (521/1127) muhataplarının tertip ettiği suikast neticesinde öldürülmüştü⁸⁸⁴.

Bâtînîler, Selçuklu Devleti için daima tehlike arz etmiş ve sultanlar tarafından düşman olarak görülmüşse de zaman zaman devletin lehine kullanıldıkları da bilinmektedir. Bu cümleden Halife el-Müsterşid Billâh ve halefi oğlu er-Râşid Billâh’ın öldürülmeleri, bu duruma örnek gösterilebilir. Abbâsîler uzun bir dönemden beri ellerinde tutamadıkları siyasî ve askerî iktidarı yeniden kazanmak adına el-Müsterşid Billâh zamanında düşüncelerini kuvveden fiile geçirmişlerdi. Ordu kurup Irak’ta iktidarı ele geçirmek amacıyla özellikle Selçukluların aleyhinde faaliyetlerde bulunmuştu⁸⁸⁵. Bu tehlikenin farkında olan Sultan Sencer, Halife’ye karşı yeğeni Sultan Mes‘ûd’u uyarıyordu. Nihayetinde Dâymerc (Dâymerg) Savaşı’nda mağlup edilen Halife esir alınmıştı (10 Ramazân 529/24 Haziran 1135). Katledilene kadar da Selçuklu ordugâhında tutulmuştu. Sultan Sencer, Selçuklu idaresi açısından ciddi bir tehlike oluşturması nedeniyle halifenin bertaraf edilmesi gerektiği kanaatindeydi. Ancak savaştan sonra halifenin katledilmesi, İslâm dünyasında tepkilere yol açabileceğinden Selçuklular bunu kendi elleri yapmak yerine, Bâtînîleri kullanmıştı. Bu doğrultuda savaştan sonra Selçuklu karargâhında

⁸⁸² Sencer’in Bâtînîlerden çekinmesinden dolayı mücadele etmek yerine onlarla anlaşma yoluna gittiği de belirtilmektedir (Özaydın, “Sencer”, s.510).

⁸⁸³ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 702-703; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 499-500; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: İkinci İmparatorluk Devri*, II, TTK, Ankara 2011⁴, s.151-152.

⁸⁸⁴ el-Azîmî, *Târîhu’l-Azîmî*, Türkçe trc. s.51; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 10; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 511 (“Vezirin Bâtînîlerle mücadele ve savaşta önemli hizmetleri olmuş ve bu meseleyle samimi olarak ilgilenmişti. Allah da bu sebeple ona şehitlik nasip etti”); Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân*, XX, 208.

⁸⁸⁵ Halife el-Müsterşid Billâh’ın faaliyetleri hakkında bkz. Ünal, *Abbasi Halifesi el-Müsterşid-Billâh ve Dönemi*, s.71-137.

bir çadırda tutulan Halife el-Müsterşid Billâh, Bâtînîler tarafından katledilmişti (17 Zilkade 529/29 Ağustos 1135). Sonrasında Abbâsî Hilâfeti'ne gelen er-Râşid Billâh da babasının siyasî ve askerî politikalarını yürütme niyetinde olmuştur. Ancak bu kez Sultan Mes'ûd'un erken müdahalesi ile hilâfetten azledilmişti. Bu doğrultuda kendisinin iktidar mücadelesine kalkışması hâlinde azledileceğine dair bir metin de imzalamıştı. Bir yıllık hilâfetinden sonra mücadelesine devam istemiş, ancak o da babası gibi Bâtînîler tarafından öldürülmüştür (25 Ramazân 532/6 Haziran 1138). Bu suikasttı da Selçukluların planladığı söylenebilir⁸⁸⁶.

Söz konusu iki suikasttan sonra Selçuklu meliki Dâvud da 538/1143 yılında Bâtînîler tarafından katledilmişti⁸⁸⁷. Dâvud'un tüm siyasî ve askerî faaliyetlerini⁸⁸⁸ Selçuklu tahtını elde etmek için yürüttüğü dikkate alındığında, Bâtînîler tarafından hedef seçilmesi mümkün değildir. Zira onun katledilmesi, Bâtînîler lehine bir sonuç oluşturmayacaktı. Her ne kadar Sultan Sencer ve Sultan Mes'ûd'un bu suikasta ne gibi bir tepki verdikleri bilinmese de planlayıcı olmaları kuvvetle muhtemeldir. Her üç şahsın da Bâtînîlere karşı bir politikası olmamasına rağmen onlar tarafından katledilmeleri manidardır. Esasen onların ortak özellikleri, Selçuklu tahtı adına ciddi problem olmalarıdır. Bu doğrultuda da Selçukluların kendi çıkarları için Bâtînîler eliyle onları bertaraf ettikleri söylenebilir⁸⁸⁹.

Sultan Sencer ile ilgili Zekeriyâ el-Kazvî'nin aktardığı ilginç bir hadise bulunmaktadır. Tarihî gerçekliği tartışmalı olmakla birlikte dikkat çekici olması nedeniyle burada zikredilmesi gerekmektedir. el-Kazvî'nin belirttiğine göre Mehdî'nin Sâmerâ Camii'nde çıkacağına inanan Şîîlerin, geldiği zaman onun binmesi için koşum takımları ve eyeri hazır hâlde bir atı camide bekletmekteydiler. Sultan Sencer de cuma namazı için mezkûr camiye gittiği bir gün atın neden orada olduğunu sormuş, atı camiden çıkacak insanların en hayırlısı için tuttuklarını cevabını almıştır. Bunun üzerine Sencer de “Buradan benden daha hayırlısı çıkmaz.”

⁸⁸⁶ Osman G. Özgüdenli, “Müsterşid-Billâh”, *DİA*, XXXII, 145-147; Abdülkerim Özaydın, “Râşid-Billâh”, *DİA*, XXXIV, 465-466. el-Müsterşid Billâh ve er-Râşid Billâh suikastları hakkında detaylı bilgi için bkz. Osman G. Özgüdenli, “Selçuklu-Hilâfet Münasebetlerinde Bir Dönüm Noktası: Halife el-Müsterşid'in Katli Meselesi”, *Turco-Iranica: Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006, s.111-146.

⁸⁸⁷ İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî*, II, 44.

⁸⁸⁸ Bkz. Nuran Ünal, “Selçuklu Meliki Davud'un Saltanat Mücadelesi”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, VII/1 (2020), s.202-216.

⁸⁸⁹ Özgüdenli, “Selçuklu-Hilâfet Münasebetlerinde Bir Dönüm Noktası: Halife el-Müsterşid'in Katli Meselesi”, s.134.

diyerek ata binmiştir⁸⁹⁰. Sencer'in alaycı bu tavrı, Şîî inancından ziyade bâtil inançlara karşı tutumunu göstermektedir⁸⁹¹. Öte yandan onun, diğer mezheplere karşı taassup derecesinde bir tavır takınmadığı aşikârdır.

Sultan Sencer döneminin vezirleri Ebü'l-Feth Ali b. Hüseyin Mucîrû'd-dîn, Fahrü'l-mülk b. Nizâmü'l-mülk, Sadrû'd-dîn Muhammed b. Fahrü'l-mülk b. Nizâmü'l-mülk, Şâfiî mezhebine mensup Nizâmü'l-mülk'ün yeğeni Şihâbü'l-İslâm Ebü'l-Mehâsin Abdürrezzâk b. Abdullah, Şerefü'd-dîn Ebû Tâhir Sa'd el-Kummî, Togân Bey el-Kâşgarî, Mu'inü'd-dîn Muhtasü'd-devle Ebû Nasr Ahmed el-Kâşî, Nâsirü'd-dîn Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ebû Tevbe el-Mervezî, Kıvâmü'd-dîn Ebü'l-Kâsım ed-Derguzînî, Zahîrû'd-dîn Abdülazîz el-Hamîdî, Nâsirü'd-dîn Tâhir b. Fahrü'l-mülk b. Nizâmü'l-mülk ve Nizâmü'l-mülk Hasan idi⁸⁹². Önceki dönemler de olduğu gibi yine Şâfiî mezhebinden vezirlerin çoğunlukta olduğu anlaşılmaktadır. Hiç şüphesiz bu mezhebî bir tercihten ziyade özellikle Nizâmü'l-mülk ve ailesinin söz konusu görevde tercih edilmelerinden kaynaklanmaktadır.

2.2.2. Irak Selçukluları Sultanları

Yukarıda da belirttiğimiz üzere Muhammed Tapar'ın vefatından sonra yerine veliaht olarak tayin ettiği oğlu Mahmûd, Selçuklu tahtına oturmuştur. Ancak amcası Horâsân meliki Sencer bu durumu kabul etmemiş, nihayetinde 2 Cemâziülevvel 513/11 Ağustos 1119'da Sâve civarında onunla karşı karşıya gelmiştir. Savaşta galip ayrılan Sencer, Büyük Selçuklu Devleti'nin tahtına oturmuştur. Ancak yeğenini tamamen iktidardan mahrum etmek istemediği için yeni tesis ettiği Irak Selçuklu Devleti tahtına da onu çıkarmıştı. Ayrıca veliahdı tayin etmiş ve kendisine tâbi olmak şartıyla devletin batı kısmını bırakmıştı. Kendisi ise başşehir İsfahân'dan Merv'e taşıyarak daha çok ülkenin doğu kısmıyla meşgul olmaya başlamıştı⁸⁹³. Bu

⁸⁹⁰ Zekeriyâ el-Kazvîni, *Âsâru'l-bilâd*, s.335; Devletşâh, *Tezkiretü's-su'arâ*, I, 104; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s.246; Arıkan, *Büyük Selçuklular Döneminde Şîa*, s.77. Sultan Sencer'in bu davranışının, ona uğursuzluk getirdiği, sonrasında Oğuzlara yenilmesinin ve devletin yıkılmasının sebeplerinden biri olduğu da aktarılmaktadır (Zekeriyâ el-Kazvîni, *Âsâru'l-bilâd*, s.336; Devletşâh, *Tezkiretü's-su'arâ*, I, 104-105). Bununla birlikte Sultan Sencer'in Sâmerâ'ya gittiğine dair kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Sadece Horâsân melikliği sırasında, ağabeyi Muhammed Tapar ile bir defa Bağdâd'a bulunduğu bilinmektedir (Özaydın, "Sencer", s.508). Bu bağlamda söz konusu olayın sahilliği tartışmalıdır.

⁸⁹¹ Turan, *Selçuklular Tarihi*, s.246.

⁸⁹² Zahîrû'd-dîn-i Nişâbüri, *Selçük-nâme*, s.122; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-tevârih*, s.127; Klausner, *Selçukluların Vezirlik*, s.152-153.

⁸⁹³ Muhammed Tapar'ın vefatından Irak Selçuklu Devleti'nin kuruluşuna kadarki süreç hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: İkinci İmparatorluk Devri*,

taksimata Bağdâd'ın Irak Selçuklu Devleti idaresine bırakılması hasebiyle adı geçen devletin sultanlarının mezhebî kimlikleri ve mezheplere yaklaşımını da incelemek gerekmektedir. Bağdâd'da Selçuklu hâkimiyetinin sona erdiği 547/1152 yılına kadar hüküm süren Irak Selçuklu tahtında kısa süre yer alan Dâvud ve Melikşâh'ın mezheplere bakışları ve ilişkilerine dair herhangi bir bilgiye ulaşılamamaktadır.

2.2.2.1. Sultan Mahmûd

Irak Selçuklularının ilk sultanı Mahmûd'un (511-525/1118-1131) Hanefilere ait Ebû Hanife Medresesi ile ilgilendiğine dair kayıtlar bulunmaktadır. Buna göre medresenin vakıf gelirinin senelik yaklaşık 80.000 dînâr olmasına rağmen bunun 10.000 dînârının bile medrese için harcanmadığı kendisine bildirilmişti. Gelişmeler üzerine Safer 523/Ocak-Şubat 1129 tarihinde söz konusu medreseye ait malların mühürlenmesini ve idarecilerinin de sorgulanmasını istemişti. Muhtemelen bir yolsuzluk olduğunu düşündüğünden soruşturma için de Bağdâd kâdilkudâtı el-Ekmele Ebü'l-Kâsım Ali b. Ebû Tâlib el-Hüseyin b. Muhammed ez-Zeynebî'yi vekil tayin etmişti⁸⁹⁴. Fakat soruşturmanın sonucuna dair bir malumat bulunmamaktadır. Kendisi ayrıca Sünnî Abbâsî Hilâfeti'nin koruyucusu ve destekçisi olduğunu gösteren *Yemînu emîri 'l-mü'minîn* lakabına sahipti⁸⁹⁵. Mahmûd döneminin vezirleri Rebîbü'd-devle Ebû Mansûr el-Kirâtî, Kemâlû'd-dîn (*Kemâlû'l-mülk*) es-Sümeiremî, Şâfiî Şemsü'l-mülk Osman b. Nizâmü'l-mülk, Kıvâmü'd-dîn Ebü'l-Kâsım ed-Derguzînî ve Şîî Şerefü'd-dîn Ebû Nasr Enûşirvân b. Hâlid el-Kâşânî idi⁸⁹⁶.

A. Bausani, Sultan Mahmûd döneminde İsfahân'da Müşebbihe mensuplarına baskı yapıldığını ve Rey'de Hanefî-Mu'tezilî görüşteki kimselere *Kur'ân-ı Kerîm*'in mahlûk olmadığını kabul etmeleri için güç uyguladıklarını aktarmaktadır. Sultanın haberi olmaksızın bunların gerçekleşmeyeceği muhakkaktır. Bu durum da Mahmûd'un itikâdî yönde taassup sahibi olduğuna işaret etmektedir⁸⁹⁷.

s.5-27; Hüseyin Kayhan, *Irak Selçukluları*, Çizgi Kitabevi, Konya 2001, s.35-46; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, 231-237.

⁸⁹⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 252; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 215; George Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi*, Türkçe trc. Tuncay Başoğlu, Klasik Yayınları, İstanbul 2015², s.224-225.

⁸⁹⁵ Özaydın, "Mahmûd b. Muhammed Tapar", s.371.

⁸⁹⁶ Zahîrû'd-dîn-i Nişâbü'rî, *Selçuk-nâme*, s.124; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-tevârih*, s.131; Klausner, *Selçuklularda Vezirlik*, s.152.

⁸⁹⁷ Bausani, "Selçuklular Döneminde Din", s.444.

2.2.2.2. Sultan II. Tuğrul

Sultan Mahmûd'un vefatından (15 Şevval 525/10 Eylül 1131) sonra Irak Selçukluların tahtına Melik Dâvud geçmişse de Sultan Sencer'in onayı alınmadan cülûs yapıldığı için saltanatı da kısa sürmüştür⁸⁹⁸. Daha sonra Sencer'in onayı ile Sultan Mahmûd'un kardeşi II. Tuğrul (526-529/1132-1134) hükümdar olmuştu (Receb 526/Mayıs 1132)⁸⁹⁹. II. Tuğrul'un Hemedân'da Hanefiler için "Sultan Tuğrul Medresesi"⁹⁰⁰ olarak kaynaklarda geçen ve fıkıh eğitimi verildiği anlaşılan bir medrese inşa ettirdiği bilinmektedir⁹⁰¹. Ayrıca vefat edince bu medreseye defnedilmiştir⁹⁰². Hanefiler için medrese inşası ettirmesi, II. Tuğrul'un mezhepdaşlarını himaye ve mezhebini geliştirip yayma düşüncesine işaret etmektedir. II. Tuğrul *Rüknü'd-dünyâ ve'd-dîn* lakabını kullanmıştır⁹⁰³. Bu dönemi vezirleri Kıvâmü'd-dîn Ebü'l-Kâsım ed-Derguzînî ve Şerefü'd-dîn Ali b. Recâ⁹⁰⁴ olmakla birlikte bunların mezhebî kimlikleri bilinmemektedir.

2.2.2.3. Sultan Mes'ûd

Sultan Tuğrul'un vefatının (3 Muharrem 529/24 Ekim 1134) ardından yerine kardeşi Mes'ûd (529-547/1134-1152), Irak Selçukluları tahtına geçmiştir⁹⁰⁵. Sultan Mes'ûd mutaassıp bir Hanefî olduğu ve Eş'arîliğe karşı bir tavır aldığı bilinmektedir. Onun döneminde, Selçuklu tarihinde ikinci defa Eş'arîler açıkça lânetlenmiştir. Sultanın Eş'arî karşıtlığının sebebine dair herhangi bir malumat bulunmamaktadır. Kendisiyle Bağdâd'a gelen Hanefî âlim Ebü'l-Mefâhir el-Hasan b. Ebî Bekr en-Nîşâbüri'nin (öl. 545/1150) Eş'arî karşıtlığı, onu da etkilemiş olmalıdır. Tuğrul Bey'in de veziri el-Kündürî'nin etkisiyle Eş'arî aleyhtarı olması dikkate alındığında, Mes'ûd için de benzer bir durumun varlığı uygun düşmektedir.

⁸⁹⁸ Bkz. Kayhan, *Irak Selçukluları*, s.121-127.

⁸⁹⁹ Kayhan, *Irak Selçukluları*, s.131.

⁹⁰⁰ et-Temîmî "Sultan Tuğrul Beg (بیبی) Medresesi" olarak aktarmaktadır (*Tabakâtü's-seniyye*, IV, 27). Bu durumda medresenin Tuğrul Bey tarafından inşa ettirildiği düşünülebilir. Fakat er-Ravendî ve el-Bundârî'nin kayıtlarından medresenin II. Tuğrul tarafından yaptırıldığını teyit edebiliyoruz (er-Râvendî, *Râhatü's-sudûr*, I, 202; el-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s.160).

⁹⁰¹ er-Râvendî, *Râhatü's-sudûr*, I, 202; el-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s.160; el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, II, 216, 220. Ebü'l-Yümn el-Kindî (öl. 613/1217), Sultan Tuğrul Medresesi'nde Sa'd er-Râzî'den Hanefî fikhî tahsil etmiştir (el-Kureşî, aynı yerler).

⁹⁰² el-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s.160; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s.137.

⁹⁰³ Faruk Sümer, "Tuğrul I", *DİA*, XLI, 341.

⁹⁰⁴ Zahîrî'd-dîn-i Nîşâbüri, *Selçük-nâme*, s.125; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-tevârih*, s.133; Klausner, *Selçuklularda Vezirlik*, s.153.

⁹⁰⁵ Faruk Sümer, "Mes'ûd b. Muhammed Tapar", *DİA*, XXIX, 350; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s.137.

A. Bausani, Sultan Mahmûd döneminde olduğu gibi Mes'ûd'un zamanında da İsfahânlı Müşebbihlere baskı yapıldığını ve Rey'de Hanefi-Mu'tezilî gruplara *Kur'ân-ı Kerîm*'in mahlûk olmadığını kabul etmeleri için güç uygulandığını belirtmektedir. Ayrıca Mes'ûd'un Mu'tezilîlerin telkinleriyle Kazvîn, Rey, İsfahân, Bağdâd ve muhtelif yerlerde Müşebbihe, Cebriyye ve Eş'ariyye mensuplarına baskı uyguladığını da zikretmektedir⁹⁰⁶. Yukarıda işaret edilen Eş'arî karşıtlığının yanı sıra farklı itikâdî gruplara yönelik de taassupla yaklaştığı görülmektedir.

Mes'ûd'un Rey'de bulunduğu dönemde huzurunda devlet erkânı, Irak ve Horâsânî âlimler ile Eş'arî âlimlerin katılımıyla ilmî müzakereler düzenlenmişti. Bu toplantılarda Eş'arî karşıtı bazı sonuçlar çıkmış ve onlara ait şu görüşler üzerine durulmuştu: 1. Allah'ın bilinmesinin (marifet), "nazar" ile olacağı, 2. Peygamberlerin masum oldukları (günah işlemeyecekleri), 3. Kulun gücünün yetmeyeceği şeylerle sorumlu tutulmasının kötü oluşu, 4. Amellere karşılık verileceği. Eş'arî âlim ve yöneticiler, Sultan Mes'ûd'dan korktukları için -takiyye yapmak suretiyle görüşlerinden vazgeçmişlerdi. Toplantı kararları, Kâdı Ebû Muhammed Hasan el-Esterâbâdî tarafından kaleme alınarak birer nüshası ülkenin muhtelif bölgelerine gönderilmişti. Toplantıda görüşülen mevzularda "akıl" ve "nazar"ın etkili olduğu savunularak ta'lîm ve taklîd reddedilmişti⁹⁰⁷.

Hanefî âlim Ebû Nasr el-Hisencânî, toplantıdan alınan kararları ihtiva eden belgenin bir nüshasıyla Bağdâd'a gitmiş, şehirde cami ve medreselerde bu doğrultuda konuşmalar yapmıştı⁹⁰⁸. Muhtemelen Eş'arîlerin aleyhinde vaazlar vermesi amacıyla

⁹⁰⁶ Bausani, "Selçuklular Döneminde Din", s.444.

⁹⁰⁷ Adem Arıkan, "Büyük Selçukluların Hanefilere Destekleri ve Irak Selçukluları Sultanı Mesud'un Faaliyetleri", *Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi*, 5-6 (2008), s.160-161. Söz konusu kararlar nedeniyle Eş'arîler Rey'de karışıklıklar çıkarmıştır. Hanefî âlim Ebû Nasr el-Hisencânî'nin evi yağmalanmıştır. Sultan Mes'ûd'un askerleri ve Rey valisi Emîr Abbâs'ın adamları olaylara müdahale ederek Eş'arîlerden bazı kişileri tutuklayıp mallarına el koymuştur. Şâfiî-Eş'arî vezir İzzü'l-mülk mezhepdaşlarını affetmesi için Sultan ile görüşmüşse de herhangi bir sonuç çıkmamıştır. Rey'in önemli Eş'arî âlimlerinden Ebû Sa'îd Vezzân ve Ebû'l-Fezâil el-Meşşât da tutuklanıp mallarına el konulmuştur. Eş'arî karşıtı faaliyetlerde Selçuklu emîrlerinden Necmü'd-dîn Reşid Camedâr, Şerefü'd-dîn Gird-bâzû, Cemâlü'd-dîn İkbâl ve Mes'ûd Bilâl gibi Hanefî ümerâ da rol oynamışlardır (Arıkan, "Büyük Selçukluların Hanefilere Destekleri ve Irak Selçukluları Sultanı Mesud'un Faaliyetleri", s.161). el-Bundârî'nin kaydına göre "Şâfiîlere düşman olarak" aktardığı mezkûr ümerâya ilâveten İmâdü'd-dîn Savab, Şemsü'd-dîn Kâfûr ve Emînü'd-dîn Ferec ed-Devevî'nin de ismini vermektedir. Aynı müellif, Hanefî emîrlerin ülkenin her yerinde Şâfiîlere eziyet ederek onları sürgüne yolladıklarını, bu mezhebi köreltmeye çalıştıklarını, buna rağmen Şâfiî mezhebinin daha da güçlendiğini aktarmaktadır. Ayrıca Şâfiî mezhebinin reislerini nekbete (felâket) uğrattıklarını belirten el-Bundârî, bunlardan bazılarının isimlerini vermekte ve Bağdâd'dan Ebû'l-Fütûh el-İsferâyânî'nin ismini zikretmektedir (*Zübdetü'n-nusra*, s.177-178).

⁹⁰⁸ Arıkan, "Büyük Selçukluların Hanefilere Destekleri ve Irak Selçukluları Sultanı Mesud'un Faaliyetleri", s.161.

Rebûlâhîr 538/Ekim-Kasım 1143 tarihinde Hanefî âlim Ebü'l-Mefâhîr el-Hasan b. Ebî Bekr en-Nîşâbûrî, Sultan Mes'ûd ile birlikte Bağdâd'da gelmişti. Kasr ve Mansûr camilerinde vaazlar vermiş ve konuşmalarında Eş'arî'yi aşırı derecede eleştirdiği gibi açık bir şekilde lânetlemişti. Bununla ilgili de “Şâfiî ol, Eş'arî olma, Hanefî ol, Mu'tezilî olma, Hanbelî ol, Müşebbihî olma” ifadesini kullanmıştı⁹⁰⁹. Öte yandan kendisi de başlangıçta Eş'arîlerin aleyhinde konuşmalar yapmasından dolayı Hanbelîlerin sempatisini kazanmışsa da sonrasında Mu'tezilî olduğu iddia edilince itibardan düşmüştü⁹¹⁰. Ancak İbnü'l-Cevzî'nin kayıtlarında geçen Ebü'l-Mefâhîr'e ait ifadelerden (“... Hanefî ol, Mu'tezilî olma ...”), onun söz konusu mezhebî kabulü pek mümkün görünmemektedir.

Yine el-Hasan b. Ebî Bekr en-Nîşâbûrî, 20 Recep 538/28 Ocak 1144 Cuma günü Selçuklu Sarayı'nda (*Dârü's-Sultân*) Sultan Mes'ûd'un da katıldığı bir mecliste vaaz vermişti. Muhtemelen burada sarf ettiği sözlerden sonra Sultan'ın emriyle Nizâmîyye Medresesi'nde kayıtlı olan Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin ismi silinmiş ve sadece eş-Şâfiî'nin ismi yazılmıştı. Aynı dönemde Şâfiî-Eş'arî vâiz Ebü'l-Fütûh Muhammed b. el-Fazl el-İsferâyînî (öl. 538/1144), Bağdâd'da bulunan Ercuvâniyye Ribâtî'nda Eş'arîlik ile ilgili konuşmalar yapmaktaydı. Bu arada el-İsferâyînî 521/1127-28 yılında verdiği vaazlardan dolayı Bağdâd'dan sürgün edilmeye karar verilmişse⁹¹¹ de anlaşıldığı kadarıyla şehirde kalmaya devam etmişti. Ancak Hanefî vâiz Ebü'l-Hasan Ali b. el-Hüseyin el-Gaznevî, onun Eş'arîlik hakkında konuşmalar yaparak fitne çıkardığına dair Sultan Mes'ûd'a şikâyetinde bulunmuş ve “Ebü'l-Fütûh fitne sahibidir, Bağdâd'da defalarca taşlandı ve onun şehirden çıkarılması doğrudur.” demişti. el-Gaznevî'nin sözlerine üzerine Sultan da onun şehirden çıkarılmasını emretmişti. Diğer taraftan Sultan, el-İsferâyînî'nin katledilmesi hususunu el-Hasan b. Ebî Bekr en-Nîşâbûrî'ye sormuş ise de o buna cevâz vermemişti. el-İsferâyînî de Bağdâd'dan ayrılarak memleketi İsferâyîn'e dönmüştür (Ramazân 538/Mart-Nisan 1144)⁹¹².

⁹⁰⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 31, 79; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 340-341; Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarîlik-Maturidilik İlişkisi*, s.149; Aydın, *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi*, s.231.

⁹¹⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 79; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 360; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 418.

⁹¹¹ Bilgi için bkz. Dördüncü Bölüm'de “4.3.1. Sultan Mahmûd”.

⁹¹² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 32, 36; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 342, 345; Arıkan, “Büyük Selçukluların Hanefilere Destekleri ve Irak Selçukluları Sultanı Mesud'un Faaliyetleri”, s.162; Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarîlik-Maturidilik İlişkisi*, s.149. Ebü'l-Fütûh Muhammed b. el-Fazl el-İsferâyînî, Zilhicce 538/Haziran-Temmuz 1144 tarihinde vefat etmiştir. Vefat haberi Bağdâd'a ulaşınca Ercuvâniyye Ribâtî'nda taziye kurulmuştur. Ebü'l-Hasan Ali el-

Hanefî vâiz Ebü'l-Hasan Ali b. el-Hüseyin el-Gaznevî (öl. 551/1156), Şabân 516/Ekim-Kasım 1122 tarihinde Bağdâd'a gelmişti. Halife el-Müstazhir Billâh'ın eşi ve Sultan Melikşâh'ın kızı İsmet Hatun'un emriyle onun için Bâbü'l-Ezec Mahallesi'nde bir ribât inşa edilmişti. Kaynaklarda Sultan'ın kendisini ziyaret ettiğini belirtmekte ise de hangi sultan olduğunu söylenmemektedir. Öte yandan Sıbt İbnü'l-Cevzî, Sultan Mes'ûd'un onu ziyaret ettiği bilgisini vermekte ayrıca sultanın onunla görüştüğüne dair kayıtlar da bulunmaktadır⁹¹³.

Bununla birlikte daha önce de ifade edildiği gibi İbnü'l-Cevzî'nin onun vefeyâtında aktardığına göre Halife el-Muktefi Liemrillâh, Ebü'l-Hasan Ali b. el-Hüseyin el-Gaznevî'nin Kasr Camii'nde vaaz vermesini yasaklanmıştı (Rebûlâhîr 542/Ağustos-Eylül 1147)⁹¹⁴. Mezkûr müellif, onun İranlılara (*Acemler*) olan sevgisinden kaynaklı Şîa'ya meylettğini, Hilâfet makamını gerektiği gibi övmekten kaçındığını ve Hz. Peygamber'e hakaret eden Yahudilerle vaaz günlerinde yan yana oturmasından dolayı çıkan dedikodulardan ötürü vaaz vermekten menedildiğini belirtmektedir. Böylece söylentiler nedeniyle olası huzursuzluklar engellemek istenmiştir. Sultan Mes'ûd durumdan haberdar olunca el-Gaznevî saraya davet edilmiştir. Sultan ile yaptığı görüşmeden sonra yeniden vaaz vermeye Sultan Camii'nde başlamıştır (Cemâzûlevvel 542/Eylül-Ekim 1147). Hatta ilk vaazına Sultan da katılmıştır⁹¹⁵. Mamafih vâiz, Sultan sayesinde geçimini sağladığı için onun vefatından (547/1152) sonra oldukça zor duruma düşmüştü. Ona iktâ olarak verilen köye, Halife el-Muktefi tarafından el konulmuş ve vaaz vermesi de yasaklanmıştır⁹¹⁶. Bu kayıtlardan Sultan'ın Hanefileri desteklediği ve Hanefî vâizin de onun nezdinde oldukça itibarlı olduğu anlaşılmaktadır.

Gaznevî ile aralarında bir kıskançlık olduğu ve onun vefatından sonra el-Gaznevî'nin taziyesine katıldığı ve çokça ağladığı kaynaklarda belirtilmektedir. el-İsferâyînî'nin taraftarlarından birisi ona, çok sert davranıp ağır sözler sarf etmiştir. Bir başkası da taziyeye gelip çokça ağlamasından dolayı onu kınamış ve "Sen hayatta iken bu adamdan kaçardın, onu hiç sevmezdin, şimdi gelmiş taziyede bulunuyor, çok gözyaşı döküyor ve üzüntünü ifade ediyorsun." demiştir. el-Gaznevî de "Ben kendi hâlime ağlıyorum. Eskiden 'Falanca ile falan şahıs öldü.' denirdi. Bir adamın akranı ölünce o da gideceğine kesin olarak inanır." cevabını verdi (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 36-37; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 129-130; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, XI, 93).

⁹¹³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 210; XVIII, 108; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 681; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 478; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 464-465; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 378; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 429; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, V, 309; Renterghem, *Les élites bagdadiennes au temps des Seldjoukides*, II, 89, 282.

⁹¹⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 56.

⁹¹⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 56, 109; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 379; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 428-429.

⁹¹⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 110.

Tüm bunlar göz önüne alındığında Sultan Mes'ûd'un katı bir Hanefî olduğu, Eş'arîliğin övülmesine kesinlikle izin vermediği, açıkça onların lânetlenmesine ve mensuplarına karşı yapılan muamelelere tavır koymadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Mu'tezile ve Müşebbihe karşıtı da olduğu düşünülebilir. Yine de bunun aksine kendisinin Şâfiî ve Hanbelî gibi fıkıh mezheplerine karşı olumsuz bir düşüncede olmadığı dair kayıtlar da bulunmaktadır. 541/1146-47 yılında Sultan Sencer'in elçisi sıfatıyla Bağdâd'a gelen Şâfiî Vâiz Ebû Mansûr el-Muzaffer b. Ebi'l-Hüseyin el-Abbâdî, Kasr ve Sultan camilerinde çok sayıda kişinin katıldığı vaazlar da vermişti. Sultan Camii'nde verdiği bir vaaza Sultan Mes'ûd ve devlet erkânı da katılmıştı (15 Zîlkade 541/18 Nisan 1147). Hatta buradaki konuşmasında halka yüklenen ağır meks (*mükûs*) vergisinden⁹¹⁷ bahsederek bunların kaldırılmasını talep etmişti. Sultan da İbnü'l-Abbâdî'nin sözlerini dikkate alarak bu verginin alımına son vermişti⁹¹⁸. Bunların dışında sultan, İbnü't-Tallâyîye ismiyle tanınan Hanbelî zâhid Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Gâlib b. Ahmed el-Bağdâdî'yi (öl. 548/1153) Harbiyye Mescidi'nde ziyaret etmiş ve vaazını dinlemiştir. Konuşmasından oldukça etkilendiği anlaşılan Sultan, başta meks olmak üzere vergileri (*mükûs ve darâib*) kaldırmıştır⁹¹⁹.

Mes'ûd'un saltanatı döneminde 529/1136 yılında er-Râşid Billâh'ın hilâfet makamına geçtiği günlerde, Hz. Ali b. Hz. Hüseyin'in türbelerine yapılan ziyaretler artmaya başlamıştı. Çok sayıda kişinin katıldığı bu ziyaretlerde Şîiler mezheplerinin düsturlarını açık bir şekilde göstermekten de çekinmiyorlardı⁹²⁰. Ancak söz konusu ziyaretler sırasında herhangi bir çatışmanın olup olmadığına dair malumat bulunmamaktadır. Ancak yine de Selçuklu idaresinin onları men etmelerinden dolayı Şîilerin uzunca bir süreden beri âdetlerini açık bir şekilde gösterememeleri dikkat çekicidir. Halife el-Müsterşid Billâh'ın Selçuklulara karşı verdiği mücadelenin bir

⁹¹⁷ Ortaçağ İslâm devletlerinde bir ülkeye giren ticaret mallarından rıhtımlar, sınır gümrükleri, şehir kapıları, köprü başları, derbendler, kapanlar veya pazarlarda alınan iç gümrük/ayak bastı vergisidir. Detaylı bilgi için bkz. Cengiz Kallek, "Meks", *DİA*, XXVIII, 583-588. Ayrıca bkz. Mustafa Hizmetli, *Tarihte Şehir ve Pazar*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2012, s.312-314; Erdoğan Merçil, *Selçuklularda Vergiler*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2021, s.44-49.

⁹¹⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 49; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 148-149; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, XI, 110; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 360-361; es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfiî'yyeti'l-kübrâ*, VII, 299-300; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 340; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 406-407; es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ'*, s.672-673; Uludağ, "Abbâdî, Ebû Mansûr", s.14.

⁹¹⁹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 434; el-Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân*, III, 219; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, VI, 241. Daribe (ç. darâib) vergisinin mahiyeti tam olarak bilinmemektedir. Ancak olağanüstü bir vergi olduğu görüşü bulunmaktadır. Selçuklular döneminde zaman zaman alındığı, halkın bu uygulamadan rahatsız olduğu dönemlerde de kaldırıldığı görülmektedir (Merçil, *Selçuklularda Vergiler*, s.25-28).

⁹²⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 302; Arıkan, *Büyük Selçuklular Döneminde Şîa*, s.102.

neticesi olarak Selçuklu idaresinin zayıfladığı ve Şîîlerin de eskisi gibi hareket etme fırsatı buldukları söylenebilir.

Sultan Mes'ûd döneminde Selçuklu hanedanı ile Şîî Mezyediler arasında evlilikler gerçekleştiği de vakidir. Nitekim Sultan'ın ismini bilmediğimiz kızı ile Sadaka b. Dübeys evlenmiştir (Şabân 531/Nisan-Mayıs 1137)⁹²¹. Dübeys b. Sadaka'nın kızı Seferî Hatun da Sultan Mes'ûd ile Cemâzîülevvel 532/Ocak-Şubat 1138'de ise izdivaç yapmıştır⁹²².

Sultan Mes'ûd döneminin vezirleri Şîî mezhebine mensup Şerefü'd-dîn Ebû Nasr Enûşîrvân b. Hâlid el-Kâşânî, İmâdü'd-dîn Ebü'l-Berekât ed-Derguzîni, Kemâlü'd-dîn Muhammed el-Hâzin, İzzü'l-mülk el-Burûcerdî, Mü'eyyedü'd-dîn Ebû İsmâîl Tuğrâî, Tâcü'd-dîn b. Dârust eş-Şîrâzî ve Şemsü'd-dîn Ebü'n-Necîb el-Asam ed-Derguzîni idi⁹²³.

2.3. Devlet Adamları

Abbâsî vezirleri Reîsü'r-rüesâ İbnü'l-Müslime, Fahrü'd-devle İbn Cehîr ve oğlu Amîdü'd-devle ile Selçuklu vezirleri Amîdü'l-mülk el-Kündürî, Nizâmü'l-mülk, Tâcü'l-mülk Ebü'l-Ganâ'im, Enûşîrvân b. Hâlid gibi mezhep mücadelelerinde etkin şahsiyetlerin mezhebî kimliklerini ve mezheplere yaklaşımını da bu çalışmanın gereği açısından önemlidir. Dolayısıyla bu başlıkta söz konusu isimlerin öncelikle Sünnîlere sonra da gayrisünnîlere yaklaşımları ve ilişkileri ele alınacaktır. Ayrıca Vezir Nizâmü'l-mülk'ün *Siyâset-nâme*'sinde yer alan mezheplere bakış açısı incelenecektir.

Selçukluların Bağdâd'da hâkim olduğu dönemde Abbâsî Halifesi el-Kâ'im Biemrillâh'ın veziri olan Reîsü'r-rüesâ İbnü'l-Müslime'nin mezhebî kimliği net olarak ifade edilmemektedir. Bununla birlikte Şâfiî mezhebi mensuplarına dair kaleme alınan tabakâtlarda onun da biyografisine rastlanmaktadır⁹²⁴. Bu durumda Reîsü'r-rüesâ'nın Şâfiî olduğu söylemek mümkündür. Diğer taraftan İbnü'l-Esîr ise

⁹²¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 321; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 82; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, XI, 51; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmi'u'd-düvel*, I, Türkçe trc. s.178 (burada, "kız kardeşi" olarak kayıtlıdır).

⁹²² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 327; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 97; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, XI, 66; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmi'u'd-düvel*, I, Türkçe trc. s.180.

⁹²³ Zahîrî'd-dîn-i Nişâbüri, *Selçük-nâme*, s.135; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-tevârih*, s.147; Klausner, *Selçukluların Vezirlik*, s.154.

⁹²⁴ Bkz. İbnü's-Salâh eş-Şehrezûri, *Tabakâtü'l-fukahâ'i's-Şâfi'iyye*, II, 608-610; es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, V, 247; el-İsnevî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, II, 408-409; İbn Kesîr, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, I, 396-397.

onun Hanbelîliğe meyilli olduğunu belirtmektedir⁹²⁵. Fakat Hanbelî tabakâtlarında vezirin biyografisine rastlanmaması İbnü'l-Esîr'in sadece bir çıkarımında bulunduğunu düşündürmektedir.

Vezir Reîsü'r-rüesâ İbnü'l-Müslime, Büveyhî hâkimiyetini son vermesini için Sultan Tuğrul Bey'in Bağdâd'da gelmesinde önemli rol oynamıştır. Zira o, Sultan'ın Bağdâd'da gelmesini istemiş ve bunun gerçekleşmesi için de Halife'yi onu çağırma teşvik etmiştir⁹²⁶. Reîsü'r-rüesâ'nın Şîî karşıtlığı bununla da sınırlı değildir. Onun mezkûr gruba karşı sergilediği menfi tavırlar kaynaklara da yansımıştır. Özellikle Büveyhîlerin Bağdâd şahnesi Arslan el-Besâsîrî'ye karşı çok şiddetli bir düşmanlık beslemektedir. Kezâ Selçukluların gelişiyle Kerh Mahallesi'nde ikamet eden Şîî halka yönelik baskıyı da arttırmıştır⁹²⁷. 12 Safer 448/1 Mayıs 1056 tarihinde Kerh Mahallesi'ne Abbâsîlerin alâmeti olan siyah bayraklar⁹²⁸ astırmıştır. Ancak mahalle halkı bu durumdan rahatsızlık duymuştur.

Nitekim kaynaklar vezirin Kerh ahalisine zulmetmek niyetinde olduğunu ancak Amîdü'l-mülk el-Kündürî'nin ona engel olduğunu ifade etmektedir⁹²⁹. Buna rağmen Reîsü'r-rüesâ, Şîî karşıtı faaliyetlerine devam etmiştir. 448/1056-57 yılında Bağdâd Sâhibü's-şurtası Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Ebi'l-Fazl en-Nesevî'ye Bâbü't-Tâk'ta ikamet eden müfrit Şîî Şeyhü'l-Bezzâzî⁹³⁰ Ebû Abdullah b. el-Cullâb'ın bilinmeyen bir nedenden dolayı katlini emretmiştir. Bunun üzerine Ebû Abdullah öldürülerek dükkânının kapısına asılmıştır. Bir başka Şîî fakih ve müfessir Ebû Ca'fer et-Tûsî de muhtemelen sıranın kendisine geleceğini düşündüğünden Kerh'ten kaçmıştır. Fakat evi yağmalanarak tamamen tahrip edilmiştir⁹³¹. Vezir, Şahne Arslan el-Besâsîrî'ye düşmanlığı sebebiyle onun Bağdâd'da almasının akabinde 28 Zilhicce 450/15 Şubat 1059 tarihinde idam edilmiştir⁹³².

⁹²⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 95; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 437.

⁹²⁶ *Târih-i Âl-i Selçûk*, s.20; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ: Tabaka-i Selçûkiyye*, s.79.

⁹²⁷ Bkz. Dördüncü Bölüm'de "4.2.1. Sultan Tuğrul Bey".

⁹²⁸ Orhan F. Köprülü, "Bayrak", *DİA*, V, 249.

⁹²⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 6; Türkçe trc. *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.29; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 499, 510; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.16, 29; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 735-736; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 169-170.

⁹³⁰ Bezzâz: Kumaş tüccarı (Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınları, İstanbul 1995, s.54). Şeyhü'l-bezzâzî: Kumaş tüccarlarının şeyhi/lideri.

⁹³¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 8; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 510; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.29; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 736; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 170; eş-Şankıtî, *Haçlı Savaşlarının Etkisi Altında Sünnî-Şîî İlişkileri*, s. 99.

⁹³² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 42. Reîsü'r-rüesâ İbnü'l-Müslime'nin Şîî karşıtı faaliyetleri ve Arslan el-Besâsîrî'ye aleyhine mücadelesi, çalışmanın son bölümünde detaylı olarak incelenecektir.

Sultan Tuğrul Bey döneminin en önemli vezirlerinden Amîdü'l-mülk el-Kündürî, Hanefî-Mu'tezilî idi. Hanefî fikhî konusunda eğitimi almıştı⁹³³. Hatta kaynaklarda mutaassıp bir Hanefî olduğu belirtilmektedir⁹³⁴. Onun başta Şî-Mu'tezilî olmak üzere Mu'tezilî-Râfizî veya Mu'tezilî, Kerrâmî ve Mücessimî olduğu yönünde bazı görüşler bulunmaktadır⁹³⁵. Bu iddiaların kaynağı ise yukarıda da belirtildiği üzere el-Kündürî'nin Reîsü'r-rüesâ İbnü'l-Müslime'nin Kerh Mahallesi'nde mukim Şîilere karşı kötü muamelelerine engel olmaya çalışmasıdır. Fakat Selçuklu vezirinin bu tavrında, Sultan Tuğrul Bey'in emrinin etkili olduğunu söylemek mümkündür. Yine 453/1061-62 yılında Bağdâd'da bir mescidin önünden geçerken kapısında yazılı "Muâviye, Ali'nin dayısıdır." ibaresini görünce bunun doğru olmadığını söyleyerek yazının hemen silinmesini emretmiştir. Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin aktardığına göre el-Kündürî, bu hareketiyle Muâviye ve Emevîlere sövmüştür. Yine aynı müellif, el-Kündürî'nin Tuğrul Bey'in el-Kâ'im Biemrillâh'ın kızı Seyyide Hatun ile evlilik meselesi ile ilgilendiği sırada üzerinde beyaz bir elbise olduğu hâlde, beyaz bir katır ile Hilâfet Dîvânı'na geldiğini aktarmaktadır⁹³⁶. Beyaz, Fâtimîlerin dolayısıyla Şîilerin alâmeti idi⁹³⁷. Vezirin bu hareketi, Tuğrul Bey'in Seyyide Hatun ile evliliğine onay vermeyen el-Kâ'im Biemrillâh'a karşı bir tehdit olduğu söylenebilir. Zaten metinde, el-Kündürî'nin Halife'den evlilik onayı alabilmek adına Tuğrul Bey'den serbest hareket etmek için izin istediği de kayıtlıdır⁹³⁸. el-Kündürî'nin Şîi olduğunu yönünde fikir beyan edilmesine yol açan bu tutum ve davranışlarının Sultan'ın emri, Ehl-i Beyt sevgisi ve siyaseten olduğu açıkça ortadadır. Ayrıca Tuğrul Bey'in Şîilere yönelik tavrı dikkate alındığında bu mezhepten bir kişiyi vezir yapmayacağını da tahmin etmek çok da güç değildir.

Şâfiî-Eş'arî tarihçi İbnü'l-Esîr, Amîdü'l-mülk el-Kündürî'yi büyük bir Şâfiî düşmanı ve eş-Şâfiî'ye çokça dil uzatan bir kişi olarak tanımlamakta, hatta daha sonra ona dil

⁹³³ ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXX, 423.

⁹³⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 251; el-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s.29; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXX, 423; Müneccimbaşî Ahmed b. Lütfullah, *Câmi'u'd-düvel*, I, Türkçe trc. s.70 (sadece, Hanefî olduğu kayıtlıdır). el-Bundârî'de, el-Kündürî'nin daha sonra taassubu bıraktığı aktarılmaktadır (*Zübdetü'n-Nusra*, s.29). Müneccimbaşî Ahmed b. Lütfullah, eserinin bir yerinde el-Kündürî'nin Sultan Tuğrul Bey'i el-Kâ'im Biemrillâh'ın kızı Seyyide Hatun ile evlenmeye teşvik eden kişi olduğunu ve bunu da mutaassıp bir Şîi olmasına bağlamak suretiyle vezirin Abbâsîleri küçük düşürmek istediğini aktarmaktadır (*Câmi'u'd-düvel*, I, Türkçe trc. s.66). Ancak söz konusu kayıtları teyit eden herhangi bir kaynak bulunmamaktadır.

⁹³⁵ Zekeriyâ el-Kazvînî, *Âsâru'l-bilâd*, s.386, 409 (mutaassıp Şîi olduğunu belirtir); Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, s.86; Özeydin, "Kündürî", s.555.

⁹³⁶ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 117-118; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.95.

⁹³⁷ Eymen Fuâd Seyyid, "Fâtımîler", *DİA*, XII, 230.

⁹³⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 117; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.95.

uzattığı için tövbe ettiğini aktarıp bu rivayetin doğru olması hâlinde el-Kündürî'nin kurtulduğunu aksi takdirde işlediği büyük günahtan kendisinin mesul olduğunu ve kendisini tehlikeye attığını zikretmektedir⁹³⁹. Aynı müellif, 451/1059-60 yılında Bağdâd'da vuku bulan bir yangında Kerh Mahallesi'ndeki Büveyhî veziri Sâbûr b. Erdeşîr'in inşa ettirdiği kütüphanenin yanması sonrasında el-Kündürî'nin oradaki en değerli kitapları aldığını belirtir. Sonrasında Nizâmü'l-mülk'ün medrese yaptırması, İslâm dünyasının ilmî gelişimine katkı sağlaması, kitap ve benzeri şeyleri vakfetmesinden bahsederek iki şahsiyet arasında büyük bir fark olduğunu vurgulamaktadır⁹⁴⁰.

Amîdü'l-mülk el-Kündürî'nin bir diğer icraatı ise Eş'arî mihnesidir. Sultan Tuğrul Bey'i Horâsân'da Râfîzîlerin lânetlenmesi için emir vermeye teşvik ederek ondan izin aldığı zaman söz konusu gruba Eş'arîleri de ekleyerek onlara da lânet edilmesini sağlamıştır. Dönemin Eş'arî âlimleri Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî ve Ebü'l-Me'âlî el-Cüveynî⁹⁴¹ (öl. 478/1085) Horâsân'ı terk etmek zorunda kalmışlardır. el-Cüveynî, dört yıl boyunca Mekke'de ikamet etmiş, burada ders ve fetva vermiştir. Bu nedenle de kendisine *İmâmü'l-Haremeyn* lakabı verilmiştir. Nizâmü'l-mülk vezâret makamına geçince Eş'arîlere karşı yürütülen baskıları ortadan kaldırmış ve onları desteklemeye başlamıştır. Mihnenin bitimiyle de yurtlarını terk eden âlimler geri dönmüşlerdir⁹⁴².

Amîdü'l-mülk el-Kündürî'nin halefi, Alp Arslan ve Melikşâh döneminde vezâret makamının başında bulunan Nizâmü'l-mülk lakabıyla meşhur Ebû Ali Kıvâmü'd-dîn Hasan b. Ali b. İshâk et-Tûsî (öl. 485/1092) ise Şâfiî-Eş'arî idi. 456/1063 yılında Sultan Alp Arslan tarafından el-Kündürî'nin tutuklanmasından sonra vezirliğe tayin edilmişti⁹⁴³. Nizâmü'l-mülk muhtelif dinî ilimlerle meşgul olmuştur. Temiz itikâdli

⁹³⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 190; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 46. Ayrıca bkz. el-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s.29; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, V, 138; Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, I, 541-542; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî*, I, 358; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmi'u'd-düvel*, I, Türkçe trc. s.70-71.

⁹⁴⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 166; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 27.

⁹⁴¹ el-Cüveynî, "Müslümanların lânetlendiği topraklarda kalamam." diyerek Nîşâbûr'dan ayrılmıştır (Zekeriyâ el-Kazvînî, *Âsâru'l-bilâd*, s.409).

⁹⁴² Zekeriyâ el-Kazvînî, *Âsâru'l-bilâd*, s.386-387; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 190, 358; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 46, 180; Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, I, 542; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî*, I, 358; es-Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, s.645; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmi'u'd-düvel*, I, Türkçe trc. s.70-71, 98; Muharrem Kesik, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2021, s.340.

⁹⁴³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 190; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 46; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-tevârih*, s.79.

ve özellikle Şâfiî fikhında mahir olduğu belirtilmektedir⁹⁴⁴. Nizâmü'l-mülk'ün kaleme aldığı *Siyâset-nâme* isimli eserinde aktardığı şu ifadeler onun ne kadar koyu Şâfiî-Eş'arî olduğunun bir işaretidir:

“Ben [Nizâmü'l-mülk] daima aynı mezhep [Şâfiî] ve itikatta [Eş'arî] olduğum kişilere iş verdim. Asil ve temiz dindar olanları seçtim. Böyle biri görevi kabul etmezse, zor kullanarak görevi verdim. Böylece mal, para zayi olmadı, halk huzur içinde yaşadı. Adı temiz olan mukteler zarar görmeden hayatını sürdürdü; padişah gönül huzuru içinde saltanat sürdü”⁹⁴⁵.

Yine eserinde diğer mezheplere yaklaşımına dair dikkat çeken şu ifadeleri kullanmaktadır:

“Dünyada hem güzel hem dürüstlük üzerine kurulmuş iki mezhep vardır. Hanefî diğeri Şâfiî'nin (Allah ikisine de rahmet etsin) mezhepleri. Geri kalanlar hevâ heves, bid'at ve şüphe ile doludur. Şehit Sultan kendi mezhebine sınımsız sarılmış biriydi. Defalarca şöyle demişti: “Yazık! Vezirim bir de Şâfiî mezhebinde olmasaydı, ne kadar siyasetli, heybetli olurdu!”. Kendi mezhebinde bu kadar samimi, bu kadar itikatlî olduğundan dolayı ondan hep çekinir, korkardım.”⁹⁴⁶

Nizâmü'l-mülk'ün söylediğinden ziyade söylemediği hususlara dikkat çekmek gerekmektedir. Zira Sünnî mezheplerden Hanefîlik ve Şâfiîliği en doğru mezhepler saymakta onun dışında kalan Sünnîliğin diğer iki mezhebi Hanbelîlik ve Mâlikîlik başta olmak üzere Şîa, Mu'tezile ve diğer mezhepleri hevâ heves (boş ve geçici şeyler), bid'at ve şüphe ile dolu olmakla suçlamaktadır. Mâlikîlik her ne kadar bu dönemde bireysel olarak Bağdâd'da bulunsa da daha çok Endülüs ve Mağrib'de varlık göstermekteydi. Esas dikkat çeken nokta ise Hanbelîliği dışarda bırakmasıdır. Ahmed b. Hanbel'in Bağdâd'da doğup burada hayatını geçirmiş olması hasebiyle Bağdâd'da Hanbelî varlığı yadsınamaz bir durumdaydı. Şehir, Hanbelîlerin önemli yerleşim yerlerinden biri idi. Burada, Nizâmü'l-mülk'ün koyu bir Şâfiî-Eş'arî olduğu ve Hanbelîler ile Eş'arîler arasındaki tartışmaları ve mücadeleleri göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Nizâmü'l-mülk, burada Hanbelîliği dışarda bırakarak itikâdda inandığı Eş'arîliği savunmakta ve mezhep mücadelelerinde taraf olduğunu göstermektedir.

⁹⁴⁴ Mîrhând, *Ravzatü's-safâ: Tabaka-i Selçûkiyye*, s.130-131, 141.

⁹⁴⁵ Nizâmü'l-mülk, *Siyâset-nâme*, s.247.

⁹⁴⁶ Nizâmü'l-mülk, *Siyâset-nâme*, s.168-169. Vezir şu ifadeleri de zikretmektedir: “Huzurunda münazara yaptırır. Bilmediği şeyleri sorar, öğrenir. Buna bir süre devam ederse, alışkanlık hâline gelir. Şeriat hükümlerini, Kur'ân tefsirini, Hz. Resul'ün hadislerini öğrenir, ezberler. Din ile dünya işlerinde alacağı tedbirleri, izleyeceği doğru yolu anlar. Hiçbir mezhebi bozuk, bid'atçı onu yoldan çıkaramaz. Adalet ve insaf duygusu güçlenir; ülkesinde heva hevese uyma, bid'atçılık ortadan kalkar. Onun elinden büyük işler çıkar. Devleti döneminde şer, fesat, fitne olmaz; salah sahiplerinin eli güçlenir; bozguncu kalmaz.” (aynı eser, s.124).

Nizâmü'l-mülk, bir padişahta bulunması gereken özellikler arasında “iyi itikâdlı olmaları” hususunu belirtmektedir⁹⁴⁷. Mezhep ismi vermese de Sünnî inancına atıf yaptığı muhakkaktır. Yine bir vezirde “temiz dinli, temiz itikâdlı, Hanefî veya Şâfiî gibi temiz mezhepli” gibi hasletlerin olması gerektiğini belirtmektedir⁹⁴⁸. “Bir iş iki kişiye yerilmez. Mezhebi bozukları zayıflatır; temiz mezheplileri terfi ettirir”⁹⁴⁹.

İbnü'l-Adîm, Hanefî mezhebine mensup Kâdılasker Ebû Abdullah Muhammed b. Yûsuf b. el-Hıdır'dan naklen Nizâmü'l-mülk ile mezhepdaşlarını kayırdığını ifade edilen ilgili şu ilginç pasajı aktarmaktadır: “Nizâmü'l-mülk, Şâfiîliğe çok fazla taassup gösteriyordu. Hanefileri kâdı olarak atıyor, Şâfiîleri ise medreselere tayin ediyordu. Bundaki amacı, Şâfiîlerin fıkıhla meşgul olmaları ve onlardan olan fakihlerin artması, Hanefî kâdılarının da kazâ işleriyle meşgul olarak fıkıhla iştigallerinin azalması ve böylece onların gerilemeleriydi.”⁹⁵⁰ Aynı müellif, Kâdı Ebü'l-Kâsım Ali b. Muhammed es-Semnânî'nin *Kitâbü'l-İstizhâr fi't-târîh ale's-suhûr* isimli kayıp eserinden Nizâmü'l-mülk'ün muhtelif mezheplerden âlimlere saygı gösterdiğini nakletmektedir⁹⁵¹.

Nizâmü'l-mülk, Sultan Alp Arslan'ın müsaadesiyle Nişâbûr, Bağdâd, Merv, Belh, İsfahân, Mûsul, Âmül (Taberistân), Zebîd (Yemen), Basra ve Herât olmak üzere Selçuklu coğrafyasının muhtelif yerlerinde⁹⁵² kendi lakabına nispetle “Nizâmiyye” isminde medreseler açtırmıştır⁹⁵³. Şâfiî-Eş'arîler için tahsis edilen bu medreseler hem söz konusu mezheplerin gelişerek daha da yayılmasını sağlamak hem de devletin memur ihtiyacını karşılamak amacıyla kurulmuştur. Bir diğer açılış amacı da Şiî İslâm düşüncesine karşı Sünnî akideyi güçlendirmek ve ilmî alanda mücadele

⁹⁴⁷ Nizâmü'l-mülk, *Siyâset-nâme*, s.67.

⁹⁴⁸ Nizâmü'l-mülk, *Siyâset-nâme*, s.264.

⁹⁴⁹ Nizâmü'l-mülk, *Siyâset-nâme*, s.271.

⁹⁵⁰ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*, s.84-85; Arıkan, “Nizâmü'l-mülk'ün Eş'arîlere Destekleri ve Diğer Sünnîlerle İlişkileri”, s.55. Ali Sevim, İbnü'l-Adîm tercümesini yaptığı çalışmada ilgili paragrafın tercümesi farklıdır: “Nizâmü'l-mülk, Şâfiîleri çok tutardı. Hanifileri, kadılıkla ilgilerinin azalması ve bu alanda geri kalmalarını sağlamak amacıyla kadılıklara, Şâfiîleri ise, fıkıhla uğraşarak fakih yetişip çoğalmalarını sağlamak için medreselere atardı.” (Türkçe trc. *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, s.54). Söz konusu iddia ciddi olmakla birlikte sahilik derecesini incelemek, bu çalışmanın sınırlarında dâhil olmadığı için müstakil olarak incelenmesi gerekmektedir.

⁹⁵¹ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*, s.90; Türkçe trc. *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, s.58.

⁹⁵² Ayrıca Rey, Füsenc (Büsenc-Herât yakınlarında), Hargird (Harcird-Kühistân), Zâhir (Kafkasya'da Gence yakınlarında), Cezîretü İbn Ömer, Kudüs, Halep, Dımaşk, Konya ve Hârizm bölgesinde de Nizâmiyye medreselerinin tesis edildiğine dair rivayetler mevcutsa da mezkûr yerlerdeki medreseler ile ilgili çok az bilgi bulunmaktadır. Yine bunların bir kısmının Nizâmü'l-mülk'ün vefatından sonra kurulduğu ve onun tesis ettiği sistemi örnek almalarından dolayı “Nizâmiyye” ismiyle anıldıkları belirtilmektedir (Abdülkerim Özeydin, “Nizâmiyye Medreseleri”, *DİA*, XXXIII, 190-191).

⁹⁵³ Nizâmiyye medreseleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Ahmet Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri: Nizâmiyye Medreseleri*, Nizamiye Akademi, İstanbul 2017.

etmekti⁹⁵⁴. Ancak Bâtinîlerin özellikle Hasan es-Sabbâh'ın Alamût Kalesi'ni ele geçirmesinden (6 Recep 483/4 Eylül 1090) sonra Selçuklu coğrafyasında etkili olmaya başlamalarıyla onların düşüncelerine karşı da set oluşturmuştur⁹⁵⁵. Ortaçağ İslâm dünyasındaki ilk medreseler olmamakla birlikte Nizâmiyye medreseleriyle birlikte İslâm dünyasında eğitim-öğretim faaliyetleri kurumsal bir yapı içerisinde sürdürülmeye başlanmıştır. Nizâmiyye medreselerinin ilki inşa tarihi bilinmemekle birlikte Sultan Alp Arslan döneminde Nîşâbûr'da açılmıştır⁹⁵⁶. Bağdâd Nizâmiyye Medresesi ise daha sonra inşa edilmiştir.

Nizâmü'l-mülk'ün hayatının son yıllarına doğru Selçuklu ülkesinde Bâtinîler oldukça güçlenmişlerdi⁹⁵⁷. Bu sebeple de vezir, onlara karşı şiddetli önlemler almıştı. Aksarâyî, onun sayesinde “hiçbir fitne sahibi bir köşeden başını dışarı çıkaramadığını” aktarmaktadır. Hatta Hasan es-Sabbâh'ı Alâmut'tan önce takip ettirmişti. Nitekim bu nedenle Bâtinîlerin hedefi olmuş ve uğradığı suikast sonucu hayatını kaybetmişti. Aksarâyî de vezirin vefatından sonra Bâtinîlerin tekrardan fitneye başladıklarını belirtmektedir⁹⁵⁸.

Nizâmü'l-mülk'ün hem rakibi hem de halefi Tâcü'l-mülk Ebü'l-Ganâ'im, evvelâ Sultan Melikşâh'ın eşi Terken Hatun'un veziri idi⁹⁵⁹. Nizâmü'l-mülk'ün öldürülmesinden sonra onun yerine saltanat vezirliğine tayin edilmiştir. Mahmûd döneminin de 10 Ramazân 485/14 Ekim 1092 tarihinden öldürülmesine kadar dört ay boyunca bu görevi ifa etmiştir. Muharrem 486/Şubat 1093 tarihinde Terken Hatun ve Berkyaruk arasında Burûcid'de vuku bulan savaşta hatunun tarafında yer alan vezir esir edilmiş ve Nizâmî gulâmlar tarafından öldürülmüştür⁹⁶⁰. Şâfî-Eş'arî inancında olan bu zat, mezhepdaşları için Bağdâd'da bir medrese inşa ettirmiştir.

Abbâsî ve Selçuklu devletinde önemli görevlerde bulunan Fahrü'd-devle İbn Cehîr ile oğlu Amîdü'd-devle'nin de dönemin mezhep siyasetinde etkileri görülmektedir. Cehîr ailesini mezhebî kimliğine hakkında net malumata ulaşamamakla birlikte bazı

⁹⁵⁴ Osman Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012⁶, s.34.

⁹⁵⁵ Özeydın, “Nizâmiye Medreseleri”, s.191; Ocak, *Nizâmiye Medreseleri*, s.307-317.

⁹⁵⁶ Ocak, *Nizâmiye Medreseleri*, s.85.

⁹⁵⁷ Sultan Alp Arslan döneminde Selçuklu Devleti'nde görev yaptığı belirtilen Hasan es-Sabbâh ile Vezir Nizâmü'l-mülk arasında mezhebî bir düşmanlığın (*din kini*) olduğu, bu nedenle aralarında bir çekişmenin yaşandığı ve nihayetinde Hasan es-Sabbâh'ın ülkeyi terk ederek Bâtinî (ilhâd ve zındıklık) olduğu iddia edilmektedir (Hamdullah Müstevfi-yi Kazvîni, *Târih-i güzide*/Göksu, s.32-34). Ancak Nizâmü'l-mülk'ün *Siyâset-nâme*'sinde görülen (s.170, 248-250) Sultan Alp Arslan'ın Şiilere karşı tavır ve düşünceleri dikkate alındığında söz konusu durumun doğruluğu mümkün görünmemektedir.

⁹⁵⁸ Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s.17; Abdülkerim Özeydın, “Hasan Sabbâh”, *DİA*, XVI, 347.

⁹⁵⁹ Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-tevârih*, s.92.

⁹⁶⁰ Klausner, *Selçuklularda Vezirlik*, s.150; Özeydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, s.148.

olaylardan hareketle çıkarımlarda bulunmak mümkündür. Dördüncü Bölüm’de detaylı olarak incelenen 469/1077 yılında Bağdâd’a gelen Şâfiî-Eş’arî vâiz İbnü’l-Kuşeyrî’nin vaazlarından dolayı 469-470/1077-78 yıllarında meydana gelen hadiselerdeki Fahrü’l-devle İbn Cehîr Hanbelî yanlısı tavırlarından bu mezhebe mensup olabileceğini tahmin edilebilir⁹⁶¹. Ayrıca es-Süyûtî tarafından Halife el-Muktedî Biemrillâh’ın Fahrü’l-devle İbn Cehîr’i Hanbelîlerden uzaklaştığı gerekçesiyle vezirlikten azlettiğini belirtmesi⁹⁶² de Fahrü’l-devle’nin Hanbelî olduğu düşüncesini güçlendirmektedir.

Şîi mezhebine mensup Şerefü’l-dîn Ebû Nasr Enûşîrvân b. Hâlid el-Kâşânî, Halife el-Müsterşid Billâh, Irak Selçuklu sultanları Mahmûd ve Mes’ûd’un vezirliğini yapmıştır. Şîi olmasına rağmen hem Abbâsî hem de Selçuklu vezaretinden görev almış olması, nadir görülen bir durumdur. Akıllı, kabiliyetli ve dindar olarak tanımlanan Enûşîrvân’ın muhtemelen başarılıyla görevi yerine getirmesi ve müfrit Şîi olmaması hasebiyle halife ve sultanların nezdinde itibar sahibi olduğu düşünülebilir. Enûşîrvân, Ramazân 532/Mayıs 1138 veya Ramazân 533/Mayıs 1139 tarihinde Bağdâd’da vefat etmiş, önce Harîmü’t-Tâhirî’deki evine defnedilmiş sonrasında oradan Kûfe’de Hz. Ali’nin türbesine nakledilmiştir⁹⁶³.

Şeyhü’ş-şüyûh Ebû Sa’d Ahmed b. Muhammed b. Dost Dâdâ el-Müstevfî en-Nîşâbüri es-Sûfî, Şâfiî mezhebine mensuptur. Nehrü’l-Mu’allâ’da bir ribât ve vakıflarını inşa ettirmiştir. İbnü’l-Esîr kendi döneminde bu ribâta “Şeyhü’ş-Şüyûh Ribâtı” denildiğini belirtmektedir⁹⁶⁴. Söz konusu yapı, Şâfiî-Eş’arî vâizlerin uğrak noktalarından biriydi. Ebû Nasr Abdürrahîm el-Kuşeyrî ve Ebü’l-Fütûh Muhammed b. el-Fazl el-İsferâyînî burada vaazlar vermişlerdir⁹⁶⁵. Nizâmiyye Medresesi’nin vakıfları da onun tarafından yapılmıştır. Ma’rûf el-Kerhî’nin türbesinin yanmasından

⁹⁶¹ Bkz. Dördüncü Bölüm’de “4.2.3. Sultan Melikşâh”. Halife el-Muktedî Biemrillâh’ın da benzer tavırda olması, vezirinin da ona uymuş olma ihtimalini de beraberinde getirmektedir.

⁹⁶² es-Süyûtî, *Târîhu’l-hulefâ’*, s.651. Aşağıda detayları ile ele anlatacağımız üzere vezirin azli, Selçukluların talebi ile gerçekleştiği bilinmektedir. Ancak es-Süyûtî’nin aktardığı bilginin de göz ardı edilmemesi kanaatindeyiz.

⁹⁶³ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 333-334; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 103; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, XI, 70; Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân*, XX, 305-307; ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ’*, XX, 15-16; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmi’u’d-düvel*, I, Türkçe trc. s.180-181.

⁹⁶⁴ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 235; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 314; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 144; Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân*, XIX, 389-390. İbnü’l-Esîr, Şeyhü’ş-Şüyûh Ribâtı Irak amîdi Ebû Nasr Ahmed el-Müstevfî (öl. 451/1059) tarafından inşa ettirildiğini belirtmekte (*el-Kâmil*, VIII, 156; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 488) ancak eserinin başka bir yerinde ribâtın yapımını Şeyhü’ş-şüyûh Ebû Sa’d’ın üstlendiğini zikretmektedir (*el-Kâmil*, VIII, 314; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 144).

⁹⁶⁵ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 261, 681; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 102, 478.

sonra inşası da onun nezaretinde gerçekleşmiştir. İbnü'l-Esîr'in kaydına göre Sultan'ın nezdinde itibarı yüksek olan bir kişiydi. Rebûlâhir 477/Ağustos 1084 veya Rebûlâhir 479/Temmuz-Ağustos 1086'da vefat etmiş ve Bâbu Ebrez Mezarlığı'nda Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin yakınında defnedilmiştir⁹⁶⁶.

⁹⁶⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 235; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 314; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 144; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 389-390; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 91; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 258; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, V, 344.

III. BÖLÜM

SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE BAĞDÂD'DA DÜŞÜNCE HAYATI ve MEZHEPLERİN FİKRÎ MÜCADELESİ

3.1. Mezhep Âlimleri ve Eserleri

Selçuklu Bağdâd'ının mezhepsel yapısını ve fikrî mücadelesini iyi anlayabilmek için bu dönemde mezheplerin etkin âlimlerini tanıtmak gerekmektedir. Elbette şehirde her mezhepten çok sayıda âlim bulunmaktaydı. Bunlara da tabakât literatürü vasıtasıyla ulaşmak mümkündür. Ancak çalışmanın konusu dâhilinde incelenmesi gereken husus, mezhep mücadelelerinde doğrudan ön planda olan âlimler ile kaleme aldıkları eserlerle -özellikle fıkıh ve mezhep konularında- mezheplerine katkı sağlayan âlimler üzerinde durmak elzemdir. Bu bağlamda ilk olarak Selçuklu Bağdâd'ında etkin gerek bu şehre mensup gerekse daha sonra şehre yerleşmiş Sünnî, Şîî ve Mu'tezilî âlimlerin hayatlarına dair malumatlar verilerek kaleme aldıkları eserler üzerinden mezheplerine yaptıkları katkıları ele alınacaktır.

Bağdâd'ın mezhebî yapısı homojen olmaktan ziyade farklı mezhep gruplarının bulunduğu Sünnî, Şîî ve Mu'tezilî olarak üzere üç ana gruba ayırabilecek bir yapıya sahipti. Sünnîler yoğunluk sırasına göre Hanbelî, Şâfiî, Hanefî ve Mâlikî müntesiplerinden müteşekkildi. Şîa'da ise ağırlıklı olarak İmâmiyye/İsnâaşeriyye koluna mensupların bulunduğu söylenebilir. Bu dönemde etkinlikleri azalmakla birlikte Mu'tezilî ve Zâhirî gruplarının da şehirde mevcut olduğu görülmektedir. Ancak telif ve fizikî çatışma bağlamında etkinliği olamayan Zâhirîlerin biyografilerini verme gereği duymadık. Bağdâd'daki yoğunlukları dikkate alınarak bir sıralama yapılmak suretiyle âlimler ve mezheplerine katkı sağladıkları eserleri üzerinde durulacaktır.

3.1.1. Sünnî Âlimler

3.1.1.1. Hanbelî Âlimler

Ebû Ya'lâ el-Ferrâ (380-458/990-1066): Tam adı Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyin b. Muhammed b. Halef b. Ahmed b. el-Ferrâ el-Bağdâdî'dir. 27, 28 veya 29 Muharrem 380/26, 27 veya 28 Nisan 990'da Bağdâd'da doğmuştur. Pek çok âlimin yetiştiği bir aileye mensuptur. Küçük yaşlardan itibaren (385/995-96 yılında) hadis eğitimi almaya başlamış ve pek çok muhaddisten hadis dinlemiştir. Babası Hanefî müntesibi bir fakih⁹⁶⁷ olmasına rağmen, Ebû Ya'lâ el-Ferrâ 10 yaşında iken de Hanbelî fikhî öğrenmeye başlamıştır. İbn Müfriha ve İbn Hâmid (öl. 403/1012)'den fikhî tahsil etmiştir. İbn Hâmid'in etkisiyle Hanbelî mezhebine intisap etmiştir. İbn Hâmid'in vefatının ardından onun meclisinde ders ve fetva vermeye başlamıştır. Bağdâd kâdilkudâtı Şâfiî mezhebine mensup İbn Mâkûlâ (Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali) ve Hanefî mezhebine mensup Ebû Abdullah ed-Dâmegânî'nin huzurunda şahitlik⁹⁶⁸ yapmıştır. Bağdâd'da Dârü'l-Hilâfe ve Harîm kâdısı olarak görev yapmıştır⁹⁶⁹. Hanbelîliğin yayılmasında büyük bir rol oynamıştır. 19 Ramazân 458/14 Ağustos 1066 tarihinde vefat etmiş, oğlu Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh'ın Mansûr Camii'nde kıldırıldığı cenaze namazından sonra Bâbu Harb Mezarlığı'nda Ahmed b. Hanbel'in kabrinin yakınına defnedilmiştir⁹⁷⁰.

Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın Halife el-Kâdir Billâh ve Halife el-Kâ'im Biemrillâh'ın nezinde hatırı sayılır, ilmî kifayeti, şahsiyeti ve güvenilirliği ile itibarı yüksek bir

⁹⁶⁷ Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Muhammed b. Halef b. Ahmed (öl. 390/999-1000), bkz. İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, II, 194; el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye*, II, 128-129; et-Temîmî, *Tabakâtü's-seniyye*, III, 160-161.

⁹⁶⁸ İslâm devletleri bünyesine mahkemelerde resmî ve daimî olarak şahitler görev yapmaktaydı ki bu günümüzdeki noterlikle de eş değerdir. Mahkemelerde dava esnasında kâdilkudâtın yardımcısı olarak bulunanlar *şühüdü'l-hâl* isimli görevliler, yargılamanın adil bir şekilde yapıldığı ispat etmek amacıyla orada bulunmaktaydılar (H. Yunus Apaydın, "Şahit", *DİA*, XXXVIII, 279).

⁹⁶⁹ İbn Mâkûlâ'nın 447/1055 yılında vefatından sonra boşalan Dârü'l-Hilâfe ve Harîm kâdılığı görevi, Halife el-Kâ'im Biemrillâh tarafından büyük bir güven ve saygı duyduğu Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'ya verilmek istenmiş ancak âlim görevi başlangıçta kabul etmese de sonrasında ısrarlar neticesinde bazı şartlarla görevi kabul etmiştir. Nitekim o, tören alayları ile sultan karşılama merasimlerine katılmamak, saraya çıkmamak, uhdesindeki Nehrü'l-Mu'allâ ve Bâbü'l-Ezec'teki kaza merkezlerine ayda birer defa gitmek koşuluyla kâdılığa başlamıştır. Harîm kâdılığında Şâfiî âlim Ebü't-Tayyib et-Taberî de aday olmasına rağmen Halife el-Kâ'im, Ebû Ya'lâ'dan yana tercihi kullanmıştır. Daha sonra Harâr ve Hulvân kâdılığı da uhdesine verilmiştir (Cengiz Kallek, "Ebû Ya'lâ el-Ferrâ", *DİA*, X, 254).

⁹⁷⁰ İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, II, 193-196, 216; es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, IX, 246; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 98-99; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 208-209; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 61; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 191; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXX, 453-463; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 10-11; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 209-210; Kallek, "Ebû Ya'lâ el-Ferrâ", s.253-254; Koca, *İslam Hukuk Tarihinde Selefî Söylem: Hanbelî Mezhebi*, s.65-66.

âlimdi. Kezâ isimleri yukarıda zikredilen Bağdâd kâdilkudâtı tarafından ısrarla şahitlik yapması istenmesi, onun güvenilirliğinin delilidir⁹⁷¹.

“Şeyhü'l-Hanâbile” lakabıyla kaynaklarda anılan Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, Hanbelî mezhebinin reisidir. Fürûât konusunda Hanbelî mezhebini esaslara bağlamıştır. İbnü'l-Cevzî, onun “güvenilir âlimlerin öncülerinden” olduğu belirtmektedir. Yıllarca ders ve fetva vermiştir. Özellikle fıkıh sahasında önemli çalışmaları bulunmaktadır. Hanbelî mezhebine dair birçok eser kaleme almıştır⁹⁷². Hanbelîlik, Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'dan önce fıkıh mezhebinden ziyade bir hadis mektebi olarak kabul edilmekteydi⁹⁷³. Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın kaleme aldığı *el-'Udde fi usûli'l-fikh* isimli eserle birlikte fıkıh mezhebi olarak sayılmaya başlanmıştır. Söz konusu eser, günümüze ulaşan ilk Hanbelî usûl kitabıdır⁹⁷⁴.

Başta fıkıh olmak üzere fıkıh usûlü, kelâm, ilm-i hilâf ve tefsir sahasında eserler kaleme almıştır. Hanbelî mezhebinde devlet teşkilatı ve idaresiyle ilgili fikhî hükümleri bir arada getirdiği *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, en meşhur eseridir. Eserin sadece Hanbelî fikhında değil, bu sahadaki İslâm literatüründe de benzersiz olduğu belirtilmektedir⁹⁷⁵. Hanbelî fıkıh usûlünün temel kaynaklarından sayılan *el-'Udde fi usûli'l-fikh*, yukarıda da belirtildiği üzere, günümüze ulaşan ilk sistematik Hanbelî usûl kitabıdır. Eserde Hanbelîliğin görüşlerinin tamamı ele alınmaya çalışılmıştır. Kendisinden önce kaleme alınan ve günümüze ulaşmayan eserlerden faydalanmıştır. Bu bakımdan orijinal bir eserdir. 428/1036-37 yılında tamamladığı bu kitap ile Hanbelîlik fıkıh mezhebi sayılmaya başlandı. Ebu Ya'lâ, eseri *Muhtasarü'l-'Udde* ismiyle özetlemişse de, bu eser günümüze ulaşmamıştır⁹⁷⁶. Hanbelî mezhebine, ilm-i hilâf ile ilgili eseri *et-Ta'lîku'l-kebîr fi'l-mesâ'ili'l-hilâfiyye beyne'l-e'imme*, fûrû-i fıkıh, fıkıh usûlü ve akaide dair eseri *Kitâbü'r-Rivâyeteyn ve'l-vecheyn*, Hanbelî fikhıyla ilgili eserleri *el-Câmi'u's-sağir*, *Şerhu Muhtasari'l-Hirakî*, *el-Kifâye fi usûli'l-fikh* ve onun ihtisarı *Muhtasarü'l-Kifâye* (günümüze ulaşmamıştır) isimli eserlerle de önemli katkılar sağlamıştır. Hanbelî fikhına dair kaleme aldığı eserlerin

⁹⁷¹ İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, II, 193, 197; Kallek, “Ebû Ya'lâ el-Ferrâ”, s.254.

⁹⁷² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 99; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 191; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 10-11; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 209-210.

⁹⁷³ Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, s.57.

⁹⁷⁴ Koca, “Hanbelî Mezhebi”, s.533.

⁹⁷⁵ Daha fazla bilgi için bkz. Mehmet Erkal, “el-Ahkâmü's-Sultâniyye”, *DİA*, I, 556-557; Koca, *İslam Hukuk Tarihinde Selefi Söylem: Hanbelî Mezhebi*, s.258-259.

⁹⁷⁶ Daha fazla bilgi için bkz. Davut İltaş, “el-Udde”, *DİA*, XLII, 41-42; Koca, *İslam Hukuk Tarihinde Selefi Söylem: Hanbelî Mezhebi*, s.238-239; Mehmet Boynukalın, *Fıkıh Usûlü Alimleri ve Eserleri (III-XIII. Hicri Yüzyıl)*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2017, s.116.

yanı sıra muhtelif mezheplere yönelik yazdığı reddiyeleri de bulunmaktadır. Bu cümleden *er-Red 'ale'l-Eş'ariyye*, *er-Red 'ale'l-Kerrâmiyye*, *er-Red 'ale'l-Bâtiniyye*, *er-Red 'ale'l-Mücessime*, *İbtâlü't-te'vilât li-ahbâri's-sıfât* ve ihtisarı *Muhtasaru İbtâli't-te'vilât* isimli eserlerini sayabiliriz⁹⁷⁷.

Ebû Ya'lâ el-Ferrâ tarafından Eş'arî âlim İbn Fûrek'e reddiye olarak kaleme alınan ve Allah'ın sıfatlarıyla ilgili olan *İbtâlü't-te'vilât li-ahbâri's-sıfât* isimli eserde, İbn Fûrek'in tevil ettiği sıfatları ispat etmeye çalışmıştır. Eş'arîler de söz konusu eserden dolayı müellifi teşbîh⁹⁷⁸ ve tescîmle⁹⁷⁹ suçlamışlardır. Dönemin birçok âlimi esere tepki göstermiştir. Bunlardan biri olan Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer el-Kazvîni, Mansûr Camii'nde Ebû Ya'lâ el-Ferrâ ile ilgili görüşlerini beyan etmiştir. Nihayetinde Hanbelîler ile Eş'arîler arasında çatışmaların başlamasına sebep olmuştur ki bu olay, mezkûr grupların karşı karşıya geldikleri ilk hadise olarak tespit edilmiştir (429/1037-38)⁹⁸⁰. Hanbelî âlim İbnü'l-Cevzî de *Def'u şübheti't-teşbih* isimli bir eser kaleme alarak Ebû Ya'lâ'nın *İbtâlü't-te'vilât* adlı kitabında teşbihe düştüğünü iddia ederek söz konusu fikirlerinin mezheplerine mal edilemeyeceğini göstermek istemiştir⁹⁸¹.

Şâfiî-Eş'arî müellif İbnü'l-Esîr, Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın "her türlü acayip şeyleri ileri sürdüğü" *Kitâbü's-Sıfât* adlı eser kaleme aldığını, onun kitapta Allah'ı bir şekle ve bir cisme benzetmeye çalıştığını belirtmektedir⁹⁸². Bu yüzden İbn Temîmî el-Hanbelî'nin "Ebû Ya'lâ el-Ferrâ Hanbelîlere öyle bir leke sürmüştür ki, su ile

⁹⁷⁷ İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, II, 205-206; Kallek, "Ebû Ya'lâ el-Ferrâ", s.255; Koca, *İslam Hukuk Tarihinde Selefi Söylem: Hanbelî Mezhebi*, s.66.

⁹⁷⁸ "Zât, sıfat ve mâbud olması itibariyle, Allah'ı yaratılmışlara, yaratılmışları da Allah'a benzetme anlamında bir terim"dir. Ayrıca bu düşüncedeki gruplara "Müşebbihe" ismi verilmektedir. Hem Şiiiler hem de Sünnîler arasında görülen bir inançtır. Selefiyye mensuplarının bazı görüşlerinde teşbihe düştükleri belirtilmektedir (Mustafa Öz, *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2012, s.403-405, 547-548).

⁹⁷⁹ "Allah'ı cisim olarak düşünen, O'na cisme ait özellikleri isnat etmek anlamında bir terim"dir. Ayrıca bu düşünceye sahip gruplara da "Mücessime" denilmektedir. Tescîm anlayışı, umumiyetle Şîa'ya dayandırılmaktadır (Öz, *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*, s.384-386, 538).

⁹⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 786; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 352; İğde, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbelîliğin Teşekkül Süreci*, s.218. İğde, Halife el-Kâ'im Biemrillâh'ın durumu çözmek amacıyla pek çok önemli âlimi bir araya getirerek babası el-Kâdir Billâh tarafından kaleme alınan *er-Risâletü'l-Kâdiriyye* isimli eseri okuttuğunu ve sonrasında toplantıda hazır bulunanlara imzalattığını belirtmektedir (aynı yer). Ancak yukarıda zikredilen olay ile 433/1041-42 yılında düzenlenen bu toplantı arasında dört yıl bulunmaktadır. Araştırmacı da İbnü'l-Esîr'in olayı 429/1037-38 yılında aktardığını ifade etmektedir. Dolayısıyla iki olayı birbirine bağlamak pek de mümkün görünmemektedir.

⁹⁸¹ Yavuz, "Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, Kelâm", s.257.

⁹⁸² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 209; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 61.

temizlenmesi mümkün değildir” dediği rivayet edilmektedir⁹⁸³. Hatta Ebû Ya‘lâ’nın vefatından sonra et-Temîmî’nin “Allah ona rahmet etmesin.” dediği de rivayet edilmektedir⁹⁸⁴.

Ebû Ya‘lâ el-Ferrâ, kaleme aldığı eserlerinin yanı sıra yetiştirdiği fakihlerle de Hanbelî mezhebine ciddi bir katkı sağlamıştır. Aşağıda biyografileri verilen Şerîf Ebû Ca‘fer b. Ebî Mûsâ el-Hâşimî, İbnü’l-Bennâ el-Bağdâdî, Ebû Ali el-Berzebînî, Ebû Muhammed et-Temîmî, el-Kelvezânî ve Ebü’l-Vefâ İbn Akîl gibi devrin önemli Hanbelî fakihleri, Ebû Ya‘lâ el-Ferrâ’nın fıkıh tedrisinden geçen isimlerden bazılarıdır⁹⁸⁵.

Şerîf Ebû Ca‘fer b. Ebî Mûsâ el-Hâşimî (411-470/1020-1077): Tam adı Ebû Ca‘fer Abdülhâlik b. Îsâ b. Ahmed b. Muhammed b. Îsâ b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed b. İbrâhîm b. Abdullah b. Ma‘bed b. el-Abbâs b. Abdülmuttalib b. Hâşimî’dir. 411/1020-21 yılında doğan Şerîf Ebû Ca‘fer, hadis ve fıkıh eğitimi almıştır. Ebû Ya‘lâ el-Ferrâ’dan 428/1036-37 yılından 451/1059-60 yılına kadar Hanbelî fıkıh tahsil etmiş, hem onun önemli öğrencilerinden hem de mezhebin önde gelen isimlerinden biri olmuştur. Hocası hayattayken tedris ve fetva verme faaliyetlerinde bulunmuştur. 15 Safer 470/7 Eylül 1077 Perşembe gecesi vefat etmiş ve Ahmed b. Hanbelî’nin kabrinin yanına defnedilmiştir⁹⁸⁶.

Bu dönemde Bağdâd şehrinin önemli âlimlerinden biri olan Şerîf Ebû Ca‘fer, Hanbelî fıkıhında otorite isimler arasındandır. Sırasıyla Mansûr Camii’nde, Bâbü’l-Basra’da el-Hırakî Sokağı’ndaki mescidinde, Dârü’l-Hilâfe’nin karşısındaki mescidde, Bâbü’t-Tâk’ta, Rusâfe’de Derbü’d-dîvân’da, Mehdî Camii’nde ve Bâbü’d-derbi’d-dîvân’daki mescidde dersler vermiştir. Ayrıca münâzaralar düzenlemiştir⁹⁸⁷. Kendisi özellikle “iyiliği emretme ve kötülükten vazgeçirme (*el-emir bi’l-ma‘rûf ve’n-nehîy ani’l-münker*)” amacıyla yürüttüğü faaliyetlerle tanınmaktadır. Hanefî mezhebine mensup Kâdılkudât Ebû Abdullah ed-Dâmegânî’nin huzurunda şahitlik

⁹⁸³ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 209; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 61; Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân*, XIX, 192. Sibt İbnü’l-Cevzî’de farklı olarak “kıyamet gününe kadar temizlenmesi mümkün değildir.” kaydı yer almaktadır.

⁹⁸⁴ Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân*, XIX, 192; es-Safedî, *el-Vâfi*, III, 8.

⁹⁸⁵ Ebû Ya‘lâ el-Ferrâ’nın öğrencileri için bkz. İbn Ebû Ya‘lâ, *Tabakâtü’l-Hanâbile*, II, 231-259.

⁹⁸⁶ İbn Ebû Ya‘lâ, *Tabakâtü’l-Hanâbile*, II, 237, 241; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 195-196; Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân*, XIX, 336-337; ez-Zehabî, *Târîhu’l-İslâm*, XXXI, 323, 326-327; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 69-70; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 246; İbn Tağrıberdî, *en-Nücumü’z-zâhire*, V, 107; İbnü’l-İmâd, *Şezerâtü’z-zehab*, V, 302-303. İbnü’l-Esîr (*el-Kâmil*, VIII, 263; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 103), 469/1076-77 yılında vefat ettiğini aktarmaktadır.

⁹⁸⁷ İbn Ebû Ya‘lâ, *Tabakâtü’l-Hanâbile*, II, 238-239; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 195; Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân*, XIX, 336-337; ez-Zehabî, *Târîhu’l-İslâm*, XXXI, 323-324.

yapmıştır. Vefatından önce şahitliği bırakmıştır. Akrabaları olması hasebiyle Halife el-Kâ'im Biemrillâh ve el-Muktedî Biemrillâh'ın yakın çevresinde yer almıştır. Nitekim el-Kâ'im'in vasiyeti üzerinde cenazesini yıkamıştır. el-Muktedî'ye biat eden ilk kişidir⁹⁸⁸.

Ehl-i Bid'at'a karşı çok sert ve mücadeleci bir kimliğe sahip olan Şerîf Ebû Ca'fer, selefî akîde ile Abbâsî Hilâfeti'nin otoritesinin canlanması adına faaliyetlere girişmiştir. Dördüncü Bölüm'de detaylarıyla anlatıldığı üzere, 460/1068 yılında Mu'tezilîlere, 461/1069 ve 465/1072 yıllarında Mu'tezilîlikle suçlanan Hanbelî âlim Ebü'l-Vefâ İbn Akîl'e ve 469-470/1077-78 yıllarında Hanbelîleri ağır şekilde eleştiren İbnü'l-Kuşeyrî'nin müsebbibi olduğu Hanbelîler ile Şâfiî-Eş'arîler arasındaki olaylar sırasında Şerîf Ebû Ca'fer'in liderlik yaptığı görülmektedir⁹⁸⁹. İbnü'l-Kuşeyrî'nin Hanbelî karşıtı söylemlerine karşın mezhebini ciddi bir şekilde savunmuştur. el-Muktedî Biemrillâh tarafından sarayda tutulmak suretiyle korunması sağlanmıştır⁹⁹⁰.

Şerîf Ebû Ca'fer, Bağdâd'ın muhtelif yerlerinde düzenlediği dersler, yetiştirdiği talebeleri, düzenlediği münâzaraları ve mezhebini ateşli bir şekilde savunmalarıyla Hanbelî mezhebine katkı sağlamıştır. Ahmed b. Hanbel ve Hanbelîliğe dair eserler kaleme almıştır. Meşhur eseri *Kitâbu Ruûsi'l-mesâ'il*'de Ahmed b. Hanbel ile diğer fakihler arasında görüş farklılıklarını ele almaktadır. Bir diğer eseri *Kitâbu ba'di fezâ'ili Ahmed ve târihi mezâhibih*, mezhebin kurucusu Ahmed b. Hanbel'in hayatını, faziletlerini ve mezhebin tarihini ihtiva etmektedir⁹⁹¹. Ayrıca *Şerhü'l-mezheb, el-Câmi'ü'l-kebîr* ve *Cüzu fî edebi'l-fıkh* isimli kitapları bulunmaktadır⁹⁹².

İbnü'l-Bennâ el-Bağdâdî (396-471/1005-1079): Tam adı Ebû Ali el-Hasan b. Ahmed b. Abdullah b. el-Bennâ el-Bağdâdî olmakla birlikte İbnü'l-Bennâ ismiyle maruftur. 396/1005 veya 397/1006 yılında Bağdâd'da dünyaya gelmiştir. Pek çok âlimden hadis, fıkıh ve kıraat sahasında ders almıştır. Hocalarının büyük bir kısmı Hanbelî olmakla birlikte diğer fıkıh mezheplerine mensup âlimlerden de ilim tahsil

⁹⁸⁸ İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, II, 240; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 195-196; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 336-337; ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXI, 324; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 69; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 246.

⁹⁸⁹ Koca, *İslam Hukuk Tarihinde Selefî Söylem: Hanbelî Mezhebi*, s.69.

⁹⁹⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 196; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 69; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 246.

⁹⁹¹ İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, II, 237; İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ tabakâti'l-Hanâbile*, I, 33; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, V, 302-303; Koca, *İslam Hukuk Tarihinde Selefî Söylem: Hanbelî Mezhebi*, s.69.

⁹⁹² İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ tabakâti'l-Hanâbile*, I, 33.

etmiştir. Fıkıh eğitimini önce Ebû Tâhir b. el-Gubârî'den sonra da Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'dan almıştır. Kezâ Ebû'l-Fazl Abdülvâhid b. Abdülazîz et-Temîmî'den de fıkıh tahsil etmiştir. Fıkıh, kıraat ve hadis alanında dönemin önemli Hanbelî âlimlerindedir. Kasr ve Mansûr camilerinde yaptığı ders halkalarıyla birçok talebe yetiştirdiği gibi hadis okutma, fetva ve vaaz verme faaliyetlerinde bulunmuştur. 5 Recep 471/11 Ocak 1079 tarihinde Bağdâd'da vefat etmiştir. İbnü'l-Bennâ için ders verdiği Kasr ve Mansûr camilerinde iki ayrı cenaze namazı kılınmıştır. Sonrasında Bâbu Harb Mezarlığı'nda Ahmed b. Hanbel'in türbesine defnedilmiştir⁹⁹³.

Hadis ve fıkıhta otorite isimlerden olan İbnü'l-Bennâ aynı zamanda dönemin Hanbelî fikhinin şeyhidir. Selefi düşüncesiyle hareket eden âlim, sünnetin müdafaasını yaparak bid'atle mücadele etmiştir. Hocaları arasındaki Şâfiî fakihlerin tesiriyle Şâfiîlerle Hanbelîleri uzlaştıran düşünceler ortaya attığı belirtilmektedir⁹⁹⁴.

İbnü'l-Bennâ'nın fıkıh, hadis, ferâiz, kelâm başta olmak üzere tüm ilimlerde eser kaleme aldığı ve 500 tane eserinin olduğu kaynaklarda aktarılmaktadır⁹⁹⁵. Fakat bunlardan birçoğu risâle boyutunda olan yaklaşık 50'sinin ismi kaynaklarda zikredilmektedir. Kezâ eserlerinin çok az bir kısmı günümüze ulaşmıştır. Konumuz açısından önemli olan eseri *el-Mukni' fi şerhi Muhtasari'l-Hırakî*'dir. Söz konusu mezhebin en önemli kaynaklarında birisi olan ve X. yüzyılda yaşayan Hanbelî âlim Hırakî'nin *el-Muhtasar* isimli eserinin şerhidir. İbnü'l-Bennâ, Ehl-i Bid'at'a karşı fikrî mücadelesini *er-Red 'ale'l-mübtedi'a* isimli reddiye türündeki eserini kaleme alarak göstermiştir⁹⁹⁶.

Ebû Ali el-Berzebînî (409-486/1018-1093): Tam adı Ebû Ali Ya'kûb b. İbrâhîm b. Ahmed el-Berzebînî el-Bağdâdî'dir. 409/1018 yılında Bağdâd ile Âvânâ arasındaki Berzebîn Köyü'nde⁹⁹⁷ doğmuştur. Hadis, fıkıh, tefsir ve kıraat eğitimi almıştır. Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'dan fıkıh tahsil etmiştir. Dönemin önemli Hanbelî âlimleri arasındadır. Kasr Camii'nde ders halkasına sahipti. Uzun yıllar Hanbelî fikhî dersleri vermiştir.

⁹⁹³ İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, II, 243-244; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 200; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, II, 823-824; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 343; İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ tabakâti'l-Hanâbile*, I, 67-72; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, V, 108; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, V, 306-307; Kemal Yıldız, "İbnü'l-Bennâ el-Bağdâdî", *DİA*, XX, 529.

⁹⁹⁴ Yıldız, "İbnü'l-Bennâ el-Bağdâdî", s.529-530.

⁹⁹⁵ İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, II, 243; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 200; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 343; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, V, 108. İbnü'l-Bennâ'nın 150, 200, 300 ve 500 kadar eser yazdığı, onun kendini döneminde en çok eser kaleme alan kişi olarak tanıttığı belirtilmektedir (Yıldız, "İbnü'l-Bennâ el-Bağdâdî", s.530).

⁹⁹⁶ İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ tabakâti'l-Hanâbile*, I, 77-78; Yıldız, "İbnü'l-Bennâ el-Bağdâdî", s.530.

⁹⁹⁷ Bağdâd'da beş fersahlık (yaklaşık 30 km) uzaklıkta büyük bir köydür (Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 381).

453/1061-62 yılında Kâdılkudât Ebû Abdullah ed-Dâmegânî'nin huzurunda şahitlik yapmıştır. Sakinlerinin tamamı Hanbelîliğe mensup Bâbü'l-Ezec Mahallesi'nde kâdılık görevini ifa etmiştir. Şevvâl 486/Ekim-Kasım 1093 tarihinde Bâbü'l-Ezec'te vefat etmiş, Kasr Camii'nde kılınan cenaze namazından sonra Bâbü'l-Ezec'te bulunan Dârü'l-Fîl Mezarlığı'nda Hanbelî fakih Gulâmü'l-Hallâl'ın yanına defnedilmiştir⁹⁹⁸. Kaynaklarda Ebû Ali el-Berzebînî'nin usûl ve fûrûya dair eseri olduğu belirtilmekle birlikte bunların ismi aktarılmamaktadır. Ancak görüşleri muhtelif eserlerde nakledilmektedir⁹⁹⁹.

Ebû Muhammed et-Temîmî (400-488/1009-1095): Tam adı Ebû Muhammed Rızkullâh b. Abdülvehhâb b. Abdülazîz et-Temîmî el-Bağdâdî'dir. 400/1009-10 veya 401/1010-11 yılında dünyaya gelmiştir. Hadis, fıkıh, tefsir ve kıraat eğitimi almıştır. Ebû Ya'lâ el-Ferrâ ve Kâdı Ebû Ali b. Ebî Mûsâ el-Hâşimî'nden fıkıh tahsil etmiştir. Usûl, hadis ve kıraatte dönemin önemli âlimlerinden birisiydi. Bağdâd Hanbelîlerinin reislerindendi. Ayrıca meşhur bir vâizdi. Vaaz meclisleri ile önce Mansûr Camii'nde sonra Bâbü'l-Merâtib'teki Kasr Camii'nde fıkıh ve fetva halkaları bulunmaktaydı. Bağdâd kâdılkudâtları İbn Mâkûlâ ve Ebû Abdullah ed-Dâmegânî'nin huzurunda şahitlik yapmıştır. Halife nezdinde itibar sahibi olduğunu ve önemli konularda elçi olarak sultana gönderildiğini belirtilmektedir. Kaynaklarda ismi verilmeyen halife, el-Muktedî Biemrillâh olmalıdır¹⁰⁰⁰. Recep ve Şabân ayları ile Âşûrâ, arife günlerinde olmak üzere senede dört defa Ahmed b. Hanbel'in kabrini ziyaret ederek burada vaaz vermekteydi¹⁰⁰¹. 15 Cemâzîülevvel 488/23 Mayıs 1095 tarihinde Bağdâd'da vefat etmiş, cenaze namazı oğlu Ebü'l-Fazl Abdülvâhid tarafından kıldırılmıştır. Naaşı da daha önce hiç kimse orada defnedilmemesinden dolayı Halife el-Müstazhir Billâh'tan alınan izinle Bâbü'l-Merâtib'deki evine defnedilmiştir.

⁹⁹⁸ İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, II, 245-247; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 9; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 381; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 375; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 194; ez-Zehabî, *Târihu'l-İslâm*, XXXIII, 196-197; Boynukalın, *Fıkıh Usulü Alimleri ve Eserleri*, s.127.

⁹⁹⁹ İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, II, 246; ez-Zehabî, *Târihu'l-İslâm*, XXXIII, 196; Boynukalın, *Fıkıh Usulü Alimleri ve Eserleri*, s.128.

¹⁰⁰⁰ İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, II, 250-251; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 19-20; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 470; ez-Zehabî, *Târihu'l-İslâm*, XXXIII, 242-243; İbnü'd-Dimyâtî, *el-Müstefâd*, XVIII, 116-118; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 149-150; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 294-295; Boynukalın, *Fıkıh Usulü Alimleri ve Eserleri*, s.128.

¹⁰⁰¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 20; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 470.

Daha sonra 491/1097-98 yılında Bâbu Harb Mezarlığı'nda Ahmed b. Hanbel'in türbesine nakledilmiştir¹⁰⁰².

Hilâf, usûl ve fûrû sahasında eserler kaleme almıştır. Ayrıca görüşleri de muhtelif eserlerde aktarılmaktadır¹⁰⁰³. Konumuz ile alakalı olarak fıkıh sahasında hocası Kâdı Ebû Ali b. Ebî Mûsâ el-Hâşimî'nin *el-İrşâd*'ını şerh ederek *Şerhü'l-irşâd* isimli eseri kaleme almıştır¹⁰⁰⁴.

el-Kelvezânî (432-510/1041-1116): Tam adı Ebü'l-Hattâb Mahfûz b. Ahmed b. el-Hasan b. el-Hüseyin el-Kelvezânî (el-Kelvâzânî) el-Bağdâdî'dir. 2 Şevvâl 432/5 Haziran 1041 tarihinde doğmuştur. Bağdâd'ın bir fersah (yaklaşık altı km) güneyindeki Kelvezâ (Kelvâzâ) Köyü'nde doğduğu ve küçük yaşlarda Bağdâd'a göç ettiği tahmin edilmektedir. Burada Bâbü'l-Ezec'te ikamet etmiştir. Hadis, fıkıh ve ferâiz eğitimi almıştır. Ebû Ya'lâ el-Ferrâ ve Bağdâd Kâdılkudâtı Ebû Abdullah ed-Dâmegânî'nden fıkıh ve Şâfiî âlim Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Muhammed el-Vennî'den ferâiz tahsil etmiştir. Hoca Ebû Ya'lâ, 458/1066 yılında vefat edinceye kadar ondan ayrılmamıştır. Kendi döneminin önemli Hanbelî âlimleri arasında yer alan el-Kelvezânî, ders ve fetva vermiş, münâzaralar yapmıştır. el-Gazzâlî'nin Bağdâd Nizâmiyye Medresesi'nde müderrisliği sırasında Hanbelî âlim Ebü'l-Vefâ İbn Akîl ile birlikte derslere katılmıştır. Dönemin önemli Hanbelî âlimlerinden biri olup tedris ve fetva verme faaliyetlerinde bulunmuştur. Şâfiî âlimler el-Vennî ve el-Gazzâlî ile Hanefî âlim Ebû Abdullah ed-Dâmegânî'den istifade etmesi, el-Kelvezânî'nin mezhep taassubunda olmaksızın bilgi sahibi olan herkesten faydalanmaya çalıştığını göstermektedir. Kâdılkudât Ebû Abdullah ed-Dâmegânî'nin huzurunda şahitlik yapmıştır¹⁰⁰⁵. el-Kelvezânî, 23 veya 24 Cemâzîülâhîr 510/2 veya 3 Kasım 1116 tarihinde Bağdâd'da vefat etmiştir. Kasr ve Mansûr camilerinde Hanbelî âlim Ebü'l-Hasan Ali b. el-Mübârek İbnü'l-Fâ'ûs el-Bağdâdî (öl.

¹⁰⁰² İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, II, 251; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 21; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 397; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 212; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 471; ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXIII, 245.

¹⁰⁰³ Boynukalın, *Fıkıh Usulü Alimleri ve Eserleri*, s.128.

¹⁰⁰⁴ İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ tabakâti'l-Hanâbile*, I, 180.

¹⁰⁰⁵ es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 461; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 125, 152-153; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 618; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 416; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 99-100; ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXV, 251-252; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 231; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 343; İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ tabakâti'l-Hanâbile*, I, 270-271; Ahmet Özel, "Kelvezânî", *DİA*, XXV, 217.

521/1127)¹⁰⁰⁶ tarafından kaldırılan cenaze namazlarından sonra Ahmed b. Hanbel'in türbesinde Ebû Muhammed et-Temîmî'nin yanında defnedilmiştir¹⁰⁰⁷.

Devrin yaygın bir temayülü olan mezhep taassubundan uzak durması onun Hanbelî geleneğinin ötesinde geniş bir ilmî birikime sahip olmasını da sağlamıştır. Halkın ve idarecilerinin nezdinde saygın bir kişi olan el-Kelvezânî, 19 Safer 482/3 Mayıs 1089 tarihinde Bâbü'l-Basra ve Kerh ahalipleri arasında vuku bulan çatışmaların sona erdirilmesinde önemli bir rol oynamıştır¹⁰⁰⁸.

Hanbelî fıkına son derece hâkim, araştıran, sorgulayan ve müctehid bir âlim olan el-Kelvezânî, -hocası Ebû Ya'la el-Ferrâ da dâhil- mezhep imamlarına muhalif düşüncelere de sahipti. Hanbelîlikteki yaygın görüşlere aykırı birtakım kanaatleri vardır. Bununla birlikte Hanbelî fıkına vukûfiyeti, ona haklı bir şöhret kazandırmıştır. İbn Kudâme, İbn Receb ve İbn Teymiyye gibi âlimler eserlerinde onun görüşlerine yer vermiştir. Hocası Ebû Ya'la ve yakın arkadaşı Ebü'l-Vefâ İbn Akîl ile birlikte, Hanbelî mezhebinin güçlenmesi ve şekillenmesinde, aynı zamanda Sünnî anlayışın da canlanmasına büyük rol oynamıştır. Her ne kadar Eş'arîler ile kelâmcıların birtakım düşünceleri, üzerinde etki bıraksa da el-Kelvezânî, Selefî inancına bağlı bir âlimdi¹⁰⁰⁹.

Fıkıh, fıkıh usûlü ve hilâf konularında ön plana çıkan el-Kelvezânî bu konularda eserler kaleme almıştır. En önemli çalışması, *et-Temhîd fî usûl'l-fikh*'tir. Hanbelî fıkıh usûlünün temel kaynaklarında, hocası Ebû Ya'la el-Ferrâ'nın *el-'Udde*'sinden sonra gelir. Eserde kendi görüşlerinin yanı sıra muhalif görüşlere de yer vermekte ve bunları tartışmaktadır. Ebû Ya'la'nın adını gerek mutabık gerekse muhalif olduğu hâllerde sık sık zikretmektedir. Diğer bir önemli eseri *el-İntisâr fî'l-mesâ'ili'l-kibâr*'dır. Eserde, mezhepler arasındaki yaklaşık 400 ihtilâflı konuyu ele almakta ve evvelâ muhalif görüşleri aktaran âlim sonra da Hanbelî görüşünü vererek kendi mezhebini savunmaktadır. Eser, Hanbelîliğin savunması niteliğinde olup diğer mezhep imamlarının görüşlerini de özet şekilde vermektedir. Bu çalışma da Hanbelî âlimler tarafından kaynak olarak istifade edilmiştir. Ayrıca muhtasar bir fıkıh kitabı

¹⁰⁰⁶ Hakkında bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 247; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 10; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 512; ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXVI, 67-69.

¹⁰⁰⁷ es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 461-462; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 155; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 102; ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXV, 253; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 231; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 343; İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ tabakâti'l-Hanâbile*, I, 276-277.

¹⁰⁰⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 282; Özel, "Kelvezânî", s.217-218.

¹⁰⁰⁹ Özel, "Kelvezânî", s.218.

olan *el-Hidâye*, ferâizle ilgili *et-Tenzîb fi'l-ferâ'iz* ve Selef akidesi ile ilgili *el-Kasîdetü'd-dâliyye fi's-sünne* isimli eserleri bulunmaktadır¹⁰¹⁰.

Ebü'l-Vefâ İbn Akîl (431-513/1040-1119): Tam adı Ebü'l-Vefâ Ali b. Akîl b. Muhammed b. Akîl el-Bağdâdî'dir. Cemâzûlâhir 431/Şubat-Mart 1040¹⁰¹¹ tarihinde Bağdâd'da doğmuştur. Anne ve baba tarafından Hanefî olduğu düşünülmektedir. Fıkıh, ferâiz, hadis, kıraat, Arap dili ve edebiyatı ve tasavvuf dersleri almıştır. Hocalarından çok az kısmı Hanbelî olup diğer mezhep âlimlerden de istifade etmiştir. Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, Ebû Muhammed et-Temîmî ve Şâfiî âlim Ebû Bekr eş-Şâmî'den fıkıh ve usûl, Ebü'l-Fazl Abdülmelik el-Hemedânî'den ferâiz tahsil etmiştir. Şâfiî âlimler Ebü't-Tayyib et-Taberî, İbnü's-Sabbâğ, Ebû İshâk eş-Şîrâzî ve Hanefî âlim Ebû Abdullah ed-Dâmegânî'den usûl ve hilâf tahsil etmiştir. Hatta Hanbelî mezhebine mensup olmasına rağmen Mu'tezile'nin önemli âlimlerinden Ebû Ali b. el-Velîd başta olmak üzere Mu'tezilî âlimlerden kelâm ilmini öğrenmiştir. Bu nedenle mezhepdaşlarının saldırılarına dahi maruz kalmıştır. Fakat her şeye rağmen gizliden de olsa ders almayı sürdürmüştür. el-Gazzâlî'nin Bağdâd Nizâmiyye Medresesi'nde müderrisliği sırasında, Hanbelî âlim el-Kelvezânî ile birlikte derslere katılmıştır. Bağdâd'da Zaferiyye'de ikamet etmiştir. 12 Cemâzûlevvel 513/21 Ağustos 1119 tarihinde burada vefat etmiştir. Kasr ve Mansûr camilerinde cenaze namazı kılındıktan sonra Ahmed b. Hanbelî'nin mezarının yanına defnedilmiştir¹⁰¹².

Döneminin önemli âlimlerinden biri ve Hanbelîliğin en büyük müctehidi olan İbn Akîl, aynı zamanda Bağdâdlı Hanbelîlerin reisiydi. Mezhep taassubunda olmadığı anlaşılan bu zat, her mezhepten âlimlerle toplantılar yapmıştır. O birçok ilimde söz sahibi olmuş ve kendi döneminin en önemli âlimlerinden biri olmasını sağlamıştır. Ancak farklı mezhep âlimleri ile görüşmesinden dolayı arkadaşları tarafından ayıplanmış ise de onlara aldırış etmemiştir. Kendisi Hanbelî olmasına rağmen Selefîyye içerisinde akılcılığa önem vermiştir. Farklı mezheplerden âlimlerden ders alması, bunun önemli etkenlerinden biri olmalıdır. 475/1082 yılında vaaz verdiği bir

¹⁰¹⁰ İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ tabakâti'l-Hanâbile*, I, 271-273; Özel, "Kelvezânî", s.218; Boynukalın, *Fıkıh Usulü Alimleri ve Eserleri*, s.135-136.

¹⁰¹¹ İbn Ebû Ya'lâ, 432/1040-41 (*Tabakâti'l-Hanâbile*, II, 259); İbn Receb ise 430/1038-39 ve Cemâzûlevvel 431/Ocak-Şubat 1040 şeklinde iki rivayet vermektedir (*ez-Zeyl 'alâ tabakâti'l-Hanâbile*, I, 317).

¹⁰¹² İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâti'l-Hanâbile*, II, 259; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 179-180, 182; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 125-126, 130; ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXV, 349-350, 352; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 241-242; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 349; İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ tabakâti'l-Hanâbile*, I, 316-355; Yusuf Şevki Yavuz, "İbn Akîl, Ebü'l-Vefâ", *DİA*, XIX, 301-302; Boynukalın, *Fıkıh Usulü Alimleri ve Eserleri*, s.136.

gün Hanbelîler ile Eş'arîler arasında çıkan olaylar nedeniyle bir süreliğine vaaz vermeyi bırakmıştır¹⁰¹³.

Gençlik yıllarında Mu'tezile ile ilgilenmiş ve Ebû Ali b. el-Velîd'den bu mezhebin esaslarına dair ders almıştır. İşte bu sebepten ötürü mezhepdaşları ile ters düşmüş ve onlar tarafından öldürülmek istenmiştir. Dolayısıyla bir süre Bâbü'l-Merâtib'de saklanmak zorunda kalmış ve nihayetinde tövbe ederek takibattan kurtulmuştur¹⁰¹⁴. Ancak Hanbelîlerin ona karşı öfkesinin bitmediği anlaşılmaktadır. Nitekim cenazesi kaldırılırken bazı kimselerin tabutuna saldırıp kefenini yırttıkları ve insanları yaraladıkları aktarılmaktadır¹⁰¹⁵.

İbn Akîl muhtelif ilim dallarına vâkıf olması hasebiyle pek çok sahada eser kaleme almıştır. Fakat çalışmalarından çok azı zamanımıza ulaşabilmiştir. *Resâ'il fi'l-Kur'ân ve isbâtü'l-harf ve's-savt reddin 'ale'l-Eş'ariyye* isimli eserini Eş'arîlik ile Mâturîdîliğin kelâm-ı nefsi düşüncesine reddiye olarak kaleme almıştır. *el-İrşâd fi usûli'd-dîn*'de itikâdî mevzular üzerinde durmaktadır. Fakat sadece eserin girişinden bazı satırlar günümüze ulaşmıştır. *el-Fünûn* müellifin külliyat vasfındaki eseri olup hadis, fıkıh, tefsir, Arap dili ve edebiyatı, tarih, münâzara meclisleri, vaaz, irşad ve tasavvuf gibi muhtelif konulardan müteşekkildir. Onun en hacimli ve en meşhur eseridir. 70 veya 200 cüzden oluştuğu aktarılmaktadır. Ancak az bir kısmı günümüze ulaşmıştır. *el-Cedel* isimli fıkıh usûlü ilgili eserinde şer'î delillerle mezhepler arasındaki tartışma kurallarını ele almaktadır. *el-Vâzih fi usûli'l-fikh*'da fıkıh usûlünde mezhep, usûlcüler ile fakihlerin cedelleri ve hilâf konuları ele almaktadır. Fıkıhla ilgili *el-Fusûl fi ilmi'l-usûl*, fûrû ile ilgili *Kitâbü'r-Rivâyeteyn ve'l-vecheyn* ile onun muhtasarı *el-İşâre fi'l-usûl* isimli eserleri bulunmaktadır¹⁰¹⁶.

İbn Ebû Ya'lâ tabakâtında onun çok kısa bir şekilde aktardığı biyografisinde "kâdılkudât" ibaresini vermektedir¹⁰¹⁷. Ancak Ebü'l-Vefâ İbn Akîl'in kâdılkudâtlık yaptığına dair kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca dönemin Bağdâd kâdılkudâtlarının da Hanefî ve Şâfiî âlimler arasından tayin edildiği ve Hanbelî bir âlimin bu göreve getirilmediği bilinmektedir. Şâfiî âlim el-Mâverdî'nin

¹⁰¹³ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 126; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 242; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 349; Yavuz, "İbn Akîl, Ebü'l-Vefâ", *DİA*, XIX, 302.

¹⁰¹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 648; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 445; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 125. Detaylı bilgi için bkz. Dördüncü Bölüm'de "4.2.2. Sultan Alp Arslan".

¹⁰¹⁵ Yavuz, "İbn Akîl, Ebü'l-Vefâ", s.302.

¹⁰¹⁶ İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ tabakâti'l-Hanâbile*, I, 344-346; Yavuz, "İbn Akîl, Ebü'l-Vefâ", s.303; Boynukalın, *Fıkıh Usulü Alimleri ve Eserleri*, s.137.

¹⁰¹⁷ İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâti'l-Hanâbile*, II, 259.

söz konusu görevi ifa etmediği hâlde, ilmî seviyesinden dolayı bu unvanla anıldığı bilinmektedir. İbn Ebû Ya‘lâ’nın İbn Akîl’in ilmî seviyesini göstermek amaçlı “kâdılkudât” olarak zikrettiği düşüncesindeyiz.

İbn Ebû Ya‘lâ (451-526/1059-1131): Tam adı Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyin b. Muhammed İbnü'l-Ferrâ el-Bağdâdî'dir. 15 Şabân 451/26 Eylül 1059'da Bağdâd'da doğmuştur. Hanbelî âlim Ebû Ya‘lâ el-Ferrâ'nın oğludur. Hadis, fıkıh, fıkıh usûlü ve kıraat sahasında eğitim almıştır. Babası vefat ettiği esnada küçük yaşta olmasından dolayı ondan fıkıh tahsil edememiştir. Fıkıh ve fıkıh usûlü, Şerîf Ebû Ca‘fer b. Ebî Mûsâ el-Hâşimî'den okumuştur. Fıkıh sahasında ön plana çıkmıştır. Müderrisliğin yanında münâzaralar yapıp fetva vermiştir. Kâdılkudât Ebü'l-Hasan İbnü'd-Dâmegânî'nin huzurunda şahitlik yapmıştır. 10 Muharrem 526/2 Aralık 1131'de Bâbü'l-Merâtib'deki evinde gece tek başına kaldığı odasına hırsızlık yapmak için giren hizmetçileri tarafından öldürülmüştür. Bâbu Harb Mezarlığı'nda babasının yanına defnedilmiştir¹⁰¹⁸.

Mezhebinde mutaassıp biri olan İbn Ebû Ya‘lâ, sünnet muhaliflerine karşı katı bir tavır takınmıştır. Bu bağlamda Hanbelîlerin sürekli olarak fizikî ve ilmî mücadele verdiği Eş‘arîlerle tartışmalara girmiş ve onlarla sert bir şekilde de mücadele etmiştir. Kaleme aldığı eserlerle de Hanbelî mezhebine önemli katkılar yapmıştır. Bu mezhebin klasik ilk tabakât kitabı olarak sayılan *Tabatâkü'l-Hanâbile* müellifin en önemli eseridir. Ahmed b. Hanbel'den 512/1118 yılına kadar yaşamış 706 Hanbelî âlimin biyografisini ihtiva etmektedir. Ayrıca Ahmed b. Hanbel ile mezhebin önemli âlimlerinin görüşlerini de aktarmaktadır. Eser, Hanbelîliğin tarihsel gelişiminin takibi adına en önemli kaynaklardan biri sayılabilir. Bu eserden başka fıkıh ve fıkıh usûlü ilgili *Kitâbü't-Tamâm limâ sahha fi'r-rivâyeteyn ve's-selâs ve'l-erbâ' 'ani'l-İmâm ve'l-muhtâr mine'l-vecheyn 'an ashâbihi'l-'arânîni'l-kirâm, el-Mesâ'ilü'lletî halefe 'aleyhâ Ahmed, el-Müfredat fi usûli'l-fikh ve el-İ'tiâd* isimli eserleri günümüze ulaşmıştır¹⁰¹⁹.

İbnü'z-Zâgûnî (455-527/1063-1132): Tam adı Ebü'l-Hasan Ali b. Ubeydullâh b. Nasr el-Bağdâdî'dir. Bağdâd'da bağlı Zâgûnî isimli köye nisbetle “İbnü'z-Zâgûnî”

¹⁰¹⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 274; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 41; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 538; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 247; el-Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân*, III, 192; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 294; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 379; İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ tabakâti'l-Hanâbile*, I, 391-395; Şükrü Özen, “İbn Ebû Ya‘lâ”, *DİA*, XIX, 447-448.

¹⁰¹⁹ İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ tabakâti'l-Hanâbile*, I, 392-393; Özen, “İbn Ebû Ya‘lâ”, s.448; Boynukalın, *Fıkıh Usulü Alimleri ve Eserleri*, s.142.

şeklinde tanınan âlim, Cemâzîülevvel 455/Mayıs 1063 tarihinde doğmuştur. Hadis, fıkıh, fıkıh usûlü ve kıraat eğitimi almıştır. Fıkıh sahasında Ebû Ali el-Berzebînî'den öğrenim görmüştür. Dönemin önde gelen Hanbelî âlimlerinden biridir. Aynı zamanda bir hatip ve vâizdi. Kasr Camii'nde vaaz verdiği ve münâzara yaptığı bir halkaya sahipti. Fıkıh usûlü ve fûrû sahasında eserler kaleme almıştır. 17 Muharrem 527/28 Kasım 1132 tarihinde vefat eden İbnü'z-Zâgûnî, Mansûr ve Kasr camilerinde cenaze namazı kılındıktan sonra Bâbu Harb Mezarlığı'na defnedilmiştir¹⁰²⁰.

Hanbelî-Selefi akidesine katı bir şekilde bağlı olan İbnü'z-Zâgûnî mezhebî görüşlerini şiddetli bir şekilde savunmuştur. Bu tutumundan ötürü talebesi Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî tarafından eleştirilmiş ve Müşebbihe düşüncesine benzediği için de suçlanmıştır. Hanbelî fıkıhında farklı icthadlarda da bulunmuştur. İbnü'z-Zâgûnî fıkıh usûlü konusunda *el-Gurerü'l-beyân fi usûli'l-fikh* ve ferâiz konusunda *et-Telhis fi'l-ferâ'iz* isimli eserler kaleme almıştır¹⁰²¹.

Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed ed-Dîneverî (öl. 532/1138): Tam adı Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Ahmed Ebü'l-Feth ed-Dîneverî el-Bağdâdî'dir. Hadis ve fıkıh tahsil etmiştir. el-Kelvezânî'den fıkıh dersleri almış ve fıkıh sahasında önemli bir konuma gelmiştir. Ebû Bekr Ahmed müderrislik yapıp, fetva vermiş ve münâzaralara katılmıştır. Dönemin önemli Hanbelî âlimlerindendir. İbnü'l-Hübeyre ve İbnü'l-Cevzî gibi isimlere hocalık yapmıştır. Özellikle münâzaralarda muhataplarına karşı daima üstünlük elde etmesi ile meşhurdur ki Şâfiî âlimlerden Ebü'l-Feth Es'ad b. Muhammed el-Mîhenî (öl. 520/1126'den sonra) de bu hususu dile getirmiştir. 1 Cemâzîülevvel 532/15 Ocak 1138 tarihinde Bağdâd'da vefat etmiş ve Ahmed b. Hanbelî'in kabrinin yakınına defnedilmiştir¹⁰²². Hanbelî mezhebine dair eserler kaleme aldığı belirtilen ed-Dîneverî'nin kaynaklarda ismi zikredilen tek eseri *et-Tahkîk fi mesâ'ili't-ta'lik*'tir¹⁰²³.

¹⁰²⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 278-279; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 49; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, XI, 20; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 251-252; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXVI, 154-156; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 297; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 381; İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ tabakâti'l-Hanâbile*, I, 401-410; Saffet Köse, "İbnü'z-Zâgûnî", *DİA*, XXI, 242.

¹⁰²¹ İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ tabakâti'l-Hanâbile*, I, 405-406; Köse, "İbnü'z-Zâgûnî", s.242; Boynukalın, *Fıkıh Usulü Alimleri ve Eserleri*, s.143.

¹⁰²² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 328-329; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 99; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, XI, 66; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 305; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXVI, 268-269; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 316; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 394; İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ tabakâti'l-Hanâbile*, I, 428-431; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, VI, 162-163.

¹⁰²³ İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ tabakâti'l-Hanâbile*, I, 429; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, VI, 163.

Ebû Hakîm İbrâhîm b. Dînâr en-Nehrevânî (480-556/1087-1161): Tam adı Ebû Hakîm İbrâhîm b. Dînâr b. Ahmed b. el-Hüseyn b. Hâmid b. İbrâhîm en-Nehrevânî'dir. 480/1087-88 yılında doğmuştur. Birçok âlimden yoğun hadis dersleri almıştır. el-Kelvezânî'nin Ebû Sa'd b. Hamza'dan fıkıh tahsil etmiştir. Ebû Hakîm, mezhep, hilâf ve ferâiz konularında dönemin önemli âlimlerin biri olmuştur. Pek çok öğrenci yetiştirmiştir. Münâzaralar yapmıştır. Bâbü'l-Ezec'te kendisine ait bir medresede hem ikamet etmiş hem de ders vermiştir. Bu medresenin ne zaman inşa edildiği bilinmemektedir. Ömrünün sonuna doğru 556/1161 yılında Abbâsîlerin hazinedârı Kemâlû'd-dîn Ebü'l-Fütûh Hamza b. Ali b. Talha'nın damadı ve Abbâsî dîvânında görev yapan İbnü's-Şemhel'in Me'mûniyye'de inşa ettirdiği medreseye müderris olarak tayin edilmiştir¹⁰²⁴. Ebû Hakîm, 11 Rebûlâhir 556/9 Nisan 1161 tarihinde açılan medresede ders vermeye başlamıştır. Yaklaşık iki ay görev yaptıktan sonra müderrisliği öğrencisi ve medresenin muîdi Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'ye devretmiştir. 13 Cemâzûlâhir 556/9 Haziran 1161 tarihinde Bağdâd'da vefat etmiş, Bâbu Harb Mezarlığı'nda medfûn Sûfi Bişr el-Hâfi (öl. 227/841)'nin yakınına defnedilmiştir¹⁰²⁵.

Ebû Hakîm, Hanbelî fikhî ile ferâize dair eserler kaleme almıştır. el-Kelvezânî'nin fıkıh kitabı *el-Hidâye*'sine şerh yazmıştır. Bunun dokuz cildini tamamlamış ise de eserini nihayete erdiremeden vefat etmiştir¹⁰²⁶.

Ebü'l-Muzaffer İbn Hübeyre (499-560/1105-1165): Tam adı Ebü'l-Muzaffer Avnü'd-dîn Yahyâ b. Muhammed b. Hübeyre eş-Şeybânî ed-Dûrî'dir. Rebûlâhir 499/Aralık 1105'te Bağdâd'ın kuzeyinde, beş fersah (yaklaşık 30 km) uzaklıktaki Düceyl bölgesindeki Dûru Benî Evkar köyünde doğmuştur. Eğitim alması için babası tarafından Bağdâd'a gönderilmiştir. Kıraat, hadis, fıkıh, nahiv, dil ve aruz ile ilgili dersler almıştır. Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed ed-Dîneverî ve İbn Ebû Ya'lâ'dan fıkıh öğretmiştir. Hanbelî fikhında da dönemin önemli âlimleri arasında girmiştir.

¹⁰²⁴ V. V. Renterghem, iki medreseyi aynı medrese olarak göstermektedir (*Les élites bagdadiennes au temps des Seldjoukides*, II, 106). Ancak İbnü'l-Cevzî, İbn Receb ve İbnü'l-İmâd'ın ifadelerinden ikisinin ayrı ayrı medreseler olduğu, Ebû Hakîm'in önce kendi medresesinde görev yaptığı ve sonra İbnü's-Şemhel'in inşa ettirdiği medresede ders verdiği anlaşılmaktadır (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 149; İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ tabakâti'l-Hanâbile*, II, 83; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, VI, 294).

¹⁰²⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 147, 149-150, 152; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XXI, 17-18; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 401-402; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 443; İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ tabakâti'l-Hanâbile*, II, 82-90; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, VI, 294-295; "Bişr el-Hâfi", *İA*, II, 656; Renterghem, *Les élites bagdadiennes au temps des Seldjoukides*, I, 161; aynı eser, II, 106.

¹⁰²⁶ İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ tabakâti'l-Hanâbile*, II, 85.

Sünnete uyma ve Selefilikte oldukça tutucu biriydi. Kendi evinde muhtelif konuların konuşulduğu münâzara meclisleri kurmuştur. Kendisi de birçok öğrenci yetiştirmiştir. Halife el-Muktefi Liemrillâh döneminde devlet görevinde çalışmaya başlamış, önce Beytü'l-mâl ve Hazine'de çeşitli görevlerde bulunmuştur. 542/1147'de Dîvânü'z-zimâm reisi, 14 Rebülevvel 544/22 Temmuz 1149 tarihinde de Halife el-Muktefi'nin veziri olmuştur. Halife el-Müstencid Billâh döneminde de aynı görevi devam ettirmiştir¹⁰²⁷. Vezir, 13 Cemâzûlevvel 560/28 Mart 1165 tarihinde Bağdâd'da vefat etmiştir. Cenazesi Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî tarafından yıkılmış, Kasr Camii'nde cenaze namazı kılınmış ve sonrasında Bâbü'l-Basra'da kendisinin inşa ettirdiği medreseye defnedilmiştir. Onun son anlarında da yanında olmasından anlaşıldığı üzere İbnü'l-Cevzî ile oldukça yakın ilişkiler kurmuştur¹⁰²⁸.

İbn Hübeyre, Bâbü'l-Basra'da Hanbelîler için bir medrese inşa ettirmiştir. Sıbt İbnü'l-Cevzî medresenin ismini “Vezir İbn Hübeyre Medresesi”; ez-Zehebî “Vezir Avnü'd-dîn Yahyâ b. Hübeyre Medresesi”; İbn Receb “Vezir Ebü'l-Muzaffer b. Hübeyre Medresesi”; V. V. Renterghem ise “İbn Hübeyre (Vezir) Medresesi” olarak vermektedir. 557/1161-62 yılında tamamlanan medreseye Hanbelî fakihler tayin ederek giderlerini karşılama için bir de vakıf kurmuştur. Hanbelî âlim Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali el-Bağdâdî el-Berândesî'yi (öl. 586/1190)¹⁰²⁹ müderris olarak tayin etmiştir. Medresenin, vezirin 560/1165 yılında vefatının ardından terk edildiği ve sonrasında yıkıldığı belirtilse¹⁰³⁰ de sonraki dönemlerde burada ders veren âlimlere rastlanılmaktadır¹⁰³¹.

¹⁰²⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 166-167; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, II, 481; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 153, 172-173; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, XI, 114, 131; el-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s.202-203; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 374, 387; XXI, 59; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, VI, 230-233; İbnü't-Tiktakâ, *el-Fahrî*, s.219-220; Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, II, 91, 117; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 415-416; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 453-454; İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ tabakâti'l-Hanâbile*, II, 107-112; Aykaç, “İbn Hübeyre, Ebü'l-Muzaffer”, s.82.

¹⁰²⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 169-170; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 323-324; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, XI, 260; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XXI, 63-64; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, VI, 230-244; Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, II, 117; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XX, 426-432; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 417; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 454.

¹⁰²⁹ Hakkında bkz. İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ tabakâti'l-Hanâbile*, II, 366-373.

¹⁰³⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 153; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XXI, 26, 382; Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, II, 117; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XLVI, 61; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 403; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 444; İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ tabakâti'l-Hanâbile*, II, 367; aynı eser, III, 408; Renterghem, *Les élites bagdadiennes au temps des Seldjoukides*, II, 106.

¹⁰³¹ Hanbelî âlimler Seyh Sirâcü'd-dîn Ebü Abdullah el-Hüseyn b. Ebü Bekr el-Mübârek'in (öl. 631/1233) burada ders verdiği (İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ tabakâti'l-Hanâbile*, III, 405-411) ve Ebü'l-Muhammed Ye'îş b. Reyhân b. Mâlik Ebü'l-Mekârim el-Enbârî'nin (öl. 622/1225) de burada ikamet ettiği (es-Safedî, *el-Vâfi*, XXIX, 20) görülmektedir.

İbn Hübeyre için mutedil bir Hanbelî olduğu farklı mezheplerden âlimlerin onu sevdiği ve onunla istişare yaptıkları ve meclisinde buldukları belirtilmektedir. Öte yandan Şîilerle arasının iyi olmamasından dolayı bu mezhebe mensup şairlerin hicviyelerine maruz kalmıştır. Vezir kimliği ile ön plana çıkmasına rağmen muhtelif konularda kaleme aldığı eserleri de bulunmaktadır. *el-İfsâh ‘an me‘âni’s-sihâh (el-İşrâf ‘alâ mezâhibi’l-eşrâf, İhtilâfü’l-e’immeti’l-erba‘a ve ittifâkukuhum, Kitâbü’l-İcmâ ve’l-ihtilâf)* isimli eserini hilâf sahasında kaleme almıştır. Dört Sünnî mezhep imanının ittifak ve ihtilâf ettikleri konuları fıkıh bölümlerine göre tasnif ederek ele almıştır. Eserini hem Halife el-Müstencid Billâh’a hem de Nûrû’d-dîn Mahmûd Zengî’ye takdim etmiştir. Diğer mezheplerden fakihler de esere ilgi göstermiştir. Kitap medreselerle camilerde okutulmuş ve öğrenciler tarafından ezberlenmiştir. Bir diğer önemli eseri de iman, namaz, oruç, zekât ve hac mevzularını Hanbelî mezhebine göre açıkladığı *el-‘İbâdâtü’l-hams*’tır. Kitapta diğer mezheplerin görüşlerine de aktarmaktadır¹⁰³².

Abdülkâdir el-Geylânî (470-561/1077-1166): Tam adı Muhyî’-d-dîn Ebû Muhammed Abdülkâdir b. Ebî Sâlih Mûsâ Zengîdost el-Geylânî (*el-Cîlî/el-Cîlânî - el-Gîlî/el-el-Gîlânî*)’dir. 470/1077 yılında Hazar Denizi’nin güneybatısında bulunan Gîlân eyalet merkezine bağlı Neyf köyünde doğmuştur. Eğitimine devam etmek için 18 yaşında Bağdâd’da gelerek burada hadis, fıkıh ve edebiyat tahsil etmiştir. Fıkıh eğitimini Ebû Sa’d el-Mübârek b. Ali b. el-Hüseyn el-Muharrimî, Ebû’l-Vefâ İbn Akîl, el-Kelvezânî ve İbn Ebû Ya’lâ’dan almıştır. Ayrıca Ebû’l-Hayr Muhammed b. Müslim ed-Debbâs’ın aracılığıyla tasavvufa girmiştir. Hocası el-Muharrimî, Bâbü’l-Ezec Mahallesi’nde inşa ettirdiği Ebû Sa’d el-Muharrimî Medresesi’nde kendisinden sonra el-Geylânî’yi tayin etmiştir. Burada öğretime devam ederek öğrenci yetiştirmiştir. Ayrıca vaazlar da vermeye başlamış, ancak zamanla katılımın giderek arttığı için vaazlarına Bâbü’l-Halbe’deki camide devam etmiştir. Açık havada tertiplelediği vaazlarında 70 bin kişinin onu dinlemek için Bağdâd’da geldiği rivayet edilmektedir. 8 Rebûlâhir 561/11 Şubat 1166 tarihinde Bağdâd’da vefat etmiş ve müderrislik yaptığı medreseye defnedilmiştir¹⁰³³.

¹⁰³² İbn Receb, *ez-Zeyl ‘alâ tabakâti’l-Hanâbile*, II, 113-118; Aykaç, “İbn Hübeyre, Ebû’l-Muzaffer”, s.82-83.

¹⁰³³ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 173; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 326; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, XI, 262; Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân*, XXI, 77; ez-Zehabî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, XX, 439-451; İbnü’l-Dimyâti, *el-Müstefâd*, XVIII, 169-171; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 419-420; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 456; Süleyman Uludağ, “Abdülkâdir-i Geylânî”, *DİA*, I, 234-235.

Bağdâd'a gelmeden önce Şâfiî mezhebine mensup iken burada Hanbelîliğin mizacına daha uygun gelmesi üzerine, bu mezhebe intisap etmiştir. Her iki mezhepten de fetva vermiştir. Hanbelî mezhebine sıkı bir şekilde bağlı olan el-Geylânî, mezhebini canlandırmak adına çalışmış ve bundan dolayı da ona “Muhyi'd-dîn” unvanı verilmiştir. Kalemeye aldığı eserlerle de Hanbelî mezhebine katkı sağlamıştır. Konumuzla ilgili önemli eseri *el-Gunye li-tâlibî tarîki'l-hak*'tır. Eserde iman, tevhid, ibadet ve ahlâk konuları, Selef akidesi çerçevesinde ele alınmaktadır. Bu bağlamda Şîa, Mu'tezile ve Cehmiyye gibi mezhepleri de ağır bir dille reddetmekte bazı mevzularda Eş'arîler ile Mâtürîdîleri de eleştirmektedir¹⁰³⁴.

Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (510-597/1116-1201): Tam adı Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzî el-Bağdâdî'dir. 510/1116 yılı civarında Bağdâd'da Nehrü'l-Mu'allâ'daki Derbu Habîb'de¹⁰³⁵ doğmuştur. Ayrıca hadis, fıkıh, kıraat ve Arap dili ve edebiyatı tahsil etmiştir. Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed ed-Dîneverî, Ebû Hakîm İbrâhîm b. Dînâr en-Nehrevânî, İbn Ebû Ya'lâ¹⁰³⁶ ve İbnü'z-Zâgûnî'den fıkıh eğitimi almıştır. Fıkhın yanı sıra tefsir, hadis, tarih, lügat ve nahiv sahalarında önde gelen isimlerdendir. İbnü'l-Cevzî, Hanbelî mezhebinin önemli âlimlerindedir. Ayrıca dönemin önemli vâizlerinden biridir. Hocası İbnü'z-Zâgûnî'nin vefatının ardından (527/1132) Mansûr Camii'nde vaaz vermeye başlamıştır. Kasr, Rusâfe, Mansûr, Bâbu Bedr camileri, Ümmü'l-Halife Türbesi ve başka yerlerde halifeler, vezirler, emîrler, hükümdarlar, âlimler ve hemen hemen her sınıftan insanlar vaaz meclislerine katılmıştır. 12 Ramazân 597/16 Haziran 1201 tarihinde Bağdâd'da vefat etmesinin akabinde Bâbu Harb Mezarlığı'nda Ahmed b. Hanbel'in mezarının yanına defnedilmiştir¹⁰³⁷.

İbnü'l-Cevzî, 3 Muharrem 570/4 Ağustos 1174 tarihinde Derbu Dînâr'da inşa ettirdiği “İbnü'l-Cevzî (Derbu Dînâr)” olarak isimlendirilen medresesinde ders

¹⁰³⁴ Uludağ, “Abdülkâdir-i Geylânî”, s.235-236; a.mlf., “el-Gunye”, *DİA*, XIV, 196-197.

¹⁰³⁵ Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, II, 216.

¹⁰³⁶ Sibt İbnü'l-Cevzî “İbnü'l-Ferrâ” vermektedir (*Mir'âtü'z-zamân*, XXII, 94). İbn Receb ise önce “Ebû Ya'lâ b. Ferrâ” sonra da “Ebû Ya'lâ es-Sağîr” (*ez-Zeyl 'alâ tabakâti'l-Hanâbile*, II, 465) ismini aktarmaktadır. Müelliflerin kastettikleri isim, Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın oğlu İbn Ebû Ya'lâ'dır.

¹⁰³⁷ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XXII, 93-95, 114-115; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 140-142; ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, XLII, 287-304; İbnü'd-Dimyâtî, *el-Müstefâd*, XVIII, 155-156; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 706-710; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XIII, 107-109; İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ tabakâti'l-Hanâbile*, II, 458-512; Yavuz - Avcı, “İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec”, s.543.

vermeye başlamıştır¹⁰³⁸. İbnü'l-Cevzî'nin kendisine beş adet medresenin¹⁰³⁹ tahsis edildiğini belirterek Hanbelîliğin ortaya çıkışından kendi dönemine kadar söz konusu mezhebin hiç bu kadar önemli olmadığını vurgulamıştır. Ayrıca 130 eser kaleme aldığını, 100 binden fazla kişinin onun eliyle tövbe ettiğini, 20 binden fazla cezayı affettirdiğini, halife ve vezir başta olmak üzere pek çok önemli şahsiyetin vaazlarını takip ettiğini ve böylesi vaaz meclislerinin daha önce kurulmadığını ifade etmektedir¹⁰⁴⁰. İbnü'l-Cevzî, bu sözleriyle Hanbelîliğin yayılmasında ve önemli bir noktaya gelmesinde de önemli bir pay biçtiği görülmektedir.

İzzü'd-dîn İbnü'l-Esîr, onun özellikle Hanbelî mezhebine muhalif diğer mezhep âlimlerini aşırı derece eleştirdiğini belirtmektedir¹⁰⁴¹. Bu bağlamda mutaassıp bir Hanbelî olduğu akıllara gelebilir. Ancak bazı konularda Ahmed b. Hanbel'e muhalif görüşler belirtmesinden hareketle İbnü'l-Cevzî'nin mezhep taassubu olmadığı belirtilmektedir. Kendisi Selefî-Hanbelî düşüncesinin kökleşmesinde katkıda bulunmuştur¹⁰⁴².

Muhtelif alanlarda pek çok eser kaleme alan İbnü'l-Cevzî'nin konumuz açısından önemli eserleri; *Takrîrü'l-kavâ'id ve tahrîrü'l-fevâ'id fî usûli mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel, Ahkâmü'n-nisâ, Minhâcü'l-kâsîdîn, Der'ü'l-levm ve'd-daym fî savmi yevmi'l-gaym ve Müsîrü'l-garâmi's-sâkin ilâ eşrefi'l-emâkin*'dir¹⁰⁴³.

3.1.1.2. Şâfiî Âlimler

Ebü't-Tayyib et-Taberî (348-450/959-1058): Tam adı Ebü't-Tayyib Tâhir b. Abdullah b. Tâhir b. Ömer'dir. 348/959 yılında Taberistân'a bağlı Âmül'de doğmuştur. Hadis ve fıkıh dersleri almıştır. Özellikle fıkıh eğitimi için İslâm dünyasının farklı şehirlerinde bulunmuştur. Âmül'de Ebû Ali Hasan b. Muhammed ez-Züccâcî'den, Dînever'de Ebü'l-Kâsım Yûsuf b. Ahmed b. Kec'den, Cürcân'da Muhammed b. Ahmed el-Gıtrîfi'den, İsferyân'de Şâfiî Fakih Ebû İshâk el-

¹⁰³⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 211; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 507; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 513; İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ tabakâti'l-Hanâbile*, II, 472; Renterghem, *Les élites bagdadiennes au temps des Seldjoukides*, II, 106.

¹⁰³⁹ İbnü'l-Cevzî'nin görev yaptığı medreseler şunlardır: Ebû Sa'd el-Muharrimî (Şeyh Abdülkâdir el-Geylânî) Medresesi, İbn Dînâr Medresesi, İbnü's-Şemhel Medresesi, İbnü'l-Cevzî (Derbu Dînâr) Medresesi ve Benefşâ Medresesi (İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 401-402; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 143; Renterghem, *Les élites bagdadiennes au temps des Seldjoukides*, II, 104, 106).

¹⁰⁴⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 249-250.

¹⁰⁴¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 181-182; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, XII, 148.

¹⁰⁴² Yavuz - Avcı, "İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec", s.543, 545.

¹⁰⁴³ Yavuz - Avcı, "İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec", s.548.

İsferâyîni'den fıkıh usûlü ve Nişâbûr'da Şâfiî Fakih Ebü'l-Hasan el-Mâsercisî'den fıkıh dersleri almıştır. Daha sonra Bağdâd'a gelmiş ve burada Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Bâfi'den fıkıh dersleri alıp, Ebû Hâmid el-İsferâyîni'nin ilim meclislerine iştirak etmiştir. Ebü't-Tayyib et-Taberî kısa süre sonra Irak'ta Şâfiî mezhebinin önde gelen isimlerinden biri olmuş ve önemli fakihler yetiştirmiştir. Öğrencileri arasında Hatîb el-Bağdâdî, Ebû İshâk eş-Şîrâzî, İbnü's-Sabbâğ, İbn Mâkûlâ, Ebû Ma'şer et-Taberî ve Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed el-Ukberî gibi önemli isimler bulunmaktadır¹⁰⁴⁴. Kendisi önce Bâbü't-Tâk kâdılığı tayin edilmiştir. Kerh kâdısı Hanefî Fakih Ebû Abdullah es-Saymerî'nin 436/1045 yılında vefatından sonra da uhdesinde bulunan Bâbü't-Tâk kâdılığına ilaveten Kerh kâdılığı görevi de ona verilmiştir. Vefat edinceye kadar da görevinde kalmıştır¹⁰⁴⁵. Kaynaklarda münâzaralara katılan, fetva veren, fakihlerin eksiğini tamamlayan, bazı açıklamalar getiren ve hatalarını düzelten bir âlim olarak tanıtılmaktadır. 19 Rebûlevvel 450/16 Mayıs 1058 tarihinde Bağdâd'da vefat etmiş ve Bâbu Harb Mezarlığı'nda Ahmed b. Hanbel'in kabrinin yanına defnedilmiştir¹⁰⁴⁶.

Fıkıh, usûl, cedel ve hilâf sahasında donanımlı olan et-Taberî diğer mezheplerin otorite isimleri yaptığı münâzaralarla da tanınmaktadır. Hanefilerin otorite isimleri Ebü'l-Hasan et-Tâlekânî ve el-Kudûrî ile yaptığı münâzaralar kaynaklarda nakledilmektedir. Ebû İshâk eş-Şîrâzî, hocasını “gördüğü en nitelikli âlim” olarak nitelendirmektedir. et-Taberî'nin fıkıh, usûl, hilâf ve cedelle ilgili birçok eser kaleme aldığı belirtilmektedir. eş-Şâfiî'nin önde gelen öğrencilerinden biri olan el-Müzenî'nin (öl. 264/878) *el-Muhtasar*'ına (*el-İhtisâr*) *Şerhu Muhtasari'l-Müzenî* isimli şerhi kaleme almıştır. et-Taberî'nin Şâfiî fikhına dair bilgisinin genişliğini gösteren ve klasik mezhep literatüründe sıkça referans gösterilen bir eserdir. *Ravzatü'l-müntehâ fi mevlidi'l-İmâmi's-Şâfiî* isimli eserin son kısımları, Şâfiî fukahâsından bazı isimlerin biyografilerini ihtiva etmektedir. Bu bakımdan Şâfiî mezhebinin ilk tabakât türündeki ilk örneklerinden sayılmaktadır. Ayrıca *el-*

¹⁰⁴⁴ Ebû İshâk eş-Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, s.127; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 39-40; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, II, 512, 514-515; Zekeriyâ el-Kazvîni, *Âsâru'l-bilâd*, s.194; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXX, 241-245; Bilal Aybakan, “Taberî, Ebü't-Tayyib”, *DİA*, XXXIX, 313-314.

¹⁰⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 50-51; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 401; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, II, 515; Zekeriyâ el-Kazvîni, *Âsâru'l-bilâd*, s.194; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXX, 242; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 662; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 145.

¹⁰⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 162-163; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 493; el-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s.22; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, II, 515; Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, I, 536; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXX, 245. Zekeriyâ el-Kazvîni, cenaze namazının Halife Ebü'l-Hasan el-Mühtedî tarafından kılındığını belirtse de (*Âsâru'l-bilâd*, s.194) dönemin halifesi el-Kâ'im Biemrillâh'tır.

Mücerred fi'l-mezheb, nazım şeklindeki *Manzûme fi'l-fikh* ile İbnü'l-Haddâd el-Kinânî'nin (öl. 344/955) *el-Fürû'* (*el-Fürû'u'l-müvelledât*) isimli eserine *Şerhu Fürû' i İbni'l-Haddâd* adıyla yazdığı şerhi, *el-Minhâc fi'l-hilâfiyyât* ve *Şerhu'l-Kifâye fi'l-usûl* isimli eserleri bulunmaktadır.¹⁰⁴⁷

el-Mâverdî (364-450/974-1058): Tam adı Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, 364/974-75 yılında Basra'da doğmuştur. İlk fıkıh eğitimini, burada Mu'tezilî âlim Ebü'l-Kâsım Abdülvâhid b. Hüseyin es-Saymerî'den almıştır. 398/1008 yılında Bağdâd'da gelen el-Mâverdî, Şâfiî fakihler Ebû Hâmid el-İsferâyînî ve Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Bâfi'den fıkıh tahsil etmiştir. Birçok yerde kâdılık görevinde bulunmuştur. Basra ve Bağdâd'da uzun yıllar fıkıh, fıkıh usûlü, tefsir ve ahlâk ders vererek başta Hatîb el-Bağdâdî olmak üzere pek çok öğrenci yetiştirmiştir. Şâfiî mezhebinin hâfizliğini da yapmıştır. Abbâsî-Selçuklu ilişkilerinin ilk devrelerinde elçilik görevinde bulunmuştur. 30 Rebûlevvel 450/27 Mayıs 1058 tarihinde Bağdâd'da vefat eden el-Mâverdî, Bâbu Harb Mezarlığı'na defnedilmiştir.¹⁰⁴⁸

Çok yönlü bir âlim olan el-Mâverdî, fıkıh, tefsir, fıkıh usûlü ve adaba dair pek çok eser kaleme almıştır. Eserleri arasında en önemlileri *el-Hâvi'l-kebîr*, *el-İknâ* ve *el-Ahkâmü's-sultâniyye*'dir.¹⁰⁴⁹ el-Müzenî'nin *el-Muhtasar* isimli eserine yazdığı *el-Hâvi'l-kebîr* başlıklı şerhi, el-Mâverdî'nin Şâfiî mezhebine dair bilgi birikiminin derecesini göstermektedir. Bu çalışma, klasik şerh geleneğinin dışında yeni konularla ilgili hükümleri de ihtiva etmektedir. Ayrıca değişik görüşlerin gerekçeli şekilde açıklanması da kitabın hilâf çalışmalarında önem arz etmesini sağlamıştır.¹⁰⁵⁰ Halife el-Kâdir Billâh'ın Sünnîliği üstün kılmak adına dört fıkıh mezhebinin otoritelerinden birer muhtasar fıkıh kitabı yazmalarını istemesi üzerine el-Mâverdî de *el-Hâvi*'sinin muhtasarı niteliğinde *el-İknâ'* isimli eserini kaleme alarak ona takdim etmişlerdir.

¹⁰⁴⁷ Ebû İshâk eş-Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ'*, s.128; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, II, 514; İbn Kâdî Şuhbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, I, 237-238; Aybakan, "Taberî, Ebü't-Tayyib", s.314; a.mlf., *İmam Şâfiî ve Fıkıh Düşüncesinin Mezhepleşmesi*, s.228.

¹⁰⁴⁸ Ebû İshâk eş-Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ'*, s.131; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 41; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, V, 1955-1957; el-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s.22; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 282-284; Ebü'l-Fidâ, *Târihu Ebi'l-Fidâ*, I, 536; ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXX, 252-254; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 762; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 187; a.mlf., *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, I, 397-398; Kallek, "Mâverdî", s.180.

¹⁰⁴⁹ ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXX, 253-254; Aybakan, *İmam Şâfiî ve Fıkıh Düşüncesinin Mezhepleşmesi*, s.229.

¹⁰⁵⁰ Hasan Ali Görgülü, "el-Hâvi'l-kebîr", *DİA*, XVI, 534-535; Kallek, "Mâverdî", s.184; Aybakan, *İmam Şâfiî ve Fıkıh Düşüncesinin Mezhepleşmesi*, s.229.

Halife, bunların arasında el-Mâverdî'nin eserini çok beğenmiştir¹⁰⁵¹. el-Kâdir Billâh veya halefi el-Kâ'im Biemrillâh'ın isteği üzerine kaleme alındığı belirtilen *el-Ahkâmü's-sultâniyye* başta imâmet konusu olmak üzere devlet teşkilâtı, idarî, hukukî ve ekonomi yapıya dair farklı konuları ihtiva eden 20 bölümden oluşmaktadır¹⁰⁵².

Hatîb el-Bağdâdî (392-463/1002-1071): Tam adı Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Bağdâdî'dir. 23 Cemâzûlâhîr 392/9 Mayıs 1002 tarihinde Bağdâd'ın güneybatısındaki Derzîcân Köyü'nde¹⁰⁵³ doğmuştur¹⁰⁵⁴. Hadis, kıraat ve fıkıh eğitimi almıştır. Bağdâd'da Şâfiî fakihler Ebü't-Tayyib et-Taberî ve Ebû Hâmid el-İsferâyînî'den fıkıh eğitimi almıştır. İlim tahsili için İslâm dünyasının muhtelif yerlerine seyahatler yapmıştır. Dönemin önemli âlimlerinden biridir. Esasen muhaddis ve tarihçi olmakla birlikte muhtelif ilimlerde eser yazmıştır. Abbasî veziri Reîsü'r-rüesâ'nın himayesine girmiştir. Ancak Arslan el-Besâsîrî'nin Bağdâd'a hâkim olduktan sonra veziri katletmesi ile o da öldürülmekten korkmaya başlamıştır. Zira hâmisinin katlinden sonra korumasız kalmıştır. Bunu fırsat bilen ve kendisine husumet besleyen Hanbelî mezhebinden bir grup, *Târîhu Bağdâd*'da bazı Hanbelîlere yönelik yazdıklarından dolayı onu rahatsız etmeye başlamıştır. Korumasız kalan el-Bağdâdî, Safer 451/Nisan 1059 tarihinde şehri terk edip Dımaşk'a gitmek zorunda kalmıştır. Dımaşk'ta da Şîiler ile kavgalar yaşamış hatta hayatına kastedilmiştir. Muhtemelen bu nedenle oradan da ayrılıp sırasıyla Sûr, Trâblus ve Haleb'de ikamet ettikten sonra ömrünün sonlarına doğru 462/1070 yılında Bağdâd'a geri dönmüştür. 7 Zilhicce 463/5 Eylül 1071 tarihinde Nizâmîyye Medresesi'nin civarındaki Derbü's-Silsile'deki evinde vefat etmiştir. Bâbu Harb Mezarlığı'nda medfûn sûfi Bişr el-Hâfi (öl. 227/841)'nin yanına defnedilmiştir¹⁰⁵⁵.

¹⁰⁵¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, V, 1956; Küçükkaşçı, "Kâdir-Billâh", s.127-128.

¹⁰⁵² el-Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultaniyye: İslâm'da Devlet ve Hilâfet Hukuku*, Türkçe trc. Ali Şafak, İstanbul 2017; Mehmet Erkal, "el-Ahkâmü's-Sultâniyye", *DİA*, I, 555-556; Kallek, "Mâverdî", s.184.

¹⁰⁵³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, II, 450.

¹⁰⁵⁴ M. Yaşar Kandemir, Mekke-Medine yolundaki Vâdilemel'in Guzeyye kasabasında doğduğunu belirtmektedir ("Hatîb el-Bağdâdî", *DİA*, XVI, 452). Ancak Sıbt İbnü'l-Cevzî ve modern araştırmalarda el-Bağdâdî'nin Derzîcân Köyü'nde doğduğu aktarılmaktadır. Ayrıca el-Bağdâdî, babası hatip Ebü'l-Hasan Ali b. Sâbit b. Ahmed Mehdî'nin yaklaşık 20 sene Derzîcân'da hatiplik yaptığını ve 412/1022 yılında Bağdâd'da vefat ettiği Bâbu Harb Mezarlığı'na defnedildiği bilgisini vermektedir. Bunun dışında Guzeyye'de ikamet ettiğine dair bir bilgi aktarmamaktadır (Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, XIII, 279-280; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 239; Ahmed Ateş, "el-Hatîb el-Bağdâdî ve Taqyd al-İlm Adlı Eseri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, I/1 (1952), s.91; W. Marçais, "Hatîb Bağdâdî", *IA*, V/1, 365). Bu hususları dikkate aldığımızda el-Bağdâdî'nin doğum yerinin Guzeyye olamayacağını düşünmekteyiz.

¹⁰⁵⁵ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk*, s.149; es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 151; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 129-130, 134; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, I, 384-396; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 226-227; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 74; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 239-241; İbn

İbnü'l-Cevzî ve bilgileri ondan aktaran İbn Kesîr, Hatîb el-Bağdâdî'nin evvelâ Hanbelî olduğunu ve bu mezhebin savunuculuğunu yaptığını ancak daha sonra Şâfiî mezhebine intisap ettiğini aktarmaktadırlar. Onun, mezhep değiştirmesinin ardından her fırsatta Ahmed b. Hanbel aleyhinde konuşmaya ve Hanbelîleri eleştirilmeye başladığını da belirtmektedirler. Bununla birlikte Hanbelî âlim İbnü'l-Cevzî de onu eleştirmiştir. O, Ahmed b. Hanbel ve Hanbelîleri savunarak el-Bağdâdî'nin dünyevî işlere meyilli olduğunu belirtmiştir. Yine aynı âlim, el-Bağdâdî tarafından kaleme alınan eserlerin çoğunun aslında Ebû Abdullah es-Sûrî'ye ait olduğunu veya es-Sûrî'nin yazmaya başladığını ancak el-Bağdâdî'nin bunları tamamlayıp kendine ait olduğu söylediğini aktarmaktadır¹⁰⁵⁶. İbnü'l-Cevzî, onun önceleri Hanbelî olduğunu belirtmesine rağmen Şâfiî âlimlerden fıkıh eğitimi alması ve fıkıh hocaları arasında Hanbelî âlimlerin olmaması, el-Bağdâdî'nin mezhep değiştirdiği yönündeki iddiayı zayıflatmaktadır. el-Bağdâdî'nin yaşadığı dönemde Eş'arîler ile Hanbelîler arasındaki sıkıntılardan dolayı onun da bunlardan etkilenerek mezhep taassubuna kapıldığı ve Hanbelîleri ağır bir şekilde eleştirdiği belirtilmektedir¹⁰⁵⁷.

Hatîb el-Bağdâdî başta hadis ve tabakât olmak üzere fıkıh, tarih, rical ve usûl sahasında 100'e yakın eser kaleme almıştır. Fıkıh sahasındaki en önemli eseri *el-Fakîh ve'l-mütefakkîh*, Şâfiîliğin en eski fıkıh usûlü kitaplarından biridir. Ancak klasik manada bir usûl kitabı değildir. Eser, muhaddis ile fakihlerin birbirlerine yaklaşması ve muhaddislerin hadislerin fikhını mutlak suretle bilmeleri gerektiğini göstermek amacıyla yazılmıştır. Fıkıh usûlü ve eğitim-öğretim konularını da bir muhaddis olarak incelemektedir¹⁰⁵⁸. Bu çalışması dışında kaynaklarda ismi zikredilen ancak günümüzde mevcudiyeti bilinmeyen veya haklarında herhangi bir bilgi olmayan eserleri de bulunmaktadır.

Ebû İshâk eş-Şîrâzî (393-476/1003-1083): Tam adı Ebû İshâk Cemâlü'd-dîn İbrâhîm b. Ali b. Yûsuf el-Fîrûzâbâdî eş-Şîrâzî'dir. 393/1003 yılında Şîrâz'ın güneyindeki Fîrûzâbâd'da doğmuştur. Hadis ve fıkıh alanında eğitim almakla birlikte pek çok konuda bilgi sahibidir. 410/1019 yılında Şîrâz'a gidip Ebû Abdullah el-

Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, I, 92-93; ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXI, 85-110; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 27-29, 31; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 220-221; Kandemir, "Hatîb el-Bağdâdî", s.452-454.

¹⁰⁵⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 131-135; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 29-30; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 221.

¹⁰⁵⁷ Kandemir, "Hatîb el-Bağdâdî", s.455.

¹⁰⁵⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, I, 92; Ferhat Koca, "el-Fakîh ve'l-Mütefakkîh", *DİA*, XII, 127-128; Kandemir, "Hatîb el-Bağdâdî", s.458; Boynukalın, *Fıkıh Usulü Alimleri ve Eserleri*, s.118.

Cellâb'dan, sonrasında Basra'ya geçip Ebû Ahmed Abdülvehhâb b. Muhammed b. Râmîn el-Bağdâdî'den fıkıh dersleri almıştır. Şevvâl 415/Aralık 1024 tarihinde Bağdâd'da gelen eş-Şîrâzî burada da Ebû Hâtim Mahmûd b. Hasan et-Taberî el-Kazvînî, Kâdı Ebü't-Tayyib et-Taberî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Beyzâvî ve Ebü'l-Kâsım Mansûr b. Ömer el-Kerhî'den fıkıh, usûl, hilâf ve cedel tahsil etmiştir. Fıkıh, fıkıh usûlü ve hadis sahasında dönemin önemli âlimlerinden biridir¹⁰⁵⁹. Hocası Ebü't-Tayyib et-Taberî'nin isteğiyle önce onun mescidinde, sonrasında 430/1039'da Bâbü'l-Merâtib'teki bir mescidde fıkıh dersleri vermiştir¹⁰⁶⁰. Devrin siyasî ve sosyal olaylarında da etkin rol oynamıştır. Dördüncü Bölüm'de detaylı olarak incelenen İbnü'l-Kuşeyrî'nin sebep olduğu olaylarda Şâfiî-Eş'arîlerin liderliğini yaptığı görülmektedir. el-Muktedî Biemrillâh, Irak Amîdi Ebü'l-Feth b. Ebi'l-Leys hakkındaki şikâyetlerini ihtiva eden bir mektupla Şâfiî fakih Ebû İshâk eş-Şîrâzî'yi Zilhicce 475/Nisan-Mayıs 1083 tarihinde elçi olarak Nişâbûr'a Sultan Melikşâh'ın huzuruna gönderilmiştir. eş-Şîrâzî, Nişâbûr'da Melikşâh ve Nizâmü'l-mülk tarafından çok iyi ağırlanmış, istekleri de yerine getirilmiştir. Fakih, burada İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'yle Nizâmü'l-mülk'ün huzurunda bir münâzara da yapmış ve sonrasında Bağdâd'a dönmüştür¹⁰⁶¹. Kısa süre sonra, 21 Cemâzülâhir 476/5 Kasım 1083 tarihinde burada vefat etmiştir. Cenazesi Hanbelî âlim Ebü'l-Vefâ İbn Akîl tarafından yıkanmış ve Bâbu Ebrez Mezarlığı'na defnedilmiştir¹⁰⁶². Cenaze namazına Halife el-Muktedî Biemrillâh da katılmıştır¹⁰⁶³.

Bağdâd'da Şâfiîlerin şeyhi ve Nizâmiyye Medresesi'nin müderrisidir. Vezir Nizâmü'l-mülk, onu müderris olarak atamak amacıyla medreseyi inşa ettirmiştir

¹⁰⁵⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 228-229; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 377; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, I, 29-31; Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, II, 7; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXII, 148-151; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 86-87; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 255; Aybakan, *İmam Şâfiî ve Fıkıh Düşüncesinin Mezhepleşmesi*, s.230-231; a.mlf., “Bağdat Nizâmiyye Medresesi'nin İlk Müderrisi Ebû İshak eş-Şîrâzî (476/1083)”, *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum, 07-08-09 Kasım 2008*, II, İstanbul 2011, s.699-700.

¹⁰⁶⁰ es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, IV, 218.

¹⁰⁶¹ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ'*, s.203; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 283; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 119-120; el-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s.75-76; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 369; Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, II, 6 (474/1081-82 yılında aktarmaktadır); el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe*, s.184 (478/1080 yılında gerçekleştiğini belirtmektedir); es-Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ'*, s.651; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmi'u'd-düvel*, I, Türkçe trc. s.89.

¹⁰⁶² Yâkût el-Hamevî, kabrinin Tâciyye Medresesi'nin yanında olduğunu belirtmektedir (*Mu'cemu'l-buldân*, II, 5). Nitekim Selçuklu veziri Tâcü'l-mülk Ebü'l-Ganâ'im, eş-Şîrâzî'nin kabrinin üzerine bir türbe yaptırmış (es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, V, 329, n.1), ayrıca yanına da Tâciyye Medresesi'ni inşa ettirmiştir.

¹⁰⁶³ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ'*, s.203; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 230-231; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 289; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 124; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 379; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXII, 163; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 87; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 255-256; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmi'u'd-düvel*, I, Türkçe trc. s.89.

(459/1067). Ancak medresenin açılışına gitmemesinden¹⁰⁶⁴ dolayı, bu görevi kabul eden İbnü's-Sabbâğ'ın 20 günlük müderrisliğinin akabinde burada ders vermeye başlamıştır. Vefat edinceye kadar müderrislik görevini sürdürmüştür¹⁰⁶⁵. Onun vefatı sırasında Bağdâd'da bulunan Selçuklu vezirinin oğlu Mü'eyyidü'l-mülk, Nizâmiyye Medresesi'ne Ebû Sa'd Abdurrahman b. el-Me'mûn el-Mütevellî'yi müderris olarak tayin etmiştir. Ancak babası durumu haber alınca olanları yadırgamış ve “Şeyh Ebû İshâk'tan sonra medrese bir yıl kapatılmalıydı.” demiştir¹⁰⁶⁶.

eş-Şîrâzî'nin fıkıh, hilâf, akaid, usûl ve tabakât sahalalarında yazdığı birçok eseri bulunmaktadır. Muhtasar olarak kaleme alınan *et-Tenbîh fî fîrû'î'l-fıkhi's-Şâfi'î*, Şâfiî fikhının beş temel eserinden biridir. Söz konusu kitap, delil ve tartışmaları içermemektedir¹⁰⁶⁷. Şâfiî fikhının temel kaynaklarından biri olan *el-Mühezzeb fî fıkhi'l-İmâm eş-Şâfi'î*, ilgili mezhebin esas hükümleri ile mezhep içi ihtilâfları kanıtlarıyla ihtiva etmektedir¹⁰⁶⁸. Eser, Şâfiî medreselerinde ders kitabı olarak okutulup ezberletilmiştir. Mütakellim yöntemiyle hilâf konusunda kaleme alınan *et-Tebîra fî usûli'l-fikh*, cedelle ilgili *el-Mülahas fî'l-cedel*, fıkıh usûlü mevzularının cedel yöntemiyle incelendiği *el-Ma'ûne fî'l-cedel*, eş-Şâfiî ile Ebû Hanîfe arasındaki 555 hilâf meselesinin delilleri aktarılmadan hulasa olarak ele aldığı *Muhtasar fîma'htelefe fîhi Ebû Hanîfe ve's-Şâfi'î*, *el-Lüma' fî usûli'l-fikh*, *Şerhu'l-Lüma'*, *en-Nüket fî'l-mesâ'ili'l-muhtelef fihâ beyne's-Şâfi'î ve beyne Ebû Hanîfe*, *el-Muhtasar fî usûli mezhebi's-Şâfi'î*, *el-İşâre ilâ mezhebi ehli'l-hak*, *'Akîdetü's-selef* ve *Tabakâtü'l-fukahâ* isimli eserleri bulunmaktadır¹⁰⁶⁹.

İbnü's-Sabbâğ (400-477/1009-1084): Tam adı Ebû Nasr Abdüsseyyid b. Muhammed b. Abdilvâhid b. Ahmed b. Ca'fer es-Sabbâğ el-Bağdâdî'dir. 400/1009 yılında Bağdâd'da doğmuştur. Hadis ve fıkıh tahsil etmiştir. Fıkıh eğitimini Kâdı Ebü't-Tayyib et-Taberî'den almıştır. Fıkıh alanında dönemin önemli âlimlerinden

¹⁰⁶⁴ Detaylı bilgi için bkz. Ocak, *Nizâmiye Medreseleri*, s.89-91.

¹⁰⁶⁵ Aybakan, “Bağdat Nizâmiye Medresesi'nin İlk Müderrisi Ebû İshak eş-Şîrâzî (476/1083)”, s.704.

¹⁰⁶⁶ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ'*, s.203; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 227; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 289; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 124; el-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s.76; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 380; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, I, 31; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 85, 88; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 254, 256; Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmi'u'd-düvel*, I, Türkçe trc. s.89-90.

¹⁰⁶⁷ Bilal Aybakan, “et-Tenbîh”, *DİA*, XL, 447-449.

¹⁰⁶⁸ Bilal Aybakan, “el-Mühezzeb”, *DİA*, XXXI, 518-520.

¹⁰⁶⁹ Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri ve Diğer Mezheplerin Meşhurları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2017⁵, s.387-390; Aybakan, *İmam Şâfiî ve Fıkıh Düşüncesinin Mezhepleşmesi*, s.232-233; a.mlf., “Şîrâzî, Ebû İshak”, s.185-186; a.mlf., “Bağdat Nizâmiye Medresesi'nin İlk Müderrisi Ebû İshak eş-Şîrâzî (476/1083)”, s.711-715; Boynukalın, *Fıkıh Usûlü Âlimleri ve Eserleri*, s.121-122.

biriydi. Aynı zamanda Irak'taki bütün Şâfiîlerin reisiydi. Kaynaklarda mensubu olduğu mezhebi Ebû İshâk eş-Şîrâzî'den daha iyi bildiği aktarılmaktadır. İbn Hallikân, kendisinin Ebû İshâk'a benzediğini belirtmekteyse de bunun hangi yönden olduğu açıklamamaktadır. Muhtelif bölgelerden gelen talebeler kendisinden fıkıh dersleri almışlardır. Ayrıca fetvalar da vermiştir. 13 veya 14 Cemâzûlevvel 477/17 veya 18 Eylül 1084 tarihinde vefat eden İbnü's-Sabbâğ, Kerh Mahallesi'ndeki Derbû's-Selûlî'de bulunan evine defnedilmiştir. Daha sonra naaşı buradan alınarak Bâbu Harb Mezarlığı'na nakledilmiştir¹⁰⁷⁰.

Bağdâd Nizâmiyye Medresesi'nde ilk dersi veren âlim olup yukarıda ifade edildiği üzere 20 gün süreyle müderrislik yapmıştır. Daha sonra Nizâmü'l-mülk ısrarı ve baskıları neticesinde Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin müderrisliği kabul etmesiyle İbnü's-Sabbâğ'ın hocalığı sona ermiştir. eş-Şîrâzî'nin vefatından (476/1083) sonra Mü'eyyidü'l-mülk, Ebû Sa'd el-Mütevelli'yi müderris olarak tayin etmişse de Nizâmü'l-mülk'ün “Şeyh Ebû İshâk'tan sonra medrese bir yıl kapatılmıydı.” şeklindeki itirazı üzerine el-Mütevelli azledilmiş ve bir yıl sonra da İbnü's-Sabbâğ atanmıştır (477/1084-85). Ancak bir yıl ders verdikten sonra görme yetisini kaybetmesi üzerine görevden azledilmiştir¹⁰⁷¹.

Hanefî mezhebine mensup Bağdâd Kâdilkudâtı Ebû Abdullah ed-Dâmegânî ile münâzara yaptığı dikkate alınırsa İbnü's-Sabbâğ'ın Şâfiî fıkında önemli bir mevkiide olduğu söylenebilir¹⁰⁷².

Fıkıh, hilâf, usûl ve tasavvuf sahasında eserler kaleme alan İbnü's-Sabbâğ'ın konumuz açısından önemli eseri şunlardır: Şâfiî fikhî üzerine kaleme aldığı *eş-Şamil*, en önemli eseri olmakla birlikte İbn Hallikân tarafından Şâfiî fikhının en güvenilir kaynaklarından biri olduğu belirtilmektedir. *el-Kâmil*, Şâfiî ve Hanefî mezhepleri arasındaki ihtilafı konuları ihtiva etmektedir. Fıkıh usûlü sahasında kaleme aldığı *et-Tarîkü's-sâlim ilallâh (Tezkiretü'l-âlim ve't-tarîku's-sâlim* veya *'Uddetü'l-âlim*

¹⁰⁷⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 236-237; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 297; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 130; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 391; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 217-218; ez-Zehbî, *Târihu'l-İslâm*, XXXII, 197-199; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 91-92; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 258; M. Kâmil Yaşaroğlu, “İbnü's-Sabbâğ”, *DİA*, XXI, 192; Abdülkerim Özaydın, “Bağdat Nizamiye Medresesi Müderrisi Ebû Nasr İbnü's-Sabbâğ (ö. 477/1084)”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarihi Dergisi*, 68 (2018/2), s.2-5.

¹⁰⁷¹ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ'*, s.203; Sadru'd-dîn el-Hüseynî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçûkiyye*, s.47; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 237; el-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s.76; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 391; ez-Zehbî, *Târihu'l-İslâm*, XXXII, 198-199; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 92; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 258; Özaydın, “Bağdat Nizamiye Medresesi Müderrisi Ebû Nasr İbnü's-Sabbâğ (ö. 477/1084)”, s.6-7.

¹⁰⁷² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 237.

ve't-tarîku's-sâlim) ve el-'Udde (el-'Umde) fî usûli'l-fikh; muhtelif fikhî sorulara verdiği fetvaları ihtivan eden *Fetâvâ ve Kifâyetü'l-sâ'il* (*Kifâyetü'l-mesâ'il*) isimli eserleri bulunmaktadır¹⁰⁷³.

Ebû Sa'd el-Mütevelli (426-478/1035-1086): Tam adı Ebû Sa'd Cemâlî'd-dîn Abdurrahman b. Me'mûn b. Ali el-Mütevelli en-Nîşâbü'rî'dir. 426/1035 veya 427/1036 yılında Nîşâbü'r'da doğmuştur. Hadis ve fikh eğitimi almıştır. Merverrûz'da Kâdî Ebû Ali el-Merverrûzî'den, Merv'de Ebû'l-Kâsım Abdurrahman el-Fûrânî'den ve Buhârâ'da Ebû Sehl Ahmed b. Ali el-Ebîverdî'den fikh tahsil etmiştir. Aslen Nîşâbü'rly olmakla birlikte Bağdâd'da gelen Ebû Sa'd'ın şehre geliş tarihi bilinmemektedir¹⁰⁷⁴. Belirtildiği üzere Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin vefatından sonra Mü'eyyidü'l-mülk tarafından Nizâmiyye Medresesi'ne müderris olarak tayin edilmişse de Nizâmü'l-mülk itirazı üzerine göreve başlayamamıştır¹⁰⁷⁵. eş-Şîrâzî'den sonra İbnü's-Sabbâğ müderrisliğe tayin edilmiştir. Ancak onun görme yetisini kaybetmesi üzerine Ebû Sa'd el-Mütevelli bu göreve atanmıştır. Medresede fikh usûlü ve fûrû-i fikh dersleri okutmuştur. Ebû Sa'd el-Mütevelli, müderrislik görevini kısa bir süre devam ettirebilmiştir. Zira 8 Şevvâl 478/27 Ocak 1086 tarihinde Bağdâd'da vefat etmiştir. Ebû Bekr eş-Şâmî tarafından kıldırılan cenaze namazından sonra Bâbu Ebrez Mezarlığı'na defnedilmiştir¹⁰⁷⁶.

Şâfi mezhebinde muhakkik fakihlerden biri olan Ebû Sa'd'ın *Tetimmetü'l-İbâne*, isminde zeyil eseri bulunmaktadır. Bu çalışma, hocası Ebû'l-Kâsım el-Fûrânî tarafından fikh sahasında kaleme alınan ancak tamamlayamayan *el-İbâne*'nin "hudûd" bölümüne kadarki kısımlarıdır. Fakat Ebû Sa'd da eseri tamamlayamadan

¹⁰⁷³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 237; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 297; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 130; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 391; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 92; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 258; Yaşaroğlu, "İbnü's-Sabbâğ", s.192-193; Boynukalın, *Fikh Usulü Alimleri ve Eserleri*, s.123; Özeydın, "Bağdat Nizamiye Medresesi Müderrisi Ebû Nasr İbnü's-Sabbâğ (ö. 477/1084)", s.8-9.

¹⁰⁷⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 244; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 302; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 134; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 397; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 133-134; ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXII, 226; a.mlf., *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, XVIII, 585; el-İsnevî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, I, 305-306; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 95; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 260; Metin Yurdağür, "Mütevelli, Abdurrahman b. Me'mûn", *DİA*, XXXII, 220.

¹⁰⁷⁵ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ'*, s.203; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 227; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 289; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 124; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 133; ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXII, 226; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 85, 88; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 254, 256.

¹⁰⁷⁶ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ'*, s.204; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 244; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 397; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 134; ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXII, 226; a.mlf., *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, XVIII, 585-586; Yurdağür, "Mütevelli, Abdurrahman b. Me'mûn", s.220.

vefat etmiştir. Bunun dışında ferâiz ve hilâf sahasında kaleme aldığı *Muhtasaru fi'l-ferâ'iz* ve *Kitâbu fi'l-hilâf* adlı iki eseri daha bulunmaktadır¹⁰⁷⁷.

Ebû Bekr eş-Şâmî (400-488/1009-1095): Tam adı Ebû Bekr Muhammed b. el-Muzaffer b. Bekrân el-Hamevî eş-Şâmî'dir. 400/1009 yılında Hamâ'da doğmuştur. Fıkıh, hadis ve kıraat eğitimi almıştır. 417/1026-27 yılında hacca gitmesinin ardından dönüşünde Hamâ'da fıkıh eğitimine başlamıştır. 420/1029-30 yılında Bağdâd'da gelen Ebû Bekr eş-Şâmî, burada Ebü't-Tayyib et-Taberî'den fıkıh tahsil etmiştir. Hatta et-Taberî'nin *Ta'lika* isimli eserini ezberlediği rivayet edilmektedir. Bağdâd Kâdılkudâtı Ebû Abdullah ed-Dâmegânî'nin huzurunda şahitlik yapmıştır. Dönemin önemli Şâfiî fakihlerinden birisidir. 55 yıl boyunca Katî'atü'r-Rebî'deki kendi mescidinde *Kur'ân-ı Kerîm* okutup öğretmiş, hadis ve fıkıh dersleri vermiştir¹⁰⁷⁸. Kâdılkudât Ebû Abdullah ed-Dâmegânî, Recep 478/Ekim-Kasım 1085'te vefat edince, Abbâsî veziri Ebû Şücâ'nın tavsiyesi üzerine Halife el-Muktedî Biemrillâh tarafından eş-Şâmî kâdılkudâtlığı atamıştır (12 Şabân 478/3 Aralık 1085)¹⁰⁷⁹. Vefat edinceye kadar on sene boyunca görevde kalan eş-Şâmî, 10 Şevvâl 488/13 Ekim 1095 tarihinde Bağdâd'da vefat etmiş ve Kerh Mahallesi'nde Bâbü'l-katî'ati'l-fukahâ'daki Şâfiî âlim Ebü'l-Abbâs İbn Süreyc'in (öl. 306/918) Türbesi'ne defnedilmiştir¹⁰⁸⁰.

Ebû Bekr eş-Şâmî'nin fıkıh usûlü sahasında kaleme aldığı *Kitâbu fi usûli'l-fikh* isimli eseri bulunmaktadır. Ayrıca *el-Beyânu fi usûli'l-fikh* isimli bir eserinin olduğu belirtilse de aslında bu eser *el-Beyânu fi'an usûli'd-dîn* adlı akaid eseridir¹⁰⁸¹.

¹⁰⁷⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 134; ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXII, 227; el-İsnevî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, I, 306; Yurdağur, "Mütevelli, Abdurrahman b. Me'mûn", s.220.

¹⁰⁷⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 27; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 477-478; ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXIII, 276-277; el-İsnevî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, II, 95; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 152; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 296; Boynukalın, *Fıkıh Usulü Alimleri ve Eserleri*, s.128. İbn Kesîr'in Türkçe tercümesinde "eş-Şâmî" yerine "eş-Şâşî" nisbesi aktarılmaktadır.

¹⁰⁷⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 241; aynı eser, XVII, 27; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 302; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 134; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 394, 478; ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXIII, 278; el-İsnevî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, II, 95-96; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 93-94; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 259; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvînî, *Târih-i güzide*/Öztürk, s.286; Göl, *Abbâsîler Döneminde Kâdi'l-kudâthk*, s.158-159.

¹⁰⁸⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 29; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 398; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 213; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 478; ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXIII, 280; el-İsnevî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, II, 96; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 152-153; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 296-297. İbn Kutluboğa, Hanefî mezhebi mensuplarına dair kaleme aldığı tabakâtında - bilmediğimiz bir nedenden dolayı- Ebû Bekr eş-Şâmî'nin biyografisine kısaca yer vermektedir (*Tâcü't-terâcim*, s.280-281). Ancak mezhebine dair herhangi bir malumat belirtmemektedir.

¹⁰⁸¹ Boynukalın, *Fıkıh Usulü Alimleri ve Eserleri*, s.128.

Ebû Muhammed Ca'fer b. Ahmed es-Serrâc (419-500/1028-1106): Tam adı Ebû Muhammed Ca'fer b. Ahmed b. el-Hüseyn es-Serrâc el-Bağdâdî'dir. 416/1025-26, 417/1026-27 veya 418/1027-28 yılları belirtilmekle birlikte 419/1028-29 yılında Bağdâd'da doğmuştur. Hadis ve kıraat eğitimi almıştır. İslâm dünyasının farklı şehirlerine seyahat yaparak ilim tahsil etmiştir. Kıraat ilminde dönemin önemli âlimlerinden biridir. Aynı zamanda dil ve nahiv konularında bilgili bir kimse olup birçok şiiri de bulunmaktadır. Muhtelif ilim dallarında eserler kaleme almıştır. 20 Safer 500/21 Ekim 1106 tarihinde Bağdâd'da vefat etmiş ve Bâbu Ebrez Mezarlığı'nda defnedilmiştir. İbnü'l-Esîr, onun Şâfiî, İbnü'l-İmâd ise Hanbelî olduğu belirtmektedir. Hem Şâfiî hem de Hanbelî tabakât kitaplarında biyografisi bulunmaktadır. Bunun yanı sıra bazı Şâfiî ve Hanbelî fıkıh kitaplarını nazma çevirmesinden, es-Serrâc'ın mezhep taassubunun olmadığına işaret etmektedir. Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin Şâfiî fikhına dair eseri *et-Tenbîh fi fûrû'î'l-fikhi's-Şâfi'î*'ni *Kitâbü't-Tenbîh* ismiyle ve Hanbelî fakih Ebü'l-Kâsım el-Hırakî'nin (öl. 334/946) Hanbelî fikhı ile ilgili eseri *el-Muhtasar*'ını *Kitâbü'l-Hırakî* ismiyle manzum olarak kaleme almıştır¹⁰⁸².

el-Kiyâ el-Herrâsî (450-504/1058-1110): Tam adı Şemsü'l-İslâm İmâdü'd-dîn Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali b. el-Herrâsî et-Taberî olsa da “el-Kiyâ el-Herrâsî” ismiyle tanınmıştır. Farsçada “büyük padişah, yönetici, bir kavmin önderi” manasına gelen el-Kiyâ lakabı, kaynaklarda “İlkiyâ” olarak da aktarılmaktadır. 5 Zîlkade 450/24 Aralık 1058'de Taberistân'da doğmuştur. Nişâbûr Nizâmiyye Medresesi'nde İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'den fıkıh eğitimi almıştır. el-Kiyâ ve el-Gazzâlî onun seçkin öğrencileri arasındadır. Ayrıca fıkıh usûlü, hadis, tefsir ve hilâf eğitimi de almıştır. Dönemin önemli Şâfiî fakihlerinden ve mezkûr mezhebin reislerinden biriydi. Hem fıkıh dersleri hem de fetva vermiştir¹⁰⁸³. Sultan Berkyaruk, el-Kiyâ el-Herrâsî'yi Şabân 492/Haziran-Temmuz 1099 tarihinde Halife el-Müstazhir Billâh'a olarak göndermiştir. Ayrıca Gazneli hükümdarı İbrâhîm b.

¹⁰⁸² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 102-104; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 548; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 352; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 10-11; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, I, 357-358; ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXIV, 315-318; İbnü'd-Dimyâtî, *el-Müstefâd*, XVIII, 93-95; el-İsnevî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, II, 45-46; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 197; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 324; İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ tabakâtü'l-Hanâbile*, I, 231-241; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab*, V, 425-426; Ali Turgut, “Serrâc, Ca'fer b. Ahmed”, *DİA*, XXXVI, 569-570.

¹⁰⁸³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 122; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, II, 777-781; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 46-47; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 286; ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXV, 92-94; el-İsnevî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, II, 520; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 210; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 330; Abdülkerim Ünalın, “Kiyâ el-Herrâsî”, *DİA*, XXVI, 126.

Mes'ûd'a da Sultan'ın elçisi sıfatıyla gitmiştir¹⁰⁸⁴. Bu görevlendirmelerden fakihin Berkyaruk nezdinde itibar sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Zîlhicce 493/Ekim 1100 tarihinde Bağdâd'a gelen el-Kiyâ, burada Nizâmiyye Medresesi'ne müderris tayin edilmiştir. Vefatına kadar da bu görevi sürdürmüştür. el-Kiyâ, Bağdâd'da Şâfî mezhebinin otorite isimleri arasında sayılmaktadır¹⁰⁸⁵.

el-Kiyâ el-Herrâsî'nin Halife el-Müstazhir Billâh nezdinde itibarlı olduğu anlaşılmaktadır. Filhakika Recep 495/Nisan-Mayıs 1102 tarihinde Bağdâd şahnesi Necmü'd-dîn İlgâzî b. Artuk, Bağdâd'da gelmiş ve şehir ahalisiyle birtakım problemler yaşamıştır. Bunun üzerine İlgazi, şehrin batı yakasında yağma faaliyetlerine girişmiş, bunu haber alan Halife de el-Kiyâ el-Herrâsî'yi ona göndererek yağmanın sona ermesini sağlamıştır¹⁰⁸⁶. el-Kiyâ el-Herrâsî, 1 Muharrem 504/20 Temmuz 1110 tarihinde Bağdâd'da vefat etmiş ve Bâbu Ebrez Mezarlığı'nda Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin türbesinin yanına defnedilmiştir¹⁰⁸⁷. Hanefî mezhebine mensup Kâdilkudât Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed ed-Dâmegânî ve Ebû Tâlib ez-Zeynebî cenazeye katılmıştır¹⁰⁸⁸.

Bağdâd Nizâmiyye Medresesi'nde müderrislik yaptığı dönemde Bâtînîlikle itham edilmiştir. Bu durum Muhammed Tapar'a bildirilince onun hemen tutuklanmasını ve öldürülmesini istemiştir. Kaynaklarda Hasan es-Sabbâh'ın İlkiyâ lakaplı oğlu ile karıştırılmasından dolayı Bâtînîlikle itham edildiği aktarılmaktadır. Onun, Ehl-i Beyt sevgisinden dolayı Emevî Halifesi Yezîd b. Muâviye'ye lânet edilmesine yönelik fetva vermesinin de bu suçlamaya sebep olduğu görüşü bulunmaktadır. Netice itibariyle suçlamadan dolayı 6 Muharrem 495/31 Ekim 1101 tarihinde tevkif edilmiştir. Ancak Halife el-Müstazhir Billâh ile aralarında Hanbelî âlim İbn Akîl'in bulunduğu bir grup âlim kendisine şefaatçi olmuşlardır. Bunların el-Kiyâ el-Herrâsî'nin sağlam itikâdlı, Bâtînîlikle bir alakası bulunmayan ve ilimde yüksek bir

¹⁰⁸⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 49; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 431; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 240; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 500; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 168-169; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 306.

¹⁰⁸⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 286; el-İsnevî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, II, 521; Ünalın, "Kiyâ el-Herrâsî", s.126.

¹⁰⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 468-469; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 276.

¹⁰⁸⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 122; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 586; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 387; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 47; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 289; ez-Zehbî, *Târihu'l-İslâm*, XXXV, 93; el-İsnevî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, II, 521; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 210; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 331.

¹⁰⁸⁸ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, V, 198.

mevkiide olduğuna şahitlik etmeleri üzerine serbest bırakılmış ve ölümden kurtulmuştur¹⁰⁸⁹.

Mutaassıp bir Şâfiî-Eş'arî olan el-Kiyâ, İsmâîliyye, Râfiziyye, İmâmiyye ve Mu'tezilî gibi mezhepleri sert bir şekilde eleştirmiştir. Onun, eş-Şâfiî'nin düşüncelerine son derece bağlı ve Eş'ariyye akidesini savunan bir âlim olduğu belirtilmektedir¹⁰⁹⁰. el-Kiyâ'nın kaleme aldığı bazı eserleri şunlardır: *Ta'lik fi usûli'd-dîn, et-Telvih, el-Cedel, Şifâ'ü'l-müsterşidîn fi mesâ'ili'l-müctehidîn, Nakzu müfredâti'l-İmâm Ahmed* ve *Mesâ'ilü'l-fikh, el-Mezheb. Nakzu müfredâti'l-İmâm Ahmed* isimli eseri, Ahmed b. Hanbel'in Ebû Hanîfe, eş-Şâfiî ve Mâlik b. Enes'in görüşlerinden farklı olanlarının eleştirilerini ihtiva etmektedir¹⁰⁹¹.

el-Gazzâlî (450-505/1058-1111): Tam adı Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî'dir. 450/1058 yılında Tûs'ta doğmuştur. Fıkıh, hadis, akaid, kelâm, mantık ve gramer eğitimi almıştır. İlk fıkıh eğitimini Tûs'ta Ahmed b. Muhammed er-Râzekânî'den almıştır. Nişâbûr'da İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'den fıkıh tahsil eden el-Gazzâlî, el-Kiyâ el-Herrâsî ile birlikte onun seçkin öğrencileri arasında yer almaktadır¹⁰⁹². Vezir Nizâmü'l-mülk tarafından Bağdâd Nizâmiyye Medresesi'ne müderris olarak tayin edildikten sonra Cemâzûlevvel 484/Temmuz 1091 tarihinde Bağdâd'a gelip göreve başlamıştır¹⁰⁹³. Derslerine dönemin ileri gelen âlimleri de iştirak etmişlerdir. Hanbelî âlimler Ebü'l-Vefâ İbn Akîl ve el-Kelvezânî özellikle dikkat çeken isimlerdendir¹⁰⁹⁴. Ancak burada dört sene görev yaptıktan sonra Zilkade 488/Kasım-Aralık 1095'te müderrislikten ayrılıp Bağdâd'dan Şam'a gitmiştir. Nizâmiyye Medresesi'ndeki derslerini kardeşi

¹⁰⁸⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 74; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 457; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 266 (494/1100-1 yılında gerçekleştiğini aktarmaktadır); Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 521; ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXV, 94; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 181; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 313; Ünalın, "Kiyâ el-Herrâsî", s.126.

¹⁰⁹⁰ ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXV, 94; Ünalın, "Kiyâ el-Herrâsî", s.126.

¹⁰⁹¹ İbn Kâdi Şuhbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, I, 320; Ünalın, "Kiyâ el-Herrâsî", s.126; Boynukalın, *Fıkıh Usulü Alimleri ve Eserleri*, s.132.

¹⁰⁹² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 124; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 50; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 216-217; ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXV, 115-116; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 213; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 332; Mustafa Çağrıç, "Gazzâlî", *DİA*, XIII, 489-490.

¹⁰⁹³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 292; el-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s.81; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 428; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 118; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 274; Aybakan, *İmam Şâfiî ve Fıkıh Düşüncesinin Mezhepleşmesi*, s.235.

¹⁰⁹⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 125; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 50; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 213; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 332.

Ahmed el-Gazzâlî (öl. 520/1126)'ye bırakmıştır¹⁰⁹⁵. Sonrasında İslâm dünyasının çeşitli şehirlerine seyahat eden el-Gazzâlî, 499/1106 yılında Nişâbü'r'a, üç yıl sonra da Tûs'a gitmiştir. Ömrünün son yıllarını bu şehirde geçirerek dünyevî işlerden tamamen el çekip kendini ibadete adanmıştır. Kitap telif ve istinsahı ile geçimi sağlamıştır¹⁰⁹⁶. 14 Cemâzîülâhîr 505/18 Aralık 1111 tarihinde Tûs'ta vefat etmiş ve burada defnedilmiştir¹⁰⁹⁷.

Kelâm, fıkıh, kelâm, tefsir, felsefe, mantık, tasavvuf, ahlâk ve siyaset gibi farklı sahalarında eserler telif etmiştir. 450 eser kaleme aldığı belirtilmektedir. Fıkıh sahasında kaleme aldığı eserler şunlardır: *el-Menhûl fi'l-usûl*, *el-Basît fi'l-fürû'*, *el-Vasît*, *el-Vecîz*, *el-Fetâvâ*, *el-Mustasfâ fi 'ilmi'l-usûl*, *Hulâsatü'l-Muhtasar ve nukâvetü'l-mu'tasar*, *Gâyetü'l-gavr fi dirâyeti'd-devr*, *et-Ta'lika fi furû'î'l-mezheb*, *Me'âhizü'l-hilâf* ve *Tehzîbü'l-usûl*¹⁰⁹⁸. Bağdâd'da kısa süreliğine ikamet etmesine rağmen, Bâtînîliğe yönelik kaleme aldığı dört adet reddiyenin ikisini burada yazmıştır¹⁰⁹⁹. Bunlardan ilki, Halife el-Müstazhir Billâh'ın, artan Bâtînî faaliyetlerine önlem almak ve halkı bilinçlendirip Bâtînîliğin yayılmasını engellemesi arzusu üzerine yazmıştır. el-Gazzâlî de 488/1095 yılında *Fedâ'ilü'l-Bâtiniyye ve fezâ'ilü'l-Müstazhiriyye* isimli eseri kaleme almıştır. Eser *el-Müstazhirî* ismiyle de bilinmektedir¹¹⁰⁰. İkinci eseri yine aynı yıl içinde yazdığı *Hüccetü'l-hak*'tır. Üçüncü eseri *Mufasssilü'l-hilâf*'ı Hemedân'da kaleme almıştır. Dördüncü eseri *ed-Dürcü'l-merkûm bi'l-cedâvil*'i Tûs'ta telif etmiştir. *Fedâ'ilü'l-Bâtiniyye* dışındaki Bâtînîliğe reddiye olarak yazdığı eserler günümüze ulaşmamıştır. Yine Bâtînîliğe yönelik *el-Kıstâsü'l-müstakîm* isimli bir eser telif etmiştir¹¹⁰¹. Ayrıca *Şerhu ahvâli'l-Bâtiniyye* ismiyle bir kitap kaleme aldığı da belirtilmektedir¹¹⁰².

¹⁰⁹⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 18; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 396; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 212; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 466; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, I, 97; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 147; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 293.

¹⁰⁹⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 213-214; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 332.

¹⁰⁹⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 127; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXV, 126.

¹⁰⁹⁸ Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri ve Diğer Mezheplerin Meşhurları*, s.397-401; Boynukalın, *Fıkıh Usulü Alimleri ve Eserleri*, s.134; H. Bekir Karlığa, "Gazzâlî. Eserleri", *DİA*, XIII, 518-519.

¹⁰⁹⁹ Bağdâd'da ikamet ettiği dönemde en az 25 eser kaleme aldığı belirtilmektedir. Bunlar arasında *el-Basît*, *el-Vasît*, *el-Vecîz*, *el-Müntehal fi 'ilmi'l-cedel*, *Me'âhizü'l-hilâf*, *Şifâ'ü'l-galîl*, *Makâsidü'l-felâsife*, *Tehâfütü'l-felâsife*, *Mi'yârü'l-ilm*, *Mihakkü'n-nazar*, *Mizânü'l-âmel*, *el-Müstazhirî (Fedâ'ihü'l-Bâtiniyye)*, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd* gibi kitapların yer aldığı aktarılmakla birlikte dört yıl gibi kısa bir sürede söz konusu eserlerin tamamını meydana getirmesine ihtimal verilmemektedir (Çağrı, "Gazzâlî", s.491).

¹¹⁰⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 126; Özeydin, "Müstazhir-Billâh", s.128; Avni İlhan, "Fedâihü'l-Bâtiniyye", *DİA*, XII, 291-292; Karlığa, "Gazzâlî. Eserleri", s.520.

¹¹⁰¹ Karlığa, "Gazzâlî. Eserleri", s.520-521.

¹¹⁰² Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 54.

Ebû Bekr eş-Şâşî (427-507/1035-1114): Tam adı Ebû Bekr Fahrü'l-İslâm Muhammed b. Ahmed b. el-Hüseyin b. Ömer eş-Şâşî el-Fârikî'dir. 7 Muharrem 427/11 Kasım 1035 veya Muharrem 429/Ekim-Kasım 1037'de Meyyâfârikîn'de doğmuştur. Fıkıh ve hadis eğitimi almıştır. Meyyâfârikîn'de Kâdı Ebû Mansûr Muhammed b. Şâzân et-Tûsî'den, Diyârbekir'de Ebû Abdullah Muhammed b. Beyân el-Kâzerûnî'den, Bağdâd'da Ebû İshâk eş-Şîrâzî ve Ebû Nasr İbnü's-Sabbâğ'dan fıkıh tahsil etmiştir. eş-Şîrâzî'nin muîdliğini yapmıştır. Dönemin önemli Şâfiî âlimlerinden biri olup eş-Şîrâzî'nin vefatından sonra bu mezhebin reisliğini de yapmıştır¹¹⁰³. Bağdâd'ın doğu yakasında Karâhu Zafer semtinde evvelâ kendisine ait medresede dersler vermiştir¹¹⁰⁴. Sonrasında Sultan Melikşâh döneminin önemli devlet adamlarından Vezir Tâcü'l-mülk Ebü'l-Ganâ'im tarafından Bağdâd'da inşa edilen ve 19 Muharrem 482/3 Nisan 1089'da faaliyete başlayan Tâciyye Medresesi'ne müderris tayin edilmiştir¹¹⁰⁵. Ardından Muharrem 504/Temmuz-Ağustos 1110'da Bağdâd Nizâmiyye Medresesi'nde müderris olarak atanmıştır. Bir aralık görevinden alınsa da daha sonra tekrardan müderrisliğe dönmüş ve vefatına kadar Nizâmiyye Medresesi'nde hocalık yapmıştır. 16 veya 25 Şevvâl 507/26 Mart veya 4 Nisan 1114'te Bağdâd'da vefat etmiştir. Bâbu Ebrez Mezarlığı'nda Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin türbesinin yanında defnedilmiştir¹¹⁰⁶.

Halife el-Müstazhir Billâh, kendisini himaye ederek desteklemiştir. O da *Hilyetü'l-ulemâ' fi ma'rifeti mezâhibi'l-fukahâ* isimli eserini Halife'ye ithaf etmiştir. Halifenin lakabına nisbeten de eser de *el-Müstazhirî* adıyla da anılmaktadır. Ayrıca eş-Şâşî, “el-Müstazhirî” nisbesiyle de tanınmaktadır. Nitekim İbn Hallikân, onun biyografisini “el-Müstazhirî” başlığı altında vermektedir. Âlim, kitabın girişinde Halife'nin şer'î sınırların dışına çıkmaksızın tercih yapabilmesi için söz konusu eserde her meseleyle alakalı muhtelif mezheplerin içtihatlarını aktardığını

¹¹⁰³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 138; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 599; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 398; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 69; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, IV, 219-220; ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXV, 165-166; es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, VI, 70-71; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 223-224; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 338; el-Musannif, *Tabakâtü's-Şâfi'îyye*, s.197; Kallek, “Şâşî, Muhammed b. Ahmed”, s.369.

¹¹⁰⁴ es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, VI, 72; Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi*, s.229.

¹¹⁰⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 333, 364; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, XI, 160, 186; ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXV, 167; es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, VI, 72.

¹¹⁰⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 138; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 599; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 398; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 42, 69; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, IV, 221; ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXV, 166-167; es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, VI, 71-72; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 224; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 338; el-Musannif, *Tabakâtü's-Şâfi'îyye*, s.197; Kallek, “Şâşî, Muhammed b. Ahmed”, s.369.

belirtmiştir. Şâfiî mezhebinin yanı sıra diğer Sünnî mezhepler ile yer yer Şiî ve Zâhirî görüşlere de aktarmaktadır. Bu bağlamda eş-Şâşi'nin mezhep taassubu olmadığı söylenebilir¹¹⁰⁷. eş-Şâşi, Halife el-Müstazhir Billâh'ın yanı sıra oğlu ve halefi el-Müsterşid Billâh'a da *el-'Umde fi fûrû'î's-Şâfi'iyye* isimli Şâfiî fûrû ile ilgili eserini, halifeliği öncesi dönemde ithaf etmiştir. *el-'Umde* ismini, el-Müsterşid'in '*Umdetü'd-dünyâ ve'd-dîn* lakabına istinaden vermiştir¹¹⁰⁸. Ayrıca İbnü's-Sabbâğ'ın *eş-Şâmil*'ine şerh olarak kaleme aldığı *eş-Şâfi*, *eş-Şâfi fi Şerhi Muhtasari'l-Müzenî* ve *et-Tergîb* isimli eserleri olduğu zikredilmektedir¹¹⁰⁹.

Ebû Nasr Abdürrahîm el-Kuşeyrî (öl. 514/1120): Tam adı Ebû Nasr Abdürrahîm b. Abülkerîm b. Hevâzin b. Abdülmelik b. Talha el-Kuşeyrî'dir. Mutasavvıf Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî'nin oğludur. Hadis, kıraat, usûl, kelâm, edebiyat, hesap gibi muhtelif sahalarda eğitim almıştır. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'den ders alarak Şâfiî mezhebi ve hilâf ilmini öğrenmiştir. İbnü'l-Kuşeyrî özellikle verdiği vaazlarla tanınan bir isimdir. Aslen Bağdâdlı olmamakla birlikte detaylarını Dördüncü Bölüm'de ele alınacağı üzere, 469/1077 yılında Bağdâd'a gelen İbnü'l-Kuşeyrî'nin vaazlarından dolayı Şâfiî-Eş'arîler ile Hanbelîler arasında ciddi kavgaların ve çatışmaların yaşanmasına neden olmuştur. Hatta Selçuklu ve Abbâsî idarelerinin karşı karşıya gelmesine sebebiyet vermiştir. Hacca gitmek üzere Bağdâd'dan ayrılmış ve hac dönüşü Nişâbûr'a gitmiştir. Burada tedris faaliyetlerini sürdürerek fetva ve vaaz vermeye de devam etmiştir. 28 Cemâzîülâhir 514/24 Eylül 1120 tarihinde vefat etmiştir. Kendisi adına Bağdâd'da Şeyhü's-Şüyûh Ribâtı'nda onun için taziye yapılmıştır. İbnü'l-Kuşeyrî'nin fıkıh usûlü sahasında kaleme aldığı *Usûlü'l-fikh* ismi bir eseri bulunmaktadır¹¹¹⁰.

İbn Berhân (479-518/1087-1124): Tam adı Ebü'l-Feth Ahmed b. Ali b. Muhammed (Berhân) el-Bağdâdî'dir. Dedesi Berhân'a nispetle İbn Berhân ve babası hamam

¹¹⁰⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, IV, 220; Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, II, 47; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXV, 165-166; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî*, II, 22; es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, VI, 72; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 224; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 338; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, V, 202; Kallek, "Şâşi, Muhammed b. Ahmed", s.369.

¹¹⁰⁸ İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, *Tabakâtü'l-fukahâ'i's-Şâfi'iyye*, II, 658; es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, VII, 258; İbn Kesîr, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, II, 546; es-Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ'*, s.663; Kallek, "Şâşi, Muhammed b. Ahmed", s.369.

¹¹⁰⁹ İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, *Tabakâtü'l-fukahâ'i's-Şâfi'iyye*, I, 88; es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, VI, 72.

¹¹¹⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 190; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 667; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 464; İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, *Tabakâtü'l-fukahâ'i's-Şâfi'iyye*, I, 546-549; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 207-208; el-Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân*, III, 160; es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, VII, 159-166; el-İsnevî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, II, 302-303; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 249; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 354; Boynukalın, *Fıkıh Usulü Alimleri ve Eserleri*, s.138.

işlettiği için de İbnü'l-Hammâmî isimleriyle tanınmıştır. Şevvâl 479/Ocak 1087 tarihinde Bağdâd'da doğmuştur. Önceleri Hanbelî mezhebine mensup olan İbn Berhân, Ebü'l-Vefâ İbn Akîl'den fıkıh eğitimi almıştır. İlgili mezhebin önemli âlimlerinden biri olmuştur. Bazı düşüncelerinde Hanbelî mezhebinin aksine görüşleri olması ve Mu'tezilî âlimlerin meclislerinde bulunması nedeniyle Hanbelîlerin kendisine yönelik şiddetli eleştirilerinden dolayı mezhep değiştirip Şâfîliğe intisap etmiştir. Onun, Hanbelîlerin, hocası İbn Akîl'e uyguladıkları baskı nedeniyle mezhep değiştirdiği de söylenmektedir. Mezhep değiştirmesi nedeniyle Hanbelî âlim İbnü'l-Cevzî, ona "terk eden veya dönek" manasına gelen "İbn Terkân" lakabını vermiştir. Şâfî mezhebine geçen İbn Berhân, Bağdâd'da el-Gazzâlî, el-Kiyâ el-Herrâsî ve Ebû Bekr eş-Şâşî gibi Şâfî âlimlerden fıkıh dersleri almıştır. Pek çok ilimde iyi olmakla birlikte fıkıh usûlünde dönemin büyük âlimlerinden birisidir. Bağdâd Nizâmiyye Medresesi'nde bir ayda kadar müderrislik yapmıştır. 18 Cemâzûlevvel 518/3 Temmuz 1124 tarihinde Bağdâd'da vefat etmiş ve Bâbu Ebrez Mezarlığı'na defnedilmiştir¹¹¹¹.

Mezhep değiştirmesine rağmen İbn Berhân'da hocası Ebü'l-Vefâ İbn Akîl'in tesirleri görülmeye devam etmiştir. Bazı mevzularda Şâfîilerin aksine düşünceleri bulunmaktadır. Bağdâd'da Mu'tezilî âlimlerle de yakın ilişkiler kurmuştur. İbn Berhân'da mezhep taassubu olmadığı belirtilmektedir. Eserlerinin tamamını ağırlıklı olarak çalıştığı fıkıh usûlü sahasında kaleme almıştır. *el-Vusûl ile'l-usûl, el-Vecîz fi usûli'l-fikh, el-Evsat* ve *et-Ta'cîz* isimli eserleri bulunmaktadır¹¹¹².

3.1.1.3. Hanefî Âlimler

Ebû Abdullah Muhammed b. Ali ed-Dâmegânî (398-478/1007-1085): Tam adı Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed b. el-Hüseyin b. Abdülmelik İbn Abdülvehhâb ed-Dâmegânî el-Kebîr'dir. 8 Rebûlâhir 398/22 Aralık 1007'de Dâmegân'da dünyaya gelmiştir. Fıkıh ve hadis sahasında eğitim almıştır. İlk fıkıh

¹¹¹¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 225-226; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 697; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 493; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, I, 99; ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIX, 456-457; el-Yâfîî, *Mir'âtü'l-cenân*, III, 172; es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, VI, 30-31; el-İsnevî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyeye*, I, 207-208; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 266, 272; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 364, 368; el-Musannif, *Tabakâtü's-Şâfi'iyeye*, s.201-202; H. Yunus Apaydın, "İbn Berhan", *DİA*, XIX, 370; Boynukalın, *Fıkıh Usulü Alimleri ve Eserleri*, s.139. İbn Kesîr, İbn Berhân'ın vefatını hem 518/1124-25 hem de 520/1126-27 yılı içerisinde vermektedir. İkincisi mükerrer olmakla birlikte, ilkinde verilmeyen bilgiler ihtiva etmektedir. İbn Hallikân da 520/1126-27 yılını vermektedir.

¹¹¹² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, I, 99; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 272; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 368; es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, VI, 31; İbn Kâdî Şuhbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyeye*, I, 308; Apaydın, "İbn Berhan", s.370; Boynukalın, *Fıkıh Usulü Alimleri ve Eserleri*, s.139.

tahsilini Nişâbûr'da aldıktan sonra Bağdâd'da gitmiştir. 26 Ramazân 419/18 Ekim 1028'de buraya ulaşan ed-Dâmegânî, Hanefî fakihler Ebû Abdullah es-Saymerî ve Ebü'l-Hasan el-Kudûrî'den fıkıh tahsil etmiştir. Hanefî fikhında dönemin önemli âlimleri arasında giren ed-Dâmegânî, fakihlerin reisliğini de yapmıştır. Bağdâd Kâdılkudâtı Şâfiî Fakih İbn Mâkûlâ'nın huzurunda şahitlik yapmıştır (Rebülevvel 441/Ağustos-Eylül 1049). İbn Mâkûlâ'nın 447/1056 yılında vefatından sonra Halife el-Kâ'im Biemrillâh'ın önerisi ve Sultan Tuğrul Bey ile veziri Amîdü'l-mülk'ün onayıyla 9 Zîlkade 447/30 Ocak 1056 tarihinde kâdılkudâtlığa atanmıştır¹¹¹³. Ebû Abdullah ed-Dâmegânî, Halife el-Kâ'im Biemrillâh ve Sultan Tuğrul Bey nezdinde itibar sahibiydi. Hatta el-Kâ'im ve el-Muktedî Biemrillâh dönemlerinde vezirlik görevi teklif edilmişse de o bunu kabul etmemiş, bununla birlikte vekâleten mezkûr görevi yürütmüştür. 30 yıl boyunca da uhdesinde görevi devam etmiştir. Nihayetinde Ebû Abdullah ed-Dâmegânî, 24 Recep 478/15 Kasım 1085'te Bağdâd'da vefat etmiş, cenaze namazı oğlu Ebü'l-Hasan tarafından kıldırılmasının ardından, Nehrü'l-Kallâ'ın'deki evine defnedilmiş, ancak bir süre sonra buradan da Ebû Hanîfe Türbesi'ne nakledilmiştir¹¹¹⁴.

Hanefî olmasına rağmen onun kendi mezhebinin yanı sıra Şâfiî fikhına çok iyi bildiği aktarılmaktadır. Nitekim devrin önemli Şâfiî fakihlerinden Ebü't-Tayyib et-Taberî, kendisinin Şâfiîlerden dahi Şâfiî mezhebini iyi bildiğini belirtmiştir¹¹¹⁵. Münâzaralarda da oldukça başarılı olan ed-Dâmegânî'nin, Şâfiî âlim Ebû İshâk eş-Şîrâzî ile yaptığı bazı münâzaralar aktarılmaktadır. ed-Dâmegânî'nin Hanefî Fakih ve Sâmânî Veziri el-Hâkim eş-Şehîd (öl. 334/945)'in *el-Muhtasar*'ına şerh olarak kaleme aldığı *Şerhu Muhtasari'l-Hâkim* başlıklı eseri bulunmaktadır¹¹¹⁶.

Ebû Tâlib ez-Zeynebî (420-512/1029-1118): Tam adı Ebû Tâlib el-Hüseyin b. Muhammed b. Ali b. el-Hasan b. Muhammed b. Abdülvehhâb ez-Zeynebî'dir. 420/1029-30 yılında dünyaya gelmiştir. Fıkıh, hadis ve kıraat tahsili yapmıştır. Fıkıh

¹¹¹³ es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 259; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 249, 251; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 130; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 467; el-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s.8, 81; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 494; XIX, 400-401; ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXII, 247-250; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 731; XVI, 98-99; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 167, 262-263; el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye*, III, 269-270; Kallek, "Dâmegânî", s.453.

¹¹¹⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 251-252; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 256-257; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 134; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 402; ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXII, 251; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 99; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 263; Kallek, "Dâmegânî", s.453.

¹¹¹⁵ ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXII, 250; el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye*, III, 270.

¹¹¹⁶ Kallek, "Dâmegânî", s.453; Usta, *Türklerin İslamlaşma Serüveni: Sâmânîler*, s.494-495.

eğitimini Kâdılkudât Ebû Abdullah ed-Dâmegânî'den almıştır. Fıkıhta yüksek bir mevkiye gelmiş, ders ve fetvalar vermiştir. Hanefilerin meşhur isimlerinden biri olan ez-Zeynebî, Bağdâd Hanefilerinin reisliğini de üstlenmiştir. Kendisine *Nûrî'l-Hudâ* lakabı verilmiştir. Ebû Hanîfe Medresesi'nde 50 sene müderrislik ve vakıfların nâzırlığını yapmıştır. Tâlibiler ile Abbâsîlerin nakîbliği görevini üstlenmiş ise de birkaç ay sonra görevi bırakmıştır (452/1060-61). 468/1075-76 yılında ikinci defa hacca giden ez-Zeynebî aynı zamanda Mekke ve Medîne'de Abbâsîler adına hutbe okutulmasını sağlamakla görevlendirilmiştir. Söz konusu şehirlerde Fâtimîler adına okunan hutbelere son verdirerek Abbâsî Halifesi el-Muktedî Biemrillâh adına okunmasını sağlamıştır. 11 Safer 512/3 Haziran 1118 tarihinde Bağdâd'da vefatının sonrasında Ebû Hanîfe Türbesi'nde Ebû Hanîfe'nin yanına defnedilmiştir¹¹¹⁷.

Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hüseyin ez-Zeynebî (470-543/1077-1149): Ebü'l-Kâsım Ali b. Ebû Tâlib el-Hüseyin b. Muhammed b. Ali ez-Zeynebî, 15 Rebûlevvel 470/6 Ekim 1077 tarihinde Bağdâd'da doğmuştur. Nûrî'l-Hudâ Ebû Tâlib ez-Zeynebî'nin oğludur. Fıkıh ve hadis tahsil etmiştir. Fıkıh eğitimini babasından almıştır. el-Ekmele ismiyle tanınmaktadır. Hanefî fakihlerin reisliği, Bağdâd Kâdılkudâtlığı ile başka yerlerde kâdılık yapmıştır. Ebû Hanîfe Medresesi'nde ders vermiştir. 543 yılında Kurban Bayramı'nın ilk günü (10 Zilhicce 543/21 Nisan 1149) Bağdâd'da vefat etmiş, Ebû Hanîfe'nin türbesinde babası Ebû Tâlib ez-Zeynebî'nin yanına defnedilmiştir¹¹¹⁸. Fıkıh sahasında *el-Câmi'ü'l-kebîr* ve *et-Tecrid*'e şerh olarak kaleme aldđı *el-İzâh* isimli eserleri bulunmaktadır¹¹¹⁹.

Ebü'l-Ganâ'im el-Bağdâdî (479-557/1089-1162): Tam adı Ebü'l-Ganâ'im Şücâ b. el-Hasan b. el-Fazl el-Bağdâdî'dir. 479/1086 yılında Bağdâd'da doğmuştur. Âzamiyye Mahallesi'nde ikamet etmiştir. Dönemin önemli âlimlerinde dersler almıştır. Fıkıh, hadis, hilâf, cedel ve özellikle münâzara ilminde önemli bir konuma gelmiştir. Hanefîlerin şeyhi olup bu mezhep mensuplarının münâzarayı ondan

¹¹¹⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 166-167; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 635; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 433; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXV, 332-333; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 238-239; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 347-348; el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, II, 133-134; Dündar, *Selçuklular Devri Bağdat Medreseleri*, s.75-77.

¹¹¹⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 68-69; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 173; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, XI, 131 (Muharrem 544/Mayıs-Haziran 1149'da vefat ettiği kayıtlıdır); el-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s.202; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 384-386; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXVII, 153-155 (477/1084 yılında doğduğunu aktarmaktadır); İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 351; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 413; el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, II, 568; Dündar, *Selçuklular Devri Bağdat Medreseleri*, s.80-83.

¹¹¹⁹ Dündar, *Selçuklular Devri Bağdat Medreseleri*, s.81.

öğrendiği belirtilmektedir. Ebû Hanîfe Medresesi'nde müderrislik yapmıştır. 11 veya 21 Zîlkade 557/22 Ekim veya 1 Kasım 1162 tarihinde Meşhedu Ebû Hanîfe'de vefat etmiştir. Cenazesi meşhedin dışında yer alan Ebû Hanîfe'nin kabrinin yanına defnedilmiştir¹¹²⁰.

Selçuklu Bağdâd'ında yukarıda zikredilenlerin dışında da Hanefî mezhebine mensup başka medreselerde görev alan şahıslar da bulunmaktaydı. Ancak bunların kaleme aldığı herhangi bir eser olmadığı veya telif etmişlerse de kaynaklara yansımadağı ve mezhep çatışmalarında yer almamalarından¹¹²¹ dolayı biyografilerine yer verilmemiştir.

Selçuklular döneminde Bağdâd'da Hanefîlerin etkinliğinin ciddi olarak azıldığını söyleyebiliriz. Zira belirttiğimiz üzere kaynaklarda şehirde mukim Hanefîlere tesadüf edilse de bunların konumuza dair kaleme aldığı bir eserine rastlanılmamaktadır. Yine söz konusu isimlerin fizikî mezhep çatışmalarında da karışmadıkları dikkat çekicidir. W. Madelung, 428/1037 yılında el-Kudûrî'nin vefatından sonra Hanefîliğin en saygın merkezi sayılan Bağdâd'ın üstünlüğünü tamamen kaybettiğini ve cazibe merkezinin Orta Asya'ya doğru kaydığını belirtmektedir¹¹²². Bu da Bağdâd'da Hanefîliğin zayıfladığı manasına gelmektedir. el-Kudûrî'den sonra Bağdâd'da Ebû Abdullah es-Saymerî (öl. 436/1045) ön plana çıkarken, Selçuklu Bağdâd'ında ön plana çıkan isim Ebû Abdullah ed-Dâmegânî'dir. ed-Dâmegânî'den (öl. 478/1085) sonra mezhebin ağırlık merkezi Mâverâünnehir'e kaymıştır¹¹²³. Abbâsîler ile Selçukluların eliyle Ebû Abdullah ed-Dâmegânî kâdılkudât tayin edildiği görülse de Madelung'un tespitinin doğru olduğu söylenebilir. Zira ed-Dâmegânî'nin selefi İbn Mâkûlâ, Şâfiî idi ve 27 yıl boyunca bu görevi ifa etmişti.

¹¹²⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 154; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 296-297; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, XI, 236; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 403; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 444; el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye*, II, 246-247; Dündar, *Selçuklular Devri Bağdat Medreseleri*, s.84-85.

¹¹²¹ Dördüncü Bölüm'de detaylı olarak ele alınan fizikî çatışmalarda, Selçuklular döneminde Bağdâdlı Hanefîlerin yer almadığı görülecektir. Sadece 538/1143-44 yılında Sultan Mes'ûd ile birlikte Bağdâd'da gelen Hanefî âlim Ebû'l-Mefâhir el-Hasan b. Ebî Bekr en-Nişâbûrî'nin sebep olduğu bir çatışma bulunmaktadır ki söz konusu âlim de Bağdâdlı değildir.

¹¹²² Wilferd Madelung, "11.-13. Asırlarda Hanefî Âlimlerin Orta Asya'dan Batıya Göçü", çev. Sönmez Kutlu, *İmâm Mâturîdî ve Maturidilik -Tarihî Arka Plan, Hayatı, Eserleri, Fikirleri ve Maturidilik Mezhebi-*, haz. Sönmez Kutlu, Kitâbiyât, Ankara 2003, s.370. Ayrıca bkz. Şimşek, *İmâm Ebû Hanîfe ve Hanefîlik*, s.76-77.

¹¹²³ Huzeyfe Çeker, "Hanefî Mezhebinin Fıkıh Silsileleri (Ebû Hanîfe'den Hicri VI. Asrın Sonuna Kadar)", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 19 (2012), s.174-176. Müellif, ed-Dâmegânî sonrası Hanefîliğin ağırlık merkezinin Mâverâünnehir'e kaydını belirtmekle birlikte Ebû'l-Fazl Mecdü'd-dîn Abdullah b. Mahmûd el-Mevsîlî (öl. 683/1284) ve Ebû'l-Abbâs Muzafferü'd-dîn Ahmed b. Ali İbnü's-Sâ'âtî (öl. 694/1295) gibi isimleri hariç tutmak kaydıyla mezhebinin Irak'ta daha geri planda olduğunu belirtmektedir.

Diğer taraftan Selçuklular döneminde altı adet Hanefî medresesi inşa edildiği - bunları bu bölümde ele alacağız- akıllara gelebilir. Mamafih bu durum Hanefîlerin etkin olduğu göstermemektedir. Medreselerin beşi (Ebû Hanîfe/Ebû Sa'd el-Müstevfi/Hanefî, Terken Hatun, Tutuşıyye, Gıyâsiyye/Sultân/Muğîsiyye ve Hatunü'l-Müstazhiriyye/el-Muvaffakiyye) bizzat Selçuklu hanedan mensupları ve devlet adamları tarafından inşa edilirken bir medrese (Sa'âde) de Abbâsî hanedan görevlisinin eliyle kurulmuştur. Bu durum, Selçukluların Hanefîliği üstün kılma ve yaygınlaştırma çabalarına da işarettir.

Burada gerek Bağdâdlı gerekse şehre sonradan yerleşen Hanefî âlimlerden bazılarını ismen zikredebiliriz: Ebü'l-Me'âlî Ahmed b. Ali b. Kudâme el-Bağdâdî (öl. 486/1093)¹¹²⁴, Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Ali b. Muhammed ed-Dâmegânî (öl. 540/1145)¹¹²⁵, Ebü'l-Abbâs İbn Ebî Bekr ismiyle tanınan Ahmed b. Muhammed b. Muhammed es-Serahsî el-Vezîrî (öl. 547/1152)¹¹²⁶, Ebü'l-Berekât Ca'fer b. Abdülvâhid es-Sekafî (öl. 563/1167)¹¹²⁷, Ebû Mansûr Ca'fer b. Abdullah b. Muhammed ed-Dâmegânî (öl. 568/1173)¹¹²⁸, İbnü'l-Hayzurânî ismiyle tanınan Ebü'l-Muzaffer Es'ad b. Hibetullâh b. İbrâhîm er-Rebe'î (الربيعي) (öl. 570/1174)¹¹²⁹, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdullah el-Bendenîcî el-Bağdâdî (öl. 573/1177)¹¹³⁰ ve oğlu Ebû Tâhir el-Hüseyin b. Ahmed b. Abdullah b. Ahmed b. Asker el-Bendenîcî (öl. 583/1187)¹¹³¹. Bu isimlerin dışında Bağdâd'daki Hanefî medreselerinde görev yapan müderrisler de bulunmaktadır. Mükerrer olmaması adına söz konusu kimseleri, şehirdeki medreselerin ele alınacağı başlıkta zikretmek uygun olacaktır.

3.1.1.4. Mâlikî Âlimler

Ebü'l-Fazl Muhammed el-Bağdâdî (372-452/982-1060): Tam adı Ebü'l-Fazl Muhammed b. Ubeydullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Umrûs (Amrûs) el-Bezzâr el-Bağdâdî'dir, İbn Umrûs (Amrûs) ismiyle meşhurdur. Recep 372/Aralık 982-Ocak

¹¹²⁴ el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, I, 215-216.

¹¹²⁵ Kâdilkudât Ebû Abdullah ed-Dâmegânî'nin torunudur. Evvelâ Kerh Mahallesi'nde kâdılığa atanmış, sonrasında Bağdâd'ın batı yakasının tamamı uhdesine verilmiştir. Ardından doğu yakasındaki Bâbü'l-Ezec'in kâdılığı da ona verilmiştir. Bkz. el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, I, 216-217.

¹¹²⁶ el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, I, 312-313.

¹¹²⁷ 556-563/1161-1167 yılları arasında Bağdâd kâdilkudâtlığı yapmıştır. Bkz. el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, II, 17; Göl, *Abbâsîler Döneminde Kâdî'l-kudâtlık*, s.166-167.

¹¹²⁸ Kâdilkudât Ebû Abdullah ed-Dâmegânî'nin torunudur. Bkz. el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, II, 15-16.

¹¹²⁹ el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, I, 387-388.

¹¹³⁰ Bağdâd'ın batı yakasında kâdılık yapmıştır. Bkz. el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, I, 179-181.

¹¹³¹ el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, II, 41-42.

983 tarihinde doğmuştur. Bağdâd'daki Mâlikî fakihlerin reisidir. Amelde Mâlikî, itikâdda ise Eş'arî mezhebindedir. Bağdâdlı Mâlikî fakih Kâdî Abdülvehhâb'ın (öl. 422/1031) öğrencisidir. Fıkıh, fıkıh usûlü, kelâm, kıraat ve hadis âlimidir. Bağdâd'da Mâlikî mezhebinde fetvalar veren en önemli kişidir. Ayrıca onun mezkûr mezhepte fetva veren son kişi olduğu aktarılmaktadır. Kâdîkudât Ebû Abdullah ed-Dâmegânî kendisinin şahitliğini kabul etmiştir. Cerh ve tadil ehli bir kişi olduğu belirtilmektedir. 1 Muharrem 452/6 Şubat 1060 tarihinde vefat etmiştir. Fıkıh, hilâf ve fıkıh usûlü sahasında dersleri bulunmaktadır. *Mukaddime fî usûli'l-fikh* isimli bir eser kaleme almıştır. İsminde de anlaşılacağı üzere Mâlikî fıkıh usûlüne giriş mahiyetinde bir eserdir. Tabakât müellifi Kâdî İyâz, eseri güzel bir giriş olarak tanımlamaktadır¹¹³².

Kâdî Abdülvehhâb'ın 419/1028 yılında Bağdâd'dan ayrılıp Mısır'a gitmesinden¹¹³³ sonra Irak'ta Mâlikî mezhebinin zayıflamaya başladığı ve Ebü'l-Fazl Muhammed el-Bağdâdî'nin vefatının ardından da yok olmaya yüz tuttuğu belirtilmektedir¹¹³⁴. Nitekim yukarıda da zikrettiğimiz üzere Ebü'l-Fazl Muhammed el-Bağdâdî'nin, Bağdâd'da Mâlikî mezhebinde fetva veren son fakih olduğu aktarılmaktadır¹¹³⁵. Sayıları az olmakla birlikte bazı Mâlikî fakihlerin Selçuklular döneminde Bağdâd'da ikamet ettiği anlaşılmaktadır. Bunlardan Ebû Muhammed Abdullah b. Seb'un el-Kayrevânî (öl. 471/1079)¹¹³⁶ ve Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Abdullah b. Umrûs (öl. 507/1114)¹¹³⁷ gibi fakihleri zikredebiliriz. Tabakât müellifi Kâdî İyâz, Irak'ta yaşayan Mâlikîler başlığı altında Ebû Bekr Muhammed b. el-Mu'mel (المؤمل) el-Bağdâdî ve Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Kays el-Bağdâdî isimli iki Mâlikî'nin çok kısa biyografilerini vermektedir¹¹³⁸. Bununla birlikte ikamet

¹¹³² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, III, 589-590; Ebû İshâk eş-Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ'*, s.169; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, VIII, 53-54; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 64; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 111; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXX, 333-334; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 779; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 195-196; İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, V, 69; Boynukalın, *Fıkıh Usulü Alimleri ve Eserleri*, s.113.

¹¹³³ Koca, "Kâdî Abdülvehhâb", s.113.

¹¹³⁴ Kaya, "Mâlikî Mezhebi", s.521. Ebû İshâk eş-Şîrâzî, tabakâtında Mâlikî fakihleri başlığını Ebü'l-Fazl Muhammed el-Bağdâdî ile nihayete erdirir. Bkz. *Tabakâtü'l-fukahâ'*, s.169.

¹¹³⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, III, 589; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, VIII, 54; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXX, 334.

¹¹³⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 202; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 72; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 248. Ebû Muhammed, 13 Ramazân 471/19 Mart 1079 tarihinde Bağdâd'da vefat etmiş ve Bâbu Harb Mezarlığı'na defnedilmiştir (İbnü'l-Cevzî, aynı yer).

¹¹³⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 133-134; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXV, 155. Ebü'l-Abbâs, Bağdâd'ın batı yakasındaki Nasriyye Mahallesi'ndendir. Babası Muhammed b. Ahmed de Mâlikî mezhebinin önde gelen isimlerinden biriydi (ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXV, 155).

¹¹³⁸ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, VIII, 55.

bölgelerine ve vefat tarihlerine dair malumat vermemektedir. “el-Bağdâdî” nisbelerinden ve eserin kronolojik olarak tertip edilmesinden hareketle -Ebü'l-Fazl Muhammed el-Bağdâdî'den sonra gelmektedirler- söz konusu iki Mâlikî'nin ismini zikretmeyi uygun gördük.

3.1.2. Şîî Âlimler

Ebû Ca'fer et-Tûsî (385-460/995-1067): Tam adı Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan b. Ali et-Tûsî'dir. Şîa'nın İmâmiyye koluna mensup âlim, Ramazân 385/Eylül-Ekim 995'te Tûs'ta doğmuştur. Bağdâd'a gelmeden önceki hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Hadis, fıkıh ve tefsir sahasında ilim tahsil edilmiştir. İlk eğitimini Tûs'ta almaya başlamıştır. Hocaları arasında İmâmiyye mensup âlimlerin yanı sıra Sünnî âlimler de bulunmaktaydı. Daha sonra Meşhed'de ilim öğrenmeye devam etmiştir. Bağdâd'da evvelâ Şâfiî fikhî tahsil etmiştir. İmâmiyye fikhini de öğrenmiştir. Bağdâd'ın önemli Şîî âlimleri Şeyh el-Müfid ve öğrencisi Şerîf el-Murtazâ'dan ders almıştır. Şeyh el-Murtazâ'nın vefatına kadar yanında kalarak yardımcılığını yapmıştır. Dönemin önemli Şîî fakih ve müfessirlerinden biri ve aynı zamanda otorite isimlerindendi. “Şeyhü't-tâife” unvanı ile anılmaktadır. Bağdâd'da Şîîlerin yoğunlukta olduğu Kerh Mahallesi'nde yaşamış ve buradaki evinde tedris faaliyetlerini yürütmüştür. Büveyhî idaresi ve Halife el-Kâ'im Biemrillâh nezdinde itibar sahibiydi. Bağdâd'daki mezhep çatışmaları ve Selçukluların 447/1055 yılında şehre hâkim olmasının ardından muhtemelen Büveyhî idaresinin desteğinden yoksun kalması nedeniyle et-Tûsî de gizlenmek zorunda kalmıştır. 448-449/1056-1057 yıllarında Abbâsî veziri Reîsü'r-rüesâ İbn Müslime'nin Şîîleri baskı altına alarak sindirmek amacıyla başlattığı olaylarda evi yağmalanması ve kitaplarının yakılması nedeniyle Bağdâd'ı terk etmek zorunda kalarak Necef'e yerleşmiştir. Buradaki evi de önemli bir ilim merkezine dönüşmüştür. 24 Muharrem 460/4 Aralık 1067 tarihinde vefat etmiş ve Necef'te defnedilmiştir¹¹³⁹.

Çok yönlü bir âlim olan Ebû Ca'fer et-Tûsî; tefsir, hadis, kelâm, fıkıh ve tabakât sahaslarında 50'den fazla eser kaleme almıştır. İmâmiyye Şîası'nda en mühim tefsir ve hadis kitaplarından bazılarını kaleme almıştır. Tefsirde *et-Tibyân fi tefsîri'l-*

¹¹³⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 110; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 212; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 66; el-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s.33; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 206; ez-Zehabî, *Târihu'l-İslâm*, XXX, 490-491; a.mlf., *Şiyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, XVIII, 334-335; es-Subkî, *Tabakâtü'ş-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, IV, 126-127; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 16; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 213; Mustafa Öz, “Tûsî, Ebû Ca'fer”, *DİA*, XLI, 433-434. 448-449/1056-1057 yıllarındaki olaylar için bkz. Dördüncü Bölüm'de “4.2.1. Sultan Tuğrul Bey”.

Kur'ân, hadiste *Tehzîbü'l-ahkâm (fi şerhi'l-Mukni'a)* ile muhtasarı *el-İstibsâr (fi ma'htülîfe mine'l-ahbâr)* ve *Emâli'ş-Şeyh et-Tûsî* isimli eserleri telif etmiştir. Kelâm sahasında *Temhîdü'l-usûl fi 'ilmi'l-keîâm*, *el-İktisâd fîmâ yete'allaku bi'l-itikâd*, *Telhîsü'ş-Şâfi* ve *Kitâbü'l-Gaybe* isimli eserleri yazmıştır. Fıkıh sahasında, yazdığı devre kadarki tartışmalı usûl konularının neredeyse tamamını ele aldığı ve farklı mezheplerin düşüncelerini ele aldığı *el-'Udde fi usûli'l-fikh ('Uddetü'l-usûl)*, İmâmiyye fikhında fer'î hükümlere dair çalışması *el-Mebsût fi'l-fikh*, *en-Nihâye fi mücerredi'l-fikh ve'l-fetâvâ*, *en-Nihâye*'nin bazı kısımlarının muhtasarı *el-Îcâz fi'l-ferâ'iz ve'l-mevâris*, fıkıh mezhepleri arasındaki tartışmalı konuları ihtiva eden *Kitâbü'l-Hilâf (el-Hilâf fi'l-ahkâm, Mesâ'ilü'l-hilâf)*, fıkha dair muhtelif risalelerden müteşekkil *Resâ'ilü'ş-Şeyh et-Tûsî (er-Resâ'ilü'l-'aşr)*, *Misbâhu'l-müctehid* ve *el-Cümel ve'l-'ukûd (fi'l-ibâdât)* gibi eserleri bulunmaktadır. Şîî âlim, ricâl ve ileri gelenlerinin ihtiva eden tabakât türündeki eserleri *el-Fihrist (Fihristü't-Tûsî)*, *İhtiyâru ma'rifeti'r-ricâl* ve *Ricâlü't-Tûsî* dir¹¹⁴⁰.

Selçuklu Bağdâd'ında Ebû Ca'fer et-Tûsî'den başka Şîî âlimler de bulunmaktaydı. Ancak bunların mezhep mücadelelerinde müdahil olduklarına dair herhangi bir bilgi bulunmadığı için kısaca isimlerini zikretmek yeterli olacaktır. Tarihçi ve biyografi âlimi Ahmed b. Ali en-Necâşî (öl. 450/1058)¹¹⁴¹, İmâmiyye fakihî Şerîf Ebû Ya'lâ Hamza b. Muhammed b. el-Hasan b. Hamza el-Ca'ferî el-Bağdâdî (öl. 463/1071)¹¹⁴² ve Kerh Mahallesi'nde Derbü'l-Mansûr'da ikamet eden İmâmiyye Şîî'nin fakihî ve liderlerinden Ebü'l-Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Tâhir el-Bağdâdî el-Hâzin (öl. 510/1116)¹¹⁴³ gibi Şîî âlimlere tesadüf edilmektedir.

3.1.3. Mu'tezilî Âlimler

Ebû Ali b. el-Velîd (396-478/1005-1086): Tam adı Ebû Ali Muhammed b. Ahmed b. Abdullah b. Ahmed b. el-Velîd el-Kerhî'dir. 396/1005 yılında doğmuştur. Kelâm ve hadis eğitimi almıştır. Ebü'l-Hüseyn el-Basrî ve Kâdî Abdülcebbâr el-Hemedânî'den kelâm tahsil etmiştir. Mu'tezile mezhebine mensup dönemin önemli kelâm âlimlerinden birisi olup aynı zaman da mezhebin şeyhlerindendi. Kendi

¹¹⁴⁰ Öz, "Tûsî, Ebû Ca'fer", s.434-435.

¹¹⁴¹ Mustafa Öz, "Necâşî, Ahmed b. Ali", *DİA*, XXXI, 475.

¹¹⁴² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 227; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 74; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXI, 166-167.

¹¹⁴³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 151-152; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXV, 254; es-Safedî, *el-Vâfi*, II, 61; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 230; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 343. ez-Zehebî, onun Mu'tezilî olduğunu da belirtmektedir (aynı yer).

mezhepdaşlarına i'tizâl, felsefe ve mantık dersleri vermiştir. Ayrıca Mu'tezile propagandası da yapmıştır¹¹⁴⁴. Bu sebeple Hanbelîler tarafından düşman olarak görülmüştür. Hatta ders vermesini engellemek amacıyla 456/1064 yılında adı geçen mezhep mensuplarının saldırısına uğramıştır¹¹⁴⁵. Her şeye rağmen Hanbelî âlim Ebû'l-Vefâ İbn Akîl ile yakın bir ilişki kurmuştur. İbn Akîl'in onunla sık sık görüşerek kelâm dersleri alması ve bazı çalışmalarında Mu'tezilî usulünü kullanması Hanbelîlerin, İbn Akîl'e karşı tepki vermesine neden olmuştur. Hatta mezhepdaşları tarafından Mu'tezilîlik ile itham edilerek¹¹⁴⁶ öldürülmek istenmiştir (461/1069). Hanbelîlerin Ebû Ali b. el-Velîd'e karşı düşmanca tavırlarından dolayı onun 50 yıl boyunca evinden çıkamadığı rivayet edilmektedir. 3 veya 5 Zîlhicce 478/22 veya 24 Mart 1086 tarihine Bağdâd'da vefat etmiştir. Ebû Tâhir ez-Zeynebî'nin kıldıracağı cenaze namazından sonra şehrin batı yakasındaki Şûnîziyye Mezarlığı'na hocası Ebû'l-Hüseyin el-Basrî'nin yanına defnedilmiştir¹¹⁴⁷.

Ebû Yûsuf el-Kazvînî (391-488/1001-1095): Tam adı Ebû Yûsuf Abdüsselâm b. Muhammed b. Yûsuf b. Bundâr el-Kazvînî'dir. Kazvîn'de dünyaya gelen Ebû Yûsuf'un doğum yılına dair 391/1001, 393/1002 ve 411/1020 şeklinde muhtelif tarihler bulunmaktadır. Ağırlıklı olarak 391/1001 yılı kabul edilmektedir. Fıkıh, hadis, kelâm, kıraat ve tefsir eğitimi almıştır. Rey'de Kâdı Abdülcebâr'dan kelâm tahsil etmiştir. İslâm dünyasının farklı bölgelerine seyahat yaparak hem ilim tahsil etmiş hem de birçok âlimle görüşmeler yapmıştır. Dönemin önemli Mu'tezilî âlimlerinden ve en önemli müdâfililerinden biriydi. 40 yıl boyunca Mısır'da yaşadıkdan sonra Bağdâd'a yerleşmiştir. 14 Zilkade 488/15 Kasım 1095 tarihinde Bağdâd'da vefat etmiş ve Ebû Hanîfe'nin türbesinin yanındaki Hayzurân Mezarlığı'nda yanında defnedilmiştir¹¹⁴⁸.

¹¹⁴⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 247; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 302; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 134; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 398-399; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXII, 244; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 97; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 261-262; İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, V, 120.

¹¹⁴⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 88; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 166. Hadise ile ilgili ayrıca bkz. Dördüncü Bölüm'de "4.2.2. Sultan Alp Arslan".

¹¹⁴⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 113; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 19; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 215.

¹¹⁴⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 247, 249; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 302; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 134; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 400; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXII, 245; s-Safedî, *el-Vâfi*, II, 62; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 19, 97; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 261; İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, V, 120.

¹¹⁴⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 21-22; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 398; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 213; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 471-472; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXIII, 250-255; es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, V, 121; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 150;

Ebû Yûsuf'un mezhebî kimliği, kaynaklar ve modern araştırmalarda muhtelif şekillerde aktarılmaktadır. İbnü'l-Cevzî, onu Mu'tezilî olarak tanımlamaktadır¹¹⁴⁹. İbnü'l-Esîr, el-Kazvî'nin müfrit bir Mu'tezilî olduğu aktarmakta ancak başka bir rivayete göre ise Zeydiyye mezhebine mensup olduğu zikretmektedir¹¹⁵⁰. el-Kureşî, Hanefî-Mu'tezilî olduğu rivayetini aktarmaktadır¹¹⁵¹. A. İlhan ise akaidde Mu'tezilî, fıkıhta ise Zeydiyye'ye mensup olduğunu söylerken¹¹⁵², M. Boynukalın kendisini Mu'tezile'yi savunan son âlimlerden biri olarak aktararak fûrûda Hanefî, Zeydî veya Şâfiî olduğunun rivayet edildiğini belirtmektedir¹¹⁵³. Ebû Yûsuf'un Mu'tezilî olduğu bir gerçek olmakla birlikte fıkıhta mensup olduğu mezhebi tespit etmek zor gibi görünmektedir. Zira hem es-Subkî'nin¹¹⁵⁴ hem de el-Kureşî'nin¹¹⁵⁵ tabakâtında biyografisi yer almaktadır. İbn Tağrıberdî'nin aktardığı *Hadâ'iku zâtu behce* isimli meşhur tefsirini Ebû Hanîfe (Ebû Sa'd el-Müstevfi veya Hanefî) Medresesi'ne vakfetmesinden¹¹⁵⁶ hareketle onun Hanefî-Mu'tezilî olduğu düşünülebilir.

Ebû Yûsuf el-Kazvîni, Mısır'dan dönüşünde Bağdâd'da Vezir Nizâmü'l-mülk'ün huzuruna çıktığı bir gün Hanbelî âlim Ebû Muhammed et-Temîmî ile Eş'arî mezhebine mensup kişileri görünce “Ey Vezir! Cehennem ehlinin liderlerini bir araya topladın.” demiş, “Nasıl?” diye sorulduğunda da “Ben Mu'tezilî, [et-Temîmî'yi kastederek] bu Müşebbihe ve şu Eş'arî, her birimiz diğerini tekfir ediyoruz.” diyerek cevap vermiştir¹¹⁵⁷. Burada kendisini de cehennemlik olarak görmesi oldukça ilginçtir. el-Kazvîni'nin hususen Hanbelî âlim Ebû Muhammed et-Temîmî'yi Müşebbihe olarak tanımladığı bu sözleri, Mu'tezilîlerin hem Hanbelî hem de Eş'arîlere karşı bakış açısını göstermektedir ki bunun oluşmasında birinci grubun diğer ikisiyle düşman olmasından kaynakladığını da unutmamak gerekir.

Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 295; el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, II, 421-422; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, V, 154-155; A. İlhan, “Ebû Yûsuf el-Kazvîni”, *DİA*, X, 265; Boynukalın, *Fıkıh Usulü Alimleri ve Eserleri*, s.129.

¹¹⁴⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 22.

¹¹⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 398; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 213. es-Subkî de benzer bilgiyi vermektedir (*Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, V, 121).

¹¹⁵¹ el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, II, 421.

¹¹⁵² İlhan, “Ebû Yûsuf el-Kazvîni”, s.265.

¹¹⁵³ Boynukalın, *Fıkıh Usulü Alimleri ve Eserleri*, s.129.

¹¹⁵⁴ *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, V, 121-122.

¹¹⁵⁵ *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, II, 421-422.

¹¹⁵⁶ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, V, 154.

¹¹⁵⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 21-22; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 471-472; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, V, 154. Ebû Yûsuf el-Kazvîni, Mısır'dan getirdiği kıymetli kitapları Nizâmü'l-mülk'e hediye etmiş, o sırada vezirin yanında bulunan et-Temîmî ile tanışmıştır (İlhan, “Ebû Yûsuf el-Kazvîni”, s.265).

Ebû Yûsuf el-Kazvîni'nin tefsir sahasında kaleme aldığı 300, 400, 500 ve hatta 700 cilt (cüz) olduğu rivayet edilen *Hadâ'iku zâtu behce* isimli eseri meşhurdur. Daha başka çalışmaları olduğu da rivayet edilmekle birlikte bunların akıbeti bilinmemektedir¹¹⁵⁸.

Selçuklu Bağdâd'ında mezkûr iki Mu'tezilî âlim dışında, bu mezhebe mensup şahıslar da vardı. Ancak -tespit edebildiğimiz kadarıyla- mezheplerine dair telif eser kaleme almadıkları ve fizikî çatışmalarda da yer almadıkları için biyografilerini verme gereği duyulmamıştır. Bununla birlikte Birinci Bölüm'de Mu'tezilîlerin Bağdâd'da yaşadığı bölgeleri açıklarken onların isimleri de zikredilmiştir.

3.2. Selçuklular Döneminde Bağdâd Medreseleri

Selçuklular döneminde Sünnî düşüncenin güçlenmesi, hâkim olması adına başta bütün Şîa olmak üzere gayrisünnî düşüncelerin bastırılmasına çalışılmıştır. Bunun için de hem siyasî ve askerî hem de ilmî ve fikrî bir mücadelede yürütülmüştür. Bu doğrultuda Şîi düşüncenin halk arasındaki yayılımını da durdurmak adına Selçuklu sultanları ve üst düzey devlet adamları medrese inşa ettirdiler. Öncülüğünü Selçuklu veziri Nizâmü'l-mülk'ün yaptığı medrese açma faaliyetleri, gayrisünnî düşünce karşısında ilmî ve fikrî mücadelenin yapılacağı en önemli kurumlar hâlini alacaktı. Büyük Selçuklu Devleti'nin muhtelif şehirlerinde Nizâmiyye medreseleri, Sünnî düşüncenin canlanması, yayılması ve hâkim olması adına önemli olduğu kadar devlet kademelerinde istihdam edilecek elemanın yetiştirilmesi bakımından da önemli kurumlardır. Ayrıca her medresenin mensubu olduğu mezhebin gelişimi ve yayılması amacına yönelik kurulduğunu da belirtmek gerekmektedir.

Selçuklu idaresi altında Bağdâd'da toplamda 18 medrese kurulmuştur¹¹⁵⁹. Bunlar üç ayrı Sünnî fıkıh mezhebine ait olup sekiz Şâfiî, altı Hanefî ve dört de Hanbelî şeklinde bir dağılım göstermektedir. Şâfiî medreselerinin fazla olması akıllara söz konusu mezhep mensuplarının sayıca Bağdâd'da daha fazla olduğu düşüncesini getirebilir. Fakat medreselerinin bânîlerine bakıldığında ağırlıklı Selçuklu devletinde görevli şahısların olduğu ve kendi mezheplerinin gelişip yayılması adına faaliyette

¹¹⁵⁸ es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, V, 121; el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, II, 422; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, V, 154; ez-Zehabî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 423; İlhan, "Ebû Yûsuf el-Kazvîni", s.265; Boynukalın, *Fıkıh Usulü Alimleri ve Eserleri*, s.129.

¹¹⁵⁹ Seyyah İbn Cübeyr, Safer 580/Mayıs 1184 tarihinde şehri ziyaret ettiğinde 30 civarında medresenin olduğunu ve bunların tümünün doğu yakasında bulunduğunu belirtmektedir (*er-Rihle*, s.167).

bulduklarını söyleyebiliriz. Selçuklu medreseleri mevzubahis olduğunda ilk akla gelen Bağdâd Nizâmiyye Medresesi'dir. Bu başlık altında sayıca fazla olmaları hasebiyle ilk olarak Şâfiî medreseleri ele alınmasına rağmen Selçuklular döneminde Bağdâd'daki en eski medresenin, Hanefilere tahsis edilen Ebû Hanîfe (Ebû Sa'd el-Müstevfi veya Hanefî) Medresesi olduğunu da vurgulamak gerekmektedir.

3.2.1. Şâfiî Medreseleri

Selçuklular döneminde Bağdâd'da Şâfiîlere ait sekiz adet medrese bulunmaktaydı. Sultan Alp Arslan'ın müsaadesiyle Büyük Selçuklu veziri Nizâmü'l-mülk'ün inşa ettirdiği Nizâmiyye Medresesi'yle Şâfiî mezhebinin eğitiminde bir nizâm oluşturulmuş, devamında devlet adamları ve âlimlerin şahsî girişimleri ile bunların medreselerinin sayısı artmıştır. Şâfiî medreselerinin ortak noktalarına baktığımızda yedisi şehrin doğu yakasında inşa edilmiştir. Sadece A'azziyye Medresesi'nin mevkii tespit edilememektedir. Medreselerden ikisi Selçuklu vezirleri (Nizâmiyye ve Tâciyye medreseleri), ikisi Abbâsî devlet adamları (Kemâliyye ve Sikatiyye (İbnü'l-İbarî) medreseleri), ikisi âlimler eliyle (eş-Şâşi ve Ebü'n-Necîb es-Sühreverdî medreseleri) tesis edilirken ikisinin (A'azziyye ve Bahâiyye medreseleri) bânîleri bilinmemektedir. Şâfiî medreselerinin kronolojik olarak Nizâmiyye, eş-Şâşi, Tâciyye, Ebü'n-Necîb es-Sühreverdî, A'azziyye, Kemâliyye, Sikatiyye (İbnü'l-İbarî) ve Bahâiyye medreseleri şeklinde sıralayabiliriz.

Bağdâd Nizâmiyye Medresesi: Selçuklular döneminde Bağdâd'da kurulan ilk Şâfiî medresesidir. Ayrıca medrese denildiğinde daima ilk akla gelen kurumlardır. Bununla birlikte söz konusu medreselerin İslâm dünyasında bir ilk teşkil etmedikleri¹¹⁶⁰ ve öncesinde medreselerin mevcudiyetine dair malumat bulunmaktadırlar¹¹⁶¹. Selçuklu coğrafyasının birçok şehir ve bölgesinde tesis edilmesi, eğitim-öğretimi kurumsal bir nizâma oturtması, vakıflar aracılığı ile medreselerin

¹¹⁶⁰ Bazı tarihçiler, tersi bir görüşle İslâm dünyasında ilk olarak Nizâmü'l-mülk'ün medrese inşa ettiğini belirtmektedirler. Bkz. İbnü's-Sâî, *Ahbâru'l-hulefâ'i'l-Abbâsiyyîn*, s.102; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, II, 129; ez-Zehabî, *Târihu'l-İslâm*, XXXIII, 146. es-Subkî ve es-Süyûtî önce aynı iddiayı aktarmakta, hatta ez-Zehabî'yi referans göstermektedirler. Ancak sonrasında ise Nizâmiyye medreselerinde önce kurulan medreselerin isimlerini vermektedirler. Bkz. es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, IV, 314; es-Süyûtî, *Hüsni'l-muhâhara*, II, 255.

¹¹⁶¹ Nebi Bozkurt, "Medrese", *DİA*, XXVIII, 324. Sâmânîler döneminde hanedan üyeleri ve âlimler tarafından kurulan ihtisas medreseleri bulunmaktaydı (Usta, *Türklerin İslamlaşma Serüveni: Sâmânîler*, s.464-466). İslâm dünyasında Nizâmiyye medreseleri öncesinde kurulan medreseler hakkında bilgi için bkz. Nâcî Ma'rûf, *Medârisu kable'n-Nizâmiyye*, Matbaatu'l-Mecmai'l-İlmiyyi'l-'Irâkî, Bağdad 1973; Şakir Gözütok, "İslâm Medeniyetinin Öncü Eğitim Kurumları: Nişabur Medreseleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 185 (2010), s.38 vd.; Dündar, *Selçuklular Devri Bağdat Medreseleri*, s.22-31.

uzun sürede ayakta kalması gibi saikler Nizâmiyye medreselerine şöhret kazandırmıştır.

Selçuklu Bağdâd’ında kurulan ilk Şâfiî medresesi olmakla birlikte Nizâmiyyelerin ilki değildir. İlkinin Nîşâbûr’da tesis edildiği rivayet edilmektedir¹¹⁶². Bağdâd Nizâmiyye’sinin inşaatına, Zîhicce 457/Kasım-Aralık 1065 tarihinde şehrin doğu yakasında Dicle Nehri’nin kenarında Bâbü’l-Merâtib’deki Derbû’s-Silsile’de¹¹⁶³ başlanmıştır¹¹⁶⁴. Bağdat amîdi Ebû Sa’d el-Kâşî’nin nezaretinde yaklaşık iki yıl süren inşaat, Zîlkade 459/Eylül 1067 tarihinde tamamlanmıştır. Kurucusuna Büyük Selçuklu veziri Nizâmü’l-mülk’e nispetle “Nizâmiyye” ismiyle anılmaktadır. Nizâmü’l-mülk medreseyi Ebû İshâk eş-Şîrâzî için inşa ettirmiş ve onu müderris olarak tayin etmiştir. Ancak 10 Zîlkade 459/22 Eylül 1067 tarihinde eş-Şîrâzî’nin açılış dersini vermek üzere medreseye gitmemesi üzerine el-Kâşî’nin talebi ve tüccâr Ebû Mansûr b. Yûsuf’un kefil olmasıyla dönemi bir başka önemli Şâfiî âlimi İbnü’s-Sabbâğ¹¹⁶⁵ ilk dersi vermiştir¹¹⁶⁶. Bunu haber alan Nizâmü’l-mülk, Bağdâd amîdi Ebû Sa’d’a büyük bir tepki göstermiştir. Sonrasında eş-Şîrâzî de ikna edilerek medresede ders vermeye başlamıştır. İbnü’s-Sabbâğ’ın müderrisliği ise 20 gün sürmüştür¹¹⁶⁷.

¹¹⁶² Ocak, *Nizâmiye Medreseleri*, s.85-86.

¹¹⁶³ Sıbt İbnü’l-Cevzî’nin muhtemelen nâşiri tarafından köşeli parantez içinde eklenen bilgide medresenin Nehrü’l-Mu’allâ’da olduğu belirtilmektedir (Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân*, XIX, 177). Fakat bu medrese, Bâbü’l-Merâtib’deki Derbû’s-Silsile’de inşa edilmiştir. Bkz. es-Subkî, *Tabakâtü’s-Şâfi’iyyeti’l-kübrâ*, V, 124; Renterghem, *Les élites bagdadiennes au temps des Seldjoukides*, II, 103.

¹¹⁶⁴ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 91; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 215; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 58; Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân*, XIX, 177; es-Subkî, *Tabakâtü’s-Şâfi’iyyeti’l-kübrâ*, V, 124; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 5; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 206.

¹¹⁶⁵ Uluçam, ilk dersin Ebû İshâk eş-Şîrâzî tarafından verildiğini belirtse de (Abdüsselâm Uluçam, *Irak’taki Türk Mimari Eserleri*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1989, s.216) de bu bilgi hatalıdır.

¹¹⁶⁶ Açılış dersini vermeden önce yanına gelen bir gencin “Sen zorla alınmış, yani gasp edilmiş bir yerde nasıl ders verirsin.” demesi üzerine eş-Şîrâzî, Nizâmiyye Medresesi’nde ders vermekten vazgeçmiştir. Onun uzunca bir süre gelmemesi üzerine dersi bekleyen halk, âlimin gelmesinden ümidi kesmiştir. Bunun üzerine ehl-i hadis savunucusu Şeyh Ebû Mansûr b. Yûsuf “Bu topluluğun bir müderrisin dersini dinlemeden buradan ayrılması doğru değildir.” diyerek bir başka Şâfiî âlim İbnü’s-Sabbâğ’ın açılış dersini vermesini tavsiye etmiştir (İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 212; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 64). Ayrıca bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 13; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 211; es-Süyûtî, *Târihu’l-hulefâ’*, s.646; Piyadeoğlu, “Bağdat’ın Eğitim ve Sosyal Hayatında Bir Müderris: Ebû İshâk eş-Şîrâzî”, s.86-87; Özeydin, “Bağdat Nizâmiye Medresesi’nin İlk Müderrisi Ebû İshâk eş-Şîrâzî ve Medresenin Resm-i Küşâdî”, s.89-90.

¹¹⁶⁷ Sadrü’l-dîn el-Hüseynî, *Ahbârü’l-devleti’s-Selçûkiyye*, s.46-47; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 102-103; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 212; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 63-64; el-Bundârî, *Zübdetü’n-Nusra*, s.32; Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân*, XIX, 196-197; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, II, 129; Ebû’l-Fidâ, *Târihu Ebi’l-Fidâ*, I, 544; en-Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, XXVI, 178; İbnü’l-Verdî, *Târihu İbni’l-Verdî*, I, 360; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 12-13; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 211; es-Süyûtî, *Târihu’l-hulefâ’*, s.646; Ocak, *Nizâmiye Medreseleri*, s.83-93; Kesik, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti*, s.277-278.

Selçuklu Bağdâd'ında tesis edilen medreselerin büyük bir kısmında dinî ilimler üzerine tedris faaliyetleri yürütülmüşken Nizâmiyye Medresesi'nde ise dinî ağırlıklı derslerin yanı sıra aklî ilimler de tedris edilmiştir. Dinî ilimlerde Kur'an-ı Kerîm, kıraat, hadis, Şâfiî fıkhi ve usûlü, Eş'arî kelâmı, tefsir, hilâf, ferâiz (miras hukuku), mezhep, akaid, cedel; dil ve edebiyatta Arap dili ve edebiyatı, sarf, nahiv; aklî ilimlerde riyâziyye (matematik ve geometri) dersleri okutulmuştur¹¹⁶⁸.

Ebû İshâk eş-Şîrâzî vefat edinceye (476/1083) kadar müderrislik yapmıştır. Yukarıda da zikredildiği üzere onun ardından Nizâmü'l-mülk'ün oğlu Mü'eyyidü'l-mülk, Ebû Sa'd el-Mütevellî'yi müderris tayin etmiştir. Fakat Nizâmü'l-mülk atamayı haber alınca yadırgamış ve “Şeyh Ebû İshâk'tan sonra medrese bir yıl kapatılmalıydı.” diyerek atamaya itiraz etmesi neticesinde el-Mütevellî azledilmiştir. Bir yıl sonra bu göreve İbnü's-Sabbâğ atanmıştır (477/1084-85)¹¹⁶⁹. eş-Şîrâzî ve Sabbâğ'dan sonra medresede pek çok âlim görev yapmıştır. Selçuklular döneminde Ebû Sa'd el-Mütevellî, Ebû'l-Kâsım Ali b. Muzaffer el-Alevî ed-Debûsî (öl. 482/1089), Ebû Abdullah el-Hüseyn b. Ali et-Taberî (öl. 498/1105), Ebû Muhammed Abdülvehhâb b. Muhammed eş-Şîrâzî (öl. 500/1107), el-Gazzâlî, Ahmed el-Gazzâlî, el-Kiyâ el-Herrâsî, Ebû Bekr eş-Şâşî, Ebû Muhammed Abdurrahman b. el-Hüseyn et-Taberî (öl. 530/1135-36), İbnü'l-Berhân, Ebü'l-Feth Abdülvâhid b. el-Hasan el-Bâkarhî (öl. 553/1158-59), Ebü'l-Feth Es'ad b. Muhammed el-Mîhenî, Ebû Sa'd Yahyâ b. Ali el-Hulvânî (öl. 520/1126), Ebû Ali el-Hasan b. Selmân (öl. 525/1131), Ebû Mansûr Sa'id b. Muhammed er-Rezzâz (öl. 539/1145), Sadrü'd-dîn Ebû Bekr Muhammed b. Abdüllatif el-Hucendî (öl. 552/1157), Ebû Nasr Muhammed b. Ali b. Ahmed Nizâmü'l-mülk el-Hasan et-Tûsî (öl. 561/1165-66) gibi isimler fıkıh müderrisliği yapmıştır¹¹⁷⁰. Bağdâd Nizâmiyye Medresesi'nde Selçukluların yıkılışından sonra da

¹¹⁶⁸ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Alp Arslan ve Zamanı*, III, TTK, Ankara 2001⁴, s.379-381; Özeydın, “Nizâmiye Medreseleri”, s.189; Ocak, *Nizâmiye Medreseleri*, s.260-267; Ahmet Beken, “Nizâmiye Medreseleri'nde Öğretimi Yapılan İlimler”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXI/2 (2021), s.422-437. Ayrıca A. Ocak, Fars dili ve edebiyatı, lügat, şiir, hitabet, tarih, coğrafya, arkeoloji, etnografya, musikî, hat; felsefe ve mantık; aklî ilimlerde hendese, hesap, müsellesât, kimya, tıp, cerrahi, nücûm gibi derslerin de okutulduğunu belirtmektedir (*Nizâmiye Medreseleri*, s.265-268).

¹¹⁶⁹ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ'*, s.203; Sadrü'd-dîn el-Hüseynî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçûkiyye*, s.47; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 227; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 289; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 124; el-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s.76. Özeydın, “Bağdat Nizamiye Medresesi Müderrisi Ebû Nasr İbnü's-Sabbâğ (ö. 477/1084)”, s.7. İbnü's-Sabbâğ gözlerindeki rahatsızlıktan dolayı kısa süre sonra azledilmiş, yerine Ebû Sa'd el-Mütevellî tayin edilmiştir (Özeydın, aynı yer).

¹¹⁷⁰ A. Ocak, XIV. yüzyılın sonuna kadar Bağdâd Nizâmiyye Medresesi'nde görev yapmış 75 âlim tespit etmiştir. Yine 15 muîd hakkında bilgi vermektedir. Bkz. Ocak, *Nizâmiye Medreseleri*, s.180-218, 237-240. V. V. Renterghem, XIII. yüzyılın başlarına kadar düzenlediği Şâfiî fakih müderris listesinde -bazıları nâib olmak üzere- 31 müderrisin ismini vermektedir. Ayrıca 14 muîd, 8 gramer

eğitim-öğretim faaliyetlerine devam edilmiştir. Kaynaklarda medrese ile ilgili son kayda 1414 yılında rastlanılmaktadır ki bu da Bağdâd Nizâmiyye'sinin XV. yüzyılın başlarına kadar ayakta kaldığını göstermektedir¹¹⁷¹.

Vezir Nizâmü'l-mülk tarafından medrese için bir de vakıf kurulmuş ve bizzat kendisinin yazdığı vakfiye 26 Cemâziülâhir 462/11 Nisan 1070 tarihinde Nizâmiyye Medresesi'nde düzenlenen geniş katılımlı toplantıda okunmuřtur¹¹⁷². Vakfiyenin aslı günümüze ulaşmamakla birlikte İbnü'l-Cevzî tarafından muhtemelen hulâsası edilmiş versiyonu verilmektedir¹¹⁷³. Vakfiyede medrese, Şâfi mezhebi mensupları için yaptırıldığı, medresede söz konusu mezhepten olmak kaydıyla bir müderris, bir vâiz, bir kütüphaneci (*hâzinü'l-kütüb*), bir Kur'ân-ı Kerîm öğreticisi (*mukrî*) ve Arap dili grameri (*nahiv*) öğretecek bir hoca görev yapacağı, hatta müderrisinden ferrâş ve kapıcılarının da yine aynı mezhepten olma şartı koyulmuřtur¹¹⁷⁴. Nizâmü'l-mülk tarafından belirlenen esaslara bir istisna dışında uyulduğu söylenebilir. İstisna durum ise Ebû Mansûr Mevhûb b. Ahmed el-Cevâlîkî el-Bağdâdî isimli Hanbelî mezhebine mensup bir Arap dili ve edebiyatı âliminin medresede ders vermesidir. Hanbelî bir âlimin Nizâmiyye Medresesi'nde görev yapması, şimdiye kadar araştırmacıların dikkatinden kaçtığını da belirtmek gerekmektedir. Medrese ders vermek için mezhep değiştiren âlimlerin varlığı bilinmekteydi¹¹⁷⁵. Fakat el-Cevâlîkî'nin mezhebini değiştirmeden görev yapması dikkate şayandır. Hocası Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ali b. Muhammed el-Hatîb et-Tebrîzî'nin 502/1109 yılında vefatından¹¹⁷⁶ sonra el-Cevâlîkî, medresede ders vermeye başlamıřtır¹¹⁷⁷. Arap dili ve edebiyatı konusunda meşhur olmakla birlikte dinî ilimlerde de dönemin otorite isimleri arasında olduğu

(*nahiv*), adab ve edebî konularda ders veren âlim ve 24 vâizin adını listelemektedir. Bkz. *Les élites bagdadiennes au temps des Seldjoukides*, II, 109-110.

¹¹⁷¹ Detaylı bilgi için bkz. Ocak, *Nizâmiyye Medreseleri*, s.133-136.

¹¹⁷² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 117. Sıbt İbnü'l-Cevzî, 462/1070 yılında Beytû'n-Nübe'de geniş katılımlı bir toplantıda belirtmektedir (*Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 221).

¹¹⁷³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 304; Türkçe trc. *el-Muntazam fi târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.160. Ayrıca bkz. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Alp Arslan ve Zamani*, s.363; Ocak, *Nizâmiyye Medreseleri*, s.128-129.

¹¹⁷⁴ Yine vakfiyede; nâib, müteveli, muîd, vâiz, müftü, nâzıru'l-vakf, hattât, müstensih ve hâdimler gibi medrese görevlileri için vakıf gelirlerinden tahsisat ayrılacağı, vakfın yönetiminin Nizâmü'l-mülk ve evlâdına ait olduğu belirtilmektedir. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 304; Türkçe trc. *el-Muntazam fi târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.160; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Alp Arslan ve Zamani*, s.363; Özaydın, "Nizâmiyye Medreseleri", s.189; Ocak, *Nizâmiyye Medreseleri*, s.128; Kesik, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti*, s.277-278. Sıbt İbnü'l-Cevzî, medresenin çarşısının, çiftliklerin ve bazı yerlerin vakfedildiğini ve bunların vakıf belgesine yazıldığını aktarmaktadır (*Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 221).

¹¹⁷⁵ Bunlardan birkaçı için bkz. Ocak, *Nizâmiyye Medreseleri*, s.169.

¹¹⁷⁶ Ahmet Özel, "Hatîb Tebrîzî", *DİA*, XL, 224.

¹¹⁷⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 47; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 357; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XVI, 339; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 405; Ocak, *Nizâmiyye Medreseleri*, s.202.

belirtilmektedir¹¹⁷⁸. Ancak medresede Şâfiî fıkhi ve Eş'arî kelâmı okutulduğu dikkate alındığında el-Cevâlîkî'nin dinî ilimlerde ders vermediği muhakkaktır. Muhtemelen devrin en önemli dil ve edebiyat âlimlerinden biri olması ve söz konusu sahada mezhep farklılığının bir sorun teşkil etmeyeceği hasebiyle medresede görev yapmış olmalıdır.

eş-Şâşi Medresesi: Selçuklular döneminde Bağdâd'da kurulan ikinci Şâfiî medresesidir. Bağdâd'ın önemli Şâfiî âlim ve reislerinden biri olan Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed eş-Şâşi tarafından şehrin doğu yakasındaki Karâhu Zafer semtinde inşa ettirilmiştir. İnşa tarihi bilinmemektedir. V. V. Renterghem, medresenin 480/1087 yılından önce inşa edildiğini belirtmektedir. Ancak eş-Şâşi, 482/1089 yılında Tâciyye Medresesi'ne müderris tayin edilinceye kadar kendi medresesinde tedris faaliyetlerini yürütmüştür. Dolayısıyla eş-Şâşi'nin medreseyi 482/1089 yılından önce inşa ettirdiği söylenebilir. Kurucusuna nispetle “eş-Şâşi” olarak isimlendirilmektedir. Medresede Şâfiî fıkhi eğitimi verilmiştir. Bilinen tek müderrisi de Ebû Bekr eş-Şâşi'dir¹¹⁷⁹. Muhtemelen onun sırasıyla Tâciyye ve Nizâmiyye medreselerine tayin edilmesi veya vefatından sonra medrese de tedris faaliyetleri durmuştur.

Tâciyye Medresesi: Selçuklular döneminde Bağdâd'da kurulan üçüncü Şâfiî medresesidir¹¹⁸⁰. Sultan Melikşâh döneminin önemli devlet adamlarından ve Nizâmü'l-mülk'ün halefi Tâcü'l-mülk Ebü'l-Ganâ'im İbn Dârust el-Merzubân b. Hüsrev Fîrûz-i Şîrâzî (öl. 486/1093) tarafından şehrin doğu yakasındaki Bâbu Ebrez Mezarlığı'ndaki Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin kabrine bitişik mevkiide inşa ettirilmiştir.

¹¹⁷⁸ Çelebi, “Cevâlîkî, Mevhûb b. Ahmed”, s.438.

¹¹⁷⁹ es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, VI, 72; Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi*, s.229; Ephrat, *A learned society in a period of transition*, s.28, 166; Renterghem, *Les élites bagdadiennes au temps des Seldjoukides*, II, 103.

¹¹⁸⁰ A. Uluçam, “Tac-ül Mülk Medresesi (482/1090)” başlığı altında şu bilgileri verir: “Bâb-ül Ezher civarında Sultan Alparslan'ın diğer veziri Tac-ül Mülk tarafından 1090'da yaptırılmıştır. Hanefî medresesi için yapılmıştır.” (*Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, s.216). Uluçam'ın verdiği bilgide, medresenin bânisi hariç tüm malumat hatalıdır. Murat Akbaş da “Tâciyye (Şâşi) Medresesi” başlığı altında ele aldığı medresenin Hanefilere tahsis edildiğini, zikrettiği müderrislerin Nizâmiyye Medresesi'nde ders verdiğini ve eğitim aldıklarını belirtmektedir. Bunu da Tâciyye Medresesi'nde koyu bir mezhepçilik yapılmadığının bir işareti olarak yorumlamaktadır. Ancak araştırmacının hataya düştüğü görülmektedir. Zira medresenin müderrisi olarak belirttiği Ebû Bekr eş-Şâşi (*Bağdat'ta İlmî Kurumlar*, s.199-200) de Şâfiî-Eş'arî'dir. Medresenin ismi için ek olarak “Şâşi” ibaresini vermektedir fakat eş-Şâşi'nin medresesi ayrı bir yapıdır. Akbaş, Nizâmiyye medreselerinde ders vermenin ve eğitim almanın temel şartı Şâfiî-Eş'arî mensubiyetini gözden kaçırmaktadır. Tâciyye Medresesi, Hanefî medresesi olsaydı müderrislerinin daha sonra Nizâmiyye'ye atanması imkânsızdı. Ayrıca Tâcü'l-mülk'ün kendisinin mensup olduğu Şâfiî mezhebine tahsis ettiği bir gerçektir. Şâfiî bir ismin farklı bir mezhebe medrese tashih ettiği bu dönemde görülmeyen bir husustur.

Kurucusuna nispetle “Tâciyye” olarak isimlendirilmektedir¹¹⁸¹. 480/1087 yılında inşaatına başlanmış ve iki yılda tamamlanmıştır. 19 Muharrem 482/3 Nisan 1089’da¹¹⁸² öğretime başlanmıştır. Bu medresede Şâfiî¹¹⁸³ fikhî ve hadis eğitimi verilmiştir¹¹⁸⁴. Medresesinin ilk müderrisi, Tâcü’l-mülk tarafından tayin edilen Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed eş-Şâşî’dir¹¹⁸⁵. Ebü’l-Kâsım Ali b. Muhammed el-Mehâmîlî de muîdlik yapmıştır. Ahmed el-Gazzâlî burada vaaz vermiştir¹¹⁸⁶.

Medrese, 541/1146-47 yılında Irak Selçukluları sultan Mes’ûd’a vezir olarak tayin edilen Tâcü’l-mülk’ün kız kardeşinin oğlu Tâcü’d-dîn Ebû Tâlib b. Dârust eş-Şîrâzî¹¹⁸⁷ tarafından restore ettirilmiştir. Vezir, Şerefü’d-dîn Ebü’l-Mehâsin Yûsuf b. Abdullah ed-Dımaşkî’yi (öl. 563/1167) de müderris olarak atamıştır. el-Bundârî, ed-Dımaşkî’nin tayinini “Medresenin sönmüş olan ilimlerini, takrir ettiği dersleriyle yeniden diriltti.” şeklinde bir ifade aktarmaktadır. Buradan hareketle medresede öğretim faaliyetlerinin bir süre sekteye uğradığı anlaşılmaktadır. Bânîsinin vefatıyla medresenin de idareden yoksun kalması bundan etkili olmalıdır. İlk müderrisi eş-Şâşî, 504/1110 yılında Bağdâd Nizâmiyye Medresesi’ne tayin olmasından ed-Dımaşkî’nin göreve başlamasına kadarki süreçte Tâciyye Medresesi’ne bir müderris atanmadığı, ancak medresenin açık kaldığı ve vâizlerin görev yaptığı bir kuruma dönüştüğü anlaşılmaktadır¹¹⁸⁸. Burada vaaz veren son kişinin Ebü’l-Vefâ el-Kazvîni

¹¹⁸¹ İbnü’l-İmrânî, *el-İnbâ’*, s.204; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 281; 313; İbnü’l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 333; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 160; Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemu’l-buldân*, II, 5; Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân*, XIX, 416; es-Subkî, *Tabakâtü’ş-Şâfi’iyyeti’l-kübrâ*, VI, 72; a.mlf., *Tabakâtü’ş-Şâfi’iyyeti’s-suğrâ*, II, 632; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 133; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 285; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü’z-zâhire*, V, 124; Le Strange, *Baghdad*, s.287-288.

¹¹⁸² İbnü’l-İmrânî, 3 Muharrem 482/18 Mart 1089’da (*el-İnbâ’*, s.204); el-Bundârî ise 10 Muharrem 482/25 Mart 1089’da Ebû Bekr eş-Şâşî’nin Tâciyye Medresesi’ne atandığını belirtmektedir (*Zübdetü’n-Nusra*, s.81). es-Süyûtî, 483/1090-91 yılını vermektedir (*Târihu’l-hulefâ’*, s.653).

¹¹⁸³ Sibt İbnü’l-Cevzî, medresenin Hanefilere vakfedildiğini belirtmek fakat ikinci bir rivayet olarak da Şâfiilere vakfedildiğini aktarmaktadır (*Mir’âtü’z-zamân*, XIX, 416) ki ilk verdiği bilginin hatalı olduğu malumdur.

¹¹⁸⁴ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 271; İbnü’l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 333; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 160; Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân*, XIX, 416; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 108, 113; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 268, 271; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü’z-zâhire*, V, 124; es-Süyûtî, *Târihu’l-hulefâ’*, s.653.

¹¹⁸⁵ İbnü’l-İmrânî, *el-İnbâ’*, s.204; İbnü’l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 364; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 186; el-Bundârî, *Zübdetü’n-Nusra*, s.81; es-Süyûtî, *Târihu’l-hulefâ’*, s.656; Renterghem, *Les élites bagdadiennes au temps des Seldjoukides*, II, 103.

¹¹⁸⁶ İbnü’d-Dimyâtî, *el-Müstefâd*, XVIII, 80; Abdülkerim Özaydın, “Tâcülmülk”, *DİA*, XXIX, 360.

¹¹⁸⁷ Erdoğan Merçil, *Fars Atabegleri: Salgurlular*, TTK, Ankara 1991², s.24-26. Şâfiî mezhebine mensup olan Vezir Tâcü’d-dîn, Bağdâd’daki evinde her mezhepten âlim ve fakihleri toplayarak onlarla sohbet etmek üzere meclisler de tahsis etmiştir (el-Bundârî, *Zübdetü’n-nusra*, s.195).

¹¹⁸⁸ el-Bundârî, *Zübdetü’n-Nusra*, s.194-195; Renterghem, *Les élites bagdadiennes au temps des Seldjoukides*, II, 103. Medresede vaaz veren son kişi, İsfahân’dan Bağdâd’a gelen ve Hanefî mezhebine mensup vâiz Ebü’l-Vefâ Ubeydullâh b. Hibetullâh b. Muhammed b. Hibetullâh b. Hamza el-Kazvîni (öl. 585/1189)’dir (el-Kureşî, *el-Cevâhirü’l-mudiyye*, II, 507).

(öl. 585/1189-90)¹¹⁸⁹ olmasından hareketle medresenin de XII. yüzyılın sonlarına kadar faal olduğu anlaşılmaktadır.

Şeyh Ebü'n-Necîb es-Sühreverdî Medresesi: Selçuklular döneminde Bağdâd'da kurulan dördüncü Şâfiî medresesidir. Ebü'n-Necîb Ziyâü'd-dîn Abdülkâhir b. Abdullah b. Muhammed el-Bekrî es-Sühreverdî (öl. 563/1168), şehrin doğu yakasında, Dicle Nehri kıyısında, harabe hâldeki Reîsü'r-rüesâ'nın sarayının yerine bir ribât ve medrese inşa ettirmiştir. 9 Rebûlâhir 531/4 Ocak 1137 tarihinde medrese de ders vermeye başlamıştır¹¹⁹⁰. Medrese kurucusuna nispetle “Şeyh Ebü'n-Necîb es-Sühreverdî” olarak isimlendirilmektedir. Kendisi burada fıkıh eğitimi vermiştir. Vefat ettiğinde de buraya defnedilmiştir¹¹⁹¹. Medresenin ilk müderrisi de odur. 563/1168'de vefatından sonra yerine oğlu Ebü'r-Rızâ Abdürrahîm (öl. 567/1171-72) geçmiştir. Sonrasında da müridi Ebü'l-Hasan Ali b. Revh İbnü'l-Gübeyrî (öl. 615/1218-19) müderris olarak görev yapmıştır¹¹⁹². Ebü'n-Necîb es-Sühreverdî'nin yeğeni Şihâbü'd-dîn es-Sühreverdî (öl. 632/1234) de bu medresede vaaz vermiştir¹¹⁹³. Medresenin XIII. yüzyılın ortalarına kadar faal olduğu görülmektedir.

A'azziyye Medresesi: Selçuklular döneminde Bağdâd'da kurulan beşinci Şâfiî medresesidir. Kurucusu bilinmemektedir. 535/1140-41 yılında önce inşa edildiği tahmin edilmektedir. Medresenin eğitim-öğretim faaliyetlerine dair de malumat bulunmamakla birlikte Şâfiî fıkıhı eğitimi verildiği tahmin edilmektedir. Kezâ müderrislerine dair de herhangi bilgi bulunmamaktadır. Kaynaklarda medresede vaaz veren iki vâizin ismi geçmektedir: Ebû Muhammed b. el-Müneccim (öl. 557/1161-62) ve Ebû Mansûr Muhammed el-Kerhî (öl. 598/1201-02). Söz konusu medreseye dair kaynak eserlerde herhangi bir malumata ulaşılamamıştır. Ancak V. V. Renterghem, yaptığı okumalar üzerinden ilgili medresenin varlığına dair çıkarımda bulunduğunu ve kaynakların açıkça bilgi ihtiva etmediğini vurgulamaktadır¹¹⁹⁴.

¹¹⁸⁹ Renterghem, *Les élites bagdadiennes au temps des Seldjoukides*, II, 103

¹¹⁹⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 322; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 296; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 204; es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, VII, 174-175; Reşat Öngören, “Sühreverdî, Ebü'n-Necîb”, *DİA*, XXXVIII, 35.

¹¹⁹¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 180; İbn Dübeysî, *Zeylu târihi Medîneti's-selâm*, III, 97; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 426-427; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 459; eş-Şa'rânî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, I/2, 625; Renterghem, *Les élites bagdadiennes au temps des Seldjoukides*, II, 105.

¹¹⁹² İbn Dübeysî, *Zeylu târihi Medîneti's-selâm*, II, 297; aynı eser, IV, 83-84, 445; Renterghem, *Les élites bagdadiennes au temps des Seldjoukides*, II, 105.

¹¹⁹³ es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, VIII, 340.

¹¹⁹⁴ Renterghem, *Les élites bagdadiennes au temps des Seldjoukides*, II, 105.

Kemâliyye Medresesi: Selçuklular döneminde Bağdâd'da kurulan altıncı Şâfîî medresesidir. Abbâsîlerin hazinedârı Kemâlî'd-dîn Ebü'l-Fütûh Hamza b. Ali b. Talha (öl. 556/1161)¹¹⁹⁵ tarafından şehrin doğu yakasında Dârü'l-Hilâfe bölgesinde Bâbü'l-Âmme'deki kendi evinin yanında inşa edilmiştir. Kurucusuna nispetle "Kemâliyye" olarak isimlendirilmektedir. Şevvâl 535/Mayıs-Haziran 1141 tarihinde faaliyete geçen bu medrese, Şâfîîlere tahsis edilmiş ve bu mezhep fihhına göre eğitim verilmiştir. İlk müderrisi Şâfîîlerin Şeyhi Ebü'l-Hasan Muhammed b. Mübârek b. Muhammed İbnü'l-Hell (öl. 552/1158) burada ders vermeye başlamıştır. Açılış dersinde Kâdılkudât ez-Zeynebî, devlet erkânı ve fukahâ da hazır bulunmuştur¹¹⁹⁶. Ebü'l-Hasan Muhammed'den sonra öğrencisi Ebü Tâlib el-Mübârek b. el-Mübârek b. el-Mübârek el-Kerhî (öl. 585/1189-90), Ebü'l-Kâsım Ye'îş b. Sadaka el-Furâtî (öl. 593/1196-97) ve Ebü'l-Fazl Mahmûd b. Ahmed b. Muhammed el-Erdubîlî (öl. 625/1227-28) müderris olarak burada görev yapmışlardır¹¹⁹⁷. Ayrıca fakih Ebü Abdullah Muhammed b. el-Hüseyin b. Muhammed b. Zürkân (öl. 590/1193-94) da Ebü Tâlib el-Mübârek'in muîdliğini yapmıştır¹¹⁹⁸. Medresede XIII. yüzyılın başlarına kadar faaliyetlerin yürütüldüğü görülmektedir.

Sikatiyye (İbnü'l-İbarî) Medresesi: Selçuklular döneminde Bağdâd'da kurulan yedinci Şâfîî medresesidir. Halife el-Muktefî Liemrillâh'ın vekili Sikatü'd-devle İbnü'l-İbarî ismiyle tanınan Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed ed-Dureynî el-Bağdâdî¹¹⁹⁹ (öl. 549/1154) tarafından şehrin doğu yakasındaki Bâbü'l-Ezec'te Dicle Nehri kıyısında inşa edilmiştir. Ayrıca hemen yanına sûfiler için bir de ribât

¹¹⁹⁵ Abbâsîlerin nüfuzlu devlet adamlarından biridir. Ebü'l-Kâsım İbnü'l-Beyân'dan hadis rivayet etmiştir. el-Müstersîd Billâh ve er-Râşid Billâh döneminde Hâcibü'l-bâb, el-Muktefî döneminde de hazinedârlık görevini yapmıştır. Medreseyi inşa ettirdikten sonra, 536/1141-42 yılında hacca gitmiştir. 537/1142-43 yılında Bağdâd'da dönünce devlet görevini bırakıp inzivaya çekilmiştir. Yaklaşık 20 yıl inzivada derviş hayatı yaşamıştır. Ramazân 556/Ağustos-Eylül 1161 tarihinde vefat etmiş ve Harbiyye'deki Ebü'l-Hasan el-Kazvî'nin türbesine defnedilmiştir (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 26, 150; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 122, 290; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, XI, 86, 230; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XXI, 19).

¹¹⁹⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 10, 122-123, 150; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 113, 235, 278, 290; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, XI, 78, 184, 219, 230 (Şeyhin adını "Ebü'l-Hasan b. el-Hull" ve ölüm yılını 551/1156-57 vermektedir); İbnü'd-Dübeysî, *Zeylu târihi Medîneti's-selâm*, I, 280; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 327; ez-Zehbî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXVIII, 194-195; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 328, 402; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 400, 444 (Türkçe tercümesinde ilk müderrisin ismi "Şeyh Ebü'l-Hasan b. el-Hillî" şeklindedir).

¹¹⁹⁷ İbnü'd-Dübeysî, *Zeylu târihi Medîneti's-selâm*, I, 279-280; es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, VIII, 368; İbn Kesîr, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, II, 706; Renterghem, *Les élites bagdadiennes au temps des Seldjoukides*, II, 105.

¹¹⁹⁸ İbnü'd-Dübeysî, *Zeylu târihi Medîneti's-selâm*, I, 279-280.

¹¹⁹⁹ Bağdâdlı muhaddis Şühde el-Kâtibe (Fahrü'n-nisâ Şühde bt. Ahmed b. Ferec ed-Dineveriyye el-İberiyye, öl. 574/1178)'nin eşidir. Bkz. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, II, 477-478; Hatice Sevde Garip, "Hicrî Altıncı Asırda Ün Yapmış Bir Hanım Muhaddis: Şühde el-Kâtibe", *Kocaeli İlahiyat Dergisi*, V/2 (2021), s.730.

yapılmıştır¹²⁰⁰. Kuruluş tarihi bilinmeyen medresenin 540/1145 yılından önce inşa edildiği tahmin edilmektedir. Bânîsine nispetle “Sikatiyye (İbnü'l-İbarî)” olarak isimlendirilmektedir. Şâfiî fakihlere vakfedilen medresede fıkıh eğitimi verilmiştir. Bilinen ilk müderrisi Ebü'l-Mehâsin Yûsuf b. Bundâr ed-Dımaşkî olup Cemâzîülâhîr 540/Kasım-Aralık 1145 tarihinde burada ders vermiştir¹²⁰¹. ed-Dımaşkî'den sonra Ebü'l-Kâsım Ye'îş b. Sadaka el-Furâtî (öl. 593/1196-97), Ebü'l-Mekârim Mansûr b. el-Hasan b. Mansûr ez-Zencânî (öl. 597/1200-01), Ebü'l-Muzaffer Abdülvedûd b. Mahmûd el-Vâsitî (öl. 618/1221-22) ve Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Muhammed b. Ahmed b. Hamdân et-Tîbî (öl. 624/1227)'nin burada müderris olarak görev almışlardır¹²⁰². Ayrıca Ebü'l-Fezâ'il Ali b. Yûsuf el-Vâsitî (öl. 608/1211-12) de müderris el-Furâtî'nin muîdliğini yapmıştır¹²⁰³. XIII. yüzyılın başlarına kadar medresede faaliyetlerinin sürdürüldüğü anlaşılmaktadır.

Bahâiyye Medresesi: Selçuklular döneminde Bağdâd'da kurulan sekizinci Şâfiî medresesidir. Bânîsi bilinmeyen bu yapı, 547/1152-53 yılında önce Bağdâd'ın doğu yakasında hemen Dicle Nehri'nin kıyısında ve Nizâmiyye Medresesi'nin yakınında inşa edilmiştir. Kaynaklarda “Bahâiyye” olarak isimlendirilmektedir¹²⁰⁴. Fıkıh eğitimi verilmiştir. Bilinen müderrisleri Şerefü'd-dîn Ebü'l-Mehâsin Yûsuf b. Abdullah ed-Dımaşkî (öl. 563/1167-68), Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-

¹²⁰⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 100; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 220; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, XI, 172; İbn Dübeyî, *Zeylu târihi Medîneti's-selâm*, II, 531; aynı eser, III, 31; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 461; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, II, 478; ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXVII, 369-370.

¹²⁰¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 44; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 354; ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXVII, 369-370; Renterghem, *Les élites bagdadiennes au temps des Seldjoukides*, II, 105. ed-Dımaşkî'nin ilk dersine kâdilkudât ve hazinedâr başta olmak üzere ileri gelen devlet adamları da katılmıştır (İbnü'l-Cevzî, aynı yer).

¹²⁰² İbn Dübeyî, *Zeylu târihi Medîneti's-selâm*, IV, 215-216; İbnü's-Sâî, *Târihu İbni's-Sâî*, s.70; es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, VII, 304; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVII, 111, 169; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XIII, 212, 250; a.mlf., *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, II, 706; Renterghem, *Les élites bagdadiennes au temps des Seldjoukides*, II, 105.

¹²⁰³ İbn Dübeyî, *Zeylu târihi Medîneti's-selâm*, IV, 567.

¹²⁰⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, IV, 225; İbn Dübeyî, *Zeylu târihi Medîneti's-selâm*, III, 258; İbn Kesîr, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, II, 626; Le Strange, *Baghdad*, s.298; İbnü'l-Cevzî, 566 (1170-71) yılı içerisinde konumundan dolayı “Bâbü'l-Medreseti ala's-şat” ismiyle anılan bir medreseden bahsetmektedir. Dicle Nehri kıyısında ve Ahmed el-Fevî (الفوي) ve oğlu Sa'd eş-Şerâbî'nin (الشرايبي) elinde olduğu anlaşılan medresenin, Hanefî mezhebine tahsis edildiğini, onların yakalanıp medreseye el konulduğunu, sonrasında Şâfiîlere verildiğini belirtmektedir. Aynı müellif, medresenin öncesinde Şâfiîlere ait olduğu aktarmakta, Yûsuf ed-Dımaşkî'nin burada ders verdiğini ve medresenin onun elinde olduğunu zikretmektedir. El konulan bu medrese tekrardan Şâfiîlere verilmiş ve Muhammed el-Berevî de müderris tayin edilmiştir (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 193). Müellif medresenin ismini zikretmese de belirttiği hususlar dikkate alındığı kuvvetle ihtimal, Bahâiyye Medresesi'ni tarif etmektedir. Şevvâl 567/Mayıs-Haziran 1172'de Sa'd eş-Şerâbî serbest bırakılmış ve kendisinden alınanlar da iade edilmiştir (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 197). Ancak iade edilenler arasında medresenin olup olmadığına dair açık bir kayıt bulunmamaktadır.

Berevî (öl. 567/1171-72) ve Ebü'l-Hayr Dâvud b. Bundâr b. İbrâhîm el-Cîlî (öl. 618/1221-22)'dir¹²⁰⁵. Medresenin XIII. yüzyılın başlarına kadar faal olduğu görülmektedir.

İbnü'l-Cevzî, 566 (1170-71) yılı içerisinde konumundan dolayı “Bâbü'l-Medreseti ala's-şat” ismiyle anılan bir medreseden bahsetmektedir. Dicle Nehri kıyısında Ahmed el-Fevî (الفوي) ve oğlu Sa'd eş-Şerâbî'nin (الشرايبي) elinde (idaresinde) olduğu anlaşılan bu yapının, Hanefî mezhebine tahsis edildiğini, baba ve oğlun tutuklanıp buraya el konulduğunu, sonrasında Şâfîlilere verildiğini belirtmektedir. Aynı müellif, medresenin öncesinde Şâfîlilere ait olduğu aktarmakta, Yûsuf ed-Dımaşkî'nin burada ders verdiğini ve idaresinin de kendisinde olduğunu zikretmektedir. El konulan söz konusu medrese tekrardan Şâfîlilere verilmiş ve Muhammed el-Berevî de müderris tayin edilmiştir¹²⁰⁶. Müellif, medresenin ismini zikretmemekte ancak belirttiği hususlar dikkate alındığında Bahâiyye Medresesi'ni tarif ettiği tahmin edilmektedir. V. V. Renterghem, kaynaklarda açıkça belirtilmediğini vurgulayarak bu olayı Bahâiyye Medresesi'ne atfetmektedir¹²⁰⁷. Öte yandan Şevvâl 567/Mayıs-Haziran 1172'de Sa'd eş-Şerâbî serbest bırakılmış ve kendisinden alınanlar da iade edilmiştir¹²⁰⁸. Ancak bunlar arasında medresenin olup olmadığına dair açık bir kayıt bulunmamaktadır ki muhtemelen medresenin idaresi iade edilmemiştir.

3.2.2. Hanefî Medreseleri

Selçuklular döneminde Bağdâd'da Hanefîlere ait altı adet medrese bulunmaktaydı. Bunlardan dördü Selçuklu hanedan üyeleri ve devlet adamları tarafından (Ebû Hanîfe/Ebû Sa'd el-Müstevfi/Hanefî, Terken Hatun, Tutuşıyye, Gıyâsiyye/Sultan/Mugîsiyye ve Hatunü'l-Müstazhiriyye/el-Muvaffakiyye medreseleri); biri ise Abbâsî görevlisi tarafından (Sa'âde Medresesi) tesis edildi. Dolayısıyla medreselerin devlet eliyle inşa edildiği söylenebilir. Hanefî medreselerinin ortak noktalarına baktığımızda beşi şehrin doğu yakasında inşa edilmiştir. Sadece Sa'âde Medresesi'nin doğu veya batıda olduğuna iddialar bulunmaktadır. Medreselerden yalnızca Terken Hatun Medresesi'nin eğitimi ve müderrislerine dair malumata sahip değiliz. Ebû Hanîfe/Ebû Sa'd el-Müstevfi/Hanefî

¹²⁰⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, IV, 225; İbn Dübeysî, *Zeylu târihi Medîneti's-selâm*, III, 258; İbn Kesîr, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, II, 626; Renterghem, *Les élites bagdadiennes au temps des Seldjoukides*, II, 105.

¹²⁰⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 193.

¹²⁰⁷ Renterghem, *Les élites bagdadiennes au temps des Seldjoukides*, II, 105, 107.

¹²⁰⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 197.

Medresesi dışındakilerin kuruluş tarihleri de net olarak bilinmemektedir. Hanefî medreselerini -yaklaşık tarihlere göre- kronolojik olarak Ebû Hanîfe (Ebû Sa‘d el-Müstevfî veya Hanefî), Terken Hatun, Tutuşıyye, Sa‘âde, Gıyâsiyye (Sultân veya Mugîsiyye) ve Hatunü’l-Müstazhiriyye (el-Muvaffakiyye) medreseleri şeklinde sıralamak mümkündür.

Ebû Hanîfe (Ebû Sa‘d el-Müstevfî veya Hanefî) Medresesi: Selçuklular döneminde Bağdâd’da Hanefîler tarafından tesis edilen ilk medresedir¹²⁰⁹. Bağdâd Nizâmiyye’sinden önce faaliyete geçmiştir. Nitekim 12 Safer 459/2 Ocak 1067 tarihinde Sultan Alp Arslan’ın elçisi olarak Bağdâd’da gelen Müstevfî Şerefü’l-mülk Ebû Sa‘d Muhammed b. Mansûr el-Hârizmî¹²¹⁰ (öl. 494/1101) tarafından şehrin doğu yakasındaki Bâbü’t-Tâk’ta Ebû Hanîfe’nin türbesi tamir ettirmiştir. Ayrıca türbenin karşısında Hanefîler için bir de medrese inşa ettirerek bir müderris görevlendirmiştir. İbnü’d-Dübeysî’nin kaydına göre Bâbü’t-Tâk’taki Sûku Yahyâ’da bulunan medresenin açılış tarihi 27 Cemâzîülâhîr 459/15 Mayıs 1067 tarihinden sonradır. Muhtemelen türbenin çevresindeki mevcut bir yapı tamir edilerek kullanıma açılmıştır. Zira beş ay gibi bir sürede inşaatın bitmesi mümkün görünmemektedir. Şerefü’l-mülk, küçük bir köyü de burası için vakfetmiştir. Onun mutaassıp bir Hanefî olduğu belirtilmektedir¹²¹¹. Bina, Ebû Hanîfe Türbesi’nden dolayı “Ebû Hanîfe”, bânîsine nispetle “Ebû Sa‘d el-Müstevfî” ve mensup olduğu mezhepten ötürü “Hanefî” olarak farklı şekillerde isimlendirilmektedir. Hanefîlere tahsis edilen bu medresede fıkıh eğitimi verilmiştir. Selçuklular döneminde görev yapan ilk müderrisi Ebû Tâhir İlyâs b. Nâsır b. İbrâhîm ed-Deylemî (öl. 461/1069) olmak üzere sonrasında Ebü’l-Kâsım Ali b. el-Hüseyin ez-Zeynebî (öl. 543/1149), Ebü’l-Kâsım Halef b. Ahmed b. Abdullah eş-Şilhî (öl. 515/1121), Ebû Mansûr İbrâhîm b. Muhammed b. İbrâhîm el-Hîfî (öl. 537/1143), Ebû Yûsuf İsmâîl Ebû Ya‘kûb b. Abdurrahman el-Lamgânî (öl. 536/1142), Ebü’l-Kâsım Ali b. Ebû Tâlib ez-Zeynebî

¹²⁰⁹ Şu çalışmada incelenmiştir: Abdulhamit Dünder, *Selçuklular Devri Bağdat Medreseleri: İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe Medresesi Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012.

¹²¹⁰ Ephrat, “Ebû Sa‘d el-‘Amid” olarak vermektedir (*A learned society in a period of transition*, s.28).

¹²¹¹ Sadrü’d-dîn el-Hüseyinî, *Ahbârü’l-devleti’s-Selçûkiyye*, s.47; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 100-101; aynı eser, XVII, 72; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 211, 459; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 63, 268; İbnü’d-Dübeysî, *Zeylu târihi Medîneti’s-selâm*, IV, 156, 208; el-Bundârî, *Zübdetü’n-Nusra*, s.31-32; a.mlf., *Târihu Bağdâd*, s.267; Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân*, XIX, 519; aynı eser, XX, 194; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, V, 414; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 12, 179; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 210, 313; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü’z-zâhire*, V, 166; Le Strange, *Baghdad*, s.191; Dünder, *Selçuklular Devri Bağdat Medreseleri*, s.43-45. Şerefü’l-mülk Ebû Sa‘d, Hanefîler için bir medrese de Merv şehrinde inşa ettirmiştir (Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemu’l-buldân*, V, 114).

(öl. 543/1148), Zeynü'l-Eimme Ebü'l-Fazl Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin b. Sâlih ed-Darîr el-Bağdâdî (öl. 546/1151-52), Ebü'l-Ganâ'im Şücâ b. el-Hasan el-Bağdâdî (öl. 557/1162), Ebü'l-Hasan (Hayr) Mes'ûd b. el-Hüseyin b. Sa'd el-Yezdî (öl. 571/1176) ve Ebü'l-Mecd Ali b. Ali b. Nâsır (öl. 594/1198) gibi isimler aynı görevi üstlenmişlerdir¹²¹². Medresenin Osmanlı döneminde de eğitim-öğretim faaliyetlerine devam ettiği belirtilmektedir¹²¹³.

Büyük Selçuklu sultanı Melikşâh tarafından bir medresenin inşa ettirildiği rivayet edilmektedir. Nitekim Sıbt İbnü'l-Cevzî, Melikşâh'ın 485/1092 yılında vefatı nedeniyle aktardığı vefeyâtında Ebû Hanîfe Türbesi'nin karşısında bir medrese yaptırıldığını inşa tarihini vermeden aktarmaktadır¹²¹⁴. D. Ephrat'ın Sultan Medresesi¹²¹⁵ ve M. Akbaş ise Sultan/Melikşâh/Câmiu's-Sultân Medresesi¹²¹⁶ olarak verdiği bu yapının ne adı kaynaklarda geçmekte ne de müderrislerine dair herhangi bir bilgi bulunmaktadır. Yine İbnü'l-Cevzî, İbn Kesîr ve Niğdeli Kâdı Ahmed de Melikşâh'ın Ebû Hanîfe Medresesi'ni inşa ettirdiğini söylemektedirler¹²¹⁷. Ancak Ebû Hanife Medresesi'nin bânîsi, yukarıda da ifade edildiği üzere Sultan Alp

¹²¹² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 187, 225; İbn Dübeysî, *Zeylu târihi Medîneti's-selâm*, V, 46-47; el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, I, 96-98, 413, 443; aynı eser, II, 168-169, 568, aynı eser, III, 466; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, s.302; Renterghem, *Les élites bagdadiennes au temps des Seldjoukides*, II, 103. A. Dündar tarafından medresede toplamda 26 müderrisin görev yaptığı tespit edilmiştir. Selçuklular dönemi ve sonraki müderrisleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Dündar, *Selçuklular Devri Bağdat Medreseleri*, s.72-113.

¹²¹³ Medrese, Kanûnî Sultan Süleyman, IV. Murad, Abdülmecid ve II. Abdülhamid ile Osmanlı dönemi devlet adamlarının eliyle tamir ve yeniden inşa edilmek suretiyle uzun yıllar faaliyet göstermiştir (Abdüsselâm Uluçam, "Âzamiye Külliyesi", *DİA*, IV, 301). A. Dündar'ın tespit ettiği son müderristen hareketle de medresenin XIV. yüzyılın ikinci yarına kadar faal olduğunu anlamaktayız (*Selçuklular Devri Bağdat Medreseleri*, s.110-112).

¹²¹⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 444. M. Akbaş da başta mezkûr müellif olmak üzere N. Ma'rûf, M. Ş. Kılânî ve M. Mekkiyye gibi araştırmacılara atıfla 485/1092 yılında inşa edildiğini belirtse (*Bağdat'ta İlmî Kurumlar*, s.196) de medresenin bu tarihte inşa ettirildiğini söylemek mümkün değildir. Zira yukarıda da belirttiğimiz üzere bu bilgi, Melikşâh'ın vefeyâtında verilmektedir. Dolayısıyla medresenin inşa tarihi olarak vermek hatadır.

¹²¹⁵ Ephrat, *A learned society in a period of transition*, s.28.

¹²¹⁶ Akbaş, *Bağdat'ta İlmî Kurumlar*, s.196. Araştırmacının medreseye dair verdiği bilgilerde hatalar da dikkat geçmektedir. Örneğin; Ebû Bekr eş-Şâşî'yi ez-Zehabi'ye atıfla medresenin müderrisi olarak gösterir (*Bağdat'ta İlmî Kurumlar*, s.196). Ancak eş-Şâşî, Şâfiî'dir ve söz konusu medresede görev yapmamıştır. ez-Zehabi'de referans gösterdiği biyografisinde de bu bilgiye rastlanılmamaktadır (*Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, XIX, 394). Akbaş, eş-Şâşî'nin 502/1108-9 yılında sonra Melikşâh'ın inşa ettirdiği medresede müderrislik yaptığını da aktarır (aynı yer). Ancak bu medresenin daha önceki müderrislerine dair herhangi bir bilgi vermez. Burada şu soru akla gelmektedir: 485/1092 yılında inşa ettirilen bir medreseye 502/1108-9 yılına kadar herhangi bir müderris atanmadı mı? Son olarak medresenin müderrisleri olarak gösterdiği (*Bağdat'ta İlmî Kurumlar*, s.197) Kâdı Mes'ûd b. el-Hasan el-Yezdî ve İbnü'l-Muallim Ebû Mansûr Muhammed Gıyâsiyye (Sultan/Mugîsiyye) Medresesi müderrisleridir.

¹²¹⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 309; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 130; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 282; Niğdeli Kâdı Ahmed, *el-Veledü's-şefik*, I, 434. Ahmed b. Mahmûd, evvelâ medresenin Nizâmü'l-mülk tarafından yaptırıldığını ve Ebû Sa'd Süfi'nin de bina ettiğini aktarırken, daha sonra medresenin Melikşâh tarafından inşa ettirildiğini belirtmektedir (*Selçuknâme*, s.168, 171).

Arslan'ın müstevfisi Şerefü'l-mülk Ebû Sa'd Muhammed b. Mansûr el-Hârizmî'dir. Dolayısıyla müelliflerin aktardığı bilgi doğru değildir.

Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin konumunu verdiği söz konusu medrese ise, Müstevfi Şerefü'l-mülk'ün inşa ettirdiği Ebû Hanife Medresesi'ne tekabül etmektedir¹²¹⁸. Kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamakla birlikte Melikşâh'ın Ebû Hanife Medresesi'nde tadilat ya da genişletme çalışması yaptırmış olma ihtimalinden dolayı medresenin bânîsi olarak sultan gösterilmiş olmalıdır.

M. Akbaş'ın iddia ettiği Sultân/Melikşâh/Câmiu's-Sultân Medresesi ise bizzat Sultan Melikşâh eliyle inşa ettirilmeye başlandığı ancak ömrü yetmediği için tamamlamadığı medrese olduğu düşünülebilir. Nitekim onun Bağdâd'da Sultan Camii'ni yaptırmaya başladığı¹²¹⁹ ancak bunda da ömrü vefa etmediği için tamamlamadığı ve yapıyı oğlu Sultan Muhammed Tapar'ın nihayete erdirdiği belirtilmektedir¹²²⁰. Muhtemelen medrese inşasını da Muhammed Tapar tamamlamıştır ki burası aşağıda değinilecek olan Gıyâsiyye (Sultân veya Mugîsiyye) Medresesi olmalıdır.

İ. Kafesoğlu¹²²¹ ise el-Aynî'ye atıfla Melikşâh'ın Rusâfe'de bir medrese yaptırdığını belirtmekle birlikte bu bilgiyi mevcut kaynaklardan teyit etmek şu anda mümkün görünmemektedir. Sonuç olarak iddia edildiği üzere Sultân/Melikşâh/Câmiu's-Sultân Medresesi, Ebû Hanife Medresesi veya Rusâfe'de inşa ettirdiği söylenen medresesinin müderrisi, idarî yapısı, eğitimi vs. konularında kaynaklarda bilgiye rastlanılmamaktadır.

Terken Hatun Medresesi: Selçuklular döneminde Bağdâd'da kurulan ikinci Hanefî medresesidir. Sultan Melikşâh'ın eşi Terken Hatun (öl. 487/1094) tarafından şehrin doğu yakasındaki Medînetu Tuğrul Bey'de inşa ettirilmiştir. Medrese ile ilgili yalnızca İbnü'l-Cevzî çok kısa bilgi aktarmaktadır. Hangi tarihte inşa edildiği bilinmemekle birlikte mezkûr müellif yapının 496/1102-3 yılında yıktırıldığını zikretmektedir¹²²². Sultan Melikşâh'ın 3 Zilhicce 479/11 Mart 1087 tarihinde ilk kez

¹²¹⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 100; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 12; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 210.

¹²¹⁹ İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbu Bağdâd*, s.23. Müellif, sultanın ismini "Melikşâh b. Muhammed b. Alp Arslan" olarak verse de Sultan Melikşâh'ı kastettiği muhakkaktır.

¹²²⁰ Abdülkerim Özaydın, "Muhammed Tapar", *DİA*, XXX, 581.

¹²²¹ *Sultan Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s.171.

¹²²² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 81.

Bağdâd'a geliřini¹²²³ -Terken Hatun da büyük bir ihtimalle yanındaydı- ve Terken Hatun'un vefat tarihi dikkate alındığında medresenin de 479/1087 ile 487/1094 yılları¹²²⁴ arasında inşa edildiğini tahmin edilebilir. Kurucusuna nispetle "Terken Hatun" olarak isimlendirilmiştir¹²²⁵. Maalesef medresenin eğitim-öğretim faaliyetleri ve hocaları hakkında malumat bulunmamaktadır. Ancak Hanefilere tahsis edilen bu medresede muhtemelen fıkıh eğitimi verilmiştir. Yukarıda da zikredildiği üzere medrese 496/1102-3 yılında yıkılmıştır. Terken Hatun'un vefatından sonra herhâlde medresenin idaresinde aksamalar yaşanmış ve kısa süre sonra işlevini kaybetmiştir. Netice itibarıyla de yıkılmasına karar verilmiştir.

Tutuşkiye Medresesi: Selçuklular döneminde Bağdâd'da kurulan üçüncü Hanefî medresesidir. Sultan Alp Arslan'ın oğlu Suriye Selçuklu Meliki Tutuş'un emîrlerinden Humârtegin et-Tutuşî (öl. 508/1114) tarafından şehrin doğu yakasındaki Bâbü'l-Ezec'te Dicle Nehri kıyısında Derbu Dînâr'da inşa edilmiştir¹²²⁶. Yâkût el-Hamevî, Nizâmiyye Medresesi'nin yakınında "el-'Akârü't-Tutuşî" isminde bir çarşı ve Tutuşkiye Medresesi'nin yer aldığını belirtmektedir¹²²⁷. Kuruluş tarihi tam olarak bilinmemektedir. D. Ephrat 469/1076¹²²⁸, A. Uluçam 483/1090¹²²⁹ ve V. V. Renterghem ise 516/1122 yılından önce inşa edildiğini belirtmektedir. Üçüncü araştırmacı, Sultan Mahmûd'un veziri Kemâlû'l-mülk es-Sümeiremî'ye 29 Safer 516/9 Mayıs 1122 tarihinde Tutuşkiye Medresesi'nin bulunduğu çarşıda Bâtinîler tarafından düzenlenen suikastı¹²³⁰ dikkate almaktadır. Ancak Yâkût el-Hamevî'nin aktardığı Humârtegin et-Tutuşî'nin 4 Safer 508/10 Temmuz 1114 tarihinde vefat ettiği¹²³¹ bilgisinden hareketle medresenin de bu tarihten önce kurulduğunu söyleyebiliriz. Yapının Melik Tutuş ile bir ilgisi olmamakla birlikte ona bağı emîrin "et-Tutuşî" nisbesinden dolayı "Tutuşkiye" olarak isimlendirildiği anlaşılmaktadır.

¹²²³ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 404; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.272.

¹²²⁴ A. Uluçam, 468-487/1075-1094 yılları arasında inşa edildiğini belirtmektedir (*Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, s.216). Ancak hatunun Bağdâd'da ilk gidiş tarihi, 3 Zilhicce 479/11 Mart 1087 olmalıdır.

¹²²⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 81; Renterghem, *Les élites bagdadiennes au temps des Seldjoukides*, II, 103, 270.

¹²²⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 182; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, II, 15; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 678; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 475; İbn Dübeysî, *Zeylu târihi Medîneti's-selâm*, I, 404.

¹²²⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, II, 15. Ayrıca Safiyyü'd-dîn Abdü'l-mü'min b. Abdü'l-hakk el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-ittilâ'*, I, 299.

¹²²⁸ Ephrat, *The Sunni 'Ulama' of Eleventh-Century Baghdad*, s.28.

¹²²⁹ Uluçam, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, s.216.

¹²³⁰ Bilgi için bkz. Dördüncü Bölüm'de "4.3.1. Sultan Mahmûd".

¹²³¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, II, 15.

Hanefilere tahsis edilen bu medresede fıkıh eğitimi verilmiştir¹²³². Tutuşıyye Medresesi'nin bilinen ilk müderrisi Ebû Abdullah Muhammed b. Abdurrahman b. Abdüsselâm b. Hasan el-Lamgânî'dir (öl. 554/1159)¹²³³.

İbnü'l-Cevzî Safer 564/Kasım-Aralık 1168 tarihinde İbnü'ş-Şâşî'nin müderris olarak atandığını aktarmaktadır. Ancak metinde medresenin ismini “el-Medresetü'n-Nizâmiyyeti't-Tutuşıyye” şeklinde vermektedir. Bu ibarenin geçtiği yerde nâşirin notuna göre “Nizâmiyye” kelimesi bir nüshada eksiktir. Yine medresenin Yûsuf ed-Dımaşkî'nin elinde olduğunu belirtmektedir¹²³⁴. Bu noktada sorun ortaya çıkmaktadır ki Tutuşıyye Medresesi, Hanefilere tahsis edilen bir medreseydi, ed-Dımaşkî ise Şâfiî-Eş'arî idi. İbnü'l-Cevzî'nin medresenin ed-Dımaşkî'nin elinde olduğunu belirtmesi onun medresenin yöneticisi olduğuna da işaret olabilir. Ancak burada da mezhep farklılığından kaynaklı bir sorun ortaya çıkmaktadır. Söz konusu malumatın sadece İbnü'l-Cevzî tarafından verilmesi, bilginin teyit edilmesini zorlaştırmakta ve şüpheyle yaklaşılmasına neden olmaktadır¹²³⁵.

İbnü'l-Cevzî'nin “İbnü'ş-Şâşî” olarak kaydettiği kimse, Şâfiî âlim Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed eş-Şâşî'nin torunu Ebû Nasr Ahmed b. Abdullah b. Muhammed b. Ahmed eş-Şâşî (öl. 576/1181)'dir. Ebû Nasr Ahmed de Şâfiî mezhebine mensuptur¹²³⁶. Yine bu bilginin teyit edilebileceği herhangi bir kaynak eser bulunmamaktadır¹²³⁷. es-Subkî'nin verdiği biyografisinde Tutuşıyye Medresesi'nde görev yaptığı kayıtlı değildir. İbnü'l-Cevzî ve Sıbt İbnü'l-Cevzî, 566/1170 yılında Nizâmiyye'ye müderris olarak tayin edildiğini aktarmaktadır¹²³⁸. Medresenin bilinen son müderrisi edip ve şair Şemsü'd-dîn Muhammed (Mahmûd) b. Ahmed b. el-Kûfî'dir. Müderrislik tarihi bilinmemekle birlikte 623-675/1226-1277

¹²³² Ephrat, *The Sunni 'Ulama' of Eleventh-Century Baghdad*, s.28.

¹²³³ İbn Dübeysî, *Zeylu târihi Medîneti's-selâm*, I, 404; el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, III, 217.

¹²³⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 182. V. V. Renterghem de aynı soruna dikkat çekmektedir, fakat o, Yûsuf ed-Dımaşkî'yi medresenin eğitimcileri arasında göstermektedir (*Les élites bagdadiennes au temps des Seldjoukides*, II, 104, 106).

¹²³⁵ V. V. Renterghem de aynı sorunlara dikkat çekmektedir. Fakat o, Yûsuf ed-Dımaşkî'yi medresenin eğitimcileri arasında göstermektedir (*Les élites bagdadiennes au temps des Seldjoukides*, II, 104).

¹²³⁶ es-Subkî, *Tabakâtü'ş-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, VI, 22; Ephrat, *The Sunni 'Ulama' of Eleventh-Century Baghdad*, s.166.

¹²³⁷ D. Ephrat ve V. V. Renterghem, İbnü'ş-Şâşî'yi medresenin müderrisleri arasında göstermektedir (Ephrat, *The Sunni 'Ulama' of Eleventh-Century Baghdad*, s.166; Renterghem, *Les élites bagdadiennes au temps des Seldjoukides*, II, 104).

¹²³⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 191; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XXI, 165. İbn Hallikân da 567/1171-72 yılında Ebû Nasr'ın Nizâmiyye Medresesi'nde müderrislik yaptığını belirtmektedir (*Vefeyâtü'l-a'yân*, IV, 225).

yılları arasında yaşamıştır¹²³⁹. Bu da medresenin XIII. yüzyılın başlarına kadar faal olduğunu göstermektedir.

Sa‘âde Medresesi: Selçuklular döneminde Bağdâd’da kurulan dördüncü Hanefî medresesidir. Halife el-Müstazhir Billâh’ın hâdimi İzzü’l-dîn Ebü’l-Hasan Sa‘âde er-Rûmî tarafından el-Kureşî’ye¹²⁴⁰ göre şehrin batı, V. V. Renterghem ise doğu yakasında hemen Dicle Nehri’nin kıyısında inşa edilmiştir. Kuruluş tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte V. V. Renterghem 527/1133 yılından önce inşa edildiğini belirtmektedir. D. Ephrat, bânîsinin 500/1106-7 yılında vefat ettiğini zikretmektedir ki buna göre medrese söz konusu tarihten önce kurulmuş olmalıdır. Medrese kurucusuna nispetle “Sa‘âde” olarak isimlendirilmektedir. Hanefîlere tahsis edilen bu medresede fıkıh eğitimi verilmiştir. Ebû Muhammed Abdülmelik b. Abdüsselâm b. el-Hüseyin b. Zekâş el-Lamgânî (öl. 527/1133), Ebû Muhammed ez-Ziyâdî (öl. 555/1160) ve Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Gâzî b. Ali b. Muhammed el-Hamevî (öl. 638/1241) isimli âlimler burada müderrislik yapmıştır¹²⁴¹. XIII. yüzyılın ortalarına kadar medresede tedaris faaliyetlerinin sürdürüldüğü anlaşılmaktadır.

Gıyâsiyye (Sultân veya Muğîsiyye) Medresesi: Selçuklular döneminde Bağdâd’da kurulan beşinci Hanefî medresesidir. Sultan Muhammed Tapar tarafından Bağdâd’ın doğu yakasında Dicle Nehri’nin kıyısında inşa ettirilmiştir. Kuruluş tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte sultanın 511/1118 yılında vefatından önce inşa edildiği söylenebilir. Medrese kurucusunun lakabı *Gıyâsü’l-dünya ve’l-dîn*’e nispetle “Gıyâsiyye” olarak isimlendirilmektedir¹²⁴². Medresenin ismi İbnü’l-Cevzî tarafından “Medresetü’s-sultân”¹²⁴³ ve İbnü’l-Dübeysî tarafından “Medresetü’l-

¹²³⁹ İbn Şâkir el-Kütübî, *Fevâtü’l-vefeyât*, IV, 102; es-Safedî, *el-Vâfi*, II, 70; Mücahit Küçüksarı, “Bağdat’ın Moğollar Tarafından İşgalinin Arap Şiirindeki Yankıları: Bir Şehir Mersiyesi Örneği Olarak Şemseddîn el-Kûfî’nin Kasîde-i Nüniyyesi”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, XXIV/3 (2020), s.1164. el-Kütübî’nin eserinde medresenin ismini “Teşîsiyye (التشيشية)” olarak verilmekle birlikte burada bir istinsah veya edisyon hatası olduğu muhakkaktır.

¹²⁴⁰ el-Kureşî, *el-Cevâhirü’l-mudîyye*, III, 265.

¹²⁴¹ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 33; İbnü’n-Neccâr el-Bağdâdî, *Zeylu Târîhi Bağdâd*, XV, 103; el-Kureşî, *el-Cevâhirü’l-mudîyye*, I, 293, aynı eser, II, 472; aynı eser, III, 265-267; Ephrat, *A learned society in a period of transition*, s.28; Renterghem, *Les élites bagdadiennes au temps des Seldjoukides*, II, 104. el-Kureşî, İbnü’l-Kuclû (ابن الكلؤ) olarak tanınan Medâinli Ebû Tâlib Ahmed b. Muhammed b. Ali (öl. 578/1183) isimli Hanefî fakihin Bağdâd’a gelerek buraya yerleştiğini ve Dicle Nehri kıyısındaki Sa‘âde Medresesi’nde ikamet ettiğini belirtmektedir. Ancak müderrislik yapip yapmadığına dair bir bilgi vermemektedir (*el-Cevâhirü’l-mudîyye*, I, 293-294). Hakkında ayrıca bkz. es-Safedî, *el-Vâfi*, VIII, 41-42.

¹²⁴² İbnü’l-Dübeysî, *Zeylu târîhi Medîneti’s-selâm*, II, 544; el-Kureşî, *el-Cevâhirü’l-mudîyye*, II, 455; aynı eser, III, 143; Renterghem, *Les élites bagdadiennes au temps des Seldjoukides*, I, 151, aynı eser, II, 104; Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, s.151.

¹²⁴³ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 193, 225.

Gıyâsiyyeti’ş-şâtiyye”¹²⁴⁴ ve “Medresetü’l-Gıyâsiyye”¹²⁴⁵ olarak zikredildiğini ayrıca “Medresetü’s-sultân” adıyla da bilindiğini belirtmektedir¹²⁴⁶. el-Kureşî ise “Medresetü’s-sultâni’l-‘attâbiyye (مدرسة السلطان العتّابيّة)”¹²⁴⁷, “Medresetü’l-Mugîsiyye”¹²⁴⁸, “Medresetü’s-sultân”¹²⁴⁹ ve “Medresetü’l-Gıyâsiyye”¹²⁵⁰ şeklinde dört farklı isim vermektedir. V. V. Renterghem, Gıyâsiyye (Sultan) Medresesi olarak zikretmektedir¹²⁵¹. İbnü’d-Dübeysî, Ebü’l-Hayr Mes’ûd b. el-Hüseyin b. Sa’d el-Yezdî (öl. 571/1176)’den sonra İbnü’s-Sayrafî olarak tanınan Ebü’l-Fazl Abdülkerîm b. el-Mübârek b. Muhammed b. Abdülkerîm el-Beledî’nin (öl. 596/1200) ders vermeye başladığı medresenin ismini “Mugîsiyye” olarak kaydetmiştir¹²⁵². Ebü’l-Hayr’ın Ebû Hanîfe ve Gıyâsiyye medreselerinde müderrislik yaptığı bilinmektedir¹²⁵³. Ancak Mugîsiyye isimli bir medresede görev yaptığına dair malumat bulunmamaktadır. Zikredildiği üzere İbnü’d-Dübeysî’nin Gıyâsiyye Medresesi’ne “Medresetü’s-sultân” de denildiği göz önünde bulundurulduğunda Sultân ve Mugîsiyye olarak zikredilen medrese, aslında Gıyâsiyye Medresesi aynı yer olmalıdır¹²⁵⁴. Bu medresede fıkıh ve hadis eğitimi verilmiştir¹²⁵⁵. Medresenin müderrisleri arasında Zeynü’l-Eimme Ebü’l-Fazl Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin b. Sâlih ed-Darîr el-Bağdâdî, Ebû Muhammed Heneş (حنّش) b. Süleymân b.

¹²⁴⁴ İbnü’d-Dübeysî, *Zeylu târihi Medîneti’s-selâm*, I, 299.

¹²⁴⁵ İbnü’d-Dübeysî, *Zeylu târihi Medîneti’s-selâm*, II, 15.

¹²⁴⁶ İbnü’d-Dübeysî, *Zeylu târihi Medîneti’s-selâm*, II, 15.

¹²⁴⁷ el-Kureşî, *el-Cevâhirü’l-mudiyye*, II, 157.

¹²⁴⁸ el-Kureşî, *el-Cevâhirü’l-mudiyye*, II, 455. Ephrat’ın verdiği bilgiye göre Mugîsiyye Medresesi Sultan Melikşâh’ın oğlu Muğîsü’d-dîn Mahmûd (öl. 487/1094) tarafından inşa ettirilmiştir. Araştırmacı, inşa tarihinin de bilinmediğini belirtmektedir (*A learned society in a period of transition*, s.28). Evvelâ Mahmûd’un yedi yaşında vefat ettiği ve lakabının *Muğîsü’l-dîn* değil *Nâsıru’l-dünyâ ve’l-dîn* olduğu (Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, s.17, 24) ve çok küçük yaşta bir çocuğun medrese inşa ettirmesinin de mümkün olmadığı dikkate alındığında Ephrat’ın hataya düştüğü anlaşılacaktır.

¹²⁴⁹ el-Kureşî, *el-Cevâhirü’l-mudiyye*, II, 585.

¹²⁵⁰ el-Kureşî, *el-Cevâhirü’l-mudiyye*, III, 143.

¹²⁵¹ Renterghem, *Les élites bagdadiennes au temps des Seldjoukides*, II, 104. Araştırmacı, isimlerin yanlış yazıldığını, muhtemelen müstensih veya edisyon hatasından kaynaklandığını belirtmektedir (Renterghem, *Les élites bagdadiennes au temps des Seldjoukides*, I, 151, n.174).

¹²⁵² İbnü’d-Dübeysî, *Zeylu târihi Medîneti’s-selâm*, IV, 209.

¹²⁵³ Dündar, *Selçuklular Devri Bağdat Medreseleri*, s.85.

¹²⁵⁴ M. Akbaş, -sıralama araştırmacıya ait- Câmiu’s-Sultân, Gıyâsiyye ve Mugîsiyye’yi ayrı ayrı başlıklarda ele aldıktan (*Bağdat’ta İlmî Kurumlar*, s.196-198, 201-202) sonra Mugîsiyye’yi anlattığı başlığa verdiği dipnotta, bu medreseye İbnü’l-Fuvatî’ye atıfla Sultân Medresesi de denildiği iddiasının olduğunu belirtmektedir. Medresenin kaynaklarda “Mugîsiyye” olarak geçmesine rağmen aslında Sultan Melikşâh’ın inşa ettirdiği medrese (Sultan/Melikşâh/Câmiu’s-Sultân Medresesi olarak zikrettiği yapıyı kastetmektedir) olduğunu iddia etmektedir. Sonra da üç medresenin de aynı olduğunu söyleyerek (*Bağdat’ta İlmî Kurumlar*, s.202, n.80) daha önce yazdıkları ile çelişmektedir. Aynı araştırmacı, Gıyâsiyye Medresesi’nin Irak Selçukluları hükümdarı Mes’ûd b. Muhammed Tapar, Mugîsiyye Medresesi’nin ise yine Irak Selçuklularından Mahmûd b. Muhammed Tapar tarafından yapıldığını iddia etmektedir (*Bağdat’ta İlmî Kurumlar*, s.201-202).

¹²⁵⁵ Renterghem, *Les élites bagdadiennes au temps des Seldjoukides*, II, 104.

Muhammed b. Ahmed b. Muhammed eş-Şehristânî (öl. ?), Ebü'l-Hayr Mes'ûd b. el-Hüseyn b. Sa'd el-Yezdî, Ebû Mansûr Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Muallim (öl. 571/1175), İbnü's-Sayrafi olarak tanınan Ebü'l-Fazl Abdülkerîm b. el-Mübârek b. Muhammed b. Abdülkerîm el-Beledî, İbn Nâsır el-Alevî olarak tanınan Ali b. Ali b. Ebî Tâlib Yahyâ (öl. 599/1202-3) gibi âlimler yer almaktadır¹²⁵⁶. Medresenin XIII. yüzyıl başlarına kadar faal olduğu anlaşılmaktadır.

Bağdâd'da Irak Selçuklu Devleti hükümdarları Sultan Mahmûd ve Sultan Mes'ûd'un birer inşa ettirdiği söylenmektedir. A. Uluçam ve ona atıfla H. Kayhan, Sultan Mahmûd'un 510-512/1116-1118 yılları arasında Şad Nehri kenarında "Mugisüddin Mahmûd Medresesi"ni yaptırdığını; Sultan Mes'ûd'un da 527/1132 yılında "Gıyasiye Medresesi"ni inşa ettirdiğini¹²⁵⁷ belirtmektedirler. İlk olarak Uluçam'ın bu bilgileri referans gösterdiği eserlerin Arap araştırmacılara ait çalışmalar olduğunu vurgulamak gerekmektedir. Doğrudan kaynak eserlere bir atıf yapmamaktadır.

İkinci husus, her iki medresenin de ifade edilen inşa tarihlerinde problem görülmesidir. Zira "Mugisüddin Mahmûd Medresesi"nin inşasının başladığı iddia edilen tarihte Mahmûd, 12 yaşındadır (doğumu 498/1105). Bu tarihte babası Sultan Muhammed Tapar da hâlâ hayattadır. Henüz 12 yaşında bir çocuğun ve saltanata gelmeden medrese inşa ettirmesi neredeyse imkânsızdır. Yapının bitiş tarihi 512/1118'de ise Mahmûd ve amcası Sencer arasında taht mücadelesi yaşanmıştır. Mahmûd'un tam manasıyla Irak Selçuklu Devleti'nin başına geçiş tarihi ise Şabân 513/Kasım 1119'dur¹²⁵⁸. Diğer kurum "Gıyasiye Medresesi"nin inşa ettirildiği iddia edilen tarihe bakıldığında 527/1132 yılında Mes'ûd'un henüz sultan olmadığı, 526-527/1132-1133 yıllarında Irak tahtını ele geçirmek adına Sultan II. Tuğrul'a karşı faaliyetlerde bulunduğu ancak iki yıl sonra 1134'te tahta oturacağı görülecektir. Bu süre zarfında -hutbe okutma ve Abbâsîler ile ittifak kurma amaçlı ziyaretler dışında Bağdâd'da ikamet etmediği ve sürekli mücadele hâlinde olduğu da bilinmektedir¹²⁵⁹. Netice itibariyle tahta oturmak için saltanat mücadelesi verdiği dikkate alınırsa Mes'ûd'un medrese inşa ettirme olasılığı imkânsızdır.

¹²⁵⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 193, 225; İbnü'd-Dübeysî, *Zeylu târihi Medîneti's-selâm*, I, 298-299; aynı eser, II, 15; aynı eser, IV, 209; el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, II, 157, 455-456, 584-585, aynı eser, III, 143-144.

¹²⁵⁷ Uluçam, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, s.217; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s.116, 190.

¹²⁵⁸ Özeydin, "Mahmûd b. Muhammed Tapar", s.371-372.

¹²⁵⁹ Sümer, "Mes'ûd b. Muhammed Tapar", s.349-350.

M. Akbaş, Sultan Mahmûd'un 511/1117 yılında Mugîsiyye Medresesi'ni ve Sultan Mes'ûd'un da Gıyâsiyye (Sultan) Medresesi'ni inşa ettirdiğini söylemektedir. Fakat Gıyâsiyye'nin inşa tarihi için N. Ma'rûf'un 525/1131 yılından önce yaptırdığı iddiasını aktarmaktadır. İlk önce medresenin Sultan Mes'ûd tarafından inşa ettirildiğini zikretse de ilerleyen satırlarda ilginç bir şekilde medresenin onun tarafından değil Sultan Melikşâh tarafından yaptırıldığını ("Sultan Medresesi"), Mes'ûd'un ise tadilat yaptırdığı düşünesinde olduğunu belirtmektedir. Ayrıca sonrasında yine ilginç bir şekilde Sultan Mahmûd'un da "Sultan Medresesi'ni tamir ettirdiğini söylemektedir. Fakat bir sonraki başlıkta Mugîsiyye Medresesi'nin bânîsi olarak Mahmûd'u göstermektedir¹²⁶⁰. Son olarak Mugîsiyye Medresesi'ni ele aldığı başlığa verdiği dipnotta -sıralama araştırmacıya ait- Câmîu's-Sultân, Gıyâsiyye (Sultan) ve Mugîsiyye medreselerinin aynı medrese olduğu sonucuna ulaşarak tezatlık silsilesini devam ettirdiği görülmektedir¹²⁶¹. Yukarıda ifade edilen hususları bir kere daha hatırlatarak Mahmûd ve Mes'ûd'un medrese inşa ettirdiklerini söylemek mümkün görünmemektedir.

Kaynaklarda belirtilen Gıyâsiyye veya Mugîsiyye medreselerinin her iki isme ithaf edildiği fakat bunların ayrı ayrı medreseler olmadığını kaynaklardan anlaşılmaktadır. Yine kaynaklarda zikredilmese de Sultan Mahmûd ve Sultan Mes'ûd'un söz konusu medreseye yönelik tadilat/genişletme çalışması olma ihtimali bulunmaktadır. Bu bağlamda onların da medrese inşa ettirdiği zikredilmiş olabilir.

İbnü'l-Cevzî'nin 567 (1171-72) yılı olaylarında aktardığına göre Sultan Mahmûd Medresesi isimli bir medreseden bahsetmektedir. Müellif, Ebü'l-Hayr Mes'ûd b. el-Hüseyin b. Sa'd el-Yezdî'nin yerine Ebû Mansûr Muhammed b. el-Hüseyin b. Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Muallim'in müderris olarak tayin edildiğini zikretmektedir¹²⁶². Aynı müellif, 566 (1170-71) yılı bahsinde el-Yezdî'nin Sultân Medresesi'nde görev yaptığı, 571 (1175-76) yılında verdiği el-Yezdî'nin vefeyâtında da Ebû Hanîfe ve Sultân medreselerinde ders verdiğini belirtmektedir¹²⁶³. Görüldüğü üzere İbnü'l-Cevzî kendisi ile çelişen bilgiler vermektedir. İstinsah hatası olma

¹²⁶⁰ Akbaş, *Bağdat'ta İlmî Kurumlar*, s.201-202.

¹²⁶¹ Akbaş, *Bağdat'ta İlmî Kurumlar*, s.202, n.80.

¹²⁶² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 196. Metinde isimleri "el-Yezdî" ve "Ebû Mansûr İbnü'l-Muallim" olarak vermektedir.

¹²⁶³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 193, 225. Vefeyâtını "Ebü'l-Hüseyin Mes'ûd b. el-Hüseyin b. Sa'd el-Yezdî el-Kâdî" ismiyle vermektedir.

ihtimali olan bu durumdan hareketle Sultan Mahmûd Medresesi'nin varlığını net bir şekilde belirtmek imkânsızdır.

Hatunü'l-Müstazhiriyye (el-Muvaffakiyye) Medresesi: Selçuklular döneminde Bağdâd'da kurulan altıncı Hanefî medresesidir. Halife el-Müstazhir Billâh'ın eşi ve Sultan Melikşâh'ın kızı İsmet Hatunü'l-Müstazhiriyye (öl. 536/1141-42)¹²⁶⁴ tarafından şehrin doğu yakasındaki Dicle Nehri'nin kıyısında Derbu Zâhî'de inşa ettirilmiştir¹²⁶⁵. İnşa tarihi bilinmemekle birlikte İsmet Hatun'un Bağdâd'da geliş ve

¹²⁶⁴ Bazı araştırmalarda hatunun ismi “Seyyide” olarak verilmektedir (Hasan Hüseyin Adaloğlu, *Büyük Selçuklu Devleti ile Abbâsî Halifeliği Münasebetleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996, s.101; Özaydın, “Müstazhir-Billâh”, s.128; Ergin Ayan, “Büyük Selçuklu Sultânlarının Siyâsî Evlilikleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 173 (2008), s.122; Kaçın, *Selçuklu Hatunları*, s.44, 83-85). İbnü'l-Kalânîsî, hatunun ismini “الخاتون السيدة/el-hatunü's-seyyide” (*Târihu Dimaşk*, s.277); Sadrü'd-dîn el-Hüseyinî de “السيدة خاتون/es-seyyide hatun” olarak zikretmektedir (*Zübdetü't-tevârih*, s.171). Müelliflerin kaydı, özel isimden ziyade bir unvan olmalıdır. İbnü'l-Cevzî, İbnü'l-Esîr, İbn Kesîr ve Sibt İbnü'l-Cevzî gibi müellifler ise ismi açık bir şekilde vermeksizin “Melikşâh'ın kızı hatun” veya “Melikşâh'ın kızı ve Muhammed [Tapar]'ın kız kardeşi” olarak kaydetmektedirler (*el-Muntazam*, XVII, 112; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 573; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 376; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 28; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 204; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 327). İbnü's-Sâî ise ismi “İsmet Hatun bt. Melikşâh” olarak aktarmaktadır. 502/1109 yılında nikâhın İsfahân'da yapıldığını, sonrasında [504/1111] Bağdâd'da geldiğini ve el-Müstazhir vefat edince [512/1118] de İsfahân'a döndüğünü söylemektedir (*Nisâ'u'l-hulefâ'*, s.108-109). Bu bilgiler ile İbnü'l-Cevzî, İbnü'l-Esîr, İbn Kesîr ve Sibt İbnü'l-Cevzî'nin verdiği malumatlar uyusmaktadır. İsmet Hatun yüklü miktarda bir servet ile Bağdâd'a gelmiştir. Burada imar faaliyetleri ile hayır işlerine de girişmiştir (İbnü'l-Kalânîsî, *Târihu Dimaşk*, s.277; Sadrü'd-dîn el-Hüseyinî, *Zübdetü't-tevârih*, s.171; Kaçın, *Selçuklu Hatunları*, s.84). Daha önce de belirtildiği üzere Bağdâd'da bir ribât ve İsfahân'da Hanefîler için bir medrese yaptırmıştır (İbnü's-Sâî, *Nisâ'u'l-hulefâ'*, s.109). İsmet Hatunü'l-Müstazhiriyye, 536/1141-42 yılında vefat etmiştir (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 23). Kaynakların ifadeleri derlendiğinde de Melikşâh'ın kızının adının İsmet Hatun'un olduğu ve Bağdâd'daki medresenin de onun tarafından inşa ettirildiği söylenebilir. D. Ephrat, medresenin bânîsi “Melikşâh'ın kızı” ve V. V. Renterghem “Halife el-Müstazhir'in eşi, Melikşâh'ın kızı İsmet Hatunü'l-Müstazhiriyye” şeklinde göstermektedir (Ephrat, *The Sunni 'Ulama' of Eleventh-Century Baghdad*, s.28; Renterghem, *Les élites bagdadiennes au temps des Seldjoukides*, II, 282). Son olarak Kitapçı da hatunun ismini “İsmet” şeklinde vermektedir (Zekeriya Kitapçı, *Abbasi Hilâfetinde Selçuklu Hâatunları ve Türk Sultanları*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 1994, s.197-205).

¹²⁶⁵ M. Akbaş, “Muvaffakiyye (Müstazhiriyye, İbn Saggâl) Medresesi” başlığı altında ele aldığı söz konusu medrese ile ilgili şu bilgileri vermektedir: “İbn Sâî'ye göre, Müstazhir-Billâh'ın eşi, Melikşâh'ın kızı olan Seyyide Hatun'un hizmetkârı ve daha sonra Halife Nâsır-Lidînillâh'ın veziri olan Muvaffak el-Hâdim (ö. 602/1205) tarafından Hanefîler için vakfedilen medrese, Bağdat'ın batı kısmında Dicle Nehri'nin kenarında bulunan Derb-ü Zâha denilen yerde inşa edilmiştir. Pek çok araştırmacıya göre medresenin asıl banisi Seyyide Hatun'dur. Bu durumda buranın “Muvaffakiyye” diye adlandırılmasının sebebi Seyyide Hatun'un hizmetkârı Muvaffak'a medrese işlerinde sorumluluk vermesinden kaynaklanmıştır. Nâci Ma'rûf'un verdiği bilgiye göre bu Hanefî medresesinin diğer adı da Müstazhiriyye Medresesi'dir. Muhtemelen bu ismi almasının sebebi medreseyi eşi Seyyide Hatun adına halifenin bizzat kendisinin yaptırmış olmasından kaynaklanmaktadır.” (Akbaş, *Bağdat'ta İlmî Kurumlar*, s.204-205. “Özel isimlerin yazımı araştırmacıya aittir, aynen aktarılmıştır”).

Bu bilgilerden sonra medresenin müderrislerinin isimlerini vermektedir. Araştırmacıdan alıntılarımız pasajlarda birçok hatalı husus dikkat çekmektedir. Evvelâ medresenin isimlendirilmesinde problem bulunmaktadır. N. Ma'rûf'un kaydettiği “Müstazhiriyye” ismini sorgulamadan kabul etmek hatalıdır. Böyle ise medresenin bânîsi için araştırmacıya göre Seyyide Hatun, bize göre Halife el-Müstazhir Billâh'ın eşi İsmet Hatunü'l-Müstazhiriyye denmesi mümkün olamaz. Doğrusu İbnü'l-Cevzî'nin de kaydettiği üzere “Hatunü'l-Müstazhiriyye Medresesi”dir

eşinin vefatından sonra şehirden ayrılışı dikkate alınırsa 504/1111 ile 512/1118 yılları arasında medresenin yaptırıldığı tahmin edilebilir. V. V. Renterghem ise 522/1128 yılından önce yaptırıldığını belirtmektedir. İbnü'l-Cevzî, medrese ismini “Hatunü'l-Müstazhiriyye” olarak vermektedir ki kurucusuna nispetle isimlendirildiği anlaşılmaktadır. Bu isme ilaveten İbnü'd-Dübeysî, el-Bundârî ve V. V. Renterghem ise muhtemelen yöneticisi Muvaffak el-Hâdim'e atfen “el-Muvaffakiyye” ismini vermektedir. Son olarak D. Ephrat tarafından “el-Vakfiyye” ismiyle zikredilmektedir. Hanefilere tahsis edilen medresede fıkıh eğitimi verilmiştir. 522/1128 yılından önce medrese Muvaffak el-Hâdim tarafından yönetilmekteydi. Söz konusu yılın Cemâzîülâhir ayında (Haziran 1128) Ebû Ali el-Hasan b. Sellâme el-Menbicî (öl. 533/1139) onun yerine tayin edilmiştir. el-Menbicî'nin hem müderris hem de idareci olarak tayin edildiği anlaşılmaktadır. Medresenin bilinen ikinci müderrisi de Ebû Ali el-Hasan el-Menbicî'nin oğlu Ebü'l-Abbâs Ahmed b. el-Hasan el-Menbicî (öl. 572/1176 veya 584/1188-89) olup o da babasının 533/1138-39 yılında vefatından sonra müderris olarak ders vermeye başlamıştır¹²⁶⁶. Yaklaşık olarak XII. yüzyılın sonlarına kadar medresede tedaris faaliyetleri devam etmiştir.

(İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 249). İkincisi husus, araştırmacı “İbn Saggâl” isminin nereden geldiğine dair malumat vermemektedir. Kaynak taramaları esnasında mezkûr isme rastlanılmamıştır, İbnü's-Sâî'ye göre aktardığı bilgilere gelince, araştırmacının aktardığı hiçbir bilgi kaynak eserde yer almamaktadır. Nitekim İbnü's-Sâî'nin referans gösterildiği sayfada el-Muvaffakiyye Medresesi'nin zikredildiği pasajda; Ebû Abdullah Muhammed b. el-Vezîr Ebü'l-Feth b. ed-Dâric (الداريج)'in 16 Muharrem 602 Pazartesi (2 Eylül 1205) günü verem hastalığından vefat ettiği, Nizâmiyye Medresesi'nde cenaze namazının kılındığı, el-Muvaffakiyye Medresesi'nde Muvaffak el-Hâdim'in kabrinin yanına defnedildiği ve Ebû Abdullah Muhammed'in tüm malını medreseye vakfettiği belirtmektedir (İbnü's-Sâî, *Târîhu İbni's-Sâî*, s.183). Görüldüğü üzere araştırmacının verdiği bilgiler ile mezkûr müellif tarafından aktarılan malumat örtüşmemektedir.

Medresenin bânîsinin ismine dair bir değerlendirme yukarıda verilmişti. Akbaş bu hususta da sorgulamadan aktarım yapmaktadır. Muvaffak el-Hâdim'in ismi, Halife en-Nâsır Lidînillâh'ın vezirleri arasında yer almamaktadır. en-Nâsır Lidînillâh'ın sırasıyla vezirleri; İbn Yûnus, İbn Hadîde, İbn Kassâb ve İbn Mehdî'dir (bkz. Halil İbrahim Hañçabay, “Nâsır-Lidînillah Dönemi Abbâsî Vezirleri (575-622/1180-1225)”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 29/2 (2020), s.391-429). Ayrıca yukarıda ifade edilen İbnü's-Sâî'deki bilginin muhtemelen 602/1205 yılında verilmesinden dolayı el-Hâdim'in bu tarihte öldüğünü araştırmacı tarafından belirtilmektedir. Ancak İsmet Hatun'un Bağdâd'da geliş tarihi 504/1111, şehirden ayrılışı da 512/1118 sonrasıdır. Bu durumda el-Hâdim'in o dönemde çocuk yaşlarında olması kuvvetle muhtemeldir. Burada da bir hata olduğu görülmektedir. N. Ma'rûf'a atıfla yaptığı yorumda da hatalıdır. Zira İsmet Hatun'un medresenin yanı sıra Bağdâd'da bir ribât ve İsfahân'da da Hanefiler için bir medrese yaptırdığı (İbnü's-Sâî, *Nisâ'u'l-hulefâ*, s.109) bilinmektedir. Dolayısıyla Bağdâd'daki medresenin de bânîsi İsmet Hatun'dur. Son olarak araştırmacı, medresenin mevkiini şehrin batı kısmındaki Derb-ü Zâha olarak vermektedir ki bu bilgi de hatalıdır. Medresenin mevki Derbu Zâhî (درب زاخي) olup burası şehrin doğu yakasındadır (İbnü'd-Dübeysî, *Zeylu târîhi Medîneti's-selâm*, II, 549).

¹²⁶⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 249-250; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 585; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 387; İbnü'd-Dübeysî, *Zeylu târîhi Medîneti's-selâm*, II, 227-228; el-Bundârî, *Târîhu Bağdâd*, s.109; İbnü's-Sâî, *Nisâ'u'l-hulefâ*, s.108-109; el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, I, 158-159; aynı eser, II, 58-59; Ephrat, *The Sunni 'Ulama' of Eleventh-Century Baghdad*, s.26, 28; Renterghem, *Les élites bagdadiennes au temps des Seldjoukides*, II, 104, 282.

3.2.3. Hanbelî Medreseleri

Selçuklular döneminde Bağdâd'da dört adet Hanbelî medresesi bulunmaktaydı. Esasen şehirde Hanbelîlerin yoğunluk bakımından ilk sırada olduğu malumdur. Fakat bu durum onların medrese sayısında üstün olmalarında etkili olmamıştır. Şâfiî ve Hanefî medreselerinin büyük oranda sultanlar, hanedan üyeleri ve devlet adamları tarafından inşa edildiği görülmektedir. Bir başka deyişle devlet eliyle ön plana çıkan mezkûr mezhepler karşısında Hanbelîlerin kurumsal eğitim-öğretim faaliyetlerinde geri planda kaldıkları söylenebilir. Hanbelî medreselerinin ortak noktalarına baktığımızda dördü de şehrin doğu yakasında, her ne kadar birisinin bânîsi kâdı nâibi olsa da siviller eliyle inşa ettirildikleri görülmektedir. Bunlardan ikisinin müderrislerine dair hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Maalesef ki kuruluş tarihleri de net olarak bilinmemektedir. Kurucularının ölüm tarihlerini esas aldığımızda medreseleri kronolojik olarak Ebû Sa'd el-Muharrimî (Şeyh Abdülkâdir el-Geylânî), Ebû Şücâ, İbnü'l-Ebrâdî ve İbn Dînâr medreseleri şeklinde sıralayabiliriz.

Ebû Sa'd el-Muharrimî (Şeyh Abdülkâdir el-Geylânî) Medresesi: Selçuklular döneminde Bağdâd'da kurulan ilk Hanbelî medresesidir. Bâbü'l-Ezec kâdısı Hanbelî âlim Ebû Sa'd el-Mübârek b. Ali b. el-Hüseyin el-Muharrimî (öl. 513/1119)¹²⁶⁷ tarafından şehrin doğu yakasında Bâbü'l-Ezec Mahallesi'nde inşa ettirilmiştir. Kuruluş tarihi de bilinmeyen medresenin 511/1117-18 yılından önce inşa edildiği söylenebilir. Zira kaynakların aktardığı sıralamaya göre mezkûr tarihte kâdılıktan azledilmiştir ki medresenin inşası da öncesinde anlatılmaktadır. Medrese kurucusuna nispetle "Ebû Sa'd el-Muharrimî" veya burada müderrislik yapan Kâdiriyye tarikatının kurucusu Şeyh Abdülkâdir el-Geylânî'nin nispetle "Şeyh Abdülkâdir Geylânî (el-Cîlî)" isimleriyle anılmaktadır¹²⁶⁸.

Medresenin kuruluşundan 528/1133-34 yılına kadarki müderrislerine dair net bilgiler bulunmamaktadır. Aynı zamanda kâdı nâibi olan Ebû Sa'd el-Mübârek'in fetva ve ders verdiği; münâzaralar yaptığı belirtilmektedir. Tarihî kayıtlarda yer almasa da muhtemelen o da bu medresede ders vermiştir. Ebû Sa'd el-Mübârek'ten sonra

¹²⁶⁷ Hakkında bkz. İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, II, 258-259. Müellif, Ebû Sa'd'ın ders verdiğini belirtmesine rağmen medresesinden bahsetmemesi ilginçtir.

¹²⁶⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 183-184; İbn Dübeysî, *Zeylu târihi Medîneti's-selâm*, II, 568; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XXI, 77; ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXV, 359; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 243; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 350; Renterghem, *Les élites bagdadiennes au temps des Seldjoukides*, II, 104.

öğrencisi Abdülkâdir el-Geylânî'nin medresede ders vermeye başlamıştır¹²⁶⁹. Abdülkâdir el-Geylânî, medreseye bir tekke ilave ettirmek suretiyle medreseyi genişletmiştir¹²⁷⁰.

Bu medresede fıkıh eğitimi verilmiştir¹²⁷¹. Selçuklular döneminde medresede görev yapan müderrisler Ebû Sa'd el-Mübârek ve halefî Abdülkâdir el-Geylânî'dir. 528-561/1133-1165 yılları arasında fıkıh eğitimi vermiştir. Burada Abdülkâdir el-Geylânî'nin oğlu Ebû Abdullah Abdülvehhâb (öl. 593/1197) önce nâiblik sonra müderrislik, Hanbelî âlim İbnü'l-Cevzî, Abdülkâdir el-Geylânî'nin iki torunu Ebû Mansûr Abdüsselâm b. Abdülvehhâb (öl. 611/1214-15) ve Ebû Sâlih Nasr b. Abdürrezzâk (öl. 633/1235-36) da müderrislik yapmışlardır¹²⁷². Medresenin XIII. yüzyılım ortalarına kadar aktif olduğu tahmin edilebilir.

Ebû Şücâ Medresesi: Selçuklular döneminde Bağdâd'da kurulan ikinci Hanbelî medresesidir. Dönemin varlıklı kişilerinden birisi olan tüccar Ebû Şücâ Behrâm b. Behrâm b. Fârs el-Bağdâdî (öl. 520/1126) tarafından Bâbü'l-Ezec Mahallesi'nde Bâbü'l-Kelvâzî'ye yakın bir mevkiide inşa ettirmiştir. Ebû Şücâ, kendi emlâkinin bir kısmını medresedeki fakihler için vakfetmiştir. Kuruluş tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte, bânîsinin 16 Muharrem 520/11 Şubat 1126 tarihinde vefatından önce inşa edildiği söylenebilir. Kurucusuna nispetle "Ebû Şücâ" ismiyle anılmaktadır. Hanbelîlere tahsis edilen medresede bu mezhebin fıkıhı üzerine eğitim verilmiştir. Ebû Şücâ dışında medresede görev yapan müderris bulunmamaktadır. O, 16 Muharrem 520/11 Şubat 1126 tarihinde vefat edince buraya defnedilmiştir¹²⁷³. Muhtemelen de sonrasında medresede eğitim-öğretim faaliyetleri de durmuştur.

İbnü'l-Ebrâdî Medresesi: Selçuklular döneminde Bağdâd'da kurulan üçüncü Hanbelî medresesidir. Fakih Ebü'l-Berekât Ahmed b. Ali el-Ebrâdî¹²⁷⁴ (öl. 531/1137)

¹²⁶⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 173; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 131; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 419; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 456; Uludağ, "Abdülkâdir-i Geylânî", s.234.

¹²⁷⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 173; Abdüsselâm Uluçam, "Abdülkâdir-i Geylânî Külliyesi", *DİA*, I, 239.

¹²⁷¹ eş-Şa'rânî'nin kaydına göre tefsir, hadis, mezhep, hilâf, usûl, nahiv ve kıraat dersleri okutulmaktaydı (*et-Tabakâtü'l-kübrâ*, I/2, 568).

¹²⁷² İbn Dübeysî, *Zeylu târihi Medîneti's-selâm*, IV, 119, 168; aynı eser, V, 75; İbn Şâkir el-Kütübî, *Fevâtü'l-vefeyât*, II, 324; aynı eser, IV, 192; Renterghem, *Les élites bagdadiennes au temps des Seldjoukides*, II, 104.

¹²⁷³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 240; ez-Zehabî, *Târihu'l-İslâm*, XXXV, 439; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 272; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 368; Renterghem, *Les élites bagdadiennes au temps des Seldjoukides*, II, 104.

¹²⁷⁴ İbnü'l-Cevzî, bânînin ismini "Ebü'l-Hasan Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Ebrâdî" olarak vermektedir (*el-Muntazam*, XVII, 325).

tarafından tesis edilmiştir. Bununla birlikte V. V. Renterghem, medresenin el-Ebrâdî'nin oğlu Ebü'l-Hasan (öl. 554/1159-60) tarafından da inşa edilmiş olabileceğini zikretmektedir. Kurucusu hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamakla birlikte onun Hanbelî âlim Ebü'l-Hasan Ali b. el-Mübârek İbnü'l-Fâ'ûs el-Bağdâdî'nin taraftarlarından olduğu bilinmektedir. Kuruluş tarihi de bilinmeyen bu medresenin 531/1137 yılından önce inşa edildiği muhakkaktır. el-Ebrâdî, Bağdâd'ın doğu yakasında Bedriyye mıntikasındaki evinin üzerine medreseyi inşa ettirmiş ve evini de medreseye vakfetmiştir. Kurucusuna nispetle “İbnü'l-Ebrâdî” olarak isimlendirilmektedir. ‘Ukâb Yûsuf Cum‘a ise “el-Ebrâdî” şeklinde vermektedir. Hanbelî mezhebi fikhî üzerine eğitim verilmiştir. Medresede görev yapan müderrisler ile eğitim-öğretime dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır¹²⁷⁵. Ancak el-Ebrâdî'nin fakih olduğu, kurucusu olması ve evini vakfetmesi dikkate alındığında onun burada ders verdiği düşünülebilir. Muhtemelen medresenin ömrü de çok uzun olmamıştır.

İbn Dînâr Medresesi: Selçuklular döneminde Bağdâd'da kurulan dördüncü Hanbelî medresesidir. Hanbelî âlim Ebû Hakîm İbrâhîm b. Dînâr en-Nehrevânî tarafından Bâbü'l-Ezec Mahallesi'nde inşa ettirilmiştir. Burası aynı zamanda onun ikamet ettiği yerdir. Fakat ne zaman inşa edildiği bilinmemektedir. Ebû Hakîm, 556/1161 yılında vefat etmiş olsa da medreseyi Selçuklu hâkimiyeti sırasında tesis ettiği tahmin edilebilir. Kurucusuna nispetle “İbn Dînâr” olarak isimlendirilmektedir. ‘Ukâb Yûsuf Cum‘a ise “Ebû Hakîm en-Nehrevânî” şeklinde vermektedir. Hanbelîlere tahsis edilen medresede bu mezhebin fikhî üzerine eğitim verilmiştir. Ebû Hakîm, 556/1161 yılında Abbâsî dîvânında görevli İbnü'ş-Şemhel'in Me'mûniyye'de inşa ettirdiği medreseye müderris olarak tayin edilmiştir¹²⁷⁶. Bu noktada V. V. Renterghem, İbnü'ş-Şemhel Medresesi ile İbn Dînâr Medresesi'ni, aynı yapılar olarak göstermektedir¹²⁷⁷. Ancak İbnü'l-Cevzî, İbn Receb ve İbnü'l-İmâd'ın kayıtlarından ikisinin de birbirinden farklı olduğu, Ebû Hakîm'in önce kendi

¹²⁷⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 325; ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXVI, 232; İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ tabakâti'l-Hanâbile*, I, 423-424; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab*, VI, 159; ‘Ukâb Yûsuf Cum‘a, “el-Medârisü'l-Hanbeliyye fî Bağdâd ve Eseruhâ fî'l-fikri'd-dîni ebâne'l-asri's-Selcûkî h.447-h.590”, *Selçuklulara Bilim ve Düşünce*, IV, Entelektüel Hayat, ed. Mustafâ Demirci vd., Selçuklu Belediyesi Yayınları, Konya 2013, s.377; Renterghem, *Les élites bagdadiennes au temps des Seldjoukides*, I, 161; aynı eser, II, 105.

¹²⁷⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 147, 149-150; İbn Dübeysî, *Zeylu târihi Medîneti's-selâm*, II, 453; el-Yâfî, *Mir'âtü'l-cenân*, III, 237; İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ tabakâti'l-Hanâbile*, II, 83; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab*, VI, 294; Cum‘a, “el-Medârisü'l-Hanbeliyye fî Bağdâd ve Eseruhâ fî'l-fikri'd-dîni ebâne'l-asri's-Selcûkî h.447-h.590”, s.377.

¹²⁷⁷ V. V. Renterghem, *Les élites bagdadiennes au temps des Seldjoukides*, II, 106.

medresesinde görev yaptığı ve sonra İbnü'ş-Şemhel'in yaptırdığı medresede ders verdiği anlaşılmaktadır¹²⁷⁸. Ebû Hakîm, 11 Rebûlâhir 556/9 Nisan 1161 tarihinde açılan İbnü'ş-Şemhel Medresesi'nde ders vermeye başlasa da yaklaşık iki ay sonra müderrislik görevini öğrencisi ve medresenin muîdi Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'ye devretmiştir. Akabinde de 13 Cemâzûlâhir 556/9 Haziran 1161 tarihinde Bağdâd'da vefat etmiştir¹²⁷⁹. İbnü'l-Cevzî dışında medresede görev yapan müderris bulunmamaktadır. İbnü'l-Cevzî'nin vefatına (597/1201) kadar medresenin faaliyetlere devam ettiği tahmin edilebilir.

3.3. Mezhepler Arasında Rekabet ve Tartışmalar

Bağdâd'da mezhep çatışmaları sadece fizikî şekilde cereyan etmemekteydi. Konuyla alakalı muhtelif alanlarda rekabetin olduğu da görülmektedir. Bunların en başında Bağdâd kâdilkudâtlığına yapılan atamalar gelmektedir. Bu hususta özellikle Şâfiîler ve Hanefîler arasında rekabet olduğu anlaşılmaktadır. Konuyla alakalı rekabet aslında Halife el-Kâdir Billâh döneminde Selçuklulardan evvel başlamıştır.

Abbâsîler döneminde Bağdâd'da kâdilkudâtlık görevine -istisnalar dışında- Hanefî mezhebine mensup fakihler atanmaktaydı¹²⁸⁰. Nitekim el-Kâdir Billâh da 396/1005-6 yılında İbnü'l-Ekfânî ismiyle tanınan Hanefî Fakih Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Esedî'yi Bağdâd kâdilkudâtlığına tayin etmişti. İbnü'l-Ekfânî, önce Medînetü'l-Mansûr, sonra Bâbü't-Tâk Mahallesi ve daha sonra Sûku's-Sülâsâ Mahallesi kâdılıklarını üstlenmişti. Akabinde mezkûr bölgelerin kâdılığını yürüttüğü sırada 396/1005-6 yılında bu kez Bağdâd'ın bütün bölgelerinin kâdilkudâtlığı uhdesine verilmişti¹²⁸¹. Ancak yukarıda da değinildiği üzere 401/1010-11 yılında Dârü'l-Hilâfe bölgesine İbnü'l-Ekfânî'nin nâib olarak Şâfiî fakih Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Mâverdî atanmıştı. Fakat İbnü'l-Ekfânî, kendinin Hanefî, el-Mâverdî'nin Şâfiî, Irak'ta Hanefî kâdılarının görevlendirilmesinin münasip

¹²⁷⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 149; İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ tabakâti'l-Hanâbile*, II, 83; İbnü'l-Îmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, VI, 294. 'Ukâb Yûsuf Cum'a da İbnü'ş-Şemhel Medresesi'ni ayrı bir medrese olarak belirtmektedir ("el-Medârisü'l-Hanbeliyye fi Bağdâd ve Eseruhâ fi'l-fikri'd-dîni ebâne'l-asri's-Selcûkî h.447-h.590", s.378).

¹²⁷⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 147, 149-150, 152; İbn Dübeysî, *Zeylu târihi Medîneti's-selâm*, II, 455; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XXI, 18; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 401-402; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 403; İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ tabakâti'l-Hanâbile*, II, 469; İbnü'l-Îmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, VI, 294-295.

¹²⁸⁰ Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", s.5.

¹²⁸¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, XI, 371; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 49, 107; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 233; ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, XXVII, 234.

olduğunu ve nâib olarak Hanefî bir şahıs istediğini belirterek bu tayini kabul etmemişti. Bu itiraza rağmen Halife el-Kâdir Billâh, el-Mâverdî'nin atama tevki'ini çıkartmıştı. İbnü'l-Ekfânî ise bu tayine tepki göstererek törene katılmadı. Bunun üzerine Şâfiî fakih Ebû Hâmid el-İsferâyînî, Halife'ye yazdığı bir mektupla kâdilkudâtın onun emirine muhalefet ve düşüncesine itiraz ettiğini ayrıca kendisine itaatten çıktığını bildirmişti. Halife de buna sinirlenerek el-Mâverdî'yi kâdı nâibliği yerine bizzat kâdilkudâtlığa atadığını bildiren tevki'ini kaleme almıştı¹²⁸². Söz konusu durumdan dolayı Bağdâd halkı, Hanefî ve Şâfiî olmak üzere iki gruba ayrılmıştı: Şîî fakih er-Radî el-Müsevî, Hanefî fakih Ebû Bekr Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî ve İbnü'l-Ekfânî'nin aralarında bulunduğu Hanefîler ile el-İsferâyînî, İbn Hâcib en-Nu'mân ve el-Mâverdî gibi isimlerin olduğu Şâfiîler. Mezkûr gruplar arasında birtakım olaylar (fitne) vuku bulmuştu. Nihayetinde Halife el-Kâdir Billâh, el-Mâverdî'nin kâdilkudâtlığını geri almış ve İbnü'l-Ekfânî de eski görevine iade ederek olayların sona ermesini sağlamıştı¹²⁸³.

İbnü'l-Ekfânî'nin 405/1014 yılında vefatından sonra Bağdâd kâdilkudâtlığına Hanefî mezhebine mensup İbn Ebi's-Şevârib ailesinden Ebü'l-Hasan Ahmed b. Muhammed b. Abdullah tayin edilmiştir. Mezkûr aileden bu göreve atanan son kişi Ebü'l-Hasan Ahmed, hayatının sonuna kadar mezkûr görevi idame ettirmiştir¹²⁸⁴. el-Kâdir Billâh, Ebü'l-Hasan Ahmed'in vefatından (417/1026) sonra 420/1029 yılına kadar hiç kimseyi bu göreve tayin etmemiştir¹²⁸⁵. Söz konusu tarihte ise İbn Mâkûlâ ismiyle marûf Şâfiî Fakih Ebû Abdullah el-Hüseyn b. Ali el-İclî el-Cerbâzükânî'yi kâdilkudâtlığa atamıştır¹²⁸⁶. İbn Mâkûlâ, 422/1031 yılında halife olan el-Kâ'im Biemrillâh tarafından görevinde bırakılmış ve 447/1055 yılında vefat edinceye kadar 27 yıl boyunca vazifesini sürdürmüştür¹²⁸⁷.

İbn Mâkûlâ'dan sonra Halife el-Kâ'im Biemrillâh'ın önerisi ve Sultan Tuğrul Bey ile veziri Amîdü'l-mülk'ün onayıyla 9 Zîlkade 447/30 Ocak 1056 tarihinde Hanefî fakih Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. ed-Dâmegânî atanmıştır. ed-Dâmegânî vefat edinceye kadar 30 yıl boyunca Bağdâd kâdilkudatlığı görevini ifa etmiştir¹²⁸⁸. Tuğrul

¹²⁸² Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 190.

¹²⁸³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 190.

¹²⁸⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 176-178; ez-Zehbî, *Târîhu'l-İslâm*, XXVIII, 22; Özkuyumcu, "İbn Ebü's-Şevârib", s.474.

¹²⁸⁵ Göl, *Abbâsîler Döneminde Kâdı'l-kudâtlık*, s.153.

¹²⁸⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VII, 727; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 303.

¹²⁸⁷ Göl, *Abbâsîler Döneminde Kâdı'l-kudâtlık*, s.153-154.

¹²⁸⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 251; Kallek, "Dâmegânî", s.453.

Bey ve vezirinin de Hanefî mezhebine mensup olmaları, ed-Dâmegânî'nin atanmasında etkili olmalıdır. Ebû Abdullah ed-Dâmegânî, Recep 478/Ekim-Kasım 1085'te vefat edince Abbâsî veziri Ebû Şücâ'nın tavsiyesi üzerine Halife el-Muktedî Biemrillâh tarafından yerine Şâfiî mezhebine mensup Ebû Bekr eş-Şâmî'yi kâdılkudâtlığa atamıştır (12 Şabân 478/3 Aralık 1085). eş-Şâmî vefat edinceye kadar bu görevi ifa etmiştir¹²⁸⁹. Onun vefatından sonra da bu kez Hanefî mezhebine mensup Ebû Abdullah ed-Dâmegânî'nin oğlu Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed ed-Dâmegânî mezkûr göreve tayin edilmiştir. Ebü'l-Hasan Ali, 14 Muharrem 513/27 Nisan 1119 tarihinde vefat edinceye kadar görevde kalmıştır. Sonrasında yine Hanefî mezhebine mensup el-Ekmele Ebü'l-Kâsım Ali b. Ebû Tâlib el-Hüseyin b. Muhammed ez-Zeynebî kâdılkudâtlığa atanmıştır (3 Safer 513/16 Mayıs 1119)¹²⁹⁰. Zilhicce 543/Nisan-Mayıs 1149 tarihinde vefat edinceye kadar görev yapan el-Ekmele'den sonra yerine yine Hanefî mezhebine mensup İmâdü'd-dîn Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Ali b. Muhammed ed-Dâmegânî tayin edilmiştir (Zilhicce 543/Nisan-Mayıs 1149)¹²⁹¹.

Selçuklular döneminde Bağdâd kâdılkudâtı belirtilen isimlere bakıldığında, bunlarda dördü Hanefî ikisi de Şâfiî'dir. Yine bu dönemde üç kâdılkudât çıkaran Hanefî ed-Dâmegânî ailesi bu makamı uzunca bir süre ellerinde tutmuştur. Bağdâd'da Hanefîlerin etkinliğinin azaldığı bir dönemde mezhepdaşlarının kâdılkudâtlık gibi üst düzey bir makamı ellerinde tutmaları, Hanefîler açısından önemlidir. Onların bu makamda daha uzun süre kalmasında Selçuklu idaresinin de etkisi muhakkaktır. Bu konuda dikkat geçen bir husus da Hanbelîlerin şehirde en yoğun grup olmalarına rağmen söz konusu göreve hiçbir mensubunun tayin edilmemesidir.

Mezhepler arası rekabetin yaşandığı diğer bir saha medrese inşasıdır. XI. yüzyıldan itibaren medreselerin yaygınlaşmaya başlaması, Bağdâd'da görülen bir durumdur. İfade edildiği üzere Sultan Alp Arslan'ın izniyle Vezir Nizâmü'l-mülk'ün ilkini Nişâbü'r'da tesis ettiği¹²⁹² Nizâmiye medreselerinden birini de Bağdâd'da Zilhicce 457/Kasım-Aralık 1065 tarihinde inşa ettirmeye başlamıştır¹²⁹³. 12 Safer 459/2 Ocak 1067 tarihinde Sultan Alp Arslan'ın elçisi olarak Bağdâd'da gelen müstevfî Şerefü'l-

¹²⁸⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 241; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 302; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 134; Göl, *Abbâsîler Döneminde Kâdı'l-kudâtlık*, s.158-159.

¹²⁹⁰ Göl, *Abbâsîler Döneminde Kâdı'l-kudâtlık*, s.160.

¹²⁹¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 66; Göl, *Abbâsîler Döneminde Kâdı'l-kudâtlık*, s.164.

¹²⁹² Ocak, *Nizâmiye Medreseleri*, s.85-86.

¹²⁹³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 91.

mülk Ebû Sa'd Muhammed b. Mansûr el-Hârizmî, bu sırada inşaatı devam eden Nizâmîyye Medresesi'nden önce Ebû Hanîfe (Ebû Sa'd el-Müstevfî veya Hanefî) Medresesi'ni açtı¹²⁹⁴. Bağdâd Nizâmîyye Medresesi ise yaklaşık iki yıl süren inşaatının ardından Zîlkade 459/Eylül 1067 tarihinde tamamlanmıştır¹²⁹⁵. Böylelikle Selçuklular döneminde Bağdâd'da ilk olarak bir Hanefî medresesi faaliyete geçmiştir. Selçuklular, Nizâmü'l-mülk'e müsaade verseler de Hanefî medreselerini de desteklemişlerdir.

Nizâmü'l-mülk'ün ilk Şâfiî medresesini tesis etmesinin ardından şehirde sırasıyla eş-Şâfi, Tâciyye, Ebû'n-Necîb es-Sühreverdî, A'azziyye, Kemâliyye, Sikatiyye (İbnü'l-İbarî) ve Bahâiyye medreseleri mezkûr mezhep mensupları için inşa edilerek tedris faaliyetleri başlatılmıştır. Şâfiî medreselerinden ikisi Selçuklu vezirleri (Nizâmîyye ve Tâciyye medreseleri), ikisi Abbâsî devlet adamları (Kemâliyye ve Sikatiyye (İbnü'l-İbarî) medreseleri), ikisi âlimler eliyle (eş-Şâfi ve Ebû'n-Necîb es-Sühreverdî medreseleri) tesis edilirken ikisinin (A'azziyye ve Bahâiyye medreseleri) ise bânîleri bilinmemektedir¹²⁹⁶. Bu da Şâfiî mezhebinin nispeten devlet eliyle desteklendiğini göstermektedir.

Ebû Hanîfe (Ebû Sa'd el-Müstevfî veya Hanefî) Medresesi'nden sonra Terken Hatun, Suriye Selçuklu Meliki Tutuş'un emîrlerinden Humârtegin et-Tutuşî, Sultan Muhammed Tapar ve Halife el-Müstazhir Billâh'ın eşi ve Sultan Melikşâh'ın kızı İsmet Hatunü'l-Müstazhiriyye tarafından birer Hanefî medresesi daha inşa edilmek suretiyle söz konusu mezhebin güçlenmesi yönünde politikalara devam edildiği anlaşılmaktadır. Abbâsî Halifesi el-Müstazhir Billâh'ın hâdimi İzzü'd-dîn Ebû'l-Hasan Sa'âde er-Rûmî bir medrese inşa ettirmişlerdir¹²⁹⁷. Hanefiliği devlet eliyle tesisleştirilmeye ve yaygınlaştırılmaya çalışılması, aslında söz konusu mezhebin Bağdâd'da eski gücünde olmamasıyla da alakalı bir durum olmalıdır.

Medrese inşa faaliyetlerinde Hanbelîlerin hem geç başladığı hem de sayıca da diğer mezheplere göre geride kaldığı görülmektedir. Dört medrese de Hanbelî âlimler tarafından her ne kadar birisinin bânîsi kâdî nâibi olsa da siviller eliyle inşa

¹²⁹⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 100; Dündar, *Selçuklular Devri Bağdat Medreseleri*, s.44.

¹²⁹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 212; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 63.

¹²⁹⁶ Şâfiî medreseleri hakkında bu bölümdeki "3.2.1. Şâfiî Medreseleri" başlığına bakınız.

¹²⁹⁷ Hanefî medreseleri hakkında bu bölümdeki "3.2.2. Hanefî Medreseleri" başlığına bakınız.

ettirildikleri görülmektedir¹²⁹⁸. Bu da devlet desteğinden yoksun bir medreseleşme faaliyeti olduğuna işarettir.

Bu dönemde fizikî mücadelenin dışında mezhepler arasında tartışmaların yaşandığına da tesadüf edilmektedir. Nitekim Irak Selçuklu Devleti hükümdarı Mahmûd döneminde 515/1121 yılında İsfahân'dan Bağdâd'a gelen İbnü'd-Dânişmende¹²⁹⁹ olarak tanınan Hanefî müderris Kâdı Ebü'l-Kâsım İsmâîl b. Ebi'l-Alâ' Sa'îd b. Muhammed el-Buhârî, aynı yılın Ramazân (Kasım-Aralık 1121) ayında Selçuklu Sarayı'nda (*Dârü's-Sultân*) Sultan Mahmûd ve ileri gelen tüm devlet adamlarının katıldığı mecliste vaaz vermeye vermiştir. Mamafih konuşmalarında Şâfiîler hakkında olumsuz sözler sarf etmesinden dolayı muhatapları rahatsız olmuşlardır. Bunun üzerine Hilâfet Sarayı'nda toplanan Şâfiîler de İbnü'd-Dânişmende'nin vaazlarında aleyhlerinde konuşmasından dolayı ondan şikâyetçi olmuşlardır¹³⁰⁰. Söz konusu şikâyetin neticesine dair kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Şâfiîlerin bunun için Hilâfet Sarayı'na gitmeleri dikkate şayandır. Bunda Abbâsî Halifesi el-Müsterşid Billâh'ın Şâfiîliğe meyilli olmasının etkisi olmalıdır. Ayrıca Selçukluların şehirde siyasî otorite olmalarına rağmen el-Müsterşid Billâh'a gidilmesi hem Şâfiîlerin Hanefîlere karşı Abbâsîleri hâmi olarak gördüklerini hem de Selçuklu otoritesinin zayıfladığına işaret etmektedir.

Mezhepler arası tartışmalara bir başka örnek de Halife el-Muktefi Liemrillâh'ın Şâfiî mezhebine mensup hâdimi Mercân (öl. 560/1165) ile Hanbelîler arasında yaşanmıştır. İbnü'l-Cevzî'nin bu zatın Vezir İbn Hübeyre ve kendisi başta olmak üzere Hanbelîlere karşı taassup derecesinde düşmanlık beslediğini aktarmaktadır. Müellif, onun Hanbelîlere olan düşmanlığından dolayı Vezir İbn Hübeyre'nin Kabe'nin kuzeybatı duvarının önünde bulunan ve yarım daire şeklinde "Hatîm" diye isimlendirilen duvarı¹³⁰¹ yıktırdığını, Vezir'in vefatından sonra kendisine daha da düşman olduğunu ve "İbnü'l-Cevzî'nin Şâfiîliğin kökünü kazıyacağı" dedikodularıyla Halife el-Müstencid Billâh'a şikâyet ettiğini belirtmektedir. Sibt İbnü'l-Cevzî, Hanbelîlerin onun vefatına (11 Zilkade 560/19 Eylül 1165) sevindiklerini belirtmektedir. İbn Kesîr ise İbnü'l-Cevzî'nin sevindiğini

¹²⁹⁸ Hanbelî medreseleri hakkında bu bölümdeki "3.2.3. Hanbelî Medreseleri" başlığına bakınız.

¹²⁹⁹ Sibt İbnü'l-Cevzî, "İbnü'd-Dânişmend" olarak vermektedir (*Mir'âtü'z-zamân*, XX, 147).

¹³⁰⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 194; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 147 (Şâfiîlerin şikâyetine değinmemektedir); Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, s.188; Arıkan, *Büyük Selçuklular Döneminde Şîa*, s.74.

¹³⁰¹ Sadettin Ünal, "Kâbe", *DİA*, XXIV, 15.

aktarmaktadır¹³⁰². Diğer kaynaklarda Hâdim ile ilgili bilgiler, İbnü'l-Cevzî'ye atıfla verilmektedir. İbnü'l-Cevzî'nin de taassup derecesinde Hanbelî olduğunu dikkate alarak bu ifadelere ihtiyatlı yaklaşmak gerekmektedir.

Bu konuda son olarak ilmî tartışmalara da değinmek gerekmektedir. Selçuklular döneminde -tespit edilebilen bir olay dışında- Bağdâd'da Hanefîler fizikî çatışmalara girmemişlerdir. Bununla birlikte diğer mezheplerden âlimlerle ilmî münâzaralara girdikleri vakidir. Nitekim dönemin önemli Hanefî âlimlerinden ve Bağdâd Kâdilkudâtı Ebû Abdullah ed-Dâmegânî'nin Şâfîî âlim İbnü's-Sabbâğ¹³⁰³; Hanbelî âlim Ebü'l-Vefâ İbn Akîl ile Şâfîî âlim el-Kiyâ el-Herrâsî'nin münâzaralar yaptıkları aktarırlarsa¹³⁰⁴ da tartışmaların konusu belirtilmemiştir.

3.4. Mezhepler Arası Mücadelede Reddiye Geleneği

İlim geleneğinin bir parçası olan reddiye eserler, bir inanç ya da fikrin aleyhinde kanıt ve temellerini çürütmek maksadıyla kaleme alınmaktadır. Bu gelenek, İslâm tarihinde Hz. Peygamber'in vefatının ardından yaşanan fikrî anlaşmazlıklardan dolayı başlamış, mezhep ve firkaların vücut bulmasıyla da yaygın hâle gelmiştir¹³⁰⁵. Filhakika bu çalışmaya konu olan dönemde de Bağdâd'da mezkûr türden eserler, mezhep âlimleri tarafından kaleme alınmış ve tartışma ortamının canlı kalması sağlanmıştır.

Halife el-Kâdir Billâh döneminde Selçuklulardan evvel reddiye olarak kaleme alınan eserlere tesadüf edilmektedir. Tespit edilebilen ilk eser, Şâfîî-Mu'tezilî âlim Kâdı Ebü'l-Hasan Ali b. Sa'îd el-İstahrî'nin Halife el-Kâdir Billâh için Bâtinîliğe reddiye olarak kaleme aldığı *er-Reddu 'ale'l-Bâtiniyye'*dir. Eseri beğendiği anlaşılan Halife, müellife çok kıymetli hediyeler vermiştir¹³⁰⁶. Bu dönemde kaleme alınan bir diğer eser, Hanbelî âlim Ebü Ya'lâ el-Ferrâ tarafından Eş'arî kelâmcı İbn Fûrek'in *Müşkilü'l-hadis'*ine reddiye olarak kaleme aldığı *İbtâlû't-te'vilât li-ahbâri's-sifât* isimli eserdir. Bu eser de el-Kâdir Billâh tarafından beğenilmiştir¹³⁰⁷. Bu eserin

¹³⁰² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 166; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XXI, 57-58; ez-Zehbî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXVIII, 320; es-Safedî, *el-Vâfi*, XXV, 295; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 415; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 453.

¹³⁰³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 237.

¹³⁰⁴ İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ tabakâti'l-Hanâbile*, I, 326.

¹³⁰⁵ Mustafa Sinanoğlu, "Reddiye", *DİA*, XXXIV, 516.

¹³⁰⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, XIII, 385; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 227; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 554; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 61.

¹³⁰⁷ Yavuz, "Ebü Ya'lâ el-Ferrâ. Kelâm", s.256.

yanında Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın muhtelif mezheplere yönelik yazdığı reddiyeleri de bulunmaktadır. Bu cümleden *er-Red 'ale'l-Eş'ariyye*, *er-Red 'ale'l-Kerrâmiyye*, *er-Red 'ale'l-Bâtiniyye*, *er-Red 'ale'l-Mücessime*, *İbtâlî't-te'vîlât li-ahbâri's-sîfât*'ın ihtisarı *Muhtasaru İbtâlî't-te'vîlât* isimli eserlerin sayılabilir¹³⁰⁸. Hanbelî âlim İbnü'l-Bennâ el-Bağdâdî, Ehl-i Bid'at'a reddiye olarak *er-Red 'ale'l-mübtedî'a* isimli bir eser telif etmiştir¹³⁰⁹. Hanbelî âlim Ebü'l-Vefâ İbn Akîl de *Resâ'il fi'l-Kur'ân ve isbâtü'l-harf ve's-savt reddin 'ale'l-Eş'ariyye* isimli eserini Eş'arîlik ile Mâturîdîliğin kelâm-ı nefsî düşüncesine reddiye olarak kaleme almıştır¹³¹⁰.

Selçuklular dönemine bakıldığında Şâfiî âlim Ebû Hâmid el-Gazzâlî, Bâtînîliğe yönelik kaleme aldığı dört adet reddiyenin ikisini Bağdâd'da yazmıştır. Bunlardan ilki, Bâtinî faaliyetlerinin arttığı dönemde Halife el-Müstazhir Billâh tarafından önlem almak, halkı bilinçlendirmek ve Bâtinîliğin yayılmasını engellemek amacıyla el-Gazzâlî'den muhataplarının görüşlerine karşılık bir reddiye kaleme almasını istemiştir. Âlim, bu doğrultuda 488/1095 yılında Bağdâd'da *Fedâ'ilü'l-Bâtiniyye ve fezâ'ilü'l-Müstazhiriyye (el-Müstazhirî)* isimli eseri yazmıştır¹³¹¹. İkinci eseri yine aynı yılda Bağdâd'da yazdığı *Hüccetü'l-hak*'tır. Üçüncü reddiyesi *Mufasssülü'l-hilâf*'ı Hemedân'a; dördüncü reddiyesi *ed-Dürcü'l-merkûm bi'l-cedâvil*'i de Tûs'ta telif etmiştir. *Fedâ'ilü'l-Bâtiniyye* dışındaki eserleri günümüze ulaşmamıştır. Yine Bâtinîliğe yönelik *el-Kıstâsü'l-müstakîm* isimli bir eser telif etmiştir¹³¹². Ayrıca *Şerhu ahvâli'l-Bâtiniyye* ismiyle bir eser kaleme aldığı da belirtilmektedir¹³¹³.

Hanbelî âlim Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, Müşebbihe ve Mücessime'ye reddiye olarak *Def'u şühbeti't-teşbih ve'r-red 'ale'l-Mücessime* (eser şu isimlerle de kaydedilmiştir: *Ref'u't-teşbih*, *Def'u't-teşbih bi-eküffi't-tenzih* veya *Ahbâru's-sîfât*) başlıklı bir eser kaleme almıştır¹³¹⁴.

Söz konusu reddiyelere bakıldığında özellikle Bâtinîlik aleyhinde bir telif faaliyetinin olduğu dikkat çekmektedir. Onların ciddi bir tehdit olarak algılandığı ve bizzat halifeler tarafından tedbir almak amacıyla reddiyeler yazdırıldığı görülmektedir. Eserin telifinde söz konusu mezhep mensuplarının bu dönemde hızla yayılmasının ve

¹³⁰⁸ İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, II, 205.

¹³⁰⁹ Yıldız, "İbnü'l-Bennâ el-Bağdâdî", s.530.

¹³¹⁰ Yavuz, "İbn Akîl, Ebü'l-Vefâ", s.303.

¹³¹¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 126; Özaydın, "Müstazhir-Billâh", s.128; İlhan, "Fedâihu'l-Bâtiniyye", s.291; Karlığa, "Gazzâlî. Eserleri", s.520.

¹³¹² Karlığa, "Gazzâlî. Eserleri", s.520-521.

¹³¹³ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 54.

¹³¹⁴ Yusuf Şevki Yavuz, "Def'u Şühbeti't-Teşbih", *DİA*, IX, 104-105.

Sünnî düşünce açısından tehlike görülmesinin bir sebep olduğu aşikârdır. Gayrisünnî mezheplere yönelik reddiyeler de dikkat çeken bir husustur. Son olarak Hanbelîlerin Eş‘arîlere yönelik mücadelesinin bir tezahürü olarak reddiyelerin de kaleme alınmış olması da şaşırılmayacak bir durumdur.

IV. BÖLÜM

SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE BAĞDÂD'DA MEZHEP MÜCADELELERİ: KAVGALAR ve ÇATIŞMALAR

4.1. Selçuklu Hâkimiyeti Öncesinde Mezhep Mücadeleleri

Selçuklular döneminde Bağdâd'da yaşanan mezhep mücadelelerini daha iyi anlayabilmek adına ve konuya giriş mahiyetinde evvelâ Büveyhîler dönemindeki olayları kısaca aktarmak gerekmektedir. Akabinde ise Halife el-Kâdir Billâh döneminden itibaren mezhepler arasındaki mücadelelerin boyutları ele alınacaktır. Büveyhîler dönemine değinilmesindeki amaç, Selçuklu hâkimiyeti öncesinde Bağdâd'da mezhepler arası mücadelenin durumunu tespit etmektir. Bu giriş, Selçuklular döneminde mezhep mücadelelerin artıp artmadığını gözlemleyebilmek amacıyla gereklidir. Yine Selçukluların mezheplere yönelik politikasının başarıya ulaşır ulaşmadığının anlaşılması adına da önemlidir.

Büveyhîler döneminin öncesinde Bağdâd'da 306/918-19¹³¹⁵, 317/929-30¹³¹⁶ ve 323/934-35¹³¹⁷ yıllarında bazı mezhepsel olayların yaşandığı kaynaklarda aktarılmaktadır. Burada çatışmaların bir tarafını daima Hanbelîlerin oluşturduğu görülmektedir. Ancak 306/918-19 ve 317/929-30 yıllarındaki olaylarda Hanbelîlerin kimlerle mücadele hâlinde olduğu kaynaklarda zikredilmemektedir. Dolayısıyla bu tarihlerdeki gelişmeleri mezhep mücadelesi şeklinde tanımlamak şuan için mümkün görünmemektedir. 323/934-35 yılında ise Hanbelîlerin bid'atçilere karşı hareket

¹³¹⁵ Bu yılda Bağdâd'da mezhebî kimliğini bilinmeyen şehir halkından bir grup ile Hanbelîler arasında kavga meydana gelmiş ve Halife el-Muktedir Billâh da Hanbelîleri tevkiif ettirip Basra'da hapsetmiştir (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 660; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, VIII, 99).

¹³¹⁶ Bağdâd'da Ebû Bekr el-Mervezî el-Hanbelî'nin taraftarları ile mezhebî kimliği bilinmeyen halktan bir grup arasında "... Umulur ki Rabbin seni böylece övülmüş bir makama ulaştırır" (İsrâ, 79. âyet) mealindeki âyetin tefsiri konusunda ihtilaflar yaşanmıştır. Meydana gelen tartışmalar sonrasında büyüyük kavgaya dönüşmüş, hatta askerler de olaylara müdahil olmuştur. Vuku bulan çatışmalarda iki taraftan da birçok kişi hayatını kaybetmiştir (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 746-747; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, VIII, 178; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 42; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XI, 285-286).

¹³¹⁷ Bu yılda Bağdâd'da Berbehârî'nin liderliğindeki Hanbelîler, özellikle bid'atçilere karşı çıkmak ve toplumsal ahlâkı muhafaza etmek isyan ederek birtakım olaylara sebep olmuşlardır. Söz konusu olaylar tarihte "Hanbelî Fitenesi" veya "Berbehârî Fitenesi" olarak anlatılmaktadır. Konuyla alakalı detaylı bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 40-41; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, VIII, 256-257; İğde, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbelîliğin Teşekkül Süreci*, s.168-170.

etmesinden mütevellit, olayları bir mezhep çatışması şeklinde tanımlamak mümkündür.

Diğer taraftan Sünnî İslâm dünyasının başşehirinde Şîi Büveyhî hâkimiyetinin kurulması, mezhep çatışmalarının zeminini hazırlamıştır. Zira Büveyhîler, her ne kadar Abbâsî Hilâfeti'ne dokunmasalar da Şîi halkı koruyup desteklemekten geri durmamıştır. Bu dönemde özellikle Şîiler ile Sünnîler arasında yoğun bir kavga ve çatışmanın yaşandığına şahit olunmaktadır. Taraflar arasındaki çatışmalar, X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yani şehirdeki Büveyhî hâkimiyetinin hemen sonrasında başlamıştır. Bu cümleden 348/959¹³¹⁸, 349/960¹³¹⁹, 361/971-72, 362/972-73, 363/973-74 ve 364/974-75 yıllarında¹³²⁰ vuku bulan hadiselerde birçok kişinin hayatını kaybetmesine ve yaralanmasına yol açmıştır. Ayrıca olaylar sırasında Bağdâd'ın bazı mahalleleri de yakılmıştır. 349/960 yılındaki olaylarda cuma namazının dahi kılınamamasından anlaşıldığı üzere çatışmaların boyutu oldukça büyüktür.

Şîi Büveyhîlerin Bağdâd'daki egemenlikleri, mezhep mücadelelerini tetikleyen başlı başına bir sebeptir. Zira onların Şîi yanlısı politikaları ve birtakım icraatlarıyla daha rahat hareket etmeye başlayan şehirdeki Şîi halk, Sünnîlere karşı baskın hâle gelmişlerdir. Bu ise Şîi-Sünnî mücadelesinin daha da büyümesine sebebiyet vermiştir. Rebûlâhir 351/Mayıs-Haziran 962 tarihinde Büveyhî hükümdarı Mu'izzü'd-devle Ahmed b. Büveyh'in emriyle Şîiler tarafından sahâbeye hakaret

¹³¹⁸ Bu yılda Bağdâd'da Şîiler ile Sünnîler arasında Cemâzîülevvel 348/Ağustos-Eylül 956 tarihinde şiddetli çatışmalar meydana gelmiş ve bu yüzden birçok kişi hayatını kaybetmiştir. Ayrıca Bâbü't-Tâk Mahallesi'nin de bir kısmı yanmıştır (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 118; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 226; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, VIII, 455).

¹³¹⁹ Bu yılın 5 Şabân 349/30 Eylül 960 tarihinde Bağdâd'daki Kantarâtü'l-Cedîde'de Şîiler ile Sünnîler arasında kavga çıkmıştır. Olaylar dolayısıyla Berâsâ Camii dışındaki cuma camilerinde cuma namazı kılınamamıştır. Çatışmanın müsebbibi olarak gösterilen Hâşimîlerden bir grup tutuklandıysa da ertesi gün serbest bırakılmıştır (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 126; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 230; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, VIII, 460).

¹³²⁰ Mu'izzü'd-devle'nin oğlu Bahtiyâr ile dönemin Türk kumandanlarından Sünnî inancına sahip Sebük Tegin arasında çatışmalar meydana gelmiştir. İki isim arasındaki mücadele siyasî mahiyette olmakla birlikte Sünnî ve Şîi halkın da olaylara müdahil olması hadisenin mezhepsel bir boyuta taşınmasına yol açmıştır. Zira Sünnîler, Sebük Tegin; Şîiler ise Bahtiyâr ile hareket etmişlerdir (361/971-72 yılı için bkz. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, s.690, 692; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 303; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, VIII, 531. 362/972-73 yılı için bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 310-311; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, VIII, 538-539. 363/973-74 yılı için bkz. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, s.710-711. 364/974-75 yılı için bkz. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, s.736-737). İbn Miskeveyh'in bu çatışmalar için sarf ettiği şu sözler ise oldukça dikkat çekicidir: "Daha önce bu iki grup arasında sadece dinî hususlarda ihtilaf ve taassup söz konusu iken, şimdi hem din hem de dünya işlerinde ihtilaf ve taassup ortaya çıktı" (*Tecâribü'l-ümem*, s.711). Müellifin ifadeleri, Büveyhî iktidarının Şîi-Sünnî çatışmasını farklı mecralara çekerek arttırdığının bir göstergesidir.

içeren ibareler¹³²¹ Bağdâd'daki mescidlerin kapılarına yazılmıştır¹³²². Mu'izzü'd-devle, 352/963 yılından itibaren Muharrem ayının 10'unda Hz. Hüseyin'in anıldığı Âşûrâ günü¹³²³ ile Zilhicce ayının 18'inde kutlanan Gadîr-i Humm'u resmî tatil ve bayram ilan etmiştir¹³²⁴. Âşûrâ günü ve Gadîr-i Humm Bayramı, sonraki yıllarda Şîi-Sünnî çatışmalarının yaşandığı günlere dönmüştür¹³²⁵. Nitekim 10 Muharrem 353/28 Ocak 964 tarihindeki Âşûrâ gününde, Şîilerin düzenledikleri matem töreni sırasında

¹³²¹ “Allah, Muâviye b. Ebî Süfyân'a, Fâtma'dan Fedek arazisini gasp edene [Hz. Ebû Bekr], Abbâs'ı şûrâdan çıkarana [Hz. Ömer], Ebû Zerr el-Gifârî'yi sürgün edene [Hz. Osman], Hasan'ın, dedesi Resûlullâh'ın yanına defnedilmesini engelleyene [Hz. Âişe] lânet etsin”. Sünnîlerin durumdan rahatsız olup mezkûr ibareleri silmeleri üzerine, Mu'izzü'd-devle bu yazıların tekrar yazılmasını istemişse de veziri Ebû Muhammed el-Muhellebî'nin yaşanabilecek sosyal krizleri öngörerek ona metnin yumuşatılarak yazılmasını teklif etmiştir. Nihayetinde Mu'izzü'd-devle şu ibarenin yazılmasını kabul etmiştir: “Resûlullâh'ın soyuna ister evvelkilerden ister sonrakilerden olsun, zulmedenlere Allah lânet etsin” (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 140; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 239-240; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, VIII, 468; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVII, 339; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 255; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XI, 412; es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, s.619; Ahmet Güner, *Büveyhîlerin Şîi-Sünnî Siyaseti*, Tibyan Yayıncılık, İzmir 1999, s.98). Lânet metni, kaynaklarda küçük farklılıklarla yer almaktadır. Mesela lânetlenen kişilerin sıralaması farklıdır ve İbn Kesîr dışındaki müellifler lânet edilen isimleri açıktan vermemektedir. A. Güner, Hz. Hasan'ın, Hz. Peygamber'in yanına defnedilmesini engelleyen kişiyi Hz. Âişe olarak vermektedir. İbn Kesîr ise Hz. Hasan'ın dedesinin yanında defnedilmesine engel olan kişinin Mervân b. el-Hakem olduğunu belirtmektedir. es-Süyûtî, silinip yeniden yazılan metinle açık bir şekilde sadece Muâviye'ye lânet edildiğini zikretmektedir.

¹³²² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 140; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 239; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, VIII, 468; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVII, 339; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 255; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XI, 412; es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, s.619; Güner, *Büveyhîlerin Şîi-Sünnî Siyaseti*, s.98.

¹³²³ Mu'izzü'd-devle, Âşûrâ günlerinde dükkân, çarşı ve pazarların kapatılmasını ve alışverişin tamamen durmasını emretmiştir. Halkın da kaba ve çuldan yapılmış elbiseler giymek suretiyle cadde, pazar ve sokaklarda ağıt yakmalarını, kadınların da siyah elbiseleriyle sokaklarda ağıt yakmalarını ve şiir söylemelerini, elbiselerini yırtarak şehirde dolaşmalarını ve Hz. Hüseyin'in için matem tutmalarını emretmiştir (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 150; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 245; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, VIII, 473; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVII, 350; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 261; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XI, 416; es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, s.619). es-Süyûtî, Mu'izzü'd-devle'nin emriyle yapılan matem töreni için Hz. Hüseyin adına Bağdâd'da ilk defa düzenlendiğini ifade etmektedir.

¹³²⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 150-151; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 245-246; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, VIII, 473-474; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVII, 350-351; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 261; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XI, 416; es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, s.619. Büveyhî hükümdarı, Gadîr-i Humm Bayramı'nda Bağdâd halkının şehri süslemelerini, Şurta merkezinde meşaleler yakılmasını, çarşı ve pazarların geceleri de açık kalarak büyük bir şenlik ve kutlamaların yapılmasını emretmiştir. Şehirde davul ve borazanlar çalınmış ve muazzam şenlikler düzenlenmiştir (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 151; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 245; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, VIII, 474; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVII, 351; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 261; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XI, 416; es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, s.619). Gadîr-i Humm hakkında detaylı bilgi için bkz. Adnan Demircan, *Hz. Ali'nin Hilâfet Hakkı Meselesinde Gadîr-i Humm Olayı*, İstanbul 1996; Ethem Ruhi Fırlalı, “Gadîr-i Hum”, *DİA*, XIII, 280.

¹³²⁵ Bununla birlikte bazı yıllarda icra edilen bu günlerde herhangi bir kavga veya çatışmanın yaşanıp yaşanmadığına dair kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Nitekim 357/967-68 ve 358/968-69 yılları örnek gösterilebilir (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 189, 196; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 278, 288; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, VIII, 506, 516).

yine Sünnîler ile aralarında Katî'atü'l-Ümmi Ca'fer (Ümmü Ca'fer İktâsı)¹³²⁶ ile Mekâbiru Kureyş (Kureyş Mezarlığı)¹³²⁷ yolunda şiddetli kavgalar meydana gelmiştir. Olaylarda birçok kişi yaralandığı gibi çıkan kargaşayı fırsat bilen bazı kişiler de büyük bir yağma yapmışlardır¹³²⁸.

el-Kâdir Billâh'ın hilâfete geldiği ilk yılda, 18 Zilhicce 381/25 Şubat 992 tarihindeki Gadîr-i Humm gününde tamamı Bâbü'l-Basra'nın Hanbelî sakinleri ile Kerh'in Şîî ahalisi arasında birtakım hadiseler meydana gelmiştir. Kaynaklar olayların çıkış sebebini belirtmemektedir. Ancak bu noktada iki şey akla gelmektedir: 1. Gadîr-i Humm kutlamalarına tahammül edemeyen Sünnîlerin, Şîilere saldırmış olabilir. 2. Büveyhî iktidarının desteğini alan Şîiler taşkınlık yaparak Sünnîler ile çatışmıştır. Meydana gelen olaylarda Bâbü'l-Basra halkı, Kerhlilere karşı galip gelmiş ve Büveyhî hükümdarının bayrağını yakmışlardır. Mamafih mücadelede her iki taraftan da çok sayıda kişi hayatını kaybetmiştir. Büveyhîler daha sonra kendilerine karşı yapılan bu hakareten dolayı Bâbü'l-Basra halkından bir grubu öldürüp ibret olması için cesetleri köprüye asarak teşhir etmişlerdir¹³²⁹.

Ertesi yıl, Âşûrâ gününde (10 Muharrem 382/18 Mart 992) benzer kavga veya çatışmaların yaşanmasını engellemek ve muhtemelen Sünnîleri de korumak amacıyla Büveyhîlerin Sünnî veziri Ebû Hasan Ali b. Muhammed el-Kevkebî, Bahâü'd-devle üzerindeki otoritesini kullanarak birtakım yasaklamalar getirmiştir. Buna göre; Kerh ve Bâbü't-Tâk'ta yaşayan Şîilere Âşûrâ gününde yaptıkları matem, ağıt yakmayı, Hz. Hüseyin'in yasını tutmak için dükkânlarına mendil asmayı, çarşı, pazar ve dükkân kapatmayı yasaklamıştır¹³³⁰. İbn Kesîr'in belirttiğine göre Şîiler yasağa uymuş ve herhangi bir tören düzenlememişlerdir¹³³¹. Dolayısıyla da bu sene içerisinde rahatsızlık verecek bir hadise yaşanmamıştır. Vezirin yasaklarının temel

¹³²⁶ Mûsâ el-Kâzım ve torunu Muhammed el-Cevâd'ın kabirlerinin bulunduğu Bâbü't-Tibn Mahallesi'nin yanındaki bir mahalleydi (Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, IV, 376; Safiyyü'd-dîn Abdü'l-mü'min b. Abdü'l-hakk el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-ittilâ'*, III, 96).

¹³²⁷ Bağdâd'ın batı yakasında bulunan hem mezarlık hem de kalabalık bir nüfusun ikamet ettiği mahalleydi (Dündar, *4/10. Yüzyılda Bağdat*, s.169-170). Ayrıca bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, V, 163; Safiyyü'd-dîn Abdü'l-mü'min b. Abdü'l-hakk el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-ittilâ'*, III, 284.

¹³²⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 155; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 253; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, VIII, 481; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 264; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XI, 431.

¹³²⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 356; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXVII, 9; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 439; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XI, 524; İğde, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*, s.194. İbnü'l-Esîr, Bağdâd halkı arasında olayların yaşandığı belirtmekte, ancak olayın mezhep mücadelesine değinmemektedir (*el-Kâmil*, VII, 452; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 79).

¹³³⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 361; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXVII, 12; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 439; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XI, 526.

¹³³¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 439; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XI, 526.

sebebi ise bahsedilen ritüellerin uygulanması esnasında Şîilerin, Sünnîleri rahatsız edici birtakım tavırlar sergilemeleri olmuştur¹³³².

Ancak aynı yılın son aylarında 18 Şevvâl 382/17 Aralık 992 tarihinde, İbnü'l-Cevzî'ye göre Kerh Mahallesi'nde, İbnü'l-Esîr'e göre ise Kerh ahalisi ile başka gruplar arasında birtakım olaylar yaşanmıştır. Çıkış sebebi ve mahiyeti tam olarak bilinmeyen olayların büyümesi üzerine Hâcib Ebü'l-Feth Muhammed b. el-Hasan müdahalede bulunarak şehirde sükûneti sağlamıştır¹³³³.

İki yıl sonra Safer 384/Mart-Nisan 994 tarihinde Kerh ile Bâbü'l-Basra halkı arasında yine bilinmeyen bir nedenden dolayı olaylar meydana gelmiştir. Ayyârlar da hadiselere müdahil olmuş, Bâbü'l-Basralı Azîz isimli bir ayyâr olayları daha da körüklemiştir. Olaylar sırasında birçok yer yakılarak tahrip edilmiştir. Çatışmalar tarafların sulh yapması ile nihayete erdirilmiştir¹³³⁴.

Büveyhîler döneminde 352/363 yılından 382/992 yılına kadar -zaman zaman yasaklanmakla birlikte- Âşûrâ günü anma törenleri ve Gadîr-i Humm günü bayram kutlamaları yapılmıştır¹³³⁵. Ancak Vezir Ebû Hasan Ali b. Muhammed el-Kevkebî'nin emriyle yasaklanan Âşûrâ Matemi ile Gadîr-i Humm Bayramı'nda -kaynaklarda herhangi bir bilginin olmaması dikkate alınırsa- yedi yıl boyunca tören düzenlenmemiştir. 389/998-99 yılına gelindiğinde Sünnîler daha önce âdet edinmedikleri hâlde anma töreni ve bayram kutlamaları icra etmeye başlamıştır. Onlar da evvelâ Âşûrâ gününden sekiz gün sonrasını yani 18 Muharrem 389/9 Ocak 999 tarihine tekabül eden günü "Mus'ab b. ez-Zübeyr'in öldürüldüğü gün" olarak kabul etmek suretiyle onu anmak için tören düzenlemişlerdir. Bu matemde Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da Şîiler tarafından ziyaret edilmesi gibi Sünnîler de kabir ziyareti yapmışlardır. Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin kaydına göre 20 Muharrem 389/11 Ocak 999 tarihinde bir araya gelen Bâbü'l-Basra, Bâbü'l-Ezec ve Harbiyye mahallelerinin ahalileri Mus'ab'ın Bağdâd'ın kuzeyinde Düceyl bölgesinde¹³³⁶ bulunan Meskin'deki kabrini ziyaret etmişlerdir. Aynı yılda 18 Zilhicce 389/30 Kasım 999 tarihinde Kerh ve Bâbü't-Tâk'ta ikamet eden Şîiler de Gadîr-i Humm gününde şehri

¹³³² Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, s.221.

¹³³³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 363; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 455; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 82.

¹³³⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 369; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 466; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 91; ez-Zehabi, *Târîhu'l-İslâm*, XXVII, 17.

¹³³⁵ Güner, *Büveyhîlerin Şii-Sünnî Siyaseti*, s.104, n.20.

¹³³⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, II, 443; Le Strange, *Doğu Hilâfeti'nin Memleketleri*, s.85-86.

süsleyerek bayramı kutlamışlardır. Fakat Sünnîler buna engel olmak için onlarla çatışmıştır. Diğer taraftan Gadîr-i Humm Bayramı'na karşılık sekiz gün sonra Bâbü'l-Basra ve Bâbü'l-Ezec'in Sünnî halkı da 26 Zilhicce 389/8 Aralık 999¹³³⁷ tarihini Hz. Peygamber ile Hz. Ebû Bekr'in Hicret esnasında Sevr mağarasına girdikleri günü “Yevmü'l-Gâr” bayram olarak kutlamışlardır. Sünnîler de tıpkı Şîiler gibi şehri süsleyerek şatafatlı bir şekilde büyük bir kutlama yapmışlardır. Burada ilginç olan husus Sünnîlerim daha önce hiçbir zaman böyle bir fiilde bulunmamış olmalarıdır. Şimdi ise Şîilere karşı bir gövde gösterisi yapmak için alternatif bayram ve anma günü ihdas etmişlerdir¹³³⁸. Kendisi de Şâfî bir âlim olan İbn Kesîr, Sünnîleri bu icraatlarından dolayı eleştirmiş ve onlara “cahil” diyerek şu sözleri sarf etmiştir:

“Ehl-i Sünnet'e mensup bazı cahil gruplar da onlarla [Şîilerle] savaştılar ve bu günde [Gadîr-i Humm] Hz. Peygamber ile Hz. Ebû Bekr'in hicret yolunda mağarada kuşatma altına alınmış olduklarını iddia ettiler. Bunları [Sünnîler] de cahillikti. Hz. Peygamber ile Hz. Ebû Bekr, Hicret senesinin Rebûlevvel ayında o mağarada üç gün müddetle ikamet etmişlerdi. Oradan çıktıktan sonra Medine yoluna koyulmuşlar ve sekiz gün sonra 12 Rebûlevvel'de Medine'ye girmişlerdi. Bu husus iyi bilinmektedir. Şîiler, Âşûrâ gününde Hz. Hüseyin'in matemini tutmak istediklerinde yine Ehl-i Sünnet'e mensup cahil bir grup onlara karşılık verdiler ve 18 Muharrem'de Mus'ab b. ez-Zübeyr'in öldürüldüğünü iddia ederek Şîilerin Hz. Hüseyin'e yaptıkları gibi onlar da Mus'ab b. ez-Zübeyr'e matem tuttular. Şîilerin Hz. Hüseyin'in mezarını ziyaret etmeleri gibi onlar da Mus'ab b. ez-Zübeyr'in mezarını ziyaret ettiler. Bu da bid'ate, bid'atle karşılık vermektir. Oysa bid'at ancak sahih sünnetle ortadan kaldırılabılır”¹³³⁹.

Sünnîlerin ihdas ettiği yeni âdetlerin arka planında Şîilerden üstün olduklarını gösterme düşüncesi bulunmaktadır. Nitekim Yevmü'l-Gâr Bayramı ile Hz. Ebû Bekr'in Hz. Ali'den daha üstün olduğu belirtmek istemişlerdir. Mus'ab b. ez-Zübeyr'in matemini tutarak da muhtemelen onun ölümü ile Hz. Hüseyin'in katledilmesi arasında bir benzerlik kurmak istemiş olmalıdırlar. Sünnîler, onun da Hz. Hüseyin gibi ordusu tarafından terk edilmesi neticesinde öldürülmesini Kerbelâ vakasına benzetmişlerdir¹³⁴⁰. Nitekim 64/683 yılında Mekke'de halifeliğini ilân eden

¹³³⁷ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 28 Zilhicce 389/10 Aralık 999 tarihini vermektedir (*Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 115).

¹³³⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 14; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 510-511; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 129; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 115; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXVII, 25; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 482-483; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XI, 550-551; İğde, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*, s.187-188.

¹³³⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 482-483; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XI, 550-551. Sıbt İbnü'l-Cevzî de Sünnîlerin Yevmü'l-Gâr konusunda hatalı olduklarını ifade etmektedir (*Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 115).

¹³⁴⁰ İğde, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*, s.188-189.

kardeşi Abdullah b. ez-Zübeyr'in Irak valisi olan Mus'ab, Cemâzîülevvel 72/Ekim 691 tarihinde Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân'ın ordusuna karşı savaştığı sırada, askerlerinin bir kısmının karşı tarafa geçmesiyle zayıf düşmüştür. Buna rağmen yanında kalan yakın maiyeti ve az sayıda akrabası ile savaşmaya devam etmişse de nihayetinde öldürülmüştür¹³⁴¹.

391/1000-01 yılında Büveyhî ordusunda görevli Türk askerler maaşlar ile ilgili isteklerinin yerine getirilmemesinden dolayı isyan etmiştir. Bunun üzerine Büveyhî hükümdarı Bahâü'd-devle'nin Irak nâibi Ebû Nasr Bahâü'd-devle Sâbûr b. Erdeşîr korkusundan Batîha'ya¹³⁴² sığınmıştır. Ebû Nasr'ın Şîa'nın Zeydiyye koluna mensup olmasından dolayı olacak ki Kerh ahalisi de onun tarafında yer alarak Türk askerler ile karşı karşıya gelmişlerdir. İki taraf arasında vuku bulan çatışmalarda birçok kişi öldürülmüştür. Ardından Sünnî halkın da Türk askerlere yardım etmesi ile olaylar boyut değiştirerek Sünnî-Şîi mücadelesine dönmüştür. Nihayetinde halkın ileri gelenlerinin araya girmesi ile çatışmalar sona erdirilmiş ve sükûnet sağlanmıştır¹³⁴³.

Bağdâd'da 393/1002-03 yılında ayyârlar¹³⁴⁴ ile bozguncular büyük karışıklıklara sebep olmuştur. Çıkan olayları bastırması için Amîdü'l-cüyûş Ebû Ali Hasan b. Ebû Ca'fer, Büveyhî hükümdarı Bahâü'd-devle tarafından Bağdâd'a göndermiştir. Kısa bir mücadelenin sonrasında Amîdü'l-cüyûş olaylara son verdiği gibi mezhep mücadelelerini önlemek için birtakım kararlar da almıştır. Kerh ve Bâbü't-Tâk mahallelerinin Şîilerine Âşûrâ Matemî'ni; Bâbü'l-Basra ve Bâbü's-Şa'îr mahallelerinin Sünnîlerine de Mus'ab b. ez-Zübeyr matemini tutmalarının yanı sıra her iki grubun da mezhep propagandalarını yapmaları yasaklamıştır¹³⁴⁵. Bütün bunların dışında Büveyhî kumandanı, bu törenleri yasaklayarak mezhepler arasındaki mücadelelere engel olmak istemiş olmalıdır. Ayrıca Amîdü'l-cüyûş, Şîa'nın İmâmiyye koluna mensup fakih Şeyh el-Müfid (İbnü'l-Muallim) ismiyle tanınan Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed'i de bilinmeyen bir sebepten dolayı sürgün

¹³⁴¹ İrfan Aycan, "Mus'ab b. Zübeyr", *DİA*, XXXI, 227.

¹³⁴² Vâsıt ile Basra arasında yer alan bölge (Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 450).

¹³⁴³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 522; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 139; Güner, "Sâbûr b. Erdeşîr", s.362.

¹³⁴⁴ Ortaçağ İslâm dünyasında daha çok kendi çıkarları doğrultusunda hareket eden ve toplum düzenini bozan gruplara verilen isimdir (Abdülkadir Özcan, "Ayyâr", *DİA*, IV, 296). Söz konusu grup hakkında detaylı bilgi için bkz. İsmail Pırlanta, *Ortaçağ İslam Dünyasında Şehir Eşkiyaları: Ayyarlar*, İstanbul 2015.

¹³⁴⁵ Bu yasaktan dolayı Sünnîler, Şabân 502/Mart-Nisan 1109 tarihine kadar Mus'ab b. ez-Zübeyr'in matemini tutamamışlardır. Ancak söz konusu tarihte Şîiler ile barış yaptıktan sonra Mus'ab'ın kabrini ziyaret etmişlerdir (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 572-573; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 375-376).

etmiştir. Mücadelenin taraflarının da bu yasaklara uymaları dolayısıyla şehirde nizam yeniden sağlanmıştır¹³⁴⁶.

Memlûk dönemi tarihçilerin İbnü'd-Devâdârî, 397/1006-7 yılında Bağdâd'da Şîiler ile Sünnîler arasında fitnenin yaşandığı, sebebi ve gelişimine dair detay vermeden aktarmaktadır¹³⁴⁷. Sadece mezkûr tarihçinin kayıtlarında yer alan bu olayın ayrıntılarına dair malumata sahip değiliz.

Şîi fakih Şeyh el-Müfid ve öğrencilerinin 398/1008 yılında Bağdâd'da Abdullah b. Mes'ûd'a atfedilen bir *Kur'ân-ı Kerîm* nüshasını (*Mushaf*) buldukları ve onu kullanılmaya başladıklarına dair bir iddia ortaya atılmıştır. Abdullah b. Mes'ûd'un nüshası, Halife Hz. Osman döneminde çoğaltılan *Kur'ân-ı Kerîm* nüshalarından biri olup Şîiler tarafından en geçerli nüsha olarak kabul edilmekteydi. Ancak onlar bu nüshanın Hz. Osman tarafından imha edildiğini iddia etmekteydiler. İşte bu söylem, Şîi-Sünnî kavgasının tekrardan başlamasına sebep olmuştur¹³⁴⁸. Şeyh el-Müfid ve öğrencilerinin söz konusu nüshayı kullanmaya başladıkları iddiası, Sünnîleri harekete geçirmiştir. 10 Recep 398/21 Mart 1008 tarihinde Bâbü'l-Basralı bir grup Hâşimî¹³⁴⁹, Şeyh el-Müfid'i protesto etmek maksadıyla Kerh Mahallesi'ndeki Derbu Riyâh'ta bulunan mescidine saldırmıştır. Bunlar ona küfürler ederek hakaretlerde bulunmuş ve hatta daha ileri giderek işkence yapmışlardır. Şeyh el-Müfid'e yapılanlara karşılık vermek için taraftarları ile Kerh ahali birleşerek Kâdı Ebû Muhammed el-Ekfânî ile Şeyh Ebû Hâmid el-İsferâyînî'nin evlerine saldırmışlardır. Bu olaylardan dolayı 29 Recep 398/9 Nisan 1008 tarihinde eşrâf, kâdılar ve fakihler toplanmış ve Şeyh el-Müfid ve öğrencilerinin bulunduğu iddia edilen *Kur'ân-ı Kerîm* nüshasını incelemişlerdir. Nihayetinde nüshada bulunan fazlalıklar ve eksikliklerden dolayı Şeyh Ebû Hâmid el-İsferâyînî ve toplantıya katılan diğer fıkıhçıların verdikleri fetva

¹³⁴⁶ el-Azîmî, *Târîhu Haleb*, s.317 (sadece Kerh ahalisine yasak getirildiğini aktarmaktadır); İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 37; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 532; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 146; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 137; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXVII, 227; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 500; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 28 (Müellifimiz daha önce olduğu gibi burada da Sünnîler için "cahil" ifadesini kullanmıştır). İbnü'l-Cevzî ve Sıbt İbnü'l-Cevzî, Amîdü'l-cüyûş'un Şîiler ile Sünnîlerin mezhep propagandalarını yapmalarını yasaklaması ve Şeyh el-Müfid'in sürgün edilmesini 392/1001-02 yılı içerisinde anlatmaktadırlar (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 33; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 133).

¹³⁴⁷ İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer*, VI, 276.

¹³⁴⁸ İsmail Cerrahoğlu, "Abdullah b. Mes'ûd", *DİA*, I, 177; İğde, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*, s.203-204.

¹³⁴⁹ M. İğde, kaynakların "Hâşimî" olarak zikrettikleri bu grup hakkında herhangi bir bilgi bulunmadığı, Bâbü'l-Basra ahalisinin Hanbelî olmasından hareketle de bu grubun Hz. Ali taraftarı olan Hâşimîler olmasının imkânsız gibi görüldüğünü ifade etmektedir (*Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*, s.204, n.843).

ile bu nüshanın yakılmak suretiyle ortadan kaldırılmasına karar verilmiştir. Sonrasında alınan karar hemen tatbik edilmiştir. Bunun üzerine daha da öfkelenen Şiiler, 15 Şabân 398/25 Nisan 1008 tarihinde Beraat gecesinde, Abdullah b. Mes'ûd'un nüshasını yakan kişilere beddua etmiştir. Bununla da yetinmeyip fetva veren kişilerin başında olması hasebiyle “Yâ Hâkim! Yâ Mansûr!” sloganlarıyla Şeyh Ebû Hâmid el-İsferâyînî'nin evine saldırmışlardır. Şeyh de Bağdâd'ın mahallelerinden Dârü'l-Kutn'a¹³⁵⁰ kaçarak canını kurtarmıştır. Fakat Şiiler kargaşa çıkarmaya devam etmiş, Bâbü'l-Basra, Bâbü's-Şa'îr ve Nehrü'l-Kallâ'in'de ikamet eden Sünnîlere saldırmışlardır. Şiilerin “Yâ Hâkim! Yâ Mansûr!” sloganı attıklarını öğrenen Abbâsî halifesi el-Kâdir Billâh buna oldukça sinirlenmiş ve Sünnîlere yardım etmeleri için adamlarını göndermiştir. Halife'nin Sünnîler desteklemesi, olayların daha da büyümesine sebep olmuştur. Kerh'te Şiilere ait birçok ev yakılıp talan edilmiştir. Sonrasında Kerhli eşrâf, tüccar ve Tâlibîlerden oluşan bir grup, Dârü'l-Hilâfe'ye gelerek Halife'den bağışlanmalarını istemeleri üzerine Halife onları affetmiştir¹³⁵¹.

Diğer taraftan Büveyhî hükümdarı Bahâü'd-devle de olaylara müdahale etmesi için Amîdü'l-cüyûş Ebû Ali Hasan b. Ebû Ca'fer'i Bağdâd'a göndermiştir. 11 Ramazân 398/20 Mayıs 1008 tarihinde Bağdâd'a giren Amîdü'l-cüyûş'un evvelâ olayların müsebbibi olan kişileri tutuklamış, sonrasında Şeyh el-Müfid'i Bağdâd'dan sürmüştür. Ayrıca olayların çıkmasında etkili olmaları sebebiyle de kıssacıların sahâbeden bir kimse hakkında soru veya cevaplara değinmesi de yasaklanmıştır. Olayların nihayete erdirilmesi ile Şeyh Ebû Hâmid el-İsferâyînî evine geri dönmüştür. Şeyh el-Müfid ise ancak Mezyedî Emîri Ebü'l-Hasan Ali b. Mezyed'in aracılık etmesi üzerine Bağdâd'a dönebilmiştir. Kıssacılar ile vâizlere de karışıklık çıkarmayacaklarına dair bir belge imzalamak suretiyle faaliyetlerine devam etmelerine izin verilmiştir¹³⁵².

¹³⁵⁰ Bağdâd'ın batı yakasında, Nehru Tâbek, Kerh ve Nehru İsâ arasında bir mahalledir (Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, II, 422; Safiyyü'd-dîn Abdü'l-mü'min b. Abdü'l-hakk el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-ittilâ'*, II, 7).

¹³⁵¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 58-59; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 558; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 169; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 167-168; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXVII, 237-238; es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, IV, 65; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 519; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 38-39; es-Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ'*, s.637; Cerrahoğlu, “Abdullah b. Mes'ûd”, s.177; İğde, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*, s.203-205.

¹³⁵² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 59; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 558; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 169; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 168; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXVII, 238; es-

Bu olaylar sırasında dikkati çeken husus, Halife el-Kâdir Billâh'ın Sünnîlerden yana tavır almasıdır. Özellikle “Yâ Hâkim! Yâ Mansûr!” sloganları ile dönemin Fâtîmî halifesi el-Hâkim Biemrillâh'tan açıkça yardım istenmesi, onun bu tavrında etkili olmuştur. Büveyhî idaresinin ise olaylar sırasında değişken bir tavır sergilediği görülmektedir. Nitekim Şîî ahalinin baskın olduğu hâllerde bir müdahalede bulunmayarak onları desteklemelerine rağmen Sünnîlerin üstünlüğü ele geçirmesiyle devreye girerek hadiseleri sona erdirmişlerdir¹³⁵³.

401/1010-11 yılında Dârü'l-Hilâfe bölgesinde Hanefî Kâdilkudât İbnü'l-Ekfânî'ye nâib olarak Şâfiî fakih Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Mâverdî atanmıştır. Fakat İbnü'l-Ekfânî, kendinin Hanefî, Ebü'l-Abbâs el-Mâverdî'nin Şâfiî, Irak'ta Hanefî kâdılarının görevlendirilmesinin münasip olduğunu ve nâib olarak Hanefî bir şahıs istediğini belirterek bu tayini kabul etmemiştir. Bu itiraza rağmen Halife el-Kâdir Billâh, Ebü'l-Abbâs el-Mâverdî'nin atama tevkî'ini çıkartmıştır. İbnü'l-Ekfânî, bu tayine tepki göstererek törene katılmamıştır. Sonrasında Şâfiî fakih Ebü Hâmid el-İsferâyînî'nin âdeta kışkırtmalarıyla Halife sinirlenmiş ve Ebü'l-Abbâs el-Mâverdî'nin kâdı nâibliği yerine bizzat kâdilkudâtlığa atadığını atamıştır. Ancak söz konusu durumdan dolayı Bağdâd halkı, Hanefî ve Şâfiî olmak üzere iki gruba ayrılmıştır: Şîî fakih er-Radî el-Müsevî, Ebü Bekr Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî ve İbnü'l-Ekfânî'nin aralarında bulunduğu Hanefîler ve el-İsferâyînî, İbn Hâcib en-Nu'mân ve Ebü'l-Abbâs el-Mâverdî gibi isimlerin olduğu Şâfiîler. Mezkûr gruplar arasında fitne meydana gelmiştir¹³⁵⁴. Nihayetinde Halife el-Kâdir Billâh, Ebü'l-Abbâs el-Mâverdî'nin kâdilkudâtlığını geri almış, İbnü'l-Ekfânî de eski görevine iade ederek olayları sona erdirmiştir¹³⁵⁵.

Amîdü'l-cüyûş Ebü Ali Hasan b. Ebü Ca'fer'in 401/1010-11 yılında vefat etmesinde sonra Büveyhî Hükümdarı Bahâü'd-devle tarafından Irak valiliğine Fahrü'l-mülk Ebü Gâlib atanmıştır¹³⁵⁶. 389/998-99 yılında Amîdü'l-cüyûş tarafından Şîîler ile Sünnîlerin matem ve bayramları yasaklamasına rağmen yeni Irak Valisi Fahrü'l-

Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, IV, 65; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 519-520; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 39.

¹³⁵³ Genç, “Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dinî-Siyasî Hadiseler ve Onun Sünnî Siyaseti”, s.227.

¹³⁵⁴ Bu olayın anlatımının farklı bir versiyonunda söz konusu tayinin, Bağdâd'ın yanı sıra Nişâbûr başta olmak üzere bütün Horâsân bölgesinde çatışmalara neden olduğu, el-İsferâyînî'nin taraftarları ile Hanefîler arasında birtakım çatışmaların yaşandığı aktarılmaktadır (Bardakoğlu, “Hanefî Mezhebi”, s.5; Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, s.253-254).

¹³⁵⁵ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 190.

¹³⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 572-573; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 181.

mülk, Şiîlere Âşûrâ Matemî'ni düzenlemelerine ve ritüellerini icra etmelerine izin vermiştir (Muharrem 402/Ağustos-Eylül 1011)¹³⁵⁷. Kezâ Gadîr-i Humm Bayramı kutlamalarına da izin vermesi üzerine 18 Zîlhicce 402/11 Temmuz 1012 tarihinde kutlamalar tertip edilmiştir¹³⁵⁸.

Mamafih söz konusu iznin alınmasının ardından şehirdeki mezhep taraftarları arasında çatışmalar baş göstermekte gecikmemiştir. Nitekim 1 Muharrem 406/21 Haziran 1015'te Kerh'in Şiîleri ile Bâbü'ş-Şa'îr'in Sünnîleri arasında büyük bir kavga meydana gelmiştir. Kerh ahalisi, Sünnî mahallesi Nehrü'l-Kallâ'în'i yağmalamıştır. Olayların büyümesi nedeniyle Fahrü'l-mülk, Şerîf el-Murtazâ'nın da içerisinde bulunduğu bir grup Şiî âlimi, mezhepdaşlarının Âşûrâ gününde âdetlerini uygulamamaları için ikna etmek üzere görevlendirmiştir. Bu şekilde olaylar sona erdirilerek sükûnet sağlanmıştır. Nihayetinde Fahrü'l-mülk de Âşûrâ Matemî ile muhtemelen Gadîr-i Humm Bayramı'nı yasaklamıştır¹³⁵⁹.

408/1017-18 yılında Nehrü'l-Kallâ'în halkı ile Kerh halkı mahallelerine güvenlik amacıyla birer kapı inşa etmişlerse de iki taraf arasında büyük bir kaos meydana gelmiştir. İki mahallenin sakinleri arasında çıkan çatışmalarda birçok kişi ölmüş ve Büveyhî idaresi gelişmelere bir kere daha müdahale etmek zorunda kalmıştır. Olaylar ancak bu şekilde durdurulmuştur¹³⁶⁰.

Bahâü'd-devle'nin 403/1012 yılında vefat etmesinden sonra yerine Sultânü'd-devle Ebû Şücâ geçmiştir. 409/1018 yılında Bağdâd'da dâhilî karışıklıkların artması üzerine olaylara müdahale etmek amacıyla Sultânü'd-devle Bağdâd'a gitmiştir. 20-29 Rebülâhir 409/5-14 Eylül 1018 tarihleri arasında şehre giren Sultânü'd-devle, Şiî-Sünnî mücadelesinde çatışmalara sebep olduğu tespit edilen kişileri şehirden çıkarmıştır. Örneğin Şiî fakih Şeyh el-Müfid ile aralarında Abbâsî hanedanından kişilerin bulunduğu bir grup Sünnî'yi sürgün etmiştir. Ayrıca daha önce hiç

¹³⁵⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 82 (Kerh ve Bâbü't-Tâk ahalisine izin verildiğini zikretmektedir); Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 199 (Kerh ahalisine izin verildiğini belirtmektedir); ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXVIII, 11; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 537; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 50.

¹³⁵⁸ ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXVIII, 13; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 540; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 52.

¹³⁵⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 111; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 610; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 207; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 240; ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXVIII, 23; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 563; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 67.

¹³⁶⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 125; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 649; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 238; ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXVIII, 27; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 573; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 72.

uygulanmamış bir stratejiyi tatbik ederek emri altındaki Deylemlileri de Kerh ve Bâbü'l-Basra mahallelerine yerleştirmiştir¹³⁶¹.

406/1015 senesinden itibaren Büveyhî idaresi tarafından yasaklanmış olan Âşûrâ Matemî ile Gadîr-i Humm Bayramı, Şiîler arasında uzun bir süre tertip edilememiştir. Dolayısıyla da 415/1024 yılına kadar iki taraf arasında herhangi bir çatışmaya rastlanmaz. Muhtemelen bahse konu olan tarihte Âşûrâ matemî tekrar serbest bırakılmıştır. 10 Muharrem 415/24 Mart 1024 tarihindeki Âşûrâ gününde Şiîler âdet edindikleri ritüelleri icra ettikleri sırada, Sünnîlerin engeliyle karşılaşmışlardır. Bunu neticesinde de taraflar arasında şiddetli çatışmalar yaşanmıştır. Olaylar esnasında birçok kişi yaşamını yitirmiştir. Bu yüzden Âşûrâ Matemî ve Gadîr-i Humm Bayramı tekrar yasaklanmıştır¹³⁶².

Bağdâd'da ayyârlar 416/1025 ve 417/1026 yıllarında büyük olaylara sebebiyet vermişlerdir. Şehrin her tarafında yağma, ev ve dükkân yakma, adam öldürme olayları yaşanmıştır. Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin kaydına göre ayyarlar özellikle Kerh Mahallesi'ne saldırarak buradaki ev ve dükkânları ateşe vermişlerdir. Mahalle sakinlerini de 100.000 dinar vergi ödemeye mecbur bırakmışlardır. Ancak ahaliden bazı kişileri bundan muaf tutmuşlardır. Bu arada Şiî âlim ve aynı zamanda Nakîbü't-Tâlibîn Şerîf el-Murtazâ'nın evi de yakılmıştır. Yine Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin kaydına göre söz konusu olayın sorumlusu Bâbü'l-Basra ahalisi yani Sünnîlerdir¹³⁶³. İ. Pırlanta, ayyârların Sünnî olmalarından dolayı Şiî ve Alevî halkın aleyhinde yoğun faaliyetlerde bulduklarını belirtmektedir¹³⁶⁴. Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin kaydı da dikkate alındığında İ. Pırlanta'nın ifadelerinde haklılık payı olduğu görülmektedir. Ayyârların kendi çıkarları doğrultusunda hareket ettikleri aşîkârdır. Ancak burada

¹³⁶¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 651; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 239-240; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 267-268; Pırlanta, *Ortaçağ İslam Dünyasında Şehir Eşkîyaları: Ayyarlar*, s.123-124. İbnü'l-Esîr, Deylemlilerin "benzeri görülmemiş fitne" çıkardıklarını belirterek onların faaliyetlerine dair örnek de vermektedir. Ancak konu dâhilinde olmamasından dolayı söz konusu örnek burada zikredilmemiştir.

¹³⁶² Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 314; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer*, VI, 319. Söz konusu yasaktan sonra bir daha Gadîr-i Humm Bayramı'nın kutlandığına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Aksine kutlanmadığı yönünde malumat vardır. Buna göre İbnü'l-Cevzî 421/1030 yılında fitnedan dolayı hem Gadîr-i Humm'un hem de Yevmü'l-Gâr'ın kutlanmadığını aktarmaktadır (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 209).

¹³⁶³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 171, 175; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 690, 693; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 270, 273; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 318-321; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXVIII, 255, 258; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 606, 610; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 91, 94.

¹³⁶⁴ Pırlanta, *Ortaçağ İslam Dünyasında Şehir Eşkîyaları: Ayyarlar*, s.125. Ayrıca müellif, Şiîlerin Sünnîlere göre daha varlıklı olmaları veya Büveyhî idaresinin Şiî olmasında kaynaklı bir tepkiden dolayı ayyârların Şiîlere karşı hareket etmiş olma ihtimallerini de belirtmektedir.

mezhebî bir ayrımcılık yaparak kendi mezhebinden olan kesime karışmadıkları görülmektedir.

Dönemin halifesi el-Kâdir Billâh son yıllarında Şîilere karşı bazı yaptırımlar uygulamıştır. Örneğin, Bağdâd'da Şîilerin cuma camii olan Berâsâ'da bir hatip, hutbe esnasında Hz. Ali'yi aşırı sıfatlarla anmasından dolayı Halife tarafından görevden alınıp tutuklanmıştır (420/1029). Halife, Şîi hatibin yerine de Sünnî inancına sahip Ebî Mansûr b. Temmâm'ı tayin etmiştir. Ancak Ebî Mansûr hutbede Şîilerin hoşnut olmadığı "hutbede hatibin kılıcın arkasıyla minbere vurma" âdetini icra etmiştir. Sonrasında da "Allah'ım! Müslümanları ve Ali'nin kendilerinin mevlâsı olduğuna inananları affet" ifadelerini kullanarak onları âdeti tahrik edercesine dua etmesi üzerine Şîiler hatibe saldırmıştır. Bunun üzerine Halife, Büveyhî idarecilerinden olaylara karışanların yakalanarak cezalandırılmasını istemişse de herhangi bir sonuç alamamıştır. Halife de Berâsâ Camii'nde cuma namazı kılınmasına son vermiştir. Bunun üzerine aralarında Nakîbü't-Tâlibîn Şerîf el-Murtazâ'nın da bulunduğu Kerh'in ileri gelenlerinden oluşan bir grup, Halife ile görüşüp olaylara ayak takımının sebep olduğunu belirterek affedilmelerini ve Berâsâ Camii'nin yeniden ibadete açılmasını istemişlerdir. Taleplerine olumlu yanıt veren Halife hem camiyi ibadete açmış hem yeniden bir hatip atamıştır. Ayrıca Sünnî inancı çerçevesinde hutbelerde uyulması gereken kuralları da belirlemiştir¹³⁶⁵. Şîilerin hutbelerin Sünnî esaslarına göre okunmasını kabul etmeleri, el-Kâdir Billâh'ın ve dolayısıyla Sünnîlerin nüfuzunun arttığına delili olarak gösterilebilir¹³⁶⁶.

Âşûrâ Matemi 415/1024 yılında yasaklanmış olmasına rağmen altı yıl sonra serbest bırakılmış olmalıdır ki 421/1030 yılında icra edilmiştir. Nitekim 10 Muharrem 421/18 Ocak 1030 tarihinde Kerh ahalisi, Âşûrâ Matemi'nde icra ettikleri ritüelleri yine uygulamışlardır. Fakat Nehrü'l-Kallâ'in Mahallesi'nde mukim Sünnî halkın Şîilere saldırıp matem törenini engellemeye çalışması neticesinde karışıklık çıkmıştır. Sonrasında büyük çatışmaya dönen olaylarda her iki taraftan da çok sayıda kişi hayatını kaybetmiştir¹³⁶⁷.

¹³⁶⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 198-201; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 728; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 304; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 351-352; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXVIII, 268-270; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 626; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 105.

¹³⁶⁶ Güner, *Büveyhîlerin Şîi-Sünnî Siyaseti*, s.253.

¹³⁶⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 204; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 356; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer*, VI, 327; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXIX, 5; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 629; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 107.

Yine aynı yılda 6 Şevvâl 421/7 Ekim 1030 tarihinde Bâbü'l-Basra Mahallesi'nde ikamet eden Türkler ile Hâşimîlerden bir grup arasında bilinmeyen bir sebepten dolayı anlaşmazlık meydana gelmiştir. Ardından Mansûr Camii'nde toplanan Hâşimîlerin savaş çağırısı yapması üzerine aralarında fakihler ile çok sayıda Kerhlinin de bulunduğu birçok kişi onlara katılmıştır. Öte yandan Bâbü'l-Basra ahalisinin de Türklere destek vermesi üzerine olaylar mezhep çatışmasına dönüşmüştür. Nihayetinde daha da büyüyen çatışmalar sırasında her iki tarafında da pek çok kişi yaşamını yitirmiştir. Büveyhî hükümdarının nâibi olayları durdurmaya çalışmışsa da başarılı olamamıştır. Ancak Büveyhî vezirinin araya girmesi ile çatışmalara son verilmiştir¹³⁶⁸.

Ertesi yıl el-Mezkûr lakabıyla tanınan el-Hazlecî es-Sûfî isimli bir kişi gaza yapmak amacıyla Halife el-Kâdir Billâh'tan izin almıştır. Kendisine Dârü'l-Hilâfe'den menşur ve sancak verilmiştir. Fakat gazanın nereye veya kime karşı yapılacağı kaynaklarca belirtilmemektedir. 22 Rebülevvel 422/19 Şubat 1031 tarihinde el-Mezkûr, muhtelif kabilelere mensup çok sayıda insanı da yanına alarak sefere çıkmıştır. Onun liderliğinde yola koyulan bu grup, Bağdâd'ın batı yakasındaki Bâbü's-Şa'îr ve Tâkü'l-Harrânî mahallelerinden geçtikleri sırada -muhtemelen Şîî sakirlere yönelik- önce "Ebû Bekr ve Ömer" ve sonrasında da "Bugün Muâviye günüdür" diye bağırmışlardır. Bunun üzerine Kerh ahalisi de onlara saldırmıştır¹³⁶⁹. Halife el-Kâdir Billâh, Büveyhî hükümdarı Celâlû'd-devle ve İsfesalâr'a yazdığı mektuplarla Kerh ahalisinin saldırısını çok yadsıdığını ve gazilerin beraberindeki halifelik alâmetinin onlar tarafından parçalandığını belirtmiştir. Zira gelişmeler Abbâsîlere karşı bir hareket olarak düşünüldüğünden Halife'nin veziri olaylara müdahil olmuş ve hatta olaylar sırasında yaralanmıştır. Kerh Mahallesi'nin sakinlerinin saldırısı üzerine ertesi gün Sünnîler de yanlarındaki çok sayıda Türk ile buraya hücum etmiştir. Nihayetinde olayların daha da büyümesiyle Bağdâd'ın her iki yakasında çatışmalar meydana gelmiştir. Batı tarafında Kerh, Nehru Tâbek, Nehrû'l-Kallâ'în ve Bâbü'l-Basra'nın sakinleri; doğu tarafında ise Sûku's-Sülâsâ, Sûku Yahyâ, Bâbü't-Tâk, Esâkife, Rehâdire, Furde (الفرضة) ve Derbu Süleymân'ın ahalileri arasında çatışmalar cereyan etmiştir. İki tarafı birbirinden ayırmak için

¹³⁶⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 208; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 360; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürrer*, VI, 327-328; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXIX, 6-7; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 631; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 108.

¹³⁶⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 213-214; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 748-749; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 320-321; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 373.

köprüden geçişler kapatılmıştır. Olaylar sırasında şehrin çarşılarından Sûku'l-'Arûs, Sûku's-Seffârîn, Sûku'l-Enmât ve Sûku'd-Dekkâkîn ile pazarları büyük bir tahribata uğramış ve evler yağmalanmıştır¹³⁷⁰. ez-Zehebî'nin kaydına göre çatışmalar sırasında 400 ev de yanmıştır¹³⁷¹. Kerh ahalisinden de pek çok kişi öldürülmüştür. Öte yandan kaynakların “gazi” olarak nitelendirdikleri el-Mezkûr ile hareket edenler ve Türklerden de öldürülenler olmuştur. Bağdâd'ın Sâhibü'l-ma'ûne'si¹³⁷² el-Kelâlikî de öldürülmüştür. Çatışmalar sırasında Kerh ahalisine yardım ettikleri iddia edilen Yahudilerin evleri de Sünnîler tarafından talan edilmiştir. Ayrıca Nakîbü't-Tâlibîn Şerîf el-Murtazâ'nın evi de yağmalanmıştır¹³⁷³.

Aynı yıl içerisinde Şevvâl 422/Eylül-Ekim 1031 tarihinde her ikisi de Şîî olan Ashâbü'l-Eksiyye ve Ashâbü'l-Hil'ân¹³⁷⁴ olarak isimlendirilen iki grup arasında bilinmeyen bir sebepten dolayı olaylar meydana gelmiştir. Sonrasında da daha büyüyen hadiseler Zîlhicce 422/Kasım-Aralık 1031 tarihine kadar devam etmiştir¹³⁷⁵. Büveyhîler devrinde daha önce Şîîler arasında çatışmanın yaşandığına dair kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Söz konusu olay mezhep taassubundan mı kaynaklandığı bilinmemektedir. Ancak dönem için nadir görülen bir hadise olması hasebiyle burada zikredilmiştir.

Bu yıl içerisindeki bir başka olay da 1 Zîlhicce 422/19 Kasım 1031 tarihinde Bâbü'l-Basra Mahallesi sakinleri ile İran'ın Kum şehrinde gelen Şîîler arasında yaşanmıştır. Hz. Ali ve Hz. Hüseyin'in türbelerini ziyaret etmek için gelen Şîîlere engel olan Bâbü'l-Basra halkı, onlardan üç kişiyi öldürmüş, diğerlerini de yaralamıştır. Yaşanan bu olay nedeniyle de Mûsâ el-Kâzım'ın türbesi o gün ziyarete kapatılmıştır¹³⁷⁶.

Irak Büveyhîleri, Celâlû'd-devle döneminden itibaren Bağdâd'da kontrolü kaybetme noktasına gelmişlerdir. Adı geçen hükümdarın yönetim periyodu, Büveyhî

¹³⁷⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 214-215; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 749; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 321; ez-Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 369.

¹³⁷¹ ez-Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 369.

¹³⁷² Ortaçağ İslâm devletlerinde şehirlerin emniyetinden sorumlu olan Şurta teşkilatının başında bulunan kişiye *sâhibü'ş-şurta* denilmektedir. Abbâsîler döneminde ise söz konusu teşkilatın başındaki kişi, *sâhibü'ş-şurta*'nın yanı sıra *sâhibü'l-ma'ûne* veya *şahne* unvanı ile anılmaktadır (Metin Yılmaz, “Şurta”, *DİA*, XXXIX, 242).

¹³⁷³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 214; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 749; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 321; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 373; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 636; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 111.

¹³⁷⁴ İbnü'l-Cevzî “Ashâbü'l-Helkân/Hilkân” olarak zikretmektedir (*el-Muntazam*, XV, 216).

¹³⁷⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 216; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 749; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 321.

¹³⁷⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 216; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 749; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 321.

otoritesinin neredeyse ortadan kalktığı ve devletin yıkılışa doğru gittiği bir süreç olarak görülebilir. Söz konusu dönemde ayyârların faaliyetleri daha da artmıştır. Bunların ortaya koyduğu tavır ve yaptıkları yağmaların neticesinde şehirde ciddi bir karmaşa çıkmıştır. Bu sırada bazı kişiler de öldürülmüştür¹³⁷⁷. Bu dönemde sadece Ramazân 425/Temmuz-Ağustos 1034'te Sünnî-Şîî çatışmasının yaşandığı kaynaklara yansımıştır¹³⁷⁸. İki mezhep arasında çatışmalar yaşanırken ayyârlar arasında Sünnî bir grup, Kerh ahalisinin Dicle Nehri'nden su almalarını engellemiş ve bu durum mezkûr ahalinin sıkıntı yaşamasına yol açmıştır¹³⁷⁹. Bu süreç içerisinde ayyârların ortaya çıkardığı kaostan dolayı mezhepler arası mücadelenin neredeyse durduğu, onların yağma ve diğer faaliyetleri karşısında mezheplerin birbirleriyle mücadeleye girmedikleri tahmin edilebilir. Bununla birlikte ayyârların çok büyük hadiselerle sebebiyet vermelerinden dolayı, dönemin kaynaklarında odak noktası hâline geldikleri ve herhangi bir mezhep mücadelesi yaşanmışsa da kayıt altına alınmadığı da akıllara gelebilir. 428/1036-37 yılından sonra şehirde ayyârların faaliyetlerine dair uzunca bir dönem kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır¹³⁸⁰.

422/1031 yılından sonra birkaç yıl mezhep mücadelelerine rastlanılmamakla birlikte Âşûrâ Matemi'nin düzenlendiği fakat herhangi bir hadisenin yaşanmadığı dönemler olmuştur. Örneğin, 10 Muharrem 423/28 Aralık 1031'de Kerh ahalisinin düzenlediği Âşûrâ Matemi'nde Şîî âdetleri icra edilmişse de herhangi bir çatışma yaşanmamıştır¹³⁸¹. Kezâ bazı dönemlerde yaşanan olaylara dair kaynaklarda net ifadeler yer almadığından, bunlar mezhep çatışması olarak nitelendirilememektedir.

¹³⁷⁷ Celâlî'd-devle döneminde Bağdâd'daki ayyârların faaliyetleri hakkında bilgi için bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 171, 175, 200, 204, 208, 213, 233-237, 239-241, 245, 256-257; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 690, 693-694, 728, 759-760, 765-766; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 270, 273-274, 303, 331, 336; Pırlanta, *Ortaçağ İslam Dünyasında Şehir Eşkıyaları: Ayyarlar*, s.124-129; Kaymak, *Abbasi Halifesi el-Kaim Biemrillah ve Dönemi*, s.43-45.

¹³⁷⁸ İbnü'l-Cevzî, 425/1033-34 yılında Kerh ile Bâbü'l-Basra ve Nehrü'l-Kallâ'in, Bâbü't-Tâk ile Sûku Yahyâ, Nehru Tâbek ile el-Erhâ' ve Bâbü'd-Deyr arasında ayyârların da müdahil olduğu olayların yaşandığını anlatmaktadır. Ancak bu olaylara dair herhangi bir detay vermemektedir (*el-Muntazam*, XV, 240).

¹³⁷⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 241; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 650; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 119.

¹³⁸⁰ 428/1036-37 yılı olayı için bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 256-257; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 662; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 126. Söz konusu tarihte görülen olaydan sonra uzunca bir süre ayyârların faaliyetlerine rastlanılmamaktadır. Ancak Safer 443/Temmuz 1051 tarihinde faaliyet içerisinde oldukları kaynaklara yansımıştır (Pırlanta, *Ortaçağ İslam Dünyasında Şehir Eşkıyaları: Ayyarlar*, s.128-130).

¹³⁸¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 222; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 382; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 641; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 114.

Mesela 424/1032-33 yılında Bâbü't-Tâk ve Sûku Yahyâ mahalleleri arasında vuku bulan çatışmaların¹³⁸² mahiyeti tam olarak bilinmemektedir.

Ramazân 429/Haziran-Temmuz 1038 tarihine gelindiğinde bu kez Halife el-Kâ'im Biemrillâh'ın emriyle Büveyhî Hükümdarı Celâlû'd-devle'ye verilen “Şâhinşâhü'l-â'zam el-Melikü'l-mülûk” unvanı birtakım olayların vuku bulmasına sebebiyet vermiştir. Her ne kadar kaynaklarda bir mezhep çatışması olarak belirtilmese de bu unvanın minberlerde zikredilmesine oldukça sınırlanan halkın tepkisinden anlaşıldığı üzere olay mezhep ayrılığından doğan bir vakadır. Kuvvetle muhtemel Sünnî halkın tepki gösterdiği bu hadisede hatiplere saldırmışlardır. Sonrasında büyük bir kaos meydana gelmiştir. Olaylara son verebilmek amacıyla dönemin âlimlerinden fetva istenmiştir. Bu bağlamda Kâdı Ebû't-Tayyib et-Taberî, Kâdı Ebû Abdullah es-Saymerî, Kâdı İbnü'l-Beyzâvî, Ebü'l-Kâsım el-Kerhî ve et-Temînî el-Hanbelî gibi âlimler söz konusu unvanın caiz olduğuna dair fetva vermişlerdir. Fakat Kâdı Kudât Ebü'l-Hasan el-Mâverdî evvelâ unvanın caiz olduğuna dair bir fetva vermekten çekinmişse de daha sonra o da olumlu yönde görüş bildirmiştir¹³⁸³. Âlimlerin fetva vermesi ile olaylar sona ermiştir. Esasen Halife el-Kâ'im ilk etapta söz konusu unvanı onaylamaktan çekinmişse de daha sonra kabul etmek zorunda kalmıştır. Halkın da Şîî bir hükümdara önemli bir unvanın verilmesinden dolayı tepki gösterdiği anlaşılmaktadır.

Kaynaklarda 432/1041 yılına kadarki süreçte mezhep mücadelesine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Belirtilen yıldan sonra ise Selçuklu hâkimiyetine kadar bazı seneler içerisinde olaylar meydana gelmiştir. Bu cümleden 8 Cemâzûlevvel 432/14 Ocak 1041 tarihinde Bağdâd'ın Kantarateyn mevkiinde Kerhliler ile Bâbü'l-Basra ahalisi arasında bazı hadiseler yaşanmıştır. Büyüyen olaylar çatışmaya dönüşmüş ve her iki taraftan da çok sayıda kişi ölmüştür¹³⁸⁴. Şevvâl 437/Nisan-Mayıs 1046 tarihinde taraflar bir kere daha karşı karşıya gelmiş ve yine her iki taraftan birçok kişi yaşamını yitirmiştir. Fakat çok geçmeden şehrin emniyet sorumlusu Sâhibü'l-ma'ûne'nin kışkırtmasıyla her iki taraf birleşerek Bağdâd'daki Yahudilerin evlerini

¹³⁸² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 236.

¹³⁸³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 264-266; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 786; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, XI, 351; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 424-425; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 669-671; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 130-132; Kaymak, *Abbasi Halifesi el-Kaim Biemrillah ve Dönemi*, s.49. (Burada zikredilen kaynaklarda fakihlerin görüşleri verilmektedir).

¹³⁸⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 277; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 683; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 139.

yağmalamış ve eski bir sinagogu da yakmışlardır¹³⁸⁵. 439/1047-48 yılında yine mezkûr mahalleler arasında çatışmalar yaşanmıştır. Nihayetinde olaylarda da pek çok kişi hayatını kaybetmiştir¹³⁸⁶. İki mahalle arasındaki çarpışmalar bir sonraki yılda da devam etmiştir¹³⁸⁷. 440/1048-49 yılında ise İbnü'l-Esîr'in¹³⁸⁸ her ikisini de Sünnî olarak tanımladığı Bâbü'l-Ezec ve Esâkife mahallelerinin ahalileri arasında bazı olaylar yaşanmıştır. Bundan dolayı birçok ev yakılmıştır. Daha önce kaynaklarda Büveyhîler döneminde Sünnîlerin çatışma içerisinde olduklarına dair herhangi bir bilgi rastlanılmamıştır. Bâbü'l-Basra halkının tamamının Hanbelî¹³⁸⁹, ancak Esâkife halkının Sünnî olmakla birlikte hangi mezhebe bağlı olduğu tam olarak bilinmemektedir. İbnü'l-Esîr, adı geçen mahalleler arasındaki kavganın sebebine değinmemektedir. Ancak her iki mahallenin Sünnî olduğunu özellikle belirtmesi olayların mezhepsel anlaşmazlıktan kaynaklandığını düşündürmektedir.

Selçukluların Bağdâd'da hâkim olmalarından önce şehir, Büveyhîlerden el-Melikü'r-Rahîm'in idaresi altındaydı. Irak'ta Büveyhî ve dolayısıyla "Şîî Asrı" bu periyotta sona ermiştir. Diğer taraftan Büveyhîler, el-Melikü'r-Rahîm döneminde ismen varlıklarını devam ettirmekle birlikte otoritelerini neredeyse tamamen kaybetmiş ve Bağdâd'da yönetim Şîî bir Türk kumandan Ebü'l-Hâris Arslan el-Besâsîrî b. Eşkin'in eline geçmiştir¹³⁹⁰. Şehirde kısa süre sonra başlayacak Selçuklu hâkimiyetinin arifesinde 441/1049-50 yılından 447/1055 yılına kadar hemen hemen her yıl mezhep mücadelesi yaşanmıştır.

Muharrem 441/Haziran-Temmuz 1049 tarihinde Kerh halkının Âşûrâ gününde icra ettikleri âdetleri yapmaları yasaklanmıştır. Fakat Şîîler bu yasağa uymayarak matem törenini düzenlemişlerdir. Dolayısıyla da Sünnîler ile Şîîler arasında büyük olaylar yaşanmıştır. Bâbü'l-Basra ve Kerh ahalilerinden çok sayıda kişi hayatını kaybetmiş

¹³⁸⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 302; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 54; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 404; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 697; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 147.

¹³⁸⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 308; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 703; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 150.

¹³⁸⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 313; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 707; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 153.

¹³⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 73; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 418.

¹³⁸⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, IV, 448.

¹³⁹⁰ el-Melikü'r-Rahîm dönemi ile Arslan el-Besâsîrî'nin faaliyetleri hakkında bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 764-765, 780-781; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 19-20, 49, 69-129; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 335, 346-347, 374, 400, 415-465; Genç, *Fâtımî-Abbâsî-Selçuklu Münasebetleri ve Besâsîrî İsyânı*, s.171-199; Kaymak, *Abbasi Halifesi el-Kaim Biemrillah ve Dönemi*, s.60-67, 77-86.

ve bir kısmı da yaralanmıştır. Ayrıca pek çok ev de yakılmıştır. Çatışmalar Türklerin, Kerh'e gelişine kadar sürmüştür¹³⁹¹.

Sonrasında aynı yılın Şabân ayında (Aralık 1049-Ocak 1050) Kerh halkı ve Sünnî inancına mensup Nehrü'l-Kallâ'ın halkı birer sur inşa etmişlerdir. Ancak çatışmaların devam etmesi nedeniyle hem surlar yıkılmış hem Sûku'l-Kallâ'ın büyük oranda tahrip edilmiştir. Ardından olayların daha da şiddetlenmesi üzerine birçok insan şehrin batı yakasından doğu yakasına geçmek zorunda kalmıştır. Hadiseler ertesi yılda da devam etmiştir. Bunun üzerine Halife el-Kâ'im Biemrillâh da olayların sona erdirmesi ve tekrar düzeni sağlaması için Sâhibü's-şurta Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Ebi'l-Fazl en-Nesevî'yi Kerh'e göndermiştir. Şehrin batı yakasında oturan Sünnîler ve Şîiler, durumu haber alınca en-Nesevî'yi bölgeye sokmamak için iş birliği yapmıştır. Bunun neticesinde Nehrü'l-Kallâ'ın ve başka yerlerde ezan “*hayye alâ hayri'l-amel*” ibareli Şîi usulünde, Kerh'te ise “*es-salâtu hayrun mine'n-nevm*” ibareli Sünnî usulünde okunmuştur. Her iki mezhep mensupları da sahâbeye rahmet dileyip dua etmişlerdir. en-Nesevî de halkın engellemesiyle Kerh Mahallesi'ne girememiştir¹³⁹². Böylece 442/1050-51 yılında çatışmalar sona ermiş ve barış yapılmıştır. Hatta her iki taraf Hz. Ali ve Hz. Hüseyin'in türbelerini ziyaret etmişlerdir. Ayrıca Kerh halkı, sahâbeden hoşnut olduklarını belirtip onlara rahmet dilemiştir¹³⁹³. Kerh ve Nehrü'l-Kallâ'ın halklarının neden iş birliği yaptıklarını bilinmemektedir. Muhtemelen Halife'nin buraya müdahale etmesi için resmî görevlileri göndermesi, ahalinin hoşuna gitmemiş ve cezalandırılmaktan korktukları için bu şekilde bir ittifak kurulmuştur. Nitekim İbn Kesîr'in söz konusu olayı çok tuhaf bularak muhtemelen Kerh ahalisine atfen “takiyye” yapmış¹³⁹⁴ olabileceklerini belirtmiştir. Ancak İbn Kesîr'in Sünnî olduğunu ve Şîileri bu şekilde suçlayabileceğini de akıllardan çıkarmamak gerekmektedir.

¹³⁹¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 319; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 81; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 425-426; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 471; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 710; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 155.

¹³⁹² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 320-321, 325; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 81-82; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 426; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 471-472, 476; Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, I, 525; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî*, I, 341; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 710; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 155.

¹³⁹³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 325; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 716-717; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 159.

¹³⁹⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 717; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 159.

Hadiselerin son bulmasına rağmen Şiîler ile Sünnîlerin birbirlerine karşı olan kin ve nefretleri ittifakın kısa süre içerisinde bozulmasına neden olmuştur. Nitekim hemen sonraki yıl 1 Safer 443/14 Haziran 1051 tarihinde Sünnîler ile Şiîler arasında kavgalar tekrar başlamıştır. Kerh halkı, Bâbü's-Semmâkîn'i tamamladıktan sonra yaptıkları burçların üzerine "Muhammed ve Ali beşeriyetin en hayırlılarıdır"¹³⁹⁵ ibaresini yazmışlardır. Nehrû'l-Kallâ'in halkı, Hz. Peygamber ile Hz. Ali'nin adlarının birlikte yazılmasına tepki göstererek burçlarda "Muhammed ve Ali beşeriyetin en hayırlılarıdır; kim bundan hoşnut olursa şükretmiş olur, kim bunu kabul etmezse küfretmiş olur." ibaresinin yazıldığını iddia etmişlerdir. Sünnîlerin bu iddiası karşısında Kerh halkı, ibarenin son kısmının fazlalık olduğu ve Sünnîlerin iddia ettiği şekilde yazmadıklarını belirtmişlerdir. Âdet edindikleri üzere mescidlerinde yazdıkları "Muhammed ve Ali beşeriyetin en hayırlılarıdır." cümlesinin dışında başka bir ibarenin yer almadığını savunmuşlardır¹³⁹⁶. Bunun üzerine Halife el-Kâ'im Biemrillâh, Abbâsîlerin nakîbi Ebû Temmâm ile Alevîlerin nakîbi Adnân b. er-Radî'yi sorunu çözmeleri için görevlendirmiştir. Yapılan tahkikat neticesinde Ebû Temmâm ve Adnân er-Radî, Kerh halkının doğru söylediği anlaşılmıştır. Mamafih Halife el-Kâ'im Biemrillâh ve Büveyhî hükümdarı el-Melikû'r-Rahîm'in nâibleri, çatışmalara son verilmesini emretmişlerse de halk nezdinde kabul görmedikleri için herhangi bir etkileri olmamıştır¹³⁹⁷.

Öte yandan İbnü'l-Esîr'e göre Hanbelîliğe meyilli¹³⁹⁸ Abbâsî veziri Reîsü'r-rüesâ İbnü'l-Müslime'den güç alan Kâdı İbnü'l-Müzehhib, ez-Züheyri ve Ashâbu Abdüssamed¹³⁹⁹ olarak tanınan ve çoğunlukla Hanbelîlerden oluşan bir grup, halkı

¹³⁹⁵ Sibt İbnü'l-Cevzî ve İbn Kesîr, burçlara "Muhammed ve Ali beşeriyetin en hayırlılarıdır; kim bundan hoşnut olursa şükretmiş olur, kim bunu kabul etmezse küfretmiş olur" yazıldığını belirtmektedirler (Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 479; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 719; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 161).

¹³⁹⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 329-330; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 95; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 436-437; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 479; el-Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân*, III, 48; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 719; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 160-161.

¹³⁹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 95; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 437.

¹³⁹⁸ Bununla birlikte Reîsü'r-rüesâ İbnü'l-Müslime, Şâfiî olması kuvvetle muhtemeldir (İbnü's-Salâh eş-Şehrezûri, *Tabakâtü'l-fukahâ'i's-Şâfi'iyye*, II, 608-610; es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, V, 247-253; el-İsnevî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, II, 408-409; İbn Kesîr, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, I, 396-397). Hanbelîlerin Şiîlere karşı sert tutumundan dolayı vezirin de Hanbelîleri desteklediği söylenebilir.

¹³⁹⁹ *Ashâbu Abdüssamed* tabiri, Ebü'l-Kâsım Abdüssamed b. Ömer b. Muhammed b. İshâk el-Bağdâdî ed-Dîneverî'nin taraftarlarına atfen verilen bir isimdir. Dönemin önemli vâizlerinden biri olan Abdüssamed, taraftarlarıyla birlikte ahlâkî bozulmaya karşı ciddi bir mücadele içinde olmuştur. *el-Emir bi'l-ma'rûf ve'n-nehiy ani'l-münker*'in (İyiliği emretmek ve kötülükten vazgeçirmek) öncülerinden biridir. 23 Zilhicce 397/9 Eylül 1007 tarihinde Bağdâd'da vefat etmiş ve Ahmed b. Hanbelî'nin yanına defnedilmiştir. Abdüssamed'in mezhebî kimliği tam olarak bilinmemektedir. Ancak fıkıhta Şâfiî, itikâdda ise Hanbelî olduğu tahmin edilmektedir. Bu zâtn ölümünden sonra taraftarları,

olaylara katılmaya ve Şîilere karşı savaşmaya davet etmişlerdir. Çağrıyla birlikte olaylar büyümüş ve hatta Bâbü’ş-Şa’îr’in Sünnî ahali daha da ileri giderek Dicle Nehri’nden Kerh Mahallesi’ne su götürülmesine engel olmuştur. Bunun üzerine nehre giden bir grup Şîi, buradan aldıkları sulara gül suyu ekleyip “Bu su hayrattır.” diye bağırarak Sünnîleri kışkırtmaları üzerine onlar da Şîilere saldırmışlardır¹⁴⁰⁰.

Yaşanan olayların ardından Vezir Reîsü’r-rüesâ İbn Müslime, Şîilere karşı daha da sert bir tutum sergileme başlamıştır. Onlar da muhtemelen Reîsü’r-rüesâ’dan çekindikleri için burçlardaki “hayrü’l-beşer” ibaresini kazıyarak yerine “Allah’ın selâmı her ikisinin de üzerine olsun” mealindeki ibareyi yazmışlardır. Ancak buna da itiraz eden Sünnîler, “Muhammed ve Ali” yazılı tuğlaların sökülmesini ve ezanlarında yer alan “*hayye alâ hayri’l-amel*” şeklindeki Şîi lafzından vazgeçmelerini istemişlerdir. Lâkin Sünnîlerin talepleri Şîiler tarafından kabul görmemesi üzerine olaylar, 3 Rebûlevvel 443/15 Temmuz 1051 tarihine kadar devam etmiştir. Çatışmalardan dolayı Berâsâ Camii’nde cuma namazı kılınamamış ve birçok kişi de hayatını kaybetmiştir¹⁴⁰¹.

Çatışmalar esnasında Sünnî inancında Hâşimîlere mensup bir kişinin öldürülmesi üzerine ailesi cenazesini alarak Harbiyye, Bâbü’l-Basra ve diğer Sünnî yerleşim merkezlerinde dolaştırmıştır. Ayrıca halkı da onun intikamını almaya davet etmişlerdir. Sonrasında cenazeyi Ahmed b. Hanbel’in kabrinin yanına defnetmişlerdir¹⁴⁰². Nihayetinde Sünnî halk, bu ailenin yanında hatta eskisinden çok daha kalabalık bir şekilde toplanmıştır. Cenazeyi defnettikten sonra Bâbü’t-Tibn türbesine yürümüşlerdir. Kalabalık bir grubun gelmesi üzerine türbenin kapısı kapatılmışsa da intikam almak isteyen halk, duvarları delip kapıcıları tehdit etmişlerdir. Nitekim durumdan korkan kapıcılar, kapıyı açmak zorunda kaldılar. Böylelikle içeri giren Sünnîler, türbe ve evlerdeki tüm eşyaları yağmaladılar¹⁴⁰³.

ismini kullanmak suretiyle faaliyetlerine devam etmişlerdir. Nitekim yarım asır geçmiş olmasına rağmen bu taraftarları eylemlerini sürdürmüştür (İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 55-57; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 556; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 167; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 516-517; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 37-38; İğde, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*, s.197, n.816).

¹⁴⁰⁰ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 330; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 95; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 437; İğde, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*, s.197.

¹⁴⁰¹ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 330; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 96; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 437.

¹⁴⁰² İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 330; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 96; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 437; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 719; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 161.

¹⁴⁰³ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 96; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 437.

Ertesi gün (4 Rebülevvel 443/16 Temmuz 1051) bir önceki güne göre daha büyük bir kalabalık toplanarak doğruca türbeye gitmiştir. Orada bulunan türbe ve benzeri yerleri, Mûsâ el-Kâzım ve torunu Muhammed b. Ali'nin kabirleri ile o civardaki diğer kabirleri yakmışlardır. Büveyhî hükümdarlarından Mu'izzü'd-devle ve Celâlü'd-devle'nin kabirlerini, vezirlerin ve reîslerin mezarlarını, Ca'fer b. Ebû Ca'fer el-Mansûr'un kabrini, Emîr Muhammed b. er-Reşîd ile annesi Zübeyde'nin mezarlarını da ateşe vermişlerdir. Söz konusu grup bir sonraki gün yani 5 Rebülevvel 443/17 Temmuz 1051 tarihinde tekrar buraya gelmişlerdir. Bu kez Mûsâ el-Kâzım ile Muhammed el-Cevâd'ın cesetlerini Ahmed b. Hanbel'in kabrine nakletmek amacıyla mezarları kazmışlardır. Ancak yıkıntıların onlara engel olmasından dolayı cesetlere ulaşamamışlardır. Abbâsîlerin nakîbi Ebû Temmâm ile Hâşimîlere mensup olan diğer Sünnîler ise bunu öğrenince türbeye gelip cesetlerin taşınmasına engel olmuşlardır. Fakat birbirlerine karşı oldukça sert tutum sergileyen iki taraf arasındaki olaylar daha da şiddetlenerek devam etmiştir. Öyle ki iş sâlih kişilere ait mezarların açılıp tahrip edilmesine kadar varmıştır. Öte yandan aynı dönem içerisinde et-Tiktikî isminde bir ayyâr da Şîilere musallat olmuş ve bunların liderlerini takip ederek ani saldırılarla öldürmüştür¹⁴⁰⁴.

Diğer taraftan Kerh halkı da yine şehrin batı yakasında bulunan Hanefî fakihlerinin hanına giderek orayı yağmalamış ve Hanefî müderrisi Ebû Sa'd es-Serahsî'yi öldürmüştür. Ardından Hanefîlerin hanı ile fakihlerin evlerini yakmışlardır. Olaylar bir süre sonra şehrin doğu yakasında da sıçramış, Bâbü't-Tâk, Sûku Becc¹⁴⁰⁵ ve Esâkife halkı ve diğer ahali arasında çatışmalar yaşanmıştır¹⁴⁰⁶.

Sünnîler ile Şîiler arasında olayların tamamen bittiğini söylemek imkânsızdır. Bu kez Zîlkade 444/Şubat-Mart 1053 tarihinde Kerh ahali ile Nehrü'l-Kallâ'in ahali arasında olaylar meydana gelmiştir. Kerh halkı mescidlerine "Muhammed ve Ali beşeriyetin en hayırlılarıdır" ibaresini yazmışlardır. Öte yandan kendi âdetleri üzerine ezana da "hayye alâ hayri'l-amel" ibaresini eklemişlerdir. Dolayısıyla

¹⁴⁰⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 96; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 438; İbn Dihye el-Kelbî, *en-Nibrâs*, s.137 (Olayı kısaca ve tarih vermeden aktarmaktadır); Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 479-480; Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, I, 526; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî*, I, 341; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 719; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 161.

¹⁴⁰⁵ Ebü'l-Fidâ ve İbnü'l-Verdî, Sûku Yahyâ olarak vermektedir (*Târîhu Ebi'l-Fidâ*, I, 526; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî*, I,341). İbnü'l-Esîr'in Arapça orijinal metninde verilen dipnotta, eserin bir nüshasında da Sûku Yahyâ olduğu kayıtlıdır (*el-Kâmil*, VIII, 97, n.2).

¹⁴⁰⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 96-97; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 438; Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, I, 526; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî*, I, 341; el-Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân*, III, 48; Ebü'l-Velîd İbnü's-Şihne, *Ravzû'l-menâzır*, s.191.

Nehrü'l-Kallâ'in'in Sünnî halkının, Kerh sakinlerine saldırmasıyla çatışmalar tekrardan başlamıştır. Olaylar sırasında pek çok yer yakılmış ve her iki taraftan da birçok kişi öldürülmüştür. Maalesef iki grup arasındaki çatışmaları önlemek mümkün olmamıştır. 16 Zilhicce 444/8 Nisan 1053 tarihinde bu kez de Kerh halkı ile Bâbü'l-Basra halkı arasında çatışmalar cereyan etmiştir. Mezhep çatışmalarına ayyârlar da müdahil olmuştur. Ayyârların lideri et-Tiktikî daha önce olduğu gibi yine Şiilere saldırarak içlerinden bir kısmını öldürmüştür¹⁴⁰⁷.

Şîi-Sünnî çatışması bir sonraki yılda Muharrem 445/Nisan-Mayıs 1053 tarihinde de devam etmiştir. Bütün bunlar Kerh Mahallesi halkı ile Sünnîler arasındaki çatışmaları daha da artırmıştır. Büyüyen olaylar karşısında Büveyhî hükümdarı el-Melikü'r-Rahîm kontrolü sağlayamayınca kumandanlar duruma müdahale etmeye amacıyla harekete geçmişlerdir. Ancak amaçlarının tam aksine Kerh Mahallesi'nden bir Alevî'yi öldürmelerinden dolayı hadiselerin daha da büyümesine sebep olmuşlardır. Bu sırada Kerh ahalisi ile kumandanlar arasında çok sert çarpışmalar yaşanmıştır. Kerh'teki çarşılar, Türkler tarafından yakılmış ve büyük bir bölümü yok olmuştur. Yaşananlar mahalle halkının birçoğunun buradan göç etmesine sebebiyet vermiştir. Halife el-Kâ'im Biemrillâh, gelişmeleri yadırgamaktan öteye gidemezken kumandanlar da yaptıklarından dolayı pişman olmuşlardır. Nihayetinde meselenin sona ermesiyle birlikte tekrar nizam sağlanmıştır. Çatışmaların yinelenmemesi için Hilâfet Dîvânı'nda Türklerin, Kerh halkına müdahale etmemesi kararı alınmıştır. Böylelikle mahalleden göç edenler geri dönmüşlerdir¹⁴⁰⁸.

Sağlanmaya çalışılan barış ve huzur ortamı çok fazla sürmemiştir. Nitekim 447/1055-56 yılında Bâbü't-Tâk ve Sûku Yahyâ ahalisi arasında yine çatışmalar meydana gelmiştir. Kaynaklar her iki mahallenin mezhebî kimliğini belirtmemekle birlikte önceki yıllarda vuku bulan hadiselerde Bâbü't-Tâk ahalisinin Şîi olduğu tahmin edilebilir. Olayların büyümesi üzerine Bağdâd Sâhibü's-şurtası ve Türkler müdahale bulunmuşlarsa da duruma hâkim olamamışlardır. Sonrasında Kantarateyn mevkiinde bu kez Bâbü'l-Basra ahalisi ve Kerh ahalisi arasında çatışmalar yaşanmıştır. Maalesef olaylar aralıksız bir şekilde uzunca bir süre devam etmiştir.

¹⁴⁰⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 335-336; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 109; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 447-448; Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, I, 528; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî*, I, 343; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 721; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 162; el-Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân*, III, 48.

¹⁴⁰⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 111; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 449. İbnü'l-Cevzî ve İbn Kesîr, olayları çok kısa bir şekilde anlatmaktadırlar (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 340; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 724 Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 163).

İbn Kesîr'in "Devlet iki tarafı da birbirinden ayıramadı" ifadesi, yaşananların ne kadar ciddi boyutlarda olduğu göstermektedir¹⁴⁰⁹.

Büveyhîler döneminde Şîî-Sünnî mücadelesine sıklıkla rastlamaktadır ki dikkat edileceği üzere buraya kadar anlatılan olayların neredeyse tamamı söz konusu iki grup arasında vuku bulmuştur. Sünnî mezhepler arasındaki ilk çatışma ise 447/1055-56 yılında cereyan etmiştir. Bahse konu yıl içerisinde Hanbelî-Eş'arî mücadelesi yaşanmıştır. Esasen Eş'arîler, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in veziri Amîdü'l-mülk el-Kündürî'nin düzenlediği "lânet kampanyası" veya bir diğer ifadeyle "Eş'arî Mihnesi" nedeniyle 445/1053-54 yılından beri sıkıntı çekmekteydiler¹⁴¹⁰. Selçuklu topraklarında Eş'arî Mihnesi yaşanırken söz konusu tarihte Bağdâd, Selçuklu hâkimiyetinde olmadığı için Eş'arîlere yönelik herhangi bir hadise yaşanmamıştır. Bununla birlikte şehirde Hanbelîler ile Eş'arîler arasında fikhî anlaşmazlıklarda dolayı birtakım olaylar vuku bulmuştur. 447/1055-56 yılında Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyin el-Ferrâ ve Ebû Muhammed Rızkullâh b. Abdülvehhâb et-Temîmî'nin liderliğindeki Hanbelîler namazlarda besmeleyi açıktan (*cehren*) okumaları, ezandaki şehâdet ibarelerini tekrar etmeleri ve sabah namazında Kunût duasını okumalarından dolayı Eş'arîlere muhalefet ederek engel olmuşlardır. Zira Hanbelîler, sûrelerin başında bulunan bismelenin ayrı bir âyet sayılmayacağı görüşünde¹⁴¹¹ olduklarından, onun açıktan okunmasını istememektedir. Bu nedenle Eş'arîlere engel oldukları gibi daha da ileri giderek Hilâfet Dîvânı'na başvurup muhtemelen onların da desteğini almak istemişlerse de sonuç umdukları gibi olmamıştır¹⁴¹². Sonrasında tepkilerinin şeklini değiştiren Hanbelîler, Bâbü's-Şa'îr'e giderek oradaki mescidin imamına besmeleyi açıktan okumasını engellemişlerdir. Fakat bu zat, bir *Kur'ân-ı Kerîm* (*Mushaf*) getirerek "Besmeleyi *Mushaf*'tan çıkarın ki ben de okumayayım" diyerek

¹⁴⁰⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 347; Türkçe trc. *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.16; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 729; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 166.

¹⁴¹⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 340; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 485; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 724; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 163-164. M. Ş. [Yaltkaya] ve onu referans gösteren M. Özler, Eş'arî Mihnesi'nin 436/1044-45 yılında başladığını ve 19 sene sürdüğünü belirtmektedirler (Mehmed Şerefeddin [Yaltkaya], "Selçukîler Devrinde Mezâhib", *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, I (1925), s.101, 104; Mevlüt Özler, "Tuğrul Bey Dönemi Düşünce Hayatında Entelektüel Bir Kriz: Ehl-i Bid'at'e Lanet Kampanyası", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler*, II, Konya 2001, s.174).

¹⁴¹¹ Bkz. Ögüt, "Fâtiha Süresi", s.255.

¹⁴¹² S. Kara, Halife el-Kâ'im Biemrillâh'ın da Hanbelîlere ters bir tepki gösterdiğini zikretmektedir (*Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, s.291). Fakat ne yazarın referans gösterdiği ne de diğer kaynaklarda böyle bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Hanbelîlere tepki göstermişse de mesele nihayete ermemiştir¹⁴¹³. Büyük bir kitleye sahip olan Hanbelîler, daha sonrasında da taşkınlıklarına devam etmişlerdir. Kaynaklarda Eş‘arîlerin onlardan korkmalarından dolayı cemaat namazları ve hatta cuma namazlarına gidemedikleri zikredilmektedir¹⁴¹⁴.

Yine aynı yılda Bağdâd’ın doğu yakasında İbn Sükkere el-Hâşimî ve Ashâbu Abdüssamed olarak isimlendirilen bir grup Hanbelî ayaklanıp iyiliği emretmek ve kötülükten vazgeçirmek (*el-emir bi’l-ma‘rûf ve’n-nehîy ani’l-münker*) üzere harekete geçmişlerdir. Bu grup öncelikle Hilâfet Dîvânı’na gidip bu konuda kendilerini desteklemelerini talep etmişlerdir. Dîvânda istekleri kabul edilmiş ve sonrasında hadiselerin büyümesine yol açmışlardır. Söz konusu grup, Rebûlâhîr 447/Haziran-Temmuz 1055 tarihinde Bâbü’l-Ezec’te gidip o sırada Vâsıt’ta bulunan Arslan el-Besâsîrî’ye gönderilmek üzere gemilere yüklenen çok büyük miktarda şarabı imha etmiştir¹⁴¹⁵. Çok sinirlenen Arslan el-Besâsîrî, olayların sorumlusunun Vezir Reîsü’r-rüesâ İbn Müslime olduğunu belirterek bu işi onun yaptırdığını öne sürmüştür. Vezir de Bağdâdlı Türkleri, Arslan el-Besâsîrî’ye karşı kışkırtmıştır. Öte yandan Arslan el-Besâsîrî’nin Dârü’l-Hilâfe’yi yağmalama ve Halife’yi de tutuklama niyetinde olduğu Türkler tarafından el-Kâ’im’e bildirilmiştir¹⁴¹⁶. Bunun üzerine Türkler de Halife’den onun evlerini yağmalamak üzere izin aldıktan sonra¹⁴¹⁷, o sırada Bağdâd’da bulunmayan Arslan el-Besâsîrî’nin evlerini, hayvanlarını ve şehirde sahip olduğu her

¹⁴¹³ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 129; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 466; Ebü’l-Fidâ, *Târîhu Ebi’l-Fidâ*, I, 529-530; ez-Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, XXX, 23; İbnü’l-Verdî, *Târîhu İbni’l-Verdî*, I, 344; Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, s.291. İbnü’l-Esîr, Eş‘arî yerine Şâfiî kelimesini kullanmaktadır. Muhtemelen amelde Şâfiî olanların itikâdda da Eş‘arî olmasından dolayı, müellif bir ayırım yapmamıştır. Aynı durum olayları İbnü’l-Esîr’den özetleyen Ebü’l-Fidâ da görülmektedir.

¹⁴¹⁴ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 347 (“Büyük bir fitne”nin meydana geldiğini belirtmektedir); İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 729; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 166. 447/1055-56 yılında yaşanan bu olaya rağmen yarım asır sonra Ramazân 494/Haziran-Temmuz 1101 tarihinde Halife el-Müstazhir Billâh’ın emriyle Kasr Camii ibadete açılırken namazda besmelenin Hanbelîler gibi açıktan ve Kunût dualarının da Şâfiî mezhebine göre okunmasını emretmiştir. Daha önce Fâtîmîlere muhalefet etmek amacıyla besmeleyi açıktan okuma usulü ile Kunût duasını okumaktan vazgeçmişti. Bunu da Hanbelîleri desteklemek amacıyla uygulamamışlardı (İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 66; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 458; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 267; Özaydın, “Müstazhir-Billâh”, s.128) 447/1055-56 yılında olay çıkaran ve hatta muhataplarını baskı altına alan Hanbelîlerin bu kez herhangi bir tepki vermedikleri anlaşılmaktadır. S. Kara, söz konusu olaydan hareket ederek Hanbelîler ile Eş‘arîler arasında bir barışın yapıldığını ve artık birbirlerini düşman olarak görmedikleri sonucunu çıkarmaktadır (*Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, s.304-305).

¹⁴¹⁵ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 347; Türkçe trc. *el-Muntazam fî târihi’l-ümem’de Selçuklular*, s.16; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 124; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 461; Ebü’l-Fidâ, *Târîhu Ebi’l-Fidâ*, I, 528; İbnü’l-Verdî, *Târîhu İbni’l-Verdî*, I, 344.

¹⁴¹⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti’s-selâm*, XI, 48.

¹⁴¹⁷ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 124; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 461.

şeyi yağmalamışlardır. Kezâ şehrin batısında bulunan sarayını da yakmış ve ailesiyle nâiblerini de başkalarına ibret olacak şekilde cezalandırmışlardır¹⁴¹⁸.

Öte yandan Reîsü'r-rüesâ da el-Besâsîrî aleyhinde ağzına geleni söylemiş ve onun Fâtîmî Halifesi el-Müstansır Billâh ile haberleştiği iddia etmiş, onun Halife ile münasebetini geri dönüşü olmayacak şekilde bozmuştur. Bu rağmen Vezir, el-Besâsîrî'nin akıbetini sorduğunda Halife “Şuanda öldürülmesi uygun değildir” şeklinde bir cevap vermiştir. Vezir, el-Melikü'r-Rahîm de haber gönderip el-Besâsîrî'yi görevinden uzaklaştırmasını istemiş ve bu talebi yerine getirilmiştir¹⁴¹⁹.

Bu olaylar hiç şüphesiz Halife el-Kâ'im Biemrillâh ile Arslan el-Besâsîrî arasındaki soğukluğun daha da artmasına neden olmuştur. Velhâsıl dinî ve ahlâkî bir hareket şeklinde başlayan hadiseler amacından sapmıştır. Gelişmelerin planlayıcısı Vezir Reîsü'r-rüesâ İbn Müslime ile Türklere izin veren Halife el-Kâ'im Biemrillâh da sonrasında zarar görmüşlerdir¹⁴²⁰. Vezir, Arslan el-Besâsîrî'nin Zilkade 450/Aralık 1058 tarihinde Bağdâd'ı ele geçirmesinden sonra asılarak öldürülmüştür. Halife ise bir yıl boyunca Hadîse'de tutulduktan sonra Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in çabaları ile kurtulup Bağdâd'a geri dönmüştür¹⁴²¹.

Selçuklular, 447/1055 yılında Bağdâd'a hâkim olarak Sünnî İslâm dünyasının başşehrini hâkimiyet altına almışlardır¹⁴²². Ancak yukarıda da görüldüğü üzere bunu yaparken Büveyhîler döneminde başta mezhebî olmak üzere siyâsî, sosyal ve ekonomik açıdan önemli sorunları olan bir mirası da devralmışlardır.

4.2. Büyük Selçuklu Döneminde Mezhep Mücadeleleri

Selçukluların Bağdâd egemenliği yalnızca Büveyhî idaresini nihayete erdirmemiştir. Şiîlerin giderek güç kaybetmesini ve Sünnîliğin yeniden üstün olmasını sağlamıştır. Bu başlık altında inceleneceği üzere Halife el-Kâ'im Biemrillâh'ın bazı uygulamaları da artık Şiîlerin egemen taraf olmadığını göstermektedir. Diğer taraftan Büveyhîler

¹⁴¹⁸ el-Azîmî, *Târîhu'l-Azîmî*, Türkçe trc. s.13; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 124; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 461; Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, I, 528; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî*, I, 344; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 730; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 167.

¹⁴¹⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 347; Türkçe trc. *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.17; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 125; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 462; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 491; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 729; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 166.

¹⁴²⁰ Seyfullah Korkmaz, *Arslanü'l-Besâsîrî ve Zamanı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1997, s.74.

¹⁴²¹ Kaymak, *Abbasi Halifesi el-Kaim Biemrillah ve Dönemi*, s.141-142, 150-167.

¹⁴²² Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-tevârih*, s.70.

döneminden farklı olarak Selçuklu hâkimiyetinde Sünnî-Şîî mücadelesinin yanı sıra - detayları aşağıda verilecek olan- Sünnî mezhepler arasında çatışmaların yaşandığı görülmektedir.

4.2.1. Sultan Tuğrul Bey

Selçukluların Bağdâd'da hâkim olmalarıyla şehirde Sünnîler üstün konuma gelmeye başlamıştır¹⁴²³. 448/1056-57 yılında Halife el-Kâ'im Biemrillâh ile veziri Reîsü'r-rüesâ İbn Müslime'nin birtakım uygulamaları bunun bir göstergesidir. Halife başta Kerh ve Meşhed olmak üzere Şîîlerin yaşadığı bölgelerde Şîî usulü ezanın sona erdirilmesini ve Sünnî usulü ezanın okunmasını emretmiştir. Selçukluların gücünden çekinen adı geçen mahallelerin ahalileri bu emre uymak zorunda kalmıştır¹⁴²⁴. İlâveten mescidlerinin kapılarına yazdıkları "Muhammed ve Ali beşeriyetin en hayırlılarıdır" ibaresi de silinmiştir. Bâbü'l-Basra'dan Kerh'e gelen şairler (*kasidehan*), sahâbeyi öven şiirler okumuştur. Vezir Reîsü'r-rüesâ İbn Müslime de 12 Safer 448/1 Mayıs 1056 tarihinde Kerh Mahallesi'ne Abbâsîlerin alâmeti olan siyah bayraklar¹⁴²⁵ astırmıştır. Ancak mahalle halkı bu uygulamadan rahatsızlık duymuştur. Nitekim kaynaklar vezirin Kerh ahalisine zulmetmek niyetinde olduğunu ancak Amîdü'l-mülk el-Kündürî'nin ona engel olduğunu ifade etmektedir¹⁴²⁶. Selçuklu vezirinin bu tutumunda, Sultan Tuğrul Bey'in emri etkili olmalıdır. Zira Sultan'ın Bağdâd'a girişinden sonra (26 Ramazân 447/19 Aralık 1055) yaşanan birtakım menfi olaylarda¹⁴²⁷ Kerh ahalisinin Selçuklu askerlerine yardım etmesinden dolayı, Sultan'ın emri ile söz konusu mahalle koruma altına alınmıştır¹⁴²⁸. Bununla beraber Sultan, Şîî âdetlerinin uygulanmasına da sıcak bakmamıştır. Şevvâl 447/Aralık 1055-Ocak 1056 tarihinde Kerh'te Sünnî usulünde ezan okunmasını

¹⁴²³ İbn Kesîr'in şu ifadeleri oldukça önemlidir: "Daha önce Büveyhîler, onlara [Şîîler] cesaret veriyor ve destek oluyordular, ama artık Büveyhî hâkimiyeti sona ermiş, devletleri yıkılmıştı. Onlardan sonra gelen Selçuklu Türkleri, Ehl-i Sünnet'i seviyor, Sünnîlere destek veriyor ve şanlarını yüceltiyorlardı" (İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 736; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 170).

¹⁴²⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 7; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 145; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 479; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 510; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.29; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 127.

¹⁴²⁵ Köprülü, "Bayrak", s.249.

¹⁴²⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 6-7; Türkçe trc. *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.29; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 499, 510; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.16, 29; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 735-736; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 169-170.

¹⁴²⁷ Detaylı bilgi için bkz. Kaymak, *Abbasi Halifesi el-Kaim Biemrillah ve Dönemi*, s.81-86.

¹⁴²⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 127; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 464; Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmi'u'd-düvel*, I, Türkçe trc. s.61.

emretmişti¹⁴²⁹. Netice itibariyle Tuğrul Bey'in müfrit Şiîliğe karşı olduğu ve devlet karşıtı olmayan Şiî halka olumsuz bir tavır sergilemediği anlaşılmaktadır.

Vezir Reîsü'r-rüesâ İbn Müslime, Amidü'l-mülk el-Kündürî'nin bütün engellemelerine rağmen Şiî karşıtı faaliyetlerine devam etmiştir. Bağdâd Sâhibü'ş-şurtası Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Ebi'l-Fazl en-Nesevî'ye Bâbü't-Tâk'ta ikamet eden müfrit Şiî Şeyhü'l-Bezzâzîn Ebû Abdullah b. el-Cullâb'ın bilinmeyen bir nedenden dolayı öldürmesini emretmiştir. Bunun üzerine Ebû Abdullah öldürülerek dükkânının kapısına asılmıştır. Diğer taraftan Şiî fakih ve müfessir Ebû Ca'fer et-Tûsî de muhtemelen sıranın kendisine geleceğini düşündüğünden Kerh'ten kaçmışlardır. Fakat buradaki evi yağmalanarak tamamen tahrip edilmiştir¹⁴³⁰. Halife ve vezirinin uygulamaları, Sünnîleri açıktan desteklemeye başladıklarının ve Selçukluların gelişi ile dengenin Sünnîler lehine değiştiğinin bir göstergesidir.

Şiîlere yönelik hareketler ertesi yılda da devam etmiştir. Kerh'e geri döndüğü anlaşılan Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin evi, Safer 449/Nisan-Mayıs 1057 tarihinde bir kez daha yağmalanmıştır. Ayrıca kaleme aldığı eserleri, kitapları, defterleri ve halifenin ona verdiği ders kürsüsü yağmalanıp yakılmıştır. et-Tûsî olaylardan dolayı mahallesini bir kez daha terk etmek zorunda kalmış ve Necef'e gitmiştir¹⁴³¹. Hadiseler esnasında Kerh çarşının tamamı da yakılmıştır. Vezir Reîsü'r-rüesâ İbn Müslime de Şiîlere karşı düşmanca tavır sergilemeye devam ederek onları ölümle tehdit etmiştir¹⁴³². İbn Kesîr söz konusu olayın ayyârların sebebiyet verdiği bir vaka olduğunu ifade etmektedir¹⁴³³. Fakat et-Tûsî'nin evinin yağmalanarak kaleme aldığı eserlerinin, kütüphanesinin ve mezkûr müellifin ifadesiyle "bid'ati hususunda kullandığı" defterlerinin yakılmasının yanında Reîsü'r-rüesâ'nın tavrı bir mezhep çatışmasına delâlet etmektedir.

Tuğrul Bey döneminde Sünnî-Şiî mücadelesi, Arslan el-Besâsîrî'nin faaliyetleri ile daha da artmıştır. Esas itibariyle siyasî amaçla hareket eden el-Besâsîrî, Fâtîmî Hilâfeti'nden destek almıştır. Böylece olaylar aynı zamanda mezhep mücadelesine

¹⁴²⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 129; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 466; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, 168.

¹⁴³⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 8; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 510; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.29; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 736; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 170.

¹⁴³¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 16; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 151; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 483; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 7; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 743; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 174; Öz, "Tûsî, Ebû Ca'fer", s.434.

¹⁴³² Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 7.

¹⁴³³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 743; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 174.

de dönüşmüştür. el-Besâsîrî'nin Fâtîmîlere tâbî olması hakkında Seyfullah Kara “Tuğrul Bey’in Besâsîrî ile mücadelesi de bir mezhep ayrılığı açısından değil, Selçuklu ve Abbâsî ülkelerine ihanet açısından değerlendirilmelidir”¹⁴³⁴ ifadelerini kullanmaktadır. Yine aynı yazar, eserinin iki farklı yerinde şunları da zikretmektedir: “... Bağdat’a gelen Besâsîrî, kendi vatanına ihanet ederek Bağdat’ta, Basra’da, Vâsıt’ta Fâtîmî halifesi adına hutbe okutmuş ...” ve “Bu noktada, Besâsîrî'nin önemli makamlarda bulunduğu kendi devletine ihanet ederek bir başka devlet hesabına çalışmak üzere Bağdat’a geldiğinde ...”¹⁴³⁵. Yazarın söz konusu emîrin Selçuklulara ve Abbâsîlere ihanet ettiği görüşüne katılmak mümkün değildir. Filhakika el-Besâsîrî olayı siyasî çatışmalardan doğmuştur. Ancak salt olarak bu nedene bağlamak kifayetsiz kalmaktadır. Evvelâ el-Besâsîrî Şîî inancına mensup olup, Şîî Büveyhî Devleti'nin bir emîridir. Bu dönemde Abbâsîlerin siyasî, idarî ve askerî tüm yetkilerinin Büveyhîler tarafından ellerinden alındığı da bilinmektedir. Dolayısıyla onun Abbâsîler tarafından göreve getirildiği ifadesi doğru değildir. Ayrıca el-Besâsîrî olayının gerçekleştiği dönemde, Büveyhîler tarih sahnesinden çekilmiştir. Öte yandan onun Sünnî Selçuklular ile hiçbir olumlu ilişkisi de yoktur¹⁴³⁶. Aksine onları düşman olarak görmektedir. Selçukluların gelişi ile bölgeden kaçan ve mezhebî olarak aynı kimliğe sahip olmayan birinin Abbâsîlere ve Selçuklulara ihanet ettiğini belirtmek doğru bir yaklaşım değildir. el-Besâsîrî'nin harekete geçmesinde siyasî çatışmanın daha ağır bastığını söylemek doğrudur. Fakat detayları aşağıda verileceği üzere Bağdâd’ı ele geçirmesinden sonra Şîîleri desteklemesi ve şehirde Sünnî-Şîî çatışmalarının yaşanması, hadisenin mezhep çatışmalarına da dönüştüğünü göstermektedir. Dolayısıyla gelişmelerin arka planındaki mezhep taassubunu da göz ardı etmemek gerekir.

Sultan Tuğrul Bey’in Bağdâd’a gelişini haber alan el-Besâsîrî, apar topar şehirden kaçan kaçıp kendisi gibi Şîî inançlı Mezyedî Emîri Nûrû’d-devle Dübeys’in yanına¹⁴³⁷ gitmiştir (447/1055). Ancak Sultan’ın Nûrû’d-devle’ye haber gönderip el-

¹⁴³⁴ Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, s.148.

¹⁴³⁵ Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, s.157-158.

¹⁴³⁶ İbrâhîm Yinal’ın isyanında el-Besâsîrî'nin ona verdiği destek akıllara gelebilir. Ancak Yinal’ın da Selçuklu tahtını ele geçirmek için el-Besâsîrî ve dolayısıyla Fâtîmîler ile ittifak kurduğunu göz önünde bulundurursak el-Besâsîrî'nin Selçuklularla olumlu bir ilişkisinin olmadığını söyleyebiliriz.

¹⁴³⁷ Kaynaklar, Nûrû’d-devle’nin idare merkezini belirtmemektedirler. Mezyedîler, muhtemelen bu tarihlerde göçebe olarak Nîl, Felluce ve Câmîayn’da ikamet etmekteydiler. 495/1102 yılına gelindiğinde Emîr Sadaka b. Mansûr tarafından Câmîayn şehrinin yerine Hille inşa edilmiştir. Hille, söz konusu tarihten sonra Mezyedîlerin merkezi olarak kullanılmıştır (Abdülkerim Özyayın, “Mezyedîler”, *DİA*, XXIX, 550).

Besâsîrî'nin oradan uzaklaştırılmasını emretmesi üzerine Nûrû'd-devle'nin yanında barınmamıştır. Bunun üzerine yanındaki az sayıdaki adamı ile Suriye topraklarında bulunan Rahbetu Mâlik b. Tavk (=Rahbe)'e¹⁴³⁸ gitmiştir. el-Besâsîrî, Selçuklulardan kaçmak ve Fâtîmî Devleti'nin gölgesinde olmak amacıyla Rahbe'yi seçmiştir. Burada Fâtîmî Halifesi el-Müstansır Billâh'a bir mektup yazıp ona itaatini sunan el-Besâsîrî, emrine girmek istediğini ve onun adına Irak'ta propaganda yapmakta ısrarlı olacağını bildirmiştir. el-Müstansır da onu, Rahbe Nâibliği'ne atamıştır. Böylece Irak'ta Fâtîmî Hilâfeti adına daha rahat propaganda yapmayı amaçlayan el-Besâsîrî kendisi için uygun bir ortam oluşturmayı başarmıştır¹⁴³⁹.

Rahbe Nâibliği'ne atanan Arslan el-Besâsîrî, Selçuklu otoritesini sarsabilmek ve Fâtîmî nüfuzunu Suriye ve Irak'ta yaymak adına birtakım faaliyetlere girişmiştir. Bu amaç doğrultusunda da Fâtîmîlerin Dâ'i'd-duâtı Ebû Nasr el-Mü'eyyed fi'd-dîn Hibetullâh eş-Şîrâzî, ona yardımcı olmuştur. Nitekim o, el-Besâsîrî'ye yardım gönderilmesi konusunda Halife el-Müstansır'ı ikna etmiş ve el-Besâsîrî'ye bir mektup göndererek ona yardımcı olacaklarını bildirmiştir¹⁴⁴⁰. İbn Müeyesser'in kaydına göre Fâtîmî veziri el-Yâzûrî, el-Bağdâd'ı fethetmesi¹⁴⁴¹ için el-Mü'eyyed fi'd-dîn vasıtasıyla el-Besâsîrî'ye 500.000 (veya 1.900.000) dinar, 500 at, 10.000 yay, binlerce kılıç ve pahalı kumaşlar göndermiştir. Söz konusu yardımla tekrardan güç kazanan el-Besâsîrî, Selçuklu karşıtı faaliyetlerine devam etmiştir. Öte yandan mezkûr emîrin Suriye'deki faaliyetlerini haber alan Halife el-Kâ'im Biemrillâh, 30 Rebûlevvel 448/17 Haziran 1056 tarihinde Sultan Tuğrul Bey'e onun bertaraf edilmesini bildirdi. Fakat Selçuklu ordusu içerisinde yaşanan birtakım problemler ve

¹⁴³⁸ Rahbe şeklinde birçok yer ismi kaydeden Yâkût el-Hamevî'nin (*Mu'cemu'l-buldân*, III, 33-36) kayıtlarında el-Besâsîrî'nin hâkim olduğu şehrin "Rahbetu Mâlik b. Tavk" olduğu anlaşılmaktadır. Yâkût, bu yerin Bağdâd ve Rakka arasında Fırat Nehri kıyısında, Dımaşk ile arasında sekiz gün, Haleb ile beş gün, Bağdâd'a 100 fersah (yaklaşık 600 km) ve Rakka'ya yaklaşık 20 fersah (yaklaşık 120 km) mesafe olduğunu belirtmektedir (*Mu'cemu'l-buldân*, III, 34). Ayrıca bkz. İbnü'l-Esîr, *The Annals of the Saljuq Turks*, s.102, n.82.

¹⁴³⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, XI, 48; İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk*, s.145; el-Azîmî, *Târîhu'l-Azîmî*, Türkçe trc. s.13; Sadrî'd-dîn el-Hüseynî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçûkiyye*, s.13; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 348; Türkçe trc. *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.18; er-Râvendî, *Râhatü's-sudûr*, I, 105-106; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 129; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 465-466; İbnü'l-Adîm, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, s.3; a.mlf., *Zübdetü'l-haleb*, I, 270; Türkçe trc. *Zübdetü'l-haleb min târihi Haleb'de Selçuklular*, s.8; İbn Müeyesser, *el-Müntekâ min ahbâri Mısır*, s.14; ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XV, 139; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 730-731; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 167; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ: Tabaka-i Selçûkiyye*, s.79; es-Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, s.643; Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmi'u'd-düvel*, I, Türkçe trc. s.61; Korkmaz, *Arslanü'l-Besâsîrî ve Zamani*, s.79.

¹⁴⁴⁰ el-Mü'eyyed fi'd-dîn, *Sîretü'l-Mü'eyyed fi'd-dîn*, s.96-98; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, 108.

¹⁴⁴¹ İbn Müeyesser, *el-Müntekâ min ahbâri Mısır*, s.15. Buradaki kayda göre el-Yâzûrî'nin el-Besâsîrî'ye gönderdiği mallardan sonra neredeyse saray hazinesinde (*buyütü'l-emvâl*) hiçbir şey kalmamıştır.

büyük bir bölümünün Horâsân'a dönmelerinden kaynaklı asker sayısının azalmasından dolayı Sultan sefere çıkamamıştır. el-Besâsîrî ise evvelâ bölgedeki yerel hâkimleri yanına çekmiş ve sonrasında Kureyş ve müttefiki Sultan'ın amcasının oğlu Kutalmış'ı Sincâr'da mağlup etmiştir (29 Şevvâl 448/9 Ocak 1057). Ardından Mûsul'u ele geçirmişse de kısa süre sonra Tuğrul Bey'in şehre gelip hâkim olması (Rebûlevvel 449/Mayıs 1057) ile buradan geri çekilmiştir¹⁴⁴².

Tuğrul Bey'in el-Besâsîrî ve müttefiklerine karşı yürüttüğü askerî hareket sırasında Muhammed b. el-Ahzem el-Hafâcî¹⁴⁴³ Kûfe, Hille¹⁴⁴⁴, 'Ayn¹⁴⁴⁵, Şefâsâ¹⁴⁴⁶, Sûrâ¹⁴⁴⁷ ve Vakf'da¹⁴⁴⁸, Ebû'l-Ganâ'im b. Fesânces de Vâsıt ve buna bağlı bütün yerlerde Fâtîmî Halifesi el-Müstansır Billâh adına hutbe okutmuşlardır. Böylece Bağdâd dışındaki bütün Irak'ta Şîî hutbesi okunmuş oldu¹⁴⁴⁹.

el-Besâsîrî, Tuğrul Bey'in Mûsul'u tekrardan ele geçirmesinden birkaç ay sonra el-Cezîre üzerine bir hamle yapmışsa da Selçuklu Emîri Hezâresb b. Bengîr karşısında mağlup olup Rahbe'ye geri dönmüştür. 4 Recep 450/26 Ağustos 1058 tarihinde Mûsul'u bir kez daha ele geçirmiştir. Fakat yine Tuğrul Bey'in müdahalesi ile şehirde tutunamamış ve geri çekilmiştir¹⁴⁵⁰.

Tuğrul Bey, Mûsul'u geri aldıktan sonra Nusaybin'e yürümüş ancak bu sırada anne bir kardeşi Melik İbrâhîm Yinal'ın isyanını haber almıştır. el-Besâsîrî, Selçuklu karşıtı politikasının en önemli adımını İbrâhîm Yinal ile ittifak kurarak atmıştır. Selçuklu Devleti'nin kuruluşunda önemli rol oynayanlardan biri olan İbrâhîm Yinal, esas olarak fethettiği yerlerin kendisine verilmemesinden dolayı daha önce iki defa

¹⁴⁴² Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 500-501; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.18-19; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, 108. el-Besâsîrî'nin Bağdâd'ı ele geçirmesinden önceki faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Kaymak, *Abbasi Halifesi el-Kaim Biemrillah ve Dönemi*, s.110-129.

¹⁴⁴³ Sibt İbnü'l-Cevzî (*Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 509; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.28-29), bu ismi "Mahmûd b. el-Ahzem el-Hafâcî" ve "Muhammed b. el-Ahzem el-Hafâcî" olmak üzere iki farklı şekilde vermektedir.

¹⁴⁴⁴ Kûfe ile Bağdâd arasında bulunan büyük bir şehir (Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, II, 294-295).

¹⁴⁴⁵ *Mir'âtü'z-zamân*'ın mütercimi A. Sevim, Yâkût el-Hamevî'ye atıfla birçok memlekette bulunan bir yer olduğunu belirtmektedir (Sibt İbnü'l-Cevzî, *Selçuklular*, s.29, n.40). Ayrıca bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, IV, 174 vd.

¹⁴⁴⁶ Bu yerin mevkii tespit edilememiştir. Ancak diğer yerler ile aynı bölgede olması kuvvetle muhtemeldir.

¹⁴⁴⁷ Muhtemelen Bağdâd'ın güneyine bulunan bir yerdir (Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, III, 278).

¹⁴⁴⁸ *Mir'âtü'z-zamân*'ın mütercimi A. Sevim, Yâkût el-Hamevî'ye atıfla Bilâdi 'Âmir'de bulunan bir yer olduğunu belirtmektedir (Sibt İbnü'l-Cevzî, *Selçuklular*, s.29, n.41). Ayrıca bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, V, 381.

¹⁴⁴⁹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 510; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.29.

¹⁴⁵⁰ Özgüdenli, *Selçuklular*, I, 108-109.

isyan etmişti. İkincisinde affedilen Yinal'a Tuğrul Bey tarafından Mûsul'un idaresi verilmiş ve burada ikamete başlamıştı. Ancak melikin iktidar hırsı tamamen geçmemişti. Zira ağabeyinin buradan ayrılmasının ardından el-Besâsîrî ile yakınlaşmıştı. Nitekim bu defa Selçuklu tahtına göz diken melik, Mûsul'da bulunduğu esnada el-Besâsîrî ve Fâtimîlere ittifak teklif edip onlardan aldığı olumlu yanıtla Hemedân'a giderek isyan etmiştir¹⁴⁵¹.

el-Besâsîrî'nin önemli müttefiklerinden biri de Şîi Ukaylî emîri Alemü'd-dîn Ebü'l-Me'âlî Kureyş b. Bedrân'dır. Bölgede Selçuklu idaresinin zayıflaması ile değişen güç dengesinde Fâtimîlerin liderliğinde kurulan Şîi bloğuna dâhil olmuştur. Esasen Kureyş, Tuğrul Bey'in Bağdâd'a girişinden önce (Şabân 446/Kasım-Aralık 1054) Sünnî Selçuklulara tâbi olmuştur¹⁴⁵². Ancak bunun tam manası ile kurulmadığı görülmektedir. Zira el-Besâsîrî'nin Selçuklulara karşı yürüttüğü faaliyetlerde Kureyş tarafından desteklenmiştir. Yukarıda da belirtildiği üzere Sincâr'da mağlup edilen Selçuklu birliklerinin yanında yer almasına rağmen sonrasında Mûsul'u ele geçiren el-Besâsîrî'nin yanında yer almıştır. Fakat Kureyş, Tuğrul Bey'in Mûsul'a hâkim olmasının ardından da tekrar ona itaat etmiştir (448/1057)¹⁴⁵³. Kureyş'e aynı yıl içerisinde Fâtimî Halifesi el-Müstansır Billâh tarafından bir mektup gönderilerek kendisini desteklediklerini ve el-Besâsîrî'nin yanında yer alması gerektiği vurgulanmıştır. Onun mektuba nasıl cevap verdiği bilinmemektedir. Bir süre daha Tuğrul Bey'e itaat etmeye devam etmiştir. 450/1058 yılına kadar Selçuklular ile Fâtimîler arasında sürekli olarak taraf değiştirdiği görülmektedir¹⁴⁵⁴. Nihayetinde İbrâhîm Yinal'ın Mûsul'dan ayrılmasından sonra el-Besâsîrî ile hareket ederek şehri ele geçirmişlerdir¹⁴⁵⁵. Aşağıda da görüleceği üzere Kureyş siyasî koşulların değişimi ile taraf değiştirmekte bir sakınca görmemiştir. Tuğrul Bey'in İbrâhîm Yinal'ı

¹⁴⁵¹ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ'*, s.192; İbnü'l-Kalânîsi, *Târihu Dimaşk*, s.145-146; Sadrü'd-dîn el-Hüseynî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçûkiyye*, s.13; Zahîrî'd-dîn-i Nişâbüri, *Selçûk-nâme*, s.84; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 30-31; Türkçe trc. *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.34; er-Râvendî, *Râhatü's-sudûr*, I, 106; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 152; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 484; el-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s.12; İbnü'l-Adîm, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, s.4; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-tevârih*, s.72; *Târih-i Âl-i Selçûk*, s.20-21; Hasan-ı Yezdî, *Câmi'ü't-tevârih-i Hasenî*, I, 67; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ: Tabaka-i Selçûkiyye*, s.80-81; es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ'*, s.643; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, 109, 121-122; Kaymak, *Abbasi Halifesi el-Kaim Biemrillah ve Dönemi*, s.122-123.

¹⁴⁵² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 344; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 118; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 455-456; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 727; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 165.

¹⁴⁵³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 142; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 476.

¹⁴⁵⁴ Kureyş b. Bedrân'ın bu dönemdeki tutumu ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XVIII, 500, 505-510; XIX, 5-58; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.17-18, 23-46.

¹⁴⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 152; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 484.

bertaraf etmesinden sonra Kureyş'in Selçuklulara yakınlaşması bu cümledendir. Onun faaliyetleri, mezhep taassubu şeklinde görünmesine karşın aslında siyasî çıkarları doğrultusunda hareket ettiğinin delilidir.

el-Besâsîrî'nin bir diğer müttefiki ise yine bir Şîî emîr olan Mezyedîlerden Nûrû'd-devle Dübeys b. Mezyed'dir. Sultan Tuğrul Bey'in Bağdâd'a gelmesi ile şehirden kaçan el-Besâsîrî ilk olarak Nûrû'd-devle Dübeys'in yanına gitmiştir. Fakat Tuğrul Bey'in müdahalesi ile kısa sürede onun yanından ayrılmak zorunda kalmıştır. Muhtemelen bundan ötürü de el-Besâsîrî, Nûrû'd-devle Dübeys'e karşı bir tavır içine girmiştir. Mezyedî Emîri de Selçukluların gücünden çekindiği için başlangıçta bu Şîî bloğunda yer almamıştır. Daha sonra detaylı anlatılacağı üzere, el-Besâsîrî'nin Bağdâd'a girmesinin akabinde Nûrû'd-devle Dübeys de şehre gelmiştir. Kureyş de olduğu gibi onun tavırlarında da siyasî konjonktürün etkili olduğunu söylenebilir. Nitekim Tuğrul Bey'in Mûsul'a hâkim olmasının ardından Nûrû'd-devle Dübeys de ona itaat etmişti (448/1057)¹⁴⁵⁶.

Kendisi için uygun bir ortam hazırlayan Arslan el-Besâsîrî, Bağdâd'ı ele geçirmek için de en münasip bir zamanı beklemiştir. İbrâhîm Yinal'ın isyanı sırasında Tuğrul Bey'in kardeşinin peşinden Hemedân'a gitmesi (15 Ramazân 450/5 Kasım 1058), Bağdâd'da siyasî ve askerî bir boşluk oluşturmuştur. Diğer taraftan Selçuklu veziri Amîdü'l-mülk ve Altuncân Hatun'un oğlu Enûşîrvân'ın Bağdâd'dan ayrılıp önce Nûrû'd-devle b. Dübeys'in yanına ve sonrasında da Ahvâz'a gitmesi, hilâfet merkezinde Selçuklu idaresini zayıflatmıştır. Tuğrul Bey'in yardım çağrısına karşılık olarak eşi Altuncân Hatun'un da orduyla birlikte Hemedân'a gitmesi Bağdâd'ı neredeyse savunmasız bırakmıştır¹⁴⁵⁷. İşte bu ortam, el-Besâsîrî'nin harekete geçmesi adına büyük bir fırsat olmuştur.

Evvelâ Hît'e giden el-Besâsîrî, oradan da Bağdâd'a doğru ilerlemiştir. Bunu haber alan Halife el-Kâ'im, halkın şehrin batı yakasından doğu yakasına geçmesini emretmiştir. Daha önce Halife'nin daveti ile Bağdâd'a gelen Nûrû'd-devle Dübeys, Halife ve veziri Reîsü'r-rüesâ'ya kendisiyle birlikte şehirden ayrılmayı ve Hezâresb b. Bengîr ile birleşmeyi önermiştir. Halife, ilk etapta bu teklife olumlu cevap

¹⁴⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 142; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 476.

¹⁴⁵⁷ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk*, s.146; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ'*, s.195; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 30-31; Türkçe trc. *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.34-35; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 152-153; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 484-485; el-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s.12-13; İbnü'l-Adîm, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, s.4-5; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 755-756; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 182.

vermişse de daha sonra Bağdâd'ı terk etmeyi içine sindirememiş olacak ki şehirde kalmayı tercih etmiştir. Nûrû'd-devle Dübey's, onları bir süre beklemişse de herhangi bir haber alamayınca ülkesine geri dönmüştür¹⁴⁵⁸.

Vezir Reîsü'r-rüesâ'nın şehirden ayrılması yönündeki tüm telkinlerine rağmen Halife'nin Bağdâd'da kalmayı tercih etmesi üzerine, el-Besâsîrî'ye karşı silahlı mücadeleye girişmek için birtakım hazırlıklar yapılmıştır. Vezir Reîsü'r-rüesâ ve Irak amîdi Ebû Nasr Ahmed el-Müstevfî, Dârü'l-Memleke'ye gidip burada sağlam durumda olan silahları almışlardır. Şehri ve sarayı korumaları için halk arasından bazı kişiler seçilmiş ve silahlandırılmıştır. Öte yandan halktan bir grup da el-Besâsîrî'ye karşı savaşmak üzere bir araya gelmişlerdir¹⁴⁵⁹.

Bağdâd'a doğru yola çıkan el-Besâsîrî'nin 6 Zîlkade 450/25 Aralık 1058 Cuma günü 10 fersah (yaklaşık 60 km) uzaklıktaki Enbâr'da¹⁴⁶⁰ olduğunu öğrenildi. Bu sırada halk da Cuma namazı için Mansûr Camii'nde gitmekteydi. Müezzin ezan okuduktan sonra el-Besâsîrî'nin askerlerinin Bağdâd'ın batı yakasının kuzeyindeki Dârü'r-Rakîk Mahallesi¹⁴⁶¹ civarında gördüğünü ahaliye haber vermiştir. Korkuya kapıldıkları anlaşılan ahali can havliyle camii kapılarına yönelmiş, bu sırada camii çevresinde el-Besâsîrî'nin adamlarından bir grup da görülmüştür. Onlar da panikleyen halkı sakinleştirmeye çalışmıştır. İmamında camiye gidememesi üzerine hutbe okunmaksızın sadece öğle namazı eda edilebilmiştir. Cuma namazı ise kılınamamıştır¹⁴⁶².

el-Besâsîrî de muhtemelen aynı gün içerisinde 6 Zîlkade 450/25 Aralık 1058'de¹⁴⁶³ Bağdâd'ın batı tarafına girmiştir. Kerh ahali'si, onu büyük bir coşkuyla karşıladığı

¹⁴⁵⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 31; Türkçe trc. *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.35-36; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 153; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 485. İbnü'l-Cevzî, halkın büyük bir kısmının Bağdâd'ın batı yakasına geçtiğini belirtmektedir. Ancak el-Besâsîrî'nin bu yönden geleceği göz önüne alınırsa bunun pek de mümkün olmadığını söylemek mümkündür.

¹⁴⁵⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 31; Türkçe trc. *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.36; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 756; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 183.

¹⁴⁶⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 257.

¹⁴⁶¹ Harîmü't-Tâhirî'nin yanında bulunan bu mahalleye "Dârü'r-Rakîk Caddesi/Sokağı (*Şâri'u dâri'r-rakîk*)" de denilmektedir (Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, II, 420; aynı eser, III, 60; Safiyyü'd-dîn Abdü'l-mü'min b. Abdü'l-hakk el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-ittilâ'*, II, 5, 128).

¹⁴⁶² İbnü'l-Kalânîsî, *Târihu Dimaşk*, s.146; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 31-32; Türkçe trc. *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.36; el-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s.13; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 65; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.52; İbnü'l-Adîm, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, s.5; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 755; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 182.

¹⁴⁶³ el-Besâsîrî'nin Medînetü's-selâm (Bağdâd)'da el-Müstansır Billâh adına kestirdiği sikkelerden birisinin Ramazân 450/Ekim-Kasım 1058 tarihli olduğu görülmektedir (Yahya Jafar, *The Seljuq period in Baghdad 447-552 h.: A numismatic and historical study*, London 2011, İngilizce metin, s.7). Ancak tarihî kaynaklar, el-Besâsîrî'nin 6 Zîlkade 450/25 Aralık 1058 tarihinde Bağdâd'a geldiğini

gibi ona ve Fâtimî Halifesi el-Müstansır Billâh'a dualar ederek övgüler de bulunmuşlardır. Şehrin batı yakasına el-Besâsîrî'nin hâkim olması ile buradaki bir evde hapis tutulmakta olan Büveyhîlerden Ebû Kâlicâr'ın oğlu Ebû Tâlib Kâmrev hapisten çıkarılmıştır. Ayrıca onun için hazırladıkları bir bayrağı da Dârü'l-Memleke'nin karşısına dikmişlerdir¹⁴⁶⁴. Şiîlerin bu hareketi iki şekilde yorumlanabilir: 1. Büveyhî hâkimiyetinin yeniden kurulmasını istemişlerdir. 2. el-Besâsîrî'nin Büveyhî hanedanına mensup olmamasından dolayı halkın gözünde meşruiyet problemi yaşaması ihtimaline karşılık bunlardan bir şahsın kendileri ile hareket etmesini istemişlerdir.

Bağdâd'ın batı yakasındaki Şiîler, gelişmeleri ve taraftar toplamak adına yürüttükleri propaganda faaliyetlerini özel bir haberciyle el-Besâsîrî'ye bildirmişlerdir. Sonrasında halktan bir grup, Ebû Tâlib Kâmrev'i Düceyl'e bağlı Akarakûf köyüne götürmüştür. Burası Bağdâd'a dört fersah (yaklaşık 24 km) mesafedeydi¹⁴⁶⁵. 7 Zîlkade 450/26 Aralık 1058 tarihinde el-Besâsîrî de onlara katılmak amacıyla Akarakûf'a gelmiş ve Ebû Tâlib Kâmrev tarafından karşılanmıştır¹⁴⁶⁶.

Arslan el-Besâsîrî burada çok fazla durmamış ve muhtemelen hemen aynı gün içerisinde Bağdâd'ın doğu yakasına gitmek üzere harekete geçmiştir. 8 Zîlkade 450/27 Aralık 1058 Pazar günü, üzerinde "el-İmâm el-Müstansır Billâh Ebû Temîm Me'addu Emîrül-mü'minîn" ibaresinin yazılı olduğu beyaz Fâtimî bayrakları ile şehrin doğu yakasına giriş yapmıştır. Kerh halkı ve şehrin batı kesiminden bir grup onu desteklemek için burada da karşılaşmışlar, Kerhliler onu mahallelerine gelmesini istemişlerdir. Bu teklifi kabul eden el-Besâsîrî Kerh'e gitmiş, sonrasında ise karargâhını ez-Zevâyâ'nın girişine kurmuştur. Onun mütteliklerinden Kureş b. Bedrân da Bâbü'l-Basra Mahallesi'nin girişine yerleşmiştir. el-Besâsîrî daha sonra Kerh halkı ile ayyârları toplayıp onları Dârü'l-Hilâfe'yi yağmalamaları için kışkırtmıştır. Selçukluların Irak Amîdi de yanındaki askerler ve halktan bazılarıyla

belirtmektedir. Ramazân ayında Bağdâd'a hâkim olması hâlinde burada faaliyet göstermesi de gerekirdi. Ancak el-Besâsîrî o ayda muhtemelen Mûsul civarında faaliyet göstermekteydi. Dolayısıyla bu sikkenin tarihi hatalıdır. Muhtemelen Ramazân 451/Ekim-Kasım 1059 tarihli olduğu söylenebilir.

¹⁴⁶⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 32; Türkçe trc. *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.36; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 64; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.52.

¹⁴⁶⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, IV, 137.

¹⁴⁶⁶ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 65; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.52. Müellifin şu kaydı oldukça ilginçtir: "el-Besâsîrî ve Ebû Tâlib Kâmrev'in yanında onları sevmeyen ancak seviyormuş gibi görünen ikiyüzlü insanlardan başka hiç kimse bulunmamaktaydı". Müellifin Sünni kimliği ile bu sözleri sarf ettiği düşünülebilir. Öte yandan Şiîlerin mezhepleri adına hareket etmediklerini ve kendi çıkarlarını gözettiklerini de akıllara getirmektedir.

el-Besâsîrî'nin ordusuna karşı gelmek istemişlerse de daha sonra bundan vazgeçmiştir. Bu arada Kerh halkı da gelişmelerden cesaret alarak Sünnîlere karşı faaliyetlere girişmişlerdir. İbnü'l-Cevzî'nin kaydına göre “mezhepleri adına intikam amacıyla” hareket eden mezkûr mahallenin ahalisi, Bâbü'l-Basra'daki Sünnîlerin evlerini yağmalayarak mahalleyi yakmışlardır. Bu arada Halife ve Selçuklulara¹⁴⁶⁷ ait evler ile Sünnî Kâdılkudât Ebû Abdullah ed-Dâmegânî'nin Bağdâd'ın batı yakasındaki evi de yağmalanmıştır. Olaylar sırasında ele geçirdikleri devlet sicilleri ve mahkeme defterlerinin büyük bir kısmını da tahrip etmişler ve bir kısmını da satmışlardır. Sıbt İbnü'l-Cevzî, el-Besâsîrî'nin askerlerine herhangi bir yağma eyleminde bulunmayıp halkla iyi geçinmeleri ve onlara iyi davranmaları konusunda tavsiyede bulunduğunu kaydetmektedir. Yine aynı müellif, el-Besâsîrî'nin yapılan yağma hareketlerine engel olmaya çalıştığını fakat başarısız olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Kerh halkının Sünnîlere karşı büyük bir kin¹⁴⁶⁸ beslemelerinden dolayı bu şekilde hareket ettiğini belirtmektedir. Onların yaptıklarından dolayı Bâbü'l-Basra'daki Sünnîler evlerini terk etmek zorunda kalmış ve boş buldukları yerlerde ikamet etmişlerdir. Özellikle kış şartlarından dolayı pek çok kişi de hayatını kaybetmiştir¹⁴⁶⁹.

el-Besâsîrî'nin Bağdâd'a tamamen hâkim olmasıyla birlikte Kerh ahalisi de tekrar eskisi gibi kendi usullerinde, yani “*hayye alâ hayri 'l-amel*” ibaresinin eklendiği ezanı okumaya başlamıştır. Bundan dolayı çok büyük bir mutluluk yaşayan mahallenin Şîî ahalisi, şehrin Fâtîmî hâkimiyetine geçtiğini göstermek adına da beyaz bir bayrak üzerine Halife el-Müstansır Billâh'ın adını yazarak Kerh Mahallesi'nin ortasına

¹⁴⁶⁷ Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin orijinalinde “Acemler” olarak geçmektedir (*Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 65). Ancak bununla Selçukluların kastedilmesi muhtemeldir. Zira bu dönemde İran'a Selçukluların hâkim olması nedeniyle Arap kaynaklarında bu şekilde bir adlandırmaya gidilmiş olmalıdır. Eserin mütercimi Ali Sevim de buna istinaden kelimeyi “Selçuklular” olarak Türkçeye çevirmiştir (Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Selçuklular*, s.53). Bu durumla benzer olarak da Çin ve Roma kaynaklarında Türklerin “barbar” olarak isimlendirilmesi örnek gösterilebilir.

¹⁴⁶⁸ el-Mü'eyyed fi'd-dîn (*Sîretü'l-Mü'eyyed fi'd-dîn*, s.180), el-Besâsîrî'nin Bağdâd'a girmesiyle halkın “Türkmen (Selçuklu) zulmünden” kurtulduğunu, onları Irak davet etmiş olan Vezir Reîsü'r-rüesâ'ya kin besleyenlerin yüreğine su serptiğini ve ayrıca halkın minberlerde Fâtîmî Halifesi el-Müstansır Billâh adına hutbe okutmak için el-Besâsîrî'yi desteklediklerini belirtmesi kayda değerdir.

¹⁴⁶⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, XI, 49-50; el-Mü'eyyed fi'd-dîn, *Sîretü'l-Mü'eyyed fi'd-dîn*, s.180-181; İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, s.146; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 32; Türkçe trc. *el-Muntazam fi târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.36-37; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 153-154; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 485; İbn Dihye el-Kelbî, *en-Nibrâs*, s.138; el-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s.13; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 65-66; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.52-53; İbnü'l-Adîm, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, s.5; Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, I, 534; ez-Zehbî, *Târîhu'l-İslâm*, XXX, 30; a.mlf., *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XV, 139; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 756-757; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 183; el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe*, s.175; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ: Tabaka-i Selçukiyye*, s.81; Korkmaz, *Arslanü'l-Besâsîrî ve Zamânı*, s.156-158.

dikmişlerdir. İbnü'l-Cevzî, bu esnada Dicle Nehri'ndeki gemiler üzerinde çatışmaların olduğunu belirtmektedir. Bunların mahiyetini belirtmemekle birlikte, Şiîler ile Sünnîler arasında cereyan ettikleri söylenebilir. Diğer taraftan el-Besâsîrî de 13 Zîlkade 450/1 Ocak 1059¹⁴⁷⁰ Cuma günü Mansûr Camii'nde Halife el-Müstansır Billâh adına hutbe okutmuş ve ezanı Şiî usulüne çevirtmiştir. Hutbe ise Ebü'l-Hasan Muhammed b. Ahmed b. el-Mühtedî¹⁴⁷¹ tarafından okunmuştur. Bu camide Şiî hutbesi okunmasına karşılık Irak Amîdi Ebû Nasr da Rusâfe Camii'ne gidip Halife el-Kâ'im Biemrillâh adına hutbe okutmuştur. Diğer yandan el-Besâsîrî'nin emriyle Bağdâd'ın diğer taraflarında cemaatle kılınan vakit ve Cuma namazlarında Şiî usulünde ezan okunmaya başlanmıştır. Kendisi de 20 Zîlkade 450/8 Ocak 1059 Cuma günü de Rusâfe Camii'ne giden el-Besâsîrî burada namaz kılıp hutbeyi Fâtîmîler adına okutmuştur¹⁴⁷². Camide hutbe İbn Şu'ayb el-Errecânî tarafından okunmuş ve Halife el-Kâ'im Biemrillâh ile veziri Reîsü'r-rüesâ'ya hakaretler etmiştir¹⁴⁷³.

el-Besâsîrî daha sonra Dicle Nehri üzerine bir köprü yaptırarak askerlerini ez-Zâhir'e geçirip orada konaklamaya başlamıştır. Ayrıca nehir üzerindeki geçişleri durdurmak

¹⁴⁷⁰ Sadrû'd-dîn el-Hüseynî, el-Besâsîrî ve Kureys'in Bağdâd'a girişini 450 yılının Şevvâl ayının ortasında Cumartesi (5 Aralık 1058) günü ve Halife el-Müstansır adına hutbe okutulmasının tarihini de 21 Şevvâl 450/11 Aralık 1058 Cuma günü olarak vermektedir (*Ahbârü'd-devleti's-Selçûkiyye*, s.14). Fakat yukarıda da belirtildiği üzere el-Besâsîrî, 6 Zîlkade 450/25 Aralık 1058'de Bağdâd'ın batı yakasına girmiş, 13 Zîlkade 450/1 Ocak 1059 tarihinde de hutbeyi Fâtîmîler adına okutmuştur.

¹⁴⁷¹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Mansûr Camii'nde İbn Şu'ayb el-Errecânî'nin hutbe okuduğunu belirtmekle birlikte daha sonra Ebü'l-Hasan Muhammed b. Ahmed b. el-Mühtedî'nin Mansûr Camii'nde Şiî hutbesi okuduğunu kaydetmiştir (Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 99; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.82). Ebü'l-Hasan Muhammed b. Ahmed b. el-Mühtedî, Fâtîmî Halifesi el-Müstansır Billâh adına hutbe okuduğu için el-Kâ'im Biemrillâh tarafından Zilhicce 451/Ocak-Şubat 1060 tarihinde görevinden azledilmiştir. Halife, onun yerine Bahâ'ü's-şeref Ebû Ali el-Hasan b. Abdülvedûd b. el-Mühtedî'yi Mansûr Camii'ne atamıştır (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 55; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 167; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 28; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 99; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.82). Bu bilgiden hareketle de Mansûr Camii'nde Ebü'l-Hasan Muhammed b. Ahmed b. el-Mühtedî'nin hutbe okuduğu söylenebilir.

¹⁴⁷² Hatîf el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, XI, 50; İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimâşk*, s.147; el-Azîmî, *Târîhu'l-Azîmî*, Türkçe trc. s.13 (447/1055-56 yılı olaylarında anlatmaktadır); Zahîrî'd-dîn-i Nişâbü'rî, *Selçuk-nâme*, s.84; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 32; Türkçe trc. *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.37; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 154; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 485; İbn Dihye el-Kelbî, *en-Nibrâs*, s.138; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 66; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.53; İbnü'l-Adîm, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, s.5; Reşîdî'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-tevârih*, s.73 (Bağdâd'da hutbenin üç sene boyunca Fâtîmîler adına okunduğunu belirtse de bu doğru değildir); Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, I, 534; ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, XXX, 30; ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XV, 139; *Târîh-i Âl-i Selçûk*, s.20; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî*, I, 352; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 757; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 183; el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe*, s.175; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ: Tabaka-i Selçûkiyye*, s.82; es-Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, s.643.

¹⁴⁷³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 66; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.54. Müellif, İbn Şu'ayb el-Errecânî'nin hem Mansûr Camii'nde hem de Rusâfe Camii'nde hutbe okuduğunu ve her iki camide de Halife ve vezirine hareketler ettiğini belirtmektedir.

için de Bâbü't-Tâk'taki köprüyü kapatmış ve Irak Amîdi Ebû Nasr ile çarpışmalara girişmiştir. Buradaki çarpışmalar nihayete erince Irak Amîdi, bu kez ez-Zâhir'de el-Besâsîrî taraftarlarına karşı çatışmaya girmişse de mağlup olmuştur. Fakat o, el-Besâsîrî'nin askerleriyle birlikte Bâbü't-Tâk'taki köprüden geçişi sırasında onlara saldırmıştır. Bu çarpışmaların neticesi bilinmemekle birlikte, şehrin doğu yakasındaki Nehrû'l-Mu'allâ'dan Bâbu Ebrez'e kadar olan bölgede hemen hemen her gün taraflar arasında çatışmalar devam etmiştir. Sonrasında olaylar Bâbü'n-Nûbî de sığramış ve Vezir Reîsü'r-rüesâ ile Amîd Ebû Nasr liderliğindeki halk, el-Besâsîrî ve taraftarlarına karşı mücadele etmiştir. Vezir çatışmalar esnasında Bakara sûresi 191. âyetteki "Onları nerede yakalarsanız öldürün" kısmını okuyarak taraftarlarına moral vermek ve savaşa teşvik etmek istemiştir¹⁴⁷⁴.

el-Besâsîrî ile Amîd Ebû Nasr arasındaki çarpışmalar sürerken birincisinin olası bir saldırısına karşı önlem olmak üzere Halife el-Kâ'im'in emriyle Dârü'l-Hilâfe çevresi ile Nehrû'l-Mu'allâ'ya hendek ve Halbe'ye¹⁴⁷⁵ de kuyular kazılmıştır. Bunların üstleri tuzak kurulması amacıyla örtülmüştür. Dârü'l-Hilâfe ve şehrin yıkılmış surları tamir edilmiş, ayrıca surlarına da savunma amaçlı burçlar inşa edilmiştir. Halbe tarafından getirilen askerler de Bâbü'n-Nûbî'nin muhafazası için görevlendirilmiştir. Fakat 29 Zîlkade 450/17 Ocak 1059 tarihinde¹⁴⁷⁶ el-Besâsîrî, Bâbü'n-Nûbî'den Dârü'l-Hilâfe'ye doğru ilerlediği sırada şehirdeki taraflarından bir kısmı, Bâbü'l-Ezec'in savunmasız kalmasını fırsat bilerek buraya saldırmıştır. Ardından el-Besâsîrî'nin askerlerinin de onlara katılması ile adı geçen mahalleyi yağmalayıp buradaki evleri yakmışlardır. Bununla birlikte el-Besâsîrî'nin yanında çok az asker kalmasından istifade etmek isteyen Irak Amîdi'nin kuvvetleri, ani bir saldırı düzenlemiştir. Zor durumda düşen el-Besâsîrî geri çekilmeye mecbur kalmıştır. Ayrıca bu duruma düşmesinden sorumlu tuttuğu askerleri ile taraftarlarına da çok sinirlenmiştir. Dolayısıyla onların faaliyetlerini durdurmak üzere münadiler vasıtasıyla "yağma yapanların öldürüleceğini" ilân etmiştir. Zira bu karışıklıklar onun başarısını da tehdit etmekteydi. Ertesi gün çarpışmalar tekrar başlamıştır. Irak

¹⁴⁷⁴ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, s.147; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 32; Türkçe trc. *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.37; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 154; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 485; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 66; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.53-54.

¹⁴⁷⁵ Bağdâd'ın doğu yakasında Bâbü'l-Ezec'e yakın büyük bir mahalle (Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, II, 290; el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, I, 236).

¹⁴⁷⁶ İbnü'l-Kalânîsî'ye göre el-Besâsîrî 28 Zîlkade 450/16 Ocak 1059 tarihinde Kerh ahalisi ve şehrin batı yakasından bir grupla Halife'yle savaşmak için harekete geçmiş, sonrasında vuku bulan çatışmalar iki gün boyunca sürmüş ve taraflardan birçok kişi hayatını kaybetmiştir (*Târîhu Dimaşk*, s.147).

Amîdi ve Reîsü'r-rüesâ, Bâbu Ebrez'de buldukları sırada Reîsü'r-rüesâ oradan ayrılmak istemiş, Irak Amîdi engel olmaya çalışmışsa da vezir onu dinlemeyerek Bâbü'l-Halbe'ye gitmiştir¹⁴⁷⁷.

Taraflar arasında vuku bulan tüm çatışmalarda bir başarı elde edemediği görülen Irak Amîdi'nin mücadeleyi bırakarak geri çekildiği anlaşılmaktadır. Nitekim o, el-Besâsîrî'nin büyük oranda Bağdâd'a hâkim olarak Fâtîmîler adına hutbe okutmasından dolayı Reîsü'r-rüesâ'ya savaştan uzak durmasını tavsiye etmiştir. Kendisi de Tuğrul Bey'in Bağdâd'a dönmesini beklemeye başlamıştır. Zira o, Şîilerin mezhep taassubu ve Sünnîlerin ise Türklerin kendilerine yaptığı zulüm ve haksızlıklardan dolayı el-Besâsîrî'ye meyilli olduğunu fark ettiği için savaştan uzak durarak zaman kazanmanın ve rakiplerini oyalamanın daha doğru olacağını düşünmüştür. Ancak Vezir Reîsü'r-rüesâ, savaştan anlamadığı hâlde el-Besâsîrî'ye olan kin ve nefretinden dolayı derhâl savaşa girmek istemiştir¹⁴⁷⁸. Öyle ki Kâdı Ebü'l-Fazl el-Hemedânî, Reîsü'r-rüesâ'ya cesaret vermek amacıyla yanına gidip “Bana kapıyı aç, gidip şu köpeğin ensesinden yakalayayım” diyerek el-Besâsîrî'yi öldüreceğini söyleyerek ondan savaş için izin istemiştir. Bunun üzerine Vezir de Irak Amîdi'nden habersiz ona müsaade etmiştir. Mezkûr kişi, Irak Amîdi'nin askerleri, Hâşîmîler ve halkla birlikte Halbe'ye gitmiştir. Hâlbuki yol boyunca onları takip eden el-Besâsîrî aniden hücum etmiş ve Kâdı Ebü'l-Fazl dâhil pek çok kişiyi öldürmüştür. Arkasından da Bâbü'l-Ezec'i yağmalamışlardır. Bu gelişmeler üzerine Reîsü'r-rüesâ, Dârü'l-Hilâfe'ye kaçarken el-Besâsîrî de karargâhına geri dönmüştür¹⁴⁷⁹.

Artık Bağdâd'daki durum tamamen Abbâsîlerin aleyhine dönmüştü. Öyle ki avâm tabakasından bir grup, Harîm (Harîmu Dâri'l-Hilâfe) yağmalayarak kadınları ve malları alıp şehrin batı yakasına geçmişlerdi. Reîsü'r-rüesâ da önce Bâbü'n-Nûbî'de bulunan Irak Amîdi'nin yanına giderek ondan Bâbü'l-Âmme ile Dârü'l-Hilâfe'yi

¹⁴⁷⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 32; Türkçe trc. *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.38; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 66-67; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.54; İbnü'l-Adîm, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, s.6; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, XV, 139.

¹⁴⁷⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 154; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 486. Mîrhând, Bağdâd halkının Şîilerin mezhep taassubu ve Ehl-i Sünnet ve Cemaat'ten olan Selçuklu Türkmenlerinin kendilerine yaptıkları eziyet ve sıkıntı nedeniyle Arslan el-Besâsîrî'ye samimi bir şekilde itaat ettiklerini belirtmektedir (*Ravzatü's-safâ: Tabaka-i Selçûkiyye*, s.82).

¹⁴⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 154; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 486; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 67; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.54.

korumasını istemiştir¹⁴⁸⁰. Akabinde de Halife el-Kâ'im Biemrillâh'a katılmıştı. Halife, ona "Bu durumda yapılması gereken şey nedir?" diye sorunca, "Surlar üzerinde savaşarak sarayı korumaktır; biz Allah'tan güzel takdir bekliyoruz" diye cevap vermiştir. Onun bu sözleri üzerine, Hâşimîlerden bir kişi "Ey Reîsü'r-rüesâ! Abbâsî Devleti'yle kumar oynadın ve onu yendin" şeklinde bir suçlamada bulunmuştur. el-Besâsîrî de 1 Zîlhicce 450/19 Ocak 1059 günü Dârü'l-Hilâfe'ye doğru harekete geçmişti. Askerleri ve avâm takımı saraya girerek Dîvânü'l-hass ile hâdim ve haslara ait binitleri yağmalamıştır. Ayrıca Nehrü'l-Mu'allâ'da büyük bir yağma yapılmış, çarşılar da yakılmıştır. Gelişmeler üzerine Halife el-Kâ'im'e saraydan çıkarak muhtemelen kendisinin iyi olduğu göstermek ve onlara da moral vermek amacıyla halka görünüp geri dönmesi veya Kureyş b. Bedrân'ın himayesine girmesi tavsiye edilmiştir¹⁴⁸¹.

Irak Amîdi ve Reîsü'r-rüesâ ise beraberindeki askerler ile sarayı savunmuşlarsa da sarayın yağmalanmasına engel olamamışlardır. Bunun üzerine onlar da Bâbü'n-Nübî'ye girmişlerdir. Halife el-Kâ'im de Hâşimîlerden bir grup insan, yüzlerini, başlarını ve saçlarını açıp cariyeler, mızraklarının ucunda *Mushaf* sayfaları bulunan askerler ve önünde kılıçlarını çekmiş görevlilerle birlikte sarayından dışarıya çıkmıştır. Dârü'l-Hilâfe'den Bâbü'l-Firdevs'e kadar her yerin yağmlandığını gören Halife, bir grup yağmacıyı öldürdükten sonra Irak Amîdi'nin yanına gitmek için Bâbü'l-Âmme'ye geri dönmüştür. Ancak amîd ve askerlerinin Kureyş b. Bedrân'a teslim olmaları üzerine, el-Besâsîrî ve Kureyş'in Halbetü'l-Kebîr'de olmalarından dolayı Halbetü's-Sagîr'e dönüp oradan da Manzara'ya gitmiştir¹⁴⁸². Bu sırada Kureyş'in himayesine girmek için Reîsü'r-rüesâ vasıtasıyla ona haber göndermiştir. Vezir'in Kureyş'e "Ey Alemü'd-dîn Kureyş, Emîrû'l-mü'minîn senin buraya yaklaşmanı istiyor" şeklinde seslenmesi üzerine Kureyş, Manzara'nın alt tarafına gelmiştir. Vezir bu kez de "Allah seni hiç kimsenin ulaşamadığı bir mevkiye getirdi. Emîrû'l-mü'minîn senden kendini, ailesini ve adamlarını Allah, Resûlullâh ve

¹⁴⁸⁰ İbnü'l-Esîr, Halife'nin Irak Amîdi'ni çağırıldığını ve ona saray duvarlarının önünde el-Besâsîrî taraftarlarına karşı savaşmasını emrettiğini kaydetmektedir (*el-Kâmil*, VIII, 154; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 486).

¹⁴⁸¹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 67; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.55; İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, s.147; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 33; Türkçe trc. *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.38.

¹⁴⁸² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 33; Türkçe trc. *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.38; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 154; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 486; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 67-68; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.55; Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, I, 534; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî*, I, 352; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 757; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 183; el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe*, s.176.

Araplar adına onlara hürmeten himaye etmeni istiyor” demiştir. Bunun üzerine Kureyş “Allah, onu himaye altına almıştır” cevabını verince Reîsü’r-rüesâ bu kez de “Beni ve onun maiyetindekileri de himaye altına aldın mı?” diye sormuştur. Kureyş buna da olumlu cevap vererek sarığının altındaki külâhı çıkarıp Halife’nin, esasını da Reîsü’r-rüesâ’nın kefaleti olarak teminat vermiştir. Böylece Halife ve Reîsü’r-rüesâ’yı himayesi altına almıştır¹⁴⁸³.

el-Besâsîrî ve Kureyş harekete geçmeden önce birbirlerinden ayrılmayacakları ve Irak’ı kendi aralarında eşit olarak bölüşeceklerine dair yemin ederek ittifak kurmuşlardı. Şimdi ise Kureyş’in Halife ve Reîsü’r-rüesâ’yı himayesi altına alması tabiatıyla el-Besâsîrî’yi kızdırmıştı. Bu sebeple o, Kureyş’i kınayıp aralarındaki anlaşmayı hatırlatmak için şunları söylemiştir: “Yerine getirilmesini aramızda kararlaştırıp uygulanması hususunda yemin ettiğimiz konular ortada iken sen, Halife ve İbnü’l-Müslime [Reîsü’r-rüesâ]’ye şefaet edip onları himayene mi almak istiyorsun?”¹⁴⁸⁴. Buna karşılık Kureyş de “Ben yemin edip kararlaştırılan hususlardan birisi olan İbnü’l-Müslime’nin sana tesliminden kesinlikle dönmüyorum. Sen onu al, ben de Halife’yi alırım” şeklinde bir cevap vererek müttefikinin gönlünü almıştır¹⁴⁸⁵.

Kureyş daha sonra söz verdiği üzere Reîsü’r-rüesâ’yı Mansûr b. Mezyed ile müttefikine gönderdi. el-Besâsîrî, onu “Merhaba, devletleri yıkan, ülkeleri helak eden ve [Allah’ın] kullarını katleden!” diyerek karşıladı. Vezir ise “Ey yüce insan! Sahip olduğun kudret ve kuvvet dolayısıyla beni affet” diye mukabelede bulununca el-Besâsîrî “Sen de güçlü kuvvetli oldun, fakat affetmedin” cevabını verdi. Ardından da “Esasında sen, ilim ehlinde (sâhibu teylesân)¹⁴⁸⁶ bir tüccardın. O zaman kadın,

¹⁴⁸³ İbnü’l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk*, s.147; İbnü’l-İmrânî, *el-İnbâ’*, s.193; Sadrü’l-dîn el-Hüseynî, *Ahbârü’l-devleti’s-Selçûkiyye*, s.14; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 33; Türkçe trc. *el-Muntazam fî târihi’l-ümem’de Selçuklular*, s.39; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 154-155; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 486; Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân*, XIX, 68; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.55; İbnü’l-Adîm, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, s.2, 6; Ebü’l-Fidâ, *Târîhu Ebi’l-Fidâ*, I, 534; İbnü’l-Verdî, *Târîhu İbni’l-Verdî*, I, 352; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 757; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 183; el-Kalkaşendî, *Me’âsirü’l-inâfe*, s.176. Mîrhând’ın kaydına göre Halife el-Kâ’im Biemrillâh’ın taraflarının bir kısmı Bağdâd’da çıkıp Tuğrul Bey’e sığınmıştır (*Ravzatü’s-safâ: Tabaka-i Selçûkiyye*, s.82). Ancak bu esnada Tuğrul Bey, Hemedân’da İbrâhîm Yinal tarafından kuşatma altındaydı.

¹⁴⁸⁴ Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân*, XIX, 68; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.55. Bu sözler, diğer kaynaklarda küçük farklılıklarla yer almaktadır: İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 33; Türkçe trc. *el-Muntazam fî târihi’l-ümem’de Selçuklular*, s.39; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 155; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 486; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 757; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 183.

¹⁴⁸⁵ İbnü’l-İmrânî, *el-İnbâ’*, s.193; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 33; Türkçe trc. *el-Muntazam fî târihi’l-ümem’de Selçuklular*, s.39; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 155; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 487; Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân*, XIX, 68; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.55-56; el-Kalkaşendî, *Me’âsirü’l-inâfe*, s.176.

¹⁴⁸⁶ Teylesân: Baş ve omuzları örten bir örtü (bkz. Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, s.549).

çocuk ve askerleri asla affetmedin. Ben ise kılıç ehlindenim, nasıl olur da seni affederim? Sen, benim mallarımı alıp eşimi cezalandırdın ve beni Bağdâd'dan sürüp uzaklaştırdın. Düzenimi bozdun ve evimi tahrip ettin. Bütün bu kötü ve acımasız işleri yapan sensin. İşte bütün bunlar senin kötü kusurlarından, eksik ve ileriye göremeyen aklından hâsıl olmuştur” diyerek muhababına kendisine ve ailesine karşı yaptıklarını dile getirdi¹⁴⁸⁷.

Bu esnada vezirin çevresinde toplanan Şîi halk da yaptıklarından dolayı onu lânetleyip küfürler ediyordu. el-Besâsîrî, onu ahalinin linçinden kurtarmak için yanına çekse de azarlamaya devam etti. Vezir ise özür dileyerek korumasını talep etmekteydi. Daha sonra Reîsü'r-rüesâ bir ata bindirildiği sırada üzengisini tutan adam onu yere düşürmek için halkın da yardımıyla atın burun kısılcacını çözdü. Bunun üzerine vezir yere düştüyse de el-Besâsîrî onu kendi atına bindirdi. Ardından Bağdâdlı Türklerden biri vezirin üzerindeki elbiseleri çıkartarak ona bir gömlek giydirdi. Ayrıca başına da Şîilerin simgesi olan beyaz bir sarık geçirdi. Her ne kadar el-Besâsîrî, Reîsü'r-rüesâ'yı halkın saldırısından korumasına karşın onu şiddetli bir şekilde dövmekten de geri durmamıştır. Daha sonra Harîmü't-Tâhirî'ye nakledilen vezir, burada da işkence görmeye devam etmiştir¹⁴⁸⁸.

Halife el-Kâ'im Biemrillâh'ın Kureyş'in himayesine girmesi ve Reîsü'r-rüesâ'nın da el-Besâsîrî tarafından tutuklanmasından sonra Bağdâd'da Abbâsî iktidarı fiilen sona ermiştir. 4 Zîlhicce 450/22 Ocak 1059 tarihinde de Halife Camii haricinde tüm camilerde Fâtîmî halifesi el-Müstansır Billâh adına hutbe okutulmuş, bu tarihten itibaren de şehirde Abbâsîler adına okutulan hutbelerde kesilmiştir¹⁴⁸⁹.

Halife el-Kâ'im Biemrillâh'ın durumuna gelince; el-Besâsîrî, evvelâ onu Mısır'a el-Müstansır Billâh'a göndermek için teslim almak istemişse de Kureyş bunu kabul etmemiş, el-Kâ'im'in ölünceye kadar bir kalede tutuklu kalmasını teklif etmiştir¹⁴⁹⁰. Sonrasında Kureyş, el-Kâ'im'i Bâbü'l-Basra'daki karargâhına götürmüş, burada kendisine son derece saygılı davranarak onun için kurulan güzel bir çadırda misafir

¹⁴⁸⁷ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ'*, s.193-194; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 33; Türkçe trc. *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.39; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 155; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 487; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 68; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.56; Ebü'l-Fidâ, *Târihu Ebi'l-Fidâ*, I, 534.

¹⁴⁸⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 33-34; Türkçe trc. *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.40; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 68-70; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.56-57; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 757; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 184.

¹⁴⁸⁹ İbnü'l-Kalânîsi, *Târihu Dimaşk*, s.148; İbnü'l-Adîm, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, s.6; ez-Zehabî, *Târihu'l-İslâm*, XXX, 32.

¹⁴⁹⁰ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ'*, s.194.

etmiştir¹⁴⁹¹. Kureyş'in "Halife'nin ölünceye kadar bir kalede tutuklu kalması" teklifini kabul ettiği anlaşılan el-Besâsîrî, Halife'nin Kureyş'in yeğeni Hadîse ve Âne hâkimi Muhâriş b. el-Mucellâ'ya göndermesini onaylamıştır. Hayatından endişe eden Halife, Kureyş'in yayından ayrılmak istememiş, onun kendisine verdiği sözlere rağmen ümitsizliğe kapılmıştır. 9 Zilhicce 450/27 Ocak 1059 tarihinde el-Besâsîrî ve Kureyş'in adamlarının nezaretinde yola çıkan Halife, bir veya iki gün içerisinde Fırat Nehri kıyısında bulunan Hadîse'ye¹⁴⁹² ulaşmış ve sonraki bir sene boyunca Hadîse Kalesi'nde bir nevi esir hayatı yaşamıştır¹⁴⁹³. Burada tutulduğu esnada Fâtimî Halifesi el-Müstansır Billâh, onun kendisine gönderilmesini çok istemiştir. Aynı şekilde el-Besâsîrî de bunu düşünmekteydi. Hatta Fâtimîler bunun için Muhâriş'e defalarca elçi yollamışlarsa da o, Halife el-Kâ'im'i teslim etmemiştir¹⁴⁹⁴. Diğer taraftan el-Besâsîrî, Halife el-Kâ'im'in elinde bulunan Hz. Peygamber'in burdesi, sarığını, cübbesini, mendilini, elbiselerini, esasını, kılıcını, pek çok kitabını ve tahtını elçileri ile el-Müstansır'a yollamıştır¹⁴⁹⁵.

Bu hadiseler yaşanırken Çağrı Bey'in kızı ve Halife el-Kâ'im'in eşi Hatice Arslan Hatun da el-Besâsîrî tarafından ele geçirilmişti. Fakat Kureyş, Hatice Arslan Hatun'u himayesine alıp koruması için Ebû Abdullah Muhammed b. Cerde'ye teslim etmişti¹⁴⁹⁶. Hatun, 29 Muharrem 451/17 Mart 1059 tarihinde Kureyş ile Tikrî'te

¹⁴⁹¹ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimâşk*, s.148; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ'*, s.194; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 155; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 487; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 69; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.56.

¹⁴⁹² Yâkût el-Hamevî, Hadîse şeklinde muhtelif yer isimleri vermektedir. Halife'nin esir tutulduğu yeri "Hadîsetü'l-Fırât (*Furât*)" olarak kaydetmektedir. Fırat Nehri kıyısında Enbâr'a bir fersah (yaklaşık altı km) uzaklıktadır (*Mu'cemu'l-buldân*, II, 230). Bununla birlikte Bağdâd'ın Hadîse'ye uzaklığını vermemektedir. Hadîse'nin Enbâr'a bir fersah (yaklaşık altı km) ve Enbâr'ın da Bağdâd'a 10 fersah (yaklaşık 60 km) (*Mu'cemu'l-buldân*, I, 257) olduğunu ifade etmektedir. Buradan hareketle Bağdâd'ın Hadîse'ye en azından 11 fersah (yaklaşık 66 km) uzaklıkta olduğu söylenebilir.

¹⁴⁹³ Kaymak, *Abbasi Halifesi el-Kaim Biemrillah ve Dönemi*, s.150-151.

¹⁴⁹⁴ el-Mü'eyyed fi'd-dîn, *Siretü'l-Mü'eyyed fi'd-dîn*, s.182; Korkmaz, *Arslanü'l-Besâsîrî ve Zamanı*, s.168.

¹⁴⁹⁵ Korkmaz, *Arslanü'l-Besâsîrî ve Zamanı*, s.168. Selâhü'd-dîn Eyyübî, Mısır'ı Fâtimîlerden aldığı zaman, sarayda bulunan pek çok şeyi de ele geçirmiştir. Bunların arasında el-Kâ'im Biemrillah'ın sarığı ve cübbesi de yer almaktadır. Bir de el-Kâ'im'e ait ahidnâme de bulunmaktadır. Hadîse'ye gönderilişi sırasında kendisinden alınan bu ahidnâmede Halife el-Kâ'im'in Hz. Fâtıma oğulları karşısında ne kendisinin ne de Abbâsîlerin hilâfette haklarının olmadığını beyan etmiştir (Korkmaz, *Arslanü'l-Besâsîrî ve Zamanı*, s.168-169).

¹⁴⁹⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 34; Türkçe trc. *el-Muntazam fi târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.40; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 155; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 487; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 69; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.56; Ebü'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, 314; ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXII, 177. İbnü'l-Cevzî ve Sıbt İbnü'l-Cevzî, el-Besâsîrî'nin Hatice Arslan Hatun'u ele geçirdiğini, ona son derecede iyi davrandığını ve hizmet etmesi için onu kendi adamı Ebû Abdullah Muhammed b. Cerde'ye teslim ettiğini belirtmektedir. Ancak Hatice Arslan Hatun, 29 Muharrem 451/17 Mart 1059 tarihinde Kureyş ile Tikrî'te gittiği bilinmektedir (Sıbt İbnü'l-Cevzî,

gitmiştir¹⁴⁹⁷. Onun burada ikameti sırasında, Hâcibi Anûştegin'i, Kureyş'e yollayan el-Besâsîrî, hatunun Sultan Tuğrul Bey'e göndermesini bildirmiştir¹⁴⁹⁸. Nitekim Sultan Tuğrul Bey'in de bu yöndeki talebi üzerine Kureyş, onu Cemâziülevvel 451/Haziran-Temmuz 1059 tarihinde bir elçisiyle birlikte Sultan'a yollamıştır¹⁴⁹⁹.

el-Besâsîrî'nin Bağdâd'a tamamen hâkim olmasının ardından halk da Dârü'l-Hilâfe ve Harem dairesini günlerce yağmalamıştı. Bu sırada saraydan çok büyük miktarda mücevher, altın, gümüş, ipekli kumaş, elbise, eşya ve binek alınmıştı. Sonrasında el-Besâsîrî, yağmayı durdurarak geri kalan malların tamamını yaptıkları antlaşma gereği Kureyş ile aralarında eşit oranda paylaşmıştı. Kaynakların -muhtemelen abartılı bir ifade olmakla birlikte- yağma sayesinde Kerh halkının, Arapların ve kölelerin zengin olduğunu belirtmesi gerçekleştirilen talanın büyüklüğünü göstermesi açısından önemlidir¹⁵⁰⁰.

Bağdâd'da yaşanan bu gelişmelerin ardından el-Besâsîrî, Fâtimî hâkimiyeti tam manasıyla tesis etmek için bazı uygulamalara girişmiştir. 10 Zilhicce 450/28 Ocak 1059 tarihinde Kurban Bayramı günü evvelâ şehrin doğu yakasındaki Musallâ'ya, oradan da Fâtimî sancaklarının çekildiği bir gemiyle batı yakasındaki bir namazgâha gitmiştir. Buradaki hatip ve müezzinlerine, Fâtimî Hilâfeti'ne atfen beyaz renkte elbiseler giydirmiştir. Adamlarının da aynı şekilde giyindiği el-Besâsîrî'nin başında da Fâtimî sarığı bulunmaktaydı. Sonrasında burada Fâtimî Halifesi el-Müstansır Billâh adına hutbe okutmuştur. Şîî halk bu duruma çok sevinmiştir. Bağdâd'da olduğu gibi Irak'ın diğer şehirlerinde de ezana “*hayye alâ hayril-amel*” ibaresi eklenmiştir¹⁵⁰¹. el-Besâsîrî hutbenin yanı sıra bir diğer hâkimiyet alâmeti olan sikke darbını da gerçekleştirmiştir. Halife el-Müstansır Billâh adına *el-Müstansırıyye* ismiyle bir yüzünde “*Lâ ilâhe illallah Muhammedün resûlullâh*”, diğer yüzünde de “*Abdu Âllâh ve veliyyihu el-Îmâm el-Müstansır Billâh, Ebû Temîm, Me'addu*

Mir'âtü'z-zamân, XIX, 79; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.61). Dolayısıyla Hatun'un Kureyş b. Bedrân himayesinde olduğunu belirtmek daha doğrudur.

¹⁴⁹⁷ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 79; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.61.

¹⁴⁹⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 83; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.65.

¹⁴⁹⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 83-84; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.65-67; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 766; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 189.

¹⁵⁰⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 34; Türkçe trc. *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.40; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 69; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.57; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 757; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 184; es-Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, s.643.

¹⁵⁰¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 36-37; Türkçe trc. *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.44; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 155-156; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 487; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 71; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.58; Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, I, 534; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 758; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 185.

Emîrû'l-mü'minîn (Allah'ın kulu ve yakın dostu el-Îmâm el-Müstansır Billâh, Ebû Temîm, Emîrû'l-mü'minîn'in önce geleni)" yazılı olan sikkeler¹⁵⁰² bastırılmıştır¹⁵⁰³. Böylece Bağdâd'da okuttuğu Şîî hutbesinden sonra el-Müstansır Billâh adına bastırıldığı sikkeler ile Fâtîmî Halifeliğine tâbi olduğunu resmen ilân etmiş, dolayısıyla Bağdâd'da Şîî hâkimiyetini de başlatmıştır. Hutbe irâd edilmesi ve sikke darbı aynı zamanda başta Bağdâd olmak üzere tüm Irak'ta Abbâsî Hilâfeti ile Selçuklu hâkimiyetinin tamamen ortadan kalktığına bir göstergesidir.

Daha önce belirtildiği üzere Harîmût-Tâhirî'de hapsedilen Reîsü'r-rüesâ, 28 Zilhicce 450/15 Şubat 1059¹⁵⁰⁴ tarihinde hapisneden çıkarılarak el-Besâsîrî'nin huzuruna getirilmiştir. Üzerine yünlü bir cübbe, başına kırmızı keçeden kavuk ve boynuna da deve derisinden gerdanlık takılmak suretiyle bir deveye bindirilip arkasında onu kırbaçlayan biri olduğu hâlde önce Bağdâd'ın batı yakasında teşhir edilmiştir. Kerh Mahallesi'nden geçtiği sırada Şîî ahali vezirin daha önce kendilerine karşı sergilediği sert tavırdan dolayı üzerine çöp kovaları boşaltarak yüzüne tükürmüş, onu lânetleyip küfretmiştir. O, Necmî sınırına kadar dolaştırıldıktan sonra el-Besâsîrî'nin karargâhına götürülmüştür. Zira vezir gezdirilirken Bâbü'l-Horâsân'da onu idam etmek için bir darağacı hazırlanmıştı. Deveden indirilen Reîsü'r-rüesâ'ya öküz derisi geçirilmiş ve boynuzları da başına takılmıştır. Bu sırada halk ona küfretmeye devam etmiştir. Nihayetinde omzuna demirden iki kanca bağlanmış ve bu şekilde asılmıştır. Bu şekilde akşama kadar darağacında asılı kalmıştır¹⁵⁰⁵. Sonrasında başı kesilerek bir süre Bağdâd'da gezdirilmiştir¹⁵⁰⁶. el-

¹⁵⁰² el-Müstansır Billâh adına Medînetü's-selâm (Bağdâd)'da basılan altı adet ve Kûfe'de basılan bir adet Ali velî-ullâh karakterli sikke günümüze ulaşmıştır (Jafar, *The Seljuq period in Baghdad 447-552 h.*, İngilizce metin, s.7-10).

¹⁵⁰³ Sadrû'd-dîn el-Hüseynî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçûkiyye*, s.14; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 37; Türkçe trc. *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.44 (Sikkelerin ön yüzünde "*Lâ ilâhe illallah, vahdehu lâ şerikelehu*" ibaresinin yazılı olduğunu belirtmektedir); Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 71; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.58; İbn Müyesser, *el-Müntekâ min ahbâri Mısır*, s.19; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-tevârih*, s.73. Ebü'l-Ferec (*Abü'l-Farac Tarihi*, I, 313) ve İbn Kesîr (*el-Bidâye*, XV, 757; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 183), altın ve gümüş sikkeler bastırıldığını belirtmektedirler.

¹⁵⁰⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 37; Türkçe trc. *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.44; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 72. İbnü'l-Cevzî (*el-Muntazam*, XVI, 42; Türkçe trc. *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.46), Vezirin vefatı nedeniyle bilgi verdiği sırada ölüm tarihini 18 Zilhicce 450/5 Şubat 1059 olarak vermektedir. İbnü'l-Esîr (*el-Kâmil*, VIII, 156; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 487) ise Zilhicce ayının sonunda (16 Şubat 1059) öldürüldüğünü kaydetmektedir.

¹⁵⁰⁵ İbnü'l-Kalânîsî, *Târihu Dimaşk*, s.148; el-Azîmî, *Târihu'l-Azîmî*, Türkçe trc. s.13 (447/1055-56 yılı olaylarında anlatılmaktadır); Sadrû'd-dîn el-Hüseynî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçûkiyye*, s.14; Zahîrî'd-dîn-i Nişâbüri, *Selçûk-nâme*, s.84; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 37-38; Türkçe trc. *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.44-45; er-Râvendî, *Râhatü's-sudûr*, I, 106; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 156; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 488; İbn Müyesser, *el-Müntekâ min ahbâri Mısır*, s.19; Ebü'l-Ferec, *Abü'l-Farac Tarihi*, I, 314; İbnü't-Tiktakâ, *el-Fahrî*, s.209; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh,

Besâsîrî'nin emriyle de cesedi 2 Rebûlevvel 451/18 Nisan 1059 Pazar gecesi Dicle Nehri'ne atılmıştır¹⁵⁰⁷. el-Besâsîrî'nin Bağdâd'a girmesi ve Reîsü'r-rüesâ'yı öldürtmesi dönemin şiirlerine de yansımıştır. Örneğin, İbn Nahrîr isimli bir şair tarafından beyitler kaleme alınmıştır¹⁵⁰⁸.

Selçukluların Irak Amîdi Ebû Nasr'ın akıbeti de Reîsü'r-rüesâ ile aynı olmuştur. Zira daha önce Kureyş b. Bedrân'a sığınan Ebû Nasr, onunla Tikrît'e gitmiştir. Sonrasında el-Besâsîrî'nin para karşılığında Ebû Nasr'ın kendisine teslim edilmesini istemesi üzerine, Kureyş de bunu kabul etmiştir. Nitekim onu, el-Besâsîrî'ye teslim etmek üzere Mûsul yoluyla Bağdâd'da göndermeye karar vermiştir. 12 Safer 451/30 Mart 1059 tarihinde Mûsul'a gönderilmek üzere bir tekneyle bindirilmiş. Ancak kısa bir süre sonra elleri bağlı bir şekilde suya atılmış ve boğulmak suretiyle ölmüştür¹⁵⁰⁹.

el-Besâsîrî tarafından tutuklanan isimler arasında Ebû Abdullah el-Merdûsî, Kâdılkudât Ebû Abdullah b. ed-Dâmegânî, Ebû Muhammed Hibetullâh b. Muhammed b. el-Me'mûnî, Ebû Ali b. eş-Şîrvânî ve büyük tüccarlardan düşmanı olan Ebû Abdullah b. Abdülmelik de bulunmaktaydı. Kureyş de Ebû Mansûr b. Yûsuf ve iki oğlunu ele geçirmişti. Tüccar Ebû Abdullah Muhammed b. Cerde (öl. 476/1084) 10.000 dinar karşılığında; Ebû Mansûr b. Yûsuf ile iki oğlu da Kureyş'in himayesine girmiştir. Ardından da Ebû Mansûr b. Yûsuf ile el-Besâsîrî arasında arabuluculuk yaparak onları barıştırmıştır¹⁵¹⁰.

el-Bundârî'nin aktarımına göre el-Besâsîrî, Halife el-Kâ'im tarafından Sultan Tuğrul Bey'e elçi olarak gönderilen Ebû Muhammed Hibetullâh b. Muhammed b. el-

Câmi'ü't-tevârih, s.73; Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, I, 534-535; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXX, 36; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, XV, 139; *Târîh-i Âl-i Selçûk*, s.20; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî*, I, 352; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 759; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 185. Vezir hakkında bilgi için bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 41-43; Ali Sevim, "İbn Müslime, Reîsürrüesâ", *DİA*, XXI, 161-162.

¹⁵⁰⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 42; Türkçe trc. *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.46.

¹⁵⁰⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 45; Türkçe trc. *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.48; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 765; *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 188.

¹⁵⁰⁸ Bkz. Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan el-Bâharzî'nin *Dumyetü'l-kasr ve usratu ehli'l-asr* isimli eserinden naklen Korkmaz, *Arslanü'l-Besâsîrî ve Zamani*, s.173.

¹⁵⁰⁹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 79; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.61. İbnü'l-Esîr, herhangi bir ayrıntı vermeden sadece el-Besâsîrî tarafından öldürüldüğünü zikretmiştir (*el-Kâmil*, VIII, 156; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 488).

¹⁵¹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, XI, 51; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 34; Türkçe trc. *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.40; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 69; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.56-57.

Me'mûnî¹⁵¹¹ ile Kureyş b. Bedrân'ın adamlarından Abdürrezzâk ve Ebû Nasr Ahmed b. Ali'yi de öldürtmüştür¹⁵¹². İslâm miras hukukunda (*ferâiz*) dönemin önemli Şâfiî âlimlerinden biri olan Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Muhammed el-Vennî de kaynakların ifadesiyle “el-Besâsîrî fitnesi” sırasındaki olaylarda öldürülmüş ve 9 Zilhicce 450/27 Ocak 1059 günü defnedilmiştir¹⁵¹³.

Ebû Abdullah el-Merdûsî ile Halife'nin yakınlarının serbest bırakılması için de Nürü'd-devle Dübeys şefaathçi olmuştur. Bu doğrultuda Nürü'd-devle Dübeys¹⁵¹⁴ ile el-Besâsîrî arasında bir konuşma geçmiştir. Ancak el-Besâsîrî, eşi ve çocuklarının hapisten kaçmalarına engel olup onları Reîsü'r-rüesâ'ya teslim eden Ebû Abdullah el-Merdûsî'ye şefaathçi olmasından dolayı Nürü'd-devle Dübeys'e öfkelenmişti. Dolayısıyla Ebû Abdullah el-Merdûsî'yi çok ağır bir dille suçlayarak tehdit etmeye devam etmiştir. O ise bunu inkâr etmişse de muhatabını yumuşatmayı başaramamıştır¹⁵¹⁵. Bununla birlikte Ebû Abdullah el-Merdûsî'nin akıbetine dair kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Kâdılkudât Ebû Abdullah ed-Dâmegânî ise kayınpederi Ebü'l-Hasan Ahmed b. Muhammed b. Ahmed es-Simnânî'nin ödemeye söz verdiği 3.000 dinar karşılığında

¹⁵¹¹ Ebû Muhammed Hibetullâh b. Muhammed b. el-Me'mûnî, Sultan Tuğrul Bey'i Bağdâd'a davet ederek buraya getirmesi için Halife el-Kâ'im tarafından Rey'e gönderilmiştir. Gidiş tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte, muhtemelen 431-434/1040-1043 yılları arasındaki bir tarih gönderilmiştir. Tuğrul Bey fetih işleri ile meşgul olmasından dolayı Halife'nin davetine icabet edememiştir. Elçi, üç yıl boyunca Selçuklu ülkesinde ikamet etmiştir (Kaymak, *Abbasi Halifesi el-Kaim Biemrillah ve Dönemi*, s.73).

¹⁵¹² İmâdü'd-dîn el-İsfahânî, *Nusretü'l-fetre*, I, 139, 158; el-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s.7, 13.

¹⁵¹³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 38; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 163; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 493; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, II, 138; es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ*, IV, 374; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 760, 776; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 186, 194; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, V, 215. İbn Kesîr, hem 450/1058-59 yılı hem de 451/1059-60 yılı içerisinde ölen şahıslar arasında ismini vermektedir. İbn Hallikân da Zilhicce 451/Ocak-Şubat 1060 tarihi zikretmektedir.

¹⁵¹⁴ Nürü'd-devle Dübeys, 12 Zilhicce 450/30 Ocak 1059 tarihinde Bağdâd'a gelmiştir (Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 71; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.58). Esasen o, Şii bloğuna yardım etmek için Bağdâd'a gelmeye çekinmişti. Zira el-Besâsîrî ile Kureyş'in kendisine karşı ittifak kurduğunu düşünmekteydi. Ancak müttetiklerin Bağdâd'a hâkim olmasını ve Kureyş'in Dârü'l-Hilâfe'den aldığı değerli mallarla topraklardan hisse elde ettiğini öğrenmesi üzerine Bağdâd'a gitmediğine pişman olmuştur. Nihayetinde şehirde yaşanan gelişmeleri haber alınca hemen buraya gelmişse de bir ay dahi kalmamıştır. Çünkü Nürü'd-devle'nin daha önce Tuğrul Bey'in kendisine iktâ olarak verdiği yerleri talep etmesi kabul görmemiştir. Diğer taraftan muhatabının kendisine karşı düşmanca bir tavır takındığı da öğrenmiştir. Gerçekten de henüz şehre geldiği gün, adamlarından bazıları el-Besâsîrî tarafından tehdit edilmiştir. Bu gelişmelerin neticesinde 2 Muharrem 451/18 Şubat 1059 tarihinde kızgın bir şekilde Bağdâd'dan ayrılarak şehrin banliyölerindeki İsâ Nehri kıyısında bulunan Sarsar'da (Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, III, 401) konaklamıştır. el-Besâsîrî, onun şehirden ayrıldığını öğrenince görüşmek için yanına gitmiştir. Fakat Nürü'd-devle onu konuk dahi etmeksizin ayakta görüşmeyi tercih etmiştir. Daha sonra da Nürü'd-devle gayrimemnun bir şekilde 4 Muharrem 451/20 Şubat 1059 tarihinde ülkesine dönmüştür (Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 71, 78; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.58, 60).

¹⁵¹⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 78; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.60.

serbest bırakılmıştır. Fakat söz verilen fidyenin sadece 700 dinarı ödenmiş olmasına rağmen el-Besâsîrî kalan miktardan vazgeçmiştir (Zîlhicce 450/Ocak-Şubat 1059)¹⁵¹⁶.

Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin kaydına göre el-Besâsîrî, Reîsü'r-rüesâ'nın yanı sıra ismini belirtmediği kâdı ve başka kişilere de işkence yapmıştı¹⁵¹⁷. Dahası Bağdâd'ın önde gelenlerine (*âyân*) de tasallut ederek onlardan intikam almış ve kendisine düşmanlık edenlerin bir kısmını boğdurmuştur¹⁵¹⁸.

el-Besâsîrî, 12 Safer 451/30 Mart 1059 tarihinde Kâdılkudât Ebû Abdullah ed-Dâmegânî, Ebû Mansûr b. Yûsuf, Hatîb Ebü'l-Hasan b. el-Arîk el-Hâşimî, Alevî ve Abbâsîlerden bir cemaati çağırıp Dârü'l-Hilâfe'de bir toplantı yapmıştır. Burada onlardan Fâtîmî Halifesi el-Müstansır Billâh adına biat almıştır¹⁵¹⁹. Daha önce zaten hutbe ve sikkelerde el-Müstansır Billâh adı zikredilmeye başlanmıştı. Buna ilaveten biat da alarak Bağdâd'da Fâtîmîlerin meşruiyetini daha da güçlü bir şekilde vurgulamaya çalışmıştır.

İbnü'l-Esîr'in kaydına göre bu dönemde şehirde dikkat çekici bir olay yaşanmıştır. el-Besâsîrî, fıkıh tahsil eden öğrencilere mezhep ayrımı yapmaksızın maaş bağlamıştır¹⁵²⁰. Ancak onun taassup derecesinde Şîî olması dikkate alındığında mezhep gözetmeksizin bir tavır sergilemesi pek mümkün görünmemektedir. Diğer taraftan olay, İbnü'l-Esîr dışındaki diğer müelliflerce de zikredilmemiştir.

Arslan el-Besâsîrî'nin Vezir Reîsü'r-rüesâ'yı katletmesi ile Şâfîî âlim Hatîb el-Bağdâdî de öldürülmekten korkmaya başlamıştır. Zira hâmisî Reîsü'r-rüesâ'nın ölümünü fırsat bilen ve kendisine husumet besleyen Hanbelî mezhebinden bir grup tarafından, *Târîhu Bağdâd*'da bazı Hanbelîlere yönelik yazdıklarından dolayı

¹⁵¹⁶ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, s.148; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 38; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 72; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.59.

¹⁵¹⁷ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 80; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.57.

¹⁵¹⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 37; Türkçe trc. *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.44; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 758; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 185. el-Azîmî'nin kaydına göre Halife el-Kâ'im Biemrillâh'ın amcası ve İbnü'l-Hallâb da el-Besâsîrî tarafından öldürtülmüştür (*Târîhu'l-Azîmî*, Türkçe trc. s.13).

¹⁵¹⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 44; Türkçe trc. *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.47-48; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 79-80; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.61; ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, XXX, 32; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 765; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 188.

¹⁵²⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 156; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 487.

rahatsız edilmeye başlanmıştır. Korumasız kalan el-Bağdâdî, Safer 451/Nisan 1059 tarihinde şehri terk edip Dımaşk'a gitmek zorunda kalmıştır¹⁵²¹.

Irak'ta kendisine rakip olabilecek güçleri bertaraf eden el-Besâsîrî eyaletin gerçek hâkimi hâline gelmişti. Akabinde Bağdâd'da yaşanan gelişmeleri ve buradaki faaliyetlerini, Halife el-Müstansır Billâh'a bildirmek amacıyla bir mektup¹⁵²² kaleme alarak Ebû Kâlicâr'ın oğlu Ebû Tâlib Kâmrev ile Mısır'a yollamıştı¹⁵²³. Halife, el-Besâsîrî'nin Bağdâd'daki faaliyetlerini öğrenince de çok sevinmiştir¹⁵²⁴.

Bağdâd'da bu gelişmeler yaşandığı sırada Sultan Tuğrul Bey de İbrâhîm Yinal isyanı ile ilgilenmekteydi. Tuğrul Bey kardeşi Çağrı Bey'in oğulları Kavurd, Alp Sungur Yâkûtî ve Alp Arslan'ın desteğini alarak asiye mağlup etmişti. Sonrasında da onu 9 Cemâzülâhir 451/23 Temmuz 1059 tarihinde yay kirişiyle boğdurtarak öldürmüştü. İbrâhîm Yinal'ı bertaraf eden Tuğrul Bey, hemen ardından el-Besâsîrî meselesiyle ilgilenmeye başlamıştı¹⁵²⁵. Evvelâ Kureyş'e¹⁵²⁶ haber gönderip yeğeni Hatice Arslan Hatun'un kendisine gönderilmesini, Halife el-Kâ'im'in serbest bırakılıp Bağdâd'a geri gönderilmesini ve el-Besâsîrî ile bölgedeki diğer hâkimlerin Abbâsîler ile Selçuklular adına hutbe okutup sikke bastırması hâlinde Irak'a girmeyeceğini bildirmişti. Ancak bu teklif el-Besâsîrî tarafından kabul edilmemiştir¹⁵²⁷.

¹⁵²¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 129-130; İbnü'd-Dimyâtî, *el-Müstefâd*, XVIII, 55; Kandemir, "Hatîb el-Bağdâdî", s.453-454.

¹⁵²² Bu mektubun detayları için bkz. Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 80-81; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.62-63.

¹⁵²³ el-Mü'eyyed fi'd-dîn, *Sîretü'l-Mü'eyyed fi'd-dîn*, s.182; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 156; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 488; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 80; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.61; ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, XXX, 36. Kaynaklar da mektubun tarihi verilmemle birlikte Safer 451/Mart-Nisan 1059 tarihinde gönderilmesi muhtemeldir. İbnü'l-Esîr'in kaydına göre Fâtîmî veziri Ebü'l-Ferec el-Mağribî'nin endişelerinden dolayı el-Besâsîrî'nin mektuplarına bir süre cevap verilmemiş, sonrasında ise onun beklentisinin aksine cevaplar yazılarak yollanmıştır (*el-Kâmil*, VIII, 156; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 488).

¹⁵²⁴ İbn Müeyesser, *el-Müntekâ min ahbâri Mısır*, s.19.

¹⁵²⁵ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ'*, s.196; Sadrü'd-dîn el-Hüseynî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçûkiyye*, s.14; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 157; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 488-489; el-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s.13; İbnü'l-Adîm, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, s.7; Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, I, 535; *Târîhi-âli Selçûk*, s.21; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ: Tabaka-i Selçûkiyye*, s.83; Müneccimbaşî Ahmed b. Lütfullah, *Câmi'u'd-düvel*, I, Türkçe trc. s.64-65.

¹⁵²⁶ İbnü'l-Esîr'de (*el-Kâmil*, VIII, 158; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 489) el-Besâsîrî ve Kureyş'e haber gönderildiği kayıtlıdır.

¹⁵²⁷ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk*, s.149; Sadrü'd-dîn el-Hüseynî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçûkiyye*, s.14; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 45; Türkçe trc. *el-Muntazam fi târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.48-49; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 158; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 489; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 83; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.65; Ebü'l-Ferec, *Abü'l-Farac Tarihi*, I, 314-315; Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, I, 535; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 766; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 188; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ: Tabaka-i Selçûkiyye*, s.84-85 (Müellif, Sultan'ın el-Besâsîrî ve Kureyş'e elçi yollandığını, taleplerini bildirdiğini ancak ikisinin de kabul etmediğini belirtmektedir); Müneccimbaşî Ahmed b. Lütfullah, *Câmi'u'd-düvel*, I, Türkçe trc. s.65.

Esasen Tuğrul Bey, bu olayı sulh yolu ile halletmeyi istemekteydi. Ancak teklifinin reddedilmesi üzerine Kureyş ile temasa geçmişti. Ukaylî Emîri, ilk olarak Hatice Arslan Hatun'u Sultan'a gönderdi (Cemâzîülevvel 451/Haziran-Temmuz 1059). Bu vazife ile yolladığı elçisi vasıtasıyla Halife'nin yakın zamanda sarayına geri getirileceğini bildirdi¹⁵²⁸. Elçilik teatisi devam etmesine karşın Kureyş müttefikini, Sultan ile anlaşmaya ikna edememişti. Bunun üzerine Sultan Tuğrul Bey, el-Besâsîrî'yi bertaraf edip Irak'tan uzaklaştırmak, Halife'yi tutsaklıktan kurtarıp makamına döndürmek ve onu korumak için harekete geçerek Hemedân'dan İsfahân'a geldi¹⁵²⁹.

Sultan'ın kalabalık bir orduyla Bağdâd'a doğru harekete geçtiğini haber alan Kureyş endişeye kapıldı. Derhâl ona gizli bir mektup göndererek el-Besâsîrî ile olan ittifakını bitirdiğini ifadeyle tâbiyetini bildirdi. Bu sırada bir mektup da el-Besâsîrî'ye göndermişti. Mektubu alan el-Besâsîrî, Sultan'ın öncü birliklerinin Kasr-ı Şîrîn'e vardığı haberini alınca ailesi ve adamları ile birlikte Bağdâd'dan uzaklaşıp (5 Zîlkade 451/13 Aralık 1059) Vâsıt'a çekilmeyi tercih etmişti¹⁵³⁰. Bir süre sonra muhtemelen tehlikenin farkına varan el-Besâsîrî, Halife'nin makamına dönmesini kabul etmiş ancak bunun için şu şartları ileri sürmüştü:

1. Halife'nin sarayında kendisinin tek başına nâib ve hâdim olmasını,
2. Halife'nin eskiden olduğu gibi Hûzistân ve Basra'nın yönetimini kendisine vermesini,
3. Sultan'ın adı olmaksızın sadece Halife adına hutbe okutulmasını,
4. Sultan Tuğrul Bey'in Halife'ye bu şartları kabul ettiğine dair elçiler gönderip yemin etmesini istemişti¹⁵³¹.

Onun şartları, Selçukluların Irak'taki hâkimiyetinin tamamen sona ermesi manasına geldiğinden Sultan nezdinde kabul görmesi imkânsızdı. Dolayısıyla Sultan, Bağdâd'a doğru harekete devam ederek muhatabının şartlarının kabul görmediğini göstermişti.

¹⁵²⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 46; Türkçe trc. *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.49-50; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 84; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.66-67.

¹⁵²⁹ el-Mü'eyyed fî'd-dîn, *Sîretü'l-Mü'eyyed fî'd-dîn*, s.183; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 158; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 489; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 85; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.68.

¹⁵³⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 48; Türkçe trc. *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.52-53; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 89; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.72; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ: Tabaka-i Selçûkiyye*, s.85. *Târîh-i Âl-i Selçûk'a* göre (s.21) el-Besâsîrî, Kûfe'ye gitmiştir.

¹⁵³¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 48; Türkçe trc. *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.53.

el-Besâsîrî'nin Vâsıt'a gitmesinden sonra taraftarı olan Kerh ahalisi de Bağdâd'dan ayrılarak Sarsar'a gitmişlerdi. Ancak birçoğu bilinmeyen bir sebepten dolayı ölmüşlerdi. Geriye kalanlar ise Benî Şeybân ile ayyârlar tarafından yağmalanıp katledilmişlerdi. Diğer taraftan el-Besâsîrî'nin şehirden ayrılmasıyla Hâşimîler ile Bâbü'l-Basra halkı, Kerhlilerin yaptıklarına karşılık intikam almak amacıyla harekete geçmişlerdir. Onları yağmaladıktan sonra sokakları, evleri ve Derbü'z-Za'ferân'ı yakmışlardır. Söz konusu olaylar sırasında her biri 3.000 dinar değerinde olan 1.200 ev yakılmıştı. Bunlardan bir kısmınının 30.000 dinar değerinde olduğu belirtilmektedir¹⁵³².

Tuğrul Bey'in Irak'a doğru harekete geçtiği sırada, Kureyş de kendi çıkarlarını korumak adına yeğeni Muhârîş'e haber göndererek ona, Selçukluların gelmekte olduğunu bildirmişti. Muhârîş de el-Besâsîrî'nin olası bir saldırısına karşı Halife'yi korumak amacıyla Hadîse'den ayrılmaya karar vermişti. Böylece o ve el-Kâ'im Biemrillâh, 11 Zilkade 451/19 Aralık 1059 tarihinde Hadîse'den çıkıp Bedr b. Mühelhil'in idaresindeki Tellu Ukberâ Kalesi'ne gitmişlerdi. Bu arada daha evvel Tuğrul Bey'in Bedr b. Mühelhil'e elçi olarak gönderdiği İbn Fûrek, tesadüfen Halife'nin Tellu Ukberâ'da olduğunu öğrenmiş ve hemen onun yanına gitmiştir¹⁵³³.

Diğer taraftan Sultan Tuğrul Bey de Bağdâd'a ulaşıp şehrin batı kesime geçmiş ve Necmî'de konaklamıştı. İbn Fûrek, Sultan Tuğrul Bey'in Bağdâd'a girdiğini öğrenince bir mektup ile durumu ona bildirdi. Sultan da derhâl veziri Amîdü'l-mülk el-Kündürî ve Enûşîrvân ile 300 gulâmını Halife'yi Bağdâd'a getirmeleri için gönderdi. Bu heyet, Tellu Ukberâ'ya ulaşarak bir süre burada kaldı. Ardından Halife ile birlikte Bağdâd'a gitmek üzere yola çıkıp ve 25 Zilkade 451/2 Ocak 1060 tarihinde şehre ulaştılar. Sultan, Halife'yi saraya yerleştirdikten sonra el-Besâsîrî'nin peşinden gitmek amacıyla hiç vakit kaybetmeksizin askerî hazırlıklara başladı¹⁵³⁴.

¹⁵³² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 48-49; Türkçe trc. *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.53-54; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 158; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 489; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 89-90; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.72-73.

¹⁵³³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 49-50; Türkçe trc. *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.54-56; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 158-159; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 490; el-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s.14; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 90-91; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.73-74; Ebü'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, 315; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 769; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 190.

¹⁵³⁴ İbnü'l-Kalânîsî, *Târihu Dimaşk*, s.149; Zahîrî'd-dîn-i Nişâbü'rî, *Selçük-nâme*, s.86; Sadrü'd-dîn el-Hüseynî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçükiyye*, s.15; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 50-51; Türkçe trc. *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.56-59; er-Râvendî, *Râhatü's-sudûr*, I, 108; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 169-160; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 490-491; el-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s.14-17; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 91-93; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.74-76; Reşîdü'd-

Arslan el-Besâsîrî daha Sultan Tuğrul Bey Bağdâd'a ulaşmadan şehri terk ederek 6 Zîlkade 451/14 Aralık 1059 tarihinde Vâsıt'a gelmişti¹⁵³⁵. Sultan da Halife'yi sarayına yerleştirdikten sonra bu şehir üzerine yürümüştür (29 Zîlkade 451/6 Ocak 1060). Selçukluların gelişi üzerine el-Besâsîrî de Nûrû'd-devle Dübeys'den yardım talebinde bulunmuştur. Fakat sonra Selçuklu birlikleri, çok geçmeden Nûrû'd-devle'nin topraklarına ulaşıp buraya yakın bir yerde karargâh kurmuşlardır. Burada Enûşîrvân, Nûrû'd-devle ile görüşerek el-Besâsîrî'nin kendilerine teslim edilmesini istemişse de görüşmeden herhangi bir sonuç çıkmamıştır. Sonrasında Nûrû'd-devle kendisini güvende hissetmediğinden dolayı el-Besâsîrî'yi de yanına alarak çöle yönelmiştir. Enûşîrvân da onları gizlice takip etmiş ve sonrasında ani bir saldırıyla Nûrû'd-devle Dübeys'i kaçırtmayı başarmıştır. Buna rağmen el-Besâsîrî adamlarıyla birlikte yerinde kalarak savaşmaya devam etmiştir, ancak bu sırada yaralanmış ve sonrasında yakalanıp kafası kesilmek suretiyle öldürmüştür (11 Zîlhicce 451/18 Ocak 1060). Kesik başı ise Sultan'a götürülmüştür. Ardından Bağdâd'a gönderilen el-Besâsîrî'nin kesik başı, insanların onun öldüğünü görüp rahatlaması amacıyla bir mızrağın ucuna geçirilerek davullar, zurnalar ve kavallar eşliğinde şehirde dolaştırılmıştır. 15 Zîlhicce 451/22 Ocak 1060 tarihine kadar şehirde dolaştırılmasının ardından Bâbü'n-Nûbî'de asılmıştır. Burada bir süre kaldıktan sonra da Hizânetü'r-rü'ûs (Başlar Hazinesi)'a¹⁵³⁶ konulmuştur¹⁵³⁷.

dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-tevârih*, s.74; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, XV, 140; *Târih-i Âl-i Selçûk*, s.21; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 769-771; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 191-192; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ: Tabaka-i Selçûkiyye*, s.85-86 (Tuğrul Bey'in evvelâ el-Besâsîrî'yi cezalandırmak ve sonra Fâtîmî Halifesi el-Müstansır Billâh'ı ortadan kaldırmak istediğini aktarmaktadır); es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ'*, s.643.

¹⁵³⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 771; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 191.

¹⁵³⁶ Abbâsîler döneminde öldürülen isyancıların başlarını saklamak amacıyla Bağdâd'da tesis ettikleri bir çeşit hazine veya depodur. Bilgi için bkz. Mustafa Uyar, "A Medieval Perspective on the Ongoing "Tar'îb" Movements in the Contemporary Near East", *The Journal of Middle East and Central Asian Studies*, II (2018), s.21-30.

¹⁵³⁷ el-Mü'eyyed fi'd-dîn, *Sîretü'l-Mü'eyyed fi'd-dîn*, s.183; Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Medîneti's-selâm*, XI, 52; İbnü'l-Kalânîsî, *Târihu Dimâşk*, s.149; el-Azîmî, *Târihu'l-Azîmî*, Türkçe trc. s.15; Zahirü'd-dîn-i Nişâbüri, *Selçûk-nâme*, s.86; Sadrü'd-dîn el-Hüseynî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçûkiyye*, s.15; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 53-55; Türkçe trc. *el-Muntazam fi târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.59-63; er-Râvendî, *Râhatü's-sudûr*, I, 108; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 160-161; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, IX, 491; el-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s.17; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 95-98; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.78-81; İbn Müyesser, *el-Müntekâ min ahbâri Mısr*, s.20-21; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, I, 192; Ebü'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, 315; İbnü'l-Adîm, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, s.7-8; a.mlf., *Zübdetü'l-haleb*, I, 275; Türkçe trc. *Zübdetü'l-haleb min târihi Haleb'de Selçuklular*, s.8-9; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-tevârih*, s.74; Ebü'l-Fidâ, *Târihu Ebi'l-Fidâ*, I, 535-536; Hamdullâh Müstevfi-yi Kazvîni, *Târih-i güzide/Göksu*, s.28; a.mlf., *Târih-i güzide/Öztürk*, s.285; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, XV, 140; *Târih-i Âl-i Selçûk*, s.21; İbnü'l-Verdî, *Târihu İbni'l-Verdî*, I, 353; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 772; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 192; el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe*, s.176; es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ'*, s.643; Ahmed b.

İbrâhîm Yinal ve hemen sonrasında müttefiki Arslan el-Besâsîrî'nin bertaraf edilmesi ile Fâtîmîlerin, Abbâsî ve Selçuklu karşıtı politikasının tamamen çöktüğünün bir göstergesidir. Nitekim Fâtîmî dâisi el-Mü'eyyed fi'd-dîn'in otobiyografisinde bu ikisinin öldürülmesinin ardından son vermiş olması da dikkat çekicidir¹⁵³⁸. Sünnî İslâm dünyasının merkezinde kurulmaya çalışılan Fâtîmî hâkimiyeti ancak bir yıl sürmüştür. Selçukluların güçlü varlığı bunun çok daha ileri gitmesini engellemiştir. Meydana gelen hadiseler sırasında dikkat çeken bir diğer hususun ise Kureyş ve Nürü'd-devle Dübeys'in el-Besâsîrî ile ilişkilerindeki değişkenliktir. Kureyş başlangıçta kendisi gibi Şîî olan Arslan el-Besâsîrî ile hareket etmiştir. Mamafih Tuğrul Bey'in İbrâhîm Yinal'ı bertaraf etmesinin ardından Irak'a yönelmesi üzerine güç dengelerinin değiştiğini fark ederek Sünnî Selçuklularla iş birliğine yönelmiştir. Kureyş'in bu değişken tavrı hayatının kurtulmasını da sağlamıştır. Nitekim kendisini himaye etmiş olmasından dolayı olacak ki Halife'nin talebiyle Kureyş affedilmiştir¹⁵³⁹. Nürü'd-devle Dübeys ise ilk başlarda Selçuklulardan çekindiğinden dolayı el-Besâsîrî'nin yanında yer almamıştır. Lâkin ilerleyen zamanda el-Besâsîrî'nin Bağdâd'ı ele geçirmesinin akabinde o da Şîî bloğuna dâhil olmuştur. Ancak bir süre sonra muhatabının kendisine karşı olumsuz tavırlarından dolayı memleketine geri dönmüştür. Mamafih söz konusu durum onun el-Besâsîrî'yi himaye etmesine engel olmamıştır. Daha sonrasında Nürü'd-devle de Tuğrul Bey'in emânı ile affedilmiştir¹⁵⁴⁰. Kureyş ve Nürü'd-devle'nin değişken tavırları, siyasî çıkarların ön planda tutulduğunu ve hâkim gücün mezhebî kimliğinin pek de dikkate değer olmadığını göstermektedir.

4.2.2. Sultan Alp Arslan

Sultan Alp Arslan döneminde mezhep mücadelelerine dair kaynaklarda ilk olarak Hanbelî-Mu'tezilî çatışmasına dair bilgilere rastlanmaktadır. Bu mücadelenin kökeni esasen Mihne dönemine kadar gitmektedir. Daha önce belirtildiği üzere Mihne döneminde Mu'tezile'nin Abbâsî iktidarı ile hareket ederek başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere İbn Küllâb ve Hâris el-Muhâsibî gibi Selefîyye'nin önde gelen

Mahmûd, *Selçuknâme*, s.58-59; Korkmaz, *Arslanü'l-Besâsîrî ve Zamanı*, s.201; Merçil, "Besâsîrî", s.529.

¹⁵³⁸ Özgüdenli, *Selçuklular*, I, 110, n.86.

¹⁵³⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 66; Türkçe trc. *el-Muntazam fi târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.70; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 113; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.90.

¹⁵⁴⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 55; Türkçe trc. *el-Muntazam fi târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.64; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 772; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 192.

âlimlerinin baskı altında tutulmasında rol oynamışlardır. Bu da Hanbelîlerin, onlara karşı büyük bir kını duymasına sebep olmuştur¹⁵⁴¹. Nitekim yaklaşık iki asır geçmesine rağmen bu kinle hareket ettiklerine dair kaynaklarda bilgilere ulaşmak mümkündür. Bu cümleden 12 Şabân 456/30 Temmuz 1064 Cuma günü¹⁵⁴² Bağdâd'da Ashâbu Abdüssamed olarak tanınan Hanbelî bir grup, Mu'tezile'nin önde gelen isimlerinden müderris Ebû Ali b. el-Velîd'e saldırmıştır. Onu feci şekilde dövüp yerde sürükleyen bu grup, camide namaz kıldırıktan ve Mu'tezile mezhebini öğretmekten vazgeçmesi için kendisine küfür ve hareketler de etmişlerdir. Ebû Ali de her şeye rağmen onlara karşılık vererek "Allah namazı engelleyenlere ve beni namazdan alıkoyanlara lânet etsin" demiş, hatta Mu'tezilîleri küfre nispet ederek kanlarını helâl gördüklerini, fakat bunun doğru olmadığını bağırmıştır. Bunun üzerine panikleyen saldırgan grup, Ebû Ali'nin taraftarlarının gelmesinden korkup kaçmışlardır. Söz konusu hadise sonrasında, Hanbelîler kendi merkezlerinden biri olan Mansûr Camii'nde Vâiz Ebû Sa'd b. Ebî İmâme'nin yaptığı konuşmalarda Mu'tezilîleri lânetlemeye devam etmişlerdir¹⁵⁴³.

Hanbelîlerin Mu'tezilîlerin faaliyetlerini engellemeye yönelik çabaları ertesi yılda da devam etmiştir. 23 Recep 457/30 Haziran 1065 tarihinde Hanbelî âlim Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, Kasr Camii'nde hadis dersi verdiği esnasında orada bulunan Mu'tezilî bir grup, ona itiraz etmiş ve hatta daha da ileri giderek ağır hakaretler etmiştir. Sonrasında Mu'tezilî grup, Hanbelîleri dövmek için dışarı çıkmış, kaynaktan belirtilmese de muhtemelen bir saldırı gerçekleşmiştir. Ertesi gün, Hanbelîler de Dârü'l-Hilâfe'de toplanıp Mu'tezilîleri şikâyet etmişlerdir. Halife el-Kâ'im

¹⁵⁴¹ Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, s.312.

¹⁵⁴² A. Ocak, bu olayın tarihinin yanlış olduğunu, Şeyh Ebû Mansûr b. Yûsuf'un vefatından sonra Ebû Ali b. el-Velîd'in mezhebini açıklamaya başladığını ve Ebû Mansûr'un da 460/1067'de vefat ettiğini dikkate alarak söz konusu olayın 460/1068 yılında gerçekleştiğini belirtmektedir. Dolayısıyla da yukarıdaki olayı, 460/1068 yılında vuku bulan hadiseyle birleştirerek ele almaktadır (Ocak, *Selçuklular Dinî Siyaseti*, s.107). A. Ocak'ın gerekçesi, farklı tarihlerde meydana gelen her iki olayı birleştirmek için yeterli bir delil olmadığı kanaatindeyiz. Zira Ebû Mansûr'un vefatından sonra harekete geçmeleri doğal bir sonuçtur. Ayrıca İbnü'l-Cevzî ve onu kaynak gösteren İbn Kesîr, 454/1064 ve 460/1068 yıllarındaki olayları ayrı ayrı anlattıkları görülmektedir. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 88, 105-106; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 795; XVI, 14-15; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 204, 212. S. Kara da mezkûr müellifler gibi ele almaktadır. Ancak 460/1068 yılındaki hadisenin tarihini 1060 olarak vermektedir. Bkz. *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, s.313-314, 317-318.

¹⁵⁴³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 88; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 166; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 795; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 204; Ocak, *Selçuklular Dinî Siyaseti*, s.107-108; Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, s.313-314. Kaynaklar, Vâiz Ebû Sa'd b. Ebî İmâme'nin Mu'tezilîleri lânetlediğini belirtmektedir.

Biemrillâh, Mu'tezile mezhebinin görüşünün aksine bir cevap vererek Hanbelîleri haklı bulmuştur¹⁵⁴⁴.

Bu olaydan üç sene sonra, Mu'tezile mensuplarının talebi üzerine 460/1068 yılında Ebû Ali b. el-Velîd tekrardan tedris faaliyetlerine tekrardan başlamıştır. Doğrusu onun yeniden faaliyete geçmesinde Şeyhü'l-Ecell lakabıyla tanınan Bağdâd valisi Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. Yûsuf el-Bağdâdî'nin 13 Muharrem 460/23 Kasım 1067 tarihinde vefat etmesinin de etkili olduğu aktarılmaktadır¹⁵⁴⁵. Hanbelî mezhebine mensup olmakla birlikte onun mutaassıp bir Sünnî olduğu, Ehl-i Sünnet'i şiddetle savunduğu, bid'atçileri sert bir şekilde lânetlediği ve onları sindirdiği kaynaklarda belirtilmektedir¹⁵⁴⁶.

Ebû Mansûr Abdülmelik'in vefatı, Mu'tezilîler için rahat bir ortamın oluşmasını sağlamıştır¹⁵⁴⁷. Ancak Hanbelîler, Ebû Ali b. el-Velîd'in yeniden faaliyete geçmesinden oldukça rahatsız olmuşlardır. Ona engel olmak amacıyla 15 Cemâziülevvel 460/22 Mart 1068 tarihinde Hanbelî âlim Şerîf Ebû Ca'fer b. Ebî Mûsâ el-Hâşimî'nin öncülüğünde toplanan Hanbelîler, fakihler ve muhaddisler, evvelâ Mansûr Camii'ne gitmişlerdir. Burada Ebû Müslim el-Leysî el-Buhârî, İbn Huzeyme'ye¹⁵⁴⁸ (öl. 311/924) ait *Kitâbü't-Tevhîd*'i¹⁵⁴⁹ onlara okumuştur. Sonrasında da Hilâfet Dîvânı'na gidip Halife el-Kâdir Billâh tarafından kaleme alınmış Ehl-i Sünnet'in görüşlerini ihtiva eden *er-Risâletü'l-Kâdiriyye*¹⁵⁵⁰ isimli risâlenin

¹⁵⁴⁴ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 175.

¹⁵⁴⁵ İbnü'l-Cevzî "el-Ecell b. Yûsuf öldü, kalanlar zafer kazandılar." şeklinde bir sözün söylendiğini aktararak Ebû Mansûr'un vefatından sonra Mu'tezilîlerin tekrar harekete geçtiğini belirtmektedir (*el-Muntazam*, XVI, 106).

¹⁵⁴⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 107-110; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 200, 204-206; ez-Zehbî, *Târîhu'l-İslâm*, XXX, 486; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 15; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 213.

¹⁵⁴⁷ Mu'tezilî âlim Ebû Ca'fer Muhammed b. Ahmed el-Bikendî, Bağdâd'a yerleşmek istediğinde Ebû Mansûr'un engeli ile karşılaşmıştır. Fıkıhta Hanefî ancak itikâdda müfrit bir Mu'tezilî olması ve gittiği yerlerde de Mu'tezile'yi yayma faaliyetlerine giriştiği aktarılmaktadır. Muhtemelen bu özelliğinden dolayı da şehre kabul edilmemiştir. Ancak valinin vefat etmesinden sonra el-Bikendî Bağdâd'a yerleşebilmiştir (el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, III, 24; Sabri Hizmetli, "Bikendî, Muhammed b. Ahmed", *DİA*, VI, 150).

¹⁵⁴⁸ Muhaddis ve fakih İbn Huzeyme (Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nîşâbü'rî), cerh ve ta'dil ilminde önde gelen âlimlerden biridir. Şâfiî mezhebine mensup olmakla birlikte Selef akidesini benimsemiştir (Mustafa Işık, "İbn Huzeyme", *DİA*, XX, 79-80).

¹⁵⁴⁹ İbn Huzeyme, hadis talebelerini Cehmiyye ve Mu'tezile gibi akımlara karşı korumak için *Kitâbü't-Tevhîd ve isbâtü sıfâti'r-rab* adlı eserini kaleme almıştır (Emrullah Yüksel, "Kitâbü't-Tevhîd", *DİA*, XXVI, 116-117). İbn Huzeyme'nin de Selefî ve söz konusu eserin de Mu'tezile karşıtı olması hasebiyle Mansûr Camii'nde okunduğu anlaşılmaktadır.

¹⁵⁵⁰ İbnü'l-Cevzî, burada *el-İtikâdü'l-Kâdirî ve'l-Kâ'imî* ismiyle vermektedir (*el-Muntazam*, XVI, 106). Aslında ismi, *er-Risâletü'l-Kâdiriyye* olmakla birlikte *el-İtikâdü'l-Kâdirî* şeklinde de kaydedildiği bilinmektedir. Burada "ve'l-Kâ'imî" ibaresinin eklenmesi, risâlenin Halife el-Kâ'im Biemrillâh tarafından da benimsenip okutulmasıyla ilgili olmalıdır.

okunmasını talep etmişlerdir. Zira Ebû Ali'nin sapkın bir akîdeye sahip olduğunu hatırlatmak istemişlerdir. Ayrıca Abbâsîlerin de desteğini alarak Mu'tezile mensuplarını daha kolay sindirmek istemiş olmalılardır. Söz konusu talep üzerine risâle dîvânda okunmuştur. Kaynaklar toplantıda Râfîzîlerin lânetlendiğini¹⁵⁵¹ belirseler de risâlenin Mu'tezîlîler ile Râfîzîler başta olmak üzere bid'at ehli sayılan gruplar karşı olarak kaleme alındığı bilinmektedir. Dîvândaki toplantıya katılan Eş'arî âlim el-Fûrekî (kaynakta *İbn Fûrek*¹⁵⁵²), bid'atçilere lânet edip "Bu metinde bulunan itikâdın dışında bizim bir itikâdımız ve inancımız yoktur" demiştir. Bunun üzerine toplantıda hazır bulunanlar ona teşekkür etmiştir. Öte yandan toplantıya katılan Şerîf Ebû Ca'fer b. Ebî Mûsâ el-Hâşimî ve Zâhid ed-Sahravî risâlenin birer kopyasını istemişler, Abbâsî veziri Fahrü'd-devle İbn Cehîr, yeni nüshalar hazırlatarak onlara vermiştir. Risâle, 7 Cemâzîülâhir 460/13 Nisan 1068 tarihinde Şerîf Ebû Ca'fer¹⁵⁵³ tarafından Bâbü'l-Basra Mahallesi'nde okunmuştur. Ayrıca diğer mescidlerde halka okunmuştur. İbn Fûrek'in sözleri dikkate alınırsa Hanbelîler, Eş'arîlerin de desteğini alarak ortak düşmanlarına yani Mu'tezîlîlere karşı gelmişler ve onların tedris faaliyetlerine engel olmuşlar ve onları bir kez daha sindirmeyi başarmışlardır. Kendisine yönelik baskılardan dolayı Ebû Ali b. el-Velîd, evine kapanmak zorunda kalmış ve kaynakların ifadesine göre 50 sene boyunca da kendi mezhebi lehine faaliyetlerde bulunamamıştır¹⁵⁵⁴.

Büveyhîler döneminde Şîîler ile Sünnîler arasında sıklıkla meydana gelen mezhep mücadeleleri, Selçukluların şehirdeki hâkimiyetiyle birlikte azalmaya başlamıştır. Nitekim Arslan el-Besâsîrî'nin öldürülmesinin ardından 458/1065 yılına kadar kaynaklara herhangi bir olay yansımamıştır. Tuğrul Bey'in Bağdâd'da bulunduğu

¹⁵⁵¹ Toplantıya katılan Abbâsî veziri Fahrü'd-devle İbn Cehîr'in "Allah'ın lâneti Râfîzîlerin üzerine olsun. Onların hepsi kâfirdir Her kim onlara kâfir demiyorsa, o da kâfirdir" şeklinde sözler sarf etmiştir (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 106; Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, s.317-318).

¹⁵⁵² Burada zikredilen meşhur Eş'arî âlim İbn Fûrek, 406/1015 yılında vefat eden Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan b. Fûrek el-İsfahânî en-Nişâbûrî değildir. Toplantıya katılan söz konusu Eş'arî âlim el-Fûrekî olarak tanınan 478/1085 yılından vefat eden Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Hasan el-Fûrekî'dir. İbn Fûrek'in torunu el-Fûrekî, bazı kaynaklarda İbn Fûrek ismiyle de anılmaktadır (es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, IV, 79; Yusuf Şevki Yavuz, "Fûrekî", *DİA*, XIII, 219).

¹⁵⁵³ İbn Cevzî, Şerîf Ebü'l-Hüseyn b. el-Muhtedî Billâh tarafından okuduğunu belirtmektedir (*el-Muntazam*, XVI, 106) İbn Kesîr ise Şerîf Ebû Ca'fer b. el-Muhtedî Billâh olarak vermektedir (*el-Bidâye*, XVI, 15). Olayın seyrine baktığımızda bu kişinin Şerîf Ebû Ca'fer b. Ebî Mûsâ el-Hâşimî olduğunu söylemek daha doğru olacaktır.

¹⁵⁵⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 105-106; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 302; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 134; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 200; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 14-15; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 212; Ocak, *Selçuklular Dinî Siyaseti*, s.108-109; Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, s.317-318.

sırada oluşturduğu güçlü idaresinin de etkisiyle Şîilerin herhangi bir harekete kalkışmadığını söylemek mümkündür. Bununla birlikte Selçuklular döneminde de zaman zaman çatışmaların yaşandığı görülmektedir. Örneğin 458/1065 yılında Kerh halkı, Âşûrâ gününde anma töreni düzenlemiştir. Muhtemelen Şîiler, Tuğrul Bey'in vefatından sonra ortaya çıkan otorite boşluğu sırasında Bağdâd'da yaşanan birtakım olayların¹⁵⁵⁵ sebep olduğu zafiyetin farkına varmışlardı. Dolayısıyla Sultan Alp Arslan'ın da şehirde bulunmamasını fırsat görüp Selçuklu otoritesinin sınamak istemişlerdi. Bu maksatla harekete geçip 10 Muharrem 458/12 Aralık 1065 tarihinde Âşûrâ gününde âdetleri olduğu üzere dükkânlarını kapatmışlardır. Bu günde uyguladıkları ritüellerini icra ederek Hz. Hüseyin'e ağıtlar yakıp matem töreni düzenlemiştir. Ayrıca Şîiler, Bâbü'l-Muhavvel'den aldıkları bir cenazeyi Kerh Mahallesi'ne getirmişler, namazını kılıp ona ağıtlar yakmışlardır. Halife el-Kâ'im Biemrillâh da Şîilerin yaptıklarına sert bir tepki göstermiştir. Olayların sorumlusu olarak gördüğü Nakîbü't-Tâlibîn (Alevî) Ebü'l-Ganâ'im el-Muammer b. Muhammed b. Abdullah el-Alevî'yi¹⁵⁵⁶ huzuruna çağırarak onu azarlamıştır. Ebü'l-Ganâ'im ise durumdan haberi olmadığını söyleyerek mazeret beyanında bulunmuş ve o, öncesinde bilmesi hâlinde matem törenine müsaade etmeyeceğini ifade etmiştir¹⁵⁵⁷. Hatta durumdan haberdar olmasının ardından bu topluğu tutuklatarak birkaç gün hapiste tuttuğunu söylemiştir¹⁵⁵⁸. Dârü'l-Hilâfe'de bu gelişmeler yaşanırken 14 Muharrem 458/16 Aralık 1065 günü şehrin batı yakasındaki Harbiyye, Nasriyye, Dârü'r-Rakîk, Bâbü'l-Basra, Nehrü'l-Kallâ'in ve Nehru Tâbek mahallerinin Sünnî

¹⁵⁵⁵ Halife el-Kâ'im Biemrillâh, Tuğrul Bey'in adını hutbelerden çıkardığı 29 Ramazân 455/25 Eylül 1063 tarihinden Sultan Alp Arslan adına hutbe okuttuğu 18 Rebülâhir 456/9 Nisan 1064 tarihine kadar yaklaşık yedi ay kadar hâkimiyeti altındaki toprakları müstakil olarak idare etmiştir. M. A. Köymen'in bu dönemde tek başına hâkim olan el-Kâ'im Biemrillâh için kullandığı "Hükümdar-Halife" tabirinin, onun faaliyetleri göz önüne alındığında yerinde bir tespit olduğu da açıkça görülmektedir. Ancak Bağdâd'da vuku bulan olaylardan dolayı Selçuklular adına tekrar hutbe okutarak onların siyasî hâkimiyetini tanımıştır (Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Alp Arslan ve Zamanı*, s.54). Bu dönemde yaşanan gelişmeler hakkında detaylı bilgi için bkz. Kaymak, *Abbasi Halifesi el-Kaim Biemrillah ve Dönemi*, s.177-186.

¹⁵⁵⁶ Ebü'l-Ganâ'im el-Muammer b. Muhammed b. Abdullah el-Alevî, 30 Zilkade 456/13 Kasım 1064 tarihinde Bağdâd'daki Tâlibîlerin (Alevîlerin) nakîbliğine atanmıştır. Ayrıca hac emîrliği ile mezâlîm işlerine bakmakla da görevlendirilmiştir. Kendisine "et-Tâhir zü'l-menâkîb" lakabı verilmiştir (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 89; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 198; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 53; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 169; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 795; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 204). Nakîbin ismi, İbnü'l-Cevzî tarafından Ebi'l-Ganâ'im el-Muammer b. Ubeydullâh (naşirin notunda sondaki ismin Abdullah olması gerektiği kayıtlıdır) (*el-Muntazam*, XVI, 89, 94) ve Sibt İbnü'l-Cevzî tarafından Şerîf Ebi'l-Meâlim (المعالم) el-Muammer b. Muhammed b. Ubeydullâh el-Alevî (*Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 169) şeklinde verilmektedir.

¹⁵⁵⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 94; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 183; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 7; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 207; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, V, 79; Ayan, "Büyük Selçuklu Devleti Zamanında Alevî-Sünnî Çatışmaları", s.189.

¹⁵⁵⁸ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 183.

ahalileri bir araya geldikten sonra önlerinde vâizler ile kurrâ olduğu hâlde Kerh ahalisini lânetleyerek yürüyüşe geçmişlerdir. Bunların Hilâfet Sarayına yönelik Bâbü'l-Garebe'ye geldiklerinde sayıları daha da artmıştır. Şîilerin matemde uyguladıkları ritüellerden ve sahâbeye hakaretler etmelerinden duydukları rahatsızlığı dile getirmişlerdir. Bazı görevliler aracılığı ile Halife el-Kâ'im'e haber gönderen Sünnîler, onun da bunu tasvip etmediğini bildirmesi üzerine sarayın önünden ayrılmışlardır¹⁵⁵⁹.

Akabinde yaşanan olaylardan dolayı Ebü'l-Ganâ'im özür dilemişse de Halife el-Kâ'im bunu kabul etmemiştir. Dolayısıyla Kerh ahalisi de Hilâfet Dîvânı'na teker teker gelip özür dilemek zorunda kalmışlardır. Sonrasında Halife el-Kâ'im, Şîilerin âdetlerini icra etmelerinin yolunu tamamen kapatmak için bir adım atmıştır. Hazırlattığı bir tevkî' ile sahâbeye söven ve bid'atleri uygulayan kişilerin kâfir sayılacağını ilân etmiştir¹⁵⁶⁰. Burada dikkat nokta, onun olaylara müdahale şekli ve sonrasında tevkî' yayımlamasıdır. Zira Büveyhîler döneminde zaman zaman bu tarz fiilleri olmuşsa da 458/1065 yılındaki gibi sert bir tavır sergileyememiştir. Halife'nin söz konusu tavrı, Şîî Büveyhî iktidarının sona ermesiyle Abbâsîlerin de mezhep siyasetinde rahatladığını ve Sünnîleri açıktan desteklemeye başladıklarının bir göstergesidir.

Aynı yıl içerisinde Hanbelîler ile Şâfiîler de karşı karşıya gelmiştir. Sadece Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin aktardığı hadisenin çıkış sebebi bilinmemektedir. 25 Rebûlâhir 458/26 Mart 1066 tarihinde çarpışmalar meydana gelmiştir¹⁵⁶¹. Maalesef müellifin olaya dair verdiği malumat bu kadardır. Devamında herhangi bir bilgi verilmediği için olayın detaylarına vâkıf değiliz.

Şâfiî-Eş'arî âlim el-Kiyâ el-Herrâsî, 13 Safer 461/12 Aralık 1068 Cuma günü verdiği vaaz sırasında Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin üstünlüklerinden bahsedip Ashâbü'l-hadîsi yani Hanbelîleri de Müşebbihe olduklarını zikrettiği için kavga çıkmıştır. Hanbelîler, el-Kiyâ'nın Mansûr Camii'ndeki kürsünü kırmış, onu taşlanmış ve vaaz vermesini

¹⁵⁵⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 94.

¹⁵⁶⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 95; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 7; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 207; Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, s.105.

¹⁵⁶¹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 185.

engellemiştir. el-Kiyâ'nın hadiseye müsebbip olmasından dolayı vâizlikten alınmış ve yerine İbn Sukkere el-Hâşimî tayin edilmiştir¹⁵⁶².

Alp Arslan döneminde daha önce Büveyhîler ve Sultan Tuğrul Bey devirlerinde görülmemiş bir hadise de yaşanmıştır. Rebûlâhir 461/Ocak-Şubat 1069 tarihinde vuku bulan olayda Hanbelîler dönemin önemli Hanbelî âlimlerinden Ebü'l-Vefâ İbn Akîl ismiyle marûf Ebü'l-Vefâ Ali b. Akîl el-Bağdâdî'yi Mu'tezilîlikle itham etmişlerdir¹⁵⁶³. İbn Akîl'in Mu'tezilî âlim Ebû Ali b. el-Velîd ile sık sık görüşmesi, ondan kelâm dersleri alması ve bazı çalışmalarında Mu'tezilî usulünü kullanması, Hanbelîlerin tepkisine neden olmuştur. Mihne döneminde Mu'tezilîlerin kendilerine karşı tutumunun etkisiyle bu duruma oldukça sinirlen Hanbelîler, İbn Akîl'i cezalandırmak istemişlerdir. Hanbelîlerin lideri Şerîf Ebû Ca'fer b. Ebî Mûsâ el-Hâşimî, Mu'tezilîler ile yakın ilişkilerini ve bazı çalışmalarında Mu'tezilî usulünü kullanmasını gerekçe göstererek onun öldürülmesine dair fetva vermiştir¹⁵⁶⁴. Bunun üzerine Hanbelîler, Mu'tezile'yi üstün gösterdiği iddiasıyla İbn Akîl'in kitaplarına saldırmışlar ve kendisine eziyet etmişlerdir. İbn Akîl yapılan saldırılardan canını zor kurtarmıştır. Öte yandan hadiseler sırasında Hanbelîlerden bir kısmı da zarar görmüştür¹⁵⁶⁵.

Ebü'l-Vefâ İbn Akîl aleyhindeki faaliyetlerin dört yıl boyunca sürdüğü anlaşılmaktadır. Ancak bu süre zarfında yaşanan gelişmeler kaynaklara yansımamıştır. İbnü'l-Esîr, onun Hanbelîler tarafından öldürülmek istendiğini ve bu yüzden iki yıl boyunca Bâbü'l-Merâtib'de saklandığını belirtmektedir¹⁵⁶⁶. Kendisine karşı yürütülen faaliyetlerden dolayı ölüm korkusu yaşayan İbn Akîl, Selçukluların koruması altında muhtemelen dört yıl boyunca saklandıktan sonra kendisine karşı sürdürülen baskılara son vermek için ortaya çıkmıştır. 8 Muharrem 465/24 Eylül 1072 tarihinde Bağdâd'ın doğu yakasındaki Nehrü'l-Mu'allâ'da bulunan Ebû Ca'fer

¹⁵⁶² İbnü'l-Bennâ el-Bağdâdî, *et-Târih*, III, 14-15; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 47; Renterghem, *Les élites bagdadiennes au temps des Seldjoukides*, I, 344.

¹⁵⁶³ İbnü'l-Esîr, İbn Akîl'in gençlik yıllarında Mu'tezile ile meşgul olduğunu ve Ebû Ali b. el-Velîd'den Mu'tezile mezhebinin esaslarını okuduğunu zikrederek Hanbelîlerin kendisine düşman olmasını bunlara bağlamaktadır (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 648; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 445).

¹⁵⁶⁴ S. Kara, Şerîf Ebû Ca'fer'in İbn Akîl'in öldürülmesi için verdiği fetvada sadece Mu'tezilîler ile ilişkisinin etkili olmadığını, aynı zamanda Hallâc-ı Mansûr'u da aklamasının fetvanın çıkarılmasında payı olduğunu belirtmektedir (*Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, s.319).

¹⁵⁶⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 113; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 648; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 445; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 211; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 19; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 215; Yavuz, "İbn Akîl, Ebü'l-Vefâ", s.301; Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, s.319.

¹⁵⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 648; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 445.

Camii'nde kalabalık bir cemaatin huzurunda Hallâc-ı Mansûr ve i'tizâlî görüşlerinden dolayı tövbe etmiştir¹⁵⁶⁷. Ardından 11 Muharrem 465/27 Eylül 1072 tarihinde beraberinde bir grup Hanbelî ile Hilâfet Dîvânı'na getirilmiştir. Burada bu kez Halife el-Kâ'im Biemrillâh'ın huzurunda sorgulanmıştır. Ebû Ca'fer Camii'nde verdiği taahhüdü tekrarlamak suretiyle tövbesini yinelemiştir¹⁵⁶⁸. Ebü'l-Vefâ İbn Akîl, Dârü'l-Hilâfe'deki sorgusundan sonra Şerîf Ebû Ca'fer b. Ebî Mûsâ el-Hâşimî'nin evine girmiştir. Burada ondan da özür dileyerek onunla da barışmıştır. Böylece dört yıl süren baskıdan kurtularak halkın arasında rahat bir şekilde dolaşmaya başlamıştır¹⁵⁶⁹.

4.2.3. Sultan Melikşâh

Sultan Melikşâh'ın saltanatının hemen ilk aylarında Bağdâd'da bir Şîi-Sünnî çatışması yaşanmıştır. Şabân 465/Nisan-Mayıs 1073 tarihinde Kerh sakinlerine karşı birleşen Bâbü'l-Basra ve Nehrü'l-Kallâ'in ahalileri arasında bilmediğimiz sebepten dolayı çatışmalar meydana gelmiştir. Olaylar nedeniyle her iki taraftan da birçok kişi hayatını kaybetmiştir. Ayrıca Kerh Mahallesi'nin büyük bir kısmı da yanmıştır¹⁵⁷⁰. Bunun üzerine Bağdâd Şahnesi Sa'dü'd-devle Gevherâyîn¹⁵⁷¹, gelişmelerden sorumlu tuttuğu Bâbü'l-Basra ve Nehrü'l-Kallâ'in ahalilerinin mallarına el koymuştur¹⁵⁷². Tuğrul Bey'in Kerh ahalisinin korunmasına yönelik evvelden vermiş olduğu emrinden dolayı şahnenin Bâbü'l-Basra ve Nehrü'l-Kallâ'in ahalilerini cezalandırmış olabileceği akıllara gelmektedir.

¹⁵⁶⁷ Yavuz, "İbn Akîl, Ebü'l-Vefâ", s.302.

¹⁵⁶⁸ İbn Kesîr, İbn Akîl'in Dârü'l-Hilâfe'deki sorgusuna dair şu detayları vermektedir: "Bu senenin Muharrem ayının 11'de Perşembe günü Ebü'l-Vefa b. Muhammed b. Akîl el-Akîlî el-Hanbelî dîvâna getirildi. Mu'tezilîlikten tövbe ettiğini, Hallâc-ı Mansûr'un hak ve hayır ehli kimselerden olduğuna dair inancından ve bu hususta yazdığı cüzden vazgeçtiğini, Hallâc-ı Mansûr'un kendi çağının âlimlerinin zındıklığına dair icmâ sebebiyle öldürüldüğünü, bu icmâ yapan âlimlerin onu öldürmek ve onu zındıklıkla suçlama hususunda isabetli olduklarını ve Hallâc'ın hatalı olduğunu beyan eden bir yazı yazdı. Oradaki kâtiplerden bir topluluğu bu yazıya şahit tuttu" (İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 37; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 226).

¹⁵⁶⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 143-144; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 259-260; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 37; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 226; Yavuz, "İbn Akîl, Ebü'l-Vefâ", s.302. Her ne kadar tövbe etmişse de İbn Akîl'in görüşlerinden vazgeçmediğine dair kanaatler bulunmaktadır (Yavuz, aynı yer).

¹⁵⁷⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 145; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 38; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 227.

¹⁵⁷¹ İbnü'l-Cevzî (*el-Muntazam*, XVI, 147) "şahne", İbn Kesîr (*el-Bidâye*, XVI, 38; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 227) ise "mütevelli" olarak vermektedir. Hadisenin Bağdâd'da meydana gelmiş olmasından dolayı "Bağdâd şahnesi" şeklinde aktarmayı uygun gördük. Şahnenin ismi kaynaklarda verilmemekle birlikte, bu dönemde Sa'dü'd-devle Gevherâyîn'in şahnelik görevini yürüttüğü anlaşılmaktadır. Bkz. Usta, "Ünlü Selçuklu Kumandanı Sadüddeve Gevherayîn", s.101-102.

¹⁵⁷² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 146-147; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 38; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 227-228.

İbnü'l-Cevzî'nin kaydına göre 24 Rebûlâhir 465/7 Ocak 1073 tarihinde vefat eden Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Muhammed el-Hâşimî el-Bağdâdî ed-Dellâl isimli muhaddisin cenazesi Kerh Mahallesi bulunan Bâbü'd-Deyr Mezarlığı'na¹⁵⁷³ defnedilmek üzere mahalleden geçirildiği esnada büyük bir fitne meydana gelmiştir. Müellif, olayın nedenini aktarmamakla birlikte aktarımı sırasında “fitne” kelimesini kullanması ve muhataplardan birinin Kerh sakinlerinden olması, vakanın mezhep çatışması olma ihtimalini akıllara getirmektedir. Nehru Tâbek ahalisinden olan muhaddis, muhtemelen Sünnî'ydi. Zira İbnü'l-Cevzî, onun Ebû Bekr b. Beşşâr ve ed-Dârekutnî gibi Sünnî âlimlerden hadis dinlediğini belirtmektedir¹⁵⁷⁴.

Ertesi yılda Şabân 466/Nisan 1074 tarihinde Kerh ve Nehrü'l-Kallâ'ın mahalleleri sakinleri arasında bilinmeyen bir sebepten dolayı tekrar fitne meydana gelmiştir. Hadisenin gelişimine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak aktarılan bilgilerde her iki mahallenin sakinleri, Bağdâd şahnesine hakaretler ederek onun taklidini yapmışlardır. Bunun üzerine şahne söz konusu mahallelere giderek sakinlerinin bir kısmını öldürmüş ve mahalleleri de ateşe vermiştir¹⁵⁷⁵. Bununla birlikte adı geçen yerlerin halkının neden şahneye karşı bir tavır aldıkları bilinmemektedir. Önceki yıl yaşanan çatışmalardan sonra Nehrü'l-Kallâ'ın ahalisinin şahne tarafından cezalandırılmış olması ya da şahnenin hoşla gitmeyene uygulamaları, onların tavırlarının sebebi olarak düşünülebilir. Ancak Kerh ahalisinin neden benzer tutumda olduğu anlaşılamamaktadır.

Melikşâh döneminde Bağdâd'da yaşanan en önemli gelişmelerin başında Şâfiî-Eş'arîler¹⁵⁷⁶ ile Hanbelîler arasında yaşanan çatışmalardır. Filhakika aralarındaki mücadele eskiye dayanan söz konusu tarafların bu dönemde oldukça ciddi bir şekilde karşı karşıya geldikleri görülmektedir. Hadiseleri aktaran bazı müelliflerin kendi mezhebî kimliklerine göre isimlendirdikleri olaylar silsilesi “İbnü'l-Kuşeyrî/el-

¹⁵⁷³ Bkz. Dündar, 4/10. *Yüzyılda Bağdat*, s.171-172.

¹⁵⁷⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 148. Mezkûr kişi hakkında ayrıca bkz. ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXI, 166.

¹⁵⁷⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 157. Kaynağımız şahnenin ismini vermemektedir. Sa'dü'd-devle Gevherâyîn, 17 Safer 466/22 Ekim 1073 tarihinde Bağdâd'dan ayrılmıştır. Onun ardından şahnelik görevine tayin edilen kişinin ismi ise bilinmemektedir (Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, s.120, n.611-612).

¹⁵⁷⁶ İbnü'l-Cevzî, İbnü'l-Esîr ve İbn Kesîr “Eş'arîler” olarak verirken, Sibt İbnü'l-Cevzî “Şâfiîler” şeklinde kaydetmiştir (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 181; Türkçe trc. *el-Muntazam fî târihi'l-ümmem'de Selçuklular*, s.120; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 261; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 102; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 326; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.215; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 59; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 240). Amelde Şâfiî olanların itikâdda da Eş'arî inancında ve olayların detaylarında da görüleceği üzere dönemin diğer Şâfiî âlimlerin de müdahil olmalarından ötürü, “Şâfiî-Eş'arî” şeklinde vermeyi uygun gördük.

Kuşeyrî Fitnessi”¹⁵⁷⁷ veya “Hanbelî Fitnessi (*Fitnetu'l-Hanâbile*)”¹⁵⁷⁸ şeklinde aktarılmaktadır. Çatışmaların müsebbibi meşhur mutasavvıf Abdülkerîm el-Kuşeyrî'nin oğlu Ebû Nasr Abdürrahîm el-Kuşeyrî (öl. 514/1120) 469/1077 yılında hacca gitmek¹⁵⁷⁹ amacıyla yolda olduğu sırada Bağdâd'a da uğramıştır. Hanbelî tarihçi İbnü'l-Cevzî, onun Vezir Nizâmü'l-mülk tarafından gönderilmesini, Hanbelîlerin kendilerine yapılmış bir hakaret olarak algıladıklarını belirtmektedir. Dolayısıyla müellif tarafından İbnü'l-Kuşeyrî'nin bilinçli bir şekilde gönderildiği ima edilmektedir. Hatta onun için “ahlâksız biri” ifadesini kullanmaktadır¹⁵⁸⁰. İbnü'l-Kuşeyrî, Bağdâd'da kaldığı süre zarfında Şevvâl 469/Nisan-Mayıs 1077 içerisinde Nizâmiyye Medresesi ile Şeyhü's-şüyüh Ribâtı'nda halka vaazlar vermiştir.

¹⁵⁷⁷ Hanbelî müellifler İbnü'l-Cevzî “el-Kuşeyrî Fitnessi” ve İbn Receb “İbnü'l-Kuşeyrî Fitnessi” şeklinde zikretmektedirler (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 211; İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ tabakâti'l-Hanâbile*, I, 39). Öte yandan A. Ocak ve S. Kara da “Ebû Nasr el-Kuşeyrî Fitnessi” olarak bilindiğini kaydetmişlerdir (Ocak, *Selçuklular Dini Siyaseti*, s.97; Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, s.303).

¹⁵⁷⁸ Şâfiî-Eş'arî müellif es-Subkî'nin bu şekilde isimlendirdiği görülmektedir (*Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, VII, 162).

¹⁵⁷⁹ Olayların hacca gidiş veya dönüş sırasında gerçekleştiğine dair iki ayrı görüş bulunmaktadır. İbnü'l-Esîr ve el-Bundârî, hacca gidiş sırasında Bağdâd'a uğradığını belirtmektedir (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 261; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 102; el-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s.53). İbnü'l-Cevzî, Sibt İbnü'l-Cevzî ve İbn Kesîr, hacca gidiş mi veya dönüş sırasında mı Bağdâd'a uğradığı yönünde bilgi vermemektedirler. Ancak olayların Şevvâl ayında yaşandığını aktarmaları (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 181; Türkçe trc. *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.120; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 326; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 59; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 240) ve Sibt İbnü'l-Cevzî'nin İbnü'l-Kuşeyrî'nin hacca gitmek için Bağdâd'dan ayrılması ile olayların sona erdiğini belirtmesi (*Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 330), onun hacca gidiş sırasında Bağdâd'a uğradığını göstermektedir. M. Ş. [Yaltkaya], İbnü'l-Kuşeyrî'nin hacdan döndüğü esnada Bağdâd'da geldiğini (“Selçukîler Devrinde Mezâhib”, s.112); S. Kara, her iki müellifte de açık bir şekilde zikredildiğini belirterek el-Huseybî (ki bu isim hatalıdır, doğrusu el-Musannif lakabıyla meşhur Ebû Bekr b. el-Hidâyetillâh el-Hüseynî'dir) ve es-Süyûtî'yi referans göstermek suretiyle bir hac dönüşü sırasında Bağdâd'da uğradığını ifade etmektedir (*Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, s.295). Kara'nın kullandığı es-Süyûtî neşrinde köşeli parantez içerisinde muhtemelen nâşirin eklediği “حاجاً” ibaresi bulunmaktadır (*Târihu'l-hulefâ'/Abdülhamîd*, s.424). Ancak eserin tarafımızdan kullanılan neşrinde (es-Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ'*, s.651) ve İngilizce tercümesinde (*History of the Caliphs*, s.444) bu kelime yer almamaktadır. el-Musannif ise onun iki defa Bağdâd'a gittiği -yılları vermeden aktarmaktadır. Onun ilkinde hacca giderken Bağdâd'a uğradığını ve Nizâmiyye Medresesi'nde vaaz verdiğini; ikinci defa hacdan dönerden de Bağdâd'a geldiğini ve Hanbelîler ile çatışmaların bu dönemde yaşandığını aktarmaktadır (el-Musannif, *Tabakâtü's-Şâfi'îyye*, s.200). el-İsnevî de aynı bilgileri aktarmaktadır (*Tabakâtü's-Şâfi'îyye*, II, 303). Görüldüğü üzere S. Kara'nın belirttiği şekilde her iki kaynaktan da açık ifadeler yer almamaktadır. Livnat Holtzman ise İbnü'l-Kuşeyrî'nin ikinci defa hacdan döndüğü sırada olayların başladığını zikretmektedir (“The miḥna of Ibn 'Aqîl (d. 513/1119) and The fitnat Ibn al-Qushayrî (d. 514/1120)”, *The Oxford Handbook of Islamic Theology*, ed. Sabine Schmidtke, Oxford 2016, s.672).

¹⁵⁸⁰ L. Holtzman, Hanbelî kaynakları şeklinde ifade ettiği İbnü'l-Cevzî'ye atfen İbnü'l-Kuşeyrî'nin Vezir Nizâmü'l-mülk tarafından planlanarak Bağdâd'a gönderildiğini zikretmektedir (“The miḥna of Ibn 'Aqîl (d. 513/1119) and The fitnat Ibn al-Qushayrî (d. 514/1120)”, s.670). Ancak *el-Muntazam*'ın referans gösterdiği sayfalarda söz konusu iddianın yer almadığı görülmektedir (bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 181). İlerleyen sayfalarda 475/1083 yılında Şerîf Ebü'l-Kâsım el-Bekrî el-Mağribî'nin müsebbibi olduğu olayların aktarıldığı sırada İbnü'l-Kuşeyrî'ye de değinilmekte ve burada onun Nizâmü'l-mülk tarafından gönderildiği zikredilmektedir (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 224).

Toplantılar esnasında Eş‘arîlik ile onun üstünlüğünden bahsedip *Kur‘ân-ı Kerîm* âyetlerini delil göstermek suretiyle Hanbelîlerin Mücessime olduğunu iddia ederek aleyhlerinde konuşmuştur. İbnü‘l-Kuşeyrî, eleştirileri üzerine Hanbelîler tarafından kınanmıştır. Sonrasında Bağdâdlı Şâfiîlerin lideri Ebû İshâk eş-Şîrâzî başta olmak üzere Ebû Sa‘d es-Sûfi¹⁵⁸¹ ve Eş‘arî mezhebine mensup çok sayıda kişinin de İbnü‘l-Kuşeyrî‘yi desteklemesi üzerine, Hanbelîler onlara karşı cephe almışlardır. Bunun üzerine Şâfiî-Eş‘arîler ile Hanbelîler arasındaki sürtüşmeler başlamıştır. İlk olarak Hanbelîler sokaklara çıkıp muhataplarına küfürler savurarak kendilerine karşı söylenenleri protesto etmişlerdir. Gelişmelerden korktukları anlaşılan Şâfiî-Eş‘arîler de Hanbelîlere göre sayıca az olmalarından dolayı Büyük Selçuklu veziri Nizâmü‘l-mülk‘ten yardım istemişlerdir¹⁵⁸².

Burada tarihî kaynakların çatışmaların çıkışı noktasına dair yaklaşımı dikkat çekicidir. Şâfiî-Eş‘arî müellif İbnü‘l-Esîr, İbnü‘l-Kuşeyrî‘nin Eş‘arîliğin üstünlüğünü anlatması üzerine Hanbelîlerin olay çıkardıklarını aktarmaktadır¹⁵⁸³. Onun burada İbnü‘l-Kuşeyrî‘yi masum gösterme çabasında olduğu ve Hanbelîleri suçladığı görülmektedir. Bununla birlikte bir diğer Şâfiî-Eş‘arî yazar İbn Kesîr ise hadiselerin sebebini yukarı aktardığımız şekilde zikretmektedir¹⁵⁸⁴. Hanbelî müellif İbnü‘l-Cevzî, olayların müsebbibi olarak yukarıda ifade edilen İbnü‘l-Kuşeyrî‘nin vaazında sarf ettiği sözleri gösterirken ilk olarak saldırıyı kimlerin gerçekleştirdiğini belirtmemiş, muhtemelen Hanbelîler hakkında olumsuz bir izlenim oluşmasını istememiştir¹⁵⁸⁵. İbnü‘l-Cevzî‘nin torunu Sibt İbnü‘l-Cevzî ise olayların çıkış noktası hususunda dedesi ile aynı fikirde olmakla birlikte saldırıların evvelâ Hanbelîler tarafından yapıldığını ifade etmektedir¹⁵⁸⁶.

¹⁵⁸¹ İbnü‘l-Esîr, “Şeyhü‘ş-şüyûh” unvanı ile kaydettiği bir zevatın da İbnü‘l-Kuşeyrî‘yi desteklediğini belirtmektedir (İbnü‘l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 262; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 102). Bu kişi, Ebû Sa‘d es-Sûfi olmalıdır. Bkz. İbnü‘l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 211; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 63.

¹⁵⁸² İbnü‘l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 181; Türkçe trc. *el-Muntazam fî târihi‘l-ümem‘de Selçuklular*, s.120; İbnü‘l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 261-262; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 102; el-Bundârî, *Zübdetü‘n-Nusra*, s.53; Sibt İbnü‘l-Cevzî, *Mir‘âtü‘z-zamân*, XIX, 326; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.215; en-Nüveyrî, *Nihâyetü‘l-ereb*, XXIII, 140; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 59; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 240; es-Süyûtî, *Târihu‘l-hulefâ‘*, s.651; İbnü‘l-İmâd, *Şezerâtü‘z-zeheb*, V, 278; Ocak, *Selçuklular Dinî Siyaseti*, s.97-98; Holtzman, “The miḥna of Ibn ‘Aqîl (d. 513/1119) and The fitnat Ibn al-Qushayrî (d. 514/1120)”, s.670-671; Baran, *Büyük Selçuklu ve Eyyübiler‘de Siyaset Eksenli Sünni Faaliyetler*, s.169.

¹⁵⁸³ İbnü‘l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 261; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 102.

¹⁵⁸⁴ İbn Kesîr *el-Bidâye*, XVI, 59; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 240.

¹⁵⁸⁵ İbnü‘l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 181.

¹⁵⁸⁶ Sibt İbnü‘l-Cevzî, *Mir‘âtü‘z-zamân*, XIX, 326; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.215.

İbnü'l-Cevzî ile Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin kayıtlarında İbnü'l-Kuşeyrî'nin vaaz verdiği günlerde meclise gelen bir grup Yahudi ve Hristiyan'ın para ve mal karşılığında Müslüman oldukları ve sonrasında da kendilerine hil'at giydirilerek atlarla şehirde dolaştırıldıkları yer almaktadır. Ayrıca, halkın (muhtemelen Hanbelîler) bunların gerçek inanç ve imanla değil de rüşvetle İslâmiyet'e girdiklerini belirterek onlara karşı çıktıklarını ifade etmişlerdir¹⁵⁸⁷.

Hanbelîlerin protestolarının ardından artan düşmanca tavırları hasebiyle Ebû İshâk eş-Şîrâzî¹⁵⁸⁸ kendileri ile aynı mezhepten olan Nizâmü'l-mülk'e mektup yazarak hem muhataplarını şikâyet etmiş hem de kendilerini koruması için ondan yardım istemiştir. Selçuklu veziri de mevkidaşı Fahrü'd-devle İbn Cehîr'e mektup göndererek yaşanan olayları yadırgadığını ve Hanbelîlerin diğer mezhep mensuplarına karşı saldırılarına sinirlendiğini ve Nizâmiyye Medresesi'nin bu tarz olaylarla alınmasından rahatsız olduğunu belirtmiştir. Ayrıca sorunu nihayete erdirmeleri için bir grup insanı Bağdâd'da göndermiştir¹⁵⁸⁹.

Diğer taraftan dönemin Bağdâd şahnesi es-Salâr el-Fârûkî muhtemelen Nizâmü'l-mülk'ün gözüne girebilmek¹⁵⁹⁰ için Rusâfe'de ikamet eden Halife el-Muktedî'nin akrabası Hanbelî âlim Şerîf Ebû Ca'fer b. Ebî Mûsâ el-Hâşimî'ye karşı bir tavır almıştır. İbnü'l-Kuşeyrî de güç aldığı Şahne el-Fârûkî ile Cuma namazını kılmak amacıyla Rusâfe Camii'ne gitmek istemiş, bunu haber alan Şerîf Ebû Ca'fer de korkuya kapılıp onları şikâyet etmek amacıyla Dârü'l-Hilâfe'ye sığınmıştır. O, evvelâ birkaç gün Bâbü'l-Merâtib'de ikamet etmiş, sonrasında ise âdet edindiği üzere Bâbü'n-Nûbî'nin karşısındaki mescidine giderek burada kalmaya başlamıştır¹⁵⁹¹.

¹⁵⁸⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 181; Türkçe trc. *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.120; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 326; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.215.

¹⁵⁸⁸ İbn Kesîr'e göre Nizâmü'l-mülk'e iki mektup gönderilmiştir. İlki eş-Şîrâzî, ikincisi de eş-Şîrâzî ve Ebû Bekr eş-Şâşî tarafından kaleme alınmıştır (İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 60; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 240).

¹⁵⁸⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 181-182; Türkçe trc. *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.120; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 326-327; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.215; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 60; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 240; Baran, *Büyük Selçuklu ve Eyyübîler'de Siyaset Eksenli Sünni Faaliyetler*, s.170.

¹⁵⁹⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, şahnenin Nizâmü'l-mülk'e hizmet etmek için Ebû Ca'fer'e karşı bir tavır sergilemeye başladığını belirtmektedir (*Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 326; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.215). Ancak muhtemelen şahnenin amacı, Nizâmü'l-mülk'ün gözüne girmek istemekten başka bir şey değildir.

¹⁵⁹¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 182; Türkçe trc. *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.121; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 326; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.215; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 59-60; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 240.

Böylece şahnenin de desteğini arkasına alan İbnü'l-Kuşeyrî faaliyetlerine devam etmiştir. Vaaz verdiği bir gün yeni Müslüman olan bir Yahudi şehirde dolaştırıldığı sırada, beraberindekilerle Şerîf Ebû Ca'fer b. Ebî Mûsâ el-Hâşimî'nin Bâbü'n-Nübî'deki mescidine saldırmıştır. Bunun üzerine o da çatıya ile kapıya adamlarını yerleştirerek güvenlik önlemleri almıştır. Şâfiî-Eş'arîler, mescidin önüne geldiklerinde Hanbelîler onlara çatıdan tuğlalar atmaya başlamışlardır. Sonrasında tuğlaların isabet ettiği saldırganların arasında bulunan Sûku's-Sülâsâ Mahallesi'nden bir terzi ölmüş ve bazıları da yaralanmış; nihayetinde buradan kaçarak Nizâmiyye Medresesi'ne sığınmışlardır¹⁵⁹². İbnü'l-Esîr ve el-Bundârî'nin kaydına göre harekete geçen Hanbelîler, medresenin bulunduğu sokağa saldırarak burada pek çok Şâfiî-Eş'arî mensubunu öldürmüşlerdir¹⁵⁹³.

Bu hadiselerden sonra Şâfiî-Eş'arîler, Bâbü'n-Nübî'de toplanıp Hanbelîlere yakınlık göstermekle suçladıkları Halife el-Muktedî Biemrillâh'a karşı “el-Müstansır yâ Mansûr”¹⁵⁹⁴ şeklinde slogan atmak suretiyle Fâtimî Halifesi el-Müstansır Billâh lehine bağırılmışlardır. Burada Fâtimîler adının zikredilmesi oldukça ilginçtir. Ancak söz konusu tavır, slogan sahiplerinin Bağdâd'a Fâtimîlerin hâkim olmalarını veya onlardan yardım bekledikleri manasına gelmemektedir. Halife el-Muktedî'yi Hanbelî yanlısı olarak gördükleri için muhtemelen daha etkili bir tepki olabileceğini düşüncülerinden dolayı bu şekilde davranmışlardır. Öte yandan Şerîf Ebû Ca'fer b. Ebî Mûsâ el-Hâşimî de korunması amacıyla Dârü'l-Hilâfe'ye alınmıştır. Büyük saygı gösterilmek suretiyle bir müddet burada gözaltında tutulmuştur¹⁵⁹⁵. Ancak burada olumsuz manada bir gözaltına alınma olmadığı, hadiselerden dolayı kendisine bir zarar gelmesini engellenmek istendiği anlaşılmalıdır. Öte yandan onun sarayda koruma altına alınması, Şâfiî-Eş'arîlerin eleştirilerinde haklı olduklarını göstermektedir.

¹⁵⁹² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 181-182; Türkçe trc. *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.121; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 326-327; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.215-216; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 60; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 240.

¹⁵⁹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 261-262; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 102; el-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s.53.

¹⁵⁹⁴ L. Holtzman bu sloganı, el-Müstansır Billâh'tan yardım çağrısı olarak algılamıştır (“The miḥna of Ibn ‘Aqîl (d. 513/1119) and The fitnat Ibn al-Qushayrî (d. 514/1120)”, s.672). Sibt İbnü'l-Cevzî'nin mütercimi A. Sevim ise bu sloganı “Ey Hanbelîleri destekleyen ve böylece, zafer ve başarı kazanan Halife el-Muktedî” şeklindeki açıklamaktadır (Sibt İbnü'l-Cevzî, *Selçuklular*, s.216, n.284).

¹⁵⁹⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 182; Türkçe trc. *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.121; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 327; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.216; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 70; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 246. İbnü'l-Cevzî, Hilâfet Dîvânı'nın Hanbelîlere yakınlık göstermesinden dolayı suçlandığını belirtmektedir.

Sıbt İbnü'l-Cevzî, Şerîf Ebû Ca'fer b. Ebî Mûsâ el-Hâşimî'nin koruma altına alınmasından sonra olayların durdurulduğunu belirtmesine rağmen aşağıda da aktarılacağı üzere mücadele devam etmiştir. Nitekim bu kez âlimlerin hadiselere müdahil olduğu görülmektedir. Hanbelîlerin taşkın hareketleri ve halifelik tarafından desteklenmesine oldukça sinirlenen Ebû İshâk eş-Şîrâzî, taraftarlarını toplayıp Bağdâd'dan ayrılmaya karar vermiş ve Bâbü't-Tâk'a giderek burada yolculuk hazırlıklarına başlamıştır. Herhâlde Selçuklu veziri Nizâmü'l-mülk'ten gelebilecek tepkilerden çekinen Halife el-Muktedî, kararından vazgeçirmek için aralarında Ebû Bekr eş-Şâşî'nin de olduğu bazı fakihleri eş-Şîrâzî'ye göndermiştir. Diğer taraftan eş-Şîrâzî başta olmak üzere İbnü'l-Kuşeyrî, Ebû Sa'd es-Sûfî ve Şerîf Ebû Ca'fer b. Ebî Mûsâ el-Hâşimî'yi dîvâna davet etmiştir. Burada taraflar arasında yapılan görüşmelerin ardından anlaşmazlık sona erdirilmiştir. İbnü'l-Kuşeyrî'ye haftada iki ya da üç gün Kasr Camii'nde vaaz vermesine izin verilmiştir¹⁵⁹⁶. Öte yandan böylece eş-Şîrâzî de ikna edilerek Bağdâd'da kalması sağlanmıştır. Her ne kadar bir anlaşma sağlanmışsa da bunun geçici bir durum olduğu anlaşılmaktadır.

İbnü'l-Kuşeyrî de tekrardan vaaz vermeye başlamıştır. 22 Zilkade 469/17 Haziran 1077 Cuma günü Kasr Camii'nde vaaz vermeye gitmiştir. Halkın olası saldırılara karşı Halife el-Muktedî tarafından tedbir olması amacıyla muhafız birliği gönderilmiştir. İbnü'l-Kuşeyrî, konuşmasına başladığı sırada yine Eş'arîlerin lehine sözler sarf etmiştir. Bunun üzerine âmâ bir adam ona karşı gelerek *Kur'ân-ı Kerîm*'den şu âyetlerin bir kısmını okumuştur: “Allah, Mûsâ ile de doğrudan konuştu” (Nîsâ sûresi, 164. âyet), “O gün işin dehşetinden baldırlar açılır” (Kalem sûresi, 42. âyet), “Ancak azamet ve ikram sahibi Rabbinin varlığı bâkidir” (Rahmân sûresi, 27. âyet). İbnü'l-Kuşeyrî de onu Halife'nin veziri Fahrü'd-devle İbn Cehîr'e şikâyet etmiş ve bunun üzerine âmâ da tutuklanmıştır¹⁵⁹⁷.

Âlimler arasında söz konusu mevzular yaşanırken Bağdâd sokaklarında ise çatışmalar devam etmiştir. Görünüşe göre olayların daha da büyümesi üzerine Muharrem 470/Temmuz-Ağustos 1077 tarihinde Ebû İshâk eş-Şîrâzî, Vezir Fahrü'd-devle İbn Cehîr ve oğlu Amîdü'd-devle Ebû Mansûr'a birer mektup göndermiştir. Vezire özetle sayıca kendilerinden fazla olan Hanbelîlerin karışıklıklara sebep

¹⁵⁹⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 182; Türkçe trc. *el-Muntazam fi târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.121; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 327; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.216; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 60; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 240.

¹⁵⁹⁷ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 327; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.216.

olduklarını, Şâfiîler ile Hanefîlere karşı kanlarını helal görece kadar kötü niyet beslediklerini belirterek onları durdurmaları için gerekli önlemlerin alınmasını istemiş ve ayrıca tehditkâr ifadelerle sitemlerini de bildirmiştir. Diğer taraftan vezirin şahsında Abbâsî Hilâfeti'nin Hanbelîlere destek olduğunu da ifade etmiştir. Amîdü'd-devle Ebû Mansûr'a da benzer içerikli bir mektup göndermiştir¹⁵⁹⁸.

Halife, Şâfiî-Eş'arîlerin hâmisî Vezir Nizâmü'l-mülk'e kendi aleyhinde sözler söyleme ihtimalinden korkarak endişeye kapılmıştır. Bunun üzerine vezirine çatışmaları bitirecek bir çözüm yolu bulmasını emretmiştir. Fahrü'd-devle de Ebû Abdullah Muhammed b. Cerde aracılığıyla olayların baş aktörleri Şerîf Ebû Ca'fer b. Ebî Mûsâ el-Hâşimî, Ebû İshâk eş-Şîrâzî, İbnü'l-Kuşeyrî ve Ebû Sa'd es-Sûfî'yi dîvâna davet etmiştir. Mezkûr şahıslar, dîvânda toplandığında vezir, Ebû Ca'fer'e Halife'nin yaşananlardan dolayı üzgün olduğunu ve muhataplarının kendisinden özür dileyebileceklerini belirtmiştir. Sonrasında onların Ebû Ca'fer'e yaklaşmasını emretmiş, bunun üzerine yerinden kalkan eş-Şîrâzî, ona doğru yürümüştür. Ardından fıkıh usûlü kitaplarını göstererek kendisinin de Eş'arîliğin aksine fikirler beyan ettiğini söylemiş ve Ebû Ca'fer'in başını öperek ona saygını göstermiştir. Bunun üzerine o da muhatabını Nizâmîyye Medresesi'nde görev yapmadan önce fikirlerini tam olarak belirtmemekle ve Nizâmü'l-mülk'ün desteğini almasıyla birlikte esas fikirlerini ortaya çıkarmakla itham etmiştir. Bu diyalogdan sonra Ebû Sa'd es-Sûfî, ayağa kalıp önce Şerîf Ebû Ca'fer'in elini öpmüştür. Şerîf Ebû Ca'fer de fıkıh usûlü bilgisi olmadığı hâlde fakihlerle dost olması hasebiyle onlardan duyduğu mevzuları yorumladığını belirterek onu eleştirmiş ve neden karışıklık çıkardığını sormuştur. Son olarak İbnü'l-Kuşeyrî ayağa kalktığında, Şerîf Ebû Ca'fer onun kim olduğunu sormuş, İbnü'l-Kuşeyrî olduğu söylenince karşıt görüşlü olmasına rağmen fikirlerini açık bir şekilde söylediği için övülebilecek bir kişi olduğunu, eş-Şîrâzî ve Ebû Sa'd gibi riyakâr davranmadığını söylemiştir. Bu konuşmaların ardından Vezir Fahrü'd-devle'ye dönen Şerîf Ebû Ca'fer şunları söylemiştir:

“Aramızda ne barışı yapacağız ki? Ancak barış, iki hasım arasındaki velâyet, borç, miras paylaşımı veya bir mülk anlaşmazlığı dolayısıyla yapılır. Bu topluluk bizim kâfir olduğumuzu iddia ediyor. Biz de bizim gibi inanmayanların kâfir olduğuna inanıyoruz. Bu İmam [Halife el-Muktedî] Müslümanların

¹⁵⁹⁸ Mektubun detayları için bkz. Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 327-328; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.216-217. Ayrıca bkz. Ocak, *Selçuklular Dinî Siyaseti*, s.100-101; Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, s.301.

koruyucusudur. Dedesi el-Kâdir ve babası el-Kâ'im¹⁵⁹⁹, insanlar için bir itikâd ortaya koymuşlardır. Bu onların dîvânlarında okunmuştur. Onların bu inançları, Horâsânîlar ve Hacılar aracılığı ile Horâsân'ın muhtelif yerlerine taşınmıştır. Biz de onların itikâdındayız"¹⁶⁰⁰.

Her ne kadar Şerîf Ebû Ca'fer'in ağzından bu sözler çıkmışsa da toplantıdan sonra taraflar arasında barış sağlanmıştır. Ancak Hanbelî kaynakları, eş-Şîrâzî'nin Şerîf Ebû Ca'fer'den özür dilediğini ve sonrasında Eş'arî görüşlerine mesafeli durduğunu belirtmektedirler. Ancak Şâfîî kaynakları ise aksine bunun doğru olmadığını ve eş-Şîrâzî'nin özür dilemediğini aktarmaktadır¹⁶⁰¹.

Toplantının ardından Vezir Fahrü'd-devle, Halife'ye dîvânda yaşananları anlatmıştır. Halife, taraflar arasında anlaşma sağlamasından dolayı Allah'a şükretmiş ve toplantıya katılanlara hem teşekkür etmiş hem de cemaatlerine sulhun sağlandığını bildirmeleri için izin verilmesini emretmiştir. Ayrıca dinî konularda daha rahat başvurulabilmesi amacıyla Şerîf Ebû Ca'fer b. Ebî Mûsâ el-Hâşimî'ye Dârü'l-Hilâfe'ye yakın bir yer tahsis edilmesini emretmiştir¹⁶⁰². Hem toplantı sırasında yaşananlar hem sonrasında Halife'nin Ebû Ca'fer'in Dârü'l-Hilâfe'ye yakın olmasını istemesinden hareketle Halife el-Muktedî Biemrillâh ve veziri Fahrü'd-devle'nin Şerîf Ebû Ca'fer üzerinden açık bir şekilde Hanbelîleri desteklediği anlaşılmaktadır. Bu da Şâfîî-Eş'arîlerin, Abbâsî Hilâfeti'nin Hanbelî yanlısı olduğuna dair söylemlerinde haklılıklarını ortaya çıkarmaktadır.

Dîvândaki toplantıdan sonra İbnü'l-Kuşeyrî'nin hacca gitmek üzere Bağdâd'dan ayrılması ile çatışmalar sona ermişse¹⁶⁰³ de netice itibarıyla bakıldığında şehirde söz konusu mezhepler arasında oldukça büyük olaylar yaşanmıştır. Her iki taraftan da insanları hayatını kaybetmiş ve yaralanmıştır.

Bağdâd'da yaşanan bütün bu gelişmelerin bit şiiire yansıdığı da görülmektedir. Şâfîî Fakih Ebü'l-Hasan Muhammed b. Ebü's-Sakr el-Vâsıtî, Şâfîî-Eş'arî kesime haksızlık yapıldığını düşünerek olumsuz durumları kaleme aldığı Vezir Nizâmü'l-mülk'e

¹⁵⁹⁹ Halife el-Muktedî Biemrillâh'ın babası, el-Kâ'im Biemrillâh'ın genç yaşta vefat eden oğlu Zahîretü'd-dîn Ebü'l-Abbâs Muhammed'dir (Kaymak, *Abbasi Halifesi el-Kaim Biemrillah ve Dönemi*, s.292-293). Dolayısıyla el-Kâ'im dedesi, el-Kâdir Billâh da büyük dedesidir.

¹⁶⁰⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 182-183; Türkçe trc. *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.122-123; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 329; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.218; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 60-61; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 240-241.

¹⁶⁰¹ Aybakan, "Şîrâzî, Ebû İshak", s.185.

¹⁶⁰² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 183; Türkçe trc. *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.123; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 329; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.218; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 61; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 241.

¹⁶⁰³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 330; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.219.

ithafen bir şiirde anlatmıştır. Vezirin mezhepdaşlarının hâmisî olarak görülmesi hasebiyle şiirin ona yazıldığı söylenebilir. Söz konusu gelişmelerin Şâfiî bir âlim nazarında aktarması ve Nizâmü'l-mülk'e de sitemde bulunması açısından önemlidir. Şiirde Bağdâd'da düzenin bozulduğu, çatışmaların arttığı, Nizâmü'l-mülk'ün olaylara müdahale etmemesi hâlinde hadiselerin devam edeceği ve dolayısıyla Şâfiî-Eş'arîlerin daha büyük zararlar göreceği vurgulanmıştır. Bu şiirden haberdar olan Nizâmü'l-mülk, Fahrü'd-devle'ye oldukça sinirlenmiştir. Sıbt İbnü'l-Cevzî, Selçuklu vezirinin, el-Muktedî'nin Hanbelîlere yakınlık gösterdiğini ve Şâfiî-Eş'arîlerden de nefret ettiğini bildiği buna rağmen hadiselerle istediği gibi müdahale edemediğini belirtmektedir. Yine aynı müellif, mevcut durumda Fahrü'd-devle'ye karşı olan kinini açığa vurmanın doğru olmadığını düşünen Nizâmü'l-mülk'ün, Sultan Melikşâh'ı Halife ve vezirine karşı kışkırttığını ifade etmiştir¹⁶⁰⁴. el-Bundârî de Nizâmü'l-mülk'ün olayların müsebbibi olarak Fahrü'd-devle'yi gördüğü ve bu nedenle ona karşı gizli bir kin beslediğini aktarmaktadır¹⁶⁰⁵.

Tüm bu gelişmelerin ardından Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin Nizâmü'l-mülk'e gönderdiği Hanbelîleri şikâyet ettiği mektubuna, vezir tarafından muhtemelen Şevvâl 470/Nisan 1078 tarihinde cevap yazılmıştır¹⁶⁰⁶. Vezir cevabî mektubunda eş-Şîrâzî'ye hitaben; mezhepçilik yapmaktansa Hz. Peygamber'in sünnetinde birleşmeyi uygun gördüğünü, medreseyi karışıklık çıkarmaya veya ayrıcalık göstermeye değil ilim yapılması için kurduğunu, Bağdâd'da Hanbelîlerin çoğunlukta olduğu, Ahmed b. Hanbel'in Ehl-i Sünnet nezdindeki mevkiî ve değeri yüksek olduğu, İbnü'l-Kuşeyrî'nin fıkıh usûlü konusunda sorduğu soruya, Hanbelîlerin âdetlerine aykırı cevaplar verdiği için ona kin besledikleri ve insanları inançlarından veya mezheplerinden zorla döndürmenin doğru olmadığını söylemiştir¹⁶⁰⁷. İbnü'l-Cevzî,

¹⁶⁰⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 330; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.219. Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin bu kayıtları, Melikşâh ile el-Muktedî arasındaki sorunların başlangıcını da göstermektedir. Söz konusu şiir, bazı farklılıklar İbnü'l-Esîr tarafından 471/1078-79 yılı olaylarında verilmektedir. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 267. Eserin Türkçe tercümesinde sadece ilk dizesi yer almaktadır (*İslâm Tarihi*, X, 106).

¹⁶⁰⁵ el-Bundârî, *Zübdetü'n-nusra*, s.53.

¹⁶⁰⁶ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Nizâmü'l-mülk'ün 469/1077 tarihinde eş-Şîrâzî'ye cevap olarak yazdığı mektuplarla birlikte bir grup insanı Bağdâd'a gönderdiğini kaydetmektedir (*Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 326; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.215). Bu mektupların içeriğine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca aynı müellif, 470/1078 yılında Nizâmü'l-mülk'ün cevabî mektubunu yolladığını zikretmektedir (*Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 334; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.223).

¹⁶⁰⁷ Söz konusu mektubun metni için bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 190-191; Türkçe trc. *el-Muntazam fi târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.124-125; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 334-335; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.223. Ayrıca bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 65; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 244.

İbnü'l-Kuşeyrî'nin Nizâmü'l-mülk tarafından Bağdâd'da gönderilmesinin Hanbelîler tarafından kendilerine bir hakaret olarak algılandığını¹⁶⁰⁸ belirtip vâizin bilinçli bir şekilde onlarında aleyhinde görevlendirildiğini ima etmesine rağmen vezirin bu mektubu, Hanbelî tarihçiyi yalanlamaktadır.

Nizâmü'l-mülk'ün kendisi de Şâfiî-Eş'arî olmasına rağmen, mezhepdaşlarının sevindirecek bir mektup kaleme almaması oldukça ilginçtir. Hâlbuki kendi mezhebinin gelişip yayılması konusunda sürdürdüğü faaliyetler malumdur. Öte yandan mektubunda Ahmed b. Hanbel'i hayırla yâd etmesi ve Şâfiî-Eş'arîlerin şikâyetlerini dinleyerek bekledikleri şekilde bir cevap vermemesi, Hanbelîleri mutlu etmiştir. Özellikle onların Bağdâd'da baskın ve üstün olduğunu belirtmesi oldukça önemlidir. Buradaki üstünlük ifadesi de muhtemelen sayısal olarak kalabalık olduklarına bir atıftır.

Vezirin mektubuna sevinen Hanbelîler, 8 Şevvâl 470/24 Nisan 1078 günü bir araya gelerek sevinç gösterisi yaptıkları esnada tekrar olaylar başlamıştır. Hanbelî müellif İbnü'l-Cevzî ve Hanefî müellif Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin kaydına göre "fitneye teşvik etmesiyle tanınan" el-İskenderânî ismiyle marûf bir fakih, Nizâmiyye Medresesi'nden bir grubu yanına alarak Sûku's-Sülâsâ Mahallesi'ne doğru yola çıkarak Hanbelîleri tekfir eden bir konuşma yapmıştır. Bunun üzerine Hanbelîler de ona saldırıp dövmüşlerdir¹⁶⁰⁹. Sonrasında el-İskenderânî, Medrese Çarşısı'na (Sûku'l-Medrese) giderek oradakilerden yardım istemiştir. Ardından ona katılanlar da buraya yönelmiş ve karışıklığı fırsat görenler tarafından çarşı yağmalanmıştır. Bu esnada da bir Şâfiî-Eş'arî hayatını kaybetmiştir. İbnü'l-Cevzî'nin kaydına göre hadiselerin neticesinde Sûku's-Sülâsâ ahalisi (muhtemelen Hanbelîler), avam tabakasına karşı galip gelmiş ve Nizâmiyye Medresesi'nde yağma yapmıştır. Sonrasında karışıklık daha da artmış ve her iki taraf birbirlerine ok fırlatmıştır¹⁶¹⁰. Bu sırada Bağdâd'da bulunan Nizâmü'l-mülk'ün oğlu Mü'eyyidü'l-mülk, şahne ile amîdi olaylara müdahale etmeleri için görevlendirmiştir. Selçuklu idaresinin

¹⁶⁰⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 224.

¹⁶⁰⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 191; Türkçe trc. *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.125; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 335; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.223.

¹⁶¹⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 191; Türkçe trc. *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.125; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 265; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 104; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 335; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.223; el-Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân*, III, 76; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 65; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 244. İbnü'l-Esir, tarafların mezhebî kimliklerini vermeden Medrese Çarşısı (Sûku'l-Medrese)'nda oturanlar ile Sûku's-Sülâsâ'da ikamet edenler arasında itikâdî meselelerden dolayı olayların yaşandığını belirtmektedir.

müdahalesi sırasında her iki taraftan da birçok kişi öldürülmüş ve böylece taraflar dağılmıştır¹⁶¹¹. Sıbt İbnü'l-Cevzî ise Halife el-Muktedî'nin adamlarını göndererek olayları nihayete ermesini sağladığını belirtmektedir. Yaşananlardan dolayı Vezir Nizâmü'l-mülk'e bir mektup daha gönderilmiş ve durum kendisine aktarılmıştır. O da yeni bir mektup yazarak Bağdâd Amîdi'ne olaylara sebep olan bazı görevlilerin iktâlarına el koymasını bildirmiştir¹⁶¹².

İbnü'l-Kuşeyrî'nin sebep olduğu olayların yanı sıra sonrasındaki gelişmelerde Şâfiîlere karşısında Hanbelîlerin, Abbâsîler tarafından desteklendiği görülmektedir. Nizâmü'l-mülk'e durumu anlatmak üzere gönderilen mektupta olayların müsebbibinin Fahrü'd-devle olduğu ifade edilmiştir. Selçuklu veziri, Bağdâd'da meydana gelen olayları, Nizâmiyye Medresesi'ne yapılan saldırıları ve oğlu Mü'eyyidü'l-mülk'ün orada bulunmasına rağmen medrese civarında cinayetlerin işlendiğini öğrenince oldukça sinirlenmiştir. Bunda Şâfiî fakih Ebü'l-Hasan Muhammed el-Vâsıtî'nin şiiri de etkili olmuştur¹⁶¹³.

Anlaşılan Nizâmü'l-mülk'ün telkinleriyle¹⁶¹⁴ Sultan Melikşâh 471/1078-79 yılında Sa'dü'd-devle Gevherâyîn'i Bağdâd şahneliğine yeniden tayin ederek onu Fahrü'd-devle hakkındaki şikâyetleri ihtiva eden bir mektubu Halife'ye teslim etmesi için Bağdâd'a göndermiştir. İbnü'l-Esîr'in kaydına göre Selçuklu veziri, yaşanan olaylarda Hanbelîleri destekleyerek Şâfiî-Eş'arîlere karşı cephe aldığı gerekçesiyle Fahrü'd-devle'nin görevden alınmasını istediğini ve yeni şahnedan Benî Cehîr ailesinin adamlarını tutuklanmasını, onlara ve adamlarına sert bir şekilde davranmasını da emretmiştir. Muhtemelen Nizâmü'l-mülk, Halife el-Muktedî'nin de Hanbelîleri desteklediğini bilmekteydi ancak onun azledilmesi yönünde bir talepte bulunamayacağı için Fahrü'd-devle İbn Cehîr'i görevden alınması istemiş ve bu şekilde Abbâsîlere gözdağı vermeyi amaçlamıştır. Sa'dü'd-devle, 10 Muharrem 471/23 Temmuz 1078 tarihinde Bağdâd'a ulaşmışsa da engellenmesinden dolayı bir

¹⁶¹¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 191; Türkçe trc. *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.125; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 265; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 104; el-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s.53; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 65; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 244. İbnü'l-Cevzî, söz konusu hadisede yaklaşık 10, İbn Kesîr ise yaklaşık 20 kişinin öldüğünü aktarmaktadır.

¹⁶¹² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 191; Türkçe trc. *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.125; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 335; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.223-224.

¹⁶¹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 267; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 106.

¹⁶¹⁴ İbnü'l-Esîr şahne tayini yapanın ve mektubu gönderenin Nizâmü'l-mülk (*el-Kâmil*, VIII, 268; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 106); İbnü'l-Cevzî (*el-Muntazam*, XVI, 198; Türkçe trc. *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.126) ve Sıbt İbnü'l-Cevzî ise Melikşâh olarak vermektedir (*Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 338; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.224).

süre Halife ile görüşmemiştir. Ancak 2 Safer 471/14 Ağustos 1078 Salı günü Dârü'l-Hilâfe'de İbn Cehîr'in de hazır bulunduğu bir toplantıda yanında getirdiği mektubu Halife'ye takdim etmiştir. Mektupta vezirin azledilmesi, aksi takdirde Horâsân'dan Dârü'l-Hilâfe'ye bir daha elçi gönderilmeyeceğini ve saraydaki Türk gulâmların görevlerinden ayrılmalarını talep edecekleri hususları yer almaktaydı. el-Muktedî evvelâ vezirinin azline yanaşmamıştır. Bunun üzerine inatçı ve kararlı bir kişi olduğu anlaşılan Şahne Sa'dü'd-devle'nin baskıları neticesinde Abbâsî veziri 16 Safer 471/27 Ağustos 1078 günü kendi isteğiyle görevinden ayrılmıştır. Sonrasında her ne kadar Amîdü'd-devle babası için Nizâmü'l-mülk'ten af dilemişse de onun vezirlikten azledilmesine engel olamamıştır¹⁶¹⁵. Netice itibariyle büyük bir ihtimalle Şâfiî mezhebine¹⁶¹⁶ mensup Ebû Şücâ Zahirü'd-dîn Muhammed b. el-Hüseyin b. Muhammed er-Rûzrâverî, Halife tarafından vekâleten vezir tayin edilmiştir (29 Cemâzîülâhir 471/6 Ocak 1079)¹⁶¹⁷. Görünüşe göre Halife, Abbâsîler tarafından Hanbelîlerin desteklendiği imajını ortadan kaldırmak ve Nizâmü'l-mülk'ten gelebilecek tepkileri engellemek amacıyla Hanbelî vezir Fahrü'd-devle'nin yerine vekâleten de olsa Şâfiî bir vezir atamıştır. Öte yandan A. Ocak¹⁶¹⁸, bu azille Sultan'ın, Hanbelî haricindeki mezhep mensuplarının kafalarında oluşabilecek soruları doğmadan ortadan kaldırdığını ifade etmektedir.

İbnü'l-Kuşeyrî'nin sebebiyet verdiği olayların nihayetinde Cemâzîülâhir 473/Kasım-Aralık 1080 tarihinde Hilâfet Dîvânı'nda toplanan vâizler tekrardan vaaz meclisleri kurabilmek için izin istemişlerdir. Ancak yaşananlardan ötürü bu meclislerin yasaklanması kararı alınmıştır. Bir süre sonra daha önce yaşanan olayların

¹⁶¹⁵ es-Süyûtî, Fahrü'd-devle'nin Hanbelîlerden uzaklaştığı gerekçesiyle Halife el-Muktedî Biemrillâh tarafından görevden alındığını belirtmektedir (*Târîhu'l-hulefâ*, s.651).

¹⁶¹⁶ er-Rûzrâverî'nin mezhebi net olarak bilinmemektedir. Ancak Ebû İshâk eş-Şîrâzî'den fıkhî eğitimi alması (Avcı, "Rûzrâverî", s.281) ve es-Subkî'nin eserinde (*Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, IV, 136-140) biyografisinin bulunmasından hareketle onun Şâfiî olduğunu tahmin edebiliriz.

¹⁶¹⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 198-199; Türkçe trc. *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular*, s.126-128; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 268; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 106-107; el-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s.53-55; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 338-339; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.224-226; ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVIII, 319, aynı eser, XIX, 27-28; Hañçabay, *Abbâsiler Döneminde Vezirlik*, s.303-306. İbn Kesîr, bu olayları oldukça kısa anlatmaktadır. Bkz. *el-Bidâye*, XVI, 71; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 247. er-Rûzrâverî'nin vezirliği oldukça kısa sürmüştür. 472/1079 yılında Nizâmü'l-mülk ile Benî Cehîr ailesinin ilişkilerinin düzelmesinden sonra, o azledilerek yerine Fahrü'd-devle'nin oğlu Amîdü'd-devle getirilmiştir (Avcı, "Rûzrâverî", s.281). er-Rûzrâverî, 476/1083 yılında tekrardan Abbâsî vezâretine atanmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Hañçabay, *Abbâsiler Döneminde Vezirlik*, s.310-313.

¹⁶¹⁸ *Selçukluların Dinî Siyaseti*, s.103.

tekrarlanmaması adına mezhep ve usûl konularında konuşmamaları şartıyla vâizlerin isteği kabul edilmiştir¹⁶¹⁹.

Bağdâd'da sükûnet ancak dört yıl sürmüştü¹⁶²⁰, 475/1083 yılına gelindiğinde Şâfiî-Eş'arîler ile Hanbelîler tekrar karşı karşıya gelmişlerdir. Aslında burada da İbnü'l-Kuşeyrî hadisesinde olduğu gibi bu defa da şehre dışarıdan gelen bir âlim, mezhep çatışmasına neden olmuştur. Söz konusu kişi, Hz. Ebû Bekr'in soyundan geldiği söylenen Şâfiî-Eş'arî¹⁶²¹ kâdı ve vâiz Şerîf Ebü'l-Kâsım el-Bekrî el-Mağribî idi. Şerîf Ebü'l-Kâsım, Hanbelî tarihçi İbnü'l-Cevzî ve torunu Hanefî tarihçi Sıbt İbnü'l-Cevzî tarafından "Hiddetli, cesaretli, düşüncesiz ve hafifmeşrep" olarak tanımlanmaktadır. Bu zat, evvelâ Nizâmü'l-mülk'ün yanına gitmiş ve ondan yakın ilgi görmüştü. Burada bir süre kaldıktan sonra, vezir kendisine bol miktardaki tahsisat vererek onu Bağdâd'a göndermişti. Ayrıca kendisine istediği yerde konuşma yapabilmesi için bir izin belgesi vermişti. Muhtemelen İbnü'l-Kuşeyrî'nin sebep olduğu olaylardan haberdar olduğu ve onun gibi Hanbelîlerle çatışmak istemediğinden Nizâmü'l-mülk'ten istediği yerde vaaz verme izni aldığı anlaşılmaktadır. Şevvâl 475/Şubat-Mart 1083 tarihinde şehre geldikten sonra Nizâmiyye Medresesi'nde vaaz vermeye başlamıştır. Hem medrese de hem de gittiği her yerde Eş'arîlik ile ilgili konuşmalar yapmıştır¹⁶²².

Şerîf Ebü'l-Kâsım el-Bekrî, 13 Şevvâl 475/6 Mart 1083 tarihinde Kâdıkdât Ebû Abdullah ed-Dâmegânî'nin Nehrü'l-Kallâ'ın'deki evinde gitmiş, burada adamları ile Hanbelî âlim İbn Ebû Ya'lâ olarak tanınan Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Muhammed el-Bağdâdî taraftarları arasında birtakım münakaşalar yaşanmıştır. Bu yüzden de taraflar arasında husumet tekrar ortaya çıkmıştır. Şerîf Ebü'l-Kâsım'ı

¹⁶¹⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 211; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 76; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 249; Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, s.103. Kaynak eserlerde 469-471/1077-79 yılları arasında söz konusu yasağa dair bilgi bulunmamaktadır.

¹⁶²⁰ Ebü'l-Fidâ, 474/1081-82 yılında; İbnü'l-Verdî ise 473/1080-81, 474/1081-82 ve 475/1082-83 yıllarını bir başlıkta vererek Bağdâd'da Hanbelîler ile Şâfiîler arasında fitnenin yaşandığını aktarmaktadır (Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, II, 6; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî*, I, 368). Ebü'l-Fidâ dışında 474/1081-82 yılında bu olayı zikreden müellif bulunmamaktadır. Müellifin aynı yıl içerisinde verdiği diğer olaylardan hareketle, 475/1083 yılında yaşanan mücadeleyi zikrettiği ve olayları yanlış yılda aktardığı anlaşılmaktadır. İbnü'l-Verdî'nin ise net bir tarih vermemesi, hadiseyi hangi yılda aktardığının belirlenememesine neden olmaktadır.

¹⁶²¹ Kaynaklarda "Eş'arî" olarak geçmekle birlikte (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 224; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 282; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 119; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 368; Türkçe trc. *Selçuklular*, s.249), İbnü'l-Esîr hadiseyi "Bağdâd'da Şâfiîler ile Hanbelîler Arasındaki Kavga" başlığı altında anlatmaktadır. Dolayısıyla "Şâfiî-Eş'arî" şeklinde vermeyi uygun gördük.

¹⁶²² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 224; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 282; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 119; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 368; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 141; ez-Zehbî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXII, 171-172; el-Yâfiû, *Mir'âtü'l-cenân*, III, 84.

destekleyen Şâfiî-Eş‘arîler, İbn Ebû Ya‘lâ’nın evine saldırmış ve kitaplarına el koymuşlardır. Bunlar arasında, babası Ebû Ya‘lâ Muhammed el-Ferrâ’ya ait *Kitâbü’s-Sıfât*¹⁶²³ da yer almaktaydı. Şerîf Ebü’l-Kâsım, vaazları sırasında bu kitabı okutturup onun üzerinden Hanbelîleri ağır bir şekilde tenkit ederek onların Mücessime’ye inandıklarına dair sözler sarf etmişti. Ayrıca “Bu kitabı yazanı ve ona inananları şehirde tutmak caiz midir?” şeklinde soru sorarak halkı, Hanbelîlere karşı kıışkırtmıştı¹⁶²⁴. Sıbt İbnü’l-Cevzî’nin kaydına göre 17 Şevvâl 475/10 Mart 1083 tarihinde Bağdâd’dan çıkıp Selçuklu askerlerinin yanına gitmiştir¹⁶²⁵. Yaşanan olaylardan dolayı şehirden çıktığı anlaşılmaktadır. Askerlerin nerede bulunduğunu müellif tarafından belirtilmemekte ancak Şerîf Ebü’l-Kâsım’ın bir hafta sonra tekrar Bağdâd’da olaylara sebep olduğu dikkate alınır, Selçuklu askerlerinin şehre yakın veya varoşlarında bir yerde olduğu söylenebilir.

Nizâmü’l-mülk’ten aldığı izinle her yerde vaazlar veren Şerîf Ebü’l-Kâsım el-Bekrî, ısrarla Hanbelîlerin hâkim olduğu Mansûr Camii konuşma yapmak istemiştir. Bunun için önce Nakîbü’n-Nükebâ Ebü’l-Fevâris Tirâd b. Muhammed ez-Zeynebî’den¹⁶²⁶ yardım istemiş ancak o, muhtemelen daha önce yaşanan olayları dikkate olarak olası bir hadisede tamamı Hanbelî olan Bâbü’l-Basra halkını engelleyemeyeceğini bildirmiştir. Mamafih vâiz isteğinden vazgeçmemiş ve ısrarlarına devam etmiştir. Bunun üzerine ile Nakîbü’n-Nükebâ ez-Zeynebî de onu, Bağdâd şahnesine göndermiştir. Nizâmü’l-mülk’ün özel iznini buldurması hasebiyle Selçuklu idaresi ona yardım etmiştir. 24 Şevvâl 475/17 Mart 1083 Cuma günü vaaz vermek amacıyla

¹⁶²³ Şâfiî-Eş‘arî müellif İbnü’l-Esîr’in söz konusu kitabı şu sözlerle eleştirmektedir: “O [Ebû Ya‘lâ Muhammed b. el-Hüseyn b. el-Ferrâ el-Hanbelî], her türlü acayip şeyleri ileri sürdüğü *Kitâbü’s-Sıfât* adlı eserin yazarıydı. Kitabın bâblarının tertibi de hâşâ Allahu Teâlâ’yı bir şekle, bir cisme benzetmeye delâlet etmektedir. Bu yüzden İbn Temîmî el-Hanbelî, “Ebû Ya‘lâ el-Ferrâ Hanbelîlere öyle bir leke sürmüştür ki, su ile temizlenmesi mümkün değildir” derdi (*el-Kâmil*, VIII, 209; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 61). es-Safedî, Ebû Ya‘lâ’nın vefatından sonra Ebû Muhammed et-Temîmî’nin “Allah ona rahmet etmesin” dediğini de rivayet etmiştir (*el-Vâfi*, III, 8). Belirtildiği üzere Hanbelî âlim İbnü’l-Cevzî de *Def‘u şühbeti’t-teşbih* isimli bir eser kaleme alarak Ebû Ya‘lâ’nın *İbtâlü’t-te‘vilât* adlı kitabında teşbihe düştüğünü iddia ederek söz konusu fikirlerinin mezheplerine mal edilemeyeceğini göstermek istemiştir (Yavuz, “Ebû Ya‘lâ el-Ferrâ. Kelâm”, s.257).

¹⁶²⁴ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 224-225; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 282; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 119; en-Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, XXIII, 141; ez-Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, XXXII, 172; Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, s.104, n.239; Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, s.303-304; Baran, *Büyük Selçuklu ve Eyyûbîler’de Siyaset Eksenli Sünni Faaliyetler*, s.177.

¹⁶²⁵ Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir‘âtü’z-zamân*, XIX, 368.

¹⁶²⁶ Söz konusu olay sırasında, kaynaklarda ez-Zeynebî’nin ismi geçmemektedir, ancak 26 Recep 453/26 Ağustos 1061 tarihinde Halife el-Kâ’im Biemrillâh tarafından Nakîbü’l-Abbâsiyyîn ve Nakîbü’n-Nükebâ tayin edilmiştir. 29 Şevvâl 491/29 Eylül 1098 tarihinde vefat edinceye kadar görevlerini sürdürmüştür. Hakkında bilgi için bkz. Abdülkerim Özaydın, “Selçuklular Döneminde Nakîbü’n-Nukabâların Siyasî, İdâri ve İçtimâî Hayattaki Rollerini: Tirâd b. Muhammed ve Oğlu Ali b. Tirâd el-Kureşî el-Hâşimî el-Abbâsî ez-Zeynebî Örneği”, *TYB Akademi: Dil, Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, IV/12, Osman Turan ve Selçuklular Özel Sayısı (2014), s.101-107.

Bağdâd Şahnesi¹⁶²⁷ ve silahlı Türk ve Acem askerleriyle birlikte Mansûr Camii'ne gitmişlerdir. Şahne, caminin bütün kapılarına muhafızları yerleştirmek suretiyle güvenlik önemleri almıştır¹⁶²⁸. Böylece Şerîf Ebü'l-Kâsım el-Bekrî şahne, Türk ve Acem askerler ile Bâbü'l-Basra ahalisinin huzurunda vaaza başlamıştır. Konuşması esnasında Bakara sûresinin 102. âyetindeki “Süleymân kâfir olmadı, fakat şeytanlar kâfir oldu.” kısmını okumuş sonrasında “Ahmed [b. Hanbel] kâfir olmadı, fakat adamları kâfir oldu.” diyerek onların İslâm'dan çıktıklarını ima etmiştir. Onun bu söylemi üzerine yeniden çatışmaların çıkacağını anlayan Nakîbü'n-Nükebâ ez-Zeynebî, “Bu nereden çıktı?” diyerek¹⁶²⁹ vâize tepki göstermiştir¹⁶³⁰. Öte yandan İbnü'l-Cevzî, Hanbelîlerin vâize ilginç sorular sorduklarını, onun da muhataplarını küçümseyerek cevaplar verdiğini belirtmektedir¹⁶³¹. Vaazlarında Hanbelîlere ağır ithamlarda bulunması ve anlaşıldığı üzere sürekli olarak onları küçük düşüren sözler sarf etmesinden dolayı Şâfî-Eş'arîler ile Hanbelîler tekrardan karşı karşıya gelmişlerdir. Kaynaklar detaylarını anlatmamakla birlikte de taraflar arasında pek çok hadisenin yaşandığını aktarmaktadır¹⁶³².

Bağdâd'da vâizlerin mezhep ve usûl konularına girmeden konuşmalarına izin verilmesine rağmen Şerîf Ebü'l-Kâsım el-Bekrî'nin bunu dikkate almadığı görülmektedir. Doğrusu dikkat çeken tavrında Nizâmü'l-mülk'ten aldığı özel iznin de etkisi olmalıdır. Dolayısıyla ne Selçuklu idaresi ne de Hilâfet Dîvânı tarafından engellenememiştir¹⁶³³. Abbâsîler, İbnü'l-Kuşeyrî olayında Hanbelîlerden yana tutum sergilemekle birlikte bu defa taraf tutmamışlardır. Muhtemelen en başta Vezir Nizâmü'l-mülk'ün olası tepkisinden çekinmişlerdir. Öte yandan Şâfî-Eş'arîlere karşı

¹⁶²⁷ Bağdâd Şahnesi Sa'dü'd-devle Gevherâyîn olmakla birlikte, kaynaklarda bu hadise sırasındaki şahnenin ismi geçmemektedir. Gevherâyîn'in bu esnada nerede olduğu bilinmemektedir. 472/1079-80 yılında Hûzistân'da Sultan Melikşâh'ın yanında olduğu ve 478/1085 yılında ise Fahrü'd-devle İbn Cehir'in Meyyâfârikîn kuşatmasına katıldığı bilinmektedir (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 273-274, 299; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 111, 132; Usta, “Ünlü Selçuklu Kumandanı Sadüddeve Gevherayin”, s.105-106). Gevherâyîn'in bu tarihler arasındaki faaliyetleri kaynaklara yansımamasından dolayı, yukarıdaki olayda şahnenin kim olduğunu bilemiyoruz.

¹⁶²⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 224; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 368.

¹⁶²⁹ Nakîbü'n-nükebâ ez-Zeynebî'ye şu şekilde bir cevap verilmiştir: “Hâşimîlerden bir grup, çatıya sakladı ve bunu yaptı” (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 224). Burada kastedilen Hâşimîlerin kimliği tam olarak bilinmemektedir. Ancak suçlamalara bakılırsa Hanbelî olmadıkları anlaşılmaktadır.

¹⁶³⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 224; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 282; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 119; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 141; ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXII, 172; Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, s.293; Baran, *Büyük Selçuklu ve Eyyübîler'de Siyaset Eksenli Sünni Faaliyetler*, s.175-176.

¹⁶³¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 224.

¹⁶³² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 282; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 119; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 368.

¹⁶³³ Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, s.103.

Hanbelîleri desteklemesinden dolayı Fahrü'd-devle İbn Cehîr'in görevden alınması, Abbâsîlerin olaylara müdahil olmamasında etkili olduğu söylenebilir.

Tüm bu gelişmelerin ardından Şerîf Ebü'l-Kâsım el-Bekrî'ye Hilâfet Dîvânı tarafından *Alemü's-sünne* lakabı ile 200 dinar ve beş parça elbise verilmiştir. Abbâsîlerin tarafsız kalması bir noktaya kadar anlaşılabilir bir durumdur. Fakat ona lakap, para ve hediyelerin verilmesinin nedenini açıkçası anlayamamaktadır. Sıbt İbnü'l-Cevzî de lakabın verilmesini manasız görmüş olacak ki "saçma" olarak değerlendirmektedir. Ömrünün geri kalanını Bağdâd'a geçiren Şerîf Ebü'l-Kâsım Hanbelîlere karşı tutumunu değiştirmedeği anlaşılmaktadır. Nitekim Sıbt İbnü'l-Cevzî, onun insanları Hanbelîlere hakaret etmeye teşvik ettiğini aktarmaktadır. Şerîf Ebü'l-Kâsım, bir buçuk yıl sonra Bağdâd'da vefat etmiş ve Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin kabrinin yanına defnedilmiştir (9 Cemâziülevvel 477/13 Eylül 1084)¹⁶³⁴.

Selçuklu Bağdâd'ında son olarak 466/1074 yılında vuku bulan Sünnî-Şîî çatışmasından sonra uzunca bir süre taraflar arasında bir çatışma yaşanmamıştır. Ancak Şabân 478/Kasım-Aralık 1085 tarihinde Kerh Mahallesi'nin Şîîleri ile Bâbü'l-Basra'da mukim Sünnîler bilinmeyen bir sebepten dolayı karşı karşıya gelmişlerdir. Şehrin batı yakasında Kerh Mahallesi'nin yakınındaki Nehrü'd-Decâc Mahallesi'nin bir kısmı yağmalanmış, hatta mescidlerin tahtaları dahi sökülüştür. Ayrıca burada bulunan Derbü'l-Âcurr¹⁶³⁵ ve civarı yakılmıştır. Bunun üzerine Abbâsî Veziri er-Rûzrâverî, olayları nihayete erdirmek için Nehrü'd-Decâc'a askerî bir birlik göndermiştir. Ancak Vezir kan dökmekten imtina etmesinden dolayı askerî birliğe günaha girmemeleri için kimseyi öldürmemelerini tembih etmesinden dolayı sükûnet sağlanamadığı gibi hadise daha da büyümüşdür¹⁶³⁶. Sonrasında büyük çatışmalar meydana gelmiş ve çok sayıda insan öldürülmüştür¹⁶³⁷. İbnü't-Tiktakâ'nın aktarımına göre Halife el-Muktedî olaylara daha sert müdahale etmesi için Ebü Şücâ'yı uyarıp söz konusu mahallelerden önde gelen 10 kişinin evlerini yıktırması

¹⁶³⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 282; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 119; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 368-369; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 141; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXII, 172.

¹⁶³⁵ Bağdâd'da bu isimler birden fazla yerin olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu yer, batı yakasında Nehrü'd-Decâc'dadır (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 301; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 133). Yine batı yakasında Tâbek Nehri civarında bulunan mahallelerden birinin adıydı. Doğu yakasında ise Nehrü'l-Mu'allâ Mahallesi'nde Derbü'l-Âcurr ismiyle bi mevkii mevcuttu (Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 51; Safiyyü'd-dîn Abdü'l-mü'min b. Abdü'l-hakk el-Bagdâdî, *Merâsidü'l-ittilâ*, I, 32).

¹⁶³⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 241; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 301; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 133; İbnü't-Tiktakâ, *el-Fahrî*, s.211.

¹⁶³⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 93; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 259.

gerektiğini ancak bu şekilde olayların sona ereceğini söylemiştir. Aynı müellifin aktarımına göre Vezir, Halife'nin talebini yerine getirmek için önce bir tahkikat yaptırıp olayların suçlularını belirlemiş, sonrasında da onlara ait evleri satın alarak yıktırıştır. Kaynakta aktarılanlara göre günah işlemekten ve Halife'nin gazabından korktuğu için bu yönetime başvurmuştur¹⁶³⁸. Vezirin bu müdahalesinin olayların akıbetine ne yönde tesir ettiği bilinmemektedir. Kaynaklarda ismi zikredilmeyen Bağdâd Şahnesinin olayları sona erdirmek için söz konusu bölgede çadır kurdurmuş¹⁶³⁹ olması, Vezirin müdahalesinin işe yaramadığını göstermektedir.

Şahnenin müdahalesi ile çatışmaların sona erdiği anlaşılmaktadır. Ancak Zilhicce 478/Mart-Nisan 1086 tarihinde Kerh ahalisi ile Sünnîler arasındaki olaylar bilinmeyen bir sebepten dolayı tekrar başlamıştır. Bu esnada Kerh ile Bâbü'l-Basra mahallelerinin yarısı yanmıştır. Bağdâd Şahnesi de Bâbü'l-Basra'ya gitmiş ve o da burayı yakmış ve Hâşimîlerden bir kişiyi öldürmüştür. Mezkûr mahalle ahalisi de muhtemelen şikâyette bulunmak için evvelâ Hilâfet Dîvânı'na gitmiş; anlaşılan bir sonuç alamadıkları için ardından Harîmu Dâri'l-Hilâfe'de yaşayanları taşta tutmuşlardır. Bu nedenle de belirtilen mahaldeki dükkânlar kapatılmıştır. Sonrasında şahne, Bâbü'l-Basra ahalisini engel olmuştur. Nihayetinde taraflar arasında bir sulh yapılmıştır. İbnü'l-Cevzî'nin kayıtlarından Harîm ile Bâbü'l-Basra ahalileri arasında bir barışın yapıldığı anlaşılmaktadır¹⁶⁴⁰.

Uzunca bir dönemden sonra Sünnî-Şîî çatışmasının tekrar başlamasını tam olarak açıklamak mümkün değildir. Selçukluların gelişiyile bu mücadelelerin azaldığını görmek mümkündür. Bunda Sünnî mezhepdaşlarını destekleyen güçlü Selçuklu idaresinin etkili olduğu muhakkaktır. 478/1085 yılında vuku bulan hadiselerde ise Selçuklu Şahnesi Sa'dü'd-devle Gevherâyîn gibi sert bir idarecinin şehirde bulunmamasının¹⁶⁴¹ etkisi olduğu kanaat edilebilir. Olaylara müdahale ettiği zikredilen şahnenin kim olduğu bilinmemektedir. Sa'dü'd-devle'nin vekili/nâibi veya başka bir kişinin şahne olma ihtimalleri bulunmaktadır. Yukarıda ele alındığı üzere Sa'dü'd-devle'nin sert müdahaleleri ve tedbirleriyle söz konusu mücadeleye büyük oranda son verdiği görülmektedir.

¹⁶³⁸ İbnü't-Tiktakâ, *el-Fahrî*, s.211.

¹⁶³⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 241.

¹⁶⁴⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 242.

¹⁶⁴¹ Fahrü'd-devle İbn Cehîr'in oğlu Zaîmü'r-rüesâ'nın Meyyâfârikîn'i ele geçirmesinden sonra Sa'dü'd-devle Gevherâyîn ile birlikte Ramazân 478/Aralık-Ocak 1085 tarihinde Bağdâd'da gelmişlerdir (İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 299-300; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 132; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 394).

479/1086 yılında Sünnîler ile Şîiler tekrar karşı karşıya gelmişler ve neredeyse bütün bir yıla yayılmak suretiyle silsile hâlinde olaylar meydana gelmiştir. Evvelâ Muharrem 479/Nisan-Mayıs 1086 tarihinde Mansûr Camii ile el-Kantaratü'l-'Atîka arasındaki bölgede Kerh ile Bâbü'l-Basra ahalileri arasında bilmediğimiz bir sebepten dolayı vuku bulan mezhep çatışmasında pek çok kişi öldürülmüştür. Mansûr Camii'nin hatibi Ebü'l-Hasan Hibetullâh b. Kâdı Ebü'l-Hasan Muhammed b. el-Garîk el-Hâşimî de olaylar sırasında öldürülmüştür. Bu sırada Bağdâd'da bulunan Amîd Kemâlî'l-mülk Ebü'l-Feth ed-Dihistânî, süvari ve piyade birlikleriyle el-Kantaratü'l-'Atîka'ya giderek Kerhlilere yardım etmiştir¹⁶⁴². Muhtemelen amîdin müdahalesiyle olaylar sona ermiştir. Ancak sonrasında aynı yılın Şevvâl ayında (Ocak-Şubat 1087) yine olaylar çıkmıştır. Nehrü'd-Decâc'ın bir kısmı önce yağmalanmış ardından da ateşe verilmiştir. Şîilere ait yağmalanan mallar, şehrin doğu yakasına görülerek burada satılmıştır. Satış sırasında zikredilen bu sözler taraflar arasındaki düşmanlığı göstermesi açısından dikkate şayandır: “Bunlar Râfîzîlerin mallarıdır, satın alınması ve sahip olunması helaldir”. Hadiseler bunlarda sınırlı kalmamış, aynı dönemde Bağdâd'da bulunan hacılar da olaya müdahil olmuş ve Bâbü'l-Basra halkıyla birlikte Kerh ahaline karşı saldırıda bulunmuşlardır. Neticede Kerhliler mağlup olmuş, Sünnîler de Derbü'l-Lü'lü'ye kadar onları takip etmiştir. Ardından onlara ağır bir darbe vurulacağı sırada Kerhlilerin lideri Ebü'l-Hasan b. Berhûs el-Alevî, Sünnî muhafız kuvvetleri kumandanından affedilmelerini istemiştir. Bu talebi kabul eden kumandan takibatı bırakarak Sünnî halkı oradan uzaklaştırmıştır¹⁶⁴³.

Ertesi yıl Zilkade 480/Ocak-Şubat 1088'de yine Kerh ile Bâbü'l-Basra mahalleleri arasında çatışmalar meydana gelmiştir. Sünnî Bâbü'l-Ezec ahalisi de Bâbü'l-Basralı mezhepdaşlarına yardımda bulunmuşlardır. Bu yüzden pek çok kişi hayatını kaybetmiştir. Sonrasında Şahne Sa'dü'd-devle Gevherâyîn onlara engel olmak için harekete geçmiş, taraflardan bir kısmını öldürüp silahlarına el koyması ile olaylar sona ermiştir¹⁶⁴⁴.

¹⁶⁴² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 256, 265-266; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 312; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 142; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 414; ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXII, 32. İbnü'l-Cevzî, olayın Safer 479/Mayıs-Haziran 1086 tarihinde meydana geldiğini belirtmektedir (*el-Muntazam*, XVI, 256).

¹⁶⁴³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 259; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 312; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 142-143.

¹⁶⁴⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 270; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 317; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 147.

İbnü'l-Kesîr'in kaydına göre 481/1088-89 yılında Sünnîler ile Şîiler arasında büyük bir fitne yaşanmıştır¹⁶⁴⁵. İbnü'l-Cevzî ve İbnü'l-Esîr'de Safer 481/Nisan-Mayıs 1088 tarihinde Bâbü'l-Basra ahalisinin bir köprü inşasına başladıklarını, sonrasında Bâbü'l-Ezec halkının da kendilerine katılmasıyla şehirde asayiş bozan birtakım faaliyetlere giriştiklerini ve Şahne Sa'dü'd-devle Gevherâyîn'in onlara müdahale ettiğini görülmektedir. Aynı yılın Rebûlâhir ayında (Haziran-Temmuz 1088) bu kez Kerh ahalisinin Tâkü'l-Harrânî'nin kapısının üzerine bir kemer inşa ettikleri ve onların Bâbü'l-Basra ahalisi gibi benzer tavırlar sergiledikleri mezkûr müellifler tarafından aktarılmaktadır¹⁶⁴⁶. Sibt İbnü'l-Cevzî ise aynı yıl içerisinde Bâbü'l-Basra halkının köprü inşaatına başladıklarını, sonrasında Kerh ahalisinin onlara sinirlendiğini ve fitnenin yaşandığını belirtmektedir¹⁶⁴⁷. İbn Kesîr ve Sibt İbnü'l-Cevzî'nin hadiseyi oldukça kısa anlatmaktadırlar. Dolayısıyla çatışmaların nedeni ve boyutu hakkında bilgiye sahip değiliz. Öte yandan diğer iki müellifin mezhep çatışmasına değinmeden hadiseyi anlatmaları da ilginçtir.

19 Safer 482/3 Mayıs 1089 tarihinde Bâbü'l-Basra ahalisi bilinmeyen bir sebepten dolayı Kerh'e baskın düzeyip bir kişi öldürmüş ve bir kişiyi de yaralamıştır. Bunun üzerine Kerh halkı da evvelâ çarşılarını kapatmış ve sonrasında mızraklarının uçlarına geçirdikleri *Mushaf* sayfalarıyla¹⁶⁴⁸ ölen ve yaralanan iki kişinin kanlı elbiselerini alıp yardım istemek amacıyla Amîd Kemâlü'l-mülk Ebü'l-Feth ed-Dihistânî'nin evine gitmişlerdir¹⁶⁴⁹. Yukarıda Muharrem 479/Nisan-Mayıs 1086 tarihinde vuku bulan olayda zikredildiği üzere amîd daha önce de onlara yardım etmişti. Yine Kerhlilerin ondan destek istemelerinden, onun ya Şîi ya da Şîi sempatzanı olduğu düşünülebilir. Nitekim amîd de Nakîbü'n-Nükebâ Ebü'l-Fevâris Tirâd b. Muhammed ez-Zeynebî'ye haber gönderip fâillerin yakalanıp huzuruna getirilmesini istemiştir. O, muhtemelen tahkikat için Selçuklu Emîri Bozan'ın Kasru İbnü'l-Me'mûn'daki evine gitmişse de yaşananlardan dolayı burada sorguya çekilmiş ve gözaltına alınmıştır. Ardından Halife el-Muktedî, Bozan'a makamını ve

¹⁶⁴⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 112; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 270.

¹⁶⁴⁶ Detayları için bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 277; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 319-320; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 148.

¹⁶⁴⁷ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 420.

¹⁶⁴⁸ S. Kara bu hareketi, Hz. Ali ile Muâviye'nin karşı karşıya geldiği Sıffîn Savaşı'nda (37/657) istismar edilen dinsel motiflerin, Selçuklular döneminde de kullanılması olarak değerlendirmektedir (*Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, s.224).

¹⁶⁴⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 281-282; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 324; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 153; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 422; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 113; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 271.

toplumdaki saygınlığını bildirerek ez-Zeynebî'nin serbest bırakılmasını istemiştir. Selçuklu Emîri de özür dileyerek onu hemen serbest bırakmıştır. Nihayetinde Amîd Kemâlü'l-mülk ed-Dihistânî'nin aracılığı ile olaylar sonlandırılmıştır. Amîd sükûneti sağladıktan sonra Sultan Melikşâh'ın yanına gitmiştir. Ancak onun şehirden ayrılmasından sonra taraflar yeniden karşı karşıya gelmiştir. Uzunca bir süre devam eden çatışmalarda İbnü'l-Esîr'in kaydına göre her gün insanlar öldürülmüş ve yaralanmıştır¹⁶⁵⁰.

Aynı yılın Cemâziülevvel ayında (Temmuz-Ağustos 1089) çatışmalar tekrar başlamıştır. Bu olaylarda hem Kerh hem de diğer mahallelerinin Sünnî sakinlerinden çok sayıda kişi hayatını kaybetmiştir. Sonrasında Sünnîler hem Kerh mahallesinin hem de Şîilerin ikamet ettiği anlaşılan Nehrü'd-Decâc'ın büyük bir kısmını istilâ ve yağma edip yakmışlardır¹⁶⁵¹. Şahne nâibi Humârtegin de olaylara engel olmak istemişse de başarılı olamamıştır. Kaynaklar Kerhlilerin, Humârtegin ile adamlarına para ve erzak tedarik ettiklerini belirtmektedir¹⁶⁵². Kerhlilerin Selçuklu idaresinin başlangıcından beri onlarla iyi geçinmeye çalıştıkları ve hatta Tuğrul Bey tarafından koruma altına alındıkları ifade edilmişti. Şahne nâibinin olaylara engel olma çabasından ötürü de ahalinin yardım ettikleri düşünülebilir.

Çatışmaların devam ettiği sırada Bâbü'l-Basra ahalisi, Kerh Mahallesi'nin yakınındaki Süveykatu Gâlib Mahallesi'nde¹⁶⁵³ kaynağın ifadesiyle "Kerh'ten savaşmayı bilmeyen" bir grupla çarpışmış ve onları mağlup ederek oradan uzaklaştırmışlardır¹⁶⁵⁴. Ardından Harbiyye Mahallesi sakinleri ile Hâşimîlerin de kendilerine katılımlarıyla Bâbü't-Tibn'e bir baskın düzenlemeyi planlamışlardır¹⁶⁵⁵. Durumun ciddiyet kazanması üzerine Halife el-Muktedî olayları durdurmak için hareket geçmiş ve evvelâ çatışmaların nihayete erdirilmesi için dîvânda bir menşur çıkartmıştır. Sonrasında hizmetkârların, hâciblerinin, nakîblerin, Hâşimîlerin, kâdılardan Ebü'l-Ferec Abdülvehhâb b. Hibetullâh es-Sîbî, Ebû Ali el-Berzebînî ve

¹⁶⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 324; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 153; Özeydın, "Selçuklular Döneminde Nakîbü'n-Nukabâların Siyasî, İdârî ve İçtimâî Hayattaki Rollerini: Tırâd b. Muhammed ve Oğlu Ali b. Tırâd el-Kureşî el-Hâşimî el-Abbâsî ez-Zeynebî Örneği", s.104.

¹⁶⁵¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 330; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 158; ez-Zehbî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 414.

¹⁶⁵² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 282; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 330; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 158; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 422. İbnü'l-Cevzî ve Sıbt İbnü'l-Cevzî, nâibin ismini "Humârtâş" olarak vermektedirler.

¹⁶⁵³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, III, 288; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, I, 67.

¹⁶⁵⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 330; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 158.

¹⁶⁵⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 282.

Ebû Mansûr İbn Sabbâğ, Hanbelî âlimler Ebü'l-Vefâ İbn Akîl, Ebü'l-Hattâb el-Kelvezânî ve Ebû Ca'fer b. el-Hırakî'nin aralarında bulunduğu bir heyeti şahneye göndermiştir. Şahne de onlarla Kerh ahalisiyle görüşmeye giderek çatışmaları sona erdirmeleri, huzur ve sükûneti yeniden sağlamaları, birlik ve beraberlik temini, Ehl-i Sünnet mezhebine bağlı olmalarına dair Halife el-Muktedî'nin hazırlattığı menşuru okumuştur. Taraflar da buna itaat etmişlerdir¹⁶⁵⁶.

Bu gelişmeler yaşandığı sırada Nehrü'd-Decâc'da mukim bir Şîî kişi, Sünnîlerin kendilerine saldırıp çatışmaya girdiklerini belirterek yardım istemiştir. Bunun üzerine şahne de yukarıda zikredilen heyetle birlikte müdahale ederek olayları durdurmuş ve sükûnet tekrar sağlanmıştır. Hatta daha ilginç Kerh ahalisi mescidlerinin kapılarına şu ibareyi yazmışlardır: “Resûlullâh'dan sonra insanların en hayırlısı Ebû Bekr, sonra Ömer, sonra Osman, sonra da Ali'dir”. Muhtemelen Sünnî saldırılarını engellemek amacıyla yazılmış *takiyye* olduğu anlaşılmaktadır. Zira hemen ertesi gün aradaki anlaşmanın hilafına ayaklanıp İbn Ebî 'Avf Caddesi'ne saldırıp yağma yapmışlardır. Evi talan edilenler arasında el-Muaddil¹⁶⁵⁷ Ebü'l-Fazl b. Hayrûn'da vardı. O ve zarar gören ahali derhâl Hilâfet Dîvânı'na gidip Kerh ahalisine karşı mücadele edilmesini istemişlerdir. Hatta daha da ileri giderek makamında bulunan Abbâsî veziri er-Rûzrâverî'ye saldırıp küfür ve hareketler etmişlerdir¹⁶⁵⁸. Olaylar sırasında bir grup “el-Müstansır yâ Mansûr”, diğer grup ise “el-Mesîh yâ Mansûr” şeklinde slogan atmışlardır¹⁶⁵⁹. Bunlardan ilki daha önce İbnü'l-Kuşeyrî olayı sırasında da Şâfiî-Eş'arîler tarafından dillendirilmiştir. Ancak bu kez slogan atan kesimin mezhebî kimliği tam olarak belirlenmemektedir. Aynı gün içerisinde Bâbü'l-Ezec ahalisinden bir Hâşimî öldürülmüş, bunun üzerine mezkûr mahalle sakinleri de orada ikamet eden bir Alevî'yi öldürerek misilleme yapmışlardır¹⁶⁶⁰.

Kaynaklar çatışmalar sırasında Kerh ahalisinin sahâbe ve Hz. Peygamber'in eşlerine lânet ettiklerini belirtmektedirler. Hatta Hz. Peygamber'in kendisini dahi lânetleyecek kadar ileri gittikleri aktarılmaktadır. Ancak bu söylemlerin sahiplerine

¹⁶⁵⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 282; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 330; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 158; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü 'z-zamân*, XIX, 422.

¹⁶⁵⁷ Bir râvi ya da şahidin güvenilir olup olmadığı konusunda kendisine danışılan veya hüküm veren âdil ve âlim kişiye denir. Daha fazla bilgi için bkz. Emin Aşıkutlu, “Muaddil”, *DİA*, XXX, 304-305.

¹⁶⁵⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 282; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 330-331; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 158.

¹⁶⁵⁹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü 'z-zamân*, XIX, 423.

¹⁶⁶⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 282; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 331; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 158.

karşı mezkûr mahallenin sakinlerinden de tepkiler yükselmiştir. Halife el-Muktedî Biemrillâh da buna çok sinirlenmiş ve lânet okuyan şahısları tutuklatmıştır. Hatta silahlandığı Türkleri, Alevîlerin üzerine göndererek onları evlerine hapsettirmiştir. Mamafih bütün bu yaptıklarına karşın Halife¹⁶⁶¹ çokça eleştirilmiştir. Öyle ki Sünnî halk “Din helak oldu, sünnet öldü, bid‘at üstün geldi. Allah’ın sadece Şîflere yardım ettiğini görüyoruz. Bu yüzden İslâm’dan vazgeçeceğiz” diyerek yönetime ağır ithamlarda bulunmuşlardır¹⁶⁶². Burada “İslâm’dan vazgeçeceğiz” diyerek muhtemelen onları desteklemeyi bırakacaklarını imâ etmiş olmalıdırlar.

Selçuklu idaresi ile Abbâsî Hilâfeti’nin tüm çabalarına rağmen ateşkes oldukça kısa sürmüştür. Yukarıda yaşanan gelişmeler, çatışmaların devam etmesine sebep olmuştur. Ayrıca oldukça büyük yağma, fitne ve kıtaller yaşanmıştır. Nitekim İbnü’l-Cevzî söz konusu olaylarda yaklaşık 200 kişinin öldürüldüğünü belirtmektedir. Bunun yanı sıra çok sayıda insan da yaralanmıştır¹⁶⁶³.

482/1089 yılında yaşanan tüm çatışmalar, Halife el-Muktedî’nin yardım talebinde bulunduğu Mezyedî Emîri Seyfü’d-devle Sadaka’nın gönderdiği askerî birlikler sayesinde sona ermiştir. Filhakika bu birlik, Bağdâd’da şahne ile iş birliği yapıp hadiselerle sebep olan müfsid ve ayyârlara takibatta bulunmuştur. Bunların bir kısmının kaçmalarını sağlamış ve bir kısmını da öldürmüşlerdir. Kalanları da sürgün etmişlerdir. Bu şekilde şehirde sükûnet sağlanmış ve halk da huzura kavuşmuştur¹⁶⁶⁴.

Söz konusu yıldaki gelişmelerin tümünde dikkat çeken husus halifenin, Selçuklulara tâbi bir emîrden yardım istemiş olmasıdır. Gücünün zirvesindeki Selçuklu askerleri bir kenara bırakılarak Mezyedî askerlerinin olaylara müdahale etmesi ilginç bir durumdur. Amîd ve şahne nâibinin müdahalelerine rağmen hadiselerin nihayete ermemesi, muhtemelen halifede bir güvensizliğe neden olmuştur. Tüm bunlar halifenin niçin başka güçten yardım istediğini açıklamaktadır.

¹⁶⁶¹ İbnü’l-Cevzî metinde “es-Sultan” diyerek Melikşâh’a atıf yapmaktadır (*el-Muntazam*, XVI, 283). Ancak olayların öncesi ve sonrasından anlaşıldığı üzere burada Halife el-Muktedî’ye eleştiriler yöneltildiği söylemek daha doğrudur.

¹⁶⁶² İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 283; Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân*, XIX, 423; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 113; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 271.

¹⁶⁶³ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 283; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 331; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 158; Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân*, XIX, 423; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 113; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 271.

¹⁶⁶⁴ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 282-283; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 331; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 158-159; Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân*, XIX, 423.

Sultan Melikşâh döneminde aslen Nişâbürlü olan Eş'arî kelâmcı el-Fûrekî lakabıyla tanınan Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Hasan el-Fûrekî'nin müsebbibi olduğu çatışma da yaşanmıştır. O, 451/1059 yılında Tuğrul Bey'in mektubunu Halife el-Kâ'im Biemrillâh'a sunmak üzere Bağdâd'da gelmiş ve sonrasında buraya yerleşmişti. Nizâmiyye Medresesi'nde hem ders hem de vaazlar vermişti. Ancak vaazlarından dolayı Eş'arîler ile Hanbelîler arasında yeni bir çatışma yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Çatışmanın hangi yıllarda yaşandığı kaynaklarda bilinmemektedir. Şabân 478/Aralık 1085 tarihinde vefat etmesi nedeniyle verilen vefeyâtında fitneye sebep olduğu aktarılmaktadır. Dolayısıyla ölüm tarihini esas almak suretiyle Melikşah döneminde söz konuyu olaya yer vermek mümkündür. Söz konusu olayın nedenleri de belirtilmemektedir. Daha önce yaşanan benzer hadiseleri dikkate aldığımızda, el-Fûrekî'nin vaazlarında ya Hanbelîleri çok ağır bir şekilde eleştirmesi ya da onları Mücessime ilan etmesi ihtimaller akıllara gelmektedir. Başta Hanbelî âlim İbnü'l-Cevzî olmak üzere kaynaklarda el-Fûrekî'nin Hanbelîler ile Eş'arîler arasında düşmanlığa sebep olduğu belirtilerek “Ahmed b. Muhammed dünyayı tercih ederdi. İpekli elbiseler giymekten sakınmazdı.” diyerek eleştirilmiştir¹⁶⁶⁵. Burada İbnü'l-Cevzî, el-Fûrekî'nin bir din âlimi olmasına rağmen dünyevî işleri daha çok önemseydiğini ve İslâmiyet'te erkeklere yasaklanmış¹⁶⁶⁶ olmasına rağmen ipekli giysiler kullandığını belirterek tenkit etmektedir.

4.2.4. Sultan Mahmûd

Sultan Mahmûd'un iki senelik kısa saltanatı sırasında Bağdâd'da Sünnî-Şîî çatışmaları yaşanmaya devam etmiştir. Nitekim Cemâzûlâhir 486/Haziran-Temmuz 1093'te Bâbü'l-Basra ve Kerh ahalileri bilinmeyen bir sebepten dolayı karşı karşıya gelmiştir. Taraflar arasında Kantaratü'l-Cedîde'de¹⁶⁶⁷ çatışma vuku bulmuştur. Bunun üzerine dönemin Şahnesi Sa'dü'd-devle Gevherâyîn de Kerh Mahallesi'ne giderek burayı yağmalamış ve ateşe vermiştir. İbnü'l-Esîr'in kaydına göre olaylar Amîd Ebü'l-Mehâsin Abdülcelîl b. Muhammed ed-Dihistânî'nin çabalarıyla sona

¹⁶⁶⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 243; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 396; es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, IV, 79; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 94; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 259-260; Yavuz, “Fûrekî”, s.219. Hanefî âlim Sibt İbnü'l-Cevzî ve Şâfiî-Eş'arî âlim İbn Kesîr, hadiseleri İbnü'l-Cevzî'den aktarmaktadırlar.

¹⁶⁶⁶ Yunus Vehbi Yavuz, “İpek. Fıkıh”, *DİA*, XXII, 365.

¹⁶⁶⁷ Bâbü'l-Basra'da bulunan bir köprüdür (Safiyü'd-dîn Abdü'l-mü'min b. Abdü'l-hakk el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-ittilâ'*, II, 331; aynı eser, III, 113).

ermiştir¹⁶⁶⁸. Burada şahnenin sadece Kerh'e karşı bir yaptırım uygulaması, muhtemelen hadisenin mezkûr mahalle sakinleri tarafından başlatılmasından dolayı olmalıdır. Diğer taraftar Sa'dü'd-devle'nin açıkça Sünnîleri desteklediği için bu şekilde hareket ettiği de düşünülebilir.

487/1094-95 yılına meydana gelen bir olay, Bâbü'l-Basra ve Kerh sakinleri arasındaki düşmanlığın boyutunu göstermesi açısından dikkate şayandır. Zira Nakîbü'n-Nükebâ Tirâd ez-Zeynebî'nin İbn Sinân isimli kâtibi öldürülmesi üzerine, onun kisasını uygulaması için nakîb, Şahne Aytegin Ceb'ten istemiştir. Şahne de hâcibini Bâbü'l-Basra'ya göndermiş, ancak mahalle ahalisi onu taşıyıp yaralamıştır. Hâcibin şikâyeti üzerine Aytegin de mahalleye asker sevk etmiştir. Bu esnada Kerh ahalisi de askerlere katılarak Bâbü'l-Basra'ya saldırmıştır. Her tarafı ateşe verip yağmalamışlardır. Halife el-Müstazhir Billâh'ın şefaati ile şahne mahalleden geri çekilmiştir¹⁶⁶⁹. Görüldüğü üzere olay mezhep çatışması olmamakla birlikte Kerhliler de muhatap olmamalarına rağmen ezeli düşmanları Bâbü'l-Basra halkına karşı Selçuklu birlikleriyle hareket etmişlerdir.

İbnü'l-Cevzî, Şabân 487/Ağustos-Eylül 1094 tarihinde Nehrû'l-Kallâ'in'de bir "fitne" yaşandığını ve Ebü'l-Hasan ed-Dâmegânî, nakîbler ile hâciblerin buraya gitmesiyle olayların sona erdiğini aktarmaktadır¹⁶⁷⁰. Olayın sebebi bilinmemekle birlikte diğer kaynaklarda da yer almamaktadır. Müellifin hadiseyi "fitne" şeklinde tanımlaması, bir mezhep çatışmasına işaret olarak düşünebiliriz.

İbn Kesîr'in kaydına göre Şabân 487/Ağustos-Eylül 1094 tarihinde Bağdâd'da Sünnîler ile Şîîler arasında çatışmalar meydana gelmiştir. Çatışmaların nedeni kaynakta belirtilmemektedir¹⁶⁷¹. İbnü'l-Cevzî ve İbnü'l-Esîr ise Nehru Tâbek ve komşusu Bâbü'l-Erhâ' ahalileri arasında olayların yaşandığı aktarmaktadır. İbnü'l-Cevzî ve İbnü'l-Esîr olaylar sırasında Nehru Tâbek'in yandığını ve âdeta enkaz yığımına döndüğünü belirtmektedirler. Yangından sonra Nehru Tâbek'e giden Bağdâd sâhibü's-şurtasının burada bir kişiyi öldürmesi, halkın ona karşı nefret beslemesine neden olmuş ve nihayetinde bu zat görevinden azledilmiştir¹⁶⁷². İbn

¹⁶⁶⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 5; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 373; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 193; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 136; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 286.

¹⁶⁶⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 386; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 203.

¹⁶⁷⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 14.

¹⁶⁷¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 142; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 290.

¹⁶⁷² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 14; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 385; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 202; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, V, 321. Yâkût el-Hamevî, mezhep çatışması olduğuna

Kesîr ise şehirde pek çok yerin yakıldığını ve çok sayıda insanın hayatını kaybettiğini aktarmaktadır¹⁶⁷³. İbnü'l-Cevzî ve İbnü'l-Esîr, Sünnî veya Şîî olarak ayırım yapmadan sadece mahallelerin isimlerini vermektedirler, bununla birlikte olayı “fitne” olarak aktarmaktadırlar ki bu genellikle mezhep çatışmaları için kullanılan bir kelimedir. İbn Kesîr de olayı “fitne” olarak aktarmakta ancak Sünnî ve Şîî (*Râfizî*) şeklinde de taraflara ayırmaktadır. Burada tarafların hangi mahallelerden olduğu bildirilmemektedir. Ancak üç müellifin de aynı olayı aktardığını tahmin etmekteyiz. Genellikle İbnü'l-Cevzî'den olayları özetleyerek aktardığı bilinen İbn Kesîr'in burada da olayı ihtisar etmek suretiyle vermiş olmalıdır.

4.2.5. Sultan Berkyaruk

Sultan Berkyaruk döneminin hemen başlarında ilginç bir hadise yaşanmış ve 488/1095 yılında Sünnîler ile Şîîler barış yapmışlardır. Her ne kadar kaynaklar belirtmese de yine bir çatışma vuku bulmuş olacak ki taraflar uzlaşmıştır. Sonrasında da Bâbü'l-Basra ile Kerh ahalileri ve Muhtâre ile Bâbü'l-Ezec ahalileri karşılıklı birbirlerini ziyaret etmişlerdir. Ortaçağ müellifleri bunun ilginç olduğunu belirtmektedirler¹⁶⁷⁴. Nadir görülen bir durum olması nedeniyle burada değinmek gerekmektedir.

Bağdâd'da bu döneme kadar İmâmiyye Şîa'sı mensuplarının yaşadıklarına tesadüf edilmekteydi. Nitekim kaynaklarda aktarılan çatışmalarda onların mevcudiyetine pek çok defa rastlanabilmektedir. Ancak Berkyaruk döneminde daha önce şehirde görülmeyen Nizârî İsmâîlîlerin faaliyeti görülmektedir. Hasan es-Sabbâh liderliğinde Alamût merkezli Nizârî İsmâîlîleri veya daha çok bilinen ismiyle Bâtînîler, özellikle İran ve Suriye'de aktif olarak *davet-i cedide* ile meşgul idiler. Ancak Bağdâd'da çok fazla aktif siyaset yürütmemişlerdir. Bununla birlikte kaynaklardaki bazı hadiseler, burada da zaman zaman faaliyet bulduklarını göstermektedir. Nitekim Şevvâl 490/Eylül-Ekim 1097 tarihinde Hûzistân'dan gelen bir Bâtînînin Bağdâd'da davet işleri ile uğraştığı görülmektedir. Hatta meşhur Hanbelî âlim Ebü'l-Vefâ İbn Akîl'i

değınmeden her iki mahalle arasında vuku bulan fitneden kaynaklı mahallenin yandığını ve olayların uzunca bir süre devam ettiğini ve bir kaynaktan okuduğuna göre olayların 488/1095 yılında yaşandığını aktarmaktadır (aynı yer). Ayrıca bkz. Safıyyü'd-dîn Abdü'l-mü'min b. Abdü'l-hakk el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-ittilâ'*, II, 366; aynı eser, III, 388.

¹⁶⁷³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 142; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 290.

¹⁶⁷⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 18; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 466; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 147-148; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 293; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, V, 153.

de kendi mezheplerine davet etmiştir. Aralarında İbn Akîl de bulunduğu onun fakihler aleyhinde şahitlik etmiştir. Kaynaklar Ebü'l-Vefâ İbn Akîl ile Bâtinî arasında geçen şu konuşmayı da aktarmaktadır:

“Bâtinî: Ben lâ ilâhe illallah diyorum, beni nasıl öldürürsünüz?

İbn Akîl: Ben, seni öldürürüm.

Bâtinî: Hangi sebeple?

İbn Akîl: Yüce Allah'ın sözüyle: ‘Azabımızı gördükleri zaman, ‘Yalnız Allah’a inandık; O’na ortak koşmakta olduğumuz şeyleri inkâr ettik’ dediler. Fakat azabımızı gördükleri zaman inanmaları, kendilerine fayda vermedi (Mü’min sûresi, 84-85. âyetler)”¹⁶⁷⁵.

Konuşma sonrasında Bâtinî dâîsi, Ebü'l-Vefâ İbn Akîl ve diğer fakihlerin şahitlikleri neticesinde Bâbü'n-Nübî'de öldürülmüştür¹⁶⁷⁶. Bu hadiseden başka -bir sonraki başlıkta anlatılacak suikastlar dışında- Selçuklular döneminde Bağdâd'da Bâtinî faaliyetlerine rastlanılmamaktadır.

Berkyaruk döneminde Bağdâd'da Hanbelîler ile Eş'arîler 495/1102 yılında bir kez daha karşı karşıya gelmişlerdir. Bu sene içerisinde şehre gelen Şâfiî-Eş'arî vâiz Ebü'l-Mü'eyyed Îsâ b. Abdullah el-Gaznevî (öl. 498/1104-5), camilerde halka vaazlar vermiş, konuşmalarında mutaassıplık derecesinde bağlı olduğu Eş'arîliğin hasebiyle konuşmalarında bu mezhebin üstün olduğunu göstermeye çalışmıştır. Ayrıca Ebû Sa'd es-Sûfi Ribâtî'nda da vaaz meclisi kurmuştur. İşte bu sebeple de Hanbelîler ile Eş'arîler arasında kavgalar yaşanmıştır. Hatta el-Gaznevî'nin konuşmaları nedeniyle Bağdâd'ın her yerinde taşlandığı söylenmektedir. Olayların müsebbibi olmasından dolayı Rebûlâhir 496/Ocak-Şubat 1103'te veya 497/1103-4 yılında Bağdâd'dan çıkarılmıştır¹⁶⁷⁷. Önceki yıllarda taraflar arasında çıkan çatışmalardan hatırlanacağı üzere yine dışardan gelen bir kişi hadiselerle sebep olmuştur.

Bu dönemde Şevvâl 486/Ekim-Kasım 1093 tarihinde Bâbü'l-Ezec Mahallesi'nin Hanbelî mezhebine mensup kâdısı Ebû Ali Ya'kûb b. İbrâhîm el-Berzebînî vefat

¹⁶⁷⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 39.

¹⁶⁷⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 39; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 161-162; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 302.

¹⁶⁷⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 76, 85, 93; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 515; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 320; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 526, 528, 537-538; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 181-182, 189; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 314, 316. İbnü'l-Cevzî, Bağdâd'dan çıkarılış tarihini önce Rebûlâhir 496/Ocak-Şubat 1103 (*el-Muntazam*, XVII, 76); sonrasında 497/1103-4 (*el-Muntazam*, XVII, 85) olarak vermektedir. Sibt İbnü'l-Cevzî ise 497/1103-4 yılında gerçekleştiğini belirtmektedir (*Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 528).

etmiştir¹⁶⁷⁸. Ebû Ali'nin yerine söz konusu tarihinde Bâbü'l-Ezec Mahallesi'ne müfrit bir Şâfî-Eş'arî olan Şeyzele lakaplı Ebü'l-Me'âlî Azîzî b. Abdümelik b. Mansûr el-Cîlî (öl. 494/1100) atanmıştır. Kaynaklar, Ebü'l-Me'âlî ile tamamı Hanbelî mezhebine mensup mahalle halkı arasında büyük bir düşmanlığın varlığından ve birbirlerinden nefret ettiklerinden bahsetmektedirler. İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Me'âlî Azîzî ile Bâbü'l-Ezec ahalisi arasında -detaylarını vermeden- olaylar yaşandığını ve bunlara dair tuhaf hikâyelerin olduğunu belirtmektedir. İbnü'l-Cevzî'nin aktardığı hikâyenin birine göre bir gün eşeğini arayan bir kişinin duyuru yaptığını öğrenen Ebü'l-Me'âlî şu sözleri sarf etmiştir: “Bu adam, Bâbü'l-Ezec'e gelsin. Ahalisinden istediği kişiyi alıp [eşegi niyetiyle] götürsün”. Fakat çok geçmeden 17 Safer 494/22 Aralık 1100 tarihinde Ebü'l-Me'âlî vefat etmiş ve aralarındaki düşmanlık sebebiyle mezkûr mahallenin sakinleri bu duruma çok sevinmişlerdir¹⁶⁷⁹. Eş'arîler ile Hanbelîler arasındaki husumet dikkate alındığında ahali ile kâdı arasında mezhep çatışmasından kaynaklı olayların yaşandığı düşünülebilir. Çatışmalarının ne zaman vuku bulduğu bilinmediğinden Ebü'l-Me'âlî Azîzî'nin vefat tarihi esas alınarak burada anlatılmıştır.

494/1100-1 senesine gelindiğinde ise İbnü'd-Devâdârî'nin kaydına göre Bağdâd'da *İhvânü's-safâ*¹⁶⁸⁰ cüzlerinin (bilinen adı *Resâ'ilü İhvâni's-safâ*) yakıldığını ve okunmasının yasaklandığı; İsmâîlîlerden bir grubun da öldürüldüğünü belirtmektedir¹⁶⁸¹. Söz konusu akımın Bağdâd'da bir merkezi bulunmaktaydı¹⁶⁸². Ancak müellif, risâlelerin neden ve kimler tarafından yakıldığı ve yasaklandığına

¹⁶⁷⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 9; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 375; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 194; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXIII, 196-197.

¹⁶⁷⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 62, 69-70; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 459; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 268; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 516; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIX, 174; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 177-178; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 311-312. Ebü'l-Me'âlî'nin hastalığı sebebiyle Muharrem 494/Kasım-Aralık 1101 tarihinde Bâbü'l-Ezec kâdılığına Ebü'l-Ferec İbnü's-Sîbî atanmıştır (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 62). es-Sîbî'nin mezhebî kimliği tespit edilememiştir. Şeyzele hakkında bilgi için bkz. M. Suat Mertoğlu, “Şeyzele”, *DİA*, XXXIX, 105-106.

¹⁶⁸⁰ X. yüzyılda Basra'da tesis edilen İhvânü's-safâ (*İhvânü's-safâ hullânü'l-vefâ ve ehlü'l-adl ve ebnâü'l-hamd*), dinî, felsefî, siyasî ve ilmî amaçlarla bir araya gelen filozof ve âlimlerin faaliyetlerini gizli bir şekilde sürdürdükleri topluluktur. Bünyesindeki şahısların kimler olduğu ve ne zaman, nerede faaliyetlerine başladıkları tam olarak bilinmemektedir. Topluluğun düşüncelerini, dinî ve felsefî konularda kaleme aldıkları toplamda 52 risâleden müteşekkil *Resâ'ilü İhvâni's-safâ* isimli ansiklopedik bir eser meydana getirilmiştir. Tartışmalı olmakla birlikte İhvânü's-safâ'nın Şîî-İsmâîlî oldukları yönünde görüşler bulunmaktadır. İhvânü's-safâ ve *Resâ'ilü İhvâni's-safâ* hakkında bilgi için bkz. Enver Uysal, “İhvân-ı Safâ”, *DİA*, XXII, 1-6; a.mlf., “Resâ'ilü İhvâni's-Safâ”, *DİA*, XXXIV, 576-579. Söz konusu topluluğun Şîî olmadığı, hatta onları eleştirdikleri yönünde de görüşlerde bulunmaktadır, ancak tezimize konu olan dönemde ilgili grubun Bağdâd'da Şîî-İsmâîlî inancında oldukları yönünde algı olduğu görülmektedir.

¹⁶⁸¹ İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer*, VI, 453.

¹⁶⁸² Abdülkerim Özaydın, “Bağdat, III. Kültür ve Medeniyet”, *DİA*, IV, 439.

dair bir malumat vermemektedir. Ayrıca bu hadiseye onun kayıtlarında rastlanılmaktadır. İsmâîlilerden bir grubun öldürüldüğü bilgisini vermesi ve söz konusu metinlerin de Şii-İsmâîlî düşüncede olduğu yönünde algılanması, yine bunların İsmâîlî-Bâtinî düşünce tarafından özümsemesi ve sahip çıkılması¹⁶⁸³, metinlerin ortadan kaldırılmasında etkili olmalıdır.

4.2.6. Sultan Muhammed Tapar

Muhammed Tapar döneminde Bağdâd şehrinde daha önce görülmemeyen hadiseler yaşanmıştır. Esasen İsmâîlilerin özellikle İran ve Suriye’de Selçuklulara karşı aktif siyaset yürütüp suikastlar düzenledikleri bilinmektedir¹⁶⁸⁴. Yukarıda işaret edildiği üzere onlar, Bağdâd’da çok fazla aktif değillerdi. Fakat yeni dönemle birlikte Bağdâd içerisinde de suikastlar düzenledikleri görülmektedir. Selçuklu hâkimiyeti boyunca şehirde Vezir Ahmed b. Nizâmü’l-mülk, Ahmedîl b. İbrâhîm b. Vehsûdân er-Revvâdî ve Kemâlü’l-mülk es-Sümeiremî Bâtinî suikastları aktarılmaktadır. Muhammed Tapar döneminde İsmâîlilere karşı artan mücadelenin¹⁶⁸⁵ tezahürü olarak Bağdâd’da söz konusu vakalar yaşanmıştır.

Nitekim Muhammed Tapar, Vezir Ahmed b. Nizâmü’l-mülk ve Emîr Çavlı idaresindeki bir orduyu Muharrem 503/Temmuz-Ağustos 1109 tarihinde İsmâîlilerin merkezi Alamût Kalesi’ne asker göndermişti. Üstavend ve Alamût bir süre kuşatılmış, ancak kışın başlamasıyla muhasara kaldırılmıştı. İsmâîliler de intikam

¹⁶⁸³ Uysal, “Resâ’ilü İhvâni’s-Safâ”, s.578. Bu maddede, *Resâ’ilü İhvâni’s-safâ*’nın 1150 yılında Bağdâd’da İbn Sînâ’nın eserleriyle birlikte yakıldığı belirtilmektedir (aynı yer). Muhtelif çalışmalarda ise Halife el-Müstencid Billâh’ın emriyle 544-45/1150 veya 554/1150’de yakıldığı zikredilmektedir (Henry Corbin, *İslâm Felsefesi Tarihi: Başlangıçtan İbni Rüşd’ün Ölümüne*, I, Türkçe çev. Hüseyin Hatemî, İstanbul 2013⁹, s.253; Mehmet Vural, *İslâm Felsefesi Tarihi: İslâm Düşüncesinin Tarihsel Seyri*, Ankara 2018³, s.137; Fatih Toktaş, “İhvân-ı Safâ: Din-Felsefe İlişkisi ve Siyaset”, *İslâm Felsefesi*, ed. M. Cüneyt Kaya, Ankara 2018, s.214). Maalesef ilgili eserlerde hatalar zinciriyle karşı karşıyayız. Evvelâ 1150 yılında Abbâsî Hilâfeti’nde el-Muktefi Liemrillâh yer almaktadır. İkinci olarak, Hicrî 554, miladî 1159-60’a tekabül etmektedir ki bu yılda da el-Muktefi halifedir. el-Müstencid, hilâfete geldiği yıl, 555/1160, kötü yönetimi ve rüşvet almasından dolayı Kâdı Ali İbnü’l-Murahham’ı tutuklatıp ona ait aralarında İbnü’s-Sînâ’nın *Şifâ*’sı ve *Resâ’ilü İhvâni’s-safâ*’nın da olduğu kitapları yaktırıştır (İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 140-141; İbnü’l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 272; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, XI, 214). el-Müstencid dönemi çalışmanın tarih aralığı içerisinde yer almamaktadır, fakat literatürdeki bilgi hatalarını düzeltebilmek adına, hadiseyi aktarmak gerekmektedir.

¹⁶⁸⁴ Selçuklular dönemindeki Bâtinî suikastları hakkında bilgi için bkz. Pınar Kaya, *Büyük Selçuklular Döneminde Bâtinîler ile Yapılan Mücadeleler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008, s.31-35, 39-40, 49-51, 66-68, 81-85; Hasan Taşkıran, *Selçuklu Devletlerinde Suikastlar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2015; Nevzat Keleş, “Bâtinîlerin Selçuklu Devlet Adamlarına Yönelik Suikast Faaliyetleri”, *Toroslardan Tanrı Dağlarına Genel Türk Tarihine Adanmış Bir Ömür: Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu’na 75. Yaş Armağanı*, ed. Erman Şan, İstanbul 2017, s.155-176.

¹⁶⁸⁵ Detaylı bilgi için bkz. Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, s.75-88.

almak amacıyla vezire suikast düzenlemişlerdi¹⁶⁸⁶. Ahmed b. Nizâmü'l-mülk, Muhammed Tapar ile aynı yılın Rebûlâhîr (Ekim-Kasım 1109) ayında Bağdâd'a gelmişti. Vezir, Şabân ayında (Şubat-Mart 1110) camiye gittiği bir gün, Bâtinî saldırısına uğramış ve boynunda yaralanmıştı. Suikastı düzenleyenlerden birisi yakalanıp sarhoş edilmek suretiyle konuşturulmuş ve fâillerin kim oldukları sorulmuştu. Bâtinî de Me'mûniyye Mescidi'ndeki bir topluluk tarafından suikastın düzenlendiğini itiraf etmişti. Bunun üzerine bu topluluğun tamamı yakalanıp öldürülmüştü¹⁶⁸⁷.

İkinci suikastın maktulü Selçukluların Merâğa emîri Ahmedîl ise Dımaşk Atabegi Tuğtegin ile 1 Muharrem 510/16 Mayıs 1116 tarihinde Muhammed Tapar'ın Bağdâd'da sarayına gelmiştir. Burada sultana arzuhâl vermek üzere tebdil-i kıyafet gelen üç Bâtinî, Ahmedîl'e saldırmıştır. Aldığı hançer darbesi neticesinde Ahmedîl hayatını kaybetmiştir¹⁶⁸⁸.

¹⁶⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 580; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 382; Alâ'ü'd-dîn Atâ Melik el-Cüveynî, *Târîh-i cihângüşâ*, s.558; Özeydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, s.82.

¹⁶⁸⁷ Sadrü'd-dîn el-Hüseynî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçûkiyye*, s.57; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 117; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 580; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 382; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 35; Alâ'ü'd-dîn Atâ Melik el-Cüveynî, *Târîh-i cihângüşâ*, s.556; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 207; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 329; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, s.194; Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmi'u'd-düvel*, I, Türkçe trc. s.132; Özeydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, s.82; Taşkiran, *Selçuklu Devletlerinde Suikastlar*, s.105.

¹⁶⁸⁸ el-Azîmî, *Târîhu'l-Azîmî*, Türkçe trc. s.40 (Suikastın Muharrem 509/Mayıs-Haziran 1115 tarihinde gerçekleştiğini belirtmektedir); İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 147; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 612; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 410; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 79 (Ahmedîl'in vefeyâtını 508/1114-15 yılında vermektedir); İbnü'l-Adîm, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, s.101; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 229; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 342; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, V, 204 (Suikastı 508/1114-15 yılında anlatmaktadır); Özeydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, s.77, 136; Taşkiran, *Selçuklu Devletlerinde Suikastlar*, s.108. Bâtinîlerin Sultan'ın sarayına girip önemli bir emîri katletmesi, daha önceki Bâtinî suikastlarına benzemektedir. Özellikle suikastın yeri dikkate alındığında sıra dışı ve nadir olduğu söylenebilir. Burada üç yıl öncesine giderek 507/1113 yılında Emîr Mevdûd'un (bkz. Işın Demirkent, "Mevdûd b. Altuntegin", *DİA*, XXIX, 427-429; Birsnel Küçüksipahioğlu, "Mevdûd b. Altuntekin: Haçlılarla Mücadele Eden Bir Selçuklu Komutanı", *TYB Akademi: Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, IV/12 - Osman Turan ve Selçuklular Özel Sayısı (2014), s.37-49) Bâtinîler tarafından katledilmesi olayını incelemek gerekir. Zira bu suikasttan sorumlu tutulandan birisi de Atabeg Tuğtegin'di. Mevdûd'dan korktuğu için Bâtinîler ile anlaşıp suikast tertip ettiğine dair kaynaklarda rivayetler bulunmaktadır. Suikasttan sonra da Sultan Muhammed Tapar'dan korkmaya başlaması (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 596, 603; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 396, 400) ve hatta Haçlılarla iş birliği yapması, Mevdûd'un öldürülmesinde Tuğtegin'in parmağının olduğunu göstermektedir. Ahmedîl'i suikastını da kendisini Sultan'a masum göstermek ve affettirmek amacıyla planladığı söylenebilir. Niçin kendisinin yaralanma ile sonuçlanabileceği bir plan yapmadığı veya Sultan'a arzuhâl verecek kadar yaklaşan suikastçıların neden ona saldırmadıkları akıllara gelmektedir. Tuğtegin, muhtemelen Bâtinîlere güvenmediği için kendisini tehlikeye atmak istememiştir. Kezâ Sultan'a suikast düzenlenmesinin nedeni de Tuğtegin'in Ahmedîl'i hedef göstermesidir. Özellikle Sultan'ın huzurunda bu olayın cereyan etmesini sağlayarak güvenlik açısından sarayın da zafiyet verdiğini göstermeyi amaçlamış olmalıdır. Aksi hâlde Bâtinîlerin Sultan'ın sarayında yüzlerce askeri aşır üst düzey bir emîri öldürmeleri pek de kolay bir iş değildir. Ayrıca öncesinde uyguladıkları suikast şekilleri ve seçtikleri mekânlar dikkate alındığı, Ahmedîl suikastı her yönüyle sıra dışıdır.

Doğrusu her iki suikast da mezhep mücadelesi içerisinde değerlendirmek pek de doğru görülmeyebilir. Ancak Selçuklular döneminde İran ve Suriye coğrafyasına nazaran Bağdâd'daki İsmâîlî faaliyetlerinin nadir örnekleri olması hasebiyle söz konusu hadiselerle değinmek doğru olacaktır.

Sultan Muhammed Tapar döneminde Bağdâd'da Sünnîler ile Şîîler arasında sükûnetin sağlandığı ve tarafların birbirleriyle bu konuda anlaşmaları görülmektedir. Bu gelişmenin kavga veya çatışma olmamasına rağmen nadir görülen bir durum olması hasebiyle burada üzerinde durulması gerekmektedir.

Sultanın, çıkardığı isyanın neticesinde gerçekleşen savaşta Mezyedî emîri Seyfû'd-devle Sadaka b. Dübeys'i öldürtmesinden (19 Recep 501/4 Mart 1108)¹⁶⁸⁹ sonra başta Kerh ahali olmak üzere Bağdâdlı Şîîler üzüntüye kapılıp telaşlanmaya hatta korkmaya başlamışlardı. Bu sebeple de Sünnîlerin kınamalarına maruz kalmışlardı. Sonrasında Sünnîler olayı bir adım daha ileri götürerek herhangi bir olay çıkmaması için uzunca bir süreden beri terk ettikleri Mus'ab b. ez-Zübeyr'in kabrini ziyaret etme âdetini yerine getirmek üzere hazırlıklara başlamışlardı. Kabre giderken Kerh Mahallesi'nde geçmeye karar veren Sünnîler, bunu ilân etmekten de geri duymamışlardı. Muhataplarının mahallelerinde geçeceklerini haber alan Kerh ahali ise onlara müdahale etmemeye karar vermiştir. Hatta Sünnîler güzel kokular ve soğuk sularla sevinçli bir şekilde karşılayıp mahalleden geçinceye kadar onlara refakat etmişlerdi. Sonrasında Şîîler de Mûsâ el-Kâzım Türbesi'ni ziyaret etmiş ve Sünnîler de onlara müdahalede bulunmamıştır. Aynı şekilde kendilerine yaptıkları gibi de dönüşleri sırasında onları sevinçle karşılamışlardı. Bu şekilde taraflar arasında Şabân 502/Mart-Nisan 1109 tarihinde barış yapmışlardır¹⁶⁹⁰. Esasen daha önce de taraflar arasında zaman zaman barışların yapıldığını, ancak söz konusu barışların bir kavga veya çatışma sonrası gerçekleştiğini çalışmanın önceki sayfalarında aktarılmıştır. Bu barışın özelliği herhangi bir çatışma vuku bulmadan yapılmış olmasıdır.

¹⁶⁸⁹ Sultan Muhammed Tapar'ın Seyfû'd-devle Sadaka ile mücadelesi ve onun ölümü hakkında detaylı bilgi için bkz. Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, s.45-51.

¹⁶⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 572-573; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 375-376.

4.3. Irak Selçukluları Döneminde Mezhep Mücadeleleri

Sultan Sencer eliyle 513/1119'da Irak Selçuklu Devleti'nin tesis edilmesi ile Bağdâd da bu devletin idaresine verilmişti. Bundan dolayı Sultan Sencer başlığı açmak yerine mezkûr tarihten itibaren konuyu Irak Selçukluları başlığı altında anlatmak uygun olacaktır. Bağdâd'da Selçuklu hâkimiyetinin nihayete erdiği 547/1152 yılına kadar hüküm süren Irak Selçukluları hükümdarlarından Mahmûd ve Mes'ûd dönemleri dışında Dâvud, II. Tuğrul ve Melikşâh'ın kısa süreli saltanatları sırasında mezhep kavgaları ve çatışmalarına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadığını da belirtmekte fayda vardır.

4.3.1. Sultan Mahmûd

Sultan Mahmûd döneminde Cemâzûlâhîr 514/Ağustos-Eylül 1120 tarihinde Bağdâd'a sefer düzenleyen Hille hâkimi Dübeys b. Sadaka, şehir ve çevresinde yağma, kıtal ve bozgunculuk gibi faaliyetlere girişmiştir. Hatta şehrin batı yakasında Dârü'l-Hilâfe'ye karşı karargâh kuracak kadar ilerlemiştir. Şehirde bulunduğu sırada Kerh'e giden Dübeys, mezhepdaş olduğu mahalle sakinleri tarafından üzerine saçılar atılarak karşılamıştır¹⁶⁹¹. Kerhlilerin, Dübeys'in gelişini şehirde tekrar Şîilerin güçlenmesi ve hatta Şîî hâkimiyetinin tekrar kurulabileceği şeklinde yorumladıkları düşünülebilir¹⁶⁹². Ancak Bâbü'l-Ezec sakinleri ise Dübeys'in gelişini ve muhtemelen Kerh ahalisinin tutumunu hoş karşılamamıştır. Nitekim onlar, Dübeys'e lânet okuyarak tepkilerini dile getirmişlerdir. Bunun üzerine Hille emîri Dübeys de onların üzerine yürümüş ve bir kısmını yakalayıp Bâbü'n-Nûbî'de dövmüştür¹⁶⁹³.

¹⁶⁹¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 187; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 651; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 448; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 132-133; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: İkinci İmparatorluk Devri*, s.37-38; Ünal, *Abbasi Halifesi el-Müsterşid-Billâh ve Dönemi*, s.62.

¹⁶⁹² Kerh ahalisinin saçı merasimi, Dübeys'in mahalleyi yağmalama korkusundan dolayı yapıldığı şeklinde de yorumlanmıştır (Ünal, *Abbasi Halifesi el-Müsterşid-Billâh ve Dönemi*, s.62). Ancak mezhep taassubunun etkili olduğu ve daha önce anlatıldığı üzere el-Besâsîri olayında görüldüğü gibi Kerh ahalisinin Dübeys'in gelişine de sevindiğini tahmin etmek zor olmayacaktır. M. A. Köymen, muhtemelen Kerh ahalisini kastederek Dübeys'in Bağdâd'da taraftarlarının olduğuna vurgu yapmaktadır. Buradan hareketle de Dübeys'in Abbâsîleri, Selçuklu hâkimiyetinden kurtarmak suretiyle belki de kendi hâkimiyeti altına almak ve Bağdâd ve çevresinde de yabancı idaresini tasfiye etme girişiminde sadece ordusuna güvenmediğini belirtmektedir (Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: İkinci İmparatorluk Devri*, s.37-38).

¹⁶⁹³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 187. Dübeys'in faaliyetlerinden dolayı Halife el-Müsterşid Billâh, muhtemelen Hemedân'da bulunan Sultan Mahmûd'u Bağdâd'a davet etmiştir. Sultan'ın yola çıktığını öğrenen Dübeys, şehri terk etmiştir (Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: İkinci İmparatorluk Devri*, s.38).

Yukarıda ifade edilen Bâtinî suikastlarının üçüncüsü bu dönemde gerçekleşmiştir. Sultan Mahmûd'un veziri Kemâlû'l-mülk es-Sümeiremi'ye 29 Safer 516/9 Mayıs 1122 tarihinde Hemedân'a gitmek üzere büyük bir alayla yola çıkan vezir, evvelâ Tutuşıyye Medresesi'nin¹⁶⁹⁴ bulunduğu çarşıya uğramıştı. Burada dar bir geçitten geçerken askerleri önden gitmekteydi. Bu sırada dükkânlarda bir grup Bâtinî suikast için fırsat kollamaktaydı. Askerlerin önce gitmesini fırsat gören bir Bâtinî, hemen es-Sümeiremi'ye saldırmış, ancak hançeri katıra saplanmıştı. Girişiminde başarısız olan Bâtinî, Dicle Nehri'ne doğru kaçarken, gulâmlar da onu takip etmeye başlamıştı. Bu nedenle de vezir tamamen korumasız kalmıştı. Bu sırada ortaya çıkan bir başka Bâtinî, bir hançer darbesiyle es-Sümeiremi'yi göğsünden yaralayıp onu katırından düşürmüştür. Yerde de birkaç darbe daha vurduktan sonra boğazını kesmek suretiyle onu öldürmüştür¹⁶⁹⁵.

Bu olayın akabinde ertesi yılın Âşûrâ gününde (10 Muharrem 517/10 Mart 1123) bilinmeyen bir sebepten dolayı halk ayaklanıp şehrin batı yakasındaki Kureyş Mezarlığı'nın doğusunda bulunan Bâbü't-Tibn Mezarlığı'nı yağmalayarak buradaki Mûsâ el-Kâzım'ın türbesini talan etmişlerdi¹⁶⁹⁶. Kaynaklar yağmacıların mezhebî kimliğini vermemekle birlikte Şîiler için kutsal sayılan bir mekâna saldırmalarından hareketle Sünnî olmaları kuvvetle muhtemeldir. Türbenin yağmalanması üzerine Alevîler de durumu Halife el-Müsterşid Billâh'a şikâyet etmişlerdi. Hadiseyi hoş karşılamayan Halife, Hac Emîri Nazar'ı mezkûr yere gönderip hadisenin faillerini cezalandırmasını ve yağmalanan malların da iade edilmesini emretmiştir. Bu arada yağma esnasında ortaya çıkan kitaplarda sahâbeye yönelik küfürlerin yazılı olduğu ve -içeriğini bilmediğimiz- birtakım çirkin şeylerin icra edildiği anlaşılmıştır.

¹⁶⁹⁴ H. Taşkırân, suikastın Hemedân'da gerçekleştiğini belirtse de (*Selçuklu Devletlerinde Suikastlar*, s.126) Tutuşıyye Medresesi'nin Bağdâd'ın doğu yakasındaki Bâbü'l-Ezec Mahallesi'nde olduğu malumdur (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 182; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 168).

¹⁶⁹⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 212; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 678; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 475; el-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s.128; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 164-166; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVII, 13; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XVI, 256, 258-259; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 358-359; Taşkırân, *Selçuklu Devletlerinde Suikastlar*, s.126. el-Bundârî'nin aktarımına göre 515/1121-22 yılında gerçekleşen suikastta es-Sümeiremi, ilk Bâtinîden aldığı yara sonrasında, yaralı hâlde pazar çardaklarından bir hücreye götürülmüş, burada doktor tarafından kontrol edilmiş ve yarasının önemli olmadığı söylenmiştir. Ancak bu sırada hücrenin çatısında bulunan bir başka Bâtinî ansızın atlayıp hançer darbeleriyle veziri orada öldürmüştür (*Zübdetü'n-Nusra*, s.128). Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, vezirin hamamdan evine döndüğü sırada Bâtinîler tarafından öldürüldüğünü belirtmektedir (*Câmi'u'd-düvel*, I, Türkçe trc. s.160).

¹⁶⁹⁶ İbnü'l-Cevzî, Kureyş Mezarlığı'nın; İbnü'l-Esir ise Bâbü't-Tibn'deki türbenin yağmalandığını belirtmektedirler (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 217; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 690; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 487). Mûsâ el-Kâzım'ın türbesi, Bâbü't-Tibn Mezarlığı'nda bulunmaktadır. A. Dünder, söz konusu mezarlığın Kureyş Mezarlığı'na yakın olmasından dolayı buraya dâhil edilmiş olabileceğini belirtmektedir (*4/10. Yüzyılda Bağdat*, s.169-171).

Kitaplardan dolayı Alevîlere yönelik herhangi bir yaptırımın uygulanmadığı, yağmalanan malların Emîr Nazar tarafından alınarak bir kısmının iade edildiği -bir kısmı da saklanmış- ve yağma faillerinin cezalandırıldığı görülmektedir. Diğer taraftan Halife el-Müsterşid Billâh, kitaplardan dolayı Alevîlerin nakîbi Ebü'l-Hasan Ali b. Muammer et-Tâhir'i¹⁶⁹⁷ görevinden azlederek yerine Nakîbü'n-nükebâ Ali b. Tirâd ez-Zeynebî'yi bu makama tayin etmiştir. Halife'nin Alevîleri kontrol altında tutmak amacıyla Sünnî bir şahsı, onlara reis olarak ataması dikkate şayandır¹⁶⁹⁸. Aynı zamanda Halife'nin Şîilere karşı olmadığını sadece taassup derecesinde fikir ve eylemlerine müdahale ettiğini de göstermektedir.

Şabân 518/Eylül-Ekim 1124 tarihinde Hilâfet Dîvânı'na ulaşan bir mektupta Dımaşk'tan¹⁶⁹⁹ Bağdâd'a gelen bir kafilenin içerisinde Bâtinîlerin bulunduğu, başta vezir olmak üzere önde gelen devlet adamlarına suikast düzenlemek için görevlendirildikleri bildirilmiştir. Bunun üzerine takibata başlanmış ve şehre gelen Bâtinîler tedricen yakalanarak öldürülmüştür. Hatta şehirde Şâmlılara benzeyen kişiler araştırılıp yakalanmış ve Bâtinî olma ihtimali göz önüne alınarak onlar da öldürülmüştür. Ayrıca yanında Bâtinîlere ait mektupların bulunmasından dolayı Ukberâ Kâdısı İbn Eyyûb yakalanmış ve evi yağmalanmıştır. Adı geçen mezhep mensuplarına yardım eden bir başka kişinin mallarına el konulmuş, muhtemelen onlara yardım etmesinden ötürü Kerh ahalisinden bir kişi de tutuklanmıştır¹⁷⁰⁰. İstihbarat teşkilatının da iyi bir şekilde çalıştığı anlaşılan bu olayda, tedbirlerin vaktinde alınmasıyla Bâtinîlerin suikastları önlenmiştir.

¹⁶⁹⁷ Arıkan, *Büyük Selçuklular Döneminde Şîa*, s.172. İbn Kesîr'in Türkçe tercümesinde Ali b. Eflah'ın Alevîlerin nakîbi olduğu kayıtlıdır. Devamında Dübeys b. Sadaka için casusluk yaptığı gerekçesiyle görevinden azledildiği ve evinin yıkıldığını zikredilmektedir (İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 362). Ancak orijinal metinde Alevîlerin nakîbinin ismi verilmemektedir (bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 263). Tam adı Cemâlü'l-mülk Ebü'l-Kâsım Ali b. Eflah el-Bağdâdî (öl. 533/1138-39) olan Ali b. Eflah, el-Müsterşid'in kâtiplerinden biri olup aynı zaman da meşhur bir şairdir. Kâtipliği sırasında el-Müsterşid'in düşmanı Dübeys b. Sadaka ile mektuplaştığı ve casuslukla suçlanması üzerine Halife'nin emriyle evinin yıkıldığı, kendisinin Tıkrît'e kaçıp bir süre burada ikamet ettiği ve sonrasında Halife tarafından affedildiği kaynaklarda kayıtlıdır. Hakkında bilgi için bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 217, 338-341; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 690; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 487; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 315-318; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 389-391; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 263, 322-325; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 362, 398-399.

¹⁶⁹⁸ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk*, s.328; el-Azîmî, *Târîhu'l-Azîmî*, Türkçe trc. s.44, 46; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 217; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 690; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 487; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 263; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 362. İbnü'l-Kalânîsî, Kureys Mezarlığı'nın 516/1122-23'te, el-Azîmî ise hem 516/1122-23 hem de 517/1123-24 yıllarında yağmalandığını aktarmaktadırlar. Ancak 516/1122-23 yılında vuku bulan olay, başka herhangi bir müellif tarafından aktarılmamaktadır. Ayrıca söz konusu yıldaki olayı, mezhep çatışması olarak değerlendirebilecek net bilgiler bulunmamaktadır.

¹⁶⁹⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî Bâtinî grubunun Horâsân'dan geldiğini belirtmektedir. Ancak Dımaşk'tan geldiklerine dair bir rivayet olduğunu da zikretmektedir (*Mir'âtü'z-zamân*, XX, 180).

¹⁷⁰⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 225; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 180.

Yine 518/1124 yılında Bağdâd'da ulaşan haberde Bâtînîlerin kalabalık bir grup hâlinde Amîd'de ortaya çıkmış ve şehir ahalisi de onlara karşı harekete geçip gruptan 700 kişiyi öldürmüştür¹⁷⁰¹. Muhtemelen zikredilen rakam abartılıdır. Ancak Bâtînîlerin el-Cezîre, Suriye ve Irak'a yönelik yayılmaya başladıkları, önce Amîd'de sonra da Bağdâd'da etkisiz hâle getirilerek nüfuz alanlarının genişlemesine engel olduğu söylenebilir.

516/1122-23 yılında Bağdâd'da gelen Şâfiî-Eş'arî Vâiz Ebû'l-Fütûh Muhammed b. el-Fazl el-İsferâyînî, Nizâmiyye Medresesi ile Şeyhü's-şüyûh Ribâtı'nda vaazlar vermiştir. Meclislerinde Eş'arîlik ile ilgili konuşmalar yapmıştır. Şâfiîler nezdinde büyük bir hüsnü kabul gören el-İsferâyînî'nin meclisine Halife el-Müsterşid Billâh da katılmıştır. Hatta Halife el-Muktedî Biemrillâh'ın annesi ait Derbu Zâhî'deki Ercuvâniyye Ribâtı'nı da ona vermiştir¹⁷⁰².

el-İsferâyînî, 521/1127-28 yılında Nizâmiyye Medresesi'ndeki bir vaazı esnasında, bir hadisin gerçekliğiyle alakalı sarf ettiği sözler nedeniyle tartışmalar yaşanmıştır. İbn Kesîr, onun birçok münker hadis¹⁷⁰³ naklettiğini aktarmaktadır. Halife el-Müsterşid Billâh'ın, İbn Sadaka ismiyle marûf veziri Ebû Ali el-Hasan b. Ali b. Sadaka'nın huzurunda konuya dair diğer âlimlerin de görüşleri alınmıştır. Bunun üzerine Nizâmiyye Medresesi müderrisi Ebû Ali el-Hasan b. Selmân¹⁷⁰⁴ da onun tövbe ederek imanını yenilemesi gerektiğini belirtmiştir. Netice itibariyle el-İsferâyînî'nin vaaz vermesi yasaklanmış ve Bağdâd'dan sürgün edilmesine karar verilmiştir. Mamafih bir grup ileri gelen Şâfiî'nin gayretleriyle bu kararlardan vazgeçilmiş ve vaaz vermeye devam etmiştir. Ancak onun Allah'ın kelâm sıfatına dair iddia ettiği görüşleri, Hanbelîlerin tepkilerine neden olmuştur. Bu nedenle çatışmalar yaşanmıştır¹⁷⁰⁵. Nehrû'l-Mu'allâ'daki İbn Cerde Mescidi'nde¹⁷⁰⁶ el-İsferâyînî taraftarları ile muhalifleri karşı karşıya gelmiştir. Halktan -muhtemelen

¹⁷⁰¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 224; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 180.

¹⁷⁰² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 210; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 681; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 478; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab*, VI, 194.

¹⁷⁰³ Münker hadis, zayıf bir râvinin güvenilir bir râviye muhalefetinden dolayı zayıf hadis için kullanılan terimdir. Bkz. Mehmet Efendioğlu, "Münker", *DİA*, XXXII, 13-14.

¹⁷⁰⁴ 521/1127-28 yılında Bağdâd Nizâmiyye Medresesi'ne müderris olarak atanmıştır. İbnü'l-Esîr ismini "el-Hasan b. Süleymân", İbnü'l-Cevzî "İbn Selmân" ve İbn Kesîr ise "el-Hasan b. Selmân" şeklinde vermektedir (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 244, 266; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 10; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 512; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 275).

¹⁷⁰⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 245; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 207; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 275-276; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 369; Arkan, *Büyük Selçuklular Döneminde Şîa*, s.74-75.

¹⁷⁰⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 233.

Hanbelîler- bir grup, el-İsferâyîni ve taraftarlarını çarşıda taşlamıştır. Yine aynı yılın Şevvâl (Ekim 1127) ayında Bağdâd'da vefat eden İbnü'l-Fâ'ûs ismiyle tanınan Hanbelî âlim Ebü'l-Hasan Ali b. el-Mübârek el-Bağdâdî'nin cenazesinde Hanbelîler, el-İsferâyîni'nin görüşlerinden dolayı “Gün Hanbelîlerin günü, Kuşeyrî ve Eş'arî günü değildir” şeklinde bağırarak ona tepki göstermişlerdir. Muhtemelen Vezir İbn Sadaka'nın telkinleriyle Halife el-Müsterşid Billâh tarafından el-İsferâyîni'nin vaaz vermesi yasaklanmış ve Bağdâd'da ikamet etmemesi emredilmiştir¹⁷⁰⁷. Ancak el-İsferâyîni'nin 530/1135 yılında Halife er-Râşid Billâh ile Mûsul'a gittiği ve onun ölümünden sonra Halife el-Muktefi Liemrillâh'ın izniyle Bağdâd'a döndüğü¹⁷⁰⁸; kezâ 538/1144 yılında da vaazlar verdiği dair kayıtlar bulunmaktadır¹⁷⁰⁹. Dolayısıyla el-İsferâyîni ya geçici olarak sürgün edilmiş ve tekrar Bağdâd'a dönmüş ya da hiçbir zaman şehirden çıkarılmamıştır.

4.3.2. Sultan Mes'ûd

Sultan Mes'ûd döneminde 2 Şevvâl 530/4 Ağustos 1136 tarihinde Bâbü'l-Basra ve Me'mûniyye mahalleleri sakinleri arasında olaylar çıkmış, bu nedenle de pek çok kişi öldürülmüştür. Sonrasında yapılan anlaşma ile olaylar sona ermiştir¹⁷¹⁰. Çatışmaların nedenini bilinmediği gibi vakamın bir mezhep çatışması olup olmadığı da net değildir. Çalışmanın Birinci Bölümü'nde ele aldığımız üzere Bâbü'l-Basra ahalisinin tamamı Hanbelî mezhebine mensuptur. Me'mûniyye'de ise Hanbelîlerin yanı sıra Şîîlerin varlığı bilinmektedir. Sünnî-Şîî çatışması olasıdır. Kezâ İbnü'l-Esîr'in olayı “fitne” şeklinde aktarmasından dolayı mezhep çatışması olduğu düşünülebilir. Zira daha önce yaşanan mezhep çatışmalarının büyük bir kısmını benzer şekilde aktarmıştır.

538/1143-44 yılında Sultan Mes'ûd ile birlikte Bağdâd'da gelen Hanefî âlim Ebü'l-Mefâhir el-Hasan b. Ebî Bekr en-Nîşâbûrî, Kasr ve Mansûr camilerinde vaazlar vermiş ve konuşmalarında Eş'arî'yi hem aşırı derecede eleştirmiş hem de açık bir şekilde lânetlemiştir. Bundan dolayı da Hanbelîler tarafından sevilip meyledilmiştir. Ancak İbnü'l-Cevzî kaynak kişisi Ebü'l-Hasan el-Berândesî'den öğrendiğine göre

¹⁷⁰⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 245, 247; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 10; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, X, 512; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 208; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXVI, 482; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 276; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 369.

¹⁷⁰⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 36; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXVI, 482.

¹⁷⁰⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 32; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 342.

¹⁷¹⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 309; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 80; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, XI, 49.

en-Nîşâbûrî, Hanbelîleri kandırmaktaydı. Yine aynı kişi *Kur'ân-ı Kerîm*'in yaratılmış olduğunu yani Mu'tezilî görüşüne meylettiğini aktarmıştır. İbn Kesîr, Mu'tezilî olduğu anlaşılınca itibardan düştüğünü belirterek ondan dolayı Bağdâd'da fitne yaşandığını belirtmektedir.¹⁷¹¹.

Bizzat Sultan Mes'ûd'un liderliğinde Eş'arî karşıtı faaliyetlerin olduğu dönemde el-İsferâyînî de şehirdeki Ercuvâniyye Ribâtı'nda Eş'arîlik ile ilgili konuşmalar yapmaya devam etmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla bu da şehirde olayların çıkmasına sebep olmuştur. Hanefî vâiz Ebü'l-Hasan Ali b. el-Hüseyn el-Gaznevî de karışıklığın müsebbibi olarak Eş'arîlik hakkındaki konuşmalarını Sultan Mes'ûd'a bildirmek suretiyle onun fitne çıkardığını söylemiştir: “Ebü'l-Fütûh, fitne sahibidir, Bağdâd'da defalarca taşlandı ve onun şehirden çıkarılması doğrudur”. Bunun üzerine Sultan da onun şehirden çıkarılmasını emretmiştir. Diğer taraftan Sultan, el-İsferâyînî'nin katledilmesi hususunu Hanefî âlim el-Hasan b. Ebî Bekr en-Nîşâbûrî'ye sormuş, ancak o buna cevâz vermemiştir. el-İsferâyînî ise Bağdâd'dan ayrılarak memleketi İsferâyîn'e dönmüştür (Ramazân 538/Mart-Nisan 1144)¹⁷¹².

541/1146-47 yılında Sultan Sencer'in elçisi olarak Bağdâd'a gelen Şâfiî Vâiz Ebû Mansûr el-Muzaffer b. Ebi'l-Hüseyn el-Abbâdî, Halife el-Muktefî Liemrillâh'ın güvenini kazanmıştır. Üç yıl kadar kaldığı Bağdâd'da Halife'nin yakınında bulunmuştur. Ayrıca Nizâmiyye Medresesi ile külliyedeki camisinde vaazlar vermiş ve Bağdâd halkı tarafından büyük bir ilgiyle takip edilmiştir¹⁷¹³. 546/1151-52 yılında Hanbelîlerin merkezlerinden biri olan Mansûr Camii'nde vaaz vermek için izin istemiştir. Muhtemelen Hilâfet Dîvânı'na başvuran el-Abbâdî'ye, şehrin batı yakasındaki halkın Hanbelî bir şahsın haricinde herhangi bir kimseyi kabul etmeyeceği cevabı verilerek vaaz verme isteği reddedilmiştir. Ancak daha sonra Nakîbü'n-nükebâ, onu koruyacağına dair söz vermiş, bunun üzerine kendisine verilen muhafızlarla birlikte 5 Zilhicce 546/14 Mart 1152 Cuma günü Mansûr Camii'ne giden el-Abbâdî vaaz vermeye başlamıştır. Vâiz, Nakîbü'n-nükebâ ve muhtemelen Nakîbü't-Tâlibîn, Üstâdü'd-dâr ile çok sayıda kişinin katıldığı vaazın

¹⁷¹¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 31, 36, 79; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 340-341; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 360; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 418; Koca, “Selçukluların İslam Hukuk Mezheplerine Bakışları”, s.48; Arıkan, *Büyük Selçuklular Döneminde Şîa*, s.75.

¹⁷¹² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 32; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 342; Arıkan, “Büyük Selçukluların Hanefilere Destekleri ve Irak Selçukluları Sultanı Mesud'un Faaliyetleri”, s.162. Kaynaklarda el-İsferâyînî'nin Bağdâd'dan çıkarılmasına el-Hasan b. Ebi Bekr en-Nîşâbûrî'nin sebep olduğu da aktarılmaktadır (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 79).

¹⁷¹³ Uludağ, “Abbâdî, Ebû Mansûr”, s.14.

başında istenmediği için birtakım tepkilerle karşılaşmış, hatta kendisine tuğlalar fırlatılmıştır. el-Abbâdî'nin adamları hemen kılıçlarıyla olaylara müdahale ederek muhalifleri sakinleştirmiştir. Böylece vaaza devam eden el-Abbâdî, bir saatlik konuşma yapmıştır. Vaazdan sonra devletin ileri gelenlerinin kendisini koruması sayesinde camiden ayrılmıştır¹⁷¹⁴.

Tarihî kaynaklarda 485/1092 yılından sonra Bağdâd'daki mezhep çatışmalarına dair bilgilerin azaldığı görülmektedir. Bilginin olmaması mezhep çatışmalarının tamamen nihayete erdiğini maalesef göstermemektedir. Zira 546/1151-52'den sonraki yıllara ait bazı vakalar kaynaklara yansımıştır¹⁷¹⁵. Bağdâd'da muhtemelen mezhep çatışmaları devam etmiştir. Ancak kaynaklarda yer almaması nedeniyle temkinli yaklaşmak gerekir. Bilginin olmamasının nedeni hakkında bir tahmin yürütmek gerekirse dönemin müelliflerinin odak noktasının değişmesinden kaynaklı olduğunu düşünülebilir. Zira özellikle Sultan Melikşâh'ın vefatından sonra gelişen birtakım olaylar müellifler tarafından daha fazla aktarılmaktadır. Kaynaklarda, Büyük Selçuklu Devleti içerisinde yaşanan taht kavgaları, XI. yüzyılın sonunda başlayan Haçlı Seferleri ve sonrasında bölgede kurulan Haçlı siyasî teşekkülleriyle Müslüman liderlerin yaptığı mücadeleler, 512/1118 yılında Abbâsî Hilâfeti'nin başına geçen el-Müsterşid Billâh'ın dünyevî otoriteyi ele geçirme çerçevesindeki faaliyetleri ile Irak Selçukluları ve Mezyedîlerin ona karşı mücadelesine dair ayrıntılı malumat bulunmaktadır. Tüm bunlar göz önüne alındığında söz konusu olayların, büyük önem arz etmesi hasebiyle müelliflerin daha fazla dikkatini geçtiğinden şüphe yoktur. Bu nedenle de özellikle XI. yüzyılın sonundan itibaren konumuzla alakalı bilgilerin azaldığını görmekteyiz.

¹⁷¹⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 81; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 411; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 362; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 419; Arıkan, *Büyük Selçuklular Döneminde Şîa*, s.75-76.

¹⁷¹⁵ Bu çatışmalar, çalışmanın tarih aralığı dışında kalmaktadır. 555/1160 yılında Şâfî vâiz Ebü'l-Hayr Ahmed b. İsmâîl el-Kazvî'nin Nizâmîyye Medresesi'nde verdiği vaaz nedeniyle fitne meydana gelmiş, hadiseyi aktaran Sibt İbnü'l-Cevzî, muhatapları açık bir şekilde belirtmese de vâizin el-Eş'arî'ye sempati duyduğunu zikretmektedir (*Mir'âtü'z-zamân*, XXII, 37). Önceki yıllarda yaşanan olaylar dikkate alındığında mezkûr vakanın Eş'arîler ile Hanbelîler arasında yaşanmış olması muhtemeldir. 556/1160-61 yılında meydana gelen Eş'arî-Hanbelî çatışması için bkz. Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XXI, 17. 568/1173 yılında vuku bulan Şîî-Sünnî çatışması için bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 469; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 486. 569/1173-74 ve 581/1185-86 yıllarında Bâbü'l-Basra ve Kerh mahalleleri arasında çıkan olaylar için bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 400; X, 14; Türkçe trc. *İslâm Tarihi*, XI, 329, 412. Bu vakalardan başka 561/1165-66 ve 574/1178-79 yıllarında Şîilerin sahâbeye yönelik küfürler etmelerinden dolayı yaşanan hadiseler kaynaklara yansımıştır (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 171, 251; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XXI, 73; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 418, 531; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 455, 527-528). İbn Kesîr'in 561/1165-66 yılına dair kayıtlarında halk arasında Halku'l-Kur'ân tartışmalarının yapıldığı da görülmektedir (*el-Bidâye*, XVI, 418; Türkçe trc. *Büyük İslâm Tarihi*, XII, 455).

Son olarak Bağdâd'da Selçuklu hâkimiyetin bitiminden bir süre sonra şehre gelen (3 Safer 580/16 Mayıs 1184) Endülüslü seyyah İbn Cübeyr'in şehirler ilgili şu ifadelerine yer vermek gerekmektedir:

“... eski çizgilerinin çoğunu kaybetmiş; ünlü adından başka bir şeyi kalmamıştır. Üst üste gelen felaketlerden ve kötü bakışların üzerine dikilmesinden sonra geriye harabe veya kalıntı ya da hayalet gibi bir şey kalmış. Doğusu ile batısı arasında parlak bir ayna veya bir gerdanlık gibi gözükken Dicle hariç, burada ilgi çekecek, gelip geçeni durdurup seyrettirecek hiçbir güzellik kalmamış”¹⁷¹⁶.

“Batı yakası tamamen haraptır, fakat bir zamanlar bayındır imiş. Doğu yakasının binaları yeni yapılmış olmakla beraber, orada da yıkımlar sonucu on yedi mahalle kalmış”¹⁷¹⁷.

İbn Cübeyr'in şehrin fizikî durumuna dair ifadeleri doğrudan mezhep çatışmalarının bir sonucu olarak görülmesi de Moğol istilası öncesinde Bağdâd'a yönelik ciddi bir dış saldırı, işgal vb. durumların olmaması dikkate alındığında şehrin harabeye dönüşmesindeki etkenlerden birinin de mezhep çatışmaları olduğu söylenebilir. Arslan el-Besâsîrî'nin bir yıllık işgali ve Irak Selçukluları sultanı Muhammed'in Bağdâd kuşatması, şehre yönelik en ciddi tehditlerdi. Bunlardan ikincisi başarısız bir girişim olarak kalırken, ilkinin mezhep çatışmaları çerçevesinde değerlendirildiğinden şehrin tahrip olmasına neden olmuştur. Her ne kadar Selçuklular şehrin imarı için de çalışmalar yürütmüşlerse de çatışmaların etkisinin tamamen ortadan kaldıramadıkları da anlaşılmaktadır.

¹⁷¹⁶ İbn Cübeyr, *er-Rihle*, s.159.

¹⁷¹⁷ İbn Cübeyr, *er-Rihle*, s.164.

SONUÇ

Bağdâd, tarih boyunca etnik, dinî ve mezhebî olarak kozmopolit bir yapıya sahip olmuştur. Bu sebeple de burada yaşayan çeşitli gruplar arasında görüş ayrılıkları nedeniyle çatışmalar yaşanmaktaydı. Şehirde umumiyetle her mezhep grubu farklı mahallelerde ikamet etmekteydi. Sünnîler ile Şîîlerin nadir de olsa bir arada yaşadığı mahallelerin mevcut olduğu tespit edilmiştir. Nitekim bu konuda en dikkat çeken örnek, Kerh Mahallesi'nde görülmektedir. Bugüne kadar yalnızca Şîîlerin mukim olduğu düşünülen mezkûr bölgede tespitlerimize göre Şâfiî ve Hanefî mensupları da ikamet etmekteydi. Her iki grubun da Şîîler ile fizikî çatışmalara girmemeleri dikkate alındığında esasen aynı mahallede yaşamaları da mümkün görünmektedir.

Şehrin Müslüman sakinleri arasında bilhassa mezhebî görüş ayrılıkları sebebiyle vuku bulan fikri tartışmalar zamanla fizikî çatışmaya, kavga ve çatışma, dönüşmüştür. X. yüzyılın başlarında, siyasî istikrarsızlığın da etkisiyle de mezhep çatışmaları artmaya başlamıştır. 334/945 yılında Bağdâd'a hâkimiyeti ele geçiren Büveyhîlerin Şîî mensubu olmaları, şehirde Sünnî-Şîî çatışmalarının körüklenmesinde önemli bir etkidir. Büveyhîlerin Şîî yanlısı politikaları, Şîîlerin de onlardan güç almaları neticesince Sünnîlere karşı fizikî mücadeleye giriştikleri görülmektedir. Kezâ Şîîlerin kendi âdetlerini en güçlü şekilde yaşamaya çalışmaları da çatışmaların temel sebeplerindendir. Büveyhî döneminde, özellikle el-Kâdir Billâh'ın hilâfetinin başlangıcından itibaren şehirde Sünnî-Şîî çatışmaların sık sık yaşanması Şîîlerin Sünnîlere karşı üstün olmaya çalışmalarından kaynaklanmaktaydı. Selçukluların gelişine kadar el-Kâdir ve halefi el-Kâ'im Biemrillâh, Sünnîleri desteklemeye çalışmışlardır. Selçukluların 447/1055 yılında Bağdâd'da hâkim olmaları ile Sünnî-Şîî çatışması tamamen bitirilmese de büyük oranda sona ermiştir. Bunda Selçukluların Sünnî yanlısı politika izlemeleri ve Şîîlerin geri planda durmaları etkili olmuştur. Abbâsîlerin Fâtîmî karşıtı politikası da el-Kâdir Billâh döneminde propaganda şeklinde bir hâl almıştır. Nitekim mezkûr halife tertip ettiği toplantı ile rakiplerinin Hz. Fâtîma'nın soyundan olmadığı yönünde bir bildiri yayımlatmıştır. Aynı şekilde el-Kâ'im ve el-Müstazhir Billâh da benzer siyaseti sürdürmüşlerdir. el-Müstazhir Billâh kendi döneminde artan Bâtînî faaliyetlerine

karşı ilmî tedbirlerin alınması yönünde adımlar atmış, el-Gazzâlî'den Bâtînîlere yönelik bir reddiye yazmasını talep etmiştir.

Şehirde siyasî hâkimiyeti ellerinde bulunduran Sünnî Hanefî Selçuklular, mezhepdaşlarını desteklemek suretiyle şehirde tekrardan güç elde etmelerini sağlamışlardır. Ayrıca bu dönemde sultan ve devlet adamlarının eliyle açtırılan medreselerle hem Sünnî mezheplerinin gelişip yayılmasına hem de Şîî-Bâtînî düşüncesine karşı ilmî olarak mücadele vermesine olanak sağlanmıştır. Özellikle Hanefî ve Şâfiî mensuplarının söz konusu desteği aldıkları görülmektedir. Ancak Bağdâd'da en yoğun grup olmalarında rağmen Hanbelîlerin ise daha siyasî otoriteden ziyade siviller tarafından desteklendiği de anlaşılmaktadır. Selçuklular Şîîler karşısında Sünnîleri desteklemekle birlikte ikinci grubun kendi arasındaki çatışmalarda taraf olmadığı ve bir denge politikası yürütmeye çalıştıkları görülmektedir. Tuğrul Bey ve Mes'ûd'un Eş'arîleri lanetleme siyaseti dışına herhangi olumsuz bir uygulamaya rastlanmamaktadır. Söz konusu lanetlemenin ilkinde Mu'tezilî vezir Amîdü'l-mülk el-Kündürî'nin, ikincisinde de Hanefî âlim Ebü'l-Mefâhir el-Hasan b. Ebî Bekr en-Nîşâbûrî'nin Eş'arî karşıtlığı etkili olduğu söylenebilir. el-Kündürî'nin olumsuz etkisi nedeniyle küstürülen Şâfiî-Eş'arî âlimler, Vezir Nizâmü'l-mülk tarafından desteklenmeleri ile tekrar rahat bir nefes almışlardır. Irak Selçukluları sultanı Mes'ûd döneminde de Eş'arî karşıtlığının çok uzun sürmediği anlaşılmaktadır.

Selçuklular döneminde Bağdâd, mezhebî açıdan sırasıyla Hanbelî, Şâfiî, Hanefî mensuplarının yaşadığı bir şehirdi. Aynı zamanda münferit olarak Mâlikî, Zâhirî ve Mu'tezilîlerin de ikamet ettikleri görülmektedir. Şehirde ilmî faaliyet gösteren âlimler de mezhebî açıdan yoğunlukla bir paralellik göstermektedir. Bilhassa Hanbelî ve Şâfiî âlimler yoğun bir şekilde ilmî faaliyet yürüterek mezheplerine yönelik eserler kaleme almışlardır.

Söz konusu mevcut Sünnî mezheplerin Selçuklular döneminde fizikî çatışmanın yanı sıra fikrî manada da bir mücadelenin olduğunu görmekteyiz. Muhtelif alanlarda mezhepler arası rekabetin olduğu da görülmektedir. Bunların en başında Bağdâd kâdılkudâtlığına yapılan atamalar gelmektedir. Şâfiîler ve Hanefîler arasında rekabet olduğu anlaşılmaktadır. Selçuklular döneminde Bağdâd kâdılkudâtı olarak görev yapan altı isim bulunmaktadır. Mezkûr görevi üstlenenlerin dördü Hanefî, ikisi ise Şâfiî'dir. Yine bu dönemde üç kâdılkudât çıkararak Hanefî ed-Dâmegânî ailesi bu

makamı uzunca bir süre ellerinde tutmuştur. Bağdâd'da Hanefîlerin etkinliğinin azaldığı bir dönemde mezhepdaşlarının kâdılkudâtlık gibi üst düzey bir makamı ellerinde tutmaları, söz konusu mezhep açısından önemlidir. Hanefîlerin bu makamda daha uzun süre kalmasında Selçuklu idaresinin de etkisi vardır. Ayrıca Hanefîlerin fikrî açısında daha yumuşak karaktere sahip olmaları ve mezhep mücadelelerinde çok fazla yer almamaları da onların bu makamda bulunmalarında etkili olduğu düşünülebilir. Dikkat çeken bir diğer husus, yoğunluk bakımından Bağdâd'da kalabalık olmalarına rağmen hiçbir Hanbelî âlim kâdılkudât olarak tayin edilmemiştir.

Diğer taraftan mezhepler arasında mücadelenin medrese inşasında da yaşandığı anlaşılmaktadır. Bu dönemde Bağdâd'da toplamda 18 medrese kurulmuştur. Bunlar üç ayrı Sünnî fıkıh mezhebine ait olup sekiz Şâfiî, altı Hanefî ve dört de Hanbelî şeklinde bir dağılım göstermektedir. Şâfiî ve Hanefî medreselerinin büyük oranda devlet desteği ile tesis edilirken Hanbelî medreselerinin rakiplerine göre hem daha geç hem de sivil şahıslar eliyle inşa edilmesi dikkat çeken bir husustur. Her ne kadar Selçuklular Hanefî mensubu olsalar da Şâfiîliğin yayılıp gelişmesine engel olmayıp aksine katkı da sağlamışlardır.

Mezhepler arası fizikî mücadeleye bakıldığında Bağdâd'da Selçuklu öncesi dönemde yani Şîi Büveyhî hâkimiyetinde söz konusu türde mücadelenin büyük bir kısmı Sünnîler ve Şîiler arasında yaşanmıştır. Zaman zaman olayların sebepleri kaynaklarda aktarılmasına rağmen çoğu vakanın sebebine dair kaynakların suskun kaldığı söylenebilir. Bununla birlikte Şîi Büveyhî yönetiminin desteğini alan Şîi halkın, Sünnîler üzerinde tahakküm kurma ve üstünlük elde etme çabaları neticesinde çatışmaların yaşandığına kanaat edilebilir.

İşaret edilen grupların fizikî çatışmalarında ağırlıklı olarak Hanbelîlerin aksiyon hâlinde Şîilerle fizikî mücadeleye girdikleri görülmektedir. Her ne kadar kaynaklarda doğrudan Hanbelîlerin Şîilerle mücadele ettiği belirtilmese de olaylarda yer alan mahallelerin -örneğin Bâbü'l-Basra, Bâbü'l-Ezec ve Nehrü'l-Kallâ'in- mezhebî kimliklerinin bilinmesinden hareketle bu sonuca ulaşılabilir. Çatışmaların muhatabı Şîiler ise ağırlıklı olarak Kerh Mahallesi'nde mukim İmâmiyye Şîası'na mensuptur. Hanbelîlerin Şîilere yönelik sert tutumları, Halife el-Kâdir Billâh tarafından mezkûr Sünnî grubun desteklenmesine de olanak sağlamıştır. Halife, bu tutumunda onların da kendisini desteklemesini ve Şîi Büveyhî iktidarından kurtulmayı amaçlamıştır.

Büveyhî idaresi altında oldukça sert Sünnî-Şîî çatışmalarının yaşanmasına rağmen Selçukluların 447/1055 yılında Bağdâd'a hâkim olmalarının hemen ardından müfrit Şîilere yönelik tedbir alıp yasaklar getirmişlerdir. Böylece onlar artık eskisi kadar üstün olmayacaklarını anladıklarından fizikî çatışmalardan uzak durmaya başlamışlardır. Nitekim yaklaşık bir asır süren Selçuklu hâkimiyeti sırasında şehirde çok az Sünnî-Şîî çatışmasına şahit olunmaktadır. Özellikle muktedir sultanlar Tuğrul Bey, Alp Arslan ve Melikşâh döneminde Şîilerin herhangi bir çatışmaya girmedikleri sadece Selçuklu idaresinin zayıfladığı bazı dönemlerde mücadeleye girişmeye cesaret ettikleri görülmektedir. Selçukluların şehirdeki Sünnî-Şîî çatışmasını bitirmekteki hızlı başarısı, Sünnî mezheplerin kendi aralarında mücadelelerinde ne yazık ki görememekteyiz. Bilhassa bu dönemde Hanbelî-Eş'arî çatışmalarının yaşandığı bilinmektedir. Yine az da olsa Hanbelî-Mu'tezilî ve Hanefî-Şâfîî çatışmaları meydana gelmiştir.

Sünnîler arasında zaman zaman fizikî çatışmaların yaşanmasına rağmen bu vakaların Selçuklular tarafından büyük oranda nihayete erdirildiği söylenebilir. Bu konuda da merkezî idarenin atadığı ve Bağdâd'da sultanın en yüksek temsilcisi kabul edilen şahnelerin önemli rol oynadıkları görülmektedir. Şahnelerin zaman zaman Sünnîlerden yana tavır aldıkları görülmekle birlikte genellikle tarafsız kalmak suretiyle çatışmaları nihayete erdirmeye ve uzlaşmalarını sağlamaya çalışmışlardır.

İşaret edildiği üzere Şîilere yönelik sert tutumlarının yanı sıra Sünnîlere karşı da oldukça katı olan Hanbelîlerin mezhep çatışmalarında daima aksiyon hâlinde ve en çatışmacı grup olduğunu vurgulamak gerekmektedir. Sünnîler arasında da hususen itikâdî meselelerden dolayı Eş'arî ve Mu'tezilî gruplarla da mücadele içerisinde oldukları hatta zaman zaman Ebü'l-Vefâ İbn Akîl gibi kendi mezhep âlimlerine dahi göz açtırmadıkları bilinmektedir. Öte yandan fizikî çatışmalarda Bağdâdlı Hanefîlerin yer almadıkları da anlaşılmaktadır. Sadece 538/1143-44 yılında Sultan Mes'ûd ile birlikte Bağdâd'da gelen Hanefî âlim Ebü'l-Mefâhir el-Hasan b. Ebî Bekr en-Nîşâbûrî'nin sebep olduğu bir çatışma bulunmaktadır. Söz konusu âlim de Bağdâdlı değildir. Selçuklular döneminde Bağdâd'da mukim Hanefîlerin herhangi bir çatışmaya girdiklerine dair kayıtlara ulaşılmamaktadır. Bu da esasen Hanefîliğin ılımlı bir mezhep olmasından kaynaklanmaktadır.

Çalışmada ele alınan yaklaşık bir asırlık süreç boyunca meydana gelen fizikî çatışmalarında çok sayıda insan zarar gördüğü gibi şehrin de büyük oranda hasara

uğradığı ve tahrip edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim Endülüslü seyyah İbn Cübeyr'in, Selçuklu hâkimiyeti sonrasında şehre geldiğinde kullandığı ifadeler şehrin fizikî durumunu belirtmesi açısından önemlidir. Şehrin tahrip olmasında şüphesiz mezhep çatışmalarının da etkisi büyüktür. Selçuklular şehrin imarı için de çalışmalar yürütmüşlerse de çatışmaların etkisinin tamamen ortadan kaldıramadıkları da anlaşılmaktadır.

İbn Cübeyr'in ifadeleri doğrudan mezhep çatışmalarının bir sonucu şeklinde görülmesi de Moğol istilası öncesinde Bağdâd'a yönelik ciddi bir dış saldırı, işgal vb. durumların yaşanmaması dikkate alındığında şehrin harabeye dönüşmesindeki etkenlerden birinin de mezhep çatışmaları olduğu söylenebilir. Süreç zarfında Arslan el-Besâsîrî'nin bir yıllık işgali ve Irak Selçukluları Sultanı Muhammed'in Bağdâd kuşatması, şehre yönelik en ciddi tehditlerdi. Bunlardan ikinci başarısız bir girişim olarak kalırken ilki ise mezhep çatışmaları çerçevesinde değerlendirilebilir ve bu kısa süreçte de şehir tahrip edilmiştir. Yine Şîî âlim Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin evi yağmalanması ve kitaplarının yakılması göz önüne alındığında mezhep çatışmalarının İslâm kültür ve medeniyetine de ciddi oranda zarar verdiği tahmin edilebilir.

BİBLİYOGRAFYA

1. Kaynak Eserler

Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, Türkçe trc. Ethem Ruhi Fığlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2017⁸.

Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-nâme*, haz. Erdoğan Merçil, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011.

Alâü'd-dîn Atâ Melik el-Cüveynî, *Târih-i cihângüşâ*, Türkçe trc. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2013.

el-Azîmî, *Târîhu Haleb*, thk. İbrâhîm Za'rûr, Dımaşk 1984.

el-Azîmî, *Târîhu'l-Azîmî*, Selçuklular ile ilgili kısımların nşr. ve Türkçe trc. Ali Sevim, *Azîmî Tarihi: Selçuklularla İlgili Bölümler (H. 430-538=1038/39-1143/44)*, TTK, Ankara 1988.

el-Bundârî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Ârif Ahmed Abdülganî, Dâru Sa'deddîn-Dâru Kinân, Dımaşk 2015.

el-Bundârî, *Zübdetü'n-nusra ve nuhbetu'l-'usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Türkçe trc. Kıvameddin Burslan, TTK, Ankara 1999².

Devletşâh, *Tezkiretü'ş-şu'arâ*, Türkçe trc. Necati Lugal, *Devletşah Tezkiresi*, I, Tercüman Gazetesi, İstanbul 1977.

ed-Diyârbekrî, *Târîhu'l-hamîs fî ahvâli enfesi nefîs*, I, Mü'essesetu Şa'bân, Beyrut t.y.

Ebü Ali el-Muhassin et-Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara ve ahbâru'l-müzâkere*, V, thk. Abbûd eş-Şalecî, Beyrut 1995².

Ebü İshâk eş-Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, thk. İhsân Abbâs, Dârü'r-Râidî'l-Arabî, Beyrut 1981².

Ebü Şâme el-Makdisî, *Kitâbü'r-Ravzateyn fî ahbâri'd-devleteyn en-Nûriyye ve's-Selâhiyye*, I, thk. İbrâhîm ez-Zeybek, Beyrut 1997.

Ebü'l-Fidâ, *Takvîmu'l-buldân*, Türkçe trc. Ramazan Şeşen, *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-büldan)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017.

Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebî'l-Fidâ: el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, I-II, thk. Mahmûd Deyyûb, Beyrut 1997.

Ebü'l-Ferec, Gregory (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, I, Türkçe trc. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1999³.

Ebü'l-Ferec, Gregory (Bar Hebraeus), *Târîhu muhtasari'd-düvel*, nşr. Halîl el-Mansûr, Beyrut 1997.

Ebü'l-Velîd İbnü'ş-Şihne, *Ravzü'l-menâzir fî ilmi'l-evâ'il ve'l-evâhir*, thk. Seyyid Muhammed Mühennâ, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1997.

Hamdullâh Müstevfi-yi Kazvînî, *Nüzhetü'l-kulûb*, nşr. Muhammed Debîr-i Siyâkî, Tahran 1958/1336hş.

Hamdullâh Müstevfi-yi Kazvînî, *Târîh-i güzîde*, Türkçe trc. Mürsel Öztürk, *Târîh-i güzîde*, TTK, Ankara 2018; Selçuklular kısmının Türkçe trc. *Târîh-i güzîde (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân)*, ed. Erkan Göksu, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2015.

Hasan-ı Yezdî, *Câmi'ü't-tevârîh-i Hasenî*, Selçuklular kısmının neşir ve Türkçe trc. Bülent Özkuzugüdenli, *Hasan-ı Yezdî'nin Câmi'ü't-tevârîh-i Hasenî İsimli Eserinin Selçuklular Kısmı (Giriş-Farsça Metin-Türkçe Tercüme)*, I-II, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2014.

Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, I, III-IV, VI, VIII, XI-XIII, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 2001.

Hatîb el-Bağdâdî, *Topografyatu Bağdâd fî mukaddimeti kitâbi târihi Bağdâd*, thk. Georges Salmon (ed. Fuat Sezgin, *Islamic Geography*, LXXXVI içinde), Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, Frankfurt 1993.

Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti (Kitap XVII-XVIII)*, Türkçe trc. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008.

İbn Battûta, *Tuhfetü'n-nüzzâr fî garâ'ibi'l-emsâr ve 'acâ'ibi'l-esfâr (Rihletu İbn Battûta)*, Türkçe trc. A. Sait Aykut, *İbn Battûtâ Seyahatnâmesi*, I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.

İbn Cübeyr, *er-Rihle*, Türkçe trc. İsmail Güler, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, Selenge Yayınları, İstanbul 2008².

İbn Dihye el-Kelbî, *en-Nibrâs fî târihi hulefâ'i beni'l-Abbâs*, nşr. Abbâs el-Azzâvî, Bağdâd 1946.

İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, II, nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkî, Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammediyye, Kahire 1952.

İbn Fadlân, *er-Rihle*, Türkçe trc. Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012³.

İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve ebnâu ebnâi'z-zamân*, I-VIII, thk. İhsan Abbas, Dâru Sâdır, Beyrut 1977.

İbn Hazm, *Esmâ'ü'l-hulefâ'*, Türkçe trc. Şaban Öz, *Esmâu'l-Hulefâ ve Fütûhu'l-İslâm (Halifeler ve Fetihler)*, İlâhiyât, Ankara 2004.

İbn Kâdî Şuhbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, I-II, thk. el-Hâfız Abdülalîm Hân, Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, Haydarâbâd 1978-1979.

İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XV-XVII, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Cîze 1998; Türkçe trc. Mehmet Keskin, *el-Bidâye ve'n-nihâye: Büyük İslâm Tarihi*, XI-XIII, Çağrı Yayınları, İstanbul 1995.

İbn Kesîr, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, I-II, thk. Abdülhafîz Mansûr, Dârü'l-Medâri'l-İslâmî, Beyrut 2004.

İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim fî tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. Muhammed Hayr Ramazân Yûsuf, Dârü'l-Kalem, Dimaşk 1992.

İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve te'âkübü'l-himem*, Türkçe trc. Kıvameddin Burslan, *Tecâribü'l-ümem*, yay. haz. Mehmet Şeker - Rıza Savaş - Süleyman Genç - Ali Ertuğrul, TTK, Ankara 2016.

- İbn Müeyesser, *el-Müntekâ min ahbâri Mısr li'bn Müeyesser*, özet. Takiyyü'd-dîn Ahmed b. Ali el-Makrîzî, thk. Eymen Fu'âd Seyyid, Kahire 1981.
- İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ tabakâti'l-Hanâbile*, I-III, thk. Abdurrahman b. Süleymân b. Muhammed el-Useymîn, Mektebetü'l-Ubeykân, Riyâd 2005.
- İbn Şâkir el-Kütübî, *Fevâtü'l-vefeyât*, II, IV, thk. İhsân Abbâs, Dâru Sâdır, Beyrut 1973.
- İbn Tağrıberdî, *Mevridü'l-letâfe fî men veliye's-saltana ve'l-hilâfe*, I, thk. Nebîl Muhammed Abdülazîz Ahmed, Kahire 1997.
- İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kâhire*, IV-V, thk. Muhammed Hüseyin Şemsüddîn, Beyrut 1992.
- İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer ve câmiü'l-gurer*, VI, thk. Selâhaddîn el-Müneccid, Kahire 1961.
- İbnü'd-Dimyâtî, *el-Müstefâd min zeyli târihi Bağdâd*, XVIII, thk. Kayser Ebû Ferah, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut t.y. (Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd* içinde).
- İbnü'd-Dübeyî, *Zeylu târihi Medîneti's-selâm*, I-V, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 2006.
- İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb fî târihi Haleb*, nşr. Ali Sevim, Ankara 1976; Türkçe trc. Ali Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi: Buğyetü't-taleb fî târihi Haleb (Seçmeler)*, TTK, Ankara 1982.
- İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-haleb min târihi Haleb*, I-II, thk. Sâmî ed-Dehhân, Dımaşk 1951-1954; Selçuklular ile ilgili kısımların Türkçe trc. Ali Sevim, *Zübdetü'l-haleb min Târîhi Haleb'de Selçuklular (H. 447-521=1055-1127)*, TTK, Ankara 2014.
- İbnü'l-Bennâ el-Bağdâdî, *et-Târîh*, nşr. ve İngilizce trc. George Makdisi, "Autograph Diary of an Eleventh-Century Historian of Bağdâd-III", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XIX/1-2 (1957), s.13-48.
- İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbu Bağdâd*, nşr. Muhammed Behcet el-Eserî el-Bağdâdî, Matbaatu Dârü's-Selâm, Bağdâd 1342 [1924].
- İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, Cîze 1979.
- İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, XIV-XVIII, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ-Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrut 1992; Selçuklular ile ilgili kısımların Türkçe trc. Ali Sevim, *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular (H. 430-485=1038-1092)*, TTK, Ankara 2011.
- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh*, VI-X, thk. Abdüsselâm Tedmurî, Beyrut 2012; Türkçe trc. Ahmet Ağırakça, *İslâm Tarihi: el-Kâmil fî't-Târîh Tercümesi*, VIII; Türkçe trc. Abdülkerim Özeydın, *İslâm Tarihi: el-Kâmil fî't-Târîh Tercümesi*, IX-XI; Türkçe trc. Ahmet Ağırakça - Abdülkerim Özeydın, *İslâm Tarihi: el-Kâmil fî't-Târîh Tercümesi*, XII, Bahar Yayınları, İstanbul 1987; Selçuklular ile ilgili kısımların İngilizce trc. D. S. Richards, *The Annals of the Saljuq Turks: Selections from al-Kâmil fî'l-Ta'rîkh of 'Izz al-Dîn İbn al-Athîr*, London 2002.
- İbnü'l-Hinnâî, *Tabakâtü'l-Hanefiyye*, thk. Süfyân b. 'Âiş b. Muhammed - Firâs b. Halîl Meş'al, Dâru İbni'l-Cevzî, Ammân 2003.

İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, V-VI, thk. Abdülkâdir el-Arnaût-Mahmûd el-Arnaût, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1989-1991.

İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ' fî târihi'l-hulefâ'*, thk. Kâsım es-Sâmerrâî, Leiden 1973.

İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk: 360-555 h.*, thk. Süheyl Zekkâr, Beyrut 1983.

İbnü't-Tiktakâ, *el-Fahrî fî el-âdâbi's-sultâniyye ve'l-düveli'l-İslâmiyye*, Türkçe trc. Ramazan Şeşen, *el-Fahrî (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirleri Tarihi, 632-1258)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2016.

İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî: Tetimmetü'l-muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, I-II, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1996.

İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî, *Zeylu Târîhi Bağdâd*, XV, thk. Kayser Ebû Ferah, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1985 (Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd* içinde).

İbnü's-Sâî, *Ahbâru'l-hulefâ'i'l-Abbâsiyyîn*, thk. Hâlid Ahmed es-Süveydî, Dâru Kinân, Dımaşk 2011.

İbnü's-Sâî, *Nisâ'u'l-hulefâ': Cihâtü'l-e'immeti'l-hulefâ' mine'l-harâ'ir ve'l-imâ'*, thk. Mustafâ Cevâd, Dârü'l-Maârif, Kahire 1993.

İbnü's-Sâî, *Târîhu İbni's-Sâî: el-Câmi'u'l-muhtasar fî unvâni't-tevârih ve uyûni's-siyer*, thk. Muhammed Abdullah el-Kadhat, Dârü'l-Fâruk, Ammân 2010.

İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, *Tabakâtü'l-fukahâ'i's-Şâfi'iyye*, I-II, thk. Muhyiddîn Ali Necîb, Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1992.

İmâdü'd-dîn el-İsfahânî, *Nusretü'l-fetre ve 'usretü'l-fitre*, I-II, thk. İsâm Mustafa Ukle, Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation), London 2019.

el-İsnevî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, I-II, thk. Abdullah el-Cubûrî el-Bağdâdî, Dârü'l-Ulûm, Riyad 1981.

el-İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, nşr. Michael Jan de Goeje, Leiden 1927.

Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi'l-Mâlik*, VII-VIII, thk. Sa'îd Ahmed A'râb, Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûnü'l-İslâmiyye, Rabat 1982-1983.

el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe fî me'âlimi'l-hilâfe*, Türkçe trc. Ramazan Şeşen, *Halifelik Kurumu ve Tarihi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019.

el-Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâ'i mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, II, thk. Saffet Köse - Murat Şimşek - Hasan Özer - Huzeyfe Çeker - Güneş Öztürk, Mektebetü'l-İrşad, İstanbul 2017.

Kerîmü'd-dîn Mahmûd-i Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-ahbâr ve müsâyeretü'l-ahyâr*, Selçuklular kısmının Türkçe trc. Mürsel Öztürk, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, TTK, Ankara 2000.

el-Kudûrî, *el-Muhtasarü'l-Kudûrî fî'l-fikhi'l-Hanefî*, nşr. Kâmil Muhammed Muhammed Uveyza, Beyrut 1997; Türkçe trc. Soner Duman - Osman Güman, *Muhtasaru'l-Kudûrî*, İstanbul 2015.

el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, I-V, thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, Beyrut 1993.

el-Makdisî (el-Mukaddesî), *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, nşr. Michael Jan de Goeje (tıpkıbasım), Kahire 1991³.

el-Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hıtat ve'l-âsâr*, thk. Halil el-Mansûr, IV, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1997.

el-Mâverdü, *el-İknâ' fî'l-fikhi's-Şâfi'*, nşr. Hıdır Muhammed Hıdır, Kuveyt 1982.

el-Mâverdü, *el-Ahkâmu's-Sultaniyye: İslâm'da Devlet ve Hilâfet Hukuku*, Türkçe trc. Ali Şafak, İstanbul 2017.

el-Mes'ûdî, *Kitâbü't-Tenbîh ve'l-işrâf*, Türkçe trc. Ramazan Şeşen, *Kitâbü't-Tenbîh ve'l-İşraf (Coğrafya ve Tarih)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2018.

Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-i Nâsirî*, kısmî Türkçe trc. ve not. Erkan Göksu, *Tabakât-ı Nâsirî: Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar*, TTK, Ankara 2015.

Mîr Yahyâ Kazvînî, *Lubbu't-tevârih*, Selçuklular kısmının Türkçe trc. Altan Çetin, "Yahya Kazvînî'nin Lubb et-Tevârih'inde Selçuklularla Alâkalı Bilgiler", *Gazi Türkiyat: Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 1 (2007), s.183-192.

Mîrhând, *Ravzatü's-safâ fî sîreti'l-enbiyâ' ve'l-mülûk ve'l-hulefâ'*, IV, nşr. Abbâs Pervîz, Müessese-i Hayyâm ve İntişârât-ı Pîrûz, Tahran 1339/1960; Selçuklular kısmının Türkçe trc. ve not. Erkan Göksu, *Ravzatü's-safâ fî sîreti'l-enbiyâ ve'l-mülûk ve'l-hulefâ' (Tabaka-i Selçûkiyye)*, TTK, Ankara 2015; Gazneliler kısmının Türkçe trc. ve not. Erkan Göksu, *Ravzatü's-safâ: Gazneliler (Mülûk-i Gazneviyye)*, Kronik Kitap, İstanbul 2017.

Muhammed el-Hüseynî el-Yezdî, *el-Urâza fî'l-hikâyeti's-Selcûkiyye*, Türkçe trc. *Selçukluların Hikâyesi: el-Urâza fî'l-Hikâyeti's-Selcûkiyye*, Selenge Yayınları, İstanbul 2020.

el-Musannif (Ebû Bekr b. Hidâyetillâh el-Hüseynî), *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, thk. Âdil Nüveyhiz, Dârü'l-Âfâki'l-Cedîde, Beyrut 1982³.

el-Mü'eyyed fî'd-dîn eş-Şirâzî, *Sîretü'l-Mü'eyyed fî'd-dîn Dâi'd-duât tercemetu hayatihi bi kalemihî*, nşr. Muhammed Kâmil Hüseyin, Kahire 1949.

Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmi'ü'd-düvel*, nşr. ve Türkçe trc. Ali Öngül, *Câmi'ü'd-düvel: Selçuklular Tarihi I: Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2017.

Niğdeli Kâdı Ahmed, *el-Veledü's-şefik ve'l-hâfidü'l-halîk*, Farsça metin ve Türkçe trc. Ali Ertuğrul, *Niğdeli Kâdı Ahmed'in el-Veledü's-şefik ve'l-hâfidü'l-halîk'ı (Anadolu Selçuklularına Dair Bir Kaynak)*, I-II, TTK, Ankara 2015.

en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb*, XXIII, thk. Abdülmecîd Terhuynî; XXVI-XXVII, thk. Necîb Mustafâ Fevvâz-Hikmet Keşlî Fevvâz, Beyrut 2004.

Nizâmü'l-mülk, *Siyâset-nâme*, Türkçe trc. Mehmet Kanar, *Siyasetname*, Say Yayınları, İstanbul 2015.

er-Râvendî, *Râhatü's-sudûr ve âyetü's-surûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*, I-II, Türkçe trc. Ahmed Ateş, TTK, Ankara 1999².

Reşîdü'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî, *Câmi'ü't-tevârih*, Selçuklular kısmının Türkçe trc. ve not. Erkan Göksu - H. Hüseyin Güneş, *Câmi'ü't-tevârih (Zikr-i Târih-i Âl-i Selçûk)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2014.

Sadrü'd-dîn el-Hüseynî, *Zübdetü't-tevârih: Ahbâru'l-umerâ' ve'l-mülûki's-Selcûkiyye*, thk. Muhammed Nûreddîn, Dâru İkrâ, Beyrut 1985; Türkçe trc. Necati Lügal, *Ahbârü'd-devleti's-Selcûkiyye*, TTK, Ankara 1999².

es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, II-III, V, VIII, XXV, XXIX, thk. Ahmed el-Arnaût - Türkî Mustafâ, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 2000.

Safiyyü'd-dîn Abdü'l-mü'min b. Abdü'l-hakk el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-ittilâ' 'alâ esmâ'i'l-emkine ve'l-bikâ'*, Türkçe trc. Halil İbrahim Gökbörü (Gök), *Merâsidü'l-ittilâ' alâ esmâ'i'l-emkine ve'l-bikâ': Yâkût el-Hamavî'nin Mu'cemü'l-Büldân Adlı Eserinin Muhtasarı*, I-III, TTK, Ankara 2014-2020.

Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi tevârihi'l-â'yân*, XVII, thk. Ammâr Reyhâvî; XVIII-XIX, thk. Muhammed Enes el-Hinn - Kâmil Muhammed el-Herrât, Dımaşk 2013; XX-XXII, thk. İbrâhîm ez-Zeybek, Dımaşk 2013; Selçuklular ile ilgili kısımların Türkçe trc. Ali Sevim, *Mir'âtü'z-Zamân Fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, TTK, Ankara 2011.

es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, I-II, V, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî; IX, thk. Muhammed Avvâme - Riyâz Murâd; X, thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, Beyrut 1980-1981².

es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, II-VIII, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî - Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, İsâ el-Bâbî el-Halebî, Kahire 1964.

es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti's-suğrâ*, II, thk. Muhyiddîn Ali Necîb, Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 2013.

es-Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâhara fî (ahbâri) Mısr ve'l-Kâhire*, II, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm, Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, Kahire 1967.

es-Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ'*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, Kahire 1952; thk. Muhammed Gassân Nasûh Azkûl Hüseyinî, *Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûnü'l-İslâmiyye*, Katar 2013²; İngilizce trc. H. S. Jarrett, *History of the Caliphs*, Calcutta 1977.

eş-Şa'rânî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, I/2, Türkçe trc. Abdulkadir Ayçiçek, Toker Yayınları, İstanbul 1969.

Şebânkâreî, *Mecma'u'l-ensâb*, Selçuklular kısmının Türkçe trc. Ahmad Hesamipour, "Selçuklular", *Tarih Okulu Dergisi*, IV (2009), s.137-161.

Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, Türkçe trc. Mustafa Öz, *Milel ve Nihal: Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*, Litera Yayıncılık, İstanbul 2017⁴.

eş-Şerîf er-Radî, *Dîvânü's-Şerîf er-Radî*, I-II, nşr. Mahmûd Mustafa Helâvî, Beyrut 1999.

Târîh-i Âl-i Selçûk (Anonim Selçuknâme), Türkçe trc. ve not. Halil İbrahim Gök - Fahrettin Coşkun, Atıf Yayınları, Ankara 2014.

et-Temîmî, *Tabakâtü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, III-IV, thk. A. M. el-Hulv, Riyad 1983.

Urfalı Mateos Vekâyi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), Türkçe trc. Hrant. D. Andreasyan, TTK, Ankara 2000³.

el-Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân ve 'ibretü'l-yakzân fî ma'rifeti havâdissi'z-zamân*, III, nşr. Halîl el-Mansûr, Beyrut 1997.

Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemu’l-buldân*, I-V, Dâru Sâdır, Beyrut 1977.

Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemu’l-udebâ’*, I-II, V, thk. İhsân Abbâs, Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, Beyrut 1993.

Zahîrû’d-dîn-i Nişâbüri, *Selçûk-nâme*, Türkçe trc. Ayşe Gül Fidan, Kopernik Kitap, İstanbul 2018.

ez-Zehebî, *Düvelü’l-İslâm*, I, thk. Hasan İsmâil Merve - Mahmûd el-Arnaût, Beyrut 1999.

ez-Zehebî, *Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ’*, XV, thk. Şuayb el-Arnaût - İbrâhîm Zeybek; XVIII-XIX, thk. Şuayb el-Arnaût; XX, thk. Şuayb el-Arnaût - M. Nuaym el-Arkasûsî, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut 1983-1985.

ez-Zehebî, *Târîhu’l-İslâm ve vefeyâtü’l-meşâhir ve’l-a‘lâm*, XXVI-XXXVIII, XL-XLIV, XLVI, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî, Beyrut 1993.

Zekeriyâ el-Kazvîni, *Âsâru’l-bilâd ve ahhâru’l-‘ibâd*, thk. Hamâhullâh Vuled es-Sâlim, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 2013.

2. Araştırma Eserleri

“Bişr el-Hâfi”, *İA*, II, 656.

Abdülazîz ed-Dûrî, “Bağdat”, *DİA*, IV, 425-433.

Adalıoğlu, Hasan Hüseyin, *Büyük Selçuklu Devleti ile Abbâsî Halifeliği Münasebetleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996.

Agacanov, Sergey G., *Oğuzlar*, Türkçe trc. Ekber N. Necef - Ahmet Annaberdiyev, Selenge Yayınları, İstanbul 2010⁵.

Ağırakça, Ahmet, “Müneccimbaşı, Ahmet Dede”, *DİA*, XXXII, 4-6.

Ağırakça, Ahmet, “Rebî’ b. Yûnus”, *DİA*, XXXIV, 497.

Ahmed Teymûr Paşa, *Nazra târîhiyye fî hudûli’l-mezâhibi’l-fikhiyyeti’l-erba‘a*, Dârü’l-Kâdirî, Beyrut 1990.

Ak, Ahmet, *Büyük Türk Âlimi Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, Bayrak Matbaası, İstanbul 2008.

Ak, Ahmet, *Selçuklular Döneminde Mâturîdîlik*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2019².

Aka, İsmail, “Mîrhând”, *DİA*, XXX, 126-127.

Akbaş, Mehmet, *Selçuklulardan Moğol İstilâsına Kadar Bağdat’ta İlmî Kurumlar*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2022.

Alican, Mustafa, “Selçukluların Erken Döneminde Vezirlik Kurumu”, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, VII/16 (2014), s.1-16.

Alptekin, Coşkun, *The Reign of Zangi (521-541/1127-1146)*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1978.

Alptekin, Coşkun, “Aksungur el-Porsukî”, *DİA*, II, 297.

Altıkulaç, Tayyar, “Zehebî”, *DİA*, XLIV, 180-188.

- Apak, Âdem, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi II: (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)*, İstanbul 2008².
- Apak, Âdem, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi IV: Abbâsîler Dönemi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2011.
- Apaydın, H. Yunus, “İbn Berhan”, *DİA*, XIX, 370.
- Apaydın, H. Yunus, “Şahit”, *DİA*, XXXVIII, 279
- Apaydın, H. Yunus, “Zâhiriyye”, *DİA*, XLIV, 93-100.
- Arıkan, Adem, *Büyük Selçuklular Döneminde Şîa*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010.
- Arıkan, Adem, “Büyük Selçukluların Hanefilere Destekleri ve Irak Selçukluları Sultanı Mesud’un Faaliyetleri”, *Araştıran Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi*, 5-6 (2008), s.153-164.
- Arıkan, Adem, “Nizâmülmülk’ün Eş’arîlere Destekleri ve Diğer Sünnîlerle İlişkileri”, *İslâmî İlimler Dergisi*, VI/6 (2011), s.39-63.
- Âşıkcutlu, Emin, “Muaddil”, *DİA*, XXX, 304-305.
- Ateş, Ahmed, “el-Hatîb el-Bağdadî ve Takyd al-İlm Adlı Eseri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, I/1 (1952), s.91-103.
- Avcı, Casim, “Rûzrâverî”, *DİA*, XXXV, 281.
- Avcı, Casim, “Yâkût el-Hamevî”, *DİA*, XLIII, 288-291.
- Avcu, Ali, *Karmatîliğin Doğuşu ve Gelişim Süreci*, Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Sivas 2011.
- Ayan, Ergin, “Büyük Selçuklu Sultânlarının Siyâsî Evlilikleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 173 (2008), s.109-129.
- Ayan, Ergin, “Büyük Selçuklu Devleti Zamanında Alevî-Sünnî Çatışmaları”, *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, 8 (2013), s.179-203.
- Aybakan, Bilal, *İmam Şâfî ve Fıkıh Düşüncesinin Mezhepleşmesi*, İz Yayıncılık, İstanbul 2011².
- Aybakan, Bilal, “Bağdat Nizâmiye Medresesi’nin İlk Müderrisi Ebû İshak eş-Şîrâzî (476/1083)”, *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü’s-Selâm) Uluslararası Sempozyum, 07-08-09 Kasım 2008*, II, İstanbul 2011, s.699-715.
- Aybakan, Bilal, “el-Mühezzeb”, *DİA*, XXXI, 518-520.
- Aybakan, Bilal, “et-Tenbîh”, *DİA*, XL, 447-449.
- Aybakan, Bilal, “Şâfî Mezhebi”, *DİA*, XXXVIII, 233-247.
- Aybakan, Bilal, “Şîrâzî, Ebû İshak”, *DİA*, XXXIX, 184-186.
- Aybakan, Bilal, “Taberî, Ebü’t-Tayyib”, *DİA*, XXXIX, 313-314.
- Aycan, İrfan, “Mus‘ab b. Zübeyr”, *DİA*, XXXI, 227.
- Aydınlı, Osman, *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu‘tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi*, Endülüs Yayınları, İstanbul 2018.
- Aykaç, Mehmet, “İbn Hübeyre, Ebü’l-Muzaffer”, *DİA*, XX, 82-83.

- Ayönü, Yusuf, *Selçuklular ve Bizans*, TTK, Ankara 2014.
- Azimli, Mehmet, *Halifelik Tarihine Giriş (Başlangıçtan IX. Asra Kadar)*, Konya 2016³.
- Azmî M. S. es-Sâlihî - Mustafa Öz, “Hâricîler, Kültür ve Edebiyat”, *DİA*, XVI, 175-178.
- Bağlıoğlu, Ahmet, “Sıradışı Bir Fatimî Halifesi: Hâkim Biemrillâh”, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, IV/8 (2012), s.4-32.
- Bakkal, Ali, *İslam Fıkıh Mezhepleri*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2017³.
- Baran, İlhan, *Büyük Selçuklu ve Eyyûbîler’de Siyaset Eksenli Sünnî Faaliyetler*, Siyer Yayınları, İstanbul 2020.
- Bardakoğlu, Ali, “Hanefî Mezhebi”, *DİA*, XVI, 1-21.
- Barthold, V. V., “Orta Asya’da Moğol Fütûhatına Kadar Hıristiyanlık”, *İstanbul Türkiyat Mecmuası*, I (1926), s.47-100.
- Baş, Derya, “Yâfiî”, *DİA*, XLIII, 175-177.
- Başoğlu, Tuncay, “Saymerî, Hüseyin b. Ali”, *DİA*, XXXVI, 215.
- Bausani, Alessandro, “Selçuklular Döneminde Din”, Türkçe trc. Ali Ertuğrul, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XI/2 (2007), s.441-465.
- Bazin, Marcel, “Kum”, *DİA*, XXVI, 361
- Beken, Ahmet, “Nizâmiye Medreseleri’nde Öğretimi Yapılan İlimler”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXI/2 (2021), s.422-437.
- Bosworth, C. E., “Djand”, *EP² Suppl.*, s.244-246.
- Bowen, Harold, “Bazı Erken Dönem Selçuklu Vezirleri Hakkında Notlar”, *Tarih Okulu*, VIII (2010), s.141-149.
- Boynukalın, Mehmet, *Fıkıh Usulü Alimleri ve Eserleri (III-XIII. Hicri Yüzyıl)*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2017.
- Bozkurt, Nebi, “Medrese”, *DİA*, XXVIII, 323-327.
- Bulut, Halil İbrahim, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2016².
- Bulut, Zübeyir, “Karşı Mihne Uygulamaları ve *er-Risaletü’l-Kâdiriyye (Kâdirî İtikadı)*”, *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, XV/1 (2017), s.84-110.
- Cahen, Claude, “Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı”, Türkçe trc. Nejat Kaymaz, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, VII/12-13 (1969), s.193-221.
- Cahen, Claude, “Türklerin Anadolu’ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı)”, Türkçe trc. Yaşar Yücel - Bahaeddin Yediyıldız, *Belleten*, LI/201 (1987), s.1375-1431.
- Cerrahoğlu, İsmail, “Abdullah b. Mes’ûd”, *DİA*, I, 177.
- Corbin, Henry, *İslâm Felsefesi Tarihi: Başlangıçtan İbni Rüşd’ün Ölümüne*, I, Türkçe çev. Hüseyin Hatemî, İstanbul 2013⁹.

Cum'a, 'Ukâb Yûsuf, "el-Medârisü'l-Hanbeliyye fî Bağdâd ve Eseruhâ fi'l-fikri'd-dînî ebâne'l-asri's-Selcûkî h.447-h.590", *Selçuklularda Bilim ve Düşünce*, IV, Entelektüel Hayat, ed. Mustafa Demirci vd., Selçuklu Belediyesi Yayınları, Konya 2013, s.361-391.

Çağrııcı, Mustafa, "Emir bi'l-Ma'rûf Nehiy ani'l-Münker", *DİA*, XI, 138-141.

Çağrııcı, Mustafa, "Gazzâlî", *DİA*, XIII, 489-490.

Çavuşoğlu, Ali Hakan, *Irak Mâlikî Ekolü (III.-V./IX.-XI. yy.)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2004.

Çeker, Huzeyfe, "Hanefî Mezhebinin Fıkıh Silsileleri (Ebû Hanîfe'den Hicri VI. Asrın Sonuna Kadar)", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 19 (2012), s.163-201.

Çelebi, Muharrem, "Cevâlîkî, Mevhûb b. Ahmed", *DİA*, VII, 438-439.

Çelik, Aydın, *Fâtımîler Devleti Tarihi (909-1171)*, TTK, Ankara 2018.

Çuhadar, Mustafa - Yiğit, İsmail, "İbn Tagrîberdî", *DİA*, XX, 385-388.

Demir Özşirin, Sezen, *Abbâsî Halifesi el-Muktefi Liemrillâh'ın Hayatı ve Dönemindeki Önemli Siyasî Gelişmeler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2019.

Demircan, Adnan, *Hz. Ali'nin Hilâfet Hakkı Meselesinde Gadîr-i Humm Olayı*, İstanbul 1996.

Demirkent, Işın, "Mevdûd b. Altuntegin", *DİA*, XXIX, 427-429.

Doğan, Hüseyin, *Horasan ve Maverâünnehir'de Ilımlı Bir İslâm Politikası Kerrâmî Söylem ve Yansımaları*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2015.

Duman, İbrahim, *Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Aletleri*, Selenge Yayınları, İstanbul 2020.

Dunlop, D. M., *Hazar Yahudi Tarihi*, Türkçe trc. Zahide Ay, Selenge Yayınları, İstanbul 2008.

Durmuş, İsmail - Ergin, Ali Şakir, "İbnü'l-Verdî, Zeynüddin", *DİA*, XXI, 239-240.

Dündar, Abdulhamit, *Selçuklular Devri Bağdat Medreseleri: İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe Medresesi Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012.

Dündar, Abdulhamit, *4/10. Yüzyılda Bağdat (Topografya, Toplumsal Yapı, Gündelik Hayat)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilecik 2019.

Dündar, Abdulhamit, "Bir Mezopotamya Şehri Olarak Bağdat: Dairevi Şehrin Kuruluşu ve Mimari Özellikleri", *İslam Araştırmaları Dergisi* 46 (2021), s.1-58.

Efendioğlu, Mehmet, "Münker", *DİA*, XXXII, 13-14.

Ekinci, Abdullah, *Ortadoğu'da Marjinal Bir Hareket: Karmatîler (Ortadoğu'da İlk Sosyalist Yapılanma)*, Odak Yayınevi, Ankara 2005.

Ephrat, Daphna, *A learned society in a period of transition: the sunni 'Ulama' of eleventh-century Baghdad*, State University of New York, Albany 2000.

Erkal, Mehmet, "el-Ahkâmü's-Sultâniyye", *DİA*, I, 555-556.

Erkal, Mehmet, "el-Ahkâmü's-Sultâniyye", *DİA*, I, 556-557.

- Eşit, Davut, *IV/X-V/XI. Asırlarda Irak ve Horasan'da Şâfi'î Fıkıh Usûlünün Gelişimi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2019.
- Eymen Fuâd Seyyid, "Fâtımiler", *DİA*, XII, 228-237.
- Fayda, Mustafa, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri (Dört Halife Dönemi 11-40/632-661)*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2016⁵.
- Fayda, Mustafa, "Ebû Bekir", *DİA*, X, 101-108
- Fayda, Mustafa, "Ömer", *DİA*, XXXIV, 44-51.
- Fırlalı, Ethem Ruhi, "Ali", *DİA*, II, 371-374.
- Fırlalı, Ethem Ruhi, "Cemel Vak'ası", *DİA*, VII, 320-321.
- Fırlalı, Ethem Ruhi, "Gadir-i Hum", *DİA*, XIII, 280.
- Fırlalı, Ethem Ruhi, "Hâriciler", *DİA*, XVI, 169-175.
- Fırlalı, Ethem Ruhi, "İsnâaşeriyye", *DİA*, XXIII, 142-147.
- Garip, Hatice Sevide, "Hicrî Altıncı Asırda Ün Yapmış Bir Hanım Muhaddis: Şühde el-Kâtibe", *Kocaeli İlahiyat Dergisi*, V/2 (2021), s.730.
- Genç, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, TTK, Ankara 2002.
- Genç, Süleyman, *Fâtımî-Abbâsî-Selçuklu Münasebetleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1995.
- Genç, Süleyman, "Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dinî-Siyasî Hadiseler ve Onun Sünnî Siyaseti", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi*, IV/2 (2004), s.219-243.
- Genç, Süleyman, "Hz. Ali'nin Halife Seçimlerindeki Tutum ve Tavrı", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXVI (2007), s.121-150.
- Genç, Süleyman, "Selçuklu Tarihinde İbrahim Yınal İsyanı ve Onun Fatımi Arkaplanı", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXI/2010, s.9-48.
- Gölcük, Şerafettin, "Bâkılânî", *DİA*, IV, 531.
- Görgülü, Hasan Ali, "el-Hâvi'l-kebîr", *DİA*, XVI, 534-535.
- Gözütok, Şakir, "İslâm Medeniyetinin Öncü Eğitim Kurumları: Nişabur Medreseleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 185 (2010), s.33-64.
- Gültekin, Hikmet, "Şiî Âlim Şerîf er-Radî'nin Hayatı ve Hadis Konusundaki Görüşleri", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi*, XVI/1 (2016), s.133-156.
- Güner, Ahmet, *Büveyhîlerin Şiî-Sünnî Siyaseti*, Tibyan Yayıncılık, İzmir 1999.
- Güner, Ahmet, "Sabûr b. Erdeşîr", *DİA*, XXXV, 362.
- Güngör, Harun, "Türk. Din", *DİA*, XLI, 531.
- Hançabay, Halil İbrahim, *Abbâsîler Döneminde Vezirlik (295-530/908-1136)*, Klasik Yayınları, İstanbul 2017.
- Hançabay, Halil İbrahim, "Abbâsîler'in Son Dönem Vezirlerinden Ebû'l-Muzaffer Yahya b. Hübeyre (ö. 560/1165)", *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 53 (2017), s.45-72.

- Hançabay, Halil İbrahim, “Nâsır-Lidînillah Dönemi Abbâsî Vezirleri (575-622/1180-1225)”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 29/2 (2020), s.391-429.
- Hinz, Walther, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1990.
- Hizmetli, Mustafa, *Tarihte Şehir ve Pazar*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2012.
- Hizmetli, Sabri, “Bîkendî, Muhammed b. Ahmed”, *DİA*, VI, 150.
- Hizmetli, Sabri, “Karmatîler”, *DİA*, XXIV, 510-514.
- Holtzman, Livnat, “The miḥna of Ibn ‘Aqîl (d. 513/1119) and The fitnat Ibn al-Qushayrî (d. 514/1120)”, *The Oxford Handbook of Islamic Theology*, ed. Sabine Schmidtke, Oxford 2016, s.660-678.
- Işık, Mustafa, “İbn Huzeyme”, *DİA*, XX, 79-80
- İğde, Muhyettin, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2016.
- İlhan, Avni, “Ebû Yûsuf el-Kazvînî”, *DİA*, X, 265.
- İlhan, Avni, “Fedâihu'l-Bâtuniyye”, *DİA*, XII, 291-292.
- İltaş, Davut, “el-Udde”, *DİA*, XLII, 41-42.
- İzgi, Cevat, “İbnü'd-Devâdârî”, *DİA*, XXI, 11-13.
- İzgi, Cevat, “Kazvînî, Zekeriyâ b. Muhammed”, *DİA*, XXV, 160.
- Jafar, Yahya, *The Seljuq period in Baghdad 447-552 h.: A numismatic and historical study*, London 2011.
- Kaçın, Bülent, *Selçuklu Hatunları: Büyük Selçuklu Devleti Hanedan Üyelerinin Siyasî Evlilikleri*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2017.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014².
- Kafesoğlu, İbrahim, “Selçuk'un Oğulları ve Torunları”, *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, XIII (1958), s.117-121.
- Kafesoğlu, İbrahim, “Alparslan”, *DİA*, II, 529.
- Kalaycı, Mehmet, *Tarihsel Süreçte Eşarilik-Maturidilik İlişkisi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017².
- Kalaycı, Mehmet, *Ehl-i Sünnetin Reislerinden İmâm-ı Eş'arî ve Eş'arîlik*, Anadolu Ay Yayınları, Ankara 2019.
- Kallek, Cengiz, “Dâmegânî”, *DİA*, VIII, 453.
- Kallek, Cengiz, “Ebû Ya'lâ el-Ferrâ”, *DİA*, X, 254.
- Kallek, Cengiz, “Kudûrî”, *DİA*, XXVI, 321.
- Kallek, Cengiz, “Mâverdî”, *DİA*, XXVIII, 185.
- Kallek, Cengiz, “Meks”, *DİA*, XXVIII, 583-588.
- Kallek, Cengiz, “Şâşî, Muhammed b. Ahmed”, *DİA*, XXXVIII, 369.
- Kandemir, M. Yaşar, “Hatîb el-Bağdâdî”, *DİA*, XVI, 452-460.

Kara, Seyfullah, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, İz Yayıncılık, İstanbul 2009².

Karaman, Hayreddin, “Ca‘feriyye”, *DİA*, VII, 4-10.

Karlığa, H. Bekir, “Gazzâlî. Eserleri”, *DİA*, XIII, 518-519.

Kaya, Eyyüp Said, “Mâlikî Mezhebi”, *DİA*, XXVII, 519-535.

Kaya, Pınar, *Büyük Selçuklular Döneminde Bâtınîler ile Yapılan Mücadeleler*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008.

Kayhan, Hüseyin, *Irak Selçukluları*, Çizgi Kitabevi, Konya 2001.

Kaymak, Suat, *Abbasi Halifesi el-Kaim Biemrillah ve Dönemi (1031-1075)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2014.

Kaymak, Suat, “Bir Selçuklu Hâtûnu’nun Evlilikleri: Safiyye Hâtûn”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 58 (2013/2), s.25-42.

Keleş, Nevzat, “Bâtınîlerin Selçuklu Devlet Adamlarına Yönelik Suikast Faaliyetleri”, *Toroslardan Tanrı Dağlarına Genel Türk Tarihine Adanmış Bir Ömür: Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu’na 75. Yaş Armağanı*, ed. Erman Şan, İstanbul 2017, s.155-176.

Keleş, Nevzat, “İnsanların En Kibarlarından: Selçukluların Bağdad Şahnesi Bihrûz el-Hâdim”, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX/2 (2015), s.451-477.

Kesik, Muharrem, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2021.

Kesik, Muharrem, *Selçukluların Muhteşem Sultanı: Melikşah*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2021.

Kesik, Muharrem, “Büyük Selçuklu Devleti Veziri ve Türk Tarihinin Önemli Devlet Adamlarından Nizâmü’l-mülk (1018-1092)”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 8 (2018), s.53-81.

Kılavuz, Ahmet Saim, “Ali er-Rızâ”, *DİA*, II, 436-438.

Kitapçı, Zekeriya, *Abbasi Hilâfetinde Selçuklu Hâtunları ve Türk Sultanları*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 1994.

Klausner, Carla. L., *Selçuklularda Vezirlik: Sivil İdare Üzerine Bir Araştırma (1055-1194)*, Türkçe trc. Mehmet Fatih Baş - Sinan Tarifci, Kronik Kitap, İstanbul 2019.

Koca, Ferhat, *İslam Hukuk Tarihinde Selefi Söylem: Hanbelî Mezhebi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2011.

Koca, Ferhat, “Selçukluların İslam Hukuk Mezheplerine Bakışları”, *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler*, II, Konya 2001, s.29-52.

Koca, Ferhat, “el-Fakîh ve’l-Mütefakkih”, *DİA*, XII, 127-128.

Koca, Ferhat, “el-Muhtasar”, *DİA*, XXXI, 65-66.

Koca, Ferhat, “Hanbelî Mezhebi”, *DİA*, XV, 525-547.

Koca, Ferhat, “Kâdî Abdülvehhâb”, *DİA*, XXIV, 113-114.

- Konuş, Fazlı, *Selçuklular Bibliyografyası*, Çizgi Kitabevi, Konya 2006.
- Korkmaz, Seyfullah, *Arslanü'l-Besâsîrî ve Zamanı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1997.
- Kök, Bahattin, “Gazneli Mahmut’la Abbasî Halifesi el-Kadir Arasındaki İlişkiler”, *EKEV Akademi Dergisi*, I/2 (1998), s.117-126.
- Köprülü, Orhan F., “Bayrak”, *DİA*, V, 249.
- Köse, Saffet, “İbnü’z-Zâgûnî”, *DİA*, XXI, 242.
- Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: İkinci İmparatorluk Devri*, II, TTK, Ankara 2011⁴.
- Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Alp Arslan ve Zamanı*, III, TTK, Ankara 2001⁴.
- Köymen, Mehmet Altay, “Meskûkâta Göre Büyük Selçuk İmparatoru Sancar’la Irak Selçuk Devleti Hükümdarı Mahmud’un Vasallık Münasebetleri”, *Zeki Velidi Togan’a Armağan*, (Doğumunun 120. yılı münasebetiyle tıpkıbasım), TTK, Ankara 2010, s.131-136.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri, “Kâdir-Billâh”, *DİA*, XXIV, 127-128.
- Küçüksarı, Mücahit, “Bağdat’ın Moğollar Tarafından İşgalinin Arap Şiirindeki Yankıları: Bir Şehir Mersiyesi Örneği Olarak Şemseddin el-Kûfi’nin Kasîde-i Nûniyyesi”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, XXIV/3 (2020), s.1157-1176.
- Küçüksipahioğlu, Birsal, “Mevdûd b. Altuntekin: Haçlılarla Mücadele Eden Bir Selçuklu Komutanı”, *TYB Akademi: Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, IV/12 - Osman Turan ve Selçuklular Özel Sayısı (2014), s.37-49.
- Le Strange, Guy, *Baghdad during the Abbasid caliphate*, The Clarendon Press, Oxford 1900.
- Le Strange, Guy, *Doğu Hilâfeti’nin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya): İslâm Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, Türkçe trc. Adnan Eskikurt - Cengiz Tomar, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2015.
- Ma’rûf, Nâcî, *Medârisu kable’n-Nizâmiyye*, Matbaatu’l-Mecmai’l-‘İlmiyyi’l-‘Irâkî, Bağdad 1973.
- Madelung, Wilferd, “11.-13. Asırlarda Hanefî Âlimlerin Orta Asya’dan Batıya Göçü”, çev. Sönmez Kutlu, *İmâm Mâturîdî ve Maturidilik -Tarihî Arka Plan, Hayatı, Eserleri, Fikirleri ve Maturidilik Mezhebi-*, haz. Sönmez Kutlu, Kitâbiyât, Ankara 2003, s.369-383.
- Makdisi, George, *Ortaçağ’da Yüksek Öğretim: İslam Dünyası ve Hıristiyan Batı*, Türkçe trc. Ali Hakan Çavuşoğlu - Tuncay Başoğlu, Klasik Yayınları, İstanbul 2012.
- Makdisi, George, *İslâm’ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitim*, Türkçe trc. Tuncay Başoğlu, Klasik Yayınları, İstanbul 2015².
- Marçais, W. “Hatîb Bağdâdî”, *İA*, V/1, 365.
- Mason, Herbert, *Two Statesmen of Medieval Islam: Vizir Ibn Hubayra (499-560 AH/1105-1165 AD) and Caliph an-Nâşir li Dîn Allâh (553-622 AH/1158-1225 AD)*, The Hague-Paris, 1972.

- Mehmed Şerefeddin [Yaltkaya], “Selçukîler Devrinde Mezâhib”, *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, I (1925), s.101-118.
- Melchert, Christopher, *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü: Din-Yorum-Dindarlık*, der. ve çev. Ali Hakan Çavuşoğlu, Klasik Yayınları, İstanbul 2018.
- Melchert, Christopher, “Sünnî Fıkıh Mezheplerinin Teşekkülü”, Türkçe trc. Nail Okuyucu, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 41 (2011/2), s.221-236;
- Menekşe, Ömer, “Selçuklular’da Kanunlaştırma Hareketleri ve Bir Hukuk Kodu Olarak el-Mesâ’ilü’l-Melikşâhiyye fi’l-Kavâ’idi’ş-Şer’iyye”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 35 (2020), s.565-598.
- Merçil, Erdoğan, *Kirman Selçukluları*, TTK, Ankara 1989.
- Merçil, Erdoğan, *Fars Atabegleri: Salgurlular*, TTK, Ankara 1991².
- Merçil, Erdoğan, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 2007².
- Merçil, Erdoğan, *Selçuklular’da Hükümdarlık Alâmetleri*, TTK, Ankara 2007.
- Merçil, Erdoğan, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı (Merkez ve Eyalet Dîvânları)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2015.
- Merçil, Erdoğan, *Selçuklularda Vergiler*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2021.
- Merçil, Erdoğan, “Besâsîrî”, *DİA*, V, 528.
- Merçil, Erdoğan, “Şahne”, *DİA*, XXXVIII, 292.
- Mertoğlu, M. Suat, “Şeyzele”, *DİA*, XXXIX, 105-106.
- Muhammed b. el-Muhtar eş-Şankitî, *Haçlı Savaşlarının Etkisi Altında Sünnî-Şii İlişkileri*, Türkçe trc. İdris Çakmak, Mana Yayınları, İstanbul 2016².
- Muhammed Ebû Zehra, *İslâm’da İtikadî, Siyasî ve Fıkhî Mezhepler Tarihi*, Türkçe trc. Sıbğatullah Kaya, Çelik Yayınevi, İstanbul 2016.
- Mutçalı, Serdar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınları, İstanbul 1995.
- Ocak, Ahmet, *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2002.
- Ocak, Ahmet, *Selçuklu Devri Üniversiteleri: Nizâmiye Medreseleri*, Nizamiye Akademi, İstanbul 2017.
- Ocak, Ahmet, “Nizâmülmülk’ün Dinî ve Fikrî Hayatı”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 8 (2018), s.32-52.
- Okuyucu, Nail, *Şâfiî Mezhebinin Teşekkül Süreci*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, İstanbul 2015.
- Osman, Amr, *The Zâhirî Madhhab (3rd/9th-10th/16th Century): A Textualist Theory of Islamic Law*, Brill, Leiden-Boston 2010.
- Öngören, Reşat, “Sühreverdî, Ebü’n-Necîb”, *DİA*, XXXVIII, 35.
- Öngül, Ali, *Irak Selçukluları*, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2018.
- Öz, Mustafa, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2016⁴.
- Öz, Mustafa, *Başlangıçtan Günümüze Şîlik ve Kolları*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2011.

- Öz, Mustafa, *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2012.
- Öz, Mustafa, “İmâmiyye”, *DİA*, XXII, 207-209.
- Öz, Mustafa, “Kâzımeyn”, *DİA*, XXV, 525-527.
- Öz, Mustafa, “Kerbelâ”, *DİA*, XXV, 271.
- Öz, Mustafa, “Müeyyed-fiddîn”, *DİA*, XXXI, 484-485.
- Öz, Mustafa, “Necâşî, Ahmed b. Ali”, *DİA*, XXXI, 475.
- Öz, Mustafa, “Nüveyrî, Ahmed b. Abdullah”, *DİA*, XXXIII, 304-306.
- Öz, Mustafa, “Şîa, II. Tarih Boyunca Şîa İktidarı”, *DİA*, XXXIX, 114-115.
- Öz, Mustafa, “Şîa, IV. Değerlendirme”, *DİA*, XXXIX, 120-121.
- Öz, Mustafa, “Şîa”, *DİA*, XXXIX, 111-114;
- Öz, Mustafa, “Tûsî, Ebû Ca‘fer”, *DİA*, XLI, 433-434.
- Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, TTK, Ankara 1990.
- Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2001.
- Özaydın, Abdülkerim, “Türklerin İslamiyeti Kabulü”, *Türkler*, IV, ed. Hasan Celâl Güzel - Kemal Çiçek - Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.239-262.
- Özaydın, Abdülkerim, “Büyük Selçuklular’da Unvan ve Lakaplar”, *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına*, yay. Abdülkerim Özaydın vd., Dünya Yayıncılık, İstanbul 2008, s.421-433.
- Özaydın, Abdülkerim, “Selçuklular Döneminde Nakîbü’n-Nukabâların Siyasî, İdârî ve İçtimâî Hayattaki Rollerini: Tırâd b. Muhammed ve Oğlu Ali b. Tırâd el-Kureşî el-Hâşimî el-Abbâsî ez-Zeynebî Örneği”, *TYB Akademi: Dil, Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, IV/12, Osman Turan ve Selçuklular Özel Sayısı (2014), s.101-107.
- Özaydın, Abdülkerim, “Bağdat Nizâmiye Medresesi’nin İlk Müderrisi Ebû İshâk eş-Şîrâzî ve Medresenin Resm-i Küşâdî”, *İstanbul Üniversitesi Şarkiyat Mecmuası*, 26 (2015), s.85-99.
- Özaydın, Abdülkerim, “Nizâmülmülk’ün Büyük Selçuklu İmparatorluğu’na Hizmetleri”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 8 (2018), s.1-31.
- Özaydın, Abdülkerim, “Bağdat Nizamiye Medresesi Müderrisi Ebû Nasr İbnü’s-Sabbâğ (ö. 477/1084)”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarihi Dergisi*, 68 (2018/2), s.2-5.
- Özaydın, Abdülkerim, “Büyük Selçuklular’da Şahnelik Müessesesi”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler, II. cilt [Selçuklu Tarihi ve Medeniyeti Tarih, Şehir ve Mimari]*, TTK, Ankara 2022, s.10.
- Özaydın, Abdülkerim, “Bağdat, III. Kültür ve Medeniyet”, *DİA*, IV, 439.
- Özaydın, Abdülkerim, “Benî Cehîr”, *DİA*, V, 449.
- Özaydın, Abdülkerim, “Berâsâ”, *DİA*, V, 471-472.
- Özaydın, Abdülkerim, “Bündârî”, *DİA*, VI, 489-490.

- Özaydın, Abdülkerim, “Cend”, *DİA*, VII, 359-360.
- Özaydın, Abdülkerim, “Ebü'l-Fidâ”, *DİA*, X, 320-321.
- Özaydın, Abdülkerim, “Hamdullah el-Müstevfi”, *DİA*, XV, 454-455.
- Özaydın, Abdülkerim, “Hasan Sabbâh”, *DİA*, XVI, 347-350.
- Özaydın, Abdülkerim, “İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ”, *DİA*, XX, 132-134.
- Özaydın, Abdülkerim, “İbnü'l-Esîr, İzzeddin”, *DİA*, XXI, 26-27.
- Özaydın, Abdülkerim, “İbnü'l-İbrî”, *DİA*, XXI, 92-94.
- Özaydın, Abdülkerim, “İbnü'l-Kalânîsi”, *DİA*, XXI, 99-100.
- Özaydın, Abdülkerim, “Kâim-Biemrillâh”, *DİA*, XXIV, 210-211.
- Özaydın, Abdülkerim, “Kündürî”, *DİA*, XXVI, 555.
- Özaydın, Abdülkerim, “Mahmûd b. Muhammed Tapar”, *DİA*, XXVII, 371.
- Özaydın, Abdülkerim, “Melikşâh”, *DİA*, XXIX, 57.
- Özaydın, Abdülkerim, “Mezyedîler”, *DİA*, XXIX, 550.
- Özaydın, Abdülkerim, “Muhammed Tapar”, *DİA*, XXX, 581.
- Özaydın, Abdülkerim, “Müstazhir-Billâh”, *DİA*, XXXII, 127-128.
- Özaydın, Abdülkerim, “Müstekfi-Billâh”, *DİA*, XXXII, 139.
- Özaydın, Abdülkerim, “Nizâmiye Medreseleri”, *DİA*, XXXIII, 188-191.
- Özaydın, Abdülkerim, “Nizâmülmülk”, *DİA*, XXXIII, 194-196.
- Özaydın, Abdülkerim, “Porsuk”, *DİA*, XXXIV, 325.
- Özaydın, Abdülkerim, “Râşid-Billâh”, *DİA*, XXXIV, 465-466.
- Özaydın, Abdülkerim, “Râvendî, Muhammed b. Ali”, *DİA*, XXXIV, 471-472.
- Özaydın, Abdülkerim, “Selçuk Bey”, *DİA*, XXXVI, 364.
- Özaydın, Abdülkerim, “Selçuklular, IV. Suriye Selçukluları, B. Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat”, *DİA*, XXXVI, 386.
- Özaydın, Abdülkerim, “Sencer”, *DİA*, XXXVI, 511.
- Özaydın, Abdülkerim, “Tâcülmülk”, *DİA*, XXIX, 360.
- Özcan, Abdülkadir, “Ayyâr”, *DİA*, IV, 296.
- Özdemir, Mehmet, “Yûsuf b. Tâşfin”, *DİA*, XLIV, 31.
- Özdirek, Recep - Çavuşoğlu, Ali Hakan, “Süfyân es-Sevrî”, *DİA*, XXXVIII, 26.
- Özel, Ahmet, *Hanefî Fıkıh Alimleri ve Diğer Mezheplerin Meşhurları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2017⁵.
- Özel, Ahmet, *İmam Ebû Hanîfe ve Hanefî Mezhebi*, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara 2015.
- Özel, Ahmet, “Hanefî Mezhebi, V. Literatür”, *DİA*, XVI, 21-27.
- Özel, Ahmet, “Hatîb Tebrîzî”, *DİA*, XL, 224.
- Özel, Ahmet, “Kelvezânî”, *DİA*, XXV, 217.

- Özel, Mustafa, “Şerîf er-Radî”, *DİA*, XXXIX, 4.
- Özen, Şükrü, “İbn Ebû Ya‘lâ”, *DİA*, XIX, 447-448.
- Özen, Şükrü, “Kadılkudât”, *DİA*, XXIV, 81.
- Özgüdenli, Osman G., *Selçuklular I: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, İSAM Yayınları, İstanbul 2013.
- Özgüdenli, Osman G., “Nizâmü'l-Mülk ve Siyasetnâme”, *Siyasetnâme*, Türkçe trc. Mehmet Kanar, Say Yayınları, İstanbul 2018, s.11-47.
- Özgüdenli, Osman G., “Selçuklu-Hilâfet Münasebetlerinde Bir Dönüm Noktası: Halife el-Müsterşid'in Katli Meselesi”, *Turco-Iranica: Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006, s.111-146.
- Özgüdenli, Osman G., “Müsterşid-Billâh”, *DİA*, XXXII, 145-147.
- Özgüdenli, Osman G., “Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî”, *DİA*, XXXV, 19-21.
- Özgüdenli, Osman G., “Selçuklular, I. Büyük Selçuklular, B. Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat”, *DİA*, XXXVI, 371-375.
- Özgüdenli, Osman G., “Zahîrüddîn-i Nisâbüri”, *DİA*, XLIV, 102-103.
- Özgüdenli, Osman G., “Hüseynî, Ali b. Nâsır”, *DİA*, EK-I, 572.
- Özkan, Halit, “Süyûtî”, *DİA*, XXXVIII, 188-198.
- Özkuyumcu, Nadir, “İbn Ebü'ş-Şevârib”, *DİA*, XIX, 474.
- Özkuyumcu, Nadir, “İfrîkıye”, *DİA*, XXI, 515-516.
- Özler, Mevlüt, “Tuğrul Bey Dönemi Düşünce Hayatında Entelektüel Bir Kriz: Ehl-i Bid'at'e Lanet Kampanyası”, *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler*, II, Konya 2001, s.174.
- Özvarlı, M. Sait, “Selefiyye”, *DİA*, XXXVI, 399-402.
- Pırlanta, İsmail, *Ortaçağ İslam Dünyasında Şehir Eşkıyaları: Ayyarlar*, İstanbul 2015.
- Piyadeoğlu, Cihan, *Sultan Alp Arslan*, Kronik Kitap, İstanbul 2016.
- Piyadeoğlu, Cihan, “Bağdad'ın Eğitim ve Sosyal Hayatında Bir Müderris: Ebû İshâk eş-Şîrâzî”, *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan: 75. Doğum Yılı 50. Akademik Yılı*, ed. Emine Uyumaz vd., Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2013, s.84-95.
- Piyadeoğlu, Cihan, “Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yınal”, *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, XXIII/2 (2013), s.117-143.
- Sevim, Ali, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, TTK, Ankara 2000³.
- Sevim, Ali, “Sultan Melikşah Devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatilerine Karşı Selçuklu Seferi”, *Belleten*, XXIV/94 (1960), s.209-232.
- Sevim, Ali, “Artuk Oğlu İlgazi”, *Belleten*, XXVI/104 (1962), s.649-691.
- Sevim, Ali, “Azîmî”, *DİA*, IV, 330-331.
- Sevim, Ali, “Çağrı Bey”, *DİA*, VIII, 185.
- Sevim, Ali, “Garsünni‘me”, *DİA*, XIII, 386-387.
- Sevim, Ali, “İbn Müslime, Reîsürreüsâ”, *DİA*, XXI, 161-162.

- Sevim, Ali, "İbn Müeyesser", *DİA*, XX, 223.
- Sevim, Ali, "Sıbt İbnü'l-Cevzî", *DİA*, XXXVII, 87-88.
- Sinanoğlu, Mustafa, "Reddiye", *DİA*, XXXIV, 516.
- Solmaz, Sefer, "Selçuklu Tarihinin Kronoloji Problemlerine Bir Örnek: Selçuk Bey'in Cend'e Göç Tarihi Meselesi", *Tarihin Peşinde: Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmaları Dergisi*, XI/22 (2019), s.345-363.
- Sourdel, Dominique, "al-Kā'im Bi-Amr Allâh", *EP*, IV, 457-458.
- Sümer, Faruk, "Mes'ûd b. Muhammed Tapar", *DİA*, XXIX, 350.
- Sümer, Faruk, "Tuğrul Bey", *DİA*, XLI, 346.
- Sümer, Faruk, "Tuğrul I", *DİA*, XLI, 341.
- Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul 1998.
- Şeşen, Ramazan, "Dârülhilâfe", *DİA*, VIII, 538-539.
- Şimşek, Murat, *İmam Ebû Hanîfe ve Hanefîlik*, Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, Konya 2019.
- Taşkıran, Hasan, *Selçuklu Devletlerinde Suikastlar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.
- Togan, A. Zeki Velidi, "Oğuzların Hıristiyanlığı Meselesine Ait", transkripsiyon: Serkan Acar, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVII/2 (2012), s.527-539.
- Toktaş, Fatih, "İhvân-ı Safâ: Din-Felsefe İlişkisi ve Siyaset", *İslâm Felsefesi*, ed. M. Cüneyt Kaya, Ankara 2018, s.183-220.
- Tokuş, Ömer, "Arslan el-Besâsîrî ve İbrahim Yınâl İsyanlarının Gizli Kahramanı Fâtımî Dâisi "el-Mü'eyyed fi'd-Dîn Hibetullah eş-Şîrâzî"", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXI/2 (2016), s.569-594.
- Tomar, Cengiz, "Suleyhiler", *DİA*, XXXVII, 480-481.
- Topaloğlu, Bekir, "Fırka", *DİA*, XIII, 35.
- Topdemir, Hüseyin Gazi, "İbn Abdülhak el-Bağdâdî", *DİA*, XIX, 275.
- Toru, Ümüt, "Eş'arîlik-Hanbelîlik Farklılaşmasının Toplumsal Yansımaları", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, XXII/1 (2018), s.259-292.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2010¹³.
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2010¹⁰.
- Turan, Osman, *Selçuklular ve İslâmiyet*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012⁶.
- Turgut, Ali, "Serrâc, Ca'fer b. Ahmed", *DİA*, XXXVI, 569-570.
- Uluçam, Abdüsselâm, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1989.
- Uluçam, Abdüsselâm "Âzamiye Külliyesi", *DİA*, IV, 301.
- Uludağ, Süleyman "Abdülkâdir-i Geylânî", *DİA*, I, 234-235.

- Uludağ, Süleyman, “el-Gunye”, *DİA*, XIV, 196-197.
- Uludağ, Süleyman, “Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin”, *DİA*, XXVI, 474
- Usta, Aydın, *Türklerin İslamlaşma Serüveni: Sâmânîler*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2013².
- Usta, Aydın, *Türkler ve İslâmiyet. İlk Müslüman Türk Devleti: Sâmânîler*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2020.
- Usta, Aydın, *Sorularla Selçuklu Tarihi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2020.
- Usta, Aydın, “Ünlü Selçuklu Kumandanı Sadüddevele Gevherayin”, *Prof. Dr. Erdoğan Merçil’e Armağan: 75. Doğum Yılı, 50. Akademik Yılı*, ed. Emine Uyumaz vd., Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2013, s.96-111.
- Usta, Aydın, “Sâmânîler Döneminde Hanefî Mezhebi”, *Devirleri Aydınlatan Meş’ale: İmâm-ı A’zam (Uluslararası Sempozyum Tebliğler Kitabı, 28-30 Nisan 2015 - Eskişehir)*, yay. haz. Ahmet Kartal - Hilmi Özden, Eskişehir 2015, s.237-240.
- Uyanık, Ömer Faruk, *Bizans İmparatoru IV. Romanos Diogenes: 1068-1071*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2020.
- Uyar, Mazlum, “İbnü’l-Cüneyd”, *DİA*, XXI, 5-6.
- Uyar, Mustafa, “A Medieval Perspective on the Ongoing “Tar‘îb” Movements in the Contemporary Near East”, *The Journal of Middle East and Central Asian Studies*, II (2018), s.21-30.
- Uysal, Enver “Resâ’ilü İhvâni’s-Safâ”, *DİA*, XXXIV, 576-579.
- Uysal, Enver, “İhvân-ı Safâ”, *DİA*, XXII, 1-6.
- Ünal, Nuran, *Abbasi Halifesi el-Müsterşid-Billâh ve Dönemi (512/1118-529/1135)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019.
- Ünal, Nuran, “Selçuklu Meliki Davud’un Saltanat Mücadelesi”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, VII/1 (2020), s.202-216.
- Ünal, Sadettin, “Kâbe”, *DİA*, XXIV, 14-21.
- Ünal, Abdülkerim, “Kiyâ el-Herrâsî”, *DİA*, XXVI, 126.
- Üzüm, İlyas, “İsnâşeriyye, Kelâm”, *DİA*, XXIII, 147-149.
- Üzüm, İlyas, “İsnâşeriyye, Literatür”, *DİA*, XXIII, 149-153.
- Üzüm, İlyas, “Kaderiyye”, *DİA*, XXIV, 64-65.
- Üzüm, İlyas, “Mezhap”, *DİA*, XXIX, 526.
- Üzüm, İlyas, “Şîa, III. Doktrin”, *DİA*, XXXIX, 116-120.
- Üzüm, İlyas, “Şîa, V. Literatür”, *DİA*, XXXIX, 121-123.
- Van Renterghem, Vanessa, *Les élites bagdadiennes au temps des Seldjoukides: Étude d’histoire sociale*, I-II, Presses de l’ifpo, Beyrouth 2015.
- Vural, Mehmet, *İslâm Felsefesi Tarihi: İslâm Düşüncesinin Tarihsel Seyri*, Ankara 2018³.
- Yaşaroğlu, M. Kâmil, “İbnü’s-Sabbâğ”, *DİA*, XXI, 192.

- Yavuz Selim Göl, *Abbâsîler Döneminde Kâdî'l-kudâtlik*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2018.
- Yavuz, Abdullah Ömer, “Büyük Selçuklu Devleti'nin Kuruluş Devrinde Mezhep Politikaları”, *Bilimname*, 34 (2017), s.511-532.
- Yavuz, Yunus Vehbi, “İpek. Fıkıh”, *DİA*, XXII, 365.
- Yavuz, Yusuf Şevki - Avcı, Casim, “İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec”, *DİA*, XX, 543-549.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Def'u Şühbeti't-Teşbih”, *DİA*, IX, 104-105.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Ebû Ya'lâ el-Ferrâ. Kelâm”, *DİA*, X, 256.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Fûrekî”, *DİA*, XIII, 219.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “İbn Akîl, Ebü'l-Vefâ”, *DİA*, XIX, 301-302;
- Yıldız, Hakkı Dursun, “Abbâsîler”, *DİA*, I, 31-48.
- Yıldız, Kemal, “İbnü'l-Bennâ el-Bağdâdî”, *DİA*, XX, 529.
- Yılmaz, Metin, “Şurta”, *DİA*, XXXIX, 242.
- Yiğit, İsmail, “Osman”, *DİA*, XXXIII, 438-443.
- Yiğit, İsmail, “Ömer b. Abdülaziz”, *DİA*, XXXIV, 53-55
- Yurdagür, Metin, “Mütevellî, Abdurrahman b. Me'mûn”, *DİA*, XXXII, 220.
- Yurtalan, Betül, *İslam Coğrafyacılarına Göre Mezhepler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2015.
- Yüksel, Emrullah, “Kitâbü't-Tevhîd”, *DİA*, XXVI, 116-117.

ÖZ GEÇMİŞ

2006-2010 yılları arasında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih bölümünde lisans; 2010-2014 yılları arasında Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı'nda yüksek lisans eğitimi aldı. Prof. Dr. Osman G. Özgüdenli'nin danışmanlığında *Abbasi Halifesi el-Kaim Biemrillah ve Dönemi (1031-1075)* isimli teziyle mezun oldu. 2016 yılında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı'nda doktora eğitimine başladı. Prof. Dr. Aydın Usta'nın danışmanlığında doktora tez çalışmasını sürdürdü.